Meilė Lukšienė



PRIE TAUTOS KULTŪROS PAMATŲ

Meilė Lukšienė

PRIE TAUTOS KULTŪROS PAMATŲ

ŠVIETIMO APRŪPINIMO CENTRAS

Vilnius
2014

UDK 008(474.5)(091)
Lu95

ŠVIETIMO
IR MOKSLO
MINISTERIJA

Jungtinių Tautų
Švietimo, mokslo ir
kultūros organizacija

Meilės Lukšienės
100-osios gimimo metinės
UNESCO minima sukaktis

Išleista Švietimo ir mokslo ministerijos lėšomis, vadovaujantis Lietuvos Respublikos Seimo 2012 m. rugsėjo 11 d. nutarimu Nr. XI-2213 „Dėl 2013 metų paskelbimo Meilės Lukšienės metais“ ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2013 m. balandžio 30 d. nutarimu Nr. 364 „Dėl valstybinio Meilės Lukšienės metų priemonių plano patvirtinimo“.

© Meilė Lukšienė, 2014
© Ingė Lukšaitė, Austėja Ikamaitė, sudarymas ir parengimas, 2014
© Viktorija Daujotytė, įvadinis straipsnis, 2014
© Viktorija Daniliauskaitė, viršelio iliustracija „Kryžkelė I“, 2014
© Švietimo aprūpinimo centras, 2014

ISBN 978-9986-03-670-8

TURINYS

Pratarmė 9
Viktorija Daujotytė. Meilė Lukšienė – lietuvių kultūrai ir literatūrai 11

Pirmas skyrius **Jonas Biliūnas**
J. Biliūno raštų leidimai ir rankraščiai 24
Bibliografinės pastabos apie J. Biliūno grožinę ir literatūros kritikos kūrybą 36
Keli J. Biliūno estetinių pažiūrų bruožai 63
Biliūniškas šypsnys 75
„Liūdna pasaka“ 86
Jono Biliūno laiškai 102
Baltasai šešėlis. 100-ąsias Jono Biliūno metines minint 113

Antras skyrius **Lietuvos kultūra ir jos kūrėjai**
Lietuvos kultūros raidos klausimai
Inteligentijos sąvoka 122
Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. pirmojoje pusėje 132
Nacionalinės inteligentijos formavimosi bruožai XIX a. pirmojoje pusėje 144
Kultūrinės idėjos Vilniaus universitete XIX a. pradžioje 148
Bibliotekos Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje 156
Kultūros kūrėjai
Simonas Daukantas. Gyvenimas ir kūryba 197
Simonas Daukantas (1793–1864). Veiklos apžvalga 220
Simonas Daukantas. Kūrybos apžvalga 226

Aplinka, kurioje mokėsi S. Daukantas 234
Kai kurios Simono Daukanto bibliotekos pedagoginės knygos 246
Liudvikas Adomas Jucevičius 253
L. A. Jucevičiaus „Mokyti žemaičiai“ įvadas 285
Liudviko Adomo Jucevičiaus laiškai J. I. Kraševskiui 299
Liudviko Adomo Jucevičiaus laiškas čekų filologui Vaclavui Hankai ... 309
Simono Stanevičiaus recenzija ir Dionizo Poškos laiškas
I. Loboikai (Iš A. Janulaičio archyvalijų) 319
A. Kašarauskio rankraštis „Trets dvejets lakštų apie
žemaičių niekniekius“ (Iš A. Janulaičio archyvalijų) 333
„Birutės“ dainos autorius 351

Trečias skyrius **Lietuvos švietimo istorija**
Lietuvos švietimo raida
Lietuvos švietimo istorinės raidos bruožai 358
Švietimo sistemos nacionalumo problema (Lietuvos situacija) 377
Du nacionalinės mokyklos idėjos raidos tarpsniai 385
Pradinės mokyklos socialinės paskirties klausimas Lietuvoje XIX a.
pirmajame ketvirtyje 393
Mokytojų rengimas Lietuvoje feodalizmo krizės laikotarpiu 410
Edukacinė komisija
Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis 421
Lietuvos edukacinė komisija (1797–1803) 455
Lietuvos edukacinės komisijos (1797–1802) veikla 472
Lietuvos edukacinės komisijos nuostatai (1797–1799) 515
Iš pedagoginės minties istorijos
Kazimieras Kontrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos
(Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejui) 519
J. Adomaičio-Šerno švietimo kultūros raidoje vertinimas 528
Kajetonas Aleknavičius (Iš pedagoginės minties istorijos Lietuvoje) 533

Pedagoginė mintis M. Karpavičiaus pamoksluose 539
Apie negirdėtą Vilniaus universiteto galvočių
Steponą Jeronimą Perlaitį 544
A. Kašarauskio pastabos. XIX a. vidurys (Iš mūsų didaktinės minties
istorijos) 551

Ketvirtas skyrius **Amžininkai**
Augustinas Janulaitis ir literatūra 556
Besigalynėjant su baime 566
Putinui būtų 95 metai 577
Žmuidzinavičių pastogė (Dziedulis) 583
Atidavusi save prisikėlimui 587
Marcelė Kubiliūtė 589

Pastabos apie tekstų parengimą spaudai 595
Santrumpos 596
Vardų rodyklė 597
Vietovardžių rodyklė 617

Pratarmė

Šios knygos leidyba yra valstybinės programos „100-osios Meilės Lukšienės gimimo metinės – UNESCO minima sukaktis“ dalis. Knygai atrinkti M. Lukšienės parašyti kultūros istorijos ir siauresne prasme jos sričių – literatūros ir švietimo istorijos – straipsniai bei studijos.

Mokslininkės gyvenimo kūrybos aruodą sudaro ir plačias temas apimančios knygos, ir gausybė straipsnių ir studijų, kuriose ryškėjo jos rūpinimasis lietuvių kultūros raida ir siekis ją pažinti. Skaitytojai jau galėjo įsigilinti į jos knygas „Jono Biliūno kūryba“ (Vilnius, 1956), „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje“ (Kaunas, 1970), „Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. antroji – XIX a. pirmoji pusė“ (Vilnius, 1985), „Laiko prasmės“ (kartu su bendraautore Julija Janulaityte-Biliūniene-Matjošaitiene, Vilnius, 2004); švietimo reformos pagrindu buvusieji tekstai yra paskelbti leidinyje „Jungtys“ (sudarė Ramutė Bruzgelevičienė, Vilnius, 2000, antras leidimas 2013). Ji buvo ne vienos kolektyvinės monografijos ar sintezės bendraautorė.

Per ilgą laiką ir nenuilstamai dirbdama mokslo tiriamąjį darbą ji iškėlė daug XVIII a. antrosios pusės ir XIX a. pirmosios pusės asmenybių, užčiuopė kultūros raidos kryptis ir naujai besiformuojančius reiškinius. Vieni darbai gulė į skelbiamų XIX a. kultūros kūrėjų tekstų įvadus, kiti buvo parašyti kultūrinei spaudai, treti parengti mokslo straipsnių rinkiniams.

Visuose tuose darbuose ryški pagrindinė tyrimų kryptis – esminis viso mokslininkės gyvenimo siekis – pažinti lietuvių moderniosios tautinės kultūros reiškinius, užčiuopti tos kultūros pradines versmes, surasti jas pirminiuose šaltiniuose, atskleisti Lietuvos kultūros kūrėjų, rašiusių lenkų ir lietuvių kalba, kultūrines orientacijas, pajusti, kaip jie suvokė lietuvių kultūros vietą, statusą, galimybes, kaip jie įsivaizdavo lietuvių kultūros ateities pavidalus, į ką ji turėtų remtis; apibūdinti kūrėjų santykį su lietuvių kultūra: kaip jie vertino tautinių kultūrų situaciją XVIII a. paskutiniame ketvirtyje ir XIX a. pirmojoje pusėje, ar jautė jie lenkų ir lietuvių kultūrų perspektyvų kryžkelę. Mokslininkė siekė atskleisti asmenybių pasirinkimus ir kartu motyvus, jų mąstysenos pasaulį, kuriame ryškėjo įžvalgos, kada kyla ir ar kyla reikalas rinktis tarp kultūrinių orientacijų arba toliau žengti jau praėjusiais amžiais pramintu keliu.

Literatūros istorijos darbą M. Lukšienė intensyviai dirbo iki 1958 m., vėliau ne kartą grįžo prie J. Biliūno kūrybos tyrimų ir tęsė XIX a. Lietuvos kultūros asmenybių veiklos tyrimus, atsidėjo kultūros ir ypač švietimo istorijos pažinimui. Todėl atrodė tikslinga sudėti į visumą jos literatūros, kultūros ir švietimo istorijos tekstus. Į šį rinkinį sudėti ir skelbti darbai, ir dalis neskelbtų. Literatūros tyrinėjimų dalį sudaro įvairiu metu rašyti jau skelbti straipsniai apie J. Biliūno kūrybą.

Vykstant Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedros politinei bylai 1956–1958 m. ir porą dešimtmečių po jos M. Lukšienės darbai labai sunkiai skynėsi kelią į spaudą, todėl tuo laikotarpiu parašytąsias studijas ar straipsnius, įvairių redakcijų atmestus, autorė perrašinėjo, trumpino, iš studijų dalių darė straipsnius, tad susidarė įvairios apimties ir paskirties vienos temos tekstų. Tai ypač būdinga tekstams apie edukacinių komisijų istoriją. Skyrelyje „Edukacinė komisija“ spausdinamos dvi jos neskelbtos studijos ir skelbtieji mokslinėje spaudoje trumpesni straipsniai, nors juose ir esama pasikartojimų. Siekta pateikti tekstų visumą, nes juose yra tuo metu į mokslinę apyvartą neįvestos naujos informacijos, paremtos pirminiais istoriniais šaltiniais – archyviniais dokumentais.

Apmąstymų apie amžininkus ir darbą Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedroje skyriuje sudėti tekstai, kurie buvo parašyti įvairiu laiku kaip variantai; nors kai kuriuose iš jų taip pat esama pasikartojimų, tačiau yra ir naujų įžvalgų, kurios, jau visai kartai iškeliavus į Anapilį, gali turėti išliekamosios vertės.

Nuoširdžiai dėkoju Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos kancleriui M. Lukšienės 100-mečio minėjimo programos vykdymo komisijos pirmininkui Dainiui Numgaudžiui, komisijos pirmininko pavaduotojai Ritai Dukynaitei, ministerijos Strateginių programų biuro vedėjui Ričardui Ališauskui, ministerijos Švietimo aprūpinimo centro Leidybos skyriaus vedėjai Elvyrai Matačiūnienei ir visiems, savo darbu ir rūpestingumu padėjusiems šiam leidiniui pasiekti skaitytojus. Dėkoju Audronei Steponaitienei ir Arūnui Petroniui už pagalbą rengiant tekstus spaudai.

Ingė Lukšaitė
Vilnius, 2014 m. birželio mėn. 14 d.

◇◇◇

Meilė Lukšienė – lietuvių kultūrai ir literatūrai

Pradžiai – trumpa Meilės Lukšienės biograma: gražios Janulaičių giminės, davusios Lietuvai moterų gydytojų, iš pačių pirmųjų gretų, profesorių, kunigų, gabių ūkininkų, talentingų žmonių, ainė; Agotai Janulaitienei, ūkininkei, didelės šeimos motinai, Meilės močiutei, parašytas vienas gražiausių Jono Biliūno laiškų. Julijos Biliūnienės-Matjošaitienės ir pedagogo, mokyklinių vadovėlių autoriaus Stasio Matjošaičio įdukra, gimusi 1913 metų rugpjūčio 20 d. Baigė VDU lituanistiką, gilinosi į romanistiką ir pedagogiką. Mokytojavo. Dirbo Kauno universitete, nuo 1949 metų – Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedroje, dėstė tautosaką, XIX a. lietuvių literatūrą. Vadovavo katedrai. 1959 metais iš Vilniaus universiteto pašalinta dėl ideologinių darbo trūkumų. Dirbo Pedagogikos institute, gilinosi į švietimo problemas, kėlė švietimo reformos idėją, susietą su tautine mokykla, su bendradarbiais parengė „Tautinės mokyklos koncepciją“. Buvo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narė. Dirbo Lietuvos mokyklai, jos atnaujinimui, rūpinosi programomis, vadovėliais, bet neapleido ir lietuvių kultūros bei literatūros istorijos. Ryškus visuomeninių aspiracijų asmuo, didelio vidinio susikaupimo, atkaklumo, neišmušamas iš vėžių, susidarančių iš įsitikinimų, pasirinkimų, nusistatymų, prigimtinės lyderystės.

Mirė 2009 metų spalio 16 dieną, palaidota Vilniuje.

100-osios Meilės Lukšienės metinės buvo ir UNESCO minima sukaktis. Valstybinės programos dalis yra ir knyga „Prie tautos kultūros pamatų“; ji leis suvokti, kiek naujų faktų tyrėjos atskleista, kokiomis įžvalgomis praturtintas bendrasis vaizdas. Kartu bendrosios, ne vienu atveju ir žinomos struktūros prisipildys tyrėjos paliudijimų, kaip eita prie vienos ar kitos problemos, ko siekta, kodėl grįžta. Istorijai atverti ir jos pačios amžininkai, iš jų ryškiausiai – Vincas Mykolaitis-Putinas.

Įžanginio straipsnio pavadinimu „Meilė Lukšienė – lietuvių kultūrai ir literatūrai“ lyg pabrėžiamas asmeninis įnašas į šios srities tyrimus. Meilė Lukšienė – asmuo, kurio individualybė ženklina visa, ką jai buvo lemta daryti, ką veikti, kur link kreipti bendradarbius ar bendraminčius. Kalbėdama apie savo amžininkus, ji užsiminė apie *mažąsias grupes*, minimas ir sociologijoje. Reiškinys, kai didesniame kolektyve susidaro kelių (ar keliolikos) žmonių grupė, konsoliduota bendrų įsitikinimų, – einančių viena kryptimi, duodančių toną ir bendresniems pro-

jektams, darbams. Meilė Lukšienė ne sykį yra buvusi tų *mažųjų grupių* centras, ašis. Išjudinama problema, lyg suteikiamas tolesnio darbo pagreitis. Svarbu ne tik dirbti pačiai, svarbu matyti ir kitus dirbančius, ypač jaunesnius, paskatinti juos, pasidžiaugti tuo, kas jų padaroma, bet ir kritiškai įvertinti.

Prieš dvidešimt metų – 1994-aisiais – Meilė Lukšienė rašė trumpą pradžią knygai apie savo bičiulę Aldoną Liobytę, kūrėją ir kultūros darbininkę, dosnios, gyvastingos prigimties žmogų. „Savaime imi svajoti, gal kada atsiras menininkas, pajėgus sukurti kūrinį, kur per Aldonos asmenybę būtų įprasmintas lietuvių tautos gyvybingumas dviejų okupacijų – Vilniaus krašto ir sovietmečio – laikotarpiais. O gal atvirkščiai, tokiame kūrinyje jos asmenybė, suaugusi su savo dirva maitintoja – tautos gyvenimu, atsiskleistų visu grožiu ir prasme istoriniuose epochų lūžiuose."[1] Panašiai mąstytina ir apie Meilę Lukšienę, suaugusią su savo dirva maitintoja – tautos gyvenimu, gyvenusią, dirbusią, veikusią taip, kad ta maitintoja ir pati būtų savo vaikų maitinama. Išėjus į viešumą didelės apimties sąvadinei Meilės Lukšienės knygai „Prie tautos kultūros pamatų", taps akivaizdu, kiek daug jos autorės padaryta ir matomuose, ir nematomuose baruose. Kultūros ir literatūros istorija kaip nepertraukiamas veiksmas ir vyksmas susidaro iš to, kas vieša, visiems matoma, ir iš to, ką pastebi tik atidi tyrėjo akis. Ir iš to, kas lieka pokalbiuose, pasidalinimuose mintimis, reakcijose, žodiniuose vertinimuose. Iš studijų, bet ir iš mažų trupinių, įvadėlių, pastabų paraštėse.

Ir knygoje „Prie tautos kultūros pamatų" daug dėmesio Jonui Biliūnui, kiek dar permąstyta po monografijos „Jono Biliūno kūryba", išleistos 1956 metais, kritikuotos už „buržuazinį humanizmą", reikšmingai veikusios to laiko lietuvių literatūrologiją. Simonas Daukantas – tiems sunkiojo, pokarinio laiko lietuvių inteligentams, kurie siekė neprarasti ryšio su motina maitintoja, nebuvo programiškai svarbesnio vardo. Simonas Stanevičius, Liudvikas Jucevičius, Dionizas Poška, Silvestras Valiūnas – XIX amžiaus dominantės. Esminės problemos: nacionalinė inteligentija, jos formavimasis, švietimo, nacionalinio švietimo idėjos, jų raida, mokyklos socialinė funkcija. Vardus ir problemas persmelkianti, sujungianti, gal labiausiai Meilės Lukšienės literatūros tyrimuose ir jausta istorija: literatūros istorija, švietimo istorija, pedagoginės minties istorija. Žmogui lemta būti tik mažytę akimirką, kurią jis išplečia savo ir amžininkų darbais. Aiškiausiai esam matomi savo amžininkų ir patys aiškiausiai juos matome. Meilės Lukšienės amžininkai: jos motinos brolis Augustinas Janulaitis, teisininkas,

[1] Šmaikščioji rezistentė Aldona Liobytė, Publicistika, laiškai, atsiminimai, Vilnius, 1995, p. 7.

istorikas, literatūros istorikas, Henriko Ibseno, Fiodoro Dostojevskio vertėjas. Bendradarbis ir didžiausias autoritetas – Vincas Mykolaitis-Putinas. Iš praeities pokario šviesiajai inteligentijos daliai, ypač humanitarams, labiausiai reikėjo Simono Daukanto, iš amžininkų – Vinco Mykolaičio-Putino. Tai patvirtina ir Meilė Lukšienė. Bet gal niekas, be jos, nebūtų pastebėjęs, taip gražiai paminėjęs kuklios bendradarbės Laimos Tupikienės („Atidavusi save prisikėlimui“). Čia ir atsiskleidžia tas didžiųjų, pastebimųjų ir mažųjų, mažai kam matomų santykis, kuris yra būtinas kultūros istorijai. *Mažosios grupės* į kultūros istorijos lygmenį iškelia asmenų, kurie gal liktų nepastebėti, užpildo tarpus.

Išvardijęs monumentalius Meilės Lukšienės darbus iš Lietuvos švietimo ir pedagoginės minties istorijos, nuveiktus jau po atleidimo iš Vilniaus universiteto (1959), profesorius Donatas Sauka, vienas iš artimiausių jos bendraminčių, atsiduso: „Deja, neišvengiamai nutolta nuo literatūros mūzos. Savo literatūrinėmis simpatijomis širdyje ji, drįsčiau manyti, iki pat šiolei – nepagydomai karšta romantizmo gerbėja. Tuo tarpu rašyti, tyrinėti, spausdinti visą laiką teko kuklesnių ir proziškesnių užmojų autorius: rašyti „Lietuvių literatūros istorijos“, I t. (1957) dalį, skelbti straipsnius apie XIX a. lietuvių rašytojus, kultūros veikėjus (A. Tatarę, A. Kašarauskį), rengti J. Biliūno raštus (1954–1955, 2 t. ir 1981–1982, 3 t.), S. Daukanto (1955), L. Jucevičiaus (1959, 1975) raštų rinkinius. Na, bendrą sąrašą turėtų papildyti, žinoma, ir jau minėta monografija „Jonas Biliūnas“ (1956). Šiandien nebe laikas, matyt, graudintis, kad neįgyvendinta liko sena sena svajonė – prisėsti kada prie didžiojo Adomo.“[2] Svarbūs bendraminčio ir bendražygio paliudijimai: Meilės Lukšienės gyvenimas liko padalintas tarp švietimo, pedagogikos, galiausiai reformos rūpesčių ir literatūros. Literatūros tyrimuose irgi perskyra: reikėjo dirbti tai, ką buvo privalu, kas užleista, o itin svarbu – reikėjo stengtis išsaugoti viešumoje, ką įmanoma. „Lietuvių literatūros istorijos“ pirmasis tomas, išleistas 1957 metais, apskritai laikytinas šviesių to laiko lituanistų didžiu darbu. Dirbti kasdienius darbus ir ilgėtis didžiosios, aukštosios romantizmo epochos, didžiojo Adomo, Adomo Mickevičiaus, – Donatas Sauka bus teisingai įspėjęs Meilės Lukšienės situaciją: galėjo aukščiau, bet darė, ką privalėjo. Galiausiai – išskirtinai vientisa: visi darbai iš rūpinimosi lietuvių kultūra.

Bandant ką nors pasakyti apie Meilę Lukšienę, šiuo atveju parašyti įvadą išleidžiamiems svarbesniems jos darbams iš lietuvių kultūros ir literatūros tyri-

---

[2] Donatas Sauka, Istorijos kūrėja, Meilė Lukšienė: bibliografinė rodyklė, 1937–1998, Vilnius, 1998, p. 2.

mų, kontekstai neišvengiamai plečiasi, suartėja, vieni kitus papildo, lyg visa kiltų iš vieno pagrindo, iš vienos linijos.

Kas yra ta linija? Iš kur ir kur link ji brėžiama? Tai yra ėjimas iš prigimtosios kultūros, kilimas į gyvenimo prasmės aukštį. Tirdama XIX a. lietuvių literatūrą, skaitydama paskaitas Vilniaus universiteto auditorijose, Meilė Lukšienė gerai jautė kylančią ir keliančią prasmės liniją. Prasmė susidaro iš lyg aukštesnių sąmonės jutimų, nors jų ir negalima atriboti nuo kasdienių rūpesčių. Ta pati sąmonė, bet veikianti lyg dviem lygmenimis. Mūsų prozos ištakose pirmoji tai pajuto ir įprasmino Žemaitė, iškylanti iš to paties laiko kaip ir šviesioji Janulaičių šeimos motina – Agota Janulaitienė, prigimtos erudicijos moteris, kaip ir jos duktė Julija. Prigimta erudicija daug ką paaiškina ir Žemaitės likime, įžengime į literatūrą. Žemaitė pirmoji mūsų literatūroje pajuto aukštesnės sąmonės nykimo prigimtinėje kultūroje pavojų. Pranešė apsakymu – „Šv. Jurgio aukos“, parašytu prieš gerą šimtmetį. Klaidingai manyta, jog tai tinkama medžiaga ateizmui, ateistinei propagandai – matote, kaip kunigai naudojasi iš žmonių, kaip pelnosi iš aukų, juos pačius palikdami be geresnio maisto. Taip, Žemaitė didžiąją teksto dalį skiria „apierų“ aprašymui, jai, itin akylai, smagu matyti pažemės vaidinimus, juos aprašinėti klusnia kalba. Bet tikrąją kūrinio intenciją lemia pradžia, tarsi diktuojama ypatingos sąmonės, girdinčios, matančios, jaučiančios būties visumą, grožį ir prasmę. Nuo žemės (žemė yra kosmoso žemė) žvilgsnis kyla aukštyn, aukštyn – iki dangaus skliauto. Šventumo jautimas – ir intonacijoje. Žemaitės teksto pasakotojas (pasakotoja) jaučia kosmoso palankumą, širdy jam dėkoja, jungia senojo probaltiškojo pavasario, maždaug sutampančio su Jurginėmis, ir krikščioniškojo Dievo vaizdinius, nujausdamas, kad *visa yra viena*: „Kad šįmet Dievas gerus metus duos, tai ir dribtelės...“ Nuo šios vietos aukštąjį, kosminį jutimą pridengia kasdienė, su Dievu besideranti sąmonė: ką tu man, o ką už tai aš tau. Žemasis karnavalas, įsuktas įpročių, papročių, kasdienių rūpesčių. Žmonių susitelkimai, nesvarbu, bažnyčioje ar prekybos centre, žmonėmis galima manipuliuoti, pakreipti jų srautus aukų, loterijos ar kitokios atrakcijos link, prie kavos su pridėtu rankšluostėliu, nupigintų džinsų, skalbimo miltelių, žadamų už balsą rinkimuose. Ir „Šv. Jurgio aukose“ tarsi veikia reklamos įtaiga: elgtis reikia taip, kaip siūloma, kaip elgiasi ir kiti. Pusbernis, paauglys, paklaustas, kokia intencija jis aukojęs, atsako: todėl, kad visi meta; „mečiau kaip kiti į padėklą ant krotų, ir gana“.

Kur dingsta sąmonė, *nušvitusi*, nudžiuginta to gražaus rytmečio? Lyg praeita *kažko,* lyg šviesos pėdsakas paliktas. Bet žmonės jau nebemato, nemato

kosminio gamtos grožio ir kaip aukos žemei; jie užimti savo *apieromis.* Jie nebedalyvauja didžiajame gyvenimo tekste.

Kodėl kalba apie Meilę Lukšienę bendrinama su Žemaite? Lyg ieškoma bendresnio pamato: kas kyla iš pirminių prigimtinės kultūros dalykų, ką lyg sujungia talentingosios prigimtys, jau išėjusios į kūrybos kelią, ir ką iš jų jau turi perimti tyrėjai, kuriems skirta apibendrinti, atskirus dalykus suvesti į bendresnes prasmės struktūras. Meilė Lukšienė bendrino, jungė, kėlė skliautus. Jai buvo svarbūs aukštieji tautos ir atskiro žmogaus prasmės parametrai, juto juos iš prigimties, lyg paveldėtus iš senelės Agotos, dar susisiekiančios su Žemaitės laiku. Žemaitė į lietuvių literatūrą įžengia iš prigimtinės kultūros, kuri svarbi tebebuvo ir Meilei Lukšienei, tebejutusiai savo žemės šaknis, tad dėmesingai ir kraštotyriniam darbui. Žemaitė dalyvavo literatūros svarstybose nuo pat savo kūrybos pradžios. Apie Žemaitę pirmas autoritetingiausiai prakalbo Jonas Biliūnas, pagrindinis Meilės Lukšienės tyrinėtas autorius. Tyrimų pradžia – 1937 metai, kai buvo išleisti „Raštai mokykloms“, gal jau vėlyviausias straipsnis – „Jono Biliūno humanizmas“, parašytas 1989 metais; daugiau nei penkiasdešimt metų išlaikytas dėmesys. Jonas Biliūnas – jautrioji mūsų kultūros sąmonė, veikusi ir tais kanalais, kurių dar nesame atvėrę viešajai refleksijai. Vandos Zaborskaitės liudijimas iš sunkiųjų pokario metų universitete, iš dėstytojų kasdienybės: „Atsimenu tą laiką ir tą momentą. Dėsčiau pusmetį, vieną semestrą, senąją literatūrą, o paskui gavau XX amžiaus pradžią, ir pirmas autorius, prie kurio sėdėjau, kurį ruošiau, buvo Biliūnas. Iš naujo perskaičiau Biliūno tekstus ir jie padarė tokį įspūdį savo meniniu tobulumu, pasaulėvaizdžio subtilumu ir taurumu, kad many atėjo atsivertimas: aš noriu pašvęsti savo gyvenimą tos kultūros gynimui, puoselėjimui, tarnavimui šiai kultūrai <...>“[3] Joks lituanisto gyvenimo tekstas neįmanomas be literatūros. „Atsivertimas“– tai reiškė, kad jokių iliuzijų negalima turėti dėl socialistinio realizmo, dėl marksizmo metodologijos. Vincą Kudirką išsaugojo „Aušra“, Vandą Zaborskaitę – Jonas Biliūnas, labiausiai tuo sunkiu laiku tyrinėtas (o tai reiškia ir kūrybos saugojimą) Meilės Lukšienės.

Meilei Lukšienei nereikėjo „atsiversti“, ji turėjo stiprių atramų, nors savo gyvenimu buvo įsikirtusi į gyvenamąjį metą, įsikirtusi darbu, visuomenine veikla, būtinąja rizika. Ir tuo ypatingu blaivumu, kritiškumu, kuriuo jai niekas iš bendraamžių negalėjo prilygti. Grįždama į pokario laiką, kai reikėjo svarstyti lietuvių literatūros istorijos koncepcijas, ji apgailestavo, kad Lietuvoje nebuvo

[3] Vanda Zaborskaitė, Autobiografijos bandymas, Vilnius, 2012, p. 361.

gerai pasirengusių marksistų, suvokiančių ir vakarietiškas šios ideologijos šaknis, vadinasi, sunkiau buvo rasti argumentų, sunkiau pasinaudoti ir politinėmis galimybėmis.

Lituanistė, lietuvių literatūros tyrinėtoja, pedagoginės minties istorikė, teoretikė, Švietėja pagal vidinius įsipareigojimus ir aplinkybes, šviečiančioji iš švietėjų giminės. Švietimas yra valstybės politikos pamatas, švietimas yra integrali tautos kultūros dalis, – kartota Meilės Lukšienės ne sykį. Integrali, vadinasi, neatskiriama ir nuo literatūros.

Meilė Lukšienė – literatūros, o bendresne prasme – kultūros istorikė. Literatūrologijos darbuose, kurių centre – monografija „Jono Biliūno kūryba“, literatūra suvokiama ir kaip *egzistencinis rūpestis.* Iš šito centro nusitiesia gijos į kultūros, švietimo istorijos darbus, kuriuose taip pat remiamasi literatūra. Vėlyvoji knyga „Laiko prasmės“ (2004) išsiskiria subtiliu, lanksčiu mąstymu, apimančiu ne tik patirtį, bet ir patirties patirtį, perimamą iš motinos ir tarsi perduodamą kitiems.

Meilės Lukšienės literatūros tyrimus būtų galima aptarti lakoniškai, teziškai. Pagrindinių interesų laukas – XIX amžius su stipriu šviečiamosios ideologijos akcentu, su *mokytais žemaičiais,* su monografija apie Joną Biliūną. Rengti raštai, rinktinės, dirbtas didelis tekstologinis, šaltinių tyrimo darbas. Permąstytas Simonas Daukantas, Simonas Stanevičius, Dionizas Poška, visą laiką atidžiai sekta lietuvių nacionalinės inteligentijos formavimosi linija. Vyravo literatūros istorijos interesai, atsispindintys ir „Lietuvių literatūros istorijos“ pirmajame tome (1957); literatūros istorija paremta istorine-kultūrine metodologija, atnaujinama sąsajomis su tautos gyvenimo rūpesčiais. Reikšmingi įvadai lituanistikos veikalams, raštams, leistiems su rubrika „Iš literatūrinio palikimo“. Vienas ryškiųjų Meilės Lukšienės įvadų – dar iš 1959-ųjų – „Liudvikas Adomas Jucevičius“, su svarbiomis lietuvių nutautėjimo, kultūrinės polonizacijos aptartimis: „Prozos lietuvių kalba L. Jucevičius nėra palikęs nė vieno dalykėlio, viskas rašyta lenkiškai.“[4] Atsargiai sekama biografinė linija, moralinės kolizijos, visada atsistojama žmogaus pusėje, stengiamasi suvokti, jei tik įmanoma – pateisinti. Kartu su istoriku Vytautu Raudeliūnu parengtos L. Jucevičiaus „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ – vienas iš nedaugelio XIX a. pirmosios pusės lietuvių bibliografijos, literatūros, kultūros istorijos šaltinių. Knygoje itin įdomu L. Jucevičiaus ir J. I. Kraševskio ryšiai, laiškai („Liudviko Adomo Jucevičiaus laiš-

[4] Liudvikas Adomas Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 43.

kai J. I. Kraševskiui“). Prie Kraševskio dar reiks grįžti, svajokime, kad gal sugebėsime jį įsitraukti į „Lietuvių literatūros lobyną“, tad ir naujai skelbiami M. Lukšienės tyrimai tam pravers. Kai užsimezgė susirašinėjimas su Jucevičiumi, apie 1839 metus, Kraševskis jau buvo pasiekęs savo brandos laiką, jau buvo išleidęs apie 12 knygų, išspausdinęs pirmąjį monografijos apie Vilnių variantą, baigiamą „lietuviškojo epo“ „Anafielas“ 1 dalimi „Vitolio rauda“. Lietuviškiausias Kraševskio laikas. Visuose Meilės Lukšienės XIX a. tyrimuose remiamasi lenkų kalbos darbais – ir tiriamų autorių, ir apie juos rašiusių. Atidžiai skaityti Kraševskio laiškai: nusipirkęs dvarelį netoli Lucko, Voluinėje, rašė tėvams: lietuvis – dabar tapau voluinėnu... Komplikuotos tautinės tapatybės klausimai XIX a. lietuvių kultūroje ir literatūroje nuolat iškyla. Meilė Lukšienė buvo gerai pasirengusi suvokti tuos klausimus.

Kaip lietuvių literatūros istorikė, Meilė Lukšienė – išskirtinių kompetencijų, neatskiriamų nuo dėmesio istorijai. Išmanė archyvus, kaupė faktus, buvo įgudusi skaityti rankos raštą, taip pat ir lenkų kalba. XIX a. literatūros tyrimai formavo dalykinį, faktinį, aprašomąjį stilių. Tik pasisakymuose, labiausiai kalbant apie amžininkus, kad ir pasirašytuose, daugiau išliko gyvų, svarstomųjų, abejojamųjų intonacijų. Neturime užmiršti ir to, kad literatūrinis, kultūrinis darbas buvo dirbamas nelaisvu ideologinių suvaržymų, direktyvų laiku, kai didelė energijos dalis turėjo būti atiduota esminiams literatūros dalykams išsaugoti, apginti. Pirmojo „Lietuvių literatūros istorijos“ tomo konceptualizavimas ir rašymas buvo kupinas didžiausios įtampos, tikro nervų karo.

Rašymo apie literatūrą stilių formavo aplinkybės, kurios Meilės Lukšienės literatūrologijos supratimui yra itin svarbios. Lemtingas buvo susipažinimas su Jono Biliūno palikimu, empatinių įspūdžių perėmimas iš motinos Julijos, supratimas, kad literatūra yra labai arti žmogaus, jo likimo. 1955 metais apgynė disertaciją „Jono Biliūno kūryba“, po metų išleistą atskira knyga, neįtikusia oficialiajai opinijai. Akcentavo Biliūno humanistines nuostatas, lyrizmą, atsisveikinimo su gyvenimu nuotaikų įsipynimą į tekstą, autobiografinį momentą[5]. Išryškėjo dar jaunos autorės gebėjimas ir atskiroje detalėje matyti visumą, detalę išryškinti, apgaubti, lyg sustiprinti. Aiškiai matoma, kad Biliūno eilėraščiai silpnesni nei proza, įdomesni tik temomis. Biliūno kūryboje ir likime apčiuopta kova dėl savasties: prigimtosios literatūros likimas turi virsti egzistenciniu rūpesčiu, kova, rizika. Dar ir 1981 metais nelengvai galėjo išlikti sakiniai, parašyti palydimajame

[5] Meilė Lukšienė, Jono Biliūno kūryba, Vilnius, 1956, p. 370.

straipsnyje „Jono Biliūno laiškai“: „Kaip individas identifikuoja save, suvokdamas savo bendražmogiškas ir išskirtinai individualiąsias savybes, taip ir tautos savimonė grindžiama tų dviejų komponentų. Paneigiant nacionalinį savitumą, t. y. savitos kultūros turėjimą ir sugebėjimą ją toliau ugdyti, pažeidžiamas nacionalinis orumas.“[6] Šitaip suprasto nacionalinio orumo tezė glūdi visuose Meilės Lukšienės darbuose, taip pat ir lietuvių literatūros tyrinėjimuose. Literatūra, jos tyrimai, vertinimai negali būti atskirti nuo individo savasties ir nacionalinio orumo. Tezė, virstanti gyva idėja, kai reikia veikti, imtis veiksmų. Tautinis orumas gina asmenį, pati sąvoka reikalinga nuolatinio dėmesio, persvarstymo. Tautinis orumas nėra tik abstrakcija, o ir kasdienis sąmonės išbandymas.

Maždaug 15 metų Meilė Lukšienė buvo literatūros dėstytoja. Kasdien jos laukė auditorija. Literatūros dėstymas keičia literatūrologijos profilius. Egzistenciniai rūpesčiai stiprėja ir dėl atsakomybės už jaunus žmones, už jų santykį su literatūra, kartu ir su tautos kultūra. Meilė Lukšienė auditorijose nevengė egzistencinės problematikos, įgyjančios ir egzistencinės ginties atspalvių. Jos literatūros paskaitos turėjo kreipimosi į viešumą ryškumo, gyvo nervo, užtikrinančio ryšį su auditorija; buvo telkiamasi į egzistencinę saugą, į asmeninius įsipareigojimus, perduodamus ir kitiems. Jau laisvoje Lietuvoje, atsimindama darbą Lietuvių literatūros katedroje, santykius su studentais, prasitars: „Eini į auditoriją ir kalbi daugiau ar mažiau apie mokslą, tačiau mūsų visų troškimas, vidinis jutimas – kad pirmiausia tarnaujame tautai, kad ji ištvertų ir joje formuotųsi laisvas žmogus. Tai buvo svarbiausia. Greta mokslinės informacijos visada nešiesi šį tą užšifruotą metaforomis, intonacijomis, – nori susikalbėti, nori rasti atgarsį <...> Niekada negalėsiu pamiršti, kai eidavau į Justino Marcinkevičiaus, Jono Kazlausko ir kitų kursą skaityti paskaitos. Artėji ir girdi liaudies dainą, traukiamą pačiu aukščiausiu meniniu lygiu (sic!). Kalbi auditorijoje, ir, atrodo, dainos skambesys dar pulsuoja tarp mūsų, teikdamas kai kurioms dėstomoms tezėms kartais kur kas platesnės prasmės, negu sakomi žodžiai.“[7] Lyg kokie slapti susikalbėjimai, dvasiniai ryšiai, tarpininkaujant liaudies dainai. Neužmirškime, kad Meilė Lukšienė skaitė ir lietuvių tautosakos kursą, iš jos šį kursą perėmė Donatas Sauka.

Dėl šių aplinkybių, dėl dvasią stiprinančių ryšių su katedros bendraminčiais, su liaudies dainas dainuojančiais studentais, dėl pasiryžimo dirbti savo-

---

[6] Jonas Biliūnas, Raštai, t. 3, Sudarė Meilė Lukšienė, Vilnius, 1981, p. 454.

[7] Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra 1940–2000, Vilnius, 2002, p. 21.

sios tautos ir kultūros labui Meilė Lukšienė galėjo sau ir kitiems kartoti Adomo Mickevičiaus šūkį: „Seikėk jėgas pagal tikslą, o ne tikslą pagal jėgas!“ Šūkis, kuris tikrove virsta tik *meilės lauke*, kur žmonės susikalba iš pasitikėjimo, palankumo vienas kitam. Sąmoningą šios iškilios asmenybės gyvenimą lėmė aukšti tikslai, pagal kuriuos buvo seikėjamos jėgos – net tada, kai atrodė, kad jų nebėra. Arba kai aukštus tikslus iškreipdavo tirštos tikrovės ūkanos. Gimtoji literatūra tuos tikslus formavo, kėlė ir saugojo, kartu saugodama ir gindama su ja susitinkančius. Iš gimtosios literatūros Meilė Lukšienė įgijo veikimo galių ir instrumentų plataus spektro humanistikai, kuriai priklauso ir pagrindinės švietimo, ugdymo gairės. Meilė Lukšienė jas formavo literatūrai artimais principais, akcentuodama asmenį, laisvę, tautinį orumą, demokratiją, humanizmą.

Lituanistika Meilei Lukšienei buvo neatskiriama nuo tautos ir valstybės gyvenimo, lituanistika sudarė švietimo istorijos, vėliau švietimo strategijos ir taktikos branduolį. Lituanistika yra ir žmones pasitikėjimu telkianti, svarbiems darbams kreipianti moralinė galia. Tokios jos nuostatos išliko iki gyvenimo pabaigos.

Kelioms lituanistų kartoms (pradedant karo, pokario ir baigiant tais, kurių sąmoningumo pradžia sutapo su Atgimimu) Meilė Lukšienė kartu su savo bendraminčiais formavo požiūrį į XIX amžių, į Joną Biliūną, į Lietuvos kultūrinius procesus, į Vilniaus universitetą, į Lietuvių literatūros katedrą, į Vincą Mykolaitį-Putiną. Kultūra turi nenutrūkstamą tęstinumą, kad ir koks komplikuotas jis būtų. Tęstinumas priklauso nuo autoritetų. Meilė Lukšienė stiprino autoritetų buvimą, prisidėjo prie jų kūrimo, matė juos ne tik vyresnėje kartoje, bet ir savo bendraamžiuose ir – tai itin reta – daug už save jaunesniuose bendražygiuose. Ir pati veikė kaip autoritetas, kaip autoritetinė kultūros galia, Atgimimo laiku dariusi įtaką ir politiniams procesams, vysčiusi nepriklausomą politinę mintį (kaip ir jai artima Vanda Zaborskaitė), gebėjusi telkti apie save žmones; visada, net ir sunkiausiais laikais turėjusi bendraminčių. Be bendraminčių idėjų negalima įgyvendinti, jos tarsi pakimba ore.

Laikas ir prasmė buvo ontologiniai Meilės Lukšienės apmąstymų taškai. Laiko žmogus negali pasirinkti, bet prasmingą gyvenimą – gali. Bet kuriomis aplinkybėmis, jei lieka gyvas ir gali dirbti, net ir ribojamas, varžomas. Laisvė mąstyti yra vienintelė tikra žmogaus laisvė. Ir laisvė suprasti, ką galima padaryti, kokie kompromisai dar įmanomi ir kur jau riba, kurios peržengti nevalia. Prasmė nėra duota, ji gali būti tik susikurta darbu, valia, atsakomybe. Susikurta neatskiriant savęs nuo kitų, nuo savųjų, bendruomenės, valstybės. Knygos

„Laiko prasmės“ pabaigoje sakė: „Be abejo, šiandien stovime tarsi kultūros ir kartu žmogaus raidos, formavimosi krypčių kryžkelėje. Atrodo, įsigali nuomonė, kad tikslingiausia perimti jas iš svetur, iš Vakarų, garsiausiai skambančias žiūros, mąstymo bei vertinimo klišes, senąsias atmetant.

Ar greta to seno ir naujo supriešinimo nėra trečiojo kelio, kuriuo eidami atsistotume ant tvirtų, savų nepriklausomo, kūrybiško, mąslaus žmogaus ir kartu nepriklausomos valstybės kojų? Turbūt yra, tikrai yra!“[8] Meilė Lukšienė neabejojo, kad reikia kelio, kuriuo eidami atsistotume ant savų kojų, remtumėmės savo mąstymo ir kūrybos ištekliais. Sujungė laisvą, kūrybišką, mąslų žmogų kaip ugdymo siekiamybę su nepriklausoma valstybe.

Donatas Sauka teisus, Meilės Lukšienės dėmesys literatūrai apsilpo, kai buvo atleista iš universiteto. Bet atsidėdama ankstyvosios lietuvių pedagogikos istorijos tyrimams, ji, lyg apsukusi ratą, kitu žvilgsniu grįžo ir prie literatūros kaip labiausiai egzistencinius rūpesčius sutelkiančio idėjų branduolio. Žvelgiama į literatūrą kitu rakursu, nuo Donelaičio iki Valančiaus fiksuojamas ryšys su mokyklos ir pedagoginės minties raida[9]. Pamatinė studija „Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje“ (XVIII a. antroji – XIX a. pirmoji pusė), išleista 1985 metais, neatitraukta nuo iškiliųjų asmenybių, nuo literatūros, ypač gerai jaučiant demokratinio ugdymo ir literatūros santakas labiausiai pažįstamame XIX amžiuje – nuo Vilniaus universiteto, nuo Edukacinės komisijos iki Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus.

Iš literatūros reikšmės sampratų ilgiausiai išsilaiko, lyg užsikonservuoja pozityvistinė literatūros samprata – *reikšmė* yra tarsi literatūros naudingumo visuomenei matas. Meilei Lukšienei tai yra svarbu, bet reikšmės turi turėti stiprų jausminį centrą, apibendrinimo galią: „Realizmo stiprumas čia tuo ypatingas, kad kuriamieji vaizdai ir situacijos pakankamai individualūs ir drauge turi plačios apibendrinamosios galios.“[10] Iš šio taško tyrinėtoja galėjo eiti įvairiomis kryptimis, bet nenutoldama nuo prasmės, nuo egzistencinio rūpesčio, jungiančio visą humanistiką – nuo literatūros iki švietimo strategijų bei taktikų.

Gyvenimo prasmė, egzistencinis jos turinys, neatskiriamas ir nuo literatūros svarstymų, galutiniu pavidalu atsiskleidžia paskutinėje Meilės Lukšienės knygoje „Laiko prasmės“, išleistoje su motinos – Julijos Biliūnienės-Matjo-

---

[8] Julija Biliūnienė-Matjošaitienė, Meilė Lukšienė, Laiko prasmės, Vilnius, 2004, p. 511.

[9] Vanda Zaborskaitė, Tarp istorijos ir dabarties, Literatūra, atsiminimai, publicistika, Vilnius, 2002, p. 407.

[10] Meilė Lukšienė, Jono Biliūno kūryba, Vilnius, 1956, p. 307.

šaitienės paliktais tekstais. Neturime daugiau tokių ryškių motinos ir dukters susirašymo-persirašymo, susikalbėjimo atvejų. Atvejų, kuriais ir kuriuose skleidžiasi ir turtinga giminės, ypač moteriškosios jos linijos, tradicija – nuo ūkininkės Agotos Janulaitienės iki jos dukterų gydytojų Julijos ir Veronikos, nuo jų iki Marijos Gimbutienės ir Meilės Lukšienės. Ir dar toliau. Ir knygų, kuriose taip stipriai pulsuotų pati prasmės idėja, įkūnyta ir pavadinimu – „Laiko prasmės“; reikšminga daugiskaita: gyvenimo prasmingumo idėja yra išvestinė, susijusi su daugybe prasmės lygmenų. „Laiko prasmės“ liudija ratą. Daug jungčių su knyga „Jono Biliūno kūryba“. Bet ir daug pakitimų, nulemtų išsiplėtusio ir pagilėjusio patirties lauko, kardinaliai pasikeitusių aplinkybių.

Išsukdama iš mokslinio diskurso tako, keisdama kalbėjimo būdus (ryškus pirmasis asmuo), remdamasi patirtimi, kylančia ir iš pavydėtinai turtingo ir intensyvaus bendravimo su savo laiko žmonėmis, Meilė Lukšienė aktualina ir pirminius prasmingo gyvenimo momentus, įvairiopai susisaistančius su literatūra. Ir savaip kompensuoja tai, ko gal ir neįmanoma pasiekti veikla, iš atvirumo gyvenimui ir visoms jo komplikacijoms kylančiu *ramiu mąstymu*, visada gilesniu ir visada problemiškesniu už visus modelius. Į Meilės Lukšienės svarstymus bei *pasvarstymus*, ypač antrojoje knygos dalyje, žvelgdami kaip į turtingą humanistinį tekstą, galime matyti ir pajusti prasmės konsteliacijų esmingumą, susidarantį iš kalbančio-mąstančio-rašančio asmens ryškumo, įvairiapusiškumo. Klausytis *vidaus balso* – šita mintis „Laiko prasmėse“ ne kartą pasigirsta. Neatmesti abejonės: abejonė tikrina prasmės pamatus. Svarbiausias klausimas, keliamas Meilės Lukšienės, į kurį ir mums šiandien dera įsiklausyti: „Formos keičiasi ir turi keistis, bet jų prasmes, ypač giliąsias, kažin ar dera nubraukti, t. y. nubraukti didžiųjų naratyvų – sąryšingumo ir prasmės – ieškojimą?“[11]

Kaip susidaro tie didieji naratyvai ir kaip jie veikia literatūrą bei jos tyrinėjimus, jų sistemingumą? Tik viena plonytė, bet esminga linija. Monografijos „Jono Biliūno kūryba“ dedikacija: „Mano Mamytei“. Sunkiai įtikima, kad tokiu sunkiu laiku, kuriame apie literatūrą kalbama tik oficialiu tonu, prasiveržė ši asmeninė ir labai gili paskyrimo ontologija. Joje slypi tai, kas knygoje nebuvo ir negalėjo būti parašyta, kas buvo atidėta keliems dešimtmečiams. Lyg pažadas ar įsipareigojimas, kuris buvo įvykdytas „Laiko prasmėse“ – beveik po penkiasdešimties metų. Išplėsta ir apibendrinta dedikacija: „Motinoms, veriančioms langą į erdves“. Išlieka motinos akcentas, išlieka Jonas Biliūnas, lyg kokia jungiamoji

[11] Julija Biliūnienė-Matjošaitienė, Meilė Lukšienė, Laiko prasmės, Vilnius, 2004, p. 461.

grandis, *bendras pokalbis,* susiejantis XIX ir XX amžių. Tyrinėdama XIX a. literatūrą, Meilė Lukšienė tarsi matė jį ir savo jaunos, sunkią dramą išgyvenusios motinos akimis. „Laiko prasmėse“ iš mokslinio literatūros tyrimo ji perėjo į patirties įprasminimus, į patirties patyrimus. Iš istorinės-kultūrinės perspektyvos įsuko fenomenologiškai reikšmingus susitikimus, pokalbius, refleksijas. Literatūra, jos problemos kilo, judėjo dar neryškiu patirties horizontu, veikė atitikimais, susilietimais, iš jų kylančiomis interpretacijomis, reikšmingais liudijimais.

Reflektuodama motinos patirtį, Meilė Lukšienė perteikia ir savo pačios požiūrius, išreiškia problemišką *patirties patirtį.* Ją įgalina motinos ir dukters artimumas, buvimas toje pačioje kultūros, moralinių laikysenų tradicijoje. Galima sakyti, kad Meilė Lukšienė įvedė iki tol neatvertą XX a. pradžios kultūros figūrą – savo motiną Juliją Janulaitytę, išryškino ją pokalbiais, laiškais, komentarais.

Visiems svarbiesiems savo darbams, visiems svarstymams, švietimo idėjoms ir projektams Meilė Lukšienė teikė ir jai pačiai egzistenciškai svarbios lietuvių literatūros matmenį. Lituanistika, orientuota į bendrąjį humanistikos horizontą (švietimo kaip kultūros organizacinio pamato problemos natūraliai prie šio horizonto prišlyja), bendrąją intelektualinę tradiciją glaudžiau susieja su kūryba, žodžiu, literatūra. Iš ryškiųjų Meilės Lukšienės intelektualinių bendrakarčių (Greimo, Gimbutienės, Kavolio) darbų matyti, kad literatūra yra lyg koks neišvengiamas atspirties taškas, jei tik užsimojama bendresniems tautos, jos likimo, jos perspektyvų vertinimams, svarstymams. Ir Meilės Lukšienės kultūros istorijos studijos (ypač „Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje“, „Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje; XVIII a. pirmoji pusė“) duoda lituanistikai bendresnės humanistinės perspektyvos idėjų. Šios idėjos bus sustiprintos ir konceptualiai Ingės Lukšaitės sudarytos Meilės Lukšienės knygos „Prie tautos kultūros pamatų“.

Viktorija Daujotytė

PIRMAS SKYRIUS

Jonas Biliūnas

◇◇◇

J. Biliūno raštų leidimai ir rankraščiai

Jonas Biliūnas beletristikos kūrinėlius pradėjo rašyti 1900 m., o spausdinti – 1901 m. Patys pirmieji išspausdinti tik periodikoje: „Betėvis“, pasirodęs 1901 m. „Vienybėje lietuvininkų“ Nr. 37, autoriaus pavadintas „Benkartu“ (tatai matyti iš „Ūkininko“ redakcijos atsakymų), tais pačiais metais parašytas „Per sapną“, išspausdintas 1902 m. „Varpe“ Nr. 6, ir truputį vėlesnis „Klebonas“, išspausdintas 1902 m. „Ūkininke“ Nr. 8 – tai pirmieji J. Biliūno plunksnos darbai, bemaž nė nepašokę nuo publicistikos iki dailiosios literatūros. Jų rankraščių nėra. Apie jų taisymą redakcijose jokių žinių neturime. J. Biliūno kalbos mokėjimas tuo metu neprašoko vidutinio lygio, taigi viena kita pataisa gal ir galėjo būti padaryta, bet esminių pakeitimų turbūt nebuvo.

Taip pat periodikoje tespausdinta tik šiek tiek vėlesniųjų kūrinių, rašytų 1903–1904 m.: „Pirmutinis streikas“ („Darbininkų balsas“, 1903, Nr. 5), „Kaip caras Aleksandras III važiavo“ („Darb[ininkų] kalend[orius]“, 1903), „Pabėgėlis“ („Draugas“, 1904, Nr. 1). Šiai grupei priklauso kūrinėlis „Be darbo“ (spausdintas „Darbininkų balse“, 1904, Nr. 1), parašytas 1904 m. pavasarį. Jo vieno ir tėra išlikęs antrinis rankraštis.

Nuo 1904 m. rudens, ypač 1904–1905 m. žiemos, turime jau kūrybą, J. Biliūnui apsisprendus savo gyvenimo kelyje – pasirinkus rašytojo literato profesiją. Ne visų jų išlikę rankraščiai, bet daugumos yra, o kurių nėra, tai spausdinti daugelis po du kartus: periodikoje ir atskiromis knygutėmis. Tiesa, autoriui, toli nuo viso lietuvių kultūrinio gyvenimo esant, nebuvo įmanoma pačiam prižiūrėti spaudos ir tartis vietoje kuriais nors klausimais, bet nei laiškai, nei žmonos atsiminimai nerodo, kad spausdinant būtų buvę kokių nors didesnių prasilenkimų su autoriaus nusistatymu. Pirmąjį originalių apsakymėlių rinkinį išleido „Aušros“ b-vė 1906 m. (pačiame leidinyje data nepažymėta): *J. B-nas, Įvairūs apsakymėliai, „Aušros“ išleidimas, spausdinta pas Otto v. Mauderodę, Tilžėje*. Rinkinyje įdėta dvylika apsakymėlių: „Be darbo“, „Mažas paveikslėlis iš garbingo žmogaus gyvenimo“, „Ant Uetlibergo giedra“, „Žvaigždė“, „Pūga kalnuose“, „Keliu“, „Pakeleivingi“, „Nemunu“, „Tikėjimas“, „Laimės žiburys“, „Vagis“, „Kliudžiau“.

Nors šiai bendrovei ir vadovavo Jonas Jablonskis, bet, matyt, šio rinkinio jam pačiam nebus tekę peržiūrėti, nes taisymų labai maža tedaryta. Išlikęs rinkinio rankraštis, parengtas 1905 m. pavasarį, rodo, kad pataisos negalėjo būti jo

ranka darytos. Kiek iš ano meto liudininkų aiškėja, taisyti galėjo Jurgis Šlapelis. Ir pataisų rašysena gana panaši į J. Šlapelio rašyseną. Į šį rinkinėlį turėjo patekti ir „Pirmutinis streikas“, bet neįdėtas dėl cenzūros daromų kliūčių. Rankraštyje yra rašalu parašyta: *Dozvoleno cenzuroju 3 avgusta 1905 goda*. Bet išleisti tuoj kažin kodėl nespėta ir kai cenzūra pagal 1905 11 24 spaudos taisykles buvo panaikinta, rinkinėlis vis tiek išėjo toks, koks buvo parengtas prieš tai. Tatai matyti iš J. Biliūno laiško V. Kapsukui (1906 04 14, žr. V. Kapsukas, Jono Biliūno biografija, 108 psl.):

Drauge! Ačiū, kad atsiuntei apsakymėlius ir nepatingėjai nors kelių žodžių parašyti. Turiu prisipažinti, kad man niekas iki šiai dienai, apart Jurgio (Bekampio) ir tavęs, nei žodžio neparašė. Už tai, kas dedasi Lietuvoj, tik iš rankraščių žinau. Taigi ir apie savo apsakymėlius nieko negalėjau žinoti visus metus. Klausi, kodėl tarp jųjų nėra Pirmutinio streiko. Todėl, kad su mūsų leidėjais sunku susižinoti, o rinkinėlis buvo prirengtas dar cenzūrai esant, – tariau, kad su cenzūra ir išleido. O čia pasirodo, kad visa kas labai užsivilko.

Tais pačiais metais pasirodė ir du mažučiukai J. B[iliūno] raštų rinkinėliai, išleisti „Lietuvos ūkininko“ redakcijos: pirmas – *„Lietuvos ūkininko“ išleidimas Nr. 3, J. B-no Piestupys, Jonukas. Dvi apysakaiti. Kaina 3 kap. Vilniuje, Juozapo Zavadzkio spaustuvėje 1906 m.*; antras – *„Lietuvos ūkininko“ išleidimas Nr. 4, Lazda, Ubagas, Svečiai, Brisiaus galas. Parašė J. B-nas, Kaina 5 kap., Vilniuje, Juozapo Zavadzkio spaustuvėje 1906 m.* Visi šie kūrinėliai perėjo per „Lietuvos ūkininką“, be pakaitų išleisti atskiromis knygutėmis 1906 m. rudenį, kaip matyti iš redakcijos skelbimų. Kadangi nė vieno šios serijos knygelių rankraščių nėra išlikusių, tai apie pataisas visai nedaug ką tegalima pasakyti.

Pagaliau paskutinis dalykas, autoriui gyvam tebesant išspausdintas, buvo „Liūdna pasaka“, kuri išėjo atskira knygute: *J. B-nas, Liūdna pasaka, Vilnius, Juozapo Zavadzkio lėšomis jo spaustuvėje 1908 m.* Iš tikrųjų pasirodė 1907 m. gale. Spausdinta iš paties autoriaus pateikto rankraščio, nieko nekeičiant.

Daugiau J. Biliūnui gyvam esant nieko nebuvo spausdinta. Tik jam mirus, 1908 m. „Vilniaus žiniose“ buvo sudėta įvairių kūrinių, pavadintų „Iš J. Biliūno palikimo“, nieko netaisant: „Kūdikybės sapnai“ (kažin kodėl autoriaus „Kūdikystės sapnai“ buvo taip ištaisyti), „Abejonė“, „Kareivio atsisveikinimas“ (eil.), „Kūdikystės aidas“ (eil.), „Senos motinos likimas“ (eil.), „Kad numirsiu“ (eil.), „Ji ir jis“, „Ryšys“, „Žemaitės paveikslai“.

Nekrologuose kai kurie autoriai ragino statyti paminklą, pargabenti į Lietuvą J. Biliūno palaikus, išleisti jo raštus, bet ano meto pažangioji visuomenė

nedisponavo didesnėmis lėšomis, o dešiniajai lietuvių visuomenės daliai, kuri turėjo nepalyginti daugiau lėšų, J. Biliūnas buvo svetimas. Pirmojo platesnio raštų rinkinio dėl to teko laukti ligi 1913 m. Jį išleido J. Biliūno žmona savo lėšomis, patį rinkinį parengė žmonos brolis Augustinas Janulaitis. Čia pateko bemaž visi vertesnieji dalykėliai, neįdėti tik patys pirmieji iš 1901–1902 m., išskyrus „Per sapną", be to, praleistas „Pabėgėlis" ir pirmieji eilėraščiai. Kaip A. Janulaitis tvirtina, buvo vengta dėti tuos pirmuosius dalykėlius ne vien dėl silpnumo, bet dar ir dėl to, kad J. Biliūnas būtų buvęs įsileistas į visą mūsų skaitančiąją visuomenę, kurioje klerikalinės nuotaikos buvo gana stiprios, ir tie keli antiklerikaliniai kūriniai būtų galėję iš viso užkirsti kelią J. Biliūnui. A. Janulaičio parašyta ir pirmoji ilgėlesnė J. Biliūno biografija.

Šį leidinį berengiant, kalbos reikalu buvo kreiptasi į dr. J. Šlapelį. J. Šlapelis ir padarė pagrindinę rašytojo kalbos poliruotę, kuri susijo su J. Biliūno vardu mūsų vaizduotėje ir sukūrė tradicinį J. Biliūną, beveik visur vienodą. Tačiau ne visą laiką rašytojas vienodas yra buvęs: J. Biliūno kalba augo, tobulėjo ir, svarbiausia, tos įprastinės J. Biliūno rytietybės teatsirado jo raštuose gana vėlai. Jos tepasirodė tik 1906 m. vasaros gale, jau visai sąmoningai ir nuosekliai vartojamos, o ligi tam laikui nuo 1905 m. pavasario jos tėra tik vis dažnesnis svečias, bet vis dar neišlaikomos, painiojamos. Visai biliūniškai, kaip mūsų literatūroje yra įprasta, teparašyta „Vieną rudens dieną" ir „Liūdna pasaka". J. Šlapelis, pats aukštaitis, iš profesijos gydytojas, iš pomėgio ir darbo kalbininkas, gerai mokąs kalbą ir pažįstąs savo apylinkės šnektas, turėdamas paskutinį autoriaus lyg ir kūrybinį-kalbinį testamentą, suvienodino pagal jį visą J. Biliūno kūrybą. Ir gavome mes visus kūrinėlius, tiek rašytus 1901 m., tiek 1907 m., kalbos ir stiliaus atžvilgiu vienodus. Vis dėlto J. Šlapelio elgtasi su taisomų raštų kalba labai atsargiai: asmeniško savo antspaudo neuždėta, o pačiuose paskutiniuose J. Biliūno kūriniuose tų pataisų labai reta; žinoma, patys pirmieji, tokie netobuli kalbos atžvilgiu, daug labiau ištaisyti, bet nei stilistinės sakinių konstrukcijos, nei kurių nors braukymų ar priedų stiliui ar turinio aiškumui pasiekti nedaryta.

J. Šlapelio visur stengtasi suvienodinti *ažu*, nors kur ne kur palikta įprastinis *už;* paties, atrodo, taisytojo, norint tą tarminį koloritą sutirštinti, vartojamas priešdėlis *api* - (*apisnigtas*), *pavaseris, sureko, par, ragelės* (= *rogelės*), visur vietoj *dar* rašoma *da; reikia, greitai* pagal paskutiniuosius J. Biliūno kūrinius ištaisyta *raikia, graitai*; taip pat veiksmažodžių galūnės J. Šlapelio plačiau vartojamos tarmiškos nei paties J. Biliūno: *mokia* (= *moko*), *gėdžias* ir t. t. Dedamos senosios lytys *int mumus* ten, kur J. Biliūno nebuvo. Tačiau taisoma paties J. Biliūno lytys *ėma – ima, žengsnis – žingsnis, neturias – neturįs* ir t. t.

Žodyno nedaug teliečiama: *kryžiavonės* ištaisomos *permetėmis, grįčia – trobele* ar *pirkia* ir t. t., bet kai kas net labai netiksliai pataisyta: *baudžiavos grandimis ošgrinsiu keliu* ištaisyta: *baudžiavos grindimis išgrįstu keliu;* nebūtinai taisytina vieta pakeista: *Lietus kelintą dieną purkštė – Lietus kelinta diena purkštė;* bet tokie taisymai retenybė, šiaip visur pataisos savo vietoje.

Toks „surytietintas" J. Biliūnas įėjo į visas mūsų chrestomatijas, skaitymus ir t. t. Ligi 1937 m. nebuvo išleistas nė vienas naujas J. Biliūno raštų leidinys, nors 1913 m. laida jau buvo seniai išsibaigusi ir gaunama tiktai skaityklose bei bibliotekose. Ir tik J. Biliūno 30 metų mirties sukaktuvių proga buvo pagaliau susirūpinta ir išleista lietuvių klasikų serijoje: *Jonas Biliūnas, Beletristika, redagavo prof. A. Janulaitis ir Juozas Žiugžda, iliustravo dail. M. Bulaka, tiražas 2 000 egzempliorių*. Kaune 1947 09 20 šis leidinys buvo papildytas praleistais dalykais, tik vėl susilaikyta ir neįdėta pirmųjų „Klebonas" ir „Betėvis". Čia su kalba, kurios žiūrėjo Juozas Žiugžda, pasielgta priešingai nei J. Šlapelio taisymuose. Bendrinės kalbos teorinio pagrindimo metais buvo žiūrima į visas tarmybes ar nukrypimus nuo normos neigiamai, o kadangi J. Biliūno nerašyta visada tarmiškai, tatai dar labiau pastūmėjo atsisakyti visų anykštėnams būdingų tarmybių ir suteikti J. Biliūnui artimą 1937 m. bendrinėms norminėms lytims kalbą. Vis dėlto, atsisakius nuo *int, e, ažu,* pasilieka siekiniai, einamasis vidaus vietininkas, priešdėlis *ata-* (ne *ati-*), *-ja* kamieniniai daiktavardžiai vietoje *-ė,* pvz.: *Uršulia, musia, eilia* (nors pats J. Biliūnas juos tevartojo paskutiniuose kūriniuose ir nenuosekliai), vnsk. įnagininkas *tokiuo, užusienis* vietoje *užsienis*.

Taigi sustota pusiaukelėje tarp J. Šlapelio taisymų ir paskutinių J. Biliūno kūrinių kalbos, iš vienos pusės, ir bendrinės to meto kalbos – iš antros. Su žodynu elgtasi atsargiai, bet kadangi nemaža žodžių, orientuojantis į bendrinės kalbos normines lytis, buvo visai nebetinkami darybos ar etimologijos atžvilgiu, tai pataisyta: *arotai – rarotai, prigimtis – gamta* (ne visur), *tvirtapilis – tvirtovė, malonus – švelnus* (ne visur), *šaudyklė – šautuvas, spėka – jėga, medžioklis – medžiotojas, išguldinėja – aiškina, užgauna – įžeidžia* ir t. t., bet palikta: *omenė, medžionė, grabas, skiedynas* (= *skiedrynas*), su *ubagu* pasielgta nevienodai.

Palikta ir neįprastinių lyčių, pvz.: *reikė* vietoje *reikėjo*, *skubia – skuba,* bet *skubėm* ištaisyta *skubėjom*, bendraties galūnė *-ies,* kuri iš tikro nė nebūdinga anykštėnų tarmei, o bus ano meto bendrinės kalbos mada. Be to, taisyta *ant dangaus – danguje, ant galo – galų gale, pagaliau, kuriuos senai apleidau – nuo kurių seniai esu atsiskyręs, kieno tas miestelis, kaip jis vadinas – kieno tas miestelis, kuo jis vardu, užsislėpusi energija – pasislėpusi energija* ir t. t.

Mūsų pateikiamame leidime kalbos klausimai sprendžiami kompromisiniu būdu. Iš vienos pusės, žiūrima J. Biliūno reikšmingesnių, būdingųjų kalbos polinkių, taigi išlaikomos ryškesnės rytietybės (*int, e, ata-*), kurias pats rašytojas brangino; išimtis čia daroma prielinksniui *ažu* ir priešdėliui *ažu-*, kurie labai nevienodai ir pramaišiui tame pačiame kūrinyje vartojami. Šiuo atveju apibendrinta *užu*, derinant su „Liūdnos pasakos" tekstu: čia paties rašytojo linkstama į *užu* (*ažu* nedaugelyje vietų tevartota). Kita vertus, taikantis plačiosios visuomenės bei mokyklos reikalui, daug kas pataisyta (*rudenio – rudens, vandenio – vandens, reikė – reikėjo, tilsta, kilsta – tyla, kyla* etc.). Ypač taisyta kaitomųjų kalbos dalių refleksija, derinant ją su dabartinės mokyklinės kalbos norma. Daug kur laikomasi senesniųjų įprastinių J. Biliūno kalbos taisymų.

* * *

J. Biliūno rankraščių yra išlikę penki apystoriai sąsiuviniai, visi nepilni. Literatūros dalykai išbarstyti keturiuose, o penktajame bandyta užrašinėti kažin kam pasakojant liaudies pasakas, tik užrašytoji medžiaga netvarkyta, – bandymas ir paliktas. Pirmasis chronologine tvarka yra juodais viršeliais sąsiuvinis, be datų, su viename gale pradėta apysaka, antrašte „Nekaltos aukos", vos pusė puslapio užrašyta, o toliau visų vėlesniųjų eilėraščių juodraščiai, su daug braukymų ir atskirų strofų variantų. Iš visa ko atrodo, kad turėjo būti pradėtas 1904 m. Toliau visa palikta tuščia, o iš antrojo galo pieštuku įrašyta ištrauka iš Antano Strazdo pasiaiškinimo Vilniaus konsistorijai lenkiškai, ir čia pat rašalu jos įvertinimas, bene skubotas, gražia rašysena: *<...> Ji rodo svieto klajones ir kelių teisygbes. Ji malšina skausmus, kuriuos patyriau ant šios ašarų pakalnės; ji sustiprina man viltį, kad už tas skriaudas ir nuliudimą, ką kenčiu, sulauksiu užmokesnio<...> Literatūra išmokė mylėti artimą, apšvietė paskendusius tamsybėse<...> Kunigas Ant. Strazdelis.* A. Strazdo pasiaiškinimo išrašas rodo J. Biliūno domėjimąsi lietuvių literatūros istorija. Baudžiavos poeto, vieno pirmųjų mūsų literatūroje žiūrėjusio rimtai į literatūrą, žodžiai buvo artimi J. Biliūnui: ne kartą jis paskui panašiai nusakė savo pažiūras į literatūrą, joje matydamas ne tik didelio estetinio pasigėrėjimo šaltinį, bet drauge ir kelrodį gyvenime.

Antrasis, mėlynais viršeliais, sąsiuvinis pradėtas Ciuriche. Tuoj nusipirkus, dailia ranka antrojoje viršelio pusėje įsirašyta savo pavardė ir vardas, *Zürich 5 I/1905*. Tai literatūrinio darbo pakilimo data. Pirmuoju apsakymėliu eina „Žvaigždė", be datos, bet aiškiai parašyta ar tuoj nusipirkus, ar bent tą patį

sausio mėnesį; toliau persirašyti iš juodojo sąsiuvinio trys sonetai („Viltis“, „Kūdikystės aidas“, „Kareivio atsisveikinimas“), „Pūga kalnuose“, „Senos motinos likimas“, straipsnis „Mųsų gyvenimo dilgėlės ir usnįs“, „Keliu“, „Pakeleivingi“, „Nemunu“ – visi rašyti rašalu, tik paskutinio kūrinėlio galas pieštuku ir toliau taip pat „Vagis“, „Tikėjimas“, „Laimės žiburys“, „Kliudžiau“, „Ji ir jis“, o praleidus lapą – „Dobylų kuokštelė“. Bet ir šis sąsiuvinis, pats pilniausias, liko nebaigtas. Reikia čia dar pridurti, kad, pradedant kūrinėliu „Keliu“, ties kiekviena antrašte parašyta skaitmenys, kurie turėjo reikšti spaudos ženklų skaičių. Tai rodo, kaip sunkiai slėgė J. Biliūną nuolatinis kapeikų trūkumas.

Tų pačių metų sausio mėnesį įsigyta didelio formato, rausvais pusdrobiniais viršeliais sąsiuvinis, kuriame turėjo būti parašyti „Kūdikystės sapnai“. Pirmuosiuose dviejuose puslapiuose surašyta visos 45 numatytos parašyti temos, o trečiajame iš eilės puslapyje data *1905 I* ir didelėmis raidėmis *Kūdikystės sapnai*. Ta sąsiuvinio pradžia dvelkia tieka pasiryžimo ir užsimojimo, ir vėl po trijų vaizdelių – tušti popieriaus lapai... Sunku buvo rašyti. Vasarodamas 1906 m. vasarą Kačerginėje, to paties juodraščio gale parašė vieną tragiškiausių savo kūrinėlių – „Vieną rudenio dieną“. Be to, dar bandė versti į rusų kalbą „Ant Uetlibergo giedra“.

Paskutinis juodraštis, gerokai mažesnio formato, pradėtas 1906 m. Tada J. Biliūno sveikata buvo visai menka, tekdavo ištisai gulėti nesikeliant iš lovos, todėl rašyta vien tik pieštuku. Pradėtas sąsiuvinis kūrinėliu „Nakties šmėklos“ – tai turėjo būti apysakaitė iš 1906 m. reakcijos siautėjimo, tik liko nebaigta. Gal galvota dar baigti, tik, tą patį juodraštuką apvertus, pradėta visai naujas dalykas: pirmiausia eina dedikacija Ramūtai (taip pavadino žmoną), kurioje skiriami jai parašyti apsakymėliai, o lapą praleidus, prasideda apysaka „Baltasai šešėlis“, kurios tėra parašyta *Prakalbos vietoje*, o paskui eina „Liūdna pasaka“, kuri baigta 1907 06 06. Du lapus praleidus, pradėtas dar vienas dalykas – „Nelaimė“, bet nebaigtas. Visas šis sąsiuvinis išsiskiria iš kitų jo rankraščių ne vien tuo, kad rašyta pieštuku, bet kad jame daug daugiau braukyta ir taisyta nei kitur. Pagaliau ir rašyta, matyt, mažais kąsniukais (tatai žymu iš rašysenos įvairumo), dažnokai pavaduodavo ir žmona. Visų šio sąsiuvinio kūrinių nuotaika be galo prislėgta, pačios parašytosios raidės šiandien byloja, kad J. Biliūnui kurti tuo metu fiziškai būdavo sunku. Tai buvo paskutinės pastangos.

Be šių atskirų juodraščių, yra išlikęs rankraščių pluoštas, skirtas „Įvairių apsakymėlių“ rinkiniui, rašytas Ciuriche ant didesnių laiškinio popieriaus lapų, aplenktas pilku popierium. Tat buvo siunčiama carinei cenzūrai. Antraštiniame

lape įrašyta: *„Aušros“ išleidimas. V. Vilenskij cenzurnyj komitet (ot Jablonskavo, Kalvar. ul., N 20) J. B-no Mažmožiai Įvairųs apsakymėliai!* Toliau nurašyti visi dedamieji dalykėliai, tik pieštuku keista eilės tvarka, nors spausdinant tų pataisų nebežiūrėta. Ant prilipdyto žyminio 60 kap. ženklo užrašyta: *N 1384 192/VII 05 goda*, o antroje to lapo pusėje raudonu rašalu: *Dozvoleno cenzuroju 3 avgusta 1905 goda. G. Vilna*, tas pats pakartota pieštuku spausdintomis raidėmis ir antspaudas su įrašu *Vilenskavo otd. Cenz. po vnutr. cenzur*.

Perrašinėti J. Biliūnui padėjo žmona („Mažas paveikslėlis“, „Ant Uetlibergo giedra“, „Žvaigždė“, „Pūga kalnuose“); patį kūrinėlio „Be darbo“ vidurį padėjo nurašinėti dar trečias asmuo, kurį pagal rašyseną sunku šiandien nustatyti. Toliau visa perrašinėta paties J. Biliūno.

Visas šis rankraštis taisytas, kaip ir „Liūdnos pasakos“ originalas, to paties žmogaus. Taisytojo rašysena daili, kai kur net panaši į J. Biliūno, bet statesnė ir kai kurios raidės šiek tiek skiriasi. Taisyta neliečiant nei stiliaus, nei turinio, tik paprastos rašybos klaidos, kurių J. Biliūno labai nedaug tepasitaiko, dauguma tarminio kilimo. Sprendžiant iš taisymų pobūdžio, ypač taikymosi į rytiečių tarmę, lyg ir norėtųsi laikyti šio rankraščio taisytoju tą patį J. Šlapelį. Jis tuo metu buvo Vilniuje, domėjosi kalba, imdavo ją taisyti.

Rankraščių perrašymo laikas nėra vienodas; tai matyti iš datų, kurios užrašytos kūrinį perrašius. Pavarčius šį rankraščių pluoštą, krinta į akis, kad autorius, perrašydamas savo kūrinį, nepaisant to, ar jis seniai rašytas, ar ne, labai maža ką tekeičia tiek kalbos, tiek turinio atžvilgiu. Visos pasitaikančios mažos pakaitos bemaž nereikšmingos. Išimtį sudaro vaizdelis „Keliu“, kurio turim net tris variantus. Pažymėtina, kad 1913 m. leidinyje naudotasi visų „Įvairių apsakymėlių“ spausdintų kūrinėlių tekstais ne šios paties J. Biliūno parengtos paskutinės redakcijos, o pačiu pirmuoju rankraščiu – mėlynuoju sąsiuviniu. Todėl į visas, kad ir mažas, autoriaus pataisas nebuvo atsižvelgta. 1913 m. leidinį kartojo ir 1937 m. leidinys, tik keliose vietose nenuosekliai pataisytas pagal kalbamąjį rankraščių pluoštą.

Kritikos straipsnių yra išlikę visi rankraščiai. Kaip matyti iš straipsnių datų, J. Biliūnas literatūrine kritika pradėjo domėtis labai anksti – 1901 m., drauge su pirmaisiais grožinės literatūros bandymais, ir kritika ne mažiau jį traukė kaip pati beletristika (žr. laišką Povilui Višinskiui).

Verčiant J. Biliūno rankraščius lapas po lapo, tuos smulkia, gražia vienoda rašysena pripildytus puslapius, kurių vienas prilygsta kokiems dviem spausdintiems, noromis nenoromis kyla klausimas, kaip vyko tas kūrybinis

procesas, kurio rezultatą turim prieš akis? Netvarkos čia nebūta, nebandyta rašyti atskiruose popieriaus lapuose, nežymu nė kokių nors bandymų, eskizų, planų, o kad jau kuri idėja subrendo rašytojo galvoje ir širdyje, tai pilte pylėsi tvarkingai, įvykiai pynėsi tam tikra eile ir svarstymų, atrodo, būta nedaug. Reta braukymų, ir tie ne esminiai, o daugiau antraeiliai. Žinoma, daug čia nusveria ir kūrinėlių trumpumas, tokios vienos minties visuma lengviau išlaikoma galvoje nei didelio kūrinio. Kas jau pradėjus nebaigta, tai nebaigta, kurio nors tolesnio plano taip pat nėra. Rašyta tam tikro impulso, kūrybinio pakilimo valandomis, bet ne sistemiškai, pamažu dailinant, šlifuojant. Tą impulsyvumą rodo ne tik atskirų kūrinių rankraščiai, bet ir kūrinėlių grupės laiko atžvilgiu – tai jau buvo pastebėjęs ir Kostas Korsakas, nagrinėdamas J. Biliūno kūrybą; patys pirmieji, žinoma, dar to nerodo, nes nebuvo įsitraukta į literatūrinį darbą ir neturime smulkesnės jų datos („Per sapną“, „Betėvis“, „Simukas“ – visi 1901 m., „Klebonas“ – išspausdintas 1902). Bet jau nuo 1903 m. tai žymu: tais metais artimi savo nuotaika ir kovinga tematika „Pirmutinis streikas“, „Be darbo“ ir „Kaip caras Aleksandras III važiavo“ (koks laiko tarpas skiria juos, nežinome). 1904 metų „Pabėgėlis“ stovi nuošaly, panašiai vaizdelis apie Kolumbą (1904) – abu silpnoki, bet pradedant 1905 m. žiema kūrinėlių grupės ryškios: sausio ir vasario mėnesį parašyta: „Ant Uetlibergo giedra“ (sausio mėn.?), „Pūga kalnuose“ (sausio mėn.), „Žvaigždė“ (sausio mėn.?), vasario 11 d. – „Keliu“, 18 d. – „Pakeleivingi“. Tų pačių metų pavasarį vėl nauja grupė: balandžio 2 d. „Nemunu“, 12 d. „Vagis“, 13 d. „Tikėjimas“, 15 d. „Laimės žiburys“; truputį atokiau stovi gegužės 22 d. „Kliudžiau“ ir turbūt tučtuojau „Ji ir jis“. Kone metams praėjus, 1906 m. balandžio mėn. – vėl grupė: 21 d. „Joniukas“, 22 d. „Piestupys“, 25 d. „Lazda“, pavieniai dalykėliai: birželio 8 d. „Ubagas“, liepos 17 d. „Svečiai“ (tuo metu J. Biliūnas keitė gyvenamąsias vietas: grįžo iš Zakopanės, buvo tėviškėje, paskui Rozalime), pagaliau 22 d. „Abejonė“, 25 d. „Brisiaus galas“, 30 d. „Vieną rudens dieną“ ir pagaliau dar tos vasaros gale sugalvota „Liūdna pasaka“, bet pradėta rašyti lapkričio 29 d. Tą patį reiškinį galima pastebėti ir eilėraščiuose, kurių vėlesnieji kone visi vienu metu parašyti.

Tatai dar kartą liudija J. Biliūno kūrybinio proceso impulsyvumą, tačiau šalia to pastebimas ne tik tvarkingumas, bet net ir pedantiškumas. Tiesa, nuolatos reikėjo parašius paskubėti išsiųsti, kad įkristų į kišenę tie pora rublių, taip reikalingų gyvybei palaikyti, ir pagulėti stalčiuje ilgesnį laiką nė vienas kūrinėlis nesuspėjo. Bet ir tuos dalykus, kurie, pvz., buvo parašyti 1905 m. žiemą, o iš-

siųsti perrašius balandžio–gegužės mėnesiais spausdinti, vis tiek perrašinėta labai nežymiai taisant. Visa tai rodo J. Biliūno labiau jausminį kaip racionalistinį charakterį gilumoje, nors valingieji rėmai niekad neleidžia prasikišti tam jausminiam pagrindui kasdienybėje. Mažas rankraščių braukymas rodo ir palyginti nedidelę rašytojo minties kovą dėl žodžio, kurią, kaip teisingai sako Maksimas Gorkis, išgyvena kiekvienas rašytojas.

Visai kitokį vaizdą gauname, pasižiūrėję į J. Biliūno eilėraščių rankraščius. Jų, tiesa, tėra išlikę tik vėlesnieji, parašyti kažin kuriam poetiniam vėjui papūtus 1904–1905 m. žiemą Ciuriche. Pirmieji, rašyti dar žalioje jaunystėje, pasižymi naivia tendencija ir erotiškumu, pagaliau ir ne tiek būdingi visam J. Biliūnui – tai kone kiekvieno jaunuolio, bandančio rašyti, duoklė. Dar 1904 m. pasisakęs savo draugui, kad pasirenka studijuoti literatūrą ir jai žada atsidėti, jis priduria: *<...> nemanyk, kad jei pasirenku literatūrą, tai būtinai eiles rašysiu.* O vis dėlto sugrįžo J. Biliūnas prie tų eilių vaisingiausio kūrybinio periodo pradžioje. Prozos ir eilėraščių rankraščiai skiriasi tiek, sakytum, lyg ne to paties žmogaus rašyta. Čia ir tvarkos trūksta, strofos vieno eilėraščio pinamos su kito, čia po porą kone kiekvieno eilėraščio pradžios ar galo fragmentų, čia tvarkyta ir taisyta žodžiai, dažnai iš esmės keičiant minties ir vaizdo niuansus. Puslapio kampe pasirašoma ritmo ar rimo schema ir lenkiamas, kartais net aukojamas jai visas eilėraščio vaizdas. Pats autorius, nors pirmajame kūrybinio užmojo įkarštyje net didžiuojasi savo poezija, jam atvėsus tuoj pats pamato šių kūrinių silpnumą ir spausdinti nebeleidžia. Kuo paaiškintinas tas bandymas eilėraščius rašyti? Prozoje, kaip anksčiau sakyta, mintis plaukia lengvai, dažnai todėl ir nepadailinta likusi, o eilėraštyje kova dėl žodžio itin ryški. J. Biliūnui muzikinė žodžio pusė sunkiai pagaunama, ji derinama kalte kalant pagal tam tikrą schemą. Ir vis dėlto, kad ir reikalavo tai didelio darbo ir įsitempimo, matyt, tie eksperimentai galėjo būti įdomūs rašytojui, kol kritinė nuovoka galutinai pasuko prozos pusėn. Rašyti eilėraščius bandyta pačioje sąmoningos literatūrinės kūrybos pradžioje, kada dar ir pačiam J. Biliūnui nebuvo aišku, kuriai sričiai atsidėti, kada dar savojo lyriško stiliaus nebuvo aptikęs. Juk jo eilėraščiuose, be dviejų asmeninių „Kūdikystės aido“ ir „Kad numirsiu“, kurių pats autorius nė nemanė siųsti spaudai, nėra nė trupučio tos lyrinės gyslelės, kuri vėliau sudarė esminį J. Biliūno stiliaus bruožą, o ją randame anuose dviejuose eilėraščiuose, kurių ir rankraščiai, atseit ir pats kūrybos vyksmas, skiriasi nuo kitų: jie spontaniškai išaugę, todėl ir to braukymo, ir kalimo žymių mažiau. Pats gi autorius, rinkdamas spaudai, nenuvokė stipriosios savo pusės ir, kaip visados, nusvėrė ne forma, o idėjos svarumas ir

svarbumas, – tuo vadovaudamasis ir buvo pasiuntęs savo sonetus spausdinti P. Višinskiui.

Rankraščiuose vaizdžiai iškyla J. Biliūno kalbos raida. Pradeda J. Biliūnas rašyti 1900 m., tai vos išėjusio iš nelietuviškos gimnazijos jaunuolio bandymai. Savaime suprantama todėl, kad žymu kalboje atitrūkimas nuo grynosios liaudies kalbos žodyno, sintaksės ir stiliaus. Ilgus metus mokantis, skaitant ir rašant svetima kalba jaunatvės metais, jautriais svetimoms įtakoms, visa tai turėjo palikti gilių pėdsakų bręstančiam rašytojui. Be to, ano meto ir visų lietuvių kalba dar labai šlubavo, tik vienas kitas, gyvai jautęs kontaktą su liaudimi, kartais ir nesąmoningai, nenutoldavo nuo tos liaudies kalbos, sugebėdamas dailiai savo mintis išreikšti.

Nuo 1901 m. kalbinis rūpestingumas ano meto laikraščiuose auga, bet dar tas tobulėjimas nebuvo virtęs įpročiu. Todėl J. Biliūno pirmieji kūriniai nepasižymi jokiu žodyno turtingumu ar dailumu, labai daug žodyno ir sintaksės svetimybių: *atmonijimas, lojotis, mislyti, roda, abelnai, aprubežiuotas*; *turėjo prisirišimą prie knygų; jautė save jaunas; yra išvaromų ant senatvės per savo geradėjus; pas jį ir drąsos tokios nebuvo* ir t. t. Dinamiška, mėgstanti veiksmažodį, lietuvių kalba čia yra sustingusi, medinė, kur nereikia abstrakti ir nerodo jokių žymių būsimojo J. Biliūno stiliaus ypatybių. Pirmuosiuose kūriniuose J. Biliūnas kalbos nevaldo, tai dar laikraštinės-publicistinės, o ne grožinės kalbos laikotarpis.

1903 m. kūriniai kalbos atžvilgiu jau tobulėja. Pagyvenęs 1901–1903 m. Šiauliuose, Panevėžyje, dažnai važinėjęs į savo gimtuosius Anykščius, J. Biliūnas vėl susidūrė daugiau su liaudimi, atsigavo gyvieji saitai su ja, o drauge ir kalba. Sustiprėjo, be abejo, ir kritinis kalbos jausmas, įvertinąs, kas tinka, o kas visai svetima lietuvių kalbai. Todėl 1903 m. kūriniai, kad ir randama viena kita kalbos klaida, yra kur kas gyvesni kalbos atžvilgiu, nebėra to sustingimo kaip pirmuosiuose.

Bet nei pirmuosiuose, nei 1903 m. kūriniuose J. Biliūnas niekur nevartoja tarmybių. Jis toli nuo savo gimtosios anykštėnų šnektos, prisitaikęs prie ano meto jau bendrais bruožais susidariusios bendrinės kalbos. Specialaus domėjimosi kalba, kaip kūrybiniu įrankiu, nežymu, tas pagerėjimas priskirtinas natūraliam bendravimui su liaudimi ir paties J. Biliūno subrendimui.

Visai kitas santykis su kalba prasideda po 1904 m., išvažiavus J. Biliūnui studijuoti į Leipcigą ir pasirinkus po ilgų svarstymų literatūros mokslą. Čia jis imasi klausyti lituanisto ir slavisto prof. Augusto Leskyno (August Leskien) lie-

tuvių kalbos gramatikos kurso, rūpindamasis išgauti iš jo kuo daugiausia žinių ne tik kalbos studijoms, bet ir lietuvių literatūros istorijai. Į jo rankas pakliūva Kristijonas Donelaitis, Mikalojus Daukša, jis svajoja rašyti apie Joną Bretkūną ir gėrisi jų kalbos mokėjimu ir turtais, iš P. Višinskio prašo Jono Juškos žodyno. Auga aiškiai sąmoninga pažiūra į kalbą, žinios praplinta, kartu ir klausa kalbos faktams ima aštrėti: įvairios kalbos formos, kurias pirma praleisdavo negirdomis, pasidaro įdomios ir vertos įsiklausyti. J. Biliūnas atidžiai seka J. Jablonskį ir jo kalbos taisymus, siunčia jam savo dalykus ir jį labai gerbia, tatai matyti laiške, rašytame 1905 01 13 P. Višinskiui: *Man ypatiškai visai nepatinka, kad pas jus, Perkūnas žino, kiek draugovių ar bendrovių dykgsta: Jabl*(onskis) *b ū t i n a i* (J. B. pabraukta) *reikalingas raštams taisyti, kaip sau nori, bet tai draugovei būtų maloniau ir naudingiau duoti savo raštus, kurioje bus Jabl.* Kiek toliau tame pačiame laiške priduria, piktindamsis Petro Vileišio noru laikyti sykį „Vilniaus žiniose" išspausdintą kūrinį lyg ir „Vilniaus žinių" nuosavybe: *<...>ant tokių sąlygų sutikti negaliu, nes gali išleisti raštus velniai žino kokia rašyba – bus gėda: jau ir dabar, nors Jabl. peržiūrinėja – korektūra visados netikusi, o paskui?!* Tik čia reikia pabrėžti, kad nėra kokio nors sekimo J. Jablonskiu, o paties J. Biliūno susidomėjimas kalba auga, pats dirba toje srityje.

Parvažiavęs 1904 m. vasarą į Lietuvą, turėjo jau kitomis ausimis klausyti žmonių kalbos. Ar tik ne šią vasarą pradėjo užrašinėti, nieko nekeisdamas, iš liaudies lūpų pasakas, kurių likęs pradėtas juodraštis? Dėl viso to J. Biliūno kūryboje žymus posūkis: dar 1904–1905 m. žiemą pradėti kūriniai pasižymi ypač dailia kalba, kurią paįvairina tarminėmis lytimis: siekiniais, kur ne kur *int* vietoje *į* ir t. t.

1905 m. pavasariop jau linkstama daugiau į *int*, bet priešdėliu ta lytis dar niekur neina. Kaip jau minėta, kalba kone pavyzdinė, tebepasitaiko *ant galo, ant ubagų, apreiškia, persitikrinimas* ir dar vienas kitas vertinys iš svetimų kalbų.

1906 m. kūrinių serijoje, rašytoje pavasarį, jau visai sąmoningai laikomasi *int* ir priešdėliu, ir prielinksniu, pradedamos vartoti lytys *ažu* ir *užu,* bet ne visur išlaikomos (*ažu stalo, užmaukšlino*), imama vartoti *raikia, graitai*, priešdėlį *ata* – ir jau nuo vasaros pasitaiko *e* vietoje *o,* o vėliau ir senosios lytys *int mumus*. 1906 m. vasaros gale rašyti dalykėliai jau visai artimi J. Biliūno tradicinėms lytims, nors lygumo nėra: „Brisiaus gale", rašytame rugpjūčio 25 d., yra *užumušė* ir *ažumirštas,* bet *e* ir *int, ata* nuosekliai išlaikomi. Stengiamasi dėti kuo įvairesnės lytys, imtos iš savo tarmės: *skubėsi* – vietoje *skubinosi, pasisukė, nukišė*, įnagininkas *tokiuo* ir t. t. Pačiuose paskutiniuose kūriniuose kad

ir pasitaiko vienas kitas praleidimas, bet jau rytietiškas koloritas visur išlaikomas, ir jis yra jau tam tikra rašytojo sąmoninga maniera, išaugusi literatūrinio subrendimo metu.

Čia spausdinamas leidinyje Jonas Biliūnas, Raštai, Leidinį parengė ir komentarus parašė Meilė Lukšienė, Kaunas, 1947, *p. 241–282, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis. Dalies teksto santrauka pakartotinai skelbta leidinyje* Jonas Biliūnas, Raštai, t. 1: Proza ir poezija, Vilnius, 1980, *p. 243–246 (M. Lukšienė, Paaiškinimai. J. Biliūno rankraščiai). Tekstas tebeturi išliekamąją šaltiniotyrinę vertę.*

◇◇◇

Bibliografinės pastabos apie J. Biliūno grožinę ir literatūros kritikos kūrybą

a) APSAKYMĖLIAI

BETĖVIS. Spausdintas „Vienybėj lietuvininkų“ 1900 m. Nr. 37. Pakartotas „Kultūroje“ 1939 m. Nr. 5. Į jokį Jono Biliūno raštų rinkinį nėra patekęs veikiausiai dėl savo meninio silpnumo ir antiklerikalinės bei proletarinės tendencijos. Rankraščio nėra išlikusio.

J. Biliūnas 1901 05 27 laiške „Varpo“ ir „Ūkininko“ redakcijai (V. D. U. rankraštyne) [toliau VDU RS] rašo: *Pavasaryj praėjusių metų aš išsiunčiau Redakcijai Ū-ko ir V-po apysakėles: „Simukas“ ir „Benkartas“, o pabaigoje sausio šių metų – plačią korespondenciją iš Anykščių (pasirašyta „Anykštėnas“) – ir nežinau, ar tie dalykai tapo apturėti, dėlto prašyčiau Tamstos paprašyti nuo manęs Redakciją duoti Ū-ke apie tą man žinių.* Tuos pačius kūrinėlius mini ir Vincas Kapsukas J. Biliūno biografijoje, kalbėdamas apie J. Biliūno raštų 1913 m. leidinį: *<...> trūksta pirmųjų beletristikos vaizdelių – „Benkarto“ ir „Simuko“, kurie 1900 m. „Vienybėj Liet.“ pasirodė <...>,* ir toliau prieraše paaiškina: *Nusiuntė į Ameriką „Ū-ko“ red. – žr. 1900 m. „Ū-ko“ Nr. 10 atsakymą Barzdylai.* Nei „Benkarto“, nei „Simuko“ „Vienybėj liet.“ neteko aptikti, tėra „Betėvis“, kuris ir bus tas pats „Benkartas“. Matyt, „Simukas“ bus nusimetęs redakcijoje. V. Kapsukas, kaip matyti iš citatų, pats tų kūrinėlių neturėjo rankose, o vadovavosi „Ūkininko“ atsakymu.

KLEBONAS. Pirmą kartą spausdinta „Ūkininke“ 1902 m. Nr. 8, pasirašyta *Jonas Barzdyla*. Rankraščio nėra likusio. Tai taip pat vienas pačių pirmųjų J. Biliūno beletristinių bandymų. Dėl savo artimumo korespondencijai ir dėl kunigų puolimo šis vaizdelis nepateko į jokį J. Biliūno raštų rinkinį. Čia [kalbama apie J. Biliūno raštų 1947 m. leidinį] jis perspausdinamas iš „Ūkininko“. Ar buvo jis redakcijos taisytas, nežinome. Vaizdelis turėjo būti parašytas 1901 m. ar pačioje 1902 m. pradžioje. Medžiaga imta iš savo tėviškės gyvenimo. Apie tą patį kleboną (pavarde Ūselis) J. Biliūnas, pasirašęs *J. Anykštėnas,* buvo pasiuntęs korespondenciją į „Ūkininką“ 1900 m. Nr. 6; korespondencijoje charakterizavo jį taip: *Reikia pasakyti, kad klebonas su mokintiniais kalba lenkiškai, o kai kurie lenkiškai nemoka, su tais gudiškai keverzuoja, – tiktai ne lietuviškai. Būdamas*

„nekantrus“ ant mokintinių už lietuvišką kalbą ir už tai, kad jie iš tos priežasties jo niekados nelanko, jis pradėjo siundyti ant mokintinių jų tėvus.

PER SAPNĄ. Spausdinta pirmą kartą „Varpe“ 1902 m. Nr. 6, pasirašyta *Jonas Gražys*. Rankraščio išlikusio nėra. Autoriui gyvam esant, nebuvo daugiau niekur perspausdintas. Parašyta 1901 m. Šiauliuose, kur tuomet buvo apsigyvenęs J. Biliūnas, išvarytas iš Tartu universiteto. Tai vienas pirmųjų J. Biliūno kūrinių.

PIRMUTINIS STREIKAS. Pirmą kartą spausdinta „Darbininkų balse“ 1903 m. Nr. 5, pasirašyta *J. Barzdyla*. Rankraščio nėra likusio. Tai atsiminimai iš Liepojos laikų, kada J. Biliūnas tebebuvo mokinys ar tik ką baigęs gimnaziją. 1894–1899 m. po Rusijos pramoninius miestus ėjo darbininkų streikų banga, kurioje, be abejo, aktyviai dalyvavo ir J. Biliūnas, įsitraukęs į socialistinį judėjimą. Vinco Kapsuko-Mickevičiaus liudijimu, pirmutinė darbininkų demonstracija Liepojoj buvusi 1899 m., kurioje ir dalyvavęs J. Biliūnas (žr. V. Kapsukas, J. Biliūno biografija, 25 psl.).

Pažymėtina, kad čia figūruoja autoriaus draugas „Rokus“, o ne „Kokus“, kaip kad yra 1913 m. leidinyje ir kartojama visose chrestomatijose bei atskiruose leidiniuose. Greičiausiai tai yra korektūros klaida.

KAIP CARAS ALEKSANDRAS TRETYSIS VAŽIAVO. Pirmą kartą spausdinta 1904 m. „Darbininkų kalendoriuje“, taigi vaizdelis turėjo būti parašytas dar 1903 m. Rankraščio nėra išlikusio. Antrą kartą šis kūrinėlis buvo perspausdintas 1937 m. J. Biliūno raštų leidinyje. Čia [kalbama apie J. Biliūno raštų 1947 m. leidinį] pateikiamas pirminis tekstas, tik pataisyta kalba. Nors nėra duomenų, bet drąsiai galime laikyti šį vaizdelį autobiografiniu.

BE DARBO. Pirmą kartą spausdinta „Darbininkų balse“ 1904 m. Nr. 1. Antrą kartą paties J. Biliūno įdėta į pirmąjį savo apsakymėlių rinkinį „Įvairūs apsakymėliai“ (*„Aušros“ išleidimas 1906 m. Tilžėje*, 64 psl.). Tai buvo vienintelis kūrinys, kurį J. Biliūnas skyrė spaudai iš savo parašytų prieš 1905 m. apsakymėlių. Parašyti šį kūrinėlį bus paakinęs realus gyvenimo faktas iš 1890 m., kada carinėje kapitalistinėje Rusijoje siautė didelė krizė su įprastais reiškiniais: fabrikų uždarymu ir darbininkų atleidimu iš darbo be jokio aprūpinimo. Būdamas Liepojoj, J. Biliūnas pats tai skaudžiai išgyveno, artimai bendraudamas su darbininkais, ir 1900 m. pasiuntė korespondenciją iš Liepojos į „Ūkininką“ (išspausdinta „Ūkininko“ Nr. 3), kur aprašomas vieno bedarbio likimas:

Liepojus. Neseniai iš Rygos į Liepojų atvažiavo vienas jaunas vaikinas ieškodamas darbo. Rygoj jis (nežinau dėl kurių priežasčių) nustojo tarnystės ir

atvažiavo čionai, mislydamas gauti kokį nors užsiėmimą. Bet, kaip tai neretai atsitinka, užsiėmimo jis nei jokio negavo, – ir neturėdamas iš ko nusipirkti sau valgyti pradėjo pardavinėti savo drabužius ir kitą apdarą. Ant galo, tur būt, ir tas paskutinis šaltinis išseko, nes rytmetį atrado nebagą prie vakzalo pasikorusį: kišenėj atrasta pusė butelkos alaus ir gabalėlis duonos.

Rankraštis tėra išlikęs vėlesnis, skirtas „Įvairių apsakymėlių" rinkiniui, dalis paties J. Biliūno ranka, o dalis svetima nurašinėta, tik nežinia, ar iš spausdinto teksto, ar juodraščio. Šiame leidinyje remiamasi paskutinio rankraščio tekstu, tik pataisyti kai kurie kalbos dalykai. Lyginant šį tekstą su „Darbininkų balse" išspausdintuoju, skirtumų terandama visai nedaug. Pirmiausia tai kalbinės pataisos: „Darbin. balse" J. Biliūnas rašo: *dirbo ant vagonų pabriko,* antrajame tekste: *dirbo vagonų fabrikoje,* pirmajame tekste visur *mislija* vietoje *galvoja; pramonystė* antrajame tekste pakeista *pramonija; autai – autskarais.* Nerandam „Darbininkų balso" tekste nė bendraties lyties *kreipties,* kuri atsirado J. Biliūno raštuose vėliau, pažymėtinas ir lyties *reikė* vietoje *reikėjo* atsiradimas, nors daugiau rytietybių dar nematyti.

Nuorašo tekstas paliktas ištisai tas pats, tėra tik du pakeitimai: 1)„Darbininkų balso" tekste po sakinio *Žiūri Laurynas į plinkantį sodną ir klauso* yra ilgesnis posakis: *Medžių ošime ir vėjo švilpavimuos tartum girdi jis gatve einančių darbininkų balsus ir šūkavimus: policijantų rėkavimus, švilpaujančius kazokų kančiukus, raižančius darbininkų nugaras.* Turimajam rankraštyje antroji sakinio dalis praleista, reikia manyti, kad tai padaryta cenzūros sumetimais. 1913 m. leidinyje taip pat praleista, o 1937 m. leidinyje išspausdinta be praleidimų. 2) Taip pat kiek kitaip suredaguota pastraipos, prasidedančios žodžiais *Kai tie geltoni lapai,* galiniai sakiniai. Pirmajame tekste jie skamba: *Jei tas ašaras surinkti, pasidarytų sriauni upė: paplūdusi ji viena įgalėtų sugriauti prispaudėjų rūmus, nuversti vergiją. Bet išbarstytos po visą pasaulę, džiųsta jos nematomos, nežinodamos savo galybės. Ir liesis tos ašaros, kris nekaltieji, kol žus ir eis ant nieko po visur išsklaidytos darbininkų spėkos, kol vargdieniai nesupras savo galios ir jos nesusivienys.*

ANT PLENTO. Niekur lig šiol nespausdintas dalykėlis. Rankraštis yra Kauno V[ytauto] D[idžiojo] universiteto Rankraščių skyriuje. Sprendžiant iš kalbos kai kurių netobulumų ir turinio, šis kūrinėlis turėjo būti parašytas apie 1903 m., kada J. Biliūnas veikliai dalyvavo visuomeniniame darbe.

PABĖGĖLIS. Spausdintas V. Kapsuko redaguojamame žurnale „Draugas" 1904 m. Nr. 9, pasirašyta *Jonelis*. Antrą kartą buvo pakartotas 1937 m. J. Biliūno raštuose.

„Pabėgėlyje“ yra daug autobiografinių momentų iš to meto, kai pats J. Biliūnas buvo išvarytas iš Tartu universiteto ir dirbo tarp valstiečių ir miesto darbininkų, šviesdamas juos ir skleisdamas socialistines idėjas. Gaigalas čia – autoriaus antrininkas.

Pats J. Biliūnas nebuvo visiškai patenkintas savo kūriniu, bet dar labiau juo buvo nepatenkintas jo draugas J. Š. [Jurgis Šaulys]. Matyt, abiejų apie šį kūrinėlį pasikeista savo pažiūromis, kurių likusi tėra viena pusė – J. Biliūno atsakymai savo kritikui:

Už „Pabėgėlio“ kritikavimą arba teisingiau sukritikavimą pikti būtų juokai ir to daryti visai nemanau. Bet vėl: padavei tik savo sprendimą – klaidų ir silpnų vietų nenurodydamas: taigi autoriui sunku orijentuotis, kame dalykas. Aš pats jaučiu, kad „Pabėgėlis“ galėjo būti daug geresnis, bet girdėdamas kritiką norėčiau matyti nurodymus pačių tų silpnųjų vietų, kad galėčiau iš tiesų pasinaudoti ta kritika nes vienas niekinimas tik reiškia, kad dalykėlis silpnas, kame – iš to autoriui kartais sunku dasiprotėti... Ant galo, tiek to; ne svarbu, – pasakiau tik dėl to, kad ant seilės užėjo (laiškas 1904 05 29 iš Leipcigo).

Tai, kad draugas suniekino, autoriui buvo skaudu, ir, matyt, susirašinėjimas tuo klausimu ėjo toliau, nes J. Biliūnas 1904 07 02 dar atrašo:

Apie „Pabėgėlį“ paminėjau tik dėl to, kad tavo pasergėjimo ir palyginimo su „bobele“, kuri pasakas sako, nesupratau ir pritaikinti to palyginimo prie savęs nemokėjau.

NEKALTOS AUKOS. Niekur lig šiol nespausdinta nuotrupėlė. Jos rankraštis yra juodajame sąsiuvinyje ten pat, kur eilėraščiai pirmą kartą surašyti. Iš temos sprendžiant, veikalėlis turėjo būti pradėtas vėliausiai 1903 m. Tą patį rodo ir kalba: joje nėra rytietybių.

MAŽAS PAVEIKSLĖLIS IŠ GARBINGO ŽMOGAUS GYVENIMO. Spausdintas „Vilniaus žiniose“ 1904 m. Nr. 9 („Lietuvių bibliografijoj“ nenurodyta) ir „Įvairiuose apsakymėliuose“ 1906 m. Šis kūrinėlis parašytas Ciuriche, – tai matyti iš laiško Povilui Višinskiui (Lietuvos mokslų akademijoje) prierašo be datos, kur jis rašo: *M. P. Siunčiu Vileišio kalendoriui apie Kolumbą. Rašyta ant greitųjų, bet kai kalendoriui, gal bus gerai. Tik dykai, apsaugok viešpatie, kartais neatiduok: tokiam tūzui būtų nuodėmė dykai rašyti.* Kad buvo rašyta specialiai užsidirbti, liudija ir Vincas Kapsukas „J. Biliūno biografijoje“ (107 psl.): *Rašė jis tuomet „dėl prakeikto grašio“ pradėjusioms eiti „Vilniaus žinioms“.* Į kalendorių šis vaizdelis nepateko.

J. Biliūno ranka rašyto rankraščio nėra, tėra tik žmonos ranka nurašytas, skiriamas „Įvairiems apsakymėliams“; atrodo, kad nurašyta iš spausdinto teksto.

ANT UETLIBERGO GIEDRA! Spausdinta „Vilniaus žiniose“ 1904 m. Nr. 9, „Įvairiuose apsakymėliuose“ 1906 m. Parašytas Ciuriche 1904 m. gale. Šiam kūrinėliui atsirasti daug prisidėjo P. Višinskis, vienas artimiausiųjų J. Biliūno draugų. Tuomet P. Višinskis buvo tik ką pradėjusių eiti „Vilniaus žinių“ redakcijos narys, jam, žinoma, rūpėjo turėti kuo įvairesnės medžiagos laikraščiui, ir štai neseniai atvykęs į Šveicariją J. Biliūnas 1904 09 20 rašo ilgą laišką savo draugui:

Mielas Povilai! Tikiuos, nepiksti ant manęs, kad iki šiolai ilgesnio laiško neparašiau. Gyvendamas savam krašte, draugystėje, gal ir pamiršai apie mane, visokiais projektais ir darbais apsiaubtas. Kai aš, būdamas vienas, neturėdamas jokių pažinčių, apart savo knygų ir minčių, tai dažnai visus atsimenu, nors parašyti nevisados prisiruošiu: tai pritingiu, tai laiko nėra, tai vaikščiotų išeinu iš nuobodumo. Šįmet tai jau iš tiesų esu vienas: vienas sėdžiu per lekcijas, vienas gyvenu, vienas išeinu pasivaikščiotų, – niekas netrukdo, niekas ir melancholijos nuo kaktos nenuvaiko. Bet iki šiolai vis tik jaučiuosi gerai ir ramiai: gyvenu ir kvėpuoju prigimties gražumais, gausia jos ranka išmėtytais aplinkui. Kas šventadienį būtinai einu už miesto, lipu ant kalnų, roplinėju po jų uolas, vaikštinėju po jų girias ir krūmus, – linksmais kloniais ir galingais ledų kalnais džiuginu savo akis, žadinu jausmus ir kurstau savo fantaziją, kuri, ant nelaimės, nors kaista, bet ant popieriaus išsilieti negali. Nuo kalnų viršūnės, po pačių kojų, matau giliai gulintį miestą, kloniais ir kalneliais išmėtytą, upėms išraižytą, su puikum ežeru, tarsi užmigusiu savo gražumoj. Jeigu tavo ausis nesiektų varpų balsai ir gartraukių žviegimas, pamislytum, kad po tavo kojų išmiręs ar sužavėtas miestas... – Šiandie atsikėlęs tyčia išėjau į miestą pažiūrėtų, koks oras. Buvo taip didelė migla, kad už keleto žingsnių beveik nieko nebesimatė. Eidamas gatvėmis, pamačiau visur iškabinėtus apgarsinimus: „Ant Uetlibergo giedra!“. (Uetliberg – aukščiausias prie miestui kalnas – arti 900 metrų). To tik ir laukiau. Norėjau pamatyti nuo viršaus debesis, gulinčius ant miesto, nes da buvau nematęs. Nors iki Uetlibergo buvo 4 klm. ir ant pačio kalno užlipti netaip lengva, o mano plaučiai tokioj migloj iš tokios gimnastikos negalėjo pasidžiaugti, vienok skubinai nukeliavau prie kalno ir siauru pataisytu takeliu pradėjau risties ant jo viršūnės. Ir už miglos nė kalno, nė medžių nesimatė: tik švietė kiek priešais baltas takelis. Vienok palipėjus migla pradėjo vis retėti, kvėpuoti darės lengviau, o viršuj galvos išpalengvo jau mėlynavo dangus, ant galo pasirodė saulė ir gausiais spinduliais pradėjo kaitinti kaktą.

Da palipėjęs aukščiau atsirėmiau, nuvargęs, atlošu ir atsigrįžęs pažiūrėjau į apačią. O, kaip gi neišpasakytai buvo gražu! Čia pat po mano kojų gulėjo da neregėtos debesų marios, ir buvo taip tyrios, kad tik gerai prisižiūrėjus galėjau pasergėti, kaip jų apvalios – tarsi kamuoliai – vilnys ritas viena ant kitos, išpalengvo plaukia ir kilsta aukštyn. Viršuj mėlynavo dangus, švietė saulė, o iš šalių, parėmę skliautą, stovėjo blizgančios ledų kalnų viršūnės. Tas visa, kas teip kėlė žmogaus dvasią, teip buvo gražu ir malonu, kad norėjosi šokti nuo atlošų žemyn, nardyti ir voliotis po tą kupstuotą pūkų lauką, kaip tai daro maži vaikai, lakstydami po kupečius šieno. Žinoma, tai buvo tik iliuzija: nušokęs būčiau sau tik sprandą nusisukęs... Man berioglinėjant takeliais po kalno viršūnes, debesų marios pradėjo sklaidyties, tai šen, tai ten pasidarė plyšiai, pro kurius matėsi tai namas, tai varpinyčia, tai žaruojantis pievokšnis... Atsiminiau pasaką apie palaidotą po stiklo kalnu viešpatystę... Turėjau pilną tiesą pasakyti su Schiller'o medėju: „Matyt po kojom tik jūrės miglotos, žmonių sodybos nuo akių užklotos. Tik debesiui trūkus, per tarpą matai – žemai ten yr svietas, žaliuoja laukai („Wilhelm Teil". V. Kud.) –

Viso gero
Tavo Jonas

Povilas Višinskis, matyt, gavęs šį laišką, atsako J. Biliūnui, ragindamas savo įspūdžius Alpėse aprašinėti spaudai. To atsakymo mes neturime išlikusio, nes visi laiškai, rašyti J. Biliūnui, žuvo 1914–1918 m. karo metu. Bet, žinodami gerai P. Višinskio amžiną rūpestį rankioti savo aplinkoje kiekvieną talentą, galime spėti, kad savo atsakyme jis džiaugėsi tų kalnų aprašymu, kėlė jau ilstančiam nuo ligos draugui kūrybinę nuotaiką. Susirašinėta skubotai, vadinas, abiejų draugų norėta kuo skubiausiai pasidalinti įspūdžiais: vienas savo gamtos išgyvenimais, antrasis draugo sugebėjimu šį tą sukurti. Tas artimas kontaktas matyti iš laiškų datų – J. Biliūnas pasiuntė laišką lapkričio 20 dieną iš Šveicarijos į Vilnių, o jau gruodžio 10 dieną jis siuntė tą, lyg ir abiejų kurtą, kūrinį spausdinti.

Mylimas Povilai! Vakar gavau Tavo laišką. „Ant Uetlibergo giedra" atsisėdęs tuojau parašiau iš naujo, nors neišėjo taip, kaip norėjau, o skubiau. Prie to ano laiško gerai nebegalėjau atminti, – per tai gal ką nors ir praleidžiau. Gavęs paimk ir sulygink abu dalyku; jeigu anam laiške būtų koks nors išsitarimas gražesnis, tai tiesiog įdėk į šitą, pataikęs vietą. Jeigu rasi ką nereikalinga, tai gali ir išmesti, tik per daug vis tik nekarpyk. Kadangis tas laiškas buvo tau rašytas, tai tavo vardą ir šitam padėjau: jeigu matysi, kad tai sentimentališka, tai

gali išbraukti. Po laišku, jeigu rasi reikalingu, gali ir pavardę mano padėti, o jei ne – tai lai vienas vardas palieka. Ir ant galo neužmiršk ištaisyti šitame laiške Schiller'o eilių, nes rašiau jas iš atminties, Kudirkos vertimo nebeturiu, o anam laiške gerai parašytos pagal Kudirkos vertimą.

Kaip buvo prašęs J. Biliūnas, P. Višinskis įdėjo šį kūrinėlį su dedikacija *draugui Povilui*, gale palikęs vieną tik vardą *Jonas.*

Rankraštis šio kūrinio tėra vienas, perrašytas žmonos ranka, rengiant apsakymėlių rinkinį. Pagal šį rankraštį su mažais kalbos pataisymais pateikiamas ir šio leidinio tekstas. Yra dar likęs juodraštis, kuriame mėgino pats J. Biliūnas versti šį kūrinėlį į lenkų kalbą, bet nebaigė.

ŽVAIGŽDĖ. Spausdinta „Vilniaus žiniose" 1905 m. Nr. 7, „Įvairiuose apsakymėliuose" 1906 m., „Ūkininko kalendoriuje" 1907 m.; visur pasirašyta *J. B-nas*. Parašytas šis kūrinėlis Ciuriche 1905 m. sausio mėn. tarp 5 ir 16 dienos (tatai matyti iš mėlynojo juodraščio rankraščių: juodraščio pradėjimo data – 1905 01 05, o pirmas kūrinys po „Žvaigždės", antrašte „Viltis", datuotas 1905 01 16).

Šio kūrinėlio rankraščių yra išlikę du: vienas mėlynajame juodraštyje, antras nurašinėtas ant atskirų lapų, skirtas „Įvairiems apsakymėliams", atrodo, tų pačių metų balandžio mėn. 29 d. Perrašinėtas ne paties J. Biliūno, o žmonos ranka.

Didelių teksto skirtumų tarp abiejų rankraščių nėra, antrosios redakcijos kalba labiau išlyginta, geresnė (*urėdas* pakeista *prievaizda, tebesimato – tebematyti, triūbelė – vamzdelis*) ir žymu tendencija į rytietybes: visur prielinksnis *į* pakeistas *int*. Čia taip pat visur vartojama dviskaita, pirmojoje redakcijoje ne visai nuosekliai išlaikyta. 1913 m. leidinyje imtas pirmosios redakcijos tekstas, o pagal tą leidinį kartojo ir visi kiti.

Pažymėtinos šios pakaitos: sakinys *Pažinęs mudu, sulingavo galva ir pasisuko int mudu*, pirmojoje redakcijoje buvęs: *Pažinęs mudu nulingavo galva ir pasisuko mūsų šalin.* Sakinys: *– Nejaugi tamsta matei? – paklausėva su broliu* pirmajam rankraštyje buvo: *– Nejaugi tamsta matei? – paklausėva mudu*. Pora eilučių toliau sakinio pradžia: *Dar aš, judviejų tėvas <...>* pirmajame rankraštyje buvo: *Dar aš, jūsų tėvelis <...>* Toje pačioje pastraipoje sakinys *Taigi dirbova išsijuosusiu* pirmojoje redakcijoje skambėjo: *Taigi dirbova sušilę*. Paskutinėje kūrinėlio pastraipoje po sakinio *Oras vėso* nebuvo įterpta *Metas buvo namo*, o apsakymėlio galas gerokai pakeistas; pirmoji redakcija: *Oras vėso. Nenoromis išlindom visi trys iš po pušies, kur taip ramu buvo gulėti. Atsisveikinę su Simanu, mudu su broliu pasukėm namo. Ilgai dar mačiau atsigręždamas tai*

stovinčią, tai einančią ežia senelio stovylą: ant galo ji pasisukė už raistelio ir prapuolė...

PŪGA KALNUOSE. Spausdinta „Vilniaus žiniose“ 1905 m. Nr. 22 ir „Įvairiuose apsakymėliuose“ 1906 m. Parašytas kūrinėlis 1905 01 25 Ciuriche. Tai antras iš eilės alpinistinis vaizdelis. Rankraščiai yra išlikę du: pirmasis yra mėlynajame sąsiuvinyje, matyt, dar pirmieji apmatai, rašytas rašalu; pati pradžia, iš taisymų ir braukymų sprendžiant, ėjosi sunkiau, o toliau visai nedaug kur tesustota ir tekliūta. Antrasis rankraštis, skirtas „Įvairių apsakymėlių“ rinkiniui, rašytas žmonos ranka, matyt, tų pačių metų pavasarį. 1913 m. J. Biliūno raštų leidinyje imta tekstas iš pirmojo rankraščio, o antrasis rankraštis šiek tiek skiriasi. Pataisos darytos daugiausia žodyninės: sakinys *Bet veikiai atsigavo...* pirmajam rankraštyje buvo: *Bet greitai atsigavo*. Sakinys *Nuvargęs pagriuvo ent žemės* pirmajam rankraštyje: *Nuvargęs parkrito ant žemės*. Sakinys *Betupėdamas po medžiu, įžiūrėjo, kad tai buvo didelė žemai palinkusiomis šakomis eglė* pirmajam rankraštyje: *Betupėdamas po medžiu, įžiūrėjo, kad tai buvo didelė žemai nuleistomis šakomis eglė.* Sakinį praleidus, pirmajam rankraštyje buvo pavartotas kilmininko linksnis vietoje galutinės redakcijos galininko: *Atsikėlęs nusitvėrė vienos šakos, paskui kitos... trečios*. Sakinys *Jautės kiek gerėliau, net nusišypso iš savo patalo: tarsi rengėsi čionai nakvoti* pirmajam rankrašty yra trumpesnis, neturi antrosios dalies po dvitaškio. Taip pat trumpesnis sakinys: *Jį pradeda imti miegas, akys merkias* – pirmajam rankrašty: *Jį pradeda imti miegas.*

Kai kurios tarminės lytys, būdingos J. Biliūnui paskutiniuose jo kūriniuose, dar čia nedaug tepasireiškia; įvedama jau *int,* bet nuosekliai neišlaikoma.

„Pūga kalnuose“ buvo išversta į lenkų kalbą ir įdėta leidinyje „Młoda Litwa“. J. Biliūnas nebuvo patenkintas vertimu. Laiške 1907 09 05 J. Š. [Jurgiui Šauliui] iš Zakopanės rašo: *Mačiau rinkinėlį „Młoda Litwa“ – vertimas lietuviškų apsakimėlių. Visi jie lenkų kalboje daro gerą įspūdį, tik mano patalpintasai apsakimėlis „Pūga kalnuose“ išrodo nekaip, – net nesmagu buvo skaityti.*

KŪDIKYSTĖS SAPNAI. Spausdinti J. Biliūnui mirus „Vilniaus žiniose“ 1908 m. Nr. 127, 132 pavadinimu „Kūdikybės sapnai“, matyt, kuriam nors redaktoriui pataisius.

Mintis parašyti savo kūdikystės atsiminimus kilo J. Biliūnui jau 1903 m., o gal ir dar anksčiau, nes jau 1903 11 0 3 rašė iš Leipcigo P. Višinskiui:

Tarp kita ko žadu neužilgo pradėti rašyti nekaltą poetišką daiktą, tiema tokia pat, kaip „Detstvo“ ir „Otročestvo“ Tolstojaus (žinoma, su Tolstoju susily-

ginti nenoriu) – turinys, abejoju, kad būtų ant jo panašus, bus grynai lietuviškas. Jaučiu, kad galėčiau atlikti, bet tinginys prakeiktas gadina ūpą.

Leipcige J. Biliūnas jau pradėjo sirgti džiova, o labai sunki materialinė būklė dar labiau atsiliepė bendrai savijautai.

Vis dėlto jis Leipcige dar nebuvo pradėjęs rašyti, ir nuvažiavęs į Ciurichą, lygiai po metų, jis rašo vėl P. Višinskiui (1904 11 20):

Su poezija gi šią gadynę sunku užsdirbti. Vis tik žadu jau pradėti rašyti iš savo kūdikystės atsiminimo, o teipgi Dieninį (Šveicarijos įspūdžiai): ar išeis kas ar ne, – nors ateity turėsiu medegos, kai labiau subręsiu. Jau sąsiuvas net nusipirkau vakar. Jeigu ką parašysiu, tai jau vietoj laiškų siuntinėsiu, – galėsi nors panelėms duoti pasiskaityti arba vaikams. Teisybė, savo atsiminimus kiek bijau ir aprašinėti: da išjuoks kritikai mano jausmus, nes nelabai jau savo spėkom bepasitikiu. Fiziškai jaučiuos geriau.

Dviem mėnesiams praslinkus, jau turime pirmų žinių apie šį kūrinį: J. Biliūnas rašo 1905 02 02 tam pačiam P. Višinskiui:

Savo „jaunystę" (bus pavadinta „Kūdikystės sapnai") jau pradėjau (bet tik pradėjau – ne daugiau). Svajoju ligi vas. vakacijų (Liepos m.) parašyti, nors galiu ir visai neparašyti. Bet jeigu ir parašysiu, tai turėsiu dar namo parvažiavęs ir būdamas tėviškėje pataisyti ar papildyti, taigi gali anksčiau būti priruošta rudeniop tiktai.

O kitam laiške 1905 02 13 sako:

Gal būt neužilgo nusiųsiu Jabl(onskiui) pažiūrėti ir kitiems parodyti „Kūdikystės sapnų" pradžią: norėčiau, kad ir tu peržiūrėtum.

Ar jis siuntė, galima abejoti, būtų gal P. Višinskis išreikalavęs spaudai, paraginęs baigti, kaip jis mokėjo padaryti su ne vienu mūsų rašytoju, o mes ir teturime, atrodo, tiktai minimąją pradžią. Buvo suplanuotas nemažas veikalas. Išlikusiajame sąsiuvinyje, kurį mini J. Biliūnas laiške P. Višinskiui, pirmajame puslapyje sunumeruotos 36 temos ir dar atskirai prirašyta 9. Tai turėjo būti plati vaikystės išgyvenimų istorija, sudaryta iš atskirų baigtų apsakymėlių. Kitame lape prasideda „Kūdikystės sapnai", pažymėta data 1905 01, bet parašytųjų temų nėra pirmajam puslapyje įrašytų, – matyt, pradėjus rašyti nebuvo visai aiškus dar temų planas. Temos surašytos šitokios:

1. Kaip su Katino Jurgiu lyną pagavom.

2. Šuva Razbonas.

3. Kiaulė Dagloja – kaip man galvą pramušė.

4. Motynos mirtis.

5. Kaip kuone invirtau su arkliu upėn – važiuodamas iš Liasapolio.

6. Istorija su gilelėmis – kaip nuo Ragaišienės kvartūką pasiskolinau.

7. Tėvo mirtis (jo palaiminimas ir ką radau ant kalėdų parvažiavęs).

8. Kaip ganant žąsis svetimas bulbes nežinodami kasėme su Šlyžio Vincu.

9. Kaip kuone numiriau nuo garų (sesuo Uliutė išgelbėjo).

10. Kaip pirmą kartą pakliuvau vienmarškinis ir be diržo ant vakaruškų, kur pažinau savo brolio sužieduotinę ir kt.

11. Kaip pirmą kartą klūpojau už lenkišką skaitymą („ranowstawszy...").

12. Kaip Cecilijai akmeniu žandą pramušiau.

13. Srovės, srovės!.. – kaip pirmi metai.

14. Ruduo... – kaip varydamas žąsiukus, vienas int tvorą užsimušė.

15. Kaip nuo balkio ant šieno šokdamas pas dėdę baisiai susikrėčiau ir ropomis namo parėjau.

16. Kaip piemuo Juozapiukas man ripka akį išmušė.

17. Brolano kunigo laiškas, naujas mokytojas ir pirmieji įspūdžiai.

18. Kaip buvau nubaustas už svetimą taboką (brolano Kazioko).

19. Tėvo knygynas – kaip kartą motyna slėpė tėvo knygas kamaros pečiaus pelenuose ir į užantį.

20. Kaip žąsis ganydamas su mergaitėmis susimušiau.

21. Kaip žąsis kartą jieškojau ir didis griausmas su lietum pačioj paupėj užtiko.

22. Kaip su sesele ėjau riešutauti.

23. Kaip su motyna ėjau Atarietienon baravikautų.

24. Kaip grybų paųžuolių kartą labai daug radau prie linamarkai.

25. Kaip man vežė birmavotų (Kupiškin ir Kurkliuos).

26. Kaip Variuje kilbukus ir pleines gaudydavau.

27. Kaip pamigdoliškėj man varškio puodynėlį išvalgė, kaip meldžiaus.

28. Brolio vestuvės.

29. Brolienė.

30. Aš auklė (kaip brolio vaikus dabojau ir 5 kap. susigrąžinau).

31. Krikšto tėvas (kaip kalendavojo).

32. Žaislai (malūnai iš smėlio, duobių kasimas etc.).

33. Pypkoriai (kaip lapus ir samanas rūkėva).

34. Kaip puntinę gyvatę pagavom (Juodbalyj).

35. „Klebonas" Še pat bra, še bundelė.

36. Kaip su mergaitėmis maudėmis.

Prieraše prieš pat pradžią dar pieštuku prirašyta: *1) Kaip kaminą vedė troboi; 2) Kaip kryžius galulaukėj statė; 3) Kryžavos dienos; 4) Edra, drugis; 5) Bagočius; 6) Rykštės.* Be to, gale, daug toliau nuo bendrojo sąrašo, dar pasižymėta: *Vakacijos (kaip Tamančiuose Vaškų par. gyvenau ir ką mačiau). Vakaras (kaip Latavėnų dv. Aug. naktį užėjova).*

ĮSPŪDŽIAI IŠ BUVIMO ROZALIME. Rankraštis, kaip jau minėta, yra išlikęs. „Kūdikystės sapnams" buvo paskirtas didelis rausvais viršeliais juodraštis. Temos rašytos skubiai, o tekstai įprastine smulkute rašysena, šiaip nedaug braukant, tik vienur kitur vėliau, matyt, paties J. Biliūno ranka taisyta pieštuku.

Pažymėtina, kad 1905 m. pradžioje rašyti dalykai be rytietybių, nors „Kūdikystės sapnams" tas koloritiškumas būtų dar geriau tikęs kaip kitiems kūrinėliams.

Kadangi paties autoriaus parengto spaudai egzemplioriaus nėra, tai iš rankraščio spausdinant kyla šen ten abejonių, kurį posakį imti, jei autorius palieka dvejopai pasakyta, kaip antai: *Kai kunigėlis pakrikštys, švęstu vandeniu palaistys* – viršuj *palaistys* užrašyta *pakrapys*. Antraštė užrašyta *Pirmieji atsiminimai,* o viršum pieštuku neišbraukiant užrašyta *įspūdžiai.* Sakinyje *Dvi eglės <...> kurios vaikščioja pas mus linų brauktų* ant paskutinio žodžio užrašyta *pradinikauti*. Čia pat galinis pastraipos sakinys *Ir kada <...> ateina man galvon* rankraštyje įskliaustas pieštuku, bet neišbrauktas. „Kūdikystės sapnai" buvo išversti V. St. S. į lenkų kalbą ir išspausdinti laikraštyje „Litwa" 1909 m. Nr. 13–14, pavadinti „Sny dzicięce".

KELIU. Periodikoje nespausdintas dalykėlis, parašytas, matyt, žadamam išleisti rinkiniui „Įvairūs apsakymėliai".

Vaizdelis imtas iš atsiminimų, kai, būdamas Šiauliuose, J. Biliūnas važiavo į Kurtuvėnų dvarą pas P. Višinskį, kuris ten privačiai vaikus mokė. Tai galėjo atsitikti 1903 m. vasarą, sprendžiant iš laiško, rašyto 1904 04 13 iš Leipcigo tam pačiam P. Višinskiui: *Parašyk, kame turinys tos legendos apie Kražius, ką tas seniukas pasakojo.* (Tuomet J. Biliūnas rinko medžiagą apysakai apie Kražių įvykius. – M. L.). *Tarp kito ko gali jam nuo manęs labas dienas atiduoti: labai džiaugiuos, kad tada tarp mudviejų iki muštynių nepriėjo.*

Rankraščiai yra išlikę du: pirmasis mėlynajame sąsiuvinyje, kur surašyti visi Ciuricho meto kūrinėliai, datuotas 1905 02 11. Šiek tiek daugiau braukinėtas tuoj berašant ir paskui parašius pieštuku, o antrasis rankraštis, skirtas „Įvairių apsakymėlių" rinkiniui, datuotas 1905 02 17. Tai buvo vienintelis J. Biliūno prozos dalykėlis, kurio vienokia ar kitokia forma kėlė autoriui abejonių. Turime jo

tris variantus: visų nevienoda pabaiga, būtent: 1913 m. leidinyje visas vaizdelis baigiamas sakiniu: *Nieko, nieko, – murmėjau, nežinodamas, kas daugiau sakyti, ir susigėdęs nuėjau savo keliu.* Nepavyko susekti, kodėl nubraukta ilgesnis galas, kurį turim rankraščiuose. Pirmajam rankraštyje kūrinėlis baigiamas šitaip:

Nieko, nieko, murmėjau, nežinodamas, kas daugiau sakyti, ir susigėdęs nuėjau savo keliu... Atėjęs pas draugą pasipasakojau jam savo priepuolį. „Tai juk grapo laiškanešys", sušuko jis juokdamos, kada aprašiau pasipainiojusio man žmogaus stovylą: „jis ir man visados laiškus parneša". – „Negali būti!" nusistebėjau: „Teip, teip, jis tenai, ne kas kitas ir buvo, nes kaip tik tuo laiku visados ir laiškų eina iš Bubių parneštų", atsakė draugas: „o kadangi jis labai mažai bemato, tad ir galėjo palaikyti tave už kokį nors kupčiaus sūnų". – „O aš tariau, kad jis ar beprotis, ar teip nepilno proto žmogus". – „O ne – tai labai protingas senelis", kalbėjo draugas: „žiūrėk, kiek jis pasakų ir visokių „istorijų" žino: kad pradėtų sakyti – išsižiojęs klausytumais." – „Na, ar ne kvailystė gi", gailestavaus kramtydamas lūpas: „gerai, kad dar neapkūliau lazda senelio. Teisybę pasakius, aplink jus miškai tokį ypatingą įspūdį daro – tarsi jie ne tik bepročių, bet dar raganų ir žmogžudžių būtų pilni..." Susigėdęs, paprašiau savo draugo, kad būtinai tam seneliui pasakytų, juog aš jo atsiprašau ir gailiuos, kad taip atsitiko.

Antrajam rankraštyje, pradedant sakiniu *„Nieko, nieko", – murmėjau <...>,* vėl kitoks galas. Čia duodamas tekstas atitinka antrąjį rankraštį, tik 1906 m. rengiant rinkinėlį vietovardžiai įrašyti sutrumpinti: *B-iuose, K-nų;* čia jie yra pilni: *Bubiuose, Kurtuvėnų*. Tas pats galas buvo pridėtas ir 1937 m. leidinyje.

Be to, vienas kitas sakinys kitoks pirmajam rankraštyje, o iš čia kiek kitoks tekstas yra 1913 m. leidinyje ir visur kitur. Sakinys po *<...> Girnikų kalnus* pirmajam rankraštyje taip skamba: *Tai šen, tai ten išmėtytos grįčelės, klonio vidury stovintis tartakas ar malūnas daro ir liūdną, ir malonų įspūdį...*

Po *Bepročio susitikti visados bijojau* pirmajam rankraštyje yra: *O čia kaip tik dar atsiminiau, kad kadai tai man mažam būnant kaip tik toks pat ateidavo ir vaikydavo moteris ir vaikus.*

Sakinys, prasidėjęs žodžiu *Senolis<...>* pirmajam rankraštyje yra: *Senelis susitūrėjo, iškėstom rankom ir nustebęs, pakreipęs galvą, tarsi gerai neprimatydamas, pradėjo į mane žiūrėti...*

PAKELEIVINGI. Periodikoje anuo metu nespausdintas dalykas, tik „Įvairiuose apsakymėliuose" 1906 m. Parašytas Ciuriche 1905 02 18 mėlynajam

sąsiuvinyje, savaitei praėjus po kūrinėlio „Keliu“. Abu kūrinėlius sieja tie patys atsiminimai apie bendras valandas su Povilu Višinskiu, tik laikas gali būti kiek ankstesnis. Minima čia personažo Antano apysaka veikiausiai bus viena nebaigtų J. Biliūno grynai autobiografinio pobūdžio apysakų, apie kurias J. Biliūnas mini tai šen, tai ten savo laiškuose. Yra net keli puslapiai J. Biliūno pradėtos apysakos iš to meto, kai jis buvo eksstudentas, ištisai subraukyti, išlikę Kauno universiteto Rankraščių skyriuje. Taip pat tikra, kad Antanas – tai pats J. Biliūnas, kad konfliktai su mylimosios namiškiais – tai tie patys, kuriuos ir J. Biliūnas išgyveno. Apsakymėlio Petras – tai Povilas Višinskis, kuriam mėgo J. Biliūnas savo kūrinius skaityti ir svajones dėstyti.

Šio kūrinėlio rankraščiai yra išlikę du: pirmasis mėlynajame sąsiuvinyje, rašytas nedaug taisant bei braukant, antrasis nurašytas J. Biliūno ranka 1905 04 05. Pakaitų nedaug; pirmajame rankraštyje trečias sakinys iš eilės toks: *Ilsis... Antanas jausmingu balsu skaito pradžią savo apysakos,* o perrašinėdamas autorius jį praplėtė.

Toje pačioje pastraipoje, sakinį praleidus, taip pat abu rankraščiai skiriasi. Sakinys *<...> nebesitikėdamas pabaigti mokslo ir nebeturėdamas jokios vietos, nuosavo lizdo, negali apsivesti* pirmajame rankraštyje skamba: *<...> nebepasitikėdamas pabaigti mokslo ir neturėdamas jokios vietos, negali apsivesti*. Pirmajame rankraštyje po *Tarp miškų esu gimęs ir užaugęs* sakinys buvo toks: *Lakstai, būdavo, mažas po juos uogautų, riešutautų; šūkauni, dainuoji, tik skamba aplinkui.*

NEMUNU. Pirmą kartą išspausdinta „Įvairių apsakymėlių“ rinkinyje 1906 m. Parašyta Ciuriche 1905 04 02 mėlynajame sąsiuvinyje; rašyta rašalu, o galas pieštuku, kaip paprastai, nedaug taisant. Po šešių dienų, balandžio 8 d., nurašyta rinkiniui – tai antrasis rankraštis. Skirtumai tarp abiejų rankraščių nedideli.

Antros pastraipos antras sakinys pirmajame rankraštyje yra: *Tiesiai į mano kaktą pučia vasaros rytų vėjas, maloniai glostydamas, draiko ant galvos plaukus ir gaivina pailsusią dvasią.*

Pastraipoje, prasidedančioje *Ir nuo šitų dvarų ir bokštų <...>* pirmajame rankraštyje sakinys baigiamas kitaip: *Ir skraido mintys... lepindamos prigimties gražumais jausmus ir akis.* Toje pačioje pastraipoje visas galas yra antrajam rankraštyje perdirbtas; pirmajam jis buvo: *Atkreipiu savo akis vėl į platų galingą Nemuną taip iškilmingai ir romiai nešantį savo vandenis į jūrą, ir nuo jo laukiu širdies skausmų nutildymo. Bet jis šaltas, gražus, nieko nenori žinoti:*

sunkius garlaivius, ilgą eilę cielių neša jis savo vandenų paviršiu, kaip kokias skiedras, tarsi visai jų ant savęs nejausdamas; tad kas jam silpno žmogus mintys ar nuliūdimas.

Po sakinio *Nusitvėrę abiem rankom <...>* pirmajame rankraštyje: *Tarsi nenorom, cielių priešakys išpalengvo sukasi nuo garlaivio upės viduriu ir vandenio nešamas slenksta pro šalį.* Antras sakinys po šio pirmajame rankraštyje trumpesnis: *<...> šildydamies tik prie savo mažų ugnelių.* Sakiniai *Nežinau kodėl, man ateina mintis, kad tat turi būti kampininkas Vildžiūnas, kuris gale mūsų sodžiaus su didele šeimyna gyvena. Kaip tik jo stovyla, aukšta ir tvirta; kaip tik tokie pat gelsvi plaukai ir ūsai ir ant pečių kaip tik toks pat pilkas, apdriskęs čerkasėlis, kurį jis visados nešiodavo* pirmajame rankraštyje tokie: *Nežinau kodėl, man ateina mintis, kad tat turi būti kampininkas Petras Vildžiūnas, ką gale mūsų sodžiaus su didele šeimyna gyvena. Kaip tik jo stovyla, aukšta ir tvirta, kaip tik tokie pat gelsvi plaukai ir ūsai ir pilkas ant pečių užmestas čerkasėlis.*

Skirsnelio pradžia pirmajame rankraštyje: *Garlaivis čiuksėdamas eina toliau ir, matyti, visi laukia <...>*

Tame pačiame skirsnelyje pirmajame rankraštyje sakinys, prasidedąs žodžiais *Abu vyresniuoju <...>,* baigiamas kiek kitaip: *tik mažiukas, be perstogės mušdamas kūlele, mataruoja kojomis ir kraipo galvelę. Staiga visa „muzika" surinka įvairiais balsais.*

Po tiesioginės kalbos *Kur jos gimtinė <...>* nėra pirmajam rankraštyje dviejų sakinių, prasidedančių žodžiais: *Norėtųsi <...>* ir *Ant galo žinau <...>*

Trijose galinėse pastraipose J. Biliūnas perrašinėdamas visur įvedė esamąjį laiką, tuo sugyvindamas ir sudinamindamas išgyvenimą. Apsakymėlio galas pirmajame rankraštyje toks: *Mačiau, kaip skersgatvio tamsumoje mergina pranyko ir nuėjo savo keliu... viešbutin.*

Nedrįsau jos prakalbinti ir paklausti, kur ji nakvos, ką ji čia Kaune dirba, pas ką gyvena. Ant galo ar būtų iš to kokia nauda?!

VAGIS. Ano meto periodikoje nespausdintas kūrinėlis, įdėtas tik „Įvairių apsakymėlių" rinkinyje 1906 m. Parašytas Ciuriche 1905 04 12 mėlynajame juodraštyje pieštuku. Pats kūrinėlio galas, matyt, kiek sunkiau vykęs: gana daug įterpimų. Antrasis išlikęs rankraštis, perrašytas po šešių dienų, to paties balandžio 18 dieną, skirtas minėtam rinkiniui.

Pirmosios pastraipos antroji pusė pirmajame rankraštyje yra kiek kitokia: *O kaip mėgdavau pasilinksminimus! Nė vienos vestuvės apylinkėje be manęs*

neapsieidavo: visur būdavau ir visur manęs vieno buvo pilna, visi manęs bijojo, bet visiems patikau. Nė vieno nenuskriaudžiau, nekaltai nesudaviau. Ūkė gerai man klojos. Buvau pas tėvus vienaturiu, visa aš savo rankose turėjau. Seniai tėvai man liepė vesti, bet ir pats dar nelabai to norėjau, ir merginos nebuvau sau apsirinkęs. Sakiau, paspėsiu... mėgau laisvę. Ant galo, per vienus atlaidus pamačiau <...>

Tame pačiame puslapyje pirmajame rankraštyje po sakinio, prasidedančio *Jaučiau, kaip <...>* eina: *„Kas ji tokia? – manau sau: – Ar iš toli...“*

Ir nutariau būtinai su ja ir jos tėvais susipažinti. Pradėjau klausinėti žmonių ir patyriau, kad tat pasiturinčių tėvų duktė...

Du sakinius praleidus: *Nė nepasijutau, kaip po kalėdų suradau seną žmogų ir nuvažiavau piršlėmis.*

Pirmajame rankraštyje pastraipa, prasidedanti žodžiais *Gal būt jūs <...>*, yra tokia: *<...> tat mano pati, su kuria, dėkavoti dievui, jau trečią dešimtį laimingai gyvenu ir vaikų nemaža susilaukiau – tokių pat sveikų ir tvirtų, kaip ir jų tėvas kadaise buvo. Bet aš noriu jums papasakoti vieną daiktą, kurs galėjo sugriauti visą mano gyvenimą...*

Pirmajame rankraštyje pastraipa, prasidedanti žodžiu *Naktis <...>*, daug trumpesnė: *Naktis buvo šviesi – mėnesiena. Tylom ir iš palengvo, kad negirgždėtų sniegas, priėjau prie gurbų...* Tolesnės pastraipos pradžia pirmajame rankraštyje: *Visas drebėjau, bet ir džiaugiaus kartu, kad <...>*

Po sakinio *Ne vienas po 300 rublių <...>* pirmajam rankraštyje yra toks tekstas: *E, tat šitai kodėl jis per slenkstį vedamas jau antrą nedėlią rąžėsi: – atsiminiau: pats nabagas nelaimę jautė. Bet ką turėjau daryti? Pulti vidun, o gal būt tenai ne vienas žmogus, užmuš, kaip žvirblį, iš revolverio ar peiliu, kaip paršą, nudurs. Bėgti pasišauktų kitą, o tuo tarpu ims ir išves – tiek jį ir tematysi. O rankose nieko, o nieko neturiu. Namuos gi šaudyklės, nė revolverio nėra, – vis savo kumščiu pasitikėjau.*

Pastraipos, prasidedančios *Aprimau ir aš kiek*, galas pirmajame rankraštyje kitoks: *Ilgai nesakiau, – ant galo prisipažinau: ramino ji mane, – tarsi ir lengviau kiek ant krūtinės darėsi, bet ir vėl pabudus pradėdavo krimsti. Ir į spaviednį vaikščiodavau, ir ant bažnyčios duodavau; lengviau ir po to būdavo. Visame kame buvau savo gyvenime laimingas, žilo plauko susilaukiau, nieko nenuskriaudžiau, ir tas tik vienas atsitikimas ramumo nedavė...* Sakinį praleidus: *Bet bijojau taip padaryt, jau prie vienos minties, kad galiu kalėjiman pakliūti arba dar blogiau – būti išsiųstu, pražudyti savo ūkę, padaryti nelai-*

mingais savo pačią ir vaikus. Gal būt ir liuosiu būčiau palikęs, gal būt nieko bloga nebūtų man padarę, bet kaip tik tokia mintis galvon ateidavo, visas drebėdavau... Ir tylėjau.

Pačiame gale po sakinio *Tegul jis ir iš bado vogė, – vis tiek būtų mane užmušęs...* pirmajame rankraštyje nėra visos pastraipėlės, o eina sakinys, prasidedąs *O vienok ir dabar dažnai <...>*

LAIMĖS ŽIBURYS (PASAKA). Periodikoje nespausdinta, tik „Įvairių apsakymėlių" rinkinyje 1906 m. Parašyta Ciuriche 1905 04 15 mėlynajame juodraštyje, pieštuku, vidury apsakymėlio gana daug braukant. Penkiom dienom praėjus, nurašyta ant laiškinio bloknoto popieriaus spaudai.

Skirtumų tarp abiejų rankraščių labai nedaug. Pirmajame rankraštyje po žodžių *Žmonių Laisvė* sakinys toks: *Pasklido apie tai garsas po visą apylinkę...* Tiesioginėje senelio kalboje pirmajame rankraštyje yra pakaitų: *<...> tuos, kurie lips, baidys iš visų pusių baisiausios šmėklos, rėkaus ir kauks įvairiausiais balsais, šauks juos atgal. Ir tie, kurie išsigąs, atsigręž atgal ar paslydės koja, tuojau pavirs į akmenį. Net ir tie, kurie ilgainiui ant kalno užlips ir prisilytės žiburio, akies mirksny pavirs į akmenį ir tik savo mirtimi padarys kitus laimingais... Bet paliestas žiburys subyrės į nesuskaitomą daugybę žiburėlių, nukris nuo kalno žemyn...* Pastraipos, prasidedančios žodžiu *Sunkus <...>*, pradžia pirmajame rankraštyje yra: *Sunkus buvo jų kelias. Kalnas buvo taip status ir slidus, kad gana buvo mažiausio neatsargumo, ir nelaimingieji slydo žemyn ir virto į akmenis.*

„Laimės žiburys" buvo išverstas į lenkų kalbą ir išspausdintas laikraštyje „Litwa" 1909 m. Nr. 17 antrašte „Światło szczęścia (Legenda przyszłości)".

Kostas Korsakas yra iškėlęs „Laimės žiburio" originalumo klausimą („Straipsniai apie literatūrą", 35 psl.), būtent: yra rusų rašytojo Vikentijaus Veresajevo kūrinėlis „Žvaigždė", kuris tikrai primena čia aptariamą J. Biliūno vaizdelį. K. Korsakas, pažymėjęs, kad jis buvo išverstas į lietuvių kalbą, baigia: *Labai abejotina, kad J. Biliūnas jo būtų neskaitęs; jei taip, tai Veresajevo įtaka šiuo kartu Biliūnui būtų aiški... Tačiau atsižvelgiant ir į tai, vis dėlto reikia pripažinti Biliūną „Laimės žiburin" įdėjus daug savo, daug kitoniško.* V. Veresajevo „Žvaigždė" buvo išversta P. Gvildžio (Petro Avižonio) ir išspausdinta 1903 m. „Varpe" Nr. 9–10. Taigi J. Biliūno neabejotinai skaityta, ir anas kūrinys galėjo būti impulsas sukurti panašų dalyką, tik vieno ir kito autoriaus iškeliami skirtingi momentai ir nuotaikos.

KLIUDŽIAU. Spausdinta „Įvairiuose apsakymėliuose" 1906 m. Rankraščiai yra išlikę du; vienas tame pat Ciuriche pradėtame mėlynajame sąsiuvinyje, rašy-

tas pieštuku lyg ir dviem prisėdimais, sprendžiant iš rašysenos, antrasis – skiriamajame spaudai pluošte. Pirmojo data 1905 05 22 senuoju stiliumi, o antrasis parašytas tų pačių metų gegužės 27 d. – taigi penkiom dienom praėjus – Vikonyse. Tai jau Lietuvoje rašytas kūrinėlis, sugrįžus iš Šveicarijos į tėviškę, kur kiekvienas kampas kelia atsiminimus iš kūdikystės metų.

Pažymėtina, kad 1905 m. gegužės mėn. rašyti kūrinėliai vis labiau nuspalvinti viena kita J. Biliūno charakteringa tarmybe.

Skirtumų tarp abiejų rankraščių tėra kūrinėlio pradžioje ir gale. Pirmajame rankraštyje vaizdelis pradedamas: *Tai buvo nedidelė balta katytė. Nuo lietaus ir purvų jos plaukai kabėjo sustyrę ir pasišiaušę, o menkas suliesėjęs kūnelis visas drebėjo nuo šalčio ir baimės. Radau aš <...>*

Baigiamas kūrinėlis pirmajame rankraštyje po *<...> didelė našta slėgė krūtinę* taip: *Ant rytojaus radau katytę nebegyvą su perverta krūtine. Skausmo apimtas nutvėriau čia pat gulintį lanką ir strielas, sulaužiau int šipulius ir toli išmėčiau po lauką. Tik palikau strielą, kuri buvo įsisiurbusi katytės krūtinėn ir dabar stypsojo atsikišusi. – Tat buvo pirmutinis ir paskutinis mano gyvenime šovinys. Aš jį ir ligi šioliai savo krūtinėje tebenešioju...*

JI IR JIS. Spausdinta „Vilniaus žiniose" 1908 m. Nr. 179, gyvam esant nespausdinta. Rankraštis yra išlikęs mėlynajame sąsiuvinyje rašytas pieštuku, be datos. Tai paskutinis iš eilės J. Biliūno kūrinėlis šiame sąsiuvinyje. Prieš jį yra „Kliudžiau", parašytas 1905 05 22. Po „Ji ir jis" praleistas visas lapas popieriaus ir pradėta „Dobilų kuokštelė", kuri nebaigta ir taip pat be datos. Visi to sąsiuvinio kūrinėliai rašyti 1905 m. pirmoje pusėje, rengiant pirmą savo kūrinių rinkinį („Įvairūs apsakymėliai"). „Ji ir jis" nepateko į tą rinkinį, kaip ir „Dobilų kuokštelė", taigi atrodo, kad šis kūrinėlis buvo užsimotas parašyti ilgesnis.

DOBILŲ KUOKŠTELĖ. Pirmą kartą išspausdinta 1913 m. rinkinyje. Parašyta turbūt 1905 m.

RYŠYS. Pirmą kartą spausdinta J. Biliūnui mirus, „Vilniaus žiniose" 1908 m. Nr. 184. Rankraščio nėra likusio, bet iš kalbos sprendžiant (vartojamos visos būdingosios J. Biliūno rytietybės), vaizdelis turėjo būti pradėtas rašyti 1906 m.

JONIUKAS. Pirmą kartą spausdinta „Lietuvos ūkininke" 1906 m. Nr. 19 ir atskiroje knygutėje: *Piestupys, Joniukas. J. Biliūnas. Vilniuje 1906 m. Juozapo Zavadskio spaustuvėje, „Lietuvos ūkininko" išleidimas Nr. 3, 16 p. Kaina 3 kap.* Rankraščio nėra išlikusio. „Lietuvos ūkininke" pažymėta data 1906 04 23, o 1913 m. leidinyje – 1906 04 21; jei tai ne korektūros klaida, tai 1913 m. leidinį spausdinant gal tebeturėta rankraštis. Rašyta Zakopanėje. Tą pavasarį J. Bi-

liūno sveikata buvo labai pašlijusi, atvažiavus pas jį žmonai, šiek tiek gerėliau pasijuto, bet dirbti, matyt, buvo labai sunku. Laiške, rašytam tą pavasarį iš Zakopanės draugui (1906 03 31), J. Biliūnas sako: *Pradėjau rašyti, bet nesiseka; parašiau tik pusantro apsakymėlio; mano raštininkas (žmona) turi maža laiko, o aš vėl daug tinginio, o mažai įkvėpimo.* Kadangi to pavasario Zakopanėje turime tik du baigtus kūrinėlius, gal čia turėta galvoj „Joniukas" ar „Piestupys". Gavęs žinią, kad jo mylimas draugas Povilas Višinskis mirė Berlyne džiova, jis vėl rašo tam pačiam asmeniui balandžio 27 d. (to paties mėnesio ir „Joniukas" su „Piestupiu"): *Matydamas, kad aš galiu netikėtai greitai atsidurti pas Abraomą, mečiau gulėti ir ėmiaus plunksnos: baisu tai ne, bet negražu ir gėda anksti mirti, nieko nepadarius. Bet ką tu silpnas žmogus padarysi? Su likimu savo sunku kovoti.*

Tokių minčių lydimas J. Biliūnas kūrė savo „Joniuką" ir „Piestupį".

PIESTUPYS. Spausdinta „Lietuvos ūkininke" 1906 m. Nr. 20 ir atskira knygute su „Joniuku" – žr. aukščiau. Rašyta Zakopanėje 1906 04 22 – tokia nurodoma data „Lietuvos ūkininke" ir 1913 m. raštų leidinyje.

Minima kūrinėlyje sesutė Uliutė yra tikroji J. Biliūno sesuo Uršulė.

LAZDA. Spausdinta „Lietuvos ūkininke" 1906 m. Nr. 25 ir atskira knygute: *Lazda. Ubagas. Svečiai. Brisiaus galas. Parašė J. B-nas. „Lietuvos ūkininko" išleidimas Nr. 4 Vilniuje, Juozapo Zavadskio spaustuvėje 1906 m.* Laikraštyje ir minimoj knygutėje parašymo vieta ir data yra Niūronys 1906 05 17, o 1913 m. raštų leidinyje – Zakopanė 1906 04 25, taigi turėta kitas rankraštis, o „Lietuvos ūkininkui" siųsdamas J. Biliūnas pažymėjo, matyt, perrašymo datą ir vietą, kur jis vasarojo parvažiavęs tėviškėn iš Zakopanės. Nuotaikos, kurios lydėjo „Joniuką", „Piestupį", nebesiskyrė ir kuriant visus kitus kūrinėlius, tarp jų ir „Lazdą".

Tekstai 1913 m. leidinio ir „Lietuvos ūkininke" spausdinto nieku bemaž nesiskiria, tik 1913 m. leidinyje nėra po antrašte žodžių *Mano draugo pasakojimas*.

Rankraščio nėra išlikusio.

UBAGAS. Spausdinta „Lietuvos ūkininke" 1906 m. Nr. 26 birželio 28 d. ir atskiroj knygutėj (žr. „Lazdą"). Šių dviejų atspaudų parašymo data sutinka su 1913 m. leidinio data: 1906 06 08 Niūronyse. Taigi rašyta tėviškėje, matyt, veikiant tiesioginiam įspūdžiui.

SVEČIAI. Pirmą kartą spausdinta „Lietuvos ūkininke" 1906 m. Nr. 37–38, o parašyta Rozalime 1906 m. liepos 17 d., kur netoli nuo Gabrielės Petkevičaitės-Bitės ūkio buvo įkurdintas J. Biliūnas, parvažiavęs iš Zakopanės ir paviešėjęs kiek tėviškėje. Rankraščio nėra likusio, tėra tik 1906 12 19 laiškas Antanui Ru-

cevičiui, kur J. Biliūnas sielojasi dėl naujai parašyto vaizdelio, ar jis visai atitiks tikrovę, ar visai bus įtikinamas.

ABEJOJIMAS. Pirmą kartą spausdinta „Lietuvos ūkininke“ 1906 m. Nr. 46, atskiru rinkinėliu J. Biliūnui gyvam esant nebuvo spausdintas.

1913 m. leidinio tekstas tesiskiria vienu sakiniu nuo „Lietuvos ūkinininke“ išspausdintojo: pastraipoje, prasidedančioje žodžiais *Kaip aš savo <...>*, antras sakinys yra: *Visados jam tikra buvau... nė minčia nenusidėjau.*

Rankraščio nėra išlikusio.

BRISIAUS GALAS. Pirmą kartą spausdintas „Lietuvos ūkininke“ 1906 m. Nr. 47 ir atskiroj knygutėje (žr. „Lazdą“). Rašyta, kaip ir „Abejojimas“, Kačerginėje, kur tuomet antrą pusę 1906 m. vasaros gyveno J. Biliūnas. Tai buvo rugpjūčio mėnesio galas, vasara baigės, artėjo drėgnas Lietuvos ruduo, toks pavojingas sunkiam plaučių ligoniui. Būtina buvo išvažiuoti į pietus ar kalnus, o tiek J. Biliūno, tiek jo žmonos ištekliai buvo visai skurdūs. Mirties tema darosi opi, tragiškiau ji suskambės apsakyme „Vieną rudens dieną“, ir vis dėlto J. Biliūnas ir tokiu momentu iškyla virš savo asmens.

Rankraščio nėra išlikusio.

VIENĄ RUDENS DIENĄ. Spausdinta „Lietuvos ūkininke“ 1906 m. Nr. 52. Rašyta Kačerginėje (žr. „Brisiaus galą“) rugpjūčio 30 d. Rankraštis yra išlikęs raudonajam juodraštyje, rašyta rašalu. Čia pirmasis iš išlikusių rankraščių, kur vartojamos J. Biliūno tradicinės lytys: *int, ažu, e, ata, mus*, nors dar *int* eina priešdėliu tik retkarčiais, taip pat vienur kitur neišlaikoma a*žu*.

NAKTIES ŠMĖKLOS. Išspausdinta pirmą kartą 1913 m. J. Biliūno raštų leidinyje. Rankraštis yra išlikęs, rašyta pieštuku mažajame sąsiuvinyje, kur ir „Liūdna pasaka“, tik rašyta iš kito sąsiuvinio galo. Tai aiškiai 1905 m. revoliucijos malšinimo epizodas. Taigi rašyta 1906–1907 m.

LIŪDNA PASAKA. Pirmą kartą spausdinta atskira knygute *J. B-nas, Liūdna pasaka, Vilnius, Juozapo Zavadskio lėšomis ir jo spaustuvėje 1908* (data neteisinga, knygutė buvo išspausdinta dar J. Biliūnui gyvam esant) ir „Vilniaus kalendoriuje“ 1907 m. Dar atskirai išleista dailininko Mečislovo Bulakos raižiniais iliustruota XXVII knygos mėg[ėjų draugijos], 1937, 71 psl.

„Liūdnos pasakos“ pirmoji idėja bus gimus Kačerginėje 1906 m. vasarą, kur begulėdamas pušyne jis buvo susitikęs gyvą – realią Juozapotą. Jau tuomet kilo noras parašyti veikalą (žmonos liudijimu), bet to darbo ėmėsi išvažiavęs į Zakopanę. Tai buvo medžiaga toms nuotaikoms išreikšti, kurios slėgė Lietuvos visuomenę po nepasisekusios 1905 m. revoliucijos reakcijai siautė-

jant. Bet mintis paimti siužetą iš sukilimų ar maištų Lietuvoje, iškelti lietuvių liaudies kovas dėl laisvės ir tuos lūkesčius, kuriuos ji dėjo į kiekvieną visuomeninį bruzdėjimą, buvo J. Biliūnui kilusi daug anksčiau. Dar 1904 m. Leipcige V. Mickevičiui-Kapsukui pasiūlius pasidalinant parašyti knygas apie revoliucinius paskirų kraštų judėjimus, J. Biliūno dėmesys sustojo ties Lietuvos darbo žmonių praeitimi, ties XIX a. sukilimais: *Aš tik vieno nesuprantu,* – rašo J. Biliūnas J. Bekampiui [Jurgiui Šauliui] 1904 11 07, – *jeigu jau rašyti, kodėl geriau neaprašyti ko nors iš XIX šimtm. Lietuvos (pirmieji maištai, antrieji maištai, Vilniaus universiteto draugystės arba dar ką nors): juk tas gal būt da maloniau būtų sutikta, o mano nuomone būtų ir naudingiau.* Ir tik po dvejų metų ši mintis buvo įkūnyta „Liūdnoje pasakoje". J. Biliūno sveikata tuo metu šuoliais blogėjo, jis visai bemaž iš lovos nesikeldavo, tai ir rašyti buvo sunku. Išlikusi maža juodraščio knygutė, kurioje įrašyta „Liūdna pasaka", daug mums byloja apie tas pastangas, kurių reikėjo šiam kūriniui sukurti: rašyta pieštuku, dažnai diktuojant žmonai, mažais gabalais, daug braukyta ir taisyta. Iš rankraštyje pažymėtų datų matyti, kad pradėta rašyti (bent tame sąsiuvinyje), 1906 11 29, o baigta 1907 06 06. Kad taip ilgai rašyta, liudija ir J. Biliūno laiškas J. Š. [Jurgiui Šauliui], kuriame, tiesa, neįvardintas kūrinys, bet, be abejo, turėta galvoje „Liūdna pasaka", nes iš to laikotarpio jokio kito kūrinio ir neturime. Laiškas rašytas, pabaigus rašyti savo paskutinį kūrinį, 1907 07 07:

Laimingas esi! Greitai grįši Lietuvon, sveikas, stipras. Niekam nieko nepavydėčiau, kad galėčiau dirbti, rašyti. Medegos turiu daug, net sapnuoju nuolat apie tat, bet jėgų neturiu, tik erzinuos ir kremtuos. Parašiau tik vienai-vieną apsakymėlį, rašiau p u s ę metų, tingėdamas ir negalėdamas. Sistematiškai dirbti nemoku ir negaliu, mėtaus, nežinau ką imties – temų daugybė, bet neįgaliu. Kankinuos, kaip tantalas ir jo „dukterys". Silpnai viskas atliekama, kitaip ir sunku.

Kaip matyti iš laiško, kūrybinės galios susikirtimas su fizine tikrove, kuriant „Liūdną pasaką", ypač išryškėja ir tai labai iškelia tos biliūniškos nuotaikos šaknis.

Be galo sunki materialinė būklė vertė rašytoją drebėti dėl kiekvieno rublio, juo labiau kad tas rublis trumpino ar ilgino gyvenimo kelią. Ir štai laiške Antanui Rucevičiui, buvusiam tuo metu „Lietuvos ūkininko" administracijoje, jis rašo iš Zakopanės:

<...> Nesupratau gerai, kam įdavė redakcija „Liūdną pasaką", ar Pauliukoniui? (Pauliukonis redagavo „Vilniaus kalendorių" ir tikrai buvo gavęs minimą

kūrinį. – M. L.). *Jeigu jis kur tą „pasaką“ atspausdino, tai prigulėtų nuo jo man „honoraras“ – žadėjo. Gal gali jo mano vardu apie tat paklausti? Gerai būtų, kad tą honorarą jisai tau paduotų: pribaigtum man siųsti knygas. Ką daryt su kitais pinigais – pasakyčiau.* ,

Kokį įspūdį padarė J. Biliūnui išspausdintas jo kūrinys, ar jis buvo juo patenkintas, ar ne, mes nežinome.

Dėl „Liūdnos pasakos“ teksto yra neaiškumų. 1907 m. leidinyje, kuriam tekstą pats autorius pasiuntė, yra trumputė dedikacija, kurią randame pačiame pirmajame juodraštėlio puslapyje. Skirtumas tėra tas, kad spausdintame tekste praleista vardas asmens, kuriam dedikuojama; visas tekstas yra:

O Ramūta! Tu manęs nelaimėje neapleidi, nuliūdusį palinksmini, nuvargusiam ranką paduodi... Dėkingas už Tavo atsidėjimą ir širdį gerą, aš nors apsakymėlius Tau rašysiu. Klausyki... Jeigu patiks Tau ir gyvas būsiu, – ir daugiau papasakosiu...

1913 m. raštų leidinyje tos dedikacijos nebėra, o yra daug didesnė lyg ir įžanga, pavadinta „Baltasis šešėlis (Prakalbos vietoje)“. Su šita įžanga ir prigijo, įsigyveno mūsų literatūroje „Liūdna pasaka“. Rankraštį pavarčius, vaizdas šiek tiek kitėja. Rankraštyje po trumposios dedikacijos praleista visas lapas ir pradedama antrašte „Baltasai šešėlis“, kuri pabraukta dviem pabraukimais. Po šios antraštės be jokių skliaustelių vieną kartą pabraukta: „Prakalbos vietoje“. Vien iš pažiūros peršasi išvada, kad turime naujo kūrinio pradžią, kurio teparašyta įžanga. O „Liūdna pasaka“ pradedama vėl naujame puslapyje. Tą spėliojimą paremia ir J. Biliūno žmonos atsiminimai. Ji sako gerai prisimenanti, kad J. Biliūnas Zakopanėje buvo sumanęs didesnį veikalą, pavadintą „Baltasai šešėlis“, tik vis trūko jam medžiagos ir rašymą atidėliojo. Taigi turėtume pagrindo atskirti šią įžangą nuo „Liūdnos pasakos“. Tiek pirmoji trumpoji dedikacija (greičiau tinkanti visai apsakymėlių knygai nei vienam kūriniui), tiek „Baltojo šešėlio“ prakalba kalba apie tą patį asmenį – Ramūtą – J. Biliūno žmoną, ir kalba su ta pačia meile ir dėkingumu, tik antrojoje išplečiami praeities atsiminimai plačiau. Dėl to atrodo, kad 1913 metų redaktorius nedaug bus nusidėjęs autoriui, sujungdamas „Baltojo šešėlio“ prakalbą su „Liūdna pasaka“.

Plačiosios įžangos vaizdai visai realūs: J. Biliūnas iš tikrųjų važiuodavo į Leipcigą mokytis pro savo žmonos Julijos Janulaitytės tėviškę prie Šiaulių, Malavėnų k., ir minimoji *grūšia* yra tikra buvusi, tik ją J. Biliūnas žinojo iš žmonos pasakojimų.

NELAIMĖ. Pirmą kartą spausdinta 1913 m. J. Biliūno raštų leidinyje. Rankraštis yra tam pačiam mažajame juodraštyje, po „Liūdnos pasakos“. Rašyta pieštuku, bet, matyt, labai blogai jaustasi, kad pastraipa paties J. Biliūno ranka, pastraipa žmonos ranka, ir taip keistasi kelis kartus. Daug braukyta. Tai, be abejo, paskutinis J. Biliūno kūrinys, pradėtas rašyti 1907 m. antroje pusėje.

KAIMO NAŠLAIČIAI. Pirmą kartą išspausdinta „Vilniaus žiniose“ 1904 m. Nr. 2, pakartota atskirame italų rašytojų vertimų leidinyje: *Edm. de Amicis, Dž. Verga ir kt., Apsakymėliai, 1905 m., 185 psl.,* pasirašyta *J. B.* Daugiau nė į vieną J. Biliūno raštų rinkinį neįėjo. „Lietuvių bibliografijoje“ tas vertimas priskiriamas J. Biliūno plunksnai. J. Biliūnas korespondencijoje apie tuos vertimus niekur neužsimena, bet rašydamas P. Višinskiui jis prašos patariamas, ką būtų galima versti, nes pinigų trūkstą. Taigi versti galėjo, ypač pačioje „Vilniaus žinių“ pradžioje, kai redakcijon įėjo P. Višinskis ir J. Jablonskis – abu labai J. Biliūno gerbiami žmonės. Šių vertimų stilius, tiesa, nieku J. Biliūno neprimena, bet turint galvoje, kad tuo metu redakcijoj dirbo J. Jablonskis, kuris radikaliai taisydavo tiek stilių, tiek kalbą, šių vertimų neturėtume pagrindo nepriskirti J. Biliūnui. Versta ne iš originalo, nes itališkai J. Biliūnas nemokėjo, tik buvo pradėjęs mokytis.

KAIMO TIESA. Spausdinta „Vilniaus žiniose“ 1904 m. Nr. 3, pakartota anksčiau minėtame vertimų leidinyje. Jokiame J. Biliūno raštų rinkinyje nespausdinta.

b) EILĖRAŠČIAI

O SAULE, SAULUTE – pirmą kartą išspausdinta „Ūkininke“ 1900 m. Nr. 6, pakartota tik 1937 m. J. Biliūno raštų leidinyje.

KALINYS – pirmą kartą išspausdinta „Ūkininke“ 1901 m. Nr. 2, pakartota 1937 m. leidinyje.

Į DRAUGĄ – spausdinta „Varpe“ 1901 m. Nr. 7, pakartota 1937 m. leidinyje.

LAKŠTINGALA, PELĖDA IR PAUKŠČIAI – spausdinta „Varpe“ 1901 m. Nr. 8, pakartota 1937 m. leidinyje.

SĖJIKAS – spausdinta „Vienybėj lietuvininkų“ 1902 m. Nr. 52, turbūt parašyta 1901 m., nes „Vienybė lietuvininkų“ daug medžiagos gaudavo iš Lietuvos per „Varpo“ ir „Ūkininko“ redakciją, o tatai gana daug laiko trukdavo. Sekta Aleksandru Puškinu.

MANO LELIJA; ESMU TAU DĖKINGAS; DRAUGAMS. Šie eilėraščiai buvo parašyti 1901 m. vasarą ar rudenį, o ne 1903 m., kaip nurodoma 1937 m. J. Biliūno raštų leidinyje. Tatai rodo J. Biliūno laiškas „Varpo“ ir „Ūkininko“ redakcijai

(1902 02 15), kur jis klausia: *Prašau atsakyt, ar gautos mano eilės: „Mano lelija“, „Esmu tau dėkingas“, „Draugams“, kurias siunčiau praeitame rudenyj, ir ar tilps jos?* 1902 m. „Varpo“ Nr. 3–4 redakcija atsako gavusi, bet nespausdino, ir tik 1903 m. „Varpo“ Nr. 6–7 (I) randam žinutę: *„Mano lelija“, „Esmu tau dėkingas“, J. Barzdylos, pasiųsta į Ameriką.* Iš tikrųjų jie netrukus pasirodė „Vienybėj liet[uvininkų]“: 1903 m. Nr. 38 – „Esmu tau dėkingas“, o Nr. 47 – antrasis eilėraštis. O eilėraštis „Draugams“, išgulėjęs apie dvejus metus redakcijoje, buvo perduotas „Darbininkų balsui“, nes yra revoliucingos nuotaikos ir rodėsi tinkamesnis socialistų leidiniui nei „Varpui“. Išspausdinta buvo „Darbininkų balse“ 1903 m. Nr. 6.

SVAJONĖ; NORAS – pirmas eilėraštis spausdintas „Vienybėj liet[uvininkų]“ 1903 m. Nr. 47, antrasis – Nr. 52, paskui buvo pakartoti tik 1937 m. raštų leidinyje, kur pažymėti 1903 m. Ši parašymo data kelia abejonių, turint galvoje anksčiau minėtų trijų eilėraščių kelionę per redakcijas. Pastarieji du eilėraščiai panašios tematikos kaip anie, ir išspausdinta „Svajonė“ ir „Mano lelija“ tame pačiame numeryje. Juos jungia meilės motyvas, kurią J. Biliūnas tuomet išgyveno, o „Noras“ primena Praną Vaičaitį, ir toks nesavarankiškumas būdingesnis, žinoma, ankstyvesnėje jaunystėje, o ne literatūrinio subrendimo laikotarpiui. Taigi tų dviejų eilėraščių datas, atrodo, reikėtų nukelti bent į 1902 m., o gal net ir į 1901 m.

Visų minėtųjų lig šiol eilėraščių rankraščių nėra išlikusių.

KALNUOSE. Gyvam esant nespausdinta, pirmą kartą spausdinta tik 1913 m. raštų leidinyje. Rankraštis yra išlikęs juodajame sąsiuvinyje, kuriame, be keturių sonetų, „Kalnuose“, „Mani pakaskit“ ir apysakos „Nekaltos aukos“ fragmento, daugiau nieko nėra. „Kalnuose“ be datos, bet jis rašytas drauge su visais minėtais eilėraščiais, tik nebuvo skirtas spaudai, todėl daugiau jokio nuorašo nėra. Pagaliau tai buvo pirmojo J. Biliūno susidūrimo su kalnais įspūdžiai, taigi turėtų būti parašytas 1905 m. pačioje pradžioje arba pačiame 1904 m. gale. Rankraštis nemažai taisytas ir braukytas. Paskutinis posmas prirašytas pieštuku.

VILTIS. Spausdinta tik 1913 m. leidinyje ir vėliau 1937 m. leidinyje. Rankraščių yra išlikę net trys: pats pirmasis juodraštis, smarkiai braukytas juodajame sąsiuvinyje, perrašyta netrukus į mėlynąjį, ir trečias, pasiųstas P. Višinskiui su laišku (dabar archyve). Du paskutiniai tekstai visai vienodi, o pirmasis skiriasi III ir IV strofa:

Baltais žiedais, svajonėmis išpinta,
Atskrendi tu, kaip aniolas, graži
Ir apsiauti krūtinę nuvargintą.

Sukilsta vėl žmogaus jausmai visi.
Galvoj užgimsta mintis vėl galinga
Ir dvasiai atneš galią stebuklingą.

KŪDIKYSTĖS AIDAS. Spausdinta, J. Biliūnui mirus, „Vilniaus žiniose“ 1908 m. Nr. 164, paskui 1913 m. raštų leidinyje. Rankraščių taip pat trys ir ten pat kaip ir anksčiau minėtos „Vilties“. Pirmasis tekstas labai braukytas ir yra du pradžios variantai: nespausdintasis, pirma parašytasis, skamba:

Kaip brangūs man tie kloniai numylėti,
Kur ūžė girios ir žaliavo pievos,
Kur vasariop žydėjo puikiai ievos.
Kur mano metai pralėkė saulėti.

KAREIVIO ATSISVEIKINIMAS. Spausdinta, J. Biliūnui mirus, „Vilniaus žiniose“ 1908 m. Nr. 157, paskui 1913 m. leidinyje. Rankraščių trys, kaip ir minėtųjų dviejų. Pirmasis tekstas turi du variantu: buvo pavadinta „Atsisveikinimas“, I posmas toks:

Su diev visiems! į karą išvažiuoju.
Palieku tėvą ir motušę seną
Ir mano mielą Magdaleną,
Tik būkit ramūs, aš juk nedejuoju.

Šalia įrašytas tas pats variantas kaip ir kituose dviejuose rankraščiuose.

SENOS MOTINOS LIKIMAS. Spausdinta, J. Biliūnui mirus, „Vilniaus žiniose“ 1908 m. Nr. 164, paskui 1913 m. leidinyje. Rankraščių taip pat trys (žr. aukščiau). Pirmasis tekstas labai subraukytas, ir pats eilėraštis žadėta pavadinti „Senos motinos ašaros“.

Visi šitie keturi sonetai („Viltis“, „Kūdikystės aidas“, „Kareivio atsisveikinimas“, „Senos motinos likimas“) parašyti vienu kartu Ciuriche. Apie juos taip rašo J. Biliūnas P. Višinskiui (1905 01 21):

Mielas Povilai! Horribile dictu! Siunčiu jums vienu sykiu net keturius sonetus. Perkūnas žino, atėjo noras vėl, kaip kadai-tai buvo atėjęs, eiles rašyti. Ilgai nesidaviau tam pagundinimui, bijodamas atsižymėti rusų Tredjakovskio dovana tame dalyke, bet ant galo pasidaviau ir per tris dienas, kaip pats matai, tingėdamas ir kramtydamas pirštus (dar visai neatpratau nuo to neestetiško priepročio) išprakaitavau keturius sonetus. Kokie tai sonetai, tegul sprendžia skaitytojai, jeigu „Vilniaus žiniose“ patalpįsite, nors tie skaitytojai, teisybę pasakius, kartais labiau mėgsta Liepukų „Gadzinkas“ ne kaip ką kitą. – Daryk su jomis ką tik nori – gali duoti panelėms ar kam kitam pasiskaityti. Tik jeigu

talpinti jas „Vilniaus žinios"', tai 1-ma praneškite po kiek mokėsite (nes jeigu tokioj proporcijoj mokėtumėt, kaip žadat už straipsnius, tai ir pats Petrarca su visomis savo sonetomis per vienus metus nukeliautų į aną pasaulį iš bado), 2-a jeigu būtų stilistikos ar kalbos svarbios klaidos (duok J. Jablonskiui peržiūrėti), tai nurodę vietas atsiųskite man pačiam taisyti. Autorius, matyt, išgyveno natūralų kūrybinį pasitenkinimą, bet tatai ilgai netruko, tuoj atsirado kritiškumas, ir J. Biliūnas susilaiko spausdinti, parašydamas laiške P. Višinskiui susierzinusiu tonu (1905 02 02): *Ant eilių mano gali spiauti: spausdinti jų neleidžiu, nors gali nenaikinti.* Ir, paprašęs kitam laiške atsiimti tuos sonetus iš J. Jablonskio (Laiškas P. V. 1905 02 13), po mėnesio jau ramiau apie juos kalba:

Su mano „sonetais" nieko nedaryk: lai sau guli archyve, kai kada numirsiu, tada galėsite atspausdinti sau, jeigu norėsite; dabar gi aš nenoriu, kad jie spaudoje pasirodytų. Taigi daryk su jais ką tik nori, tik nespausdink (Laiškas P. V. 1905 03 19).

Taip ir buvo padaryta.

KAD NUMIRSIU. Parašytas vienu metu su J. Biliūno sonetais. Jo rankraštis yra išlikęs juodajame sąsiuvinyje su visų 1905 m. pradžioje parašytų eilėraščių juodraščiu. Jis bus parašytas tų pat metų apie sausio mėn. Bet sukūręs jį autorius laikė ar nevykusiu, ar per daug asmenišku, kad spaudai nerengė ir nepasiuntė jo P. Višinskiui, kaip buvo padaręs su to paties meto sonetais.

Pirmą kartą šis eilėraštis buvo išspausdintas po J. Biliūno mirties „V[ilniaus] ž[iniose]" 1908 m. Nr. 165.

NEBAIGTI EILĖRAŠČIAI („O kad tu čia būtum", „Kada nekaltą kūdikį matau"). Jie ligi šiol niekur nespausdinti. Abu fragmentai yra juodajame juodraštyje, rašyti tą pačią, matyt, 1905 m. žiemą Ciuriche.

c) KRITIKA

ŽEMAITĖS „PAVEIKSLAI". Spausdintas tiktai J. Bilūnui mirus, 1908 m. „Vilniaus žinių" Nr. 190, 191. Tai nebaigtas kritikos straipsnis, pradėtas dar 1901 m. Šiauliuose, kur tuo metu, išvarytas iš Tartu universiteto, buvo apsigyvenęs ir gyvai dalyvavo socialistiniame judėjime aktyviųjų visuomenininkų būrelyje (žr. A. Janulaičio J. Biliūno biografiją 1913 m. leidinyje); tarp daugelio socialinių ir politinių klausimų buvo svarstoma ir literatūros klausimai. J. Biliūnui ir buvo pavesta Žemaitės raštų apžvalga.

Kritikos sritis J. Biliūną labai traukė ir tą savo darbą vis norėjo baigti, bet gyvenimas taip pynėsi, kad neteko to savo noro įvykdyti. Tik parašęs norėjo spausdinti ir tuo reikalu rašė „Varpo“ ir „Ūkininko“ redakcijai:

Prašau teip-gi duoti greitą atsakymą ant v. Niuronio kas link talpinimo nusiųstų straipsnių kritikos Žemaitės raštų („Įžanga“), kad žinočiau, ar rašyti toliaus (Laiškas 1901 12 15, VDU RS).

Mūsų laikraščiuose anuo metu platesnis kritikos straipsnis nebuvo jau taip laukiamas – nebuvo jiems auditorijos, todėl jis nebuvo išspausdintas, ir, nepilniems metams praslinkus, J. Biliūnas rašo P. Višinskiui (1902 08 02):

Kas link kritikos Žemaitės paveikslų, bais gerai, kad nepaėmė spausdinti, nes nėra žinios, kaip dar su jais išeis. Nesakau, kad aš negalėčiau pagal savo spėką įveikti to, – ne; jaučiu, kad galiu neblogai parašyti, bet tos sąlygos gyvenimo pasiutusiai varžo žmogų, gal nepriims į universitetą, reiks keliauti į kariuomenę etc. etc. O tokiose sąlygose apie kritiką ir tam panašius dalykus galima ir užmiršti. Nors pasiutusiai trokštu tą parašyti, nes jaučiu ten „w swojej skórze“, ir lai kol kas kitas niekas nepaima to ant savęs, nes užvydėsiu.

J. Biliūnas tuo metu vis dar laukė, gal priims un[iversite]tan atgal, o tuo tarpu vertėsi privačiomis pamokomis, neturėdamas nei pastovaus uždarbio, nei gyvenamosios vietos, – tokiomis sąlygomis mokslinis darbas dirbti, žinoma, neįmanoma.

Praėjo dar dveji metai, ir vis J. Biliūno buvo tebegalvojama rašyti, tatai matyti iš laiško [Jurgiui Šauliui] (1904 03 09 iš Leipcigo):

<...> rašysiu į „Varpą“ iš literatūros: jos teorija, istorija, tirinėjimai ir gal būti savo plūnksnos perlai. Žadu užbaigti seniai jau pradėtus „Žemaitės paveikslus“ (kritiški piešinėliai). Yra ir daugiau tam lygių užmanymų.

J. Biliūno susidomėjimas literatūriniais klausimais tada augte augo, sumanymų, kaip iš tos laiško nuotrupėlės matyti, buvo gausu, bet liga vis labiau įsigalėjo, o materialinė būklė nė kiek nesitaisė, tai ir atsidėti tam darbui nebuvo kada. Dar būdamas Ciuriche, galvojo baigti pradėtą darbą, laiške P. Višinskiui 1905 11 13 jis rašo:

Galvoju dar ir apie „Žemaitės paveikslų“ kritiką, tik nežinau, šį pusmetį iki rudeniui ar be suspėsiu. Matai, dabar mano nuomonė tokia: rašyti nors ir mažiau, bet geriau ir dailiau.

O 1906–1907 m. su sveikata buvo taip bloga, kad bemaž ištisai teko gulėti ir jau rašyti buvo sunku.

Šio straipsnio rankraštis yra išlikęs, rašyta ant labai plono popieriaus ilgomis skiltimis. „Vilniaus žinių“ redakcija, gavusi ir duodama spaustuvei, užrašė skersai: *Feljeton*, prirašė: *Iš J. Biliūno palikimo* ir prie slapyvardžio *Jonas Niūronis* padėjo tikrąją pavardę. Šiaip nieko netaisyta. Šiame [J. Biliūno raštų 1947 m.] leidime kalba taip pat netaisyta, šiek tiek pataisyti rašybos ir skyrybos dalykai.

Be šio straipsnio, J. Biliūnas yra parašęs kelis kitus literatūros istorijos ir literatūrinės publicistikos straipsnius: „Apie lietuviškosios literatūros pradžią“ (niekur nespausdintas, rankraščio originalas yra Mokslų akademijos Rankraštyne, nuorašas VDU RS), „Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys“ (išspausdintas „Vilniaus žinių“ 1905 m. Nr. 41 ir 42) ir „Atviras laiškas dailiosios literatūros mylėtojams“ (rankraštis, niekur nespausdintas).

Čia spausdinamas leidinyje Jonas Biliūnas, Raštai, Leidinį parengė ir komentarus parašė Meilė Lukšienė, Kaunas, 1947, *p. 283–311, skelbtasis straipsnis, kurio originalus pavadinimas buvo „Pastabos“. Sutrumpintas ir naujai redaguotas tekstas pakartotinai skelbtas leidinyje* Jonas Biliūnas, Raštai dviejuose tomuose, Sudarė ir pastabas parašė Meilė Lukšienė, įvadą parašė R. Šarmaitis, t. 1, Vilnius, *p. 323–348. Pirmojo teksto duomenys panaudoti ir leidinyje* Jonas Biliūnas, Raštai, t. 1: Proza ir poezija, Vilnius, 1980, *p. 243–262 (M. Lukšienė, „Paaiškinimai“). Rengiant šį tekstą spaudai, pastebėtos korektūros klaidos taisytos atsižvelgiant į vėlesnes jo publikacijas. Tekstas tebeturi išliekamąją šaltiniotyrinę vertę.*

◇◇◇

Keli J. Biliūno estetinių pažiūrų bruožai

Rašytojo pažiūros į meną, jo esmę, į jo santykį su tikrove išryškėja iš pačios kūrybos, iš kūrybinio metodo. Menininkas savo kūryba faktiškai parodo savo reiškiamą, o kartais tiktai nutuokiamą estetinį idealą. Bet iš vienos kūrybos susidaryti aiškų pažiūrų vaizdą sunku: kartais būna ir taip, kad paties rašytojo reiškiamos teorinės mintys arba atsilieka nuo jo praktikos, arba praktika, atseit kūryba, toli gražu neprilygsta rašytojo skelbiamai teorijai. Turint kur nors paties rašytojo suformuluotas teorines mintis apie meną, estetinių pažiūrų vaizdas susidaro tikresnis, mažiau pareinąs nuo subjektyvių tyrinėtojo polinkių.

J. Biliūnas, palikęs mums nedidelį, bet tokį svarų savo kūrybos pluoštą, nuo pat pirmųjų kūrybinių žingsnių domėjosi ir teoriniais meno klausimais. Jo amžininko liudijimu, būsimasis „Liūdnos pasakos“ autorius, gimnazistas tebebūdamas, *su Bielinskiu gulęs, su Bielinskiu kėlęs*. Dar Liepojoje jis formavo savo pasaulėžiūrą, mokydamasis literatūros kritikos bei teorijos iš rusų revoliucinių demokratų ir pažangiausių rašytojų. Jis atidžiai sekė savo laiko, t. y. dešimtojo dešimtmečio, pažangius reiškinius literatūroje: stiprėjantį kritinį realizmą lietuvių literatūroje ir besiformuojančias marksistines tendencijas rusų literatūroje. Visa tai nulėmė J. Biliūno estetinių pažiūrų linkmę, ir todėl, pradėdamas literatūrinį darbą, J. Biliūnas tvirtai ir aiškiai pasirenka kritinio realizmo metodą.

J. Biliūnas, atėjęs į lietuvių literatūrą 1900–1901 metais su dar meniškai silpnais vaizdeliais („Betėvis“, „Klebonas“, „Per sapną“), tuo pačiu metu pradeda ir literatūros kritiko teoretiko darbą, žengdamas daug stipresniais žingsniais nei meninės kūrybos srityje. 1901 m. jis parašo savo straipsnį „Žemaitės „Paveikslai“, kuriame pirmą kartą lietuvių literatūros kritikos istorijoje taip aiškiai ir nuosekliai išdėsto realizmo principus, pareikšdamas didelį reiklumą meno kūrinio turiniui ir formai. Darbas liko nebaigtas, nors J. Biliūnas ligi pat mirties norėjo grįžti prie jo, siūlydamas jį spausdinti, bet nesusilaukė nei pažado jį paskelbti, nei jokio paraginimo jį baigti. Siauras literatūrinis gyvenimas, toks pat siauras literatūriškai išprususių skaitytojų ratas nesudarė tinkamų sąlygų augti literatūros kritikai, ypač kiek giliau siekiančiai. O 1905 m. įvykiai tiek absorbavo visų pažangiųjų lietuvių visuomenės narių jėgas ir dėmesį, kad ilgesnį laiką literatūros klausimai nebuvo keliami – buvo opesnių.

J. Biliūnas gi visa savo prigimtimi jautėsi priklausąs literatūrai, meno sričiai. Dar aktyviais jo visuomeninės veiklos metais prasidėjo tyli rašytojo vidinė kova dėl gyvenimo kelio, darbo pasirinkimo. Studijuodamas Leipcige 1903–1904 m., J. Biliūnas po ilgos ir sunkios vidinės kovos pagaliau pasirinko literatūrą kaip profesiją. Rašydamas apie tai artimiausiam savo draugui Povilui Višinskiui, jis dėsto savo ateities planus: *Darbo bus daugybė. Jeigu literatūrą studijuoju, tai dar nereiškia, kad eiles rašysiu. Rodos, eilių rašyti nemėginsiu. Beletristiką, jeigu pasiseks, tai iš tikrųjų mėginsiu. Bet jeigu ir beletristika nepasisektų, tai palieka kritika: ja būtinai užsiimsiu. Bet, kad būti geru kritiku, reikia pažinti ne tik abelną literatūrą, bet ir filosofiją, ir psichologiją, ir nors kiek visuomenės mokslus. Taigi darbas nelengvas. Dabar skaitau nemažai... Daug sau labai nepasitikiu, bet vis šį tą galėsiu dirbti. Mirti dabar iš tikrųjų nenorėčiau greitai: kad nors 10–15 metų dar pagyventi... Mūsų literatūroje darbo iš tiesų yra daug – medžiaga vis dar neliesta, ir nepakeliama. O būtinai reikėtų judinti ir sutverti šiokią tokią kritiką arba ir istoriją...* (Laiškas P. Višinskiui 1904 05 27). Nuo 1904 m. pavasario J. Biliūnas atsideda literatūrai. Šalia kūrybinio darbo jis, kiek jam irstanti sveikata leido, ima rinkti medžiagą lietuvių literatūros praeičiai pažinti, planuodamas darbus apie Joną Bretkūną, Kristijoną Donelaitį, Vincą Kudirką, atsidėdamas lietuvių kalbos studijoms (specialiai lanko slavisto ir baltisto Augusto Leskyno (August Leskien) lietuvių kalbos seminarus), labai daug skaitydamas ir analizuodamas geriausių pasaulio rašytojų kūrybą. Pirmas šio naujo etapo J. Biliūno gyvenime darbas buvo jo straipsnis „Apie lietuviškos literatūros pradžią“, parašytas 1904 m. gruodžio mėn. Ciuriche, kur J. Biliūnas nusikėlė studijuoti, paaiškėjus, kad apsirgo džiova. Tai antrasis iš eilės J. Biliūno kritikos – šiuo kartu literatūros istorijos srities – darbas. Straipsnis apžvalginis, populiarus, skiriamas plačiam skaitytojų ratui, nagrinėjantis bendrąsias lietuvių literatūros problemas, jos vystymosi sąlygas ir priežastis. Žymu jame istorinio proceso idealistinio suvokimo įtaka, bet randame ten ir labai apgalvotą ir teisingą visuomeninių bei kultūrinių veiksnių apibendrinimą. Ir šio straipsnio likimas toks, kaip ir pirmojo, apie Žemaitę, – liko nespausdintas autoriui gyvam esant ir dabar tik rengiamas spaudai.

Trečiasis iš eilės J. Biliūno darbas, kuriame randame nebe pirmuosius kūrybinius žingsnius žengiančio jaunuolio, o jau profesionalo rašytojo mintis, – tai poleminis straipsnis „Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys“, parašytas taip pat Ciuriche, spausdintas „Vilniaus žiniose“ 1905 m. žiemą. Ir čia dar mes rasime tezių, kurios rodo J. Biliūną nepajėgusį visiškai atsistoti marksistinės materialistinės

pasaulėžiūros pozicijose, bet drauge matome, kaip J. Biliūnas vysto ir diegia lietuvių literatūroje pažangiąsias mintis, tokias artimas ir būdingas didiesiems rusų literatūros kritikams, revoliuciniams demokratams.

Liga, skurdas, neleidęs J. Biliūnui prieiti prie lietuvių literatūros šaltinių ir net kliudęs išsirašyti taip negausią to meto lietuvišką periodiką ar specialesnę literatūrą svetimomis kalbomis, gyvenimas toli nuo gimto krašto, pagaliau tas pats lietuvių literatūrinio gyvenimo lėtas vystymasis, įsigalėjus reakcijai po 1905 m. revoliucijos, – visa tai trukdė rašytojui skelbti visuomenei turtingo savo vidinio gyvenimo mintis. Jos kur ne kur matyti laiškuose, kur rašytojas kalba apie specialiai literatūrai skirtą žurnalą ar bent laikraščio skyrių. J. Biliūnas svajojo apie rašytojo profesionalo gyvenimą, apie tokį rašytojų leidinį, kuriame būtų galima ir dėti kūrybą, ir nagrinėti įvairius meno klausimus. Šiam reikalui J. Biliūnas buvo suprojektavęs tokio žurnalo, pavadinto „Aitvaras“, turinį ir liestinus jame klausimus.

Peržvelgiant tiek paties rašytojo pareikštas mintis meno klausimais, tiek jo kūrybos kelią, aiškiai matyti, kad J. Biliūnas pačioje savo literatūrinės veiklos pradžioje labiau artėjo į materialistinį visuomenės ir meno reiškinių traktavimą nei vėliau. Tačiau, nustojęs vystyti savo pasaulėžiūrą nuoseklaus materializmo linkme, jis pasiliko demokratinėse, pažangiose pozicijose ir niekur nenuslydo į reakcijos pusę, kaip tai norėjo įrodyti ne vienas klerikalinis buržuazinis kritikas.

Šiame straipsnyje bus bandoma panagrinėti J. Biliūno estetinių pažiūrų kelis pagrindinius bruožus, remiantis daugiausia jo paties pareikštomis šiuo klausimu mintimis.

Rusų revoliucinių demokratų estetika, iškėlusi realizmą, liaudiškumą kaip aukščiausią meno ypatybę, iš kurios išplaukia meno funkcijų visuomenės gyvenime supratimas, didžiai veikė lietuvių realistinę literatūrą. Geriausieji rusų mokslininkai ir menininkai negalėjo sutikti su tamsia carinės Rusijos ir viso kapitalistinio pasaulio tikrove, jų balsas smerkė šią tikrovę, jie ieškojo kelių iš jos išsivaduoti. Lietuvių literatūroje XIX a. pabaigoje taip pat stiprėjo smerkiamasis balsas tos tamsios tikrovės atžvilgiu. Tiesa, literatūros kritikos srityje turime vos vieną kitą straipsnį, kėlusį reikalą artinti literatūrą prie gyvenimo, prie tikrovės, atsisakant skrajojimo padebesiais (Vincas Mickevičius-Kapsukas, Jonas Mačys-Kėkštas, Stasys Matulaitis, Vincas Kudirka, P. Višinskis). J. Biliūno straipsnio apie Žemaitę įžanga yra reikšmingas faktas lietuvių literatūros estetinės minties raidoje, drauge jis yra nuoseklus apibendrinimas to, kas jau reiškėsi lietuvių literatūroje.

J. Biliūnas aiškiai pasako, kad realizmas yra vyraujanti literatūros srovė, ir jis jį laiko ir kaip srovę, ir kaip metodą priimtiniausiu. Jam literatūra yra gyvenimo atspindys, „atbalsis“.

J. Biliūnas, apibrėždamas rašytojo uždavinį, labai įsakmiai atkreipia dėmesį į meno kūrinio turinio ypatingą santykį su tikrovės jam teikiama medžiaga.

Svarbiausia beletristo užduotis arba siekis, kaip yra žinoma, tai duoti skaitytojui tikrą aprašomos draugijos paveikslą, su įvairiais iš jos gyvenimo sukoncentruotais jame apsireiškimais <...>, – sako rašytojas ir toliau paaiškina, kaip tas koncentravimas vyksta: *Beletristas renka iš draugijos gyvenimo labiau pasižymėjusius apsireiškimus ir visus, lig tam laikui išmėtytus ir užsislėpusius, ištraukia aikštėn ir, koncentruodamas juos, aiškiau mums perstato savo paveiksluose: taip gimsta puikus gamtos aprašymas ir gyvi tipai, kuriuose yra surinkta viskas, kas tiktai atkreipė ant savęs beletristo atydą*. Ir dar vaizdingiau nusakydamas realizmo esmę ir tiksliau apibendrindamas, kas būtent menininko išrankiojama iš tikrovėje esamų faktų ir faktelių, jis lygina menininko sąmonę su rentgeno spinduliais: *Beletristą-realistą,* – rašo J. Biliūnas, – *galime pavadinti fotografu, bet jis fotografas, imantis ne paviršutiniškus paveikslus, bet iš pat gilumos; jo atyda kaip x spinduliai Rentgeno, peržengdami viršutinę plutą, turi atidengti mums viduj užsislėpusią žmonių dvasią ir jų psichologijos apsireiškimus. Ir tas turi būti išpildyta reališkai, neperkeičiant teisybės.*

Taip J. Biliūnas reikalauja iš menininko duoti svarbius visuomenės gyvenimo reiškinius, duoti tipus. Tuo būdu priartėjama prie Frydricho Engelso (Friedrich Engels) duoto realizmo apibrėžimo: tipiški charakteriai tipiškomis aplinkybėmis. Vieno tiktai J. Biliūnas neiškelia nei 1901 m. „Žemaitės „Pavekslų“ įžangoje, nei vėliau, 1905 m., – tipiškumo santykio su visuomenės gyvenimo vystymosi dėsningumu, su tomis istorijos procese reikšmingomis jėgomis, kurios stimuliuoja visuomenės gyvenimo vystymąsi pirmyn. Nepabrėžęs aiškiai to, kas laikytina kaip tik svarbiausia ir išskirtina iš tikrovės, J. Biliūnas vis dėlto ne vienoje vietoje kalba apie tai, kad menas, vadinasi, tie sukoncentruoti kaip fokuse svarbiausieji tikrovės reiškiniai, turėtų padėti taisyti ir šalinti gyvenimo blogybes. Vadinas, J. Biliūno tipiškų vaizdų reikšmingumo mene sąvoka nėra abstrakčios negyvenimiškos idėjos ar savavališko kurio nors asmeninio pomėgio dalykas – ne, reikšmingumo kriterijus yra visuomenės gerovė. Tik toji sąvoka J. Biliūno neapibrėžta, neaiški, jos laikyti marksistine negalima, bet tai vis dėlto realistinis demokratinės estetikos pagrindas. Ir šiuo atžvilgiu J. Biliūno estetinis požiūris ir jo kūrybinė praktika yra visą laiką ėjusi ta pačia linkme, – realizmo linkme, demokratinių idėjų iškėlimo linkme.

Pabrėžęs realistinio meno uždavinį duoti tikrą, teisingą svarbiausiųjų tikrovės reiškinių vaizdą, J. Biliūnas atsiriboja nuo galimo suprastinimo, suvulgarinimo, atmetant fantastinius elementus kūryboje, atsisakant vaizduoti žmogaus fantazijos sukurtus personažus ar vaizdus. Jis labai teisingai sako, kad realizmo negalima suvesti į gryną empirizmą literatūroje, kad tikroviška ir literatūros medžiagai tinkama gali būti visa tai, kas yra ir gyvena žmogaus sąmonėje, kuo žmogus tiki, ką jis laiko tikra, nors tatai iš esmės yra ir netikra: <...> *realizmą galima ir reikėtų suprasti daug plačiau, ne pagal tą šabloną, kurio daugumas lig šiol prisilaiko: dirva realizmui daug platesnė, negu kiti mislija,* – rašo Biliūnas. Vulgaraus materializmo, nuogo empirizmo tuo metu reiškėsi gan apsčiai estetikoje, literatūros kritikoje, bet J. Biliūnas nepasidavė tai srovei, plačiai praplėsdamas medžiagą literatūros kūriniui, laikydamas meno objektu visą pilną žmogaus gyvenimą.

Iš empirizmo nuosekliai plaukė ir antras nukrypimas nuo realizmo – tai natūralizmas, XIX a. pabaigoje labai plačiai įsigalėjęs buržuazinėje Vakarų literatūroje, pasireiškęs rusų literatūroje, vienu kitu bruožu beiškyląs ir lietuvių rašytojų kūryboje. Natūralizmas nukreipia menininko, o drauge ir skaitytojo dėmesį į smulkmenas, į dažnai nereikšmingus dalykus. Natūralizmas mėgsta smulkmeniškų vaizdų objektu pasirinkti nepaprastą kurį nors reiškinį, nukrypimą nuo normos. Vaizdžiai tą mintį yra nusakęs Maksimas Gorkis (Maksim Gorkij) (1912 m.), nurodydamas, kad literatūra mėgstanti vaizduoti žmogų su šešiais pirštais, jo nenormalius išgyvenimus, tie išgyvenimai gali būti tikroviškiausi, bet tai bus dirbtinė literatūrinė medžiaga: *Argi tai – tikro, laisvo meno uždavinys? Jo uždavinys – kas bendrai reikšminga, tipiška; amžinieji meno kūriniai visada sintetiški, o sintezei būtinas platus, visapusiškas gyvenimo pažinimas, – to ir trūksta dabartiniam rašytojui, tas ir verčia jį kreipti dėmesį į išimtį – į šeštą pirštą,* – rašė tuo metu M. Gorkis.

Realizmas ir natūralizmas yra visai skirtingi dėl savo skirtingo santykio su tikrove. J. Biliūnas „Žemaitės „Paveikslų" įžangoje specialiai į tuos reiškinius dėmesio nekreipia, nepabrėžia jų, nors, apibūdindamas realistinį meną, ne kartą kreipė dėmesį į tikrovės faktų atranką, į esminių reiškinių atskleidimą literatūroje, o ne pliką jų kopijavimą. Vadinasi, J. Biliūnas jau tada turėjo aiškią nuovoką, kad ne bet koks tikrovės ir meno santykis menui priimtinas. Dar nuodugniau ir plačiau šie klausimai keliami J. Biliūno straipsnyje „Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys" (1905 m.). Šis straipsnis ištisai nukreiptas prieš natūralizmo reiškinius lietuvių literatūroje. J. Biliūnas dar kartą pabrėžia realistinį tikrovės suvokimą

ir griežtai pasmerkia literatūrą, kuri knaisiojasi po įvairias gyvenimo šiukšles, nereikalingus dalykus, laikydama meną gyvenančiu patį sau, išplėštu iš bendro visuomenės gyvenimo. Ir šį natūralistinį – drauge formalistinį – tikrovės ir meno santykio supratimą J. Biliūnas smerkia: *Rašytojas, kuris tik surinks iš gyvenimo vienus blogus žodžius, apsiėjimus ir santykius ir visa apgarsins spaudoje, nebus dar dailos rašytojas. Jeigu jis nori aprašyti gyvenimo blogus apsireiškimus, jam negana tik juos matyti: jis turi juos atjausti savo ypatingais jausmais, turi juos pergyventi savo širdyje, turi mokėti nupiešti iš jų ant popieriaus tokį paveikslą, kad jame matytume susikoncentravusius spindinčius svarbius gyvenimo ženklus (lai jie būna ir kuo blogiausiais), o ne jo niekniekius. Gyvenime yra juk ir tokių apsireiškimų, kurių ir „naujesnieji svetimšalių rašytojai" nedrįsta barstyti ant popieriaus. Ir tad daro dėl to, kad jiems to dailos skonis neleidžia. Pagaliau tą patį daiktą galima nupiešti, kad juo piktinsis skaitytojai, galima nupiešti ir taip, kad juo jie gražiuosis ir gėrėsis.* Meno objektas yra esminiai, svarbieji tikrovės reiškiniai, o kad būtų estetiški, jie privalo būti dar rašytojo emociškai nuspalvinti ir turi turėti tam tikrą jausminį vertinimą, – taip J. Biliūnas supranta realistinio meno estetikos esminį bruožą. Čia prieiname prie meno objekto specifiškumo ir prie rašytojo asmenybės santykio su savo medžiaga, prieiname prie subjektyvumo ir subjektyvizmo, objektyvumo ir objektyvizmo problemos mene.

J. Biliūnas pirmą kartą lietuvių literatūros kritikoje ne vien sustoja ties bendraisiais meno uždaviniais, o stengiasi pačius svarbiuosius klausimus užgriebti kuo giliausiai. Jis teisingai pastebi, kad literatūros objektas – svarbieji tikrovės momentai – tik tada yra tikrai meninė medžiaga, kai siekia skaitytojo jausmus. Be emocinio nuspalvinimo negali būti meno. Tik čia J. Biliūnas labai mažai teliečia dar vieną be galo svarbią meninio kūrinio savybę – vaizdingumą, jis J. Biliūno laikomas savaime suprantamu dalyku. Meno vaizdai privalo būti taip kuriami, *<...> kad skaitytojas beletristo aprašyme visu savo organizmu jaustų vieną tiktai gryną teisybę <...>* Skaitytojui privalo kilti tokie jausmai, kuriuos išgyveno ir pats autorius, kitaip meno kūrinys nebus pasiekęs tikslo, neturės specifiškai meninių ypatybių. Mintis apie vaizdinį emocinį pagrindą plačiai interpretuojama „Mūsų gyvenimo dilgėlėse ir usnyse", kur J. Biliūnas reikalauja iš rašytojo perjausti kiekvieną vaizduojamos tikrovės detalę ir tiktai giliai išgyventą pateikti skaitytojui.

Bet, iškėlęs emocinį vaizdo pobūdį, J. Biliūnas nenukrypsta į jausminių, ypač juslinių įspūdžių vaikymąsi mene, kuris reiškėsi kai kuriose modernizmo

kryptyse. Ir 1901 m., ir 1905 m. jis nurodo, kad vaizdo emocinė pusė stipresnė, bet ji neatskiriamai susijusi ir su intelektiniu loginiu jo poveikiu. Ir čia J. Biliūnas vysto meno ir mokslo bendrumo mintį, kurią taip klasiškai yra suformulavęs Visarionas Belinskis (Vissarion Belinskij), sakydamas: *Vienas* (mokslas. – M. L.) *įrodinėja, antrasis* (menas. – M. L.) *rodo, ir abudu įtikinėja, tik vienas logikos argumentais, kitas – paveikslais. Bet pirmąjį klauso ir supranta nedaugelis, antrąjį – visi <...>* J. Biliūnas, iškeldamas ir loginę meninio vaizdo pusę, teikia menui didelės pažintinės reikšmės: menas gali ir turi būti tikrovės pažinimo šaltinis, iš jo galima semtis žinių, mokytis. Neatskirdamas teorinio pažinimo nuo praktikos, J. Biliūnas nuosekliai išveda, kad privalome ir galime iš grožinės kūrybos imtis pavyzdžių ir žinių savo praktinei veiklai. *O jeigu mes pripažinsime, kad beletristika palieka įspūdį ne tiktai ant mūsų jausmų, bet ir ant mįslių, tai dėl ko negali būti impulsų, vedančių mus prie darbo; dėl ko negalime iš jos medegos pasinaudoti draugijos pagerinimui, kurios gyvenimo atbalsis ji yra? O jeigu galime – tai ji turi rodyti ir geras ir blogas draugijos puses. Argi gydytojas neturi žinoti šaltinio ir priežasties ligos, kad pastatyti diagnozą?*

Savaime aišku, kada pripažįstama, jog rašytojas privalo išsirinkti pačius svarbiausius tikrovės momentus, juos taip pateikti skaitytojui, kad šis jausmais ir protu išgyventų ir būtų sužadinta jo valia veikti, tai jau nebegali būti kalbos apie objektyvų, abejingą rašytojo santykį su vaizduojamuoju objektu.

Ir subjektyvumas čia yra neišvengiamas. J. Biliūnas „Žemaitės „Paveikslų" įžangoje bando vienoje vietoje kalbėti apie rašytojo asmens, jo pažiūros neprasikišimą, net, sakytume, tiktai faktų pateikimą, kur jis rašo: *Nuo objektyviško beletristo mes neturime tiesos reikalauti išaiškinimo priežasčių, gimdančių visokius gyvenimo apsireiškimus: užtenka jau ir to, kad jis mums duoda tų paskutiniųjų gilius ir puikius paveikslus.* Bet tai greičiau netikslus kritiko formulavimas, o ne esmė, nes čia pat, toje pat pastraipoje, jis paaiškina, kad mene neprivalo būti subjektyvizmo, bet subjektyvumas (terminai J. Biliūno nėra tiksliai apibrėžti, jie čia keičiami. – M. L.) pasireiškia *<...> pačiame stiliuje, parinkime faktų ir veikalo idėjoje <...>* O menininkas, jei jis kaip gydytojas tiria ir atskleidžia normalius ir patologinius visuomenės reiškinius, tai negali nenusimanyti apie tų reiškinių priežastis ir negali jų nevertinti, – jo asmens pažiūros čia būtinos. Vadinas, subjektyvusis elementas neišvengiamas, bet tai, ką menininkas vaizduoja, turi būti jaučiama kaip tiesa, kaip tikrovė, *sukėlimui skaitytojaus jausmų gali būti daleidžiama padailinimas,* – rašo J. Biliūnas, – *bet jis neturi priešintis teisybei ir ją perkraipinėti. Nes kas gali sujudinti skaitytojaus jaus-*

mus labiau už tikrą gyvenimo teisybę? Tiesa ir yra meno objektyvumo matas, sąlyga. Būtent šita prasme ir reikalauja J. Biliūnas iš rašytojo objektyvumo. Bet kaip ir tikrovės medžiagos atrankoje, taip ir šiuo atveju, nebūdamas nuoseklus marksistas, J. Biliūnas neiškelia objektyviųjų visuomenės vystymosi dėsnių, kurių atskleidimas ir sudaro marksistinėje filosofijoje objektyvią tiesą. Tiesos atžvilgiu J. Biliūnas palieka tam tikrą reliatyvumo galimybę, ir šis idealistinis elementas yra sustiprėjęs vėlesnėje J. Biliūno kritikoje ir kūryboje.

Rašytojo santykis su pasirenkamąja tikrovės medžiaga kito kūryboje, kito ir teoriniuose J. Biliūno pareiškimuose. „Žemaitės „Paveikslų" įžangoje jis reikalavo objektyvumo ir ko mažiausio rašytojo asmens prasikišimo pro vaizduojamąją medžiagą, o „Mūsų gyvenimo dilgėlėse ir usnyse" J. Biliūnas ypač pabrėžia rašytojo asmens emocinį reagavimą į vaizduojamąjį dalyką, jo gilų įsigyvenimą ir įsitikinimą visu tuo, ką jis teigia. Tiesa yra mene ne tik objektyvus gyvenimo atspindys, bet ir vienintelė menininko išgyventa, išnešiota ir jo paties tiesa. J. Biliūnas sako, kad reikia rašyti *savo širdies krauju*, kad būtų tikrai meniški kūriniai. Subjektyvumas šiuo atžvilgiu anaiptol nėra priešinamas epiniam medžiagos traktavimui. J. Biliūnas, daug galvojęs, pagilina meno kūrybos analizę, iš kurios matyti, kad skaitytojas tiktai tada gali jausti ir išgyventi meno kūrinį kaip objektyvią istorinę tiesą, kai pats rašytojas vaizduojamą medžiagą ne vien tiktai šaltai intelektiškai apibendrina, bet ir pajaučia, – kai ji tampa organiška jo paties meninės pasaulėjautos dalis. Paties J. Biliūno kūryboje šis jo keliamas estetikos reikalavimas visiškai vykdomas, ypač tuo metu, kai jis atsideda tik literatūriniam darbui. Jis griežtai vengia imtis tos medžiagos, kuri jam svetimesnė ar mažiau pažįstama, kurios jis nėra giliai emociškai išgyvenęs.

Iš daugelio čia pacituotų J. Biliūno straipsnių vietų matėme, kad literatūros paskirtis, pagal J. Biliūną, yra gerinti visuomenės gyvenimą, šalinti blogybes, visapusiškai auklėti žmogų. J. Biliūnas sako: *O juk svarbus, jeigu jau ne svarbiausias, dailiosios literatūros tikslas kaip tik tame ir yra, kad ji ne tik skaitytojo protą gilintų, bet žadintų ir tobulintų jo jausmus, gaivintų jo širdį, vestų jį prie dailos, prie gero* („Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys").

Rašytojo atrinkta tikrovės medžiaga, emociškai interpretuota, turi ne tik pažintinės reikšmės. Rašytojas ne tik dalinasi su skaitytoju išgyvenimais, bet drauge iškyla dar viena labai svarbi problema: veiksminis literatūros santykis su tikrove, aktyvus, o ne pasyvus literatūros dalyvavimas visuomenės gyvenime. Šitą mintį J. Biliūnas lygiai stipriai akcentuoja ir 1901, ir 1905 m. Taip J. Biliūnas dar vienu argumentu pasisako prieš beidėjį, tuščią meną, skirtą laikui

praleisti arba dar blogesnį, kada „meniškas“ kūrinys stabdo žmogaus tobulėjimą, ugdo visuomenės gyvenimo blogybes. Šiuo atžvilgiu J. Biliūnas nuo pat pirmojo savo kūrinio ligi paskutinio, nuo pat pirmųjų savo teorinių samprotavimų ligi paskutinių, iškeltų laiškuose ir gyvųjų liudininkų paliudytų, laikosi tų pačių pažiūrų, jausdamas didžiulę atsakomybę visai žmonijai, liaudžiai, *milijonui,* kaip jis pats sako.

Šitaip suvokiant menininko santykį su tikrove, pirmas uždavinys – tai blogųjų gyvenimo pusių atskleidimas. Literatūra „Žemaitės „Paveikslų“ įžangoje prilyginta kone visuomenės gydytojo vaidmeniui, nemažėja šis jos vaidmuo nė „Mūsų gyvenimo dilgėlėse ir usnyse“. J. Biliūnas šiuo atžvilgiu yra vienas pačių pirmųjų kritinio realizmo teoretikų lietuvių literatūroje. Iš pagrindų neteisingoje santvarkoje neigiamybės iškyla aikštėn ir atsiduria rašytojo, nesutinkančio su esama tikrove, dėmesio centre. Rašytojo, kaip visuomenės nario, susitaikymas su tikrove ar nusikreipimas nuo jos atitinkamai atsispindi ir jo kūryboje, jo pateikiamoje medžiagoje ir jos interpretavime.

J. Biliūnas savo visuomenine veikla, lygiai kaip ir savo literatūrine veikla, buvo kovotojas dėl geresnio *vargdienio žmogaus* gyvenimo, ir tatai sudaro jo estetinių pažiūrų pagrindus. Todėl jis ir nepateisina tos literatūros, kuri nusikreipia nuo išsilaisvinamosios darbo žmonių kovos. Vis dėlto ne kiekvienas kritinio realizmo kūrinys yra lygiai pažangus, ne kiekvienas neigiamųjų gyvenimo pusių iškėlimas yra meniškai pateisinamas. Ties šiuo labai svarbiu klausimu – blogio pavaizdavimu literatūros kūrinyje – plačiai sustoja J. Biliūnas savo straipsnyje „Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys“. Kritinio realizmo estetikai tai viena svarbiausiųjų problemų. Literatūra, norėdama aktyviai prisidėti prie blogio pašalinimo, vaizduodama jį, ne visada vienu jo atskleidimu atlieka tą funkciją.

O štai to meto spaudoje, su kuria J. Biliūnas polemizavo savo straipsnyje „Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys“, buvo pareikšta mintis, kad blogio pavaizdavimas jau pats savaime prisidedąs prie gyvenimo taisymo: todėl, norint, kad literatūroje nebūtų skaudžių, baisių dalykų, pirma reikią patį gyvenimą perdirbti, kaip vaizdžiai sakoma, *išraustykite gi visas sopamąsias dilgėles ir usnis* (iš čia ir J. Biliūno straipsnio pavadinimas). Iš neigiamų vaizdų ir charakterių skaitytojas pats galįs išvadas pasidaryti. Vadinasi, užtenką objektyvaus vaizdavimo; rašytojo asmens turimas idealas čia neliečiamas. J. Biliūnas ir puola tą tezę. Blogio pavaizdavimas, pagal jį, neprivalo niekad prasilenkti su estetiniu skoniu. *Kas turi tikrą estetišką skonį, tas šleikščių daiktų nerašys.* J. Biliūnas, kaip ir daugelis didžiųjų menininkų, tą estetinį idealą supranta ne vien tiktai kaip veikalo

dalių proporcingą išdėstymą, spalvų bei vaizdingųjų priemonių derinį, – estetinis idealas jam neatskiriamas nuo etinio idealo. Didžiausio literatūrinio talento žmonių kūriniai, kad ir kaip meistriškai valdytų vaizdines priemones jų autoriai, neturi, kaip pažymi J. Biliūnas, išliekamosios vertės, jeigu jų estetinis ir etinis idealas nėra glaudžiai tarp savęs susiję.

Šiuo atžvilgiu J. Biliūnas artimas V. Belinskiui, rašiusiam, kad *kiekvienas tikrai meniškas kūrinys negali nebūti pozityvus doroviniu atžvilgiu*. Prieiti prie estetinio idealo vien tiktai iš formaliosios pusės didelis menininkas negali. Toks grožio supratimas buvo J. Biliūno gyvenimo, jo filosofijos, jo kūrybos būtinybė. Joks prasilenkimas su savo etiniais principais jam buvo negalimas, ir susidūrimas su tos rūšies reiškiniais gyvenime sukrėsdavo jį ligi pat sielos gelmių. Jei, vaizduojant visuomeninį blogį, kalbama apie prasilenkimus su principais, su tam tikromis normomis, tai savaime siūlosi išvada, kad esama matų tiems prasilenkimams matuoti, – turi būti pozityvas, kuris leidžia ar neleidžia vienaip ar kitaip tikrovės medžiagą parinkti, interpretuoti, turi būti idealas, kurio vardu keliami blogieji reiškiniai. Prieiname prie labai svarbios J. Biliūno kritinio realizmo teorijoje pareikštos tezės, kuri sutinka ir su V. Belinskio mintimis tuo klausimu, kad neigiamybė mene tėra galima tada, kai per ją jaučiamas teigiamas pradas. *Kiekvienas neigimas,* – rašė V. Belinskis, – *kad būtų gyvas ir poetiškas, turi būti daromas vardan idealo.* Ši tezė, jau 1901 m. labai nuosekliai vykdyta J. Biliūno kūrybinėje praktikoje, teoriškai nebuvo aiškiai susikristalizavusi. 1905 m. J. Biliūnui tas klausimas buvo visiškai aiškus, ir jis įsakmiai pabrėžia rašytojo asmens reikšmę meniniame kūrinyje. Rašytojo turimas grožio idealas, kuris mene, atrodo, privalo apimti ir visuomeninį, ir estetinį, ir etinį idealą į vieną visumą, nulemia menininko tikrovės medžiagos atrinkimą, blogio nušvietimą tam tikra linkme ir skaitytojo jausminio ir intelektinio reagavimo organizavimą tam tikra kryptimi. Ši kryptis, šis aktyvus rašytojo santykis su vaizduojamuoju dalyku, požiūris į jį privalo būti jaučiamas visame kūrinyje; kaip mes šiandien galėtume pasakyti, pagrindinė idėjinė kryptis privalo derintis su vadinamąja potekste, rašytojo svarstomoji, deklaruojamoji pasaulėžiūra turi būti jo paties organiška dalis.

J. Biliūnas, iškėlęs idealo būtinumą rašytojui, nuosekliai aptaria ir idealo santykį su gyvenimu. Rašytojo turimas idealas negali ir neprivalo taikytis prie visuomenės sąmoningumo vidurkio; rašytojas turi eiti, kaip V. Leninas yra pasakęs, visuomenės avangarde. J. Biliūnas išsako šią mintį „Mūsų gyvenimo dilgėlėse ir usnyse“ šiais žodžiais: *Rašytojas, jeigu jis iš tiesų nori būti visuomenės*

gaivintoju, jos jausmų valdovu, jos dvasios kelrodžiu, pats turi savo jausmais ir širdžia, jeigu jau ne protu, už tą visuomenę arba plačią jos minią aukščiau stovėti. Tai anaiptol nėra plačiųjų masių niekinimas, kuris J. Biliūno veiklos metu buvo labai paplitęs buržuazinėje visuomenėje, tai nėra izoliavimasis nuo visuomenės, bet jos kėlimas. J. Biliūnas turėjo to meto visai konkrečias istorines sąlygas prieš akis, jis ten pastebi to meto lietuvių skaitytojo nedidelį literatūrinį išsilavinimą, menką jo skonį, visos literatūrinės aplinkos siaurumą ir todėl primygtinai reikalauja iš rašytojo ne taikytis tariamojo demokratizmo vardu prie *milijono,* bet savo literatūriniais kūriniais kelti jį, atlikti gyvenimo vairuotojo vaidmenį.

Tik J. Biliūnas to didžiojo rašytojo idealo, rašytojo grožio supratimo nėra tiksliai apibrėžęs, jis nepajėgė prieiti prie aiškaus, marksistinio to idealo suvokimo, ir tai, be abejo, yra rašytojo pasaulėžiūros ribotumas. Bet J. Biliūnui visur ir visada rūpėjo darbo žmogus, ir todėl jis pabrėžia būtinumą kelti tą žmogų, rinkti medžiagą ir kurti, turint prieš akis *milijonus,* kaip jis rašo: *Jeigu jau nerašysite su meile, atjausdami, ką rašote, jeigu ir norėsite juoktis per ašaras, tai juokitės nors taip, kad nežemintumėte žmogaus, labiausiai vargdienio žmogaus ypatos.* Ir J. Biliūnas, mirties patale gulėdamas, negalėdamas pats aktyviai dalyvauti visuomeninėje veikloje, nutoldamas nuo jos, ligi paskutinio savo kūrinio rašė savo širdies krauju, atmindamas vargdienio žmogaus vargą, puoselėdamas jam gražiausius humanistinius jausmus. J. Biliūno estetinės pažiūros, nors ir nėra visai aiškiai suformuluotos jo straipsniuose ir laiškuose, visiškai išryškėja jo kūryboje.

Griežtai atmesdamas „menas menui“ koncepciją, meno kaip žaislelio ar puošmenos koncepciją, J. Biliūnas, iškėlęs kritiniam realizmui dar ir pozityvaus idealo būtinumą, yra gilaus idėjiškumo mene skelbėjas. Jam todėl ir teorijoje, ir kūrybinėje praktikoje turinio ir formos vienumo klausimas savaime aiškus ir suprantamas. Paties J. Biliūno, jau sąmoningai dirbusio literatūros srityje, kūryboje toji mintis dar ryškiau įkūnijama: žodžio taupumas, sakinio paprastumas, vengimas stiliaus įmantrumo ar net ryškesnio padailinimo, kompozicinis nesudėtingumas ir nepaprastas autoriaus nuoširdumas – visa tai rodo, kaip rašytojui rūpėjo savo literatūriniu kūriniu rasti kuo tiesiausią kelią į skaitytojo protą ir jausmus.

Po 1905 m. revoliucijos pralaimėjimo literatūroje sustiprėjo „menas menui“ koncepcijos, kurios stengėsi nukreipti rašytojus nuo aktualių visuomeninių klausimų sprendimo, daug buvo ir lėkštos publicistikos, apvilktos grožinės lite-

ratūros drabužėliais. Prieš šį reiškinį ir kėlė balsą J. Biliūnas, teisingai reikalaudamas organiško idėjos ir jos išraiškos formos vienumo, reikalaudamas tikrojo meno, kaip jis viename paskutinių savo laiškų sako: *<...> dailiosios literatūros profanacijos, atvirai pasakius, nekenčiu* (1907 09 05). Subtilus menininkas ir kritikas J. Biliūnas dėl to skaudžiai kentėjo – taip jam buvo brangus tikras, keliąs žmogaus vertę, jausmus ir vedąs į tobulesnes žmonių tarpusavio santykių formas, menas.

Šiandien J. Biliūnas brangus mums ne tik kaip rašytojas menininkas, tokį svarbų vaidmenį turėjęs ir tebeturįs mūsų literatūroje, bet ir kaip vienas pirmųjų mūsų literatūros mokslo teoretikų, diegusių visuomenei gilias tikrojo meno suvokimo mintis.

Čia spausdinamas leidinyje Lietuvių literatūra, Straipsnių rinkinys, Sudarė J. Būtėnas ir A. Sprindis, t. 1, Kaunas, 1954, *p. 81–87, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

Biliūniškas šypsnys

Šių metų pavasarį Jonui Biliūnui būtų sukakę 90 metų. Gal būtume turėję ne vieną raštų tomą, apibendrinantį ir drauge subtiliai nužymintį mūsų krašto žmogaus kelią per viršukalnes ir bedugnes į amžinąjį „laimės žiburį“. Gal... O dabar teturime nedidelį kūrinių pluoštelį, pradėtą 1900 m., baigtą 1907 m. Atmetus pirmuosius bandymus, taip niekuo neišsiskiriančius iš to meto eilinių spaudoje pasitaikančių apsakymėlių, telieka nepilni ketveri kūrybinio darbo metai, ir tie beveik ištisai – patale.

Ir vis dėlto per tuos ketverius metus rašytojas susirado savąjį žodį, savąjį santykį su pasauliu ir įrėžė gilią vagą mūsų literatūroje bei kultūroje. Kurio iš mūsų vaikystėje nėra humaniškai vedę priekin jo „Kliudžiau“ ir kiti kūriniai? Kurio iš mūsų visa jo kūryba nėra mokiusi suprasti meną ir žmogų? O kuris iš bandančiųjų savo plunksną nėra iš vienos ir iš kitos pusės žiūrinėjęs, kaipgi tas didysis J. Biliūno meniškumas padarytas, kad jis toks paprastutis? Nereikia būti kiek daugiau nė literatūriškai išprususiam, o tik atidesniam skaitytojui, kad džiaugtumeis pastebėjęs mūsų dabartinėje prozoje „biliūnišką“ bruožėlį ar, priešingai, erzintumeis, jei jis tėra formalus, dirbtinis, neišplaukia iš rašytojo asmenybės gelmių. „Biliūniškumą“ mes suvokiame šiandien kaip ištisą J. Biliūnui giminiškų bruožų kompleksą, jis jau pusė amžiaus gyvas lietuvių literatūros faktas, ne vien tradicija, bet ir vaisingas šios dienos veiksnys.

Nors daug momentų J. Biliūną jungia su XIX a. realizmo lietuviškąja srove, kurios klasikinė atstovė mūsų literatūroje yra Žemaitė, jis vis dėlto jau XX a. žmogus. Jo asmenybės vidinė pozicija – jo pasaulėjauta ir pasaulėžiūra – ir jos meninė išraiška ne viena gija veda į mūsų laikų žmogaus mąstyseną bei jauseną, į jų reiškimąsi naujovišku būdu.

Nesiimu čia apibrėžti, kas tas „biliūniškumas“ – jį turbūt kiekvienas savaip juntame ir kitaip nusakytume. Didelės turtingos menininkų asmenybės virpina skirtingas su jais bendraujančiųjų stygas, priversdamos jas įvairiai rezonuoti. Norėtųsi tik šiandien kai ką prisiminti, kai ką dar kartą pakartoti, pasvarstyti, pagaliau valandėlę pabendrauti su dideliu, tauriu žmogumi. Vieną kitą faktą čia suminėsime naują – tai keletas čia cituojamų J. Biliūno pasisakymų, minčių, imtų iš lig šiol nespausdintų jo laiškų. Betgi ypač daug nauja mes neberasime – „Liūdnos pasakos“ autorių pakankamai pažįstame. Gal tik atidžiau įsižiūrėsime

į mums brangios asmenybės esminius bruožus, giliau pajusime taip būdingą J. Biliūnui asmens ir kūrybos ryšį. Juk kiekvienas jo prozos personažas ir vaizdas sušildomas jautrios rašytojo širdies šiluma, palydimas liūdna paveldėta biliūniška šypsena, kurią mes taip gyvai matome jo tėvo veide (autobiografinėje „Lazdoje“). Ją skatina refleksinis analitinis požiūris į gyvenimą, kai nutuokiama visa jo įvairovė, sudėtingumas, gal net jo dialektika ir poliariškumas. Tą šypsnį pamatai ir šiandien, susitikęs ne vieną Biliūnų kelmo atstovą. Bet rašytojas pasiėmė kartu ir motinos karštą būdą, piktinimąsi žmogaus orumo pažeidimu, jos pasiruošimą veikti, ne tik kontempliuoti. O drauge – ir tėvas, ir motina – savaip emocingi, abu ypač dėmesingi žmogui, jo būčiai, o ne daiktams, buičiai. Bent tokius matė ar norėjo juos matyti savo vaizduotėje anksti jų netekęs sūnus, kartu apsakydamas ir savo paties esminius bruožus. Dėmesys sutelktas į žmogaus etinę pusę, o ši imama ne izoliuotai, ne abstrakčiai: svarstoma žmogaus pozicija, jo laikysena ir elgsena svarbiausiųjų epochos problemų sūkuryje. J. Biliūnas nuo ankstyvos jaunatvės brandino savy pilietinės atsakomybės jausmą, stengdamasis ne tik suprasti, kuria linkme plėtojasi socialinis ir nacionalinis mūsų tautos ir iš viso žmonijos gyvenimas, bet perprasti ir paskirą žmogų.

Bręstantis rašytojas aiškiai jautė būtinybę susidaryti naujus etinius principus, nes senųjų, paremtų religija, atsisakyta, o naujų niekas išbaigtų kaip darnios sistemos nepateikė. Vadinamoji kairioji XIX a. inteligentija stengėsi principingai elgtis ne tik politinėje kovoje, bet ir asmeniniame gyvenime. Jau tuo metu turime iškilusias tokias skaidrias ir taurias asmenybes, kaip Vincas Kudirka, Povilas Višinskis. J. Biliūnas stojo į tą pačią gretą. Jo laiškai draugams, mylimajai, vėliau žmonai, ir šiaip asmenims – tai ištisa epopėja, liudijanti, kaip žmogus, vadovaudamasis bendrąja socializmo teorija, kalasi savąjį požiūrį į žmonių tarpusavio santykių normas, kaip jis kenčia ir abejoja dėl savo paties ir draugų netinkamų poelgių.

J. Biliūnas priklausė tiems menininkams-mąstytojams, kurie stengiasi sulydyti į vieną monolitą teorines savo pažiūras ir meninį pasaulėvaizdį, kad nebūtų tarp jų prieštaravimo. Tas reikalauja daug savarankiškų kūrybiškų apmąstymų, savo paties vidaus analizės, kuri padėtų išspręsti esminę asmenybės ir visuomenės santykių problemą. Tik išėjęs iš mokyklos suolo, kaip ir daugelis jo bendraminčių, J. Biliūnas aukščiausiu savo veiklos kriterijumi laiko visuomenės naudą, be atodairos subordinuodamas jai savąjį asmenį. Minėtasis kriterijus liks ir toliau nepajudinamas, tik jis tuoj ims gilėti ir prisipildys šilto gyvojo gyvenimo kraujo, iš schemos virsdamas ir širdies principu.

1902–1904 m. J. Biliūnas visas atsidėjęs visuomeniniam gyvenimui, tai intensyviausi jo kovingos veiklos metai. Kaip jis pats teigia, jau 1897 m. Liepojoje jis apsisprendė už socializmą. Atvažiavęs 1901 m. iš Tartu į Šiaulius, vėliau persikėlęs į Panevėžį, visą dėmesį skyrė kultūriniam bei politiniam darbui proletariato tarpe. Vis dėlto, kaip ir daugelis to meto pažangiųjų lietuvių inteligentų, ir J. Biliūnas tilpo tame pačiame „Varpe“. Atsiradus „Darbininkų balsui“, prasidėjo ryškesnė pasaulėžiūrinė diferenciacija. 1902 08 29 J. Biliūnas rašo Lietuvos socialdemokratų partijos organo redaktoriui A. Janulaičiui, kad buvęs *baliuje* – t. y. varpininkų pasitarime: *Ant baliaus nutarta išleisti ant 1904 m. kalendorių legališkos įtalpos apie geg. mėn. 1903 m., visi sąnariai baliaus, išskiriant urėdo, išreiškė savo simpatijas B... iečių* [balsiečių, t. y. Lietuvos socialdemokratų] *part.; net Grapiukas* [P. Višinskis]*, nežinau dėlei kokių motyvų, išsireiškė kuo puikiausiai. Aš jokio triukšmo ant baliaus nekėliau – be reikalo taip mislijai, – bet sulaukiau ramių ramiausiai galo ir komitetui pasakiau apie nusprendimą išstoti iš sąnarių, bet nenustoti šelpti kol kas juos savo raštais.* Vadinas, nuo 1902 m. vasaros rašytojas laiko save socialdemokratu. Platindamas nelegalią spaudą, jis visų pirma rūpinasi socialdemokratine. Kartu jam rūpi, kad apie lietuvių darbininkų judėjimą žinotų ir kitų tautų socialistai, kad jis būtų laikomas lygiateisiu tarptautinio socializmo judėjimo nariu. 1902 m. pabaigoje J. Biliūnas rašo: *Seniai kada tai skaičiau, kad Belgijoje <...> yra tarptautiškas soc.-demk. biuro; ten būna tarptautiški darb. susirinkimai (ir dabar nelab. seniai buvo); tame biuro yra renkamos įvairios žinios, yra gaunami įvairių tautų darbininkų partijos organai etc. Jeigu nėra siunčiamas* [„Darbininkų balsas“]*, būtinai reikalinga sulig mano nuomonės siųsti anam biuro ir „B-są“, kad tuo duoti apie savo esybę žinią. Abelnai ne pro šalį būtų siuntinėti „B-są“ į įvairias darbin. organų redakcijas, nes gal daugumas iš jų ir žinoti nežino apie „B-so“ esybę ir gyvuojimą. Man pikta paliko skaitant gudų, lenkų ir žydų darb. laikraščius: žiniose iš Vilniaus ir Kauno ir kitų vietų yra pranešama, kad tas ir tas atsitiko arba tas ir tas daroma gudų, lenkų arba žydų partijos. Kurgi mūsų partijos darbai? Jug taipgi buvo metami ir mūsų partijos atsišaukimai – vienok tas paminėta kaipo lenkų partijos darbai. Matyt, kad apie mūsų partiją anos redakcijos ir supratimo jokio neturi*. Toliau jis siūlo informuoti trumpai ir apie laikraščio turinį, išverčiant įdomesnius originaliuosius straipsnius. Jis džiaugiasi, kad plinta lietuvių socialistinė spauda Lietuvos darbininkų ir valstiečių tarpe, skaudžiai išgyvena, kai lenkų soc. demokratai (PPS) draudžia panevėžiškiams darbininkams skaityti lietuvišką „Darbininkų balsą“. Atvykęs į Leipcigą, J. Biliūnas ieško kontakto su

kitų tautų socialistais. *Į antrą N Balso prisiusime,* – rašo jis 1903 12 03, – *iš čia straipsnį apie žydų darbininkų judėjimą. Visi rašo apie tai, o mes tylim, – net gėda, kad savo žmonių apie tai iki šiol nepainformuojam, o rašėm apie suomius etc., kurie daug toliau nuo mūsų. Taip pat ir žydai patalpins apie mūsų judėjimą ilgą straipsnį: mudu* [su Domu Šidlausku] *žadam parašyti, – nusiųsime tau peržiūrėti. Žydai kreipės ir prašė pristatyti.* Tuo laikotarpiu jis atidžiai seka socialistinį judėjimą, padeda Augustinui Janulaičiui redaguoti „Darbininkų balsą“, taisydamas straipsnius, imdamasis iniciatyvos tvarkyti atskirus žurnalo skyrius, vertindamas atsiunčiamą medžiagą publicisto ir vis daugiau literato akimis. Štai tuo pačiu metu jis susiduria su daugeliu žmonių, su įvairiais charakteriais ir nuomonėmis net ir tos pačios pasaulėžiūros ribose. Savo požiūriu į literatūrą jam kur kas artimesni varpininkai P. Višinskis ir Gabrielė Petkevičaitė-Bitė, iš dalies Jurgis Šaulys; visa siela buvo jam artimas dar tik nuo varpininkų beatsiskiriąs Vincas Kapsukas. O daugeliui savo partijos vadovų anaiptol nebuvo vidujai artimas. Ir J. Biliūnui iškyla daug klausimų: koks jo asmens santykis su partija, su draugais iš kitų artimų pasaulėžiūrinių grupių, su visai priešingos pasaulėžiūros ir jam net asmeniškai priešiškais žmonėmis, su mylima moterim kaip asmeniu, pagaliau su savim pačiu. Svarstoma ir stebima tartum dviem aspektais: būsimasis, teisingiau – bundantis, menininkas trokšta sutelkti kuo daugiausiai medžiagos kūrybai, o itin jautrus etikai mąstytojas bando suderinti gyvenimo keliamus prieštaravimus.

1902–1904 m. J. Biliūnas pergyveno nemaža konfliktų ir asmeniniame, ir visuomeniniame gyvenime. Vos atvykęs į Šiaulius, kaip jis pats rašo, pamilo Juliją Janulaitytę, ir po keletos dienų jie nutarė ateityje gyvenimus sujungti. Tam priešinosi du būsimosios žmonos broliai kunigai (ypač Pranciškus). Pagrindinis motyvas – J. Biliūno nepriimtina pasaulėžiūra, be to, namiškiai visai pamatuotai baiminosi, matydami būsimąjį be jokios profesijos, carinės valdžios persekiojamą. Nepaisydamas nuoskaudos, J. Biliūnas stengėsi suprasti antrąją pusę, įsigilinti į kitą asmenį, jo galvojimą, savotišką logiką. Taip jis elgėsi ir dėl savo paties įgimto taktiškumo, iš dalies jį, kaip menininką, domino kitas žmogus. Jis, pvz., prašo artimųjų nenaikinti aštriai jam pačiam parašyto kun. Pranciškaus laiško, nes jis jam įdomus kaip psichologinė medžiaga. Panašiai elgėsi J. Biliūnas, kai užsienio lietuvių jaunimo tarpe smarkiai susikivirčijo A. Janulaitis, V. Kapsukas dėl „Varpo“ redaktoriaus Juozo Bagdono. Rašytojas kritiškai svarstė kiekvieno poelgį, stengdamasis suprasti jų elgesio motyvus, jų būdo bruožus. J. Biliūnas to ginčo metu erzinosi, išgyveno, derindamas abi puses ir bandydamas palenkti

jas atsisakyti asmeniškumo, o žiūrėti bendrų visuomeninių interesų. Kartu jis vis giliau ir reljefiškiau stengėsi suvokti kiekvieną individualybę.

J. Biliūnas džiaugėsi, susidūręs su nuosekliu principingumu net ir jam priešingo žmogaus asmenyje. Tas matyti iš jo korespondencijos su mylimosios broliais kunigais, taip pat minėto ginčo metu. Jis gerbia kiekvieną savitą ir turinčią savo pažiūras asmenybę. Jis ir savo meilę motyvuoja ne dviejų individualybių sutapimu ar pritapimu, bet dviejų asmenybių kūrybiniu bendradarbiavimu ir savitarpio parama. Rašydamas ilgą laišką būsimosios žmonos broliui kun. Juozapui (1903 12 22), jis taip aiškina priežastis, kodėl pamilo: *Išvarytas iš Dorpato universiteto, pavasary 1901 m. atvažiavau į Šiaulius ieškoti lekcijų. Ant rytojaus susipažinau su Tamstos sesute, o po 4–5 dienų mano atvažiavimo jau mudu, kaip sakoma, atvėrėm vienas antram savo širdį ir jausmus, davėm žodį vienas antram prigulėti. Pasielgimas gal būt baisiai greitas, bet iš jausmų gilmės padarytas, – ir dėl to rimtas ir tikras. Ir to teisybę parodo tie pustrečių metų, kurie nuo mūsų pažinties praėjo, o vienok mūsų atsinešimo ne tik nė kiek nesužeidė, bet dargi jį kaskart gilino, darė jausmingesniu ir artimesniu. Materijališkų išrokavimų pas mus jokių nebuvo, – ir vieno ir kitos padėjimas buvo vienodas. <...> Kuo patikau savo sužieduotinei – nekalbėsiu, bet ji man patiko ne tik savo ypatingu simpatiškumu (kas yra daugiau negu gražumas), bet teipgi gyvumu savo būdo, tuo, kad interesavos ne tik savo sužieduotinio stovyla, bet dar daugiau jo galva, pažiūromis, teipgi ir visumenės gyvenimu. Gal būt Tamsta mislijai arba misliji, kad aš Tamstos sesutę „perdirbinėjau“, varžiau jos nuomones ar pažiūras. Nieko to nebuvo. Ne tik neužmėtinėdavau jai nieko savo, bet dargi negalėjau užganėdinti jos reikalavimų, kuriuos ji statė. Iš pirmų dienų jau buvau prispirtas ją mokyti chemijos ir fizikos, skaityti moksliškas knygas (tik nelietuviškas), nors nevisados tam pas mane buvo noras. Nesakau kad buvau, bet turėjau būti jai ir „astronomu“, ir „gamtininku“, kadangi tas nuo manęs buvo reikalaujama. Pasakojau jai savo pažiūras, bet jų teisingumu nesigyriau: ji galėjo jas priimti arba atmesti. Panevėžy teip pat turėjau būti jos mokytoju, nors, prisipažįstu, nevisados mokytojo priedermes gerai pildžiau: tame dalyke daug sykių esmu jai nusidėjęs. Net dabar, būdamas Leipcige, mokinu ją, – žinoma per laiškus, – lietuviškos kalbos ir stiliaus, nors ir nekaip mokinu. Ir tas buvo jos pačios pareikalauta ir kaskart vis reikalaujama, – tik gailu kad tų reikalavimų aš nespėju užganėdinti. Žinoma, kitam tas gali nepatikti, bet man ypatiškai tokie jos norai baisiai patiko ir patinka, kas kart vis arčiau prie jos mane pririša. Jeigu būtų elgusis priešingai, gal būt tarp mudviejų nebūtų buvę*

tokių artimų ir stiprių ryšių, kokius jaučiame dabar. – Tankiai mus, inteligentus, kaltina platinime taip vadinamos „bedievystės“. Žinoma, sunku reikalauti nuo inteligento, kad jis neatsineštų kritiškai prie gyvenimo apsireiškimų ir kad autoritetu laikytų tik vieną kunigą, už kurį jis dažnai jaučia save labiau išlavintu. Apie visus nekalbėsiu, bet apie save pasakysiu tiek: kiek atsimenu, Tamstos sesutės „bedievystės“ neužmėtinėjau nė sykio, jos tikėjimo negrioviau nors jau dėl to vieno, kad prisilaikau principo niekados nevaržyti žmogaus jausmų ir sąžinės, kokie jie bebūtų; neatsimenu, kad būčiau išjuokęs ar nepagodojęs kada žmogaus apeigas ar pridermes, atliekamas iš įsitikinimo, – vis tiek nors tas žmogus būtų žydas ar čigonas, nors kritiškai atsinešti prie to ir galėjau.

Rašytojas stengėsi atsiliepti į visus savo mylimosios dvasinius poreikius, su didžiausiu taktu padėdamas prasiskleisti kiekvienam glūdinčiam ar tik galimam gabumui. Šiuo atžvilgiu itin įdomus laiškas iš Leipcigo J. Janulaitytei (1904 01 02) apie skaitytiną literatūrą ir patarimai pradedančiam rašyti: *Rašyme reikalinga ne tik dovana, bet ir darbas, atida. Jeigu žmogus darbštus, prie visa ko imasi su atida, tai jis ir neturėdamas dovanos gali šį tą parašyti <...> Tikėk man, ir aš pradėjau daug daugiau sėdėti prie savo rašinių, taisau ir perdirbinėju keletą sykių, kad šis tas išeitų. Juk reikia guodoti ir skaitytojus, ir jiems malonu skaityti tokį raštą, kuris dailus, lengvas, ryškus, o tuo tarpu ir mislis karštas ir gyvas žadina <...> Kiekvienas pradedantis <...> mislija, kad pirmutinis žodis arba sakinys tai kuo geriausias. O tai nevisai teisybė: pirmutinė mislis iš tikro gali būti dažnai labai gera ir gyva, bet reikia pasirūpinti visgi, kad ši mislis būtų aiškioj, suprantamoj formoj išreikšta. O tą galima dasiekti tik kuo daugiau taikant ir perdirbinėjant sakinius. <...> Žeromskis rašėjas labai simpatiškas ir demokratiškas, o prie tam dar jaunas ir vienas geriausių, dėl to jį skaityti visados ir naudinga, ir malonu. <...> Nors Šekspyras gyveno 17 amžiuje, bet jo mislis gyvuoja iki šiai dienai, nes tai garsingiausias visų laikų dramaturgas, puikiausias žinovas žmogaus dūšios ir jo dvasios ypatybių; dar niekas tame dalyke su juo nesusilygino, – dėl to skaityti jį labai ir labai naudinga, naudingiau kartais negu kokį mūsų dienų dramaturgą. Žinotina tik, kokius Tu jo veikalus skaitei? Dėl ko apie tai neparašei? – Jeigu neskaitei, patariu taipgi lenkiškai paskaityti šį tą lenkų kritiko-literato Chmieliovskiego, – per tai įgytum gilesnę pažintį su lenkų literatūra. Jo raštų yra daugybė; aš skaičiau kol kas nedaug, bet dabar jį studijuoju <...>*

Savo ruožtu sužadėtinė dažnai teiraujasi laiškuose apie jo kūrybą. Pasitaiko ne kartą, kad J. Biliūnas net irzliai, nuo darbo išvargęs, atrašo neturįs naujų

kūrinių, negalįs jų taip greitai sukurti. Bet tai ir buvo tas gilus, kūrybą stimuliuojantis ryšys, kuriuo jis džiaugėsi anksčiau minėtame laiške.

Iš artimo žmogaus rašytojas reikalauja juo didesnio principingumo ir elgesio nuoseklumo, negu iš bet kurio kito. Tą matome tiek J. Biliūno korespondencijoje su V. Kapsuku ir A. Janulaičiu, tą patį matome ir su J. Janulaityte. Namiškiams, ypač broliui kun. Pranciškui, priešinantis vedyboms, o jaunajai bandant rasti kažkur vidurio kelią, J. Biliūnas, pats atsisakydamas kompromiso, stengėsi atskleisti mylimajai jos argumentų nenuoseklumą, greičiau sutikdamas, kad abiem be galo brangūs ryšiai nutrūktų, bet kad tik abu galėtų likti ištikimi patys savo įsitikinimams. Taip brandino rašytojas savo požiūrį į asmenybę.

Suvokti asmenybės struktūriškumą, visumą J. Biliūnui, be abejo, daug padėjo jo estetinis jautrumas, kuris tuo metu vis daugiau rėmėsi nebe vien menine nuojauta, bet ir atitinkamomis studijomis. Tuo metu lietuvių inteligentijai, bent jos didesnei daliai, trūko kiek didesnio estetinio išprusimo. Nebuvo daug laiko ir progų vos suskumbančiam gyvenimo keliamus uždavinius spręsti jaunimui gilintis ir į asmenybės bei visuomenės santykius. J. Biliūnas per tuos porą metų greitai brendo kaip tik ta linkme ir netruko pasijusti nebepritampąs prie to lygio, kuris buvo įprastas ano meto mūsų periodikoje. Ypač peraugo jis plačiai pasklidusius estetinius kriterijus. Tą pajuto J. Biliūnas jau 1903 m., kada dar pats aktyviai dalyvavo „Darbininkų balso" redagavime. Čia buvo suplakami publicistikos ir literatūros uždaviniai, reikalaujant iš kiekvieno meno kūrinio tiesmukos agitacijos, pasaulėžiūrinių tezių iliustravimo. Rašydamas savąjį ,,Be darbo", J. Biliūnas jau susidūrė su klausimu, ar visai gyvenimiškas darbininko Lauryno likimas tiks „Darbininkų balso" pažiūroms. Puikiai suprasdamas, kad Lauryno savižudybė neatitinka kovinių uždavinių, rašytojas vis dėlto ir nebando savo, kaip menininko, suvoktą paveikslą keisti ir pritaikyti išankstinei tezei. 1903 12 02 Biliūnas rašo: *Siunčiu Tau apie armėnus (jau seniau buvau parašęs) ir pradžią apysakutės ,,Be darbo". Galą tos apysakutės nusiųsiu už poros dienų, nes dabar negaliu suspėti, – turiu užsiėmimų. Sulig tos apysakutės temos, tai dalykas toks: 1900 m. į Liepojų atvažiavo ieškodamas darbo darbininkas iš Rygos (buvęs taip pat Dinaburke), bet darbo negavęs pasikorė prie vakzalui. Jo kišenėj rasta 1/2 butelio alaus ir duonos gabalėlis... Ant to fakto, nes taip atsitiko man Liepojuj būnant, bus paremtas ir apysakutės galas. Šiek tiek išeis pesimistiškai – gal „Balsui" ir netiks, bet dėl visa ko baigsiu.*

Ir 1903 12 16 vėl: *„Be darbo" siunčiant būtinai pažymėk tas vietas, kurias Tavo ir kitų kritikų nuomone reikėtų perdirbti; kad žinočiau, ką pertaisinėti, – ką*

pridėti arba atimti. Nors Laurynas prieš pasikorimą be abejonės taip turėjo pamislyti, – galima dėlto gi jo mislį kiek suminkštinti, ant jo vieno ypatos pernešti, bet visai išmetus bus nepilna charakteristika, jeigu tą galima charakteristika pavadinti.

J. Biliūnas kažkodėl nepajėgė ginti savojo požiūrio į literatūrą „Darbininkų balse“. Jis pasidavė įsigalėjusiai normai, skirdamas pats savo kūrybą ar jos sumanymus į tinkamus ar netinkamus socialistinei spaudai. Taip nusistovėję to meto spaudoje literatūriniai kriterijai, išplaukiantieji iš skubių politinės-socialinės kovos uždavinių, stūmė rašytoją glaustis prie varpininkų, kurie nekėlė tokių griežtų pasaulėžiūrinių reikalavimų grožinei literatūrai. Be abejo, čia turėjo reikšmės V. Kudirkos ir P. Višinskio literatūrinės kultūros tradicija. J. Biliūnas todėl turėjo „netinkamus“ kūrinėlius – o jų dauguma sudaro mūsų literatūros klasiką – spausdinti nebe socialistinėje spaudoje. Dėl to jis ir pats išgyveno, ir kiti jį kaltino. J. Biliūnas dar iš Panevėžio rašė (1903 06 18): *Esu žmogus opus ir jautrus, ir kiekvienas užmėtinėjimas, ypač dar neteisingas, baisiai yra man skaudus. Iš anksto turiu pasakyti, kad ypač veidmainiauti, arba, Tavo žodžiais – tarnauti ir Dievui, ir Mamonai aš ir seniau negalėdavau, tikiuos ir dabar to nepadarysiu. Kriterijus visiems mano darbams – sąžinė. Jei ji nieko prieš ką nors neturi, neskaitau už nuodėmę ar veidmainiavimą tą padaryti. <...> Yra ir bus pas mane tokie raštai, kurių be abejonės DB. sunaudoti negalės. Nejaugi tada juos man siųsti pas gotentotus ar bušmenus, o ne atiduoti aniems* [varpininkams]*? <...> Mano pažiūros, tai ar tikėsi, ar ne, jau senokai prieš užgimimą DB. susiformavo į raudoną spalvą ir ligi šiai dienai tiktai vis eina stipryn. Bet tai dar nereiškia, kad visi raudonieji turėtų vienokius temperamentus, būdą, jausmus etc. – žodžiu, kad būtų nukalti ant vieno kurpalio. Jug ir Bjernsonas yra s. demokratu, vienok tas jam nekenkia būti visiškai obektyvišku dramaturgu ir beletristu. <...> Svajoju palikti literatoriu, gali kartais prisieiti iš to ir duoną sau turėti. Argi gali kas man užginti talpinti savo straipsnius ten, kur man patinka. Mane gali kritikuoti tik iš pačių raštų, o ne iš to, kur jie bus atspausdinti...*

Rašydamas šį laišką, J. Biliūnas nei sirgo, nei kilo jam kokių pasaulėžiūros abejonių, – tai buvo karščiausi jo politinės veiklos metai, bet jam per siauri buvo „Darbininkų balso“ matai, kuriais šis matavo literatūrą ir žmogų. Deja, J. Biliūnas, negalėdamas prisitaikyti prie jų, nebando keisti ar pakelti šiuo atžvilgiu savo partinės spaudos organo lygį. Tatai negalėjo neatsiliepti neigiamai skaitytojų ugdymui. O rašytojas visus metus svarsto ir kremtasi, ar jis turi teisę savo literatūrinį darbą, tarnaujantį tam pačiam vargdieniui žmogui, lygiomis pa-

statyti su politine veikla. Pagaliau nusprendė, kad jis tą teisę turi, kad kiekvienas individas gali ir privalo visomis savo išgalėmis prisidėti siekiant „laimės žiburio“.

Apsisprendęs pasukti literatūron, jis kartu prisiėmė nelengvą atsakomybę savajai epochai ir žmogui apskritai. Tai buvo sąmoningas žingsnis. Vidinė kova subrandino jaunojo rašytojo poziciją žmogaus ir visuomeninių procesų atžvilgiu. Žmogų jis stengiasi imti ko pilniausią – su jo individualiais, etniniais, socialiniais, biologiniais bruožais, tačiau visada pagrindinių savo epochos visuomeninių procesų kontekste. O juos sudarė socialinio ir nacionalinio išsivadavimo judėjimai. Abiejų visuomeninės kovos momentų derinimas ir abipusė sąveika būdinga pažangiajai XX a. pradžios lietuvių inteligentijai. Romantinė aušrininkų praeities idealizacija jau laikoma anachronizmu. A. Janulaitis, pvz., išleidžia satyrinę brošiūrą, pašiepiančią aušrininkų romantizmą. J. Biliūnas, pats priklausydamas naujajam nacionalinio judėjimo etapui, tik piktinosi šio leidinėlio neestetinėmis vietomis, – šito jis niekad ir niekam negalėjo atleisti, kaip ir puldamas str. „Mūsų dilgėlės ir usnys“ du natūralistinius vaizdelius. (Savo laiku, rašydama monografiją apie J. Biliūną, esu per plačiai apibendrinusi rašytojo pasisakymą prieš natūralizmą. Ten puolamas natūralizmas ne kaip literatūrinė srovė, o pasmerkiamos neestetinės vulgariosios apsakymėlių vietos, kurios tik žeidžia žmogaus orumą, neatskleisdamos esminių gyvenimo momentų.) Pats J. Biliūnas iš pradžių dar neranda literatūrinio kelio nei žmogaus asmenybės įvairiapusiškumui, nei tam naujajam savo meto visuomeninio judėjimo etapui išreikšti. Publicistikoje jis jau buvo aiškiai deklaravęs būtinumą derinti socialinę kovą ir nacionalinį judėjimą. Taip pat savo politinėje veikloje jis nuosekliai jungė kovą dėl nacionalinių lietuvių tautos teisių su darbininkų klasės politiniu ir nacionaliniu sąmoninimu. Jis steigia Šiauliuose ir Panevėžyje lietuvių darbininkų kuopas, šalia politinio švietimo moko lietuviškai skaityti ir rašyti. Solidariai dirbdamas su lenkų ir žydų socialistais, jis išgyvena, kai jo kolegos draudžia skaityti lietuvių socialistų organą vien dėl to, kad jis lietuviškai parašytas, arba draudžia savo nariams lietuviškai mokytis, laikydami tatai lietuvišku nacionalizmu. Ir, priešingai, jį džiugina tautų tarpusavio supratimo atvejai.

Publicistikoje užakcentavęs socialinės bei nacionalinės kovos ryšius, J. Biliūnas turėjo ieškoti būdų jiems išreikšti kūryboje. 1903–1904 m. jis galvoja apie vad. Kražių skerdynių temą. Kokia ji būtų buvus, nežinome, bet tai jau nebe kultūrinės kovos, o aktyvios, politiškai organizuotos kovos vaizdo galimybė. Kartu mintis užkliūva už Lietuvos sukilimų – ji bus realizuota „Liūdnoje pasakoje“, kur lietuvių valstiečių kova dėl žemės jungiama su nacionaliniu išsi-

vadavimu. Tarp šių teminių motyvų praplaukia truputį humoristiškai nuspalvinta svajonė („Pakeleivingi“), kad galgi kada nors Vilniuje (ano meto Vilniuje!) vietoje paminklo Michailui Muravjovui bus pastatyti paminklai P. Višinskiui ir J. Biliūnui. Tai tartum tolima realizuotų siekimų vizija. Prisiminkime čia begalinę, tokią subtilią per visus raštus einančią J. Biliūno meilę savajam kampui ir kartu savo kraštui bei jo žmogui, – tokiame bendrame kūrybos kontekste „Liūdnos pasakos“ kovos motyvų apibendrinamoji jėga tik stiprėja. Mūsų literatūroje tuo laikotarpiu tai bene radikaliausia nacionalinio išsivaduojamojo judėjimo išraiška, glaudžiai susijusi su 1905 m. revoliucijos Lietuvoje tikrove, jos puoselėtomis viltimis ir skaudžiu pralaimėjimu.

Prie darbininko ir jo vietos pagrindiniuose epochos posūkiuose J. Biliūnas nebegrįžo – gulėjo patale, didelę laiko dalį svetimuose kraštuose. Valstietis lietuvis jam liko artimesnis: jo paveikslas lietuvių literatūroje turėjo senas tradicijas. Tik J. Biliūnas nenuėjo išmintu taku. Jo žmonės įaugę į savo socialinę aplinką, tačiau jie imami ne vien kaip socialinė kategorija, o visų pirma kaip žmonės. Kiekvienas jų turi savų, nežinomų kampų kampelių. Nuo jų rašytojas nubraukia smulkias buities dulkeles, ir jie pro mus praeina, paliesdami mūsų giliausiąjį žmogiškąjį „aš“.

Daugelis J. Biliūno apsakymų-vaizdelių praskamba kaip poetinis dvelktelėjimas, kaip lyrinis eilėraštis, sukuriantis gyvenimo pilnumos vaizdą, gal tiksliau – jausmą. Šito nesukursi tradicinėmis XIX a. realizmo srovės poetinėmis priemonėmis, mėgstančiomis linijų aiškumą.

XIX ir XX a. sankryžoje švytuoklė krypo į romantinę pusę. Sunku pasakyti, kiek sąmoningai, o kiek savo paties meninės prigimties lenkiamas J. Biliūnas savo kūryboje pradeda šį posūkį drauge su visos Europos menu ir mūsų literatūroje. Apsakymų lyrinis komponavimas, kartais tartum dviejų subjektyvių požiūrių susikryžiavimas, muzikinio ritmo elementai, nužymėtos punktyru į erdvę emocijos ir mintys, leidžiančios skaitytojui jas kūrybiškai prasitęsti, – visa tai buvo nauja, tačiau labai saikiai naudojama.

J. Biliūno poetika yra organiškai susijusi su jo paties pasaulėjauta, su jos esme, kurią mes taip gerai jaučiame liūdname rašytojo šypsnyje, bežvelgiant jam į gyvenimą. Jame atsispindi ir to gyvenimo sudėtingumo supratimas, ir kiekvieno žmogaus, ypač jo, rašytojo, atsakomybė laikui, kuriame gyvena. Jis jaučia ir istorijos – tradicijos, ir biologinį tęstinumą tarp kartų ir tarp žmonių. Todėl sunki našta užgula, susidūrus tiek su socialine, tiek su individualia blogybe. Atsakomybės dalį jaučia rašytojas, duodamas pirmąją išmaldą Sabaliūnui, jį patį

tiesiogiai liečia nelaimingos moters šauksmas „Vieną rudens dieną“, Juozapotos tragedija, daug žmogiškų bruožų jis randa vagies žudike... Ak, ne taip jau viskas paprasta ir su Joniuku: jis susiduria su socialine nuoskauda – dėdės elgesiu, bet ir su baisesniu jam, vaikui, motulės žiaurumu, – ar jį paskatino vargas? O gal ir biologinis instinktas? Bet kad ir kaip būtų painus gyvenimas, kaip daug ko mes apie jį ir žmogų dar nežinotume, rašytojas gaubia ir vieną, ir kitą begaline šilima. Jis tiki gėriu žmoguje. Pasmerkdamas žmonių sukurtus ydingus santykius, jis tiki, kad yra kažkokie žmogiškieji pradai, leidžiantieji žmogui suprasti žmogų (taip antai „Žvaigždėje“ tokiu ryšiu tarp žmonių iškyla troškimas pažinti pasaulį) ir grindžiantieji tikėjimą „laimės žiburiu“.

Skaitai Biliūną dar ir dar, – rodos, jis mąsto ne tik apie savąjį, bet ir apie mūsų gyvenamąjį laiką, ir mums padeda tas pats biliūniškas jo šypsnys, tarsi kviečiąs ir mažiausiame kūrinėlyje kalbėti ne apie gyvenimo niekniekius, o apie jo esmę.

Čia spausdinamas žurnale „Pergalė“, 1969, nr. 4, p. 115–123, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.

◇◇◇

„Liūdna pasaka“

Dar 1904 m., Jonui Biliūnui studijuojant Leipcige, Vincas Kapsukas siūlė jam rašyti knygą (ne grožinio turinio) apie revoliucinius paskirų kraštų judėjimus. J. Biliūnas, svarstydamas tą mintį, sustojo ties Lietuvos liaudies kovomis. Jį tartum stebino, kad dažniausiai pamirštama savo krašto praeitis: *Aš tik vieno nesuprantu,* – rašo J. Biliūnas 1904 11 07, – *jeigu jau rašyti, kodėl geriau neparašyti ko nors iš XIX šimtm. Lietuvos (pirmieji maištai, antrieji maištai, Vilniaus universiteto draugystės arba da ką nors), juk tas galbūt da maloniau būtų sutikta, o mano nuomone, būtų ir naudingiau* (II, p. 404)[1]. Iš tikro, jauni agitatoriai publicistai, patys dar nesugebėdami pasiieškoti medžiagos aplinkui, buvo linkę imtis to, kas jau kitų buvo parašyta, ištyrinėta ir sugromuliuota. Šiandien mums savaime suprantamas dalykas, kad artima, savo medžiaga paremta mintis greičiau, geriau prabyla į liaudies sąmonę nei vien tik svetimi kitų tautų gyvenimo pavyzdžiai. Ši J. Biliūno mintis liko be atgarsio – agitacijai medžiagos reikėjo greit, o Lietuvos praeitis dar labai mažai tebuvo ištirta. Bet, matyt, J. Biliūną šis sumanymas domino ir toliau. Po dvejų metų (1906), gulėdamas Kačerginės pušyne, jis pamatė Juozapotos prototipą. Vėl atgijo tema iš Lietuvos maištų, ir kūrinys pradėjo kristalizuotis. Zakopanėje, praėjus rudeniui ir gyvenimui įėjus į normalesnes vėžes, jis ėmėsi rašyti „Liūdną pasaką“. Juodraštyje pažymėta data 1906 11 29. Tai vienintelis J. Biliūno kūrinys, kuris rašytas ne impulsyviai, greit, o visą pusę metų, – baigimo data 1907 06 06. Tą patį liudija J. Biliūno laiškas Jurgiui Šauliui, kuriame, tiesa, kūrinio antraštė nepaminėta, bet, be abejo, turėta galvoje „Liūdna pasaka“, nes iš to laikotarpio jokio kito kūrinio ir neturime: *Laimingas esi! Greitai grįši Lietuvon, sveikas stipras,* – rašo J. Biliūnas (1907 07 07). – *Niekam nieko nepavydžiu, kad galėčiau dirbti, rašyti. Medegos turiu daug, net sapnuoju nuolat apie tat, bet jėgų neturiu, tik erzinuos ir kremtuos. Parašiau tik vienai vieną apsakymėlį, rašiau pusę metų, tingėdamas ir negalėdamas. Sistematiškai dirbti nemoku ir negaliu, mėtaus, nežinau, ką imties – temų daugybė, bet neįgaliu. Kankinuos, kaip Tantalas ir jo dukterys (?). Silpnai*

[1] [Čia ir toliau skliaustuose nurodomas leidinys *Jonas Biliūnas, Raštai: Dviejuose tomuose, t. 1–2, Sudarė ir pastabas parašė M. Lukšienė, Vilnius, 1954–1955.* Romėniškas skaičius nurodo tomą, arabiški – puslapį.]

viskas atliekama, kitaip ir sunku (II, p. 495–496). Iš vienos pusės, rašytojas brendo, augo, jo kūrybinė mintis vis plačiau apimdavo, iš kitos – jėgos seko, nebeužtekdavo jų dažnai puslapiui vienu ypu parašyti. Tai buvo tikrai sunkios valandos. Prašydavo padėti žmoną, bet ši per dieną dirbo, paskui šeimininkavo ir nedaug tegalėjo prisitaikinti prie patogesnių rašytojui dienos momentų. Taip ir buvo rašyta „Liūdna pasaka" – pastraipa po pastraipos: čia paties J. Biliūno ranka, čia kartais diktuojant žmonai. Iš visų J. Biliūno rankraščių tai pats margiausias – braukinėtas, taisinėtas, rašytas pieštuku.

Nepaisant tų didelių sunkumų, rašytojo kūryba tobulėjo – treji metai kruopščių literatūros studijų negalėjo praeiti be pėdsako. Ir „Liūdna pasaka" stovi šalia geriausių J. Biliūno kūrinių: „Pirmutinio streiko", „Lazdos", „Joniuko", „Brisiaus galo". Tik rašytojo talentas dar labiau prasiskleidė, sutvirtėjo, praplatėjo. Per pagrindinį apysakos personažą Juozapotą autorius stipriu ryšiu sujungė savo laikus su 1863 m. įvykiais, tartum rodyte rodydamas nenutrūkstamą lietuvių liaudies kovų dėl laisvės grandį. Jokių tiesioginių aliuzijų į 1905 m. revoliuciją kūrinyje nėra, bet kiekvienas, neseniai išgyvenęs revoliucinį pakilimą, viltingą džiaugsmą ir sunkų užgriuvusios reakcijos slogutį, turėjo jausti, kad „Liūdnos pasakos" vaizdai yra artimi ir XX a. pradžios nuotaikoms.

J. Biliūnas, lig šiol apsiribojęs tik apsakymo žanru, imasi vaizduoti platesnės drobės paveikslus, apimančius nebe vieną momentą, kuriame atsispindėtų didieji gyvenimo reiškiniai, o ištisą įvykių eilę. „Liūdna pasaka", nors nėra didelis kūrinys, vis dėlto savo siužeto apimtimi ir jo sandara priklauso apysakos žanrui. Tik ji nėra tipiška apysaka: jai trūksta išvystytų charakterių ar plačiai nušviestų pačios epochos bruožų, bet kūrinyje apimta epochinio įvykio raida nuo pradžios ligi galo. Šis kūrinio koncentravimasis ne į vieną kurį istorinį momentą, o į ištisą procesą ir yra pagrindinis motyvas priskirti jį apysakos žanrui.

„Liūdna pasaka" – pirmasis J. Biliūno kūrinys istorine tema, jei nepriskirsime šiai grupei tų kūrinių, kuriuose iš atsiminimų nueinama į praeities gyvenimo faktus, – pvz., baudžiavos epochą („Žvaigždė", „Lazda"). Žinoma, iš dalies tatai buvo taip pat istorinė medžiaga. Bet „Liūdnoje pasakoje" neapsiribojama buitiniais momentais, čia įeina daug didesnis praeities gyvavimo reiškinių kompleksas: ir buitis, ir ekonomika, ir socialiniai santykiai, ir politiniai įvykiai, o svarbiausia, kad istorinė medžiaga čia esminė, dominuojanti. Palyginti ne taip jau platų kūrinį rašydamas ir jame akcentuodamas psichologinius momentus, veikėjų išgyvenimus, o ne išorinių įvykių pynę, J. Biliūnas nesistengia apimti 1863 metų įvykių visumos. Jis per pagrindinio ir, gali sakyti, vienintelio plačiai

apibrėžto apysakos personažo (kiti visi personažai tėra antraeiliai, dažnai vos vienu antru bruožu pažymėti) išgyvenimus sintetina sukilimo nuotaikas, dvasią, palikdamas nuošalyje daugelį kitų visuomeninių santykių momentų, prieštaravimų, įvykių. Vis dėlto autorius užsibrėžia apimti ne vien atskiro asmens vidinį pasaulį, o per gyvus, reljefiškus ir nepakartojamus gyvenimo fragmentus atskleisti visą epochą.

„Liūdna pasaka" daugeliu žanrinių ypatybių artima J. Biliūno apsakymams. Pirmiausia bendras čia yra lyrinis kompozicijos principas, toks būdingas daugeliui J. Biliūno apsakymų. Jis pasireiškia kūrinio pradžios ir pabaigos nuotaikų derinimu; be to, siužetas dažniausiai dėstomas fragmentais, kurių kiekvienas apima tam tikrą savotiškai užbaigtą įvykių grandį. Tiek apsakymams, tiek apysakai būdinga ir tas, kad autorius paprastai sustoja ties vieno personažo išgyvenimais, kuriuose atsispindi išorės pasaulio konfliktai, vengdamas vaizduoti priešybių susidūrimą pačiame pirminiame būvyje.

„Liūdnoje pasakoje" lyrinis įrėminimas ryškesnis nei kituose kūriniuose: jam čia paskirti ištisi du įžanginiai skyreliai ir paskutinis, baigiamasis, tuo tarpu apsakymuose kartais sakinio ar vaizdo pasikartojimas sudarydavo tam tikrą nuotaiką visam apsakymui.

Apysakoje J. Biliūnas pradeda 1863 metų sukilimo temą autobiografiniais, subjektyviais išgyvenimais. Ne kartą esame matę J. Biliūno kūryboje, kad toks kelias yra rašytojo mėgstamas, tuo būdu jis kuria tą savo netarpinį santykį su skaitytoju ir drauge su vaizduojamąja medžiaga. „Liūdnoje pasakoje" autobiografinis momentas išaugęs ištisu skyreliu, kuris yra tartum preliudas jau į tikrąją apysakos lyrinę įžangą. Iš pradžių prieš mus rašytojas ligonis, kurio santykis su aplinka yra tragiškas: jauti atsisveikinantį su gyvenimu žmogų. Anaiptol nesigilindamas į savo paties vidų ir nesiskųsdamas, priešingai – tartum atitoldamas nuo savo likimo, rašytojas per savo išgyvenimus tik sustiprina kūrinio tikroviškumo įspūdį, o jo paties santykį su pasauliu išreiškia apsakyme „Vieną rudens dieną" pasakyta mintis, kad jo tragizmas yra menkas, lyginant su kitų nelaime. Iš pradžių ši mintis kyla besigėrint gamtos grožiu, kada rašytojas, jausdamasis jau paliegęs, nebevisavertė gamtos dalis, vis dėlto sako: <...> *tačiau buvau dėkingas sutvėrėjui ir už tat, kad dar turėjau sveikas akis ir gerą ausį. Juk tūlas ir to tiek neturėjo...* (I, p. 218). Toliau ši mintis nebeformuluojama taip tiksliai, bet savaime jaučiamas antrasis jos pakartojimas tuo momentu, kai džiovininkas rašytojas susitinka Juozapotą.

Taigi autobiografinis momentas įsilieja į pagrindinę idėjinę apsakymo liniją. Rašytojas stebi laimingų, patenkintų vasarotojų vaizdą: *<...> gražios, šviesiais rūbais pasipuošusios moterys mirgėjo tarp medžių, kaip sužydę žolynai daržely. Į jas žiūrint regėjos, kad nėra pasauly vargų ir ašarų, nelaimės ir bado, o jeigu ir yra, tai ne čia, bet ten, toli už miško, iš kur aidas neateina. Į jas žiūrėdamas, norėjau nors valandėlę užmiršti ir savo ligą, ir tai, kas už to miško dėjos; norėjau tikėti, kad čia niekur mažiausio nelaimės šešėlio neišvysiu...* (ten pat). Šis paveikslas susiejamas su 1905–1906 m. gyvenimu, kur nelaimės ir badas, vargai ir ašaros taip dažnas dalykas ir kur dalis žmonių, tartum kitame pasaulyje gyvendami, visai to nepažįsta.

Šitų, sakytum, dviejų linijų sankryžoje, visuomeninio gyvenimo ir individo gyvenimo fone, rašytojas išvysta Juozapotą. Paties autoriaus jausmai ir mintys, pamačius nelaimingą gyvą 1863-iųjų metų liudytoją, sudaro visą tą jausminį foną, kuriame mes, skaitytojai, paskui suvoksime ir patį Juozapotos charakterį, ir sukilimo įvykius. Tai pagrindinis kūrinio nusiteikimas, kuris paskui tartum išnyks, užleisdamas vietą kitoms nuotaikoms, bet pasiliks vis dėlto jaučiamas ir apysakos gale labai sustiprės. Epiloginiame skyrelyje rašytojas vėl kartoja tuos pačius vaizdus, kone tais pačiais žodžiais juos nusakydamas, grįždamas iš 1863-iųjų metų į savo epochą. Ir vėl skundu ir šiurpu nuskamba: *Kiek ponų... kokie jie visi gražūs...*, ir vėl pasilieka neatsakytas klausimas: *...kur mano Petriukas?..* (I, p. 220). Tiesa, apysaka konkrečiai atsako, kur tas Petriukas, bet rašytojo gyvenamasis laikas ir toliau klausia, kodėl tebežūva pasiryžę *kovoti už laisvę žmonės, o laisvės vis nėra,* kodėl tebelieka kontrastas tarp *kiek ponų... kokie jie visi gražūs* ir nelaimingos, apiplyšusios moters bei kitų į ją panašių žmonių.

Taip iš autobiografinio vaizdavimo rašytojas pereina į Juozapotos paveikslą, komponuodamas savo kūrinį lyrikos principais: įžanginio vaizdo pakartojimas apysakos pradžioje ir gale pats savaime turi ryškų jausminį poveikį, tai tarytum kūrinio įrėminimas. Lyriškumas išplaukia iš pačios medžiagos ir iš rašytojo vaizdavimo būdo. Mus veikia Juozapotos likimo tragiškumas, bet dar daugiau tam vaizdui jausminės išraiškos teikia pats stilius ir nuolatos pabrėžiami paties rašytojo išgyvenimai. Antroje lyrinės įžangos dalyje piešiamas Juozapotos portretas sušildomas autoriaus jausminiu reagavimu, pvz.: *Ėjo jinai tiesiai į mane, lazdele pasiramsčiuodama ir dejuodama. Ją pamatęs, g r e i t a i n u s i s u k a u. Bet p a j u t a u, kad jinai jau prie manęs: stovi, tiesiai į mane savo baisias akis įbedus. N e i š t u r ė j a u: s u d r e b ė j a u ir a t s i g r ę ž i a u. Pamačiau tas jos akis. Ne, tai ne akys. Tai buvo du taškai, klaikūs, be gyvybės. T o k į į s p ū d į, kaip tos jos akys, gali žmogui padaryti tik užgesusios žvaigž-*

dės, iš arti matomos. Taip, tai buvo užgesusios žvaigždės. Tik tos žvaigždės dar matė: jos tiesiai į m a n e ž i ū r ė j o... (I, p. 219; išskirta mano. – M. L.)

Lyrinį stiliaus pobūdį stiprina J. Biliūnui taip pat būdingas tiesioginis pokalbis su skaitytoju ar savimi pačiu. Čia gausu minties šuolių, loginių ryšių praleidimų, jausminių digresijų. Visa tai didina jausminį poveikį ir drauge praplečia minties apimtį. Šiuo atžvilgiu itin reikšmingas paveikslas duotas įžangos pabaigoje: *Pripratau prie jos... Jau ramiau galėjau matyti ir tas klaikias, be gyvybės akis, ir tą nesuskaitomą skaičių raukšlių, kuriomis kaip tinklu buvo išraižytas moteriškės veidas... Prisižiūrėjau: Dieve, kiek tasai senas veidas raukšlių ir raukšlelių turėjo!* Pora eilučių toliau: *Taip, tai buvo gyvenimo knyga – atidengta, nors ir sunkiai suprantama... Per dienų dienas ton knygon žiūrėdamas, skaičiau jos įstabius žodžius ir... šį tą supratau... Tiesa, ne be žodyno: daug man geri žmonės padėjo... Liūdna pasaka!..* (I, p. 220). Autorius šiame aprašyme nesivaržo dėl sakinio sandaros pilnumo ar kai kurių žodžių pasikartojimo. Tai tiesioginis minties ir jausmo išreiškimas, kada mintims ir jausmui žodžiuose ankšta. Per rašytojo jausminę įtampą, kuri jaučiama iš šios pastraipos, ir per duodamą kiek pakiliai nupieštą nelaimingos moters veido vaizdą (*atidaryta knyga, įstabius žodžius* ir t. t.) sudaroma ir intrigos užuomazga, ir drauge apibendrinama visa tai, kas vėliau įvyks.

Įžanginėje kūrinio dalyje rašytojas tuo būdu paruošia skaitytoją idėjiniu ir jausminiu atžvilgiais suvokti, išgyventi „Liūdnos pasakos“ siužetą, sujungia vaizdais du reikšmingus lietuvių liaudies kovos istorijoje laikotarpius: 1905–1907 m. epochą su 1863 m. tragedija.

Visai kitu tonu pradedamas apysakos dėstymas, epinė kūrinio dalis: pereinama prie paprastos, pasakojamosios kalbos, subjektyvusis momentas visai išnyksta iš teksto, įžangos šiluma ir pagrindinis nusiteikimas lieka tik potekstėje. Dabar nebe autoriaus išgyvenimai lyriškai nudažo vaizdus, o vaizdų turinys verčia mus stipriai reaguoti, jaudintis, tiksliau sakant, Juozapotos gyvenimas, jos susidūrimas su išoriniu pasauliu ir jos psichiniai išgyvenimai yra kūrinio dėmesio centre, – per Juozapotą mes matome ir sukilimo įvykius. Paprastos, niekur nebuvusios, net miesto nemačiusios, niekur nesimokiusios, daugiau jausmais negu protu suvokiančios aplinką baudžiauninkės akiratis nedidelis. Autorius ir nesistengia kūrinyje apimti kiek sudėtingesnių socialinių-politinių santykių. Mes nematome to meto valstiečių sluoksnių (karališkųjų, laisvųjų, čyžininkų, lažininkų) ir jų įvairaus reagavimo į baudžiavos panaikinimo viltis, nematome dvaro ir jo daugeriopų valstiečių eksploatavimo formų, nematome

plačiau socialinių ir politinių santykių ir jų prieštaravimų, kurie buvo susidarę Lietuvoje ir Lenkijoje. Nematome nė sukilėlių nuotaikų įvairumo, prieštaravimų jų tarpe, dažnai aiškių priešybių, kurios istorijoje yra buvusios, nes sukilėlių gretas sudarė kovojantieji prieš baudžiavą dėl naujos santvarkos „raudonieji" ir norintieji atkurti seną feodalinę Lenkijos ir Lietuvos Valstybę – „baltieji". Kūrinyje yra stipriai akcentuojamas baudžiavos pasmerkimas, valstiečių kova dėl žemės, o visų labiausiai čia keliama kova dėl laisvės, kova prieš carizmą. J. Biliūnas „Liūdnoje pasakoje" imasi vaizduoti ne socialinių santykių įvairumą, ne visas to meto gyvenimo priešybes, o baudžiavinių valstiečių veržimąsi išsivaduoti iš priespaudos, jų kovą prieš ją. Net žemės klausimas mažiau pabrėžiamas kūrinyje nei pati kova. Sukilimo metu ta valstiečių kova su baudžiava ėjo dviem frontais: būdavo daug susidūrimų su dvarininkais, kurie kviesdavosi dažnai pagalbon kazokus, vadinasi, carinę valdžią, tuo pat metu vyko mūšiai su pačia carine valdžia, kuri gynė baudžiavinę santvarką ir drauge engė ne rusų tautybės žmones nacionaliniu atžvilgiu. „Liūdnoje pasakoje" ne atsitiktinai akcentuojama antroji kovos tikslo pusė – troškimas nusikratyti carine valdžia ir išsivaduoti iš visokeriopos vergystės. Šis momentas susijęs su apysakos įžangoje nutiestomis gijomis į J. Biliūno gyvenamą dabartį, į dar gyvus tuo metu kovų su carizmu 1905 m. atsiminimus. Šis sukilimo kovų aspektas aktualizavo patį kūrinį, kėlė jo idėjinę vertę. Rašytojas, pats veikiamas tiesioginių įspūdžių, draugų prašomas parašyti ką nors iš revoliucinių nuotaikų (vadinamųjų „raudonų" dalykų), akcentavo sukilime tai, kas būtų artimiausia 1905 m. revoliucijos dalyviams, – carizmo nuvertimas buvo vienas pirmųjų 1905 m. revoliucijos uždavinių.

Apysakos dėstymas, kaip buvo minėta, sukomponuotas iš atskirų epizodų, kurių kiekvienas atskleidžia naują sukilimo etapą, rašytojo vaizduojamą per Juozapotos išgyvenimus. Pirmąjį epizodą J. Biliūnas pradeda vaizdu, kuris yra kontrastas įžangos nuotaikai ir baigiamajam nelaimingos beprotės moters paveikslui, čia jis piešia tą pačią Juozapotą jauną, gražią, spindinčiom kaip laimės žvaigždės akim moterį. Jaunatvė ir meilė lengvina ir baudžiavos naštą, J. Biliūnas kiek pakiliai nusako Juozapotos ir jos vyro laimę: *Jauni ir gražūs, abu mylėjo vienas antrą ir, susiėmę už rankų, ramiai ir drąsiai ėjo gyvenimo keliu. Tiesa, tasai kelias buvo šiurkštus ir kietas, dar baudžiavos grandimis išgrįstas; tačiau, būdami jaunos dvasios, turėjo stiprias, kad ir pūslėtas, kojas ir naštos sunkumo nejautė* (I, p. 221). Žmogus, nežinodamas kitokio gyvenimo, mokėjo būti bent iš dalies laimingas ir sunkiausiomis sąlygomis. Santvarkos neteisin-

gumą iš tikro tegalima įvertinti ne jausmais, o protu, tam tikrą sąmoningumą pasiekus. J. Biliūnas ir iškelia tą momentą Juozapotos ir jos vyro gyvenime: *Taip ėjo sunkios ir vargingos, bet ramios dienos <...> Bet netikėtai užpūtė naujas vėjas – ir tų neturtėlių gyveniman naujus troškimus ir naują viltį įnešė...* (ten pat).

Konkretų naujo gyvenimo suvokimą Juozapotai atveria jos Petras – jis parneša jai žinią apie pirmąsias sukilimo kregždes, apie baudžiavos panaikinimą, apie žemės padalinimą. Vergai baudžiauninkai ima vaizduotis tą naująjį gyvenimą, ir nuo tada jie nebesitenkina socialine padėtimi, nebeturi ramybės, jų nebeguodžia turima laimė. Svajonė apie laisvą gyvenimą, nepriklausomą nuo ponų, uždega ir Petro, ir Juozapotos širdis, skatina juos veikti, vykdyti gyvenime tai, be ko dabar darosi nebegalima gyventi. J. Biliūnas kaip tik pirmame epizode duoda Juozapotos ir Petro gyvenimo vaizdą tuo momentu, kai į jų gyvenimą įsiveržė gaivi naujų vilčių srovė, kovos dvasia.

Antrasis epizodas iš pradžių tartum kiek nutolsta nuo Juozapotos personažo. Jame apibūdinamos bendrais bruožais valstiečių nuotaikos, viltys, baimė. Autorius iš dalies publicistiniu, pakiliu stiliumi duoda bendrą sukilimo vertinimą, atskleidžia jo platų revoliucinį turinį, kuris nesiremia vien tik 1863 m. sukilimo specifika, o kelia bendrus, ir 1905 metams tebegaliojančius šūkius. Įvesdamas į apysaką Petrą Banį, atstovaujantį į sukilimą einantiems valstiečiams, rašytojas sako: *Nors toliau savo miestelio nebuvo nuėjęs, o apie pasaulio ir žmonių reikalus nedaug teišmanė, tačiau žodžiai laisvė ir lygybė jam buvo suprantami ir brangūs* (I, p. 224). Šalia bendrųjų laisvės ir lygybės reikalavimų autorius tame pačiame skyriuje iškelia ir 1863 m. sukilimo siekimus: panaikinti baudžiavą, gauti žemės, nusikratyti carine valdžia.

Valstietijos revoliucinį branduolį rašytojas vaizduoja nedaug vietos skirdamas Petrui apibendrinti, daugelį dalykų paduodamas glaustai, nevengdamas stiliaus pakilumo. J. Biliūnas personažų niekur nesuschemina, o sugeba su šiluma charakterizuoti juos ir jų tarpusavio santykius. Petras netampa iš karto didvyriu, priešingai – mus traukia jo paprastumas, kad jis yra vienas iš daugelio tokių pat valstiečių, iš liaudies masių.

Juozapotos išgyvenimais jungdamas veiksmą ir atskiras apysakos dalis į vieną visumą, J. Biliūnas trečiame epizode dar labiau atskleidžia valstiečių santykį su sukilimu, duodamas Damulių šeimos ir nesąmoningos, tamsios kampininkės Urbonienės paveikslus. Šie personažai charakterizuojami tiek, kiek reikalauja veiksmas, ir nėra nė vienos detalės, kuri būtų ne-

įprasminta. Tai iš viso J. Biliūno paskutinių kūrinių ypatybė: tevaizduojami tie žmonių, daiktų, gamtos bruožai, kurie būtini. Tai naujas žingsnis meninio metodo srityje, lyginant su ankstesniais mūsų realizmo atstovais, kurių raštuose dažnai gali rasti detalėmis perkrautų aprašymų. Tokių vietų rasime daiktais ir Žemaitės, ir Lazdynų Pelėdos, ir kitų raštuose – tai pagaliau XIX a. realizmui iš viso būdingas bruožas. Antono Čechovo tipo rašytojams, kaip ir J. Biliūnui, išorinės detalės tiek tėra svarbios, kiek jos atskleidžia žmogaus išgyvenimus. Damuliai „Liūdnoje pasakoje" iškyla tik tam, kad skaitytojas suvoktų valstiečių įsijungimą į sukilėlius šalia plačiau nubrėžto Petro paveikslo, paskui pamatytų carinių kazokų baudžiamųjų būrių žiaurybes, sukilimo malšinimą ir represijas. Kad ir trumpos tų personažų charakteristikos, tačiau žmogaus psichika jose vaizduojama ne statiškai, o dinamiškai, ir tatai daro personažus gyvus, tikroviškus. Pvz., senis Damulis tik vienoje vietoje šiek tiek plačiau apibrėžtas, ir kaip tik tuo momentu, kai jo sąmonėje vyksta tartum lūžis. Iš pradžių, sūnums išėjus į sukilėlius, jis linkęs juos pasmerkti. Damulienei šokus priekaištauti Juozapotai, kad gal Petras išsivedęs ir jos sūnus, senis Damulis sudraudžia savo senę: *Tylėk, motin!.. Netauškėk niekų... Jaunųjų nereikia prikalbinėti, – ir patys moka kišti galvas, kur jų neprašo... Nebijok! greitai pardums namo, kai paragaus bado ar dūmų pauostys... Su jaunais dažnai taip esti"* (I, p. 230). Bet tuoj pat jis ima samprotauti, ir autorius šia proga subtiliai meta klausimą be atsakymo: *Ir senio Damulio akyse netikėtai sužibėjo jautri ugnelė. Gal dingtelėjo jam galvoje mintis, kad jeigu ne senatvė, ir jisai neištūrėtų – eitų pas sūnus miškan...* (ten pat). Ir štai šioje trumputėje, klaustuku baigiamoje charakteristikoje atsiskleidžia liaudies žmogaus taurumas ir jo išsijudinimas iš inertiškumo veikiant visuomeniniams įvykiams.

Tame pačiame trečiajame apysakos skirsnyje, kur duota senio Damulio charakteristika, autorius kampininkės Urbonienės paveikslu atskleidžia, kad ne visi kaimo žmonės buvo sąmoningi ir pritarė sukilimui. Tuo būdu Juozapotos išgyvenimai įgauna visuomeninį foną, paryškėja jos vidinės kovos prasmė: ji ir pati iš pradžių abejoja savo vyro poelgio teisingumu. Šviesesniosios liaudies, kuriai atstovauja Damulis, nuojauta, kad kova dėl savo teisių yra visuomeniškas aktas, sustiprina Juozapotą jos nelaimėje.

Trys pirmieji „Liūdnos pasakos" epizodai, įvedus šiuos personažus, parodo kelis sukilimo formavimosi fragmentus, atskleidžia jo socialinius pagrindus. Anaiptol tai nėra pilnas sukilimo priežasčių ir motyvų vaizdas, bet tai, kas pa-

imta, yra pagrįsta, o lietuvių liaudies kovinės nuotaikos pavaizduotos idėjiškai ir meniškai teisingai.

Tolesnieji apysakos skyriai vienas po kito jau rodo sukilimo sugniužimo ir carinių represijų vaizdus. J. Biliūnas nebando nušviesti sukilimo nepasisekimo priežasčių, bet meniniu-idėjiniu atžvilgiu tatai kūriniui nekenkia. Rašytojo tikslas čia ne tiek išanalizuoti 1863-iųjų metų sukilimą, kiek pasmerkti carizmo priespaudą, valdžios neteisybes, nežmoniškumą, iškelti liaudies kovos su carizmu moralinį aukštumą. Šia linkme ir eina kūrinyje vaizdai vienas po kito. Apie Muravjovo žiaurybes sužinome iš Juozapotos dialogo su senute elgeta. Pesimistinis senelės požiūris į gyvenimą, požiūris žmogaus, *kursai nieko savo gyvenime nebelaukia ir žiūri aplinkui be vilties,* nuteikia atitinkamai ir Juozapotą, ir patį skaitytoją. Muravjovo charakteristika kiek sušaržuota, suprastinta, bet ji eina iš senelės lūpų, rodo pasakotojos naivumą, jos akiračio siaurumą, ir vis dėlto drauge atskleidžia, kaip liaudies žmogus smerkia priespaudą. Tai paskutinis iš J. Biliūno piešiamų liaudies žmonių personažų „Liūdnoje pasakoje". Po Muravjovo represijų vaizdo turime kazokų baudžiamojo būrio atsilankymo kaime paveikslą. Jis sudarytas tartum iš dviejų dalių: kaip Juozapota susitinka su nusigėrusiu kazoku ir kaip kaime siaučia baudžiamieji būriai. Pastarasis paveikslas nėra detalizuotas. Rašytojas čia naudoja savo išmėgintą, tikrai meistriškai vartojamą priemonę – neišsakymą, nutylėjimą. Kas darosi kaime, mes tesužinome per Juozapotos išgyvenimą, kai ji, rugių gubose įlindusi, tegirdėjo: *Kažin kokie balsai, tartum verksmas ir klyksmas pasigirdo.* Vėliau, įėjusi į Damulių trobą, ji randa sudaužytą, vos į žmogų panašų senį Damulį. Vaizdas glaustutėlis, be detalių, baigiamas be atsakymo paliekamu klausimu: *Dieve, už ką jį taip? Už ką? – suriko Juozapota, klaupdamasi prie lovos...* (I, p. 237–238).

Davęs svarbiausius sukilimo formavimosi ir jo sugniuždymo momentus, rašytojas prieina prie aukščiausio Juozapotos tragedijos taško – atsakymo, ką reiškia įžangoje du beprotės moters kartojami sakiniai: *Kiek ponų... kokie jie visi gražūs* ir *...kur mano Petriukas?* Autorius, priblokštas visos to gyvenimo klaikybės, skyrių pradeda simbolišku gamtos vaizdu, pereidamas iš jo į sukilimo malšinimo paveikslą, nevengdamas sentimentų, net tam tikrų supoetintų posakių: *Atėjo ruduo, liūdnas, nelaimingas. Vyto žali medžių lapai, vyto su jais kartu ir gražios vargdienių svajonės. Papūtė šiaurus žiemys vėjas ir kartu su lapais išnešiojo karščiausias žmonių viltis, – išnešiojo ir laisvės priešų kojomis purvynan sumynė. Išnyko paskutinis laimės šešėlis kaip dūmas po orą. Ant viso krašto klaiki šmėkla savo sparnais šviesų dangų uždengė, žmo-*

nių krūtinėn aštrius nagus giliai įleisdama. Degino sodžius, šaudė ir korė ir iš tėvynės tolimos šiaurės šalin žmones gabeno. Nepasigailėjo nei žilų senelių, nei sergančių moterų, nei nekaltų mažų kūdikių. Visas kraštas kalėjimu virto (I, p. 238).

Šis kovos pralaimėjimo vaizdo supoetinimas, kaip ir patosas aprašant visos liaudies svajones apie laisvę, pakelia, išskiria meniniu ir drauge idėjiniu atžvilgiu svarbiąsias kūrinio vietas. Autoriui rūpi, kad skaitytojas estetiškai ir etiškai pajustų kovos grožį, jos prasmę, kad ir pralaimėjime būtų užčiuopiama kovos heroika.

Kada autorius vėl pereina nuo romantinės skyriaus įžangos prie glausto, sausesnio pasakojimo (*Juozapota baisiai atsimainė. Tat jau nebebuvo toji graži moteris, kurios akys kaip žvaigždės nuvargusį vyrą neseniai dar ramino,* I, p. 239), Juozapotos vyro ir kitų liaudies žmonių kova ir mirtis įgauna tą didį prasmingumą, kuris ir reikalingas kūrinio idėjiniam turiniui. Daugiau nė vieno poetiško sakinio. Pati Petro Banio pakorimo scena glaustutėlė, duota ištisai be jokių autoriaus komentavimų, – viskas palikta skaitytojui pačiam įsivaizduoti, įsijausti. Tačiau bendras kūrinio nuotaikingumas, kai kurių vietų pakilumas įprasmina Petro mirtį kaip liaudies auką kovoje dėl savo klasės ir savo krašto laimės. Ir revoliucinis momentas čia paimtas tokiu originaliu, nauju literatūroje būdu: paklaikusios iš baimės ir nerimo dėl savo vyro Juozapotos, paprastos sodietės, paveikslas kontrastingai sugretinamas su ponų aprašymu, ir ši meninė priemonė įprasmina socialinę priešybę. Autorius įdeda Juozapotai į lūpas *kiek ponų... kokie gražūs...* ir piešia egzekucijos aikštės vaizdą: *Kareiviai su šautuvais ir blizgančiais durtuvais, ponai žvaigždėtomis kepurėmis, ponios, gražiai pasipuošusios, ir... žmonių, žmonių – be galo...* (I, p. 241). Kiek šitame sugretinime gilaus tikrovės, žmogaus psichologijos pažinimo, ir drauge kaip puikiai tais vaizdais rašytojas atskleidžia socialinę sukilimo prasmę! J. Biliūnui būdingas subtilumas reiškiasi ir visame tragizmo kupiname kulminaciniame vaizde, ir jo detalėse. Juk tas ponų gražumo, puošnumo, blizgėjimo pabrėžimas čia daromas be jokios ironijos! tiesioginiu būdu, – Juozapotos atžvilgiu tai yra psichologiškai pagrįsta, – o drauge tai yra tokia nauja, aštri priemonė kontrastui tarp liaudies ir valdančiosios klasės pabrėžti. Šis ponų gražumas konstatuojamas paprastų paprasčiausiai, – čia ir slypi meninio ir idėjinio šio vaizdo poveikio jėga. Juozapotos naivumas, skaistumas, pasitikėjimas žmonėmis ir nustebimas, susidūrus su *ponais*, tartum sakyte nusako, kaip nelygios kovojančiųjų pusių jėgos ir pasiruošimas.

Epiloginis skyrius susieja Juozapotos gyvenimą su pačiu pirmuoju autoriaus nupieštu jos paveikslu, surišdamas tuo būdu visas apysakos dalis vienon visumon. Taigi pagrindiniai „Liūdnos pasakos“ kompozicijos kontūrai, sudaryti lyriniu principu, yra meistriškai supinti su epinio dėstymo komponavimu. Bet ir epinėje apysakos dalyje rašytojas, su sau būdingu jautrumu prieidamas prie personažų, prie įvykių, visą kūrinį apgaubia nuostabia šiluma. Kiekvienas epinės dalies skyrius turi savo aiškią siužetinę dalį ir vientisą nuotaiką. Tas epizodiškumas, siužetinės linijos tartum suskaidymas yra savos rūšies lyrizmo apraiška. Lyrinis elementas pačiame dėstyme, kad ir nusukdamas į antrą planą, vis dėlto pasilieka jungiamoji gija šalia Juozapotos personažo, kuris yra centras, jungiąs visą kūrinio siužetą. O ir pati Juozapota, kaip personažas, per kurio išgyvenimus rašytojas mums rodo sukilimą, yra tokios psichinės struktūros, kuri pirmiausia reaguoja jausmais. Ir todėl pats Juozapotos personažas stiprina apysakos lyriškumą, o savo ruožtu kūrinio stiliaus ir kompozicijos lyriškumas sudaro visas sąlygas atskleisti ir personažo vidui.

Jau tik įvesdamas į apysaką Juozapotą, rašytojas keliais brūkšniais leidžia skaitytojui pajusti jos jausmų stiprumą ir jų išskirtinę vietą jos gyvenime. Juozapotos meilė vyrui yra tas svarbiausias akstinas, iš kurio kyla jos svajonės apie laimę, dėl kurio ji išgyvena maištininkų nedalią, nerimą; dėl meilės vyrui ji iškenčia daugybę liaudies kančių, netenka proto, gyva miršta gyvenimui drauge su savo Petru. Jausmo gilumas ir didumas yra pagrindinis Juozapotos grožio, teigiamybės bruožas, jis drauge apysakos siužeto vystymosi variklis. Per tą jausmą mes matome ir juodąsias tikrovės puses. Juozapotos charakteris besikeičiantis, gyvenimui kintant, bet drauge vientisas savo keitimosi linkme ir pagrindais. Juozapota džiaugiasi ir užsidega maištininkų mintimis, vaizduodamasi laisvą gyvenimą nuosavoje žemėje; ta pati Juozapota, vyrui išėjus į sukilimą, pradeda abejoti maištininkų gerumu, jų kovos teisingumu, ji ieško žmonėse atsparos ir argumentų prieš čia tamsiame kaime sklindančius gandus apie sukilėlių nedorumą, valdžios ir Dievo įžeidimą.

Autorius, kaip jam įprasta, nesuformuluoja viso ko iki galo, bet dažnai pasako puse lūpų ir leidžia mūsų minčiai dirbti. Juozapota anaiptol nei drąsi moteris, nei veikli, – ji pilna nerimo, nežinios, nes jos akiratis siauras, ji gyvenimo painiavoje daug ko nesuvokia. Daug ką ji daro, pasiduodama jausmui. Ir mes matome ją einančią vyro ieškoti, ne padėti jam kovoje, o tiesiog iš ilgesio, iš nerimo, iš didelės meilės jam. Ji iš pradžių nesuvokia visuomeninės kovos reikšmės, – ji tik vaizduojasi savo Petrą nelaimingą. Jos asmens nelaimė ver-

čia ją ieškoti paguodos pas tuos žmones, kurie panašiai jaučia kaip ir ji pati, ir Damuliuose ji randa tą socialinės padėties bendrumą, kuris formuoja socialinę sąmonę, kaip labai vaizdžiai J. Biliūnas nusako: *Senio Damulio jau nebebuvo <...>. Vienos moterys beliko. Su jomis Juozapota vargą vargo: visas jas nelaimė vienu ryšeliu surišo...* (I, p. 239).

Juozapotos jausmų bangavimas, jų neapibrėžtumas, kuris būdingas tokiam žmogui, rašytojo pagautas nuostabiai tikrai ir tiksliai. Jis žymus ir pačioje Juozapotos kalboje, kuri tarpais naivi, tarpais dvelkia sentimentalumu *(– Kur dabar jisai, vargintojėlis, po margą svietelį trankos?* – I, p. 231), bet dažniausiai rašytojas pats charakterizuoja tatai aprašomuoju būdu. Ir čia J. Biliūnas pastebi tuos subtilius niuansus, geriausiai perduodančius Juozapotos charakterį, jos jausmingumą, pvz., epizodas, kai Juozapota išeina Petro ieškoti: *Perėjo rugių ir vasarojaus lauką ir tik tada išėjo vieškelin. Sunkiai alsuodama, apsidairė aplinkui, ar kas nemato. Pastovėjo, tartum atsigaudama; paskui žvilgterėjo ton pusėn, kur netoli miškas žaliavo, ir drebančia širdžia kuone tekina ėmė bėgti. Norėjo greičiau miškan įeiti: tenai niekas jos nebepamatys, nesutūrės. Ko jinai bijojo, pati gerai nesuprato: ar savo žmonių, ar kazokų, ar ko kito, klaikaus ir nežinomo. Jautė tik, kad širdis smarkiai plakė krūtinėje ir kojos drebėjo. Nežinojo, kas jos miške laukė: ar nelaimė; ar širdies nusiraminimas; gal pamatys Petrą ir vėl bus laiminga, kaip pirma...* (I, p. 235). Matyte matome ir jaučiame, kaip Juozapotos veiksmuose atsispindi netikrumas, baimė ir tam tikras neapsisprendimas, jos vidaus virpėjimas. Ir taip visur. Jos jausmingumas sudaro pagrindą ir *pranašingajam sapnui* sapnuoti, ir jos veiksmų ne loginei, o emocinei motyvacijai. Meilė ją verčia eiti gelbėti savo Petriuką. Ir kada Juozapota tikrai sužino, kad jos Petrui gresia pavojus, ji eina neabejodama, tiesiai, pasiryžusi gelbėti, bet visai nesuvokdama, kaip ji gali išgelbėti jį nei kur rasti savo Petrą. Šis viskam pasiryžusios ir dėl susidėjusių aplinkybių visiškai bejėgės moters paveikslas J. Biliūno sukurtas toks realus, toks tragiškas ir drauge su tiek maža priemonių, toks paprastas, kokie esti tik tikrai dideli meno dalykai. Juozapota tartum išreiškia liaudyje slypintį gaivalinį troškimą veržtis į geresnį gyvenimą. Mažutė vilties kibirkštėlė žadina liaudyje sveikąsias jėgas, ir Petro, ir Juozapotos, ir Damulių, ir ubagėlės paveikslai apibendrina tuos tūkstančius liaudies žmonių, kuriuose formavosi naujos epochos užuomazgos, kurie pakilo kovai prieš priespaudą. Rašytojas, piešdamas realų, gyvą labai riboto horizonto liaudies moters paveikslą, mokėjo atskleisti tuos jos charakterio bruožus, kurie sudaro dirvą išaugti teigiamiems sociali-

ne prasme jos pradams. Ir ieškant „Liūdnos pasakos“ teigiamojo herojaus, jo negalima matyti tik Petro ir jaunųjų Damulių asmenyse, kurie apysakoje šykščiai tepaliesti. Daugelis teigiamojo herojaus bruožų ryškūs ir Juozapotoje. Šis J. Biliūno būdas teigiamąjį personažą vaizduoti yra vienas iš sugestyviausių. Rašytojo pastangos sutelkti visus teigiamuosius bruožus viename kuriame žmoguje ir, priešingai, neigiamuosius – vėl kitame dažnai duoda neįtikinamus, nuo tikrovės atitrūkusius, scheminius charakterius. Didieji realistai to suidealinimo paprastai išvengia, sugebėdami gyviems, su ydomis, su anaiptol netobulomis būdo ypatybėmis personažams suteikti kai kurių pagrindinių teigiamų, su didele šiluma ir meile nubrėžtų savybių. Šios savybės ir lemia personažų teigiamumą bei tipiškumą, pagrindines charakterio linijas. Tuo keliu eina ir J. Biliūnas. Jo Juozapota savo begaline meile, jautriu atsiliepimu į visuomeninius interesus, savo humaniškumu ir laisvės pasiilgimu yra tų pagrindinių tipingų bruožų nešiotoja vaizduojamoje epochoje, kada lūžta sena ir formuojasi nauja. Ji ištisai reali, tikroviška XIX a. vidurio lietuviško kaimo valstietė, nepranokstanti vidutinių valstiečių lygio, – ir tai ypač svarbu, nes kartu ji atstovauja visai kaimo žmonių masei. Iš tikrųjų teigiamasis herojus ir drauge tipingas epochos atstovas J. Biliūno kūrinyje yra ne tiek Juozapota, kiek pati liaudis, jos šviesioji, pasiryžusi kovai dalis, tačiau ji rašytojo apibūdinama ne abstrakčiai, o per realius, gyvus personažus.

J. Biliūno kūrybiniam kelyje Juozapotos paveikslas yra didžiulis žingsnis į priekį. Ligi „Liūdnos pasakos“ J. Biliūnas ėmėsi labai trumpų apsakymų žanro, kuriame charakteris tegalėjo būti duodamas vienu kuriuo savo vystymosi momentu. Bet jau ir ten rašytojas mokėjo pajusti gyvo žmogaus psichikos judėjimą, tam tikrą charakterio, minties formavimosi procesą. „Liūdnos pasakos“ atveju kūrinio drobė daug platesnė ir charakterio vystymuisi čia kur kas daugiau situacijų. Ir iš tikro rašytojas čia kuria mums gyvą personažą, kurio psichika nėra iš anksto duota, bet kurio jausmų ir minties bangavimą, prieštaringumą, kartais neapibrėžtumą mes įtemptai sekame, situacijoms besikeičiant. Mes visą laiką jaučiame, kad iš Juozapotos gali išaugti naujas žmogus, kad jos poelgiai gali keistis, o vis dėlto charakterio vientisumas išlaikomas. Ir ne išoriniai įvykiai yra dėmesio centre, o psichologinės Juozapotos būsenos. J. Biliūno „Liūdna pasaka“ – tai vienas pirmųjų lietuvių literatūros kritinio realizmo kūrinių su plačia psichologine analize, atskleidžiančia tam tikrus istorinės epochos bruožus.

Iš viso kūrinio dvelkia stiprus sugestyvumas, nes J. Biliūnas rašo „savo širdies krauju“: visur jaučiame jo nuoširdumą, emocinį kiekvienos detalės nuspal-

vinimą. Nėra kūrinyje nė vienos vietos, kur būtų jaučiamas autoriaus abejingumas vaizduojamai tikrovei, nėra vietos, kur matytum, kaip tai dažnai pasitaiko menko talento rašytojams, kad vaizdas kuriamas ne iš gilaus jo būtinumo, jo vertingumo, o diktuojamas kitų sumetimų. Kūrinio sugestyvumą, be abejo, didina individualus J. Biliūno impulsyvumas, jausmų intensyvumas. Tai yra tos savybės, kurios būdingos lyrikai. Ir štai todėl lyrizmas jaučiamas ne tik tose vietose, kur autorius pats nešykšti pabrėžti nuotaiką, jausminį įvykių ar situacijos interpretavimą, bet ir ten, kur jis paprastų paprasčiausiomis priemonėmis vaizduoja išorės pasaulį. Juozapota, Petras, Damuliai, ubagėlė – visi jie nieko ypatinga savyje neturi, tai paprasti pilki liaudies žmonės, tačiau rašytojas juos vaizduoja su tokia meile ir pagarba, kad skaitytojas ir pats nežino, kodėl juos pamilsta. Pvz., trumpoje Damulio charakteristikoje jau anksčiau minėtas autoriaus mestas klausimas, kad galgi senukas ir pats būtų pagalvojęs eiti į sukilimą, arba Damulio humaniškumas Juozapotos atžvilgiu, jo senei ėmus priekaištauti nelaimingai moteriškei, sukelia jam simpatijas. Vadinasi, pats personažų ar kartais situacijų turinys yra pilnas humaniškumo, meilės, ir šitie bruožai apysakoje patys savaime kiekvieną traukia. Jie yra bendražmogiški, platūs, ir kada šitokių savybių žmonės yra drauge ir pagrindinės idėjos reiškėjai, ta šiluma pereina ir idėjai – tai neatskiriami dalykai. Čia ir yra didžiausias rašytojo laimėjimas, kai jokie „balti siūlai“ nejaučiami tarp idėjos ir tikrovės medžiagos, iš kurios išauga ta idėja, – visa tai neišskiriama, neįmanoma skaidyti. „Liūdna pasaka“ tuo atžvilgiu vienas puikiausių pavyzdžių: čia tema, siužetas, jo komponavimo principai, personažai ir stilius sudaro ištisai vientisą dalyką. Griežtai epinio polinkio menininkas tą patį efektą sudarytų gal plačia medžiagos sankaupa ir tvirtų loginių ryšių konstrukcija, o J. Biliūnas, eidamas nuosavu keliu, pasiekia tikslą, kaip matėme, kitomis priemonėmis.

Rašytojo lyriškumas, toks ryškus kompozicijoje, iškyla atrenkant tikrovės faktus, apibrėžiant personažus ir jų psichikos bruožus. Vienų polinkių žmonės mato vienas gyvenimo puses, detales, kitų polinkių žmonės pastebi kitas, – tas sudaro menininko kūrybos individualumą, nepakartojamumą. „Liūdnos pasakos“ heroika yra savotiška, savotiška yra čia ir tikrovės kritika bei gyvenimo blogųjų pusių atskleidimas. Nuostabus dalykas, bet „Liūdnoje pasakoje“ mes nematome nė vieno ryškesnio neigiamo personažo: kampininkė Urbonienė, girtas kazokas, juo labiau Muravjovas pavaizduoti neryškiai. Kūrinio pagrindas – teigiami personažai ir jų išgyvenimai, susidūrus su tikrovės neigiamybėmis. J. Biliūnui būdinga, kad savo personažus jis užjaučia, myli juos,

ir todėl jis nesigilina į psichiką to žmogaus, kurio negali gerbti ir mylėti. Rašytojo kritikos jėga eina tartum tarpiškai, per teigiamųjų personažų nuoskaudos vaizdavimą, per jų tragizmą, susidūrus su tikrovės klaikuma. Ir rašytojas koncentruoja dėmesį kaip tik į jų išgyvenimų, o ne į paties blogio analizavimą. Šitaip žiūrint į tikrovę, tikslinga dėmesį sutelkti į vieną personažą, į jo psichologinę analizę. Per Juozapotos paveikslą mes susiduriame su carinės valdžios smurtu, nežmoniškumu. Be daugelio kitų vaizdų, carinė valdžia itin stipriai demaskuojama epilogе, kai jos atstovai kankina nieku nenusikaltusią, beginklę, beprotę moterį: *Kada rusų valdžia, patyrusi, kas jinai tokia yra, kalėjiman ją įmetė, – neprieštaravo ir neverkė. Tik vaitojo ir inkštė, kaip kankinamas gyvulys, kada ją mušė ir plakė ir visokiais būdais jos kūną dergė...* (I, p. 243). Ir sarkazmu nuskamba tariamai ramus rašytojo iškeliamas motyvas, kodėl carinė valdžia Juozapotą paleido iš kalėjimo: *Išleido ją valdžia kaip beprotę, jai nebekenksmingą. Pamatė, kad neapsimoka jos iš tėvynės išvežti: žinojo, kad tokia bausmės nesupras, ištrėmimo klaikybių neatjaus... Gimtajan sodžiun ją liepė nuvaryti... Ant jos žemės jau kitas sėdėjo... Juozapota liko kampininkė ubagėlė. Svajonės apie laimingą gyvenimą su vyru, apie vaikus ir sodną išnyko kaip sapnas* (ten pat).

Kūrinio pabaiga rodo, kad autoriui rūpi ne vien tik baudžiavos panaikinimo faktas – juk ji tuo metu buvo panaikinta, o kova su tebeviešpataujančiu smurtu, su vis dar tebegalingu carizmu. Kova buvo pralaimėta 1831 m. („Liūdnoje pasakoje“ ne atsitiktinai tai minima), 1863 m., 1905 m. *Biliūnui, rašančiam savo „Liūdną pasaką“, buvo svarbu ne istorinė 1863 metų tiesa, bet pati kiekvieno darbo, vargo žmonių sąjūdžio stichinė, galinga dvasia, pastangos, užsimojimai, vis vien, kada ir kokiom sąlygom būtų jie vykę.*[2] Bet būtų neteisinga sakyti, kad tragiškai baigiamas meno kūrinys esąs drauge beperspektyvumo pareiškimas, rezignacinės nuotaikos skleidimas. Visa „Liūdnos pasakos“ jausmine potekste idealizuojama liaudies kova, gėrimasi jos heroika ir smerkiama priespauda ir smurtas. Tai yra teigiamas, pozityvus idealas, ir jis jaučiamas visame kūrinyje. Jis ragina skaitytoją ir toliau nerimti ir nesusitaikyti su pralaimėjimu. Siejant šį J. Biliūno kūrinį su 1905 m. revoliucija, negalima pamiršti šitų dalykų. Be abejo, „Liūdnos pasakos“ autorių veikė bendras reakcijos slogutis po pralaimėtos 1905 m. revoliucijos, veikė rašytoją ir jo paties gyvenimo beperspektyvumas. Visa tai neleido numatyti J. Biliūnui palyginti artimo revoliucinių jėgų pakilimo ateityje ir uždėjo liūdesio antspaudą visam kūriniui.

---

[2] K. Korsakas-Radžvilas, Straipsniai apie literatūrą, Kaunas, 1932, p. 46.

Bet deklaratyvus šaukimas kovon ne visada pranašesnis už tikrai menišką visa savo idėja ir tema dalyką, vaizduojantį kovos romantiką ir nelaisvės klaikumą. „Liūdna pasaka“, kad ir neužgauna viltingų gaidų ir nenutiesia tiltų į socializmo kuriamą darbo žmogui laimingą rytojų, vis dėlto visomis savo idėjinėmis pozicijomis yra teisėtos liaudies kovos pusėje, o tatai buvo reikšmingas reakcijos metais demokratinės pasaulėžiūros manifestavimas.

Čia spausdinamas leidinyje Jonas Biliūnas literatūros moksle ir kritikoje, Sudarė Antanas Paraščakas, Vilnius, 1979, *p. 281–299, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

Jono Biliūno laiškai

„Pirmutinio streiko“, „Lazdos“, „Liūdnos pasakos“ autorius gyvena tarp mūsų ir kaip reikšmingas literatūros istorijoje fenomenas, ir kaip mūsų dabarties dalis. Pasklaidykime tik ar anksčiau išleistas literatūros mokslo studijas, ar neseniai – rašytojo gimimo 100-ųjų metinių proga – pasirodžiusius jo kūrybos apmąstymus: kiek gijų gijelių tęsiama nuo J. Biliūno į mūsų daugeliu atžvilgių išaugusią, praturtėjusią dabarties kultūrą!

Ir štai tomas jo laiškų: neskirtų viešumai, paprastai rašytų paskubomis, pirmo impulso pagautam, nemanant, kad juos galėtų skaityti kas kitas, be adresato, – draugo, bendražygio ar artimiausio bičiulio. Kiekvienas žmogus turi savo silpnybės ir tvirtybės valandas, kiekvieno žmogaus vidiniame pasaulyje esti ne tik dosniai atveriamų, bet ir sandariai užsklęstų menių. Visuomenėje, pasiekusioje tam tikrą etinį lygį, nevalia brautis į tas uždarytąsias – kiekvienas turime teisę nusinešti su savimi dalį savęs – neatskleisto ir nepažinto, – ten ir džiaugsmai, ir kančios, ir silpnybės, ir didybės akimirkos... Todėl ir kyla abejonė, ar etiška skelbti visus turimus laiškus – dviejų žmonių pokalbį. Visi žinome, kad įprasta knaisiotis menininko, ypač žinomo, gyvenime – tokia jau tradicija. Kartais ji būna savitikslė, tada – vargu ar pateisinama. Tačiau didelio menininko kūryba paprastai sutelkia ne tik žymiuosius gyvenamosios epochos bruožus, bet ir vos pastebimus, kartais vos nutuokiamus ateities kultūros daigus, vos gimstančias raidos tendencijas, vienoms jų ruošdama palankią dirvą, kitas kiek pristabdydama. Kiekvienoje epochoje tikrasis menas savaip suvokiamas, savaip aktyvina žmogaus jausmą ir mintį. Ieškoti tiesioginio ryšio tarp kūrybos ir biografijos faktų, savaime aišku, netikslu, tačiau, supratus menininko vidinį augimą, jo vidinį galynėjimąsi su savimi ir kitais, jo slapčiausius troškimus, ryškėja jų projekcija ir sprendimai kūryboje. Vienų tie ryšiai su realiais išgyvenimais paprastesni, kitų itin sudėtingi, bet juk kūryba su tikrove kontaktuoja per menininko asmenybę! Visa tai seniai žinomos tiesos, tačiau, jas prisiminę, gal neieškosime tose viešumai neskirtose žmogaus gyvenimo akimirkose idealių santykių ir didaktikos, o pabandysime suvokti realiąsias rašytojo kultūrinės aplinkos sąlygas ir jo pastangas pakilti ir padėti savo artimiausiai aplinkai, o per ją ir tautai kopti į aukštesnę egzistencijos pakopą. O šitos pastangos jau tiesiogiai sieja su rašytojo kūryba.

Skelbiami čia [J. Biliūno „Raštų“, t. 3, 1981 m. leidinyje] laiškai (jų 254) rašyti tarp 1899–1907 m. – t. y. pačioje kūrybinio darbo pradžioje, savęs ieškojimo ir taip greit nutrūkusiais brandos metais. Iš pirmųjų ketverių metų išlikę vos po vieną kitą laišką. Daugiausia turime 1903–1905 m. laiškų (1903 m. – 49 laiškai, 1904 m. – 87 ir 1905 m. – 47). Išsiskiria 1904 m. – rašytojo abejonių dėl savo gyvenimo krypties ir kartu bandymų sulaikyti neišvengiamai vykstančią politinio gyvenimo diferenciaciją laikotarpis. Atsiliepė laiškų gausumui ir gyvenamoji vieta: 1903 ir 1904 m. J. Biliūnas dar aktyviai tebedalyvavo politinėje veikloje, o Leipcige nebuvo jokio lietuvių studentų būrelio, tad ir kultūrinio židinio, taigi kontaktai buvo įmanomi tik laiškais.

Adresatus galima skirstyti dviem grupėmis: vienoje negausus artimiausių žmonių būrelis (5 žmonės), kitoje – draugai ir pažįstami (9 adresatai). Daugumą sudaro to meto kairiojo lietuvių visuomenės sparno žmonės: revoliuciniai demokratai (Vincas Kapsukas), varpininkai (Povilas Višinskis, Jurgis Šaulys), LSDP nariai (Augustinas Janulaitis). Pokalbis su dešiniojo sparno atstovais (Petras Vileišis, kun. Juozas Janulaitis) – aštriai poleminis, kilęs daugiau dėl asmeninių motyvų, tačiau kartu principinis rašytojo ideologinių pozicijų atžvilgiu.

Pagrindiniai adresatai – tai J. Biliūno vienmečiai, gimę apie 1880 metus, vadinasi, 22–23 metų, mūsų dienų požiūriu, jaunimas. Visi intelektualiai pajėgūs, bet dar be profesijų, nebaigę aukštojo mokslo, savęs nesuradę, blaškomi ir besiblaškantys, tačiau gyvenantys ne asmeniniais interesais. Valstiečių vaikai, seniai iš namų negaunantys paramos, mintantys iš pamokų ar iš skurdžių tokios pat visuomenės pašalpų, kurios neretai būdavo nereguliarios. Daugelio jų visuomeninio darbo pradžia – pati XIX a. pabaiga, kai lietuvių nacionalinis judėjimas jau buvo išsišakojęs. Jiems nebereikėjo nacionaliniu atžvilgiu savęs atrasti – „atsiversti“, – dirva jau buvo papurenta, bet dirvonų dirvonai tęsėsi ligi pat horizonto. Ta rašytojui artimų žmonių grupelė, kaip ir jis pats jausdamasi atsakinga Laikui, krovėsi ant savo pečių visokį darbą: rašė publicistiką, populiarino mokslą, kūrė beletristiką, organizavo ir platino nelegalią spaudą, veržėsi dirbti masėse ir kartu lavinosi, nutuokdama ir apie savo asmenines, ir apie bendrąsias kultūros lygio spragas. Išaugę blaivioje pozityvizmo atmosferoje, nešėsi tokį krūvį, kokį galėjo pakelti tik jaunatviškas tikėjimas, kad ne tik būtina, bet ir galima išauginti daugiašakį, visavertį savosios tautos gyvybės medį – jos kultūrą, jos egzistencijos pagrindą. Realioje to meto situacijoje, rodos, buvo taikomas romantinis Adomo Mickevičiaus devizas: *Mierz siłę na zamiary, nie zamiar*

podług sił (Seikėk jėgas pagal užmojus, ne užmojį pagal jėgas). Ir taikyta, apie save negalvojant. Pačioje XX a. pradžioje, keičiantis ekonominėms, socialinėms sąlygoms, artėjant 1905–1907 m. revoliucijai, didėjo gausėjančios lietuvių inteligentijos ideologinė diferenciacija. Negalėjo tas procesas nepaliesti ir kultūrinio darbo barų. Esamasis jo lygis vis labiau nebepatenkino brėstančios lietuvių inteligentijos. Įvairiausių sričių atsilikimas ypač badė akis, atsidūrus užsienyje ir matant normaliomis istorinėmis sąlygomis susiformavusių nacijų kultūrą, jų diferencijuotumą ir drauge integralumą.

Intensyviausios J. Biliūno politinės veiklos ir intensyviausio susirašinėjimo metai kaip tik ir sutampa su didėjančia lietuvių kultūrinio gyvenimo diferenciacija, ypač palietusia kairįjį lietuvių nacionalinio judėjimo sparną, akcentavusį politinio sąmoninimo ir politinės kovos būtinumą. Iš pradžių demokratai (varpininkai) bandė bendradarbiauti su socialdemokratais, pasiskirstę įtakos sferomis: vieni rėmėsi valstiečiais, antrieji – darbininkais. Tačiau skirtumai buvo daug didesni. Jau 1902 m. LSDP narys A. Janulaitis, ištrūkęs iš jį suėmusių žandarų į Prūsiją, perima iš varpininkų (Juozo Bagdono) LSDP organą „Darbininkų balsas". Staigus atsiskyrimas, pabrėžtinai jaunatviškas, nepaisant jokio takto, atsiribojimas žeidė ir asmenines ambicijas, nedidelėje užsienio lietuvių studentų grupelėje kilo vaidai, kuriuos laiškais bandė išsklaidyti J. Biliūnas. Aštrus susidūrimas paakino rašytoją išsiaiškinti savo paties santykius su LDP ir LSDP (priklausė pastarajai): ar galima dirbti dėl duonos kąsnio varpininkų redakcijoje („Ūkininko" techniniu redaktoriumi) ir kartu priklausyti LSDP? Nutarta, kad nedera, bet neatrodo, kad pats J. Biliūnas apsispręsdamas buvo visai įsitikinęs tokio sprendimo teisingumu, – vadinasi, ideologiškai jam pačiam nebuvo ligi galo viskas aišku.

Tuo pat metu vyko ideologinis diferencijavimasis tarp pačių socialdemokratų, tiesa, šiek tiek vėlėliau, turint galvoje tą žmonių grupę, su kuria bendravo rašytojas. LSDP, t. y. kairysis lietuvių nacionalinio judėjimo sparnas, akcentavo politinės kovos būtinumą, siejo ją perspektyvoje ir su naujos santvarkos kūrimu, tačiau daugeliu atvejų ši partija, ypač dešinieji jos nariai, socialistinį judėjimą, kaip nuosekliausiai griaunantį carizmo sistemą, pajungė ne darbininkų internacionalizmui stiprinti, o nacionaliniams siekimams. Nacionaliniais motyvais jie rėmė ir separatistines tendencijas Rusijos socialdemokratų judėjime. V. Kapsukas, nepatenkintas LSDP pozicija, kaip tik kalbamaisiais metais (1904 m.) kūrė „Draugo" organizaciją, kuri netrukus sėkmingai *priartėjo prie*

žemės ūkio darbininkų masių kaime[1], o LSDP klasių kovai kaime mažai teskyrė dėmesio. Tačiau V. Kapsukas, kad ir daugiau nei kiti siūlė gilintis į Rusijos darbininkų judėjimą, kad ir buvo artimesnės jam internacionalinės tendencijos, vis dėlto, toldamas nuo LSDP, dar pasisakė *už federalistinį, tautinį darbininkų partijos organizavimo principą*[2]. Nuoseklus internacionalistinis jo požiūris susiformuos jau vėliau. Tokioje politinėje atmosferoje gyveno užsienyje rašytojas ir jo artimiausi draugai: beveik kiekvienas jų atstovavo kitai besivystančiai pasaulėžiūros tendencijai. Suprantama todėl, kad politiniuose ginčuose daug reiškė asmeninės simpatijos, charakterių ir interesų skirtumai. Be to, visiems tebuvo po 22–23 metus! Trūko platesnių teorinių žinių, politinės ir filosofinės erudicijos, trūko paprasčiausios politinio darbo tradicijos, teikiančios tam tikras elgesio kultūros formas ir lygį, – visi buvo kaimo vaikai, jaunos visuomenės be viešumo teisių jauni nariai.

Politika – viena iš daugelio kultūrinės veiklos sričių. Ir atskiro žmogaus, ir atskiros socialinės grupės ar tautos kultūrą sudaro daugelis įvairių lygmenų materialinio ir dvasinio gyvenimo sričių, turinčių kokį nors bendrą vardiklį, nulemtą istoriškai. Paskiros dvasinės kultūros srities lygmenį nusako jos problematika, interesai, o aukščiausią lygmenį rodo kūrybinis operavimas turimais savo krašto ar pasaulio rezultatais, sukuriant naujų šios srities vertybių. J. Biliūnas kaip reta kuris puikiai jautė integruojančio prado būtinumą, kad atskiros kultūros sritys, atskiri klodai sudarytų vieną struktūrinę visumą. Tatai galioja atskirai asmenybei, bet ypač nacijai, nes tai – jos savimonės esminė sąlyga. Didelis menininko jautrumas kaip projekcija formavo kūryboje naują, prašokančią daugeliu atžvilgių tuo metu mūsų literatūroje įsigalėjusią žmogaus sampratą.

J. Biliūno laiškai atskleidžia konkrečios epochos žmogaus brendimą, intensyviai ieškant būdų pakelti savo paties ir savo visuomenės dvasinės kultūros sričių lygmenis, – tą amžinai jaudinančią žmogiškąją istoriją. Išskyrus vieną kitą, J. Biliūno adresatų atsakymai, deja, neišliko. Tačiau dauguma jo korespondentų, ypač pagrindinių, – žmonės, įėję į mūsų kultūros istoriją, jų portretai vienokiu ar kitokiu kampu jau nubrėžti, ir mes vaizduotėje nesunkiai atkuriame jų dialogą.

Kiekvienas žmogus – nevienaspektis, nevienspalvis, ypač sudėtingesnės psichikos asmenybės. Ir J. Biliūno laiškai keičia spalvas, žiūrint, su kuo jis kal-

---

[1] R. Šarmaitis, Vincas Kapsukas, Vincas Kapsukas, Raštai, t. 1, Vilnius, 1960, p. 10.

[2] J. Zinkus, Ankstyvoji V. Kapsuko publicistika, ten pat, p. 93.

ba, kurie jo paties bruožai, kokios jo dvasinės būsenos priimtiniausiai rezonuoja adresato asmenybėje. Pagrindiniai korespondentai penki: keturi bičiuliai ir sužadėtinė (nuo 1904 m. – žmona; be poros ilgų laiškų, išliko tik trumpi jai rašyti atvirukai).

Intelektualiniais ir emociniais siekimais itin jam artimas buvo P. Višinskis (1875–1906). Pirmieji kontaktai tarp jų užsimezgė 1901 m. ir nenutrūko ligi P. Višinskio mirties. Žinome iš viso 47 laiškus, jam rašytus. Jaunatvės saiku seikėjant, gerokai už J. Biliūną vyresnis, beveik baigęs mokslus, varpininkų spaudos organizatorius ir ideologas, kartu lietuvių kritinio realizmo krypties literatūros ugdytojas, P. Višinskis buvo didelio takto ir aukšto etinio lygio asmenybė. J. Biliūnas susirašinėjimo pradžioje dar blaškėsi, bet jau nuo 1902 m. apsisprendė už socializmą, taigi stovėjo nors ir ne priešiškose pozicijose, bet skirtingose negu P. Višinskis. Laiškuose partinės ideologijos klausimai visai neliečiami, pagrindinė tema – literatūra, kūrybiniai sumanymai, šalia to – stipendijos rūpesčiai, nes P. Višinskis nuolatos stengėsi paremti J. Biliūną iš visuomenės sudėtų aukų. Turbūt tik dėl P. Višinskio taktiškumo ir dėl etinių ir estetinių interesų bendrumo nekilo nė mažiausio šešėlio dėl tam tikros materialinės priklausomybės. Priešingai, laiškai šilti, kartais poetiški, vienas iš jų, P. Višinskiui paraginus, buvo išspausdintas kaip grožinis kūrinys („Ant Uetlibergo giedra!“). P. Višinskiui rašyti laiškai artimi literatūriniam laiškų žanrui.

Artimas ryšys buvo užsimezgąs ir su V. Kapsuku (1880–1935). Išliko laiškų nuotrupos, pacituotos V. Kapsuko monografijoje apie J. Biliūną. Šiame [J. Biliūno „Raštų“ 3-iame, 1981] tome sudėta 13 laiškų, rašytų 1903, 1904 ir 1906 m., fragmentai. Kelios monografijoje esančios nuotrupėlės čia nebekartojamos. Monografijoje cituota svarbūs dalykai, praleidžiant visa, kas asmeniška, tačiau abipusę šilumą liudija V. Kapsuko monografijos tonas, noras suprasti ir priimti draugą tokį, koks jis buvo. Nedaug tebendrauta, nors susipažinta dar Mintaujos laikais, kada V. Mickevičius ten mokėsi gimnazijoje, o liepojiškiai palaikė su jais ryšius. V. Kapsukas 1901 m. atsidūrė užsienyje, kur dirbo „Ūkininko“ redaktoriaus padėjėju, 1902 m. pasitraukė iš varpininkų; 1903 m. tapęs LSDP nariu, veikiai ėmė nesutarti su tos partijos ideologine kryptimi. Būdamas laisvu klausytoju Berno universitete, be intensyvios visuomeninės veiklos, domėjosi ir literatūros istorija bei kritika (rinko medžiagą apie Motiejų Valančių, Antaną Baranauską, „Aušrą“ ir kt.). J. Biliūną su V. Kapsuku visų pirma ir siejo literatūriniai interesai (V. Kapsukas rengėsi leisti socialistinį jaunimo žurnalą, kuriame turėjo būti literatūros ir kritikos

skyriai), turėta ir visuomeninių ryšių, nes J. Biliūnas bandė sutaikyti V. Kapsuką su A. Janulaičiu.

Išliko palyginti didelis pluoštas laiškų (58) Augustinui Janulaičiui (1878–1950), rašytų 1902–1904 m. Beveik visi jie skelbiami pirmą kartą. Susipažino jie Liepojos laikais, kada, statant ten pirmąjį spektaklį, žandarai suėmė A. Janulaitį J. Biliūno kambaryje. Suartino abu – pašalintus iš universiteto – visuomeninė veikla Šiaurės Lietuvos miesteliuose ir kaimuose. 1901–1902 m. A. Janulaitis – aktyvus LSDP veikėjas, buvęs dešiniajame jos sparne. Be galo judrus, galvotas, nemėgo dalytis savo asmeniniais išgyvenimais, emocijas dangstė ironija ar satyra, racionalus, bet nepraktiškas, iki galo buvo ištikimas pasirinktai idėjai, nors nevengė ir grynai pragmatinių priemonių politinėje veikloje. Iš pat mažens linko į mokslinį, apčiuopiamais faktais ir argumentais paremtą galvojimą (pozityvizmo mokykla), šiaip plačių interesų žmogus, A. Janulaitis apsisprendė moksliniam darbui 1907–1910 m. Susirašinėjimo su J. Biliūnu metu jis 1902 m. Tilžėje, LSDP pavestas, perėmė „Darbininkų balso" redagavimą ir griežtai atribojo žurnalą nuo ligi tol bendrai redaguojamos varpininkų spaudos. Pabandęs rasti bazę Anglijoje, 1903 m. persikėlė į Berną, kur redagavo „Darbininkų balsą" ir kartu studijavo. 1903 m. antrąjį ir 1904 m. pirmąjį pusmetį J. Biliūnas jam talkino: skaitė rankraščius, taisė, tarėsi dėl tematikos ir t. t.

Laiškuose A. Janulaičiui vyrauja politinė tematika, tik vienur kitur užkliudomi asmeniniai dalykai. Jų tonas itin dirglus. Korespondencija nutrūko, J. Biliūnui atsisakius ne tik nuo „Darbininkų balso", bet ir nuo tiesioginės politinės veiklos.

Išliko didelis pluoštas laiškų (61) J. Šauliui (1879–1948). Jie rašyti 1903–1907 m. Glaudesni ryšiai tarp abiejų užsimezgė Tilžėje, kur nuo 1902 m., LDP pasiųstas, redaktoriumi dirbo J. Šaulys, o J. Biliūnas, atvykęs 1903 m. vasaros pabaigoje, talkino nelegaliai spaudai („Darbininkų balsui"), be to, mokėsi vokiečių kalbos. J. Biliūnas, V. Kapsukas ir J. Šaulys – visi „Žiburėlio" stipendininkai. Tuo metu juos siejo socialistinė pasaulėžiūra, domėjimasis literatūra. J. Šaulys vertė Sofoklio „Antigonę" (išleista 1903 m.), Aischilo „Prikaltąjį Prometėją" (1905 m.). Buvo ir esminių skirtumų: du pirmieji skubėjo gyventi, versdamiesi per galvą, sirgdami visuomeniniais rūpesčiais, reikalaudami – visų pirma iš savęs, taip pat iš kitų – maksimumo. J. Šaulys imponavo olimpine pusiausvyra – galvotas (iš jo daug tikėjosi jo globėja Gabrielė Petkevičaitė-Bitė), savim pasitikintis, bibliofilas, neretai kiek iš aukšto žiūrėjęs į kitus, tačiau savo gali-

mybių turbūt ir nerealizavęs. J. Biliūno laiškai J. Šauliui palyginti ramūs, net ir tada, kai liečiamos skaudžios temos: impulsyvumą stabdė ir vidinė distancija, ir neabejotinai rami J. Šaulio reakcija, o informacijos tas žmogus visada galėjo suteikti. Susirašinėjimas su juo nenutrūko ligi pat mirties – J. Šaulys, visą tą laiką gyvendamas užsienyje, rasdavo laiko ramiai atsakyti, tuo tarpu kiti, būdami Lietuvoje, pasinėrė į sūkuringą to meto gyvenimą.

Pažymėtini paskutinių dvejų metų laiškai gimnazijos laikų draugui Antanui Rucevičiui (1880–1949), dirbusiam tais metais liberaliojoje spaudoje, kukliam, ištvermingam kultūros darbininkui, dideliam knygos mylėtojui, į kurį J. Biliūnas jautėsi galįs kreiptis dėl lietuviškų knygų ar sumanymo leisti literatūros almanachą („Aitvarą"), žinodamas: jei ko pats nepajėgs atlikti, klabens kitur.

Iš laiškų, rašytų artimiesiems, teišliko 46 laiškai Julijai Janulaitytei-Biliūnienei ir vienas laiškas, rašytas prieš pat mirtį žmonos motinai Agotai Janulaitienei. Išskyrus kelis, visi šie laiškai trumpi, žymintys momento nuotaikas ar buitinius reikalus; santūrūs emociškai, kartais jausmą papildantys parinktais atvirukų vaizdais (per Švarcvaldo kaimo idilių seriją pravinguriuoja abiejų svajonė apie šeimos pilnatvę). Retkarčiais prabyla sudirgęs, apkartęs žmogus, įsiklausęs visų pirma į save. Tokį jį matome 1904 m. pavasarį, dvasinės ir fizinės krizės metu, kada J. Janulaitytė, laukianti naujų mylimo žmogaus kūrinių, jo klausė, ką dabar rašo. Tąsyk jis karčiai atkirto apie savo negalę. Kiek vėliau, apsisprendus pasiskirti tik literatūrai, bet kartu atgulus patalan, šis žmonos – toks būdingas – bruožas kvapą užgniaužus dievinte dievinti kūrybos paslapties akimirkas ne kartą padės nepalūžti ir eiti savuoju keliu.

Draugystė su mylima moterimi, užsimezgusi ją bemokant, berengiant egzaminams, kurį laiką nuspalvina laiškus švelniu didaktiškumu. Jis jaučiamas ir tada, kai rašoma apie vidinę abiejų laisvę šeimoje ir besąlygišką vienas antro pažiūrų gerbimą. Vėliau šis atspalvis išnyks, užleisdamas vietą subtiliam meilės švytėjimui ir dėkingumui.

Laiškai įvairuoja savo spalva, atsižvelgiant į tai, kam jie rašomi, jie keičiasi, brėstant pačiai rašytojo asmenybei, gilėjant žmogaus ir pasaulio sampratai. Nuo gimnazijos suolo gyvenęs itin intensyvų dvasinį gyvenimą, J. Biliūnas nėra praktikas, kaip ir pats apie save sako; visada domėdamasis teoriniais apibendrinimais, jis vis dėlto – kaip menininkas – turi aštrų konkretumo pojūtį. Ryškėja jo laiškuose tartum trys brandos pakopos. Pirmojoje žvelgiama dar dažniausiai į žmogų pro knygose išskaitytos schemos langą, žodžio vertė dar nedidelė, kartais palyginti smulkmena užgožia stambų dalyką. Antrojoje literatūros mokslo

teorinės žinios ir aštrėjantis menininko žvilgsnis atskleidė vis didėjantį skirtumą tarp jo viduje besiformuojančios žmogaus sampratos ir supaprastintų formų, matomų artimiausioje aplinkoje. Ta disproporcija tiesiog sopėjo, tačiau pats praktiškai veiksmais ir žodžiais nesugebėjo labiau pakilti virš aplinkos. Prisidėjo fiziniai ligos dirgikliai, kurie pačiam nebuvo aiškūs. Netruko ateiti trečiasis brandos etapas, tiesiogiai susidūrus su būties ir nebūties problema. Tam keliui nueiti, kuriam šiaip reikia dešimtmečių, jam pakako vos poros metų. Atsirado distancija, žiūrint į tikrovę, ir drauge jos apibendrintas jutimas. Formavosi sava, neskolinta, ne knyginė žmogaus samprata, maitinama ilgaamžės lietuvių liaudies tradicijos, įdėmiai įsiklausant į epochos pulsą.

Stambieji žmogaus koncepcijos kontūrai glūdėjo imanentiškai pačioje rašytojo asmenybėje ir jį ugdžiusios artimiausios aplinkos lūkesčiuose. Išeidamas iš kaimo pirkios, J. Biliūnas išsinešė meilę žemei, darbui, grožiui ir stiprų žmogiškojo orumo jausmą. Šis kraitis padėjo atsirinkti gyvenime vertybes ir susirasti savąjį kelią. Stiprus asmenybės orumo jausmas grindė nekonformistinį būsimojo rašytojo nusistatymą jau nuo pat vaikystės, kai nutarė atsisakyti kunigų seminarijos. Nacionalinis judėjimas ir socialistinės pasaulėžiūros pagrindai davė tam nekonformistiniam, jaunatvės dar negatyviai nuspalvintam nusistatymui pozityvią išlydžio kryptį. Kovota prieš politinę ir socialinę priespaudą, turint prieš akis visų pirma ne tiek atskirą – kad ir sudėtingą – žmogų, o didelę grupę – socialinę klasę ar tautą. Tai kovai reikėjo žmonių, kurie būtų nusikratę vergo psichologijos, kurie nebebūtų nuolankūs nusistovėjusiai santvarkai su savo tradicinėmis valdymo schemomis. (Beje, šia teze pagrįstas vienas pirmųjų J. Biliūno apsakymų „Per sapną“, kur žmogus visai vienaspektis, sakytume, „tezinis“.) Dar nepasitraukęs iš politikos, J. Biliūnas, kaip visų pirma menininkas, ima ieškoti dermės tarp žmogaus asmenybės autonomiškumo ir socialinės bei politinės visuomenės laisvės. Tatai kristalizuojasi pamažu, gausėjant asmeninei patirčiai ir gilėjant teoriniam pažinimui.

J. Biliūnas pats save apibūdina kaip opų žmogų. Laiškuose visur jauti išlaikomą – kad ir mažutę – distanciją tarp savęs ir pašnekovo. Tatai žymu net ir laiškuose P. Višinskiui bei žmonai. Vis dėlto anksti susiformavusios bekompromisės etinės pažiūros niekad neleido tam jo asmens orumui išaugti į egoistinį ambicingumą. Priešingai, šis jo asmenybės bruožas ugdė įsitikinimą, kad žmonių tarpusavio bendravimas ir pati visuomenė turi remtis visų pirma žmonių pagarba vienas kitam. Jautrumas žmogui dedamas J. Biliūno psichologizmo (Juozas Stonys), tolerancija – žmogaus koncepcijos pamatan (Albertas Zala-

torius). Tačiau kad ši anksti susiformavusi pasaulėžiūros tezė būtų išbandyta praktiniu elgesiu ir kad ji prasiskleistų kūryba, turėjo praeiti nemaža laiko, reikėjo patirties – kartais skaudžios – ir brandumo.

1903–1904 m. laiškuose ir atsispindi dalis tos vidinės rašytojo kovos, kai gilėja žmogaus koncepcija. Rašė jis tais metais kartais po kelis laiškus per dieną, rūpindamasis sutaikyti besivaidijančius užsienyje LSDP narius. Kaip taikliai yra pažymėjęs A. Zalatorius, J. Biliūnas ieško ne skiriamųjų, o bendrųjų žmogiškųjų bruožų, šiuo konkrečiu atveju jis bando priešingajai pusei atskleisti žmogaus vertę istorijai. A. Janulaičiui jis kalba apie V. Kapsuko veiklos reikšmingumą nacionalinėje bei socialinėje kovoje. Savo ruožtu V. Kapsukui visaip įrodinėja A. Janulaičio nesavanaudiškumą ir atsidėjimą visuomeniniam darbui. Kitur jis vertina jau turimus A. Janulaičio nuopelnus nacionaliniam judėjimui ir kartu pažymi būsimo Lietuvos istoriko enciklopedinį imlumą, drauge baimindamasis dėl atsiliekančio sintetinio mąstymo brendimo. Nepaisant didelio noro suprasti ir įvertinti, pačiam J. Biliūnui šiuo atveju faktiškai sunku perprasti svetimesnės psichinės sandaros žmogų ir jį priimti. A. Janulaitis tada Berne išgyveno sunkias valandas: visai atskirtas nuo lietuvių studentų bendruomenės, likęs su savo seserim, ieškojo atramos, kuria jam rodėsi būsiąs J. Biliūnas. Kai ta atrama buvo besirandanti, kai sopama širdimi išpažino, kad sunku jam bendrauti su žmonėmis, kad jis pats dėl daug ko kaltas, kad ketinąs grįžti į Lietuvą ir pasiduoti žandarams ir taip, nutraukęs visas gijas su praeitimi, pradėti viską iš naujo, – tada jo to laiško gabalas pasirodė spaudoje, o tarpininkas nenoromis buvo J. Biliūnas. Skaudžiausia, ko gero, buvo tai, kad paramos ranka nebuvo ištiesta, ypač tokiomis aplinkybėmis. Visa tai, matyt, A. Janulaičiui ilgai sopėjo. 1906 m. iškalėjęs Vilniuje 10 mėn., kitais baigęs Maskvoje teisę, jis atsidėjo moksliniam darbui. Vėliau, nepaisydamas buvusių nesutarimų su rašytoju, A. Janulaitis padėjo J. Biliūnienei išleisti pirmą J. Biliūno raštų rinkinį 1913 m., parašė šiltą įžangą; jis, beje, išsaugojo visus jam rašytus J. Biliūno laiškus, kurie čia spausdinami.

Pagilėjusi savęs paties ir kitų analizė, įdėmus literatūros veikalų ir teorijos skaitymas skatinte skatino menininką nebesitenkinti supaprastintu žmogaus paveikslu kūryboje. Nemaža šiuo klausimu svarstoma laiškuose. Daug abejonių, matyti, jam kėlė darbininko paveikslas, kurį jis pirmas įvedė į mūsų literatūrą. Parašęs „Be darbo“, suabejojo apsakymo pesimistine atomazga: ji neatitinkanti nusistovėjusio, visų pirma agitaciniams tikslams skiriamo darbininkiškosios literatūros modelio. Vis dėlto rašytojas savo meninės koncepcijos neatsisako. Nemaža „Darbininkų balsui“ atsiunčiamų kūrinių, parašytų pagal nusistovėju-

sią schemą, jis siūlo nespausdinti, motyvuodamas, kad ir liaudies skaitytojas mieliau priims gerą, menišką kūrinį. Taip rašytojas ima plačiau suvokti meno funkcijas ir specifiką, taip pat pastebimai gilėja jo liaudies žmogaus koncepcija, atsisakant žvelgti į jį pamokančio inteligento žvilgsniu, ieškant jame tų pozityviųjų pradų, kurie leistų pajusti liaudyje glūdinčią aukštos etinės kultūros tradiciją ir į ją atsiremti, kuriant demokratinę nacionalinę kultūrą. Liaudies žmonių dvasinis pasaulis J. Biliūno kūryboje nėra plačiai atskleistas, bet aiškiai nutuokiamas. Tiesa, laiškuose tiesioginis rašytojo santykis su liaudies žmonėmis neatsispindi, nes nėra išlikusios korespondencijos nei su tėvais, nei su broliais bei seserimis, išskyrus vienui vieną kupiną tikros pagarbos laišką žmonos motinai.

J. Biliūno laiškai, ypač ligi šiol neskelbtieji, papildo, praplečia jo kūryboje išreikštą žmogaus sampratą, atskleisdami rašytojo minčių nuotrupas apie jo akyse vykstantį istorinį procesą. Tai paryškina mums J. Biliūno Žmogaus socialinį ir nacionalinį kontekstą dinamiškoje istorijos kaitoje. Pačiam J. Biliūnui buvo svetimas bet koks nacionalinis išskirtinumas, tautinis antagonizmas, tačiau kaip jis reikalavo pagarbos ir pripažinimo kiekvienai individualybei, lygiai taip pat vaizdavosi ir santykius tarp tautų. Kaip individas identifikuoja save, suvokdamas savo bendražmogiškas ir išskirtinai individualiąsias savybes, taip ir tautos savimonė grindžiama tų dviejų komponentų. Paneigiant nacionalinį savitumą, t. y. savitos kultūros turėjimą ir sugebėjimą ją toliau ugdyti, pažeidžiamas nacionalinis orumas. Į šitokius faktus J. Biliūnas jautriai reaguodavo, užsiplieksdamas, pabrėždamas savo valstietiškumą ir lietuviškumą.

Tautų bendravimas – tai jų kultūrų bendravimas. J. Biliūnas atidžiai sekė ir domėjosi ir rusų, ir lenkų, ir vokiečių kultūrų plėtote, buvo pradėjęs mokytis prancūzų ir italų kalbų. Nesitenkindamas Europa, jis norėjo pažinti ir visai kitos struktūros Rytų kultūras, konkrečiai – indų. Tačiau nė vienu jo gyvenimo tarpu nebuvo būdinga pasiduoti besąlygiškai kuriai nors svetimai kultūrai: svetimosios pažinimas turėjo gilinti savosios suvokimą ir padėti apčiuopti optimaliuosius jos raidos kelius. Turint prieš akis rašytojo nusistatymą nacionalinės kultūros atžvilgiu, jo žmogaus sampratoje galima įžvelgti ne tik intuityviai (tai būdinga kiekvienam bemaž dideliam menininkui), bet iš dalies ir sąmoningai kuriamus nacionalinius žmogaus bruožus. Mūsų literatūroje, kaip jau yra ne kartą konstatuota, nacionalinio charakterio imama ieškoti tuoj po J. Biliūno. Bet ar nematyti tų užuomazgų „Liūdnos pasakos“ autoriaus kūryboje?

J. Biliūno Žmogus daugiaaspektis. Tiesa, jis ne visuomet konkrečiai toks nupiešiamas, vis dėlto jo pilnatviškumas visur aiškiai nutuokiamas. Tai spe-

cifiškai estetinis požiūris, bet jis J. Biliūno pasaulėžiūroje labai susijęs ir su etiniu. Vienaspektis žmogaus traktavimas kelia pavojų žmogaus asmenybei ir visuomenei normaliai vystytis. Ne vienam įsikarščiavusiam J. Biliūno amžininkui atrodė, kad pakanka politiškai ir socialiai išsivaduoti, ir gyvenimas pats savaime pražydės. Laiške Jonui Šliūpui J. Biliūnas, greitosiomis rašydamas, yra kažką panašaus pasakęs. Perskaitęs tą neapgalvotą mintį, viešai paskelbtą spaudoje, skubėjo atitaisyti, primygtinai teigdamas, kad kultūrinis darbas neatskiriamas nuo išsivaduojamosios kovos. Pateikdamas savo tezę vaizdu, jis ją praplečia: šviesa (kultūra) nušviečia ne tik kelią, kertant vartus į ateitį, bet ir pačią ateitį, ji lemia, kad į nežinomą erdvę anapus nelaisvės sienos žengs ne *manekenai*, o Žmonės.

Čia spausdinamas leidinyje Jonas Biliūnas, Raštai, t. 3: Laiškai, Sudarė M. Lukšienė, Vilnius, 1981, *p. 442–455, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

Baltasai šešėlis

100-ąsias Jono Biliūno metines minint

Šimtas metų – tai jau visa epocha. Jono Biliūno amžininkų, gali sakyti, nebėra. Vienas po kito jie išėjo... Bene paskutinė iškeliavo rašytojui artimiausias žmogus – Julija Janulaitytė-Biliūnienė (1978 04 08). Nebenueisi, nebepasiklausi, nebepasipildysi jokia gyva žinute. Tik dar atsiranda vienas kitas nepastebėtas lapelis, tiesiogiai bylojantis apie „Pirmutinio streiko“, „Ubago“, „Liūdnos pasakos“ autorių. Ilgainiui ir tų lapelių nebeatsiras, bet augs ir plėsis literatūriniai svarstymai apie J. Biliūno vietą ir reikšmę lietuvių literatūros raidoje, keisis jo kūrybos interpretacijos aspektai, tačiau svarbiausia – jau galime būti bemaž ko tikri, kad Jonas Biliūnas ne tik istorija, jis gyvena su mumis dabar ir, atrodo, gyvens su mūsų vaikais ir anūkais, žadindamas gal kitokius jausmus, kitokias mintis bei asociacijas. Net palyginti nedidelis laiko tarpas, kai man pačiai teko rinkti medžiagą apie Joną Biliūną (su pertraukomis 1939–1956), jau rodo, kaip keičiasi pačių literatūros specialistų ir daugybės J. Biliūno interpretatorių požiūriai: akcentai ir kai kurie vertinimai.

Taip, nebenueisi, nebepasiklausi tų, kurie Jį pažinojo, o dabar jau išėję... Ir kai vartai šiandien tokius skurdžius pokalbius su išėjusiais, negali atsigailėti, kad neužrašyta daugiau, plačiau, kad neužfiksuotos tokios šakotos, turtingos, dažniausiai tvirtos anos kartos individualybės. Daugelis jų šiandien mūsų praeities reikšmingos asmenybės.

Tačiau ir tarp tų šykščių užrašų atsiranda viena kita nepaskelbta detalė, tiesiogiai liečianti Joną Biliūną ir pažadinanti naujų minčių.

Sklaidau 1956 m. birželio mėn. užrašytą pokalbį su Jono Biliūno seserimi Uliute Juodeliene, ta pačia „Piestupio“ Uliute. Tuo metu jai buvo 87 metai. Prakaulaus veido, sulinkusi, senatvės šydu aptrauktų akių, kurios tačiau, nuklydus į jaunystę, pragiedrėjo, prašviesėjo. Su mamutės ir tėvelio paveikslais išniro ir Jonukas, seseriškų jausmų apgaubtas.

Tėvelis, kaip prisimena Uliutė, vis buvęs silpnos sveikatos, *turėjo sunkumą, – vis negali ir negali, vis lazdele kaukšėdavo, kaukšėdavo.* Neatsimenanti, kad tėvelis būtų dirbęs sunkius darbus, daugiau apie namus. Bet užtat knygas labai mylėjęs. Kai knygas draudė, tai jų atnešdavusi ubagėlė Adelė.

Draudžiamąsias tėvelis laikęs skrynelėje *ant užlų*. Vaikams ten lipant, jis vis perspėdavęs: *Tik jūs, vaikeliai, neišmėtykit skrynelės knygų*. Matyt, labai troško visus vaikus pramokyti, jei prašė vaikus mokantį *ulyčioje daraktorių* Baltramiejų Jocių ir mergaitę Uliutę išmokyti ne tik skaityti, bet ir rašyti. Geras buvęs mokytojas, pėsčias buvo net į Rymą nuėjęs! Mergaitės paprastai tenkindavosi pramokusios skaityti, tai ir juokėsi *ulyčios* vaikai iš *Biliūnų pisorkos*. Nebeištvėrusi Uliutė maldavusi tėvelį nebeversti jos daugiau mokytis. Sutiko. O mergaitė paskui skaitydavusi Jonuko atvežtas knygeles. Tėvas buvo nuolaidus, jautrus, bet neekspansyvus. Jonuko pirmasis mokytojas Kučiauskas (Dumbrausko prototipas), versdamas vaiką daug kartų kartoti lenkiškus žodžius, kol taisyklingai ištardavęs, dar ir ausį užsukdavęs, o Jonukas ašaromis apsipildavęs. Visa tai matydamas tėvelis tik palinguodavęs galva ir, būdavo, sakąs: *Ką gi anas ištarys, – užaugs ir ištarys.* Taip ir matai gilų dvasinių interesų, tik ne fizinio darbo žmogų, toli toli įsižiūrėjusį į ateitį ir regintį savo vaiko gyvenimą visai skirtingą negu jo paties. Kokia to gyvenimo vizija, nežinome. Dvasiniai saitai su jaunyliu turėjo būti kiek kitoki kaip su kitais. Tais nelemtais metais, kai vaikai tapo našlaičiai, prisimena Uliutė, tėvelis prieš pat Kalėdas blogai jautėsi ir labai troško, kad Joniukas iš Liepojos parvažiuotų. Laukė vis jo grįžtant, norėjo, kad vyresnieji sūnūs žinią mažajam duotų, bet taip Joniuko tėvelis ir nebepamatė, – broliai manę, kad mokinių be atostogų nepaleidžią.

O mamutė mirė dar tų pačių metų vasarą... Ji buvusi *taip graži, taip tiesi, mokėjusi giesmių laukinių ir daug šventų.* Mirė ji Vikonyse pas dukterį per Šventą Antaną. Uliutė išvakarėse palydėjusi mamutę pas vyresniąją seserį – ji turėjusi mažiuką. Tą pačią naktį atlėkė svainis pranešti, kad mamutė susirgusi. Ji maišė ragaišį geldytėje ir krito. Tuoj ją išnešę į priemenę, paguldę, uždegę žvakę. Saulei tekant atsileido. Netoli buvęs gydytojas Karosas. Jis dar tą vakarą važiavęs per Vikonis ir mamutė jį mačiusi pro langą. Karosas paskui labai gailėjęsis, kam jo neatlėkę pakviesti – tikrai būtų atgaivinęs...

Uliutė buvo vyresnė už Joniuką, jai teko *ugdyti* broliuką. Jis buvo sunkus nešioti, bet ji visur jį tampiusi su savimi. Kai kurie sakydavę: *Užkankins tas vaikas Uliutę*. Paskui jis išvažiavo mokytis. Visi laukė kunigo. *Tik tu, Uliut,* – sakydavęs, – *neik už vyro, aš būsiu kunigas, tu pas mane gyvensi, tai tau bus gera*. Uliutė laukusi, laukusi... tada ištekėjo už našlio Juodelio su krūva vaikų (keturiais ar penkiais). Joniukas labai prašęs ją per vestuves gražiai paraudoti. Ji mokėsi gražios ir ilgos raudos (mat jei tėvų nėra, jaunoji rauda ilgą raudą). Rodos, kad Joniukas tą raudą užrašęs (deja, rankraščiuose jos nėra išlikusios).

Paklausta, koks gi buvęs Joniukas, kokio būdo, senutė valandėlę stabtelėjo, tartum nesupratusi klausimo, paskui nušvito ir oriai apibūdino: *Jis buvo Biliūnų Biliūnas.* Šioje formuluotėje ne vien šeimos pasididžiavimas, tai kai kas daugiau ir plačiau. Taip, ir dabar ne viena šio kelmo atžala tipingo aukštaitiško stoto, santūrūs, bet jautrūs, su kartais nušvintančia tokia mums visiems pažįstama „Lazdos" tėvo atlaidžia ir kartu mąslia šypsena. Štai kad ir Uliutė, tokia, kokią mačiau seną senutėlę, – ir jos pasakojime gyvenimo niekeliai niekur neužgožė svarbiųjų dalykų, jokio šališko skundo, net ir iš sunkiųjų šeimos momentų atmintyje išsilaikė orumas. Palietusi iškilusį susikirtimą, kai Jonas atsisakė eiti į kunigų seminariją, Uliutė pasakojo, kad broliai sukvietė *kongresą* – visus brolius, seseris ir gimines – ir kalbino jaunylį neatsisakyti seminarijos. *Nebeisiu, broleliai, sesulės, nebeisiu,* – sakęs Jonas, – *kaip aš gyvensiu, taip, bet nebeisiu.* Mykolas, vyriausias, pareiškęs: *Nebemačysiu, turiu savo šeimą.* O broliai gyvenę labai susiklausę, gražiuoju. Vyriausias padalindavęs pinigus ir visi jo klausę.

Pokalbio metu kartu buvęs brolio Juozo sūnus Antanas Biliūnas, palikęs tokius subtilius biliūniškus apsakymus „Baltieji šešėliai", grįžtant mums iš Anykščių 1956 m. su skausmu kalbėjo, kad spaudoje dar prieš Antrąjį pasaulinį karą šį Biliūnų šeimos konfliktą vienašališkai juodomis spalvomis aprašęs Antanas Vienuolis. Rašytojas Antanas Biliūnas klausinėjęs apie tai savo tėvą Juozą, kuris susikirtimo metu dirbęs Rygoje vagonų fabrike ir žinojęs apie jį iš paties Jono pasakojimo. Iškilus galutinai kunigystės klausimui, Jonas griežtai ir aštriai atsisakęs. Karščiausias iš brolių Antanas, klausdamas, ar Jonas nešiojąs škaplierius, čia pat atplėšęs marškinius. Pats Jonas paskui prisimindamas save kaltino, kad buvęs netaktiškas, neatsižvelgęs į brolių valstiečių psichologiją, – toks biliūniškas tas ieškojimas kaltės visų pirma savyje! Ir kartu koks etikos lygis! Bet ir brolių nesinešiota užantyje akmens. Su Antanu paskui ne tik santykiai išsilyginę, bet ir buvę bene artimiausi. Įsikūręs Andrioniškyje Juozas vieną trobos galą perstatęs, didesnius langus padaręs, kad broliui ligoniui atvykus būtų geriau.

O ką jau kalbėti apie akcentuojamas etines vertybes Jono Biliūno kūryboje ar gyvenime. Niekur neiškyla į pirmąją vietą primityvieji, žemieji žmogaus bruožai. Gal čia ir yra šeimoje jauste jaučiamas tas Biliūnų biliūniškumas? Orientacija į dvasinio gyvenimo vertinimą kartais įgaudavo asketinių bruožų rašytojo gyvenime. Visada rimtą, savyje susikaupusį, pramogų nevertinantį prisimena jį dar iš Liepojos laikų Feliksas Bugailiškis. O žmonos prisiminimuose vienintelė leistina pramoga – knygos. Ir kada jau po daugelio metų mūsų kaimo materialinis lygis pakilo, kažkas pasiūlė J. Biliūno memorialiniam muziejui turkišką

kilimą ir sidabrinius šaukštelius, kurie, pagal pasakojimus, priklausę J. Biliūnui. Sužinojusi apie tai, žmona negalėjo atsitokėti, stebėdamasi, kad būtų galima taip net ir pagalvoti: *Mudu gyvendami ničnieko neįsigijome,* – rašė ji man (1960 04 03), – *vieną tik lentą, ant kurios rašė, gulėdamas lovoje, ta pati Zakopane paliko. Keletas nuosavų knygų per mano nesupratimą dingo. Šiaip imdavo iš skaityklos, Kačerginėje kas nors atveždavo, Zakopane – iš bibliotekos... Negaliu nurimti, kad Biliūnui priskiria divoną, sidabrą... Mamytė man buvo davusi tris cininius šaukštelius bene po 10 kap. ar mažiau – tai visas mūsų sidabras! Kai vežiau* [Biliūną] *iš Panevėžio į Rozalimą, vieną šaukštelį įdėjau. Kai aš atvažiavau,* [Jonas], *kad būtų abiem, išskaptavo iš medžio. Klausiu: iš kur tokį šaukštuką suradai? – „Prisiminiau, sako, savo mamytę, kai man arbatą maišydavo.“ – Vadinasi, nei cininių nebuvo, o dabar surado sidabrinius!* – Turbūt čia ne tos 10 kap. esminis dalykas, o paties rašytojo pozicija, jo jaunatviškas alternatyviškas akcentas išskirtinai dvasiniam žmogaus pasauliui.

Jau seniai Kostas Korsakas yra pažymėjęs, kad J. Biliūno kūryboje daug meilės savajam kampui – Aukštaitijai, bet kartu apsčiai sutelkta to krašto gamtovaizdžio ir žmogaus būdingųjų bruožų. Šalia J. Biliūno ne tik lengvai rikiuojasi mūsų klasikai Antanas Baranauskas, Antanas Vienuolis, Vaižgantas, bet ir iš pačios kūrybos iškyla viso Lietuvos regiono apibendrintas tipažas, kurį tiesiog galima laikyti nacionaliniu. Gilus emocionalumas, dažniausiai į paviršių teišplaukiantis prislopinta lyrine pasaulėjauta, ypač mene, ir tik kartais prasiveržiantis nesutramdomu gaiviališkumu (tą atskleis Vaižgantas). Lyriškumą, tam tikrą drovumą, kylantį iš etinių ir iš dalies estetinių vertybių dominavimo pasaulėvaizdyje, žymėjo jau Liudviko Rėzos (Ludwig Rhesa) laikų ne vienas autorius, apibūdindamas nacionalinį lietuvio charakterį. O poreikis turėti apibrėžtą savosios tautos individualybę ypač dažnai iškyla nacionalinių judėjimų epochoje. Antai XIX a. viduryje, vykstant nacionalinei poliarizacijai tarp Lietuvos bajorų, ne vienas rašęs lenkiškai rašytojas bandė apibūdinti nacionalinį lietuvio savitumą (Ignas Kraševskis (Ignacy Kraszewski), Liudvikas Kondratavičius (Ludwik Kondratowicz), Leonas Potockis (Leon Potocki) ir kt.). Polemizuodami dėl įsigalėjusios nuo Jano Dlugošo (Jan Długosz) lietuviams dedamos barbariškos kultūros etiketės, jie ieškojo teigiamųjų bruožų ne tik istorinėje bajorų tradicijoje, bet ir lietuvių liaudyje. Tarp tų bruožų randame tą patį drovumą, santūrumą, lyrizmą ir dažnai pastebimą ne materialinių, bet dvasinių vertybių akcentavimą. Tautos vidinio portreto reikėjo ne vien nacionaliniam apsisprendimui, bet tiesiog egzistencijai, jei laikei save to krašto autochtonu, o ne kolonizatoriumi.

Savaime aišku, kad nacionalinis charakteris nėra apibrėžtas dalykas, ir istorinėms sąlygoms, o su jomis ir socialinei bei kultūrinei visuomenės struktūrai besikeičiant, keičiasi ir vertybinės dominantės. Vis dėlto kai kuriais istoriniais momentais ypač sustiprėja poreikis jausti nacijos integralumą ir kartu turėti jos individualybės bruožus, su kuriais galėtum identifikuotis, kuriais galėtum remtis. Aušrininkų romantinio istoriškumo kuriami bruožai jau nebegalėjo patenkinti XIX ir XX amžių sandūros lietuvių inteligentijos daugumos, ypač kairiau nusiteikusios. Iš dalies tokio uždavinio nepajėgė atlikti ir balzakiško-floberiško tipo realizmo literatūra, besiremianti empiriniu pozityvistiniu pasaulėvaizdžiu. Jos koncentravimasis į tamsiąsias gyvenimo puses, emocinis santūrumas, o menkesnio meninio pajėgumo kūriniuose primityvus didaktiškumas vargiai tegalėjo patenkinti anksčiau minėtą savosios tautos pozityvaus autoportreto poreikį. Reikėjo ne vien tezės, abstrakcijos, o atramos čia pat savo krašto žmoguje, savojoje liaudyje. Ir štai J. Biliūnas, kaip dažnai būna didelio talento atveju, dėl savo psichinės sanklodos, dėl stipraus ryšio su savąja žeme ir žmogumi bene pirmasis atsiliepė į tą lietuvių visuomenės poreikį. Jo kūryba nacionalinė ir koloritu, ir forma, ir tipažu. Negana to, joje atsiskleidžia anaiptol ne idealizuoti, autentiški lietuvių liaudies ir kartu tautos bruožai, aukšto etinio lygio, giliais demografiniais pagrindais. Nebuvo čia nė šešėlio nacionalinio išskirtinumo, tas lietuvio portretas atdaras visokioms žmogiškumo apraiškoms ir todėl toks artimas kiekvienam, toks priimtinas identifikacijai. J. Biliūno kūrybai dar nenutrūkus, nacionalinio charakterio klausimas ims skambėti vis garsiau, kartais deklaratyviai. J. Biliūnas brėžė tą autoportretą be tezės, be apriorinio uždavinio, menininko ausimi įsiklausydamas į laiką.

O laikas pastebimai keitėsi. Europos literatūroje ir mene vešėjo impresionizmas, simbolizmas, formavosi kitos srovės. Kas gyveno literatūra, negalėjo nesiskaityti, negalėjo nebūti vienaip ar kitaip veikiamas. Ir teisi Janina Žėkaitė, teigdama[1], kad po Šatrijos Raganos „Dėl ko tavęs čia nėra?“ impresionizmo randame J. Biliūno prozoje, ir pagrindinis jo požymis [esąs] lyrizmas. Tą patį reiškinį J. Biliūno stiliuje Vytautas Vanagas paskutinėje savo knygoje apie realizmą[2] vadina lyriniu realizmu, anksčiau tai buvo vadinama naująja mūsų realizmo pakopa. Kiekvienas čia savaip teisus ir krypčių sąvokų turinio bei terminų tikslumo

[1] J. Žėkaitė, Impresionizmas ir ekspresionizmas lietuvių prozoje, Literatūra ir kalba, t. 14, Literatūros kryptys. Iš lietuvių literatūros krypčių istorijos, Vilnius, 1977, p. 9–168.

[2] V. Vanagas, Realizmas lietuvių literatūroje, Vilnius, 1978.

nediskutuosime, tik viena norisi pasakyti, kad J. Biliūno impresionizmas toks skirtingas nuo Šatrijos Raganos. Jis, tas lyriškumas, ir visa stilistika plačiąja prasme tokia savita, tokia biliūniška, kad jo poveikį dar ir šiandien mūsų prozoje galime atsekti. XIX ir XX amžių sandūroje literatūroje vėl švytuoklė pakrypo į subjektyvinį gyvenimo vaizdavimą. Tai reiškėsi įvairiomis srovėmis ir srovelėmis. Ši atmosfera buvo gera dirva tokios psichinės sanklodos menininkui, kaip J. Biliūnas, greit užčiuopti gilias savosios liaudies menines tradicijas. Talentas, palyginti palanki literatūrinė atmosfera ir kartu aštrus teorinis protas bus nulėmę, kad J. Biliūnas palyginti mažai klaidžiojo, kol save surado ir paskui per trumpą laiką sukūrė monolitinės tėkmės kūrinius. Galima juose matyti ir impresionizmo elementų, iš dalies ir kai kurių simbolizmo pėdsakų, bet tai viskas organiškai sulydyta su aiškiomis rašytojo individualybės ir per ją nacionalinėmis savybėmis. Talentams tai būdinga – jie niekad nėra eklektiški. Todėl nieku būdu nesinorėtų sutikti su V. Vanagu, kad literatūrinių srovių atžvilgiu yra eklektiškas, pvz., Kristijonas Donelaitis. Mūsų būrų poeto individualybė tokia stipri, kad barokiniai ir klasicistiniai stilistiniai klodai sulydyti į lydinį, kuris daro realizmo įspūdį. Teoretikas gali dirbtinai skaldyti, bet meninė impresija yra monolitinė.

Grįžtant prie J. Biliūno, kyla klausimas, koks jo paties santykis su modernistinėmis srovėmis. Iš laiškų žinome, kad jam „Gabijos" žurnalas nepatiko, kliuvo nenatūralumas ir dirbtinumas. Paties J. Biliūno straipsnyje „Mūsų gyvenimo dilgėlės ir usnys" (1904), programiniame jo paties kūrybos atžvilgiu, pasižiūrėjus mums rūpimu aspektu, pabrėžiamas kaip tik subjektyvusis pradas mene. Sušildyti savo širdies šiluma, rašyti savo širdies krauju, juoktis iš blogio pro ašaras – vis tai tiesioginio jausminio angažuotumo reikalavimas. Šaltai, kad ir protingai surikiuoti dalykai, jausmų nesušildyti, mene nekalba. Tačiau čia pat sakoma, kad tikrasis menas svarsto *didžią pasauliui mintį,* vadinasi, jausmas, subjektyvinis angažuotumas tėra būdas, kelias. Kaip žinome, J. Biliūnas svajojo gerai pasirengti ir literatūros kritiko, galbūt ir teoretiko darbui. Gyvenimo sąlygos taip klostėsi, kad J. Biliūnas nedaug gavo pasigilinti į literatūrą aukštojoje mokykloje Ciuriche. Nutrūkusios studijos, liga ir skurdas nebeleido daugiau ką pasiekti šioje srityje. Yra išlikęs greičiausiai Ciuricho laikų ligi šiol nepaskelbtas J. Biliūno ranka pasidarytas studijuotinos literatūros sąrašas. Veikalai suskirstyti šiais skyriais: pirmojo ir antrojo laipsnio filosofija, poetika, stilistika ir estetika. Filosofija daugiausia vokiečių kalba, todėl galima spėti, kad tai tiesiog paskaitų metu gauti nurodymai. Kitų skyrių knygos daugiausia lenkiškos, dažnai verstinės. Iš tokio sąrašo būtų neatsargu ką spręsti apie paties rašytojo filosofinės

minties kryptį. Galima tik pažymėti, kuriems klausimams J. Biliūnas turėjo būti jautrus. Antai knygos apie materializmo ir idealizmo filosofinių krypčių įnašą (yra dvi pozicijos tuo klausimu, beje, abi idealistinės pakraipos). Be abejo, domino jį Indijos šedevrų vedų ir upanišadų filosofija. Nepalyginti daugiau pozicijų susirašyta meno klausimais: poetikos – 8 veikalai, stilistikos – 3 ir estetikos – 20. Tarp jų matome klasikinius Europos estetikos veikalus, kaip antai Frydricho Šilerio (Friedrich Schiller), Ipolito Teno (Hippolyte Taine), Frydricho Teodoro Fišerio (Friedrich Theodor Vischer). Tiesiogiai apie literatūrines sroves matome lenkų pozityvistų straipsnių rinkinį apie meną ir Hermano Baro (Hermann Bahr) modernizmo kritiką (1894). Taigi specialaus domėjimosi srovėmis nematyti, tačiau užmojų gilintis į literatūros teorijos ir estetikos problemas būta plačių. Žinant ano meto skurdžias mūsų kultūrinio gyvenimo sąlygas tas rengimasis buvo projekcija į tolimą ateitį. Rašytojas šitos savo svajonės neišpildė, tačiau savąja kūryba atvėrė tarsi versmę, iš kurios mes vedame ne vieno mūsų literatūrinio proceso reiškinio pradžią. Taigi kalbančią kiekviena detale apie esminius žmogui dalykus. Ir gera žinoti ir jausti, kad kūryba lydi mus nuo pat lopšio, kad ji tebėra gyva mūsų geriausiuose poezijos ir prozos dalykuose – Baltasai Biliūno šešėlis vis su mumis.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbiamas iš autorės mašinraščio, saugomo MAVB RS, f. 391, b. 722. Pirmajame mašinraščio puslapyje autorės prierašas pieštuku: „1979 m. II. 7 atiduota Nemunui nr. 4.“ Straipsnis skelbtas žurnale „Nemunas“, 1979, nr. 4, p. 22–23.

ANTRAS SKYRIUS

Lietuvos kultūra ir jos kūrėjai

❖❖❖

Lietuvos kultūros raidos klausimai

◇◇◇

Inteligentijos sąvoka

Lietuviškoji tarybinė enciklopedija inteligentiją apibūdina taip: *Inteligentija (lot. intelligens – protingas, suprantantis, žinantis, mąstantis) – visuomenės sluoksnis, pagal profesiją dirbantis protinį darbą, neretai labiausiai kvalifikuotą dvasinės ir materialinės kultūros vertybių kūrimo darbą, ugdantis ir skleidžiantis kultūrą. Pagal darbo pobūdį ir vaidmenį visuomenės darbo organizacijoje sudaro socialinį sluoksnį, neužimantį atskiros padėties visuomeninėje gamybos sistemoje: įvairios inteligentijos grupės priklauso toms visuomenės klasėms, kurių interesams jos tarnauja ir kurių interesus politine ir teorine forma reiškia*[1]. Straipsnio dalyje, skirtoje specialiai Lietuvos inteligentijai apibūdinti, autorius (pavardė nepažymėta) kiek paliečia mokslo sritį feodalizmo laikotarpiu, tačiau visą dėmesį skiria inteligentijos vaidmeniui progresyvios socialinės minties raidoje. Dvasinės kūrybos sritis, lygiai kaip inteligentijos padėtis, įvairių formacijų kultūros struktūroje visai nenagrinėjama. Straipsnio pabaigoje pateikiami statistiniai duomenys apie Tarybų Lietuvoje baigusiuosius aukštąjį ir specialųjį vidurinį mokslą (1975 m. jų buvo 291 100) rodytų, kad būtent tiek yra ir inteligentų. Taigi pirma iškeltas inteligento požymis – dalyvauti kuriant dvasines ir materialines vertybes, ugdant ir skleidžiant kultūrą – tartum atsirastų kartu su aukštosios, specialiosios (bet ne bendrojo lavinimo) mokyklos diplomu.

Inteligentijos terminas vartojamas dažniausiai Vidurio ir Rytų Europos literatūroje. Kitur atitikmuo būtų intelektualai ar iš viso šviesuomenė. Pats sąvokos turinys ir tose literatūrose nėra vienodas. Juoba kad į slavų kalbų vartoseną lotynų kalbos žodžiai įėjo kiek kitaip kaip lietuvių.

Ten terminas *inteligencja* (lenkų k.) ir *интеллигенция* (rusų k.) kildinamas iš lotynų k. veiksmažodžio *intellego* ar *intelligo* ir kartu iš lotyniško daiktavardžio *intelligentia*. Dalyvis *intelligens, -tis* kaip veikiantysis subjektas įeina į terminą *inteligencija* kaip sutelktinė subjektų sąvoka. Lenkai, pvz., aiškinasi pirmiausia lotyniško abstraktaus daiktavardžio *intelligentia* turinį kartu su veiks-

[1] Lietuvių tarybinė enciklopedija, t. 4, Vilnius, 1978, p. 479.

mažodžiu. Ir jų kalboje, kaip ir rusų, tas žodis gali reikšti intelektualinį pažinimą, suvokimą ir t. t., bet kartu ir visą žmonių sluoksnį su atitinkamais požymiais.

Lietuvių kalboje žodžio *šviesuomenė* atitikmuo *inteligentas* atsirado palyginti vėlai, o psichologijos mokslas ėmė kurti lietuvišką terminiją vos XX a. Todėl pas mus *inteligencija* įėjo jau kaip atskiras psichologijos terminas intelekto, mąslumo prasme. Jis nebeturi tiesioginio ryšio su veikiančio subjekto lotyniškojo dalyvio *inteligens, - tis* skoliniu, virtusiu daiktavardžiu, – *inteligentas*.

Tačiau prasmę, sąvokų turinį galima suvokti aiškinantis abiejų sąvokų turinius. Jos turi savo filosofinius, psichologinius, kultūrinius ir sociologinius aspektus. Visi jie yra įdomūs ir reikalingi, norint suvokti lietuvių inteligentijos istorinį formavimosi ir veiklos procesą. Jis neatskiriamas nuo nacionalinės kultūros raidos, jos vingių, slenksčių ir protrūkių.

Čia trumpai apžvelgsime minėtuosius sąvokos turinio aspektus istoriniu požiūriu[2]. Žodis *inteligencija* filosofijoje aptinkamas pirmą kartą Severino Boecijaus (Anicius Manlius Torquatus Severinus Boethius, 480–524) veikale „Philosophiae Consolatio", kur skiriamos keturios pažinimo galios ar jėgos: pojūčiai suvokia medžiagos formą, vaizduotė apima pačią formą be materijos, protas pakyla dar aukščiau, svarstydamas pavieniame dalyke rūšies požymius, o inteligencija kyla dar aukščiau: ji gryna mintimi stebi pačią paprastą formą[3]. Scholastinėje filosofijoje inteligencija suvokiama kaip pati intelekto veikla, intelektas – tai proto galia, proto gebėjimas. Benedikto Spinozos (Baruch de Spinoza) požiūriu, inteligencija – tai tiesiog intelektualinis gyvenimas[4]. O Imanuelis Kantas (Immanuel Kant) inteligencija laiko subjekto gebėjimą vaizduotis dalykus, iš esmės nepasiekiamus pojūčiams[5].

Iš filosofijos išsivysčiusi psichologija inteligenciją laiko proto veiksmų visuma. Bet vėlesniais laikais šio žodžio-termino turinys jau siaurėja. Tai tartum pagrindas ar rėmai paskiriems intelekto veiksmams. Inteligencijos teoriją ir jos eksperimentavimo pagrindus yra kūrę Alfredas Binė (Alfred Binet) Prancūzijoje ir Viljamas Šternas (William Stern) Vokietijoje. Psichologijoje toliau plėtojosi ir pačios sąvokos aptarimas, inteligencijos reiškinių tyrimas. Savaime suprantama, vienos definicijos neprieita. Zdislavas Vuicikas (Zdisław Wójcik) savo stu-

---

[2] Daugiausia remtasi Zdisław Wójcik, Rozwój pojęcia inteligencji, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1962.

[3] Ten pat, p. 1 2.

[4] Ten pat.

[5] Ten pat, p. 13.

dijoje pabandė išvardinti dažniausiai pasitaikančius psichologų minimus inteligentiškam asmeniui priskiriamus požymius. Jų autorius pateikia 10:

1. Gebėjimas kombinuoti ir mąstymo paslankumas.

2. Sprendimų savarankiškumas, mąstymo originalumas ir produktyvumas.

3. Gebėjimas spręsti naujus uždavinius.

4. Gebėjimas sąmoningai pakreipti savo mąstymą pagal naujus reikalavimus, pritaikant atitinkamas mąstymo priemones iškeltam tikslui pasiekti.

5. Gebėjimas teisingai pagal logikos dėsnius protauti ir ieškoti tiesos.

6. Gebėjimas abstrakčiai mąstyti sudėtingais simboliais; gebėjimas sudaryti sąvokas ir [suformuluoti] sprendimus.

7. Gebėjimas greitai mokytis.

8. Gebėjimas plastiškai (paslankiai) rikiuoti laisvas nuo schemų ir įprastinių sprendimo būdų mąstymo kryptis.

9. Intelekto produktyvumas atliekant veiksmus, bandant ir sprendžiant įvairias problemas.

10. Gebėjimas ieškoti ir atskleisti daiktų ir reiškinių santykius[6].

Visi šie požymiai yra iš mąstymo srities, kaip ir tinka kalbant apie intelekto veiklą. Kitos žmogaus dvasinės veiklos sritys neliečiamos. O inteligentijai skiriame visuotinai pirmiausia kūrybinius kultūros srities žmones, nesiribodami tik intelekto sritimi, vadinasi, ir menininkus, rašytojus, muzikus, teatralus ir t. t. Tokiu atveju kai kurie čia surašyti inteligencijos ir kartu inteligento požymiai turėtų atkristi. Tačiau didelė dalis turėtų išlikti ir būti taikomi visiems, kaip antai: mąstymo paslankumas, originalumas, gebėjimas išsiveržti iš schemų, iš viso iš įprastinių gyvenimo vertinimo modelių, gebėjimas įžvelgti daiktų ir reiškinių santykius, daryti savarankiškas išvadas ir t. t. Kūrybiškumui šiandien psichologija kelia dar daugelį sąlygų ir papildomų [reikalavimų] gebėjimams, vis dėlto inteligentijai priskirsime ne vien kūrybinę jos dalį, bet ir kultūrą skleidžiančią ir gebančią jos vertybėmis tinkamai naudotis. Šitoje dalyje visi tie inteligentijos požymiai vargu ar gali būti taikomi ir reikalaujami. Vis dėlto turbūt teks sąlygiškai juos taikyti, kada kalbėsime apie diplomo kriterijų inteligentijos sluoksniui aptarti, taip pat kada nagrinėsime itin specifines Lietuvos visuomenės XIX a. antrosios pusės sąlygas su jos to meto inteligentija ir pastarosios vaidmeniu (funkcija).

---

[6] Ten pat, p. 19.

Šiaip ar taip, inteligentiją laikome socialiniu sluoksniu ir į ją žiūrime visų pirma ne psichologiniu, o socialiniu požiūriu. Apie tokią inteligentiją galime kalbėti istoriškai ir nagrinėti jos formavimąsi ir kitimą turimo statuso visuomenėje ir nacionalinės kultūros atžvilgiais, jos visuomeninės funkcijos atžvilgiu. Ir vis dėlto negalima apsieiti čia be psichologinių ir dar ypač etinių kriterijų. Juo labiau linkstama į asmenybės vaidmens kėlimą istoriniame procese, juo didėja šių dviejų kriterijų svoris. Neatsitiktinai rusų narodnikų ideologas Nikolajus Michailovskis (Nikolaj Michailovskij) su inteligento sąvoka sieja ne proto pajėgumą, bet ypač etines asmens vertybes, skatinančias visas jėgas atiduoti liaudžiai, jai skiepyti visas aukščiausias kultūros vertybes, grumtis dėl tiesos ir teisingumo. Jis beveik laiko šį etinį bruožą, šalia, žinoma, išsilavinimo, kone pagrindiniu inteligento asmenybės požymiu. Tai glaudžiai syja su tos grupės istorinio proceso samprata: jame skiriamas itin didelis vaidmuo asmenybei. O ji suvokiama visų pirma kaip aukščiausio etinio lygio žmogaus modelis. Išsilavinimas laikomas tartum antriniu instrumentiniu požymiu. Tokia samprata turbūt išskirtinė rusų tam tikrai inteligentijos daliai. Ne tuo, kad ji būtų buvusi idealesnė etiniu požiūriu už kitų tautų tą patį sluoksnį, o tuo, kad ji turbūt labiau už kitas tą bruožą akcentavo, diskutavo dėl visos rusų visuomenės struktūros specifikos. XIX a. antrojoje pusėje inteligentijos sluoksnis vis dėlto istoriškai kaip svarbiausias kultūros, taipgi ir dvasinio gyvenimo kūrėjų, sluoksnis skaudžiai jautė ir itin atsilikusios Europos mastu valdymo sistemos drastišką slėgį, ir dėl švietimo sistemos atsilikimo atsiradusią prarają tarp liaudies ir inteligento. Aukos, išpirkimo motyvas, perimtas daugiausia nebetikinčių, tiksliau, nebetelpančių religinėse organizacijose inteligentų grupių iš tos pačios krikščionybės, tartum rekompensuoja atsisakytas religijos vertybes. Iš dalies kai kurių panašumų buvo ir lietuvių inteligentijos formavimosi kelyje. Ir kai kurie etiniai momentai – tai greičiau ne skolinys, o bendrybės. Bet apie tai vėliau.

Kalbame apie skyrimą inteligentijai visuomenės vadovo ir kultūros kūrėjų vaidmens. Inteligentijai šiuo požiūriu skiriamas vadovo ir kultūros kūrėjos vaidmuo. Kadangi to meto Rusijoje valstybės aparatas ir jo veikimas buvo be jokių teisinių ir ypač moralinių pagrindų, tai būsimam vadovui – inteligentijai – buvo būtinos aukščiausios etinės normos. Tas akcentas formuojasi tarsi atsvara, tarsi priešybė esamai tikrovei. Tokios situacijos seniai nebuvo Vakaruose ir iš dalies Vidurio Europoje.

Rusų ikirevoliucinės inteligentijos ir kultūros istorijos tyrinėtojas Ivanovas-Razumnikas (Ivanov-Razumnik) jau kiek santūriau akcentuoja etinį pradą,

gal labiau eksponuodamas kūrybinį. Pirmiausia jis neapriboja inteligentijos vien protinio darbo ribomis. Jai gali priklausyti ir *fizinį darbą dirbantys, jei atitinka tam tikrus visuomenės etinius kriterijus*[7]. *Į klausimą, kas ta inteligentija,* – rašo Ivanovas-Razumnikas, – *galima taip atsakyti: etiniu požiūriu inteligentija yra antimiesčioniška. Sociologiniu požiūriu ji yra neluominė, neklasinė grupė, perimanti ir perduodanti kultūros paveldą.*

Tai grupei būdingas kūrybiškumas naujų formų ir idealų srityje, taip pat aktyvumas siekiant tuos idealus įgyvendinti, kad tuo būdu būtų išlaisvinta asmenybė.[8] Ir čia inteligentiją jis skiria nuo protinio darbo darbininkų, kuriems būdinga tam tikri gebėjimai ir žinios, o inteligentijai, be šitų požymių, dar būtini: tam tikra kultūros savimonė, etiniai-socialiniai bruožai, kurių pagrindą sudaro būtent kūrybiškumas, aktyvus siekimas įgyvendinti minėtas naujas formas ir idealus ir kova dėl žmonių fizinės ir dvasinės laisvės. Todėl inteligentijai priskirtini nebūtinai mokslus ėję ar baigę žmonės. Šitą inteligentijos sampratos išplėtimą kiek vėliau skelbs ir belgų socializmo teoretikas Hendrikas de Manas (Hendrik de Man). Jis vartoja įprastą Vakaruose terminą *intelektualai* ir dar labiau gal akcentuoja vidinį kūrybinį to sluoksnio potencialą, o ne formalųjį – tam tikrą kiekį žinių, patvirtintų diplomu. Jis linkęs didžiulį tarnautojų, vadinamų *baltomis kietomis apykaklaitėmis,* sluoksnį priskirti net proletariatui. O *inteligentija – tai klasė, kurios dvasinė nuostata lemia visą naujosios civilizacijos turinį, kuri teikia valstybei ir ekonominiam gyvenimui vadovus ir dėl to sudaro faktiškai vadovaujančią visuomenės grupę*[9]. Šis autorius, pagarsėjęs tarpukario laikotarpiu kaip iš dalies marksizmo kritikas, tačiau daug kur sutinkantis savo vėlesniuose veikaluose su jaunuoju Karlu Marksu (Karl Marx) (pirmieji K. Markso raštai pasirodė juk vos 1934 m.), parašęs vienintelę turbūt „Socializmo psichologiją" (Jėna, 1926), svarstęs socialistinės kultūros galimybių klausimus, konfrontuodamas savo požiūrį su tuo metu jau saulėlydį išgyvenančiu *proletkulto* reiškiniu Tarybų Sąjungoje[10], skiriasi iš daugelio kitų tuo, kad inteligentijai – intelektualams – priskiria visų pirma politinio valdymo funkcijas, neatskirdamas jų nuo kitų kultūros sričių veiksmų.

---

[7] Ten pat, p. 41.

[8] Ten pat, cituojama iš A. Bláha, Socjologia inteligencji, Przegląd Socjologiczny, t. 10, Łódź, 1948, p. 110.

[9] Ten pat, p. 43, cituojama iš H. de Man, Die Intellektuellen und der Sozializmus, Jena, 1926, p. 7.

[10] H. de Man, Die sozialistische Idee, Jena, 1933, p. 344.

Arnoštas Blaha (Arnošt Bláha) nelaiko inteligentijos atskira klase. Išsilavinimas – svarbus požymis, bet ne pagrindinis, nes jis nenulemia funkcijos, reikia, kad turimos žinios žmogų verstų veikti ir kurti. A. Blahos inteligentijos sampratos ypatingumas tas, kad jis, šiaip pritardamas, tiksliau, remdamasis svarbiausiu kokybės požymiu, dar jį nusako tam tikru požiūriu: pagal jį, inteligentijai priklauso tik tas, kuris geba jungti į visumą atskiras dvasines vertybes ir įvairių visuomeninių bei politinių grupių jėgas ir tai atlieka. *Inteligentija kuria visa apimančias idėjas, bendrąsias vertybes, apimančias visas gyvenimo sritis visumos vardan.*[11]

Čia apžvelgti inteligentijos skiriamieji požymiai daugiausia kokybinio pobūdžio, ne formalūs. Kriterijai dažnai giluminiai ir todėl jais praktiškai sunku operuoti visuomenės analizės atveju. Juoba kad aptariamieji autoriai dar to laiko, kai kultūros teorija nebuvo taip intensyviai plėtojama. Šiandien jau reikia į tuos kokybinius inteligentijos sluoksnio požymius naujai pažiūrėti. Taip antai minėtojo A. Blahos, kuris kalba apie inteligentijos atliekamą dvasinių vertybių jungiamąjį vaidmenį ar idėjų generatoriaus, kaip šiandien pasakytume, vaidmenį, požiūrį galėtume papildyti mintimi, kad inteligentija turi ar galėtų turėti prieš akis pirmiausia savo tautos kultūros visumą, jos struktūrą; tada tik galėtume priskirti tam sluoksniui vadovaujamą vaidmenį kultūros procesuose, nes tik tada galima pripažinti, kad veiksmai sąmoningi. O jei inteligentijai priskiriame visuomenės ar tautos proto vaidmenį (o kodėl ne širdies, kartu ir valios?), tai nesąmoningas, užrištomis akimis veikimas ar grabinėjimas aplinkui neleidžia jos tuo laikyti.

Kur kas lengviau ir ne taip painu apibrėžti inteligentiją kaip tam tikrų profesijų žmonių grupę ir jų vaidmenį visuomenėje. Antai Žoržas Dehermė (Georges Deherme) inteligentijai priskiria vadinamąsias *laisvąsias profesijas: rašytojus (grupės, kurios, Tardo* [Gabriel de Tarde] *žodžiais, dalyvauja visuomenėje organizuodamos protą), valstybės vyrus bei politikus (grupės, harmonizuojančios valią) ir menininkus (grupės, darančios įtaką jausmų, nuostatų asimiliavimui, kartu ir harmonizavimui*[12].

Karlas Manheimas (Karl Mannheim) studijoje „Kultūros krizė" pagal funkcijas skiria šiuos inteligentijos tipus: politikai organizatoriai (pramonės, finansų, administracijos-valdymo), mokytojai, menininkai ir dvasininkai. *Politinės ir organizuojančios inteligentijos uždavinys – integruoti daugybę atskirų valių,* [...]

[11] Ten pat, p. 46.

[12] Ten pat; A. Blaha, Socjologia inteligencji..., p. 113.

mokomoji, kontempliacinė; estetinė ir religinė [jos funkcija] – *sublimuoti energijos perteklių, kuris neišeikvojamas kasdienėje kovoje dėl būvio.*[13] Yra nuomonių, kad inteligentijos branduolys yra visi, turintys reikalų su dvasine kultūra – akademikai, menininkai ir rašytojai. O administracija, lygiai kaip ir gamtos bei technikos mokslų atstovai, jau tik sąlygiškai teskiriami prie inteligentijos, žiūrint, kiek jie susiję su materialiniais, fiziniais dalykais, kiek su dvasiniais[14]. Daug dažniau skirstoma bendresniu pagrindu: fizinio ir protinio darbo žmonės. Antrieji ir sudarytų inteligentiją.

Kai kurie šių dienų sociologijos specialistai kelia dar ir kitus kriterijus. Antai žymus lenkų sociologas Juzefas Chalasinskis (Józef Chałasiński), specialiai tyręs lenkų inteligentijos raidą istoriniu požiūriu sociologijos pagrindu, pirmiausia kelia ne kurios nors socialinės grupės, šiuo atveju inteligentijos, funkcijas visuomenėje ir ne žmonių ekonominį visuomeninį bei juridinį situacijos visuomenėje tapatumą, o tam tikrą grupės gyvenimo bendruomeniškumo formą, kuri esanti inteligentui tos pat reikšmės kaip bajorui dvaras, valstiečiui kaimas ir kaimynystė; to tipo bendruomeniško inteligentijos gyvenimo formą sudaro *gero tono visuomenė*. *Visuomeninis inteligento tipas – tai ne konkreti individualybė, tik inteligentų grupės nario socialinės gyvensenos modelis. Šiuo požiūriu nėra inteligento be socialinės inteligentų grupės, be inteligentų susibūrimo formos.*[15] *Priklausymas gero tono bendrijai tapo pagrindiniu lenkų inteligento modelio elementu. Vis tiek, ar turime omenyje banko valdininką, ar universiteto profesorių – abu priklauso lenkų inteligentijai ne dėl savo intelekto gebėjimų, bet dėl priklausymo tam tikrai visuomeninės padėties bendrijai. Be visuomeninės padėties nėra inteligento – tai lemia gyvensenos definicija.*[16] Vis dėlto vargu ar J. Chalasinskio inteligento apibūdinimas iš viso tinka tai socialinei grupei. Jam rūpi ypač pasekti lenkų, o ne kitos kurios tautos inteligento formavimąsi, jo istorines šaknis. Jis jas veda iš aristokratijos luomo. Tai iš ten lenkų inteligentija perėmusi savo gyvenimo būdo formas, papročius, sukurdama socialinį ir gyvenimo būdo modelį. Autorius kitoje vietoje sako, kad tą savo visuomeninę padėtį ir tą modelį lenkas inteligentas perėmęs iš atgyvenusios luominės – aristokratinės – tradicijos atskirti mintį nuo darbo, teoriją nuo praktikos, gyvenimo žavesius nuo jo pareigų ir sunkumų, amatininkiškumą nuo profesijos, garbę nuo

[13] Ten pat; A. Blaha, Socjologia inteligencji..., p. 114.

[14] Ten pat, p. 49; A. Blaha, Socjologia inteligencji..., p. 115.

[15] J. Chałasinski, Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej, Warszawa, 1958, p. 57.

[16] Ten pat, p. 57.

gamybinio darbo prievartos, *dvasią* nuo *materijos*[17]. Kalbant ne konkrečiai apie lenkų inteligentiją, šio autoriaus teiginiai apie gyvenimo būdo modelį kaip vieną iš socialinės grupės požymių yra ne tik teisingi, bet ir itin įdomus stebėjimo ir nagrinėjimo dalykas. Mūsų, lietuvių, inteligentijos formavimuisi šis požiūris reikšmingas ir labai mažai teliestas, – ne vien moksle, bet ir grožinėje kūryboje, kuri pirmoji tokius dalykus pastebi ir pažymi. (Deja, mūsų literatūroje maža vaizduota inteligentijos ypatybių, savybių, maža ir apmąstymų apie inteligento modelių panašybes ir skirtybes visuomenėje, lyginant su kaimynais.)

J. Chalasinskio lenkų inteligento apibrėžimas teikiamas sociologiniu ir kartu socialinės psichologijos aspektu. Jis daug duoda. Mūsų kultūroje, atsižvelgiant į pagrindines lietuvių inteligentijos šaknis – į valstiečių sluoksnį, [reikėtų aiškintis], kaip keitėsi vieno ir antro sluoksnio gyvensena, kas liko iš tų „šaknų" gyvenimo būdo, o ką reikėjo būtinai pertvarkyti ar visai pakeisti. Daryta juk ne tuščioje erdvėje: čia pat gyveno ir veikė seniau susiformavusių inteligentijos sluoksnių modeliai. Pagaliau negalime absoliutizuoti „valstietiškojo" lietuvio inteligento tipo, gyvas ir veiksnus buvo ir „bajoriškasis". Taigi sociologinis požiūris į inteligentijos tyrimus taikytinas visais lygmenimis.

Tačiau, kaip anksčiau pažymėta, inteligentijos apibrėžimuose nemaža autorių labiausiai pabrėžia ir svarbiausiu požymiu laiko kultūros kuriamąją inteligentijos funkciją. Nuo viduramžių jau skiriamas žmonių sluoksnis, kuris profesiškai kuria dvasines vertybes. Tai intelektualai: priklausantys laisvosioms profesijoms, rašytojai, menininkai, mąstytojai ir kt. Dvasinės vertybės kapitalistiniame pasaulyje gali turėti tris vertės aspektus : *<...> vertę, kuri reiškiama kaina, kurią intelektualas gauna už savo dvasios gaminį; vertę, kurią tas gaminys įgyja vėliau pagal besikeičiančius vartotojų skonius ir atitinkamai susiformavusią paklausą rinkoje; ir pagaliau vertę, kurią ir tie žmonės, kurie tų produktų negali ar nenori nusipirkti, pripažįsta dėl jų reikšmės žmonijos kultūros raidai; ši vertė iš viso negali būti išreikšta pinigais*.[18] Vienoje pusėje yra vartojimas, vartotojiškas santykis, antroje – vertinimas tų žmonijos produkto savybių, kurios sudaro žmonijos kultūrinio palikimo dalį, vertinimas kūrybos, o ne darbo produkto.

Konkrečiai turint prieš akis lietuvių inteligentiją ir dar konkretų jos raidos laikotarpį – XIX a. antroji pusė – XX a. pradžia – siūlytina inteligentijos funkciją

---

[17] Ten pat, p. 96, 97.

[18] H. de Man, Die sozialistische Idee, Jena, 1933, p. 147.

kultūros raidoje nagrinėti skirstant inteligentiją į dvi grupes: pajėgiančiuosius gaminti dvasines vertybes, kurios gali įsilieti į pasaulinę žmonijos kultūrą, ir pajėgiančiuosius tik tenkinti savo gaminiais pačios artimiausios aplinkos žmonių grupės dvasinio gyvenimo poreikius. Tačiau, atidžiau žvelgiant į kultūros procesus, toks skirstymas turbūt nėra teisingas. Tuščioje erdvėje negimsta kūriniai stebuklai. Reikia nueiti ilgą sutelktinių dvasinių pastangų kelią, kad susidarytų ta aplinka, kurioje galimas vertybių, praturtinančių bendrą žmonijos lobyną, ar šedevrų gimimas. Tačiau šiuo metu dar kultūros procesai per maža ištirti, kad galėtume tiksliai apibūdinti tuos pasiektus kurios nors nacionalinės kultūros lygius, kada susidaro palankiausios sąlygos jos pačios kultūrai prasiskleisti ir įeiti į bendrą žmonijos kultūros procesą su savais laimėjimais, praturtinančiais visumą. Taigi dvasinės gamybos srityje matome kelias pakopas, kelis kriterijus. Tai tiesiog galioja ir inteligentijai, jei jai priskirsime tik dvasinės kultūros kūrėjo vaidmenį. Tačiau ir priskyrus kultūros vertybių vartotojo bei skleidėjo vaidmenį, gali būti taikomi panašūs kriterijai: kuri jos dalis pati orientuojasi į aukščiausius kultūros standartus, kuri, nors pati nesugebėdama išsilaikyti tame aukščiausiame lygyje, kaip kultūros vartotojas gerai nutuokia tų vertybių hierarchijos pakopas, ir pagaliau kuri dalis pagal išsilavinimą galėtų, bet nesugeba nei vartoti, nei suvokti tų aukščiausio lygio vertybių vietos kultūros procese. Tam tikros šitų formaliai priklausančių tam pačiam inteligentijos sluoksniui grupių proporcijos, atrodo, ir yra viena iš sąlygų, kad susidarytų palanki terpė formuotis kūrybiniam kultūros potencialui. Taip pat viena iš sąlygų yra asmenybinis veiksnys. Kultūros procese tai turi didelę reikšmę. Aplinkoje veikiantys, asmenybės prasiskleidimą skatinantys ar, priešingai, ją slopinantys akstinai visada didina ar mažina kūrybingų ir stiprių asmenybių atsiradimo tikimybę. Tą ypač junta negausios tautos, nes jų ir kiekybinė tikimybė mažesnė. Vadinasi, slopinamasis veiksnys čia pridaro daugiau žalos nei gausiai tautai. Tarp daugelio asmenybę aktyvinančių veikti ar pasyvinančių veiksnių yra moralinė atmosfera, susijusi su jausmų ir valios sferomis. Dorovinis žmogaus santykis su pačiu savimi ir su visuomene gali jį kreipti optimaliausia kuriamąja kryptimi, gali telkti pozityviausiems tikslams, arba, priešingai, iššvaistyti gerą pajėgių asmenybių potencialą niekais. Moralinė konkrečios visuomenės konkrečioje epochoje atmosfera atsiliepia ir tos visuomenės kultūros vystymosi tempams, ir lygiams.

Kaip matome, labai įvairūs inteligentijos apibrėžimo aspektai – sociologiniai, genetiniai, kultūriniai, psichologiniai, pagaliau moraliniai – gali būti pagrindas inteligento tipui nustatyti. Ir galėtų būti čia imami besikryžminantys visų tų

aspektų kriterijai ir kombinacijos. Gautume margą ir sudėtingą tinklą. Turėtų daug kas atsiskleisti. Bet ir medžiagos tam vienam skirstymui reikėtų turėti begalę. Reikėtų kiekvieno čia suminėtų aspektų ir teorinių, ir konkrečių rūpimam laikotarpiui studijų. Jų neturime. Todėl teks apsiriboti kartais kurį nors aspektą vos palietus, tačiau turint galvoje, kad visi jie gali atskleisti daug ką mums nežinoma.

Straipsnis nekeistu pavadinimu skelbiamas pirmą kartą iš M. Lukšienės asmeninio archyvo, saugomo MAVB RS, f. 391, b. 727. Straipsnis pačios autorės ranka taisytas. Parašytas apie 1980 m.

◇◇◇

Lietuvių inteligentijos kryptys XIX a. pirmojoje pusėje

Viso svieto mokslus lietuviam paduosiu;
Viso svieto raštus, knygas lietuviškan versiu.
Lietuvnykai žmonės bus visi galvočiais,
Visam svietui visuos moksluos eis kelio vedžiotų.
Mokės žemę dirbti, kaip už marių dirba,
Mažiau arę, mažiau sėję, turės daugiau duonos.
Patys sočiai valgys, vaikus auklės laisvėj!
Ir, pardavę, kas atlieka, pripils aukso skrynias.
Visi pilni laimės tarp savęs mylėsis.
Pilni laisvės, patogumo viežlyvai žmonėsis.
Ir augs giesminykai karštos meilės pilni,
Amžių giesmės mūsų žemėj tvins ramumo vilnia.
Ir suvažiuos žmonės iš keturių šonų
Mūsų laisvės, ramios mūsų žemės pažiūrėtų.
Ir eis mūsų skardas per visą pasaulį...[1]

Pakeitę šią Antano Baranausko poetinę viziją poemoje „Pasikalbėjimas Giesminyko su Lietuva" sąvokine kalba, gautume: per aukštą nacionalinę, materialinę (ekonominę) ir dvasinę kultūrą Lietuva taps laiminga, laisva, turtinga ir garsi. Šiuo ekonominio gyvenimo paveikslu numanoma nebe baudžiavinė santvarka, o kapitalistinė. Apie politinę laisvę šioje poemos dalyje ne visai aiškiai pasakyta. Tačiau, kai prisimename „Giesminyko" siūlomus Lietuvai kitus du kelius į laimę, vis dėlto apčiuopiame mintį ne tik apie socialinį, bet ir apie politinį išsilaisvinimą, nors ir neryškių kontūrų. Taigi turime pagrindinius, būdinguosius nacionalinio judėjimo ir jo tikslų bruožus. Kelias į šį išsilaisvinimą yra intensyvus kultūrinis darbas, kuris neįmanomas be didelio būrio įvairių profesijų nacionalinės inteligentijos. A. Baranauskas ideologas atmeta ir patį tikslą, ir šitą kelią. Lygiai taip pat jis atmeta ir antrąjį „Giesminyko" siūlomą Lietuvai išsivadavimo būdą: prikelti senovę ir jos didžiavyrius, pasukti ginkluotos kovos keliu. Stengdamasis būti labai principingas ir nuoseklus klerikalinis ideologas, A. Ba-

[1] A. Baranauskas, Raštai, t. 1, Vilnius, 1970, p. 43–44.

ranauskas nesiūlo Lietuvai nei mokslo, nei ekonominės gerovės, nei politinės bei socialinės laisvės, o tiktai laimę po mirties. Tačiau A. Baranauskas poetas visu balsu už pirmąją Lietuvos ateities viziją. Ar ji tėra poeto vaizduotės išmonė, labai nedaug turėjusi bendra su realiąja tikrove? O gal jaunasis A. Baranauskas apibendrina savo laiko visuomeninio gyvenimo linkmes, duodamas kartu ir poetinį siekiamo tikslo paveikslą? Apie visuomeninį šio kūrinio programiškumą nemaža kalbėta ir rašyta anksčiau ir mūsų dienomis[2]. Ir vis dėlto, remiantis naujais švietimo istorijos duomenimis, norėtųsi pasvarstyti: kokios to meto Lietuvoje buvo inteligentijos pažiūrų diferencijavimosi, atsispindėjusio poemoje, konkrečios sąlygos. Čia taip pat norėtųsi paliesti tam tikrus lietuvių nacionalinės kultūros raidos aspektus ir jų ryšius su nacionaliniu judėjimu.

XIX a. – tai kapitalistinio gamybos būdo ir jį atitinkančių socialinių santykių įsigalėjimo amžius, didelių kultūrinių poslinkių amžius. Darosi masiškesnis ir demokratėja švietimas, gyvėja santykiai tarp atskirų vienos tautos sluoksnių kultūrų, imama ypač domėtis įvairių tautų kultūrų ypatybėmis, kartu keliant nacionalinės valstybės kaip tinkamiausios gyvenamajam metui ir ateičiai valdymo institucijos idėją. Nacionaliniai judėjimai vyksta visą XIX a. Per juos reiškiasi didelė dalis epochos ekonominių, socialinių ir kultūrinių procesų.

Kiekvienas visuomeninis reiškinys, ypač kur svarbią vietą užima kultūros veiksniai, yra sudėtingas dalykas ir kiekvienu atveju susijęs su savitomis vietos sąlygomis, tradicijomis, kultūrinėmis įtakomis (juk mes dabar matome nacionalinius judėjimus, vykstančius feodalizmo sąlygomis, arba esame liudininkai, kai socialistinė santvarka kuriasi neseniai viešpatavusių feodalinių santykių krašte). Kol kurios nors visuomenės grupės siekimas sutelkia mases, t. y. tampa judėjimu, visą tą laiką jį puoselėja pavieniai asmenys, grupelės. Vieni reikalavimai virsta masiniais anksčiau, o kiti vos užsimezga. Pagaliau tam tikru, dažnai nenusakomu momentu kultūriniai reikalavimai gali išaugti į politinius, o kiti nepasiekia to laipsnio. Reikšmingas rodiklis yra amžininkų požiūrio į vykstančius procesus sąmoningumo laipsnis: kol pasikeitimai dar nedideli, juos tepastebi tik vienas kitas įžvalgesnis stebėtojas, o kai jau amžininkai patys konstatuoja tam tikrus pakitimo etapus, tai yra ženklas, kad procesas stiprėja ir darosi masinis.

Nacionaliniai judėjimai vienaip plėtojosi tose tautose, kurios turėjo nenutautusį feodalinį ir ypač buržuazinį sluoksnį, kitaip – tose, kurios buvo nutau-

[2] R. Mikšytė, Antano Baranausko kūryba, Vilnius, 1964, p. 227–234; J. Ochmański, Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX wieku, Białystok, 1965, p. 93–94.

tusios ir kur buvo stiprios kultūrinės bei politinės įtakos iš svetur. Todėl vienur akcentas krypo į atskirų politinių skaldžiusių tautą vienetų jungimą (Vokietija, Italija), kitur – į gimtosios kalbos teisę, kultūros demokratėjimą ir t. t. Tokiems judėjimams būdingas bendras bruožas: vieną tautą sudarančių socialinių sluoksnių kultūrų integravimasis. Šis procesas neįmanomas be visuotinio kultūros demokratėjimo. Kuriais keliais ta integracija vyksta, priklauso nuo to, kiek kultūriškai tarpusavyje nutolę atskiri socialiniai sluoksniai. Pavyzdžiui, lietuvių, latvių ir kitose tautose kultūros susvetimėjimas tarp feodalų ir miestiečių bei valstiečių buvo daug didesnis, negu tose tautose, kur tarp šių sluoksnių nebuvo kalbinio skirtumo. Per svetimą kalbą skverbėsi ir svetima kultūra. Kalba sudaro savotišką barjerą keistis kultūrinėmis vertybėmis. Esant tokiai padėčiai, liaudies kalbos teisių gynimas gali turėti ne vien kultūrinį, bet ir socialinį bei politinį turinį, žiūrint, kokiu tikslu ir kaip tų teisių reikalaujama. Etninius tautos bruožus geriausiai išlaikė feodalizmo ir kapitalizmo epochų valstiečiai. XX a. pradžioje, formuojantis tautos sąvokai, ieškant tautos individualumo bruožų, ir imta visų pirma jų ieškoti liaudyje. Tai visuotinis reiškinys to meto Europoje. Romantizmo srovė mene buvo viena to proceso apraiškų, kada to meto „aukštieji“ sluoksniai atsigrįžo į „žemesniuosius“ ir rado ten pirma nepastebėtų kultūros lobių. Tačiau tose tautose, kur nebuvo kalbinio barjero, šis keitimasis kultūrinėmis vertybėmis vyko kitaip negu tautose, kur buvo kalbinis barjeras. Pavyzdžiui, lenkų nacionaliniam judėjimui, kuris prasidėjo jau XVIII a. pabaigoje, vadovavo iš bajorijos ir miestiečių kilusi inteligentija, nedaug tepasigesdama inteligentų, kilusių iš valstiečių. Liaudies kultūra Lenkijoje traktuojama kiek kitokiu aspektu negu Lietuvoje. Tačiau ir vienur, ir kitur vyko bendras kultūros demokratėjimo procesas, kai dalis kultūrinių vertybių buvo „nuleidžiamos iš viršaus į apačią“ arba „pakeliamos iš apačios į viršų“.

Metus žvilgsnį į lietuvių nacionalinės kultūros plėtojimosi kelią XIX a. galima pastebėti tris tokius išsiskiriančius pakilimus: 1822–1831 m., 1850–1863 m. ir nuo 1883 m. („Aušra“). Po pirmųjų dviejų pakilimų sekė smukimo laikotarpis (politinės ir kultūrinės represijos po sukilimų), o po „Aušros“ laikų nacionalinio judėjimo kreivė kyla jau pastebimai aukštyn. Šių trijų periodų apogėjais iškilę programiniai reikalavimai turi daug bendra. Pirmuoju laikotarpiu dar negausus lietuvių inteligentų būrelis kėlė lietuvių kalbos viešumo klausimą (kartojama Mikalojaus Daukšos „Postilės“ prakalba, 1822 m. Kazimiero Kontrimo „Memorandumas“ universitetui), rūpinosi visus vadovėlius pradinei mokyklai ir nors dalį vidurinei išleisti lietuviškai, skleidė daugiau ar mažiau vizualizuotas an-

tibaudžiavines ir anticarines nuotaikas (Simono Daukanto „Darbai“, Simono Stanevičiaus „Arklys ir meška“, „Aitvarai“), stengėsi skleisti ekonomines žinias valstiečiams (S. Stanevičiaus ir S. Daukanto praktinės knygelės). Visa tai buvo daroma, atrodo, dar neturint jokių organizuoto veikimo formų, o remiantis tik asmeniniais toms idėjoms palankių žmonių ryšiais, daugiausia Žemaitijoje.

XIX a. viduryje idėjinis reikalavimų turinys nedaug kuo skiriasi nuo ankstesniojo etapo. Tačiau jau išryškėja sumanymų, kurių neįmanoma įvykdyti, neturint tam tikros organizacijos: Mikalojus Akelaitis svajoja apie visuotinę lietuvišką pradinę mokyklą, išlaikomą visuomenės lėšomis, keliais atvejais iškyla lietuviškos periodikos leidimo projektų, lietuvių kultūriniams reikalams ketinama steigti spaustuvę. Visa tai lieka tik sumanymai, bet konkrečiai jaučiamas reikalingumas organizuoti lietuvių visuomenę; atsiranda nedidelių draugijų, grupelių. Pirmą kartą matome mėginimą organizuoti ir liaudies mases blaivybės draugijos forma, bet, deja, tai dar neturi jokių platesnių kultūrinių uždavinių. Lietuvių inteligentijos veikla apima visą Lietuvą. Tai geriausiai atsispindi ir A. Baranausko poemoje.

Iš tikrųjų tik nuo „Varpo“ pasirodymo minėtieji reikalavimai, jų forma akivaizdžiai ėmė šakotis ir plėstis, reikštis organizuočiau ir masiškiau. Tai buvo neabejotinai naujas nacionalinės kultūros plėtojimosi etapas.

Kalbant apie šiuos žinomus faktus, visų pirma turima galvoje pagrindinis šio proceso veikėjas – inteligentas. Kas jis per vienas? Ankstesnė istoriografija (Mykolas Biržiška), iš dalies net ir lenkų istorikas Ježis Ochmanskis (Jerzy Ochmański) to proceso pradininku pirmajame etape, XIX a. pradžioje, laiko bajoriją – tiksliau, bajoriškosios kilmės žemaičių inteligentiją[3]. Vincas Maciūnas, paskyręs tam laikotarpiui visą monografiją[4], į šį klausimą nesigilina, bet ir neprieštarauja M. Biržiškai. Kitaip samprotavo Mykolas Pijus Romeris (Michał Römer)[5], rašęs tuomet (1908 m.), kai dar labai nedaug tebuvo duomenų apie tą laikotarpį. Vadovaudamasis loginiu nuoseklumu jis teigė, kad lietuvių tautos nacionalinius bruožus išsaugojo liaudis, todėl nacionalinis judėjimas tegalimas vadovaujant iš tos liaudies kilusiai inteligentijai. Dar griežčiau telkdamas faktą po fakto ir kritiškai peržiūrėdamas paskelbtuosius, iš valstiečių kilusios inteligentijos vadovaujamą vaidmenį pabrėžė Augustinas Janulaitis. Tik ši in-

---

3 J. Ochmański, Litewski ruch narodowy...

4 V. Maciūnas, Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje, Kaunas, 1939.

5 M. Römer, Litwa, Lwów, 1908, p. 52–56.

teligentija gali būti pagrindinis variklis kovoje dėl lietuvių nacionalinės kultūros, žinoma, nenuneigiant bajoriškosios ir valstietiškosios inteligentijos tarpusavio kultūrinių ir ideologinių ryšių.

Nauju, marksistiniu aspektu šis požiūris plėtojamas tarybinėje lietuvių istoriografijoje, diferencijuojant klasiniu atžvilgiu ir valstietiją, ir inteligentijos reiškiamas ideologines nuostatas.

Sąjūdis kurti nacionalinę lietuvių kultūrą, apimančią visą tautą, prasidėjo Žemaitijoje. Žinoma, kad bajorija čia dar nebuvo nustojusi vartoti lietuvių kalbos, todėl jai bendrauti su liaudimi buvo daug lengviau. Nebuvo ji praradusi ir daugelio etninių bruožų, kurių jau buvo netekę Rytų Lietuvos bajorai. Visa tai tiesa, bet tuo metu atsiranda ir valstietiškosios kilmės inteligentija. Jos dar negalima pavadinti nacionaline, bet potencialiai ji tokia yra. Jos kamienas – nelažinis valstietis.

Mūsų manymu, šis faktas tarybinėje lietuvių istoriografijoje per mažai pabrėžiamas, nors duomenų šiuo klausimu kaupiasi vis daugiau. Žemaitis valstietis ekonomiškai gyveno geriau ir buvo daug šviesesnis nei Rytų Lietuvos valstietis. Tai yra pažymėję istorikai Leonas Mulevičius ir Mečislovas Jučas[6] savo studijoje apie kapitalizmo formavimąsi Lietuvoje. Žemaitijoje nelažinis valstietis jau XVIII a. antrojoje pusėje plačiai naudoja samdomąjį darbą, pažangesnes ūkininkavimo formas; prasideda gamyba rinkai – linų auginimas[7]. Nenuostabu, kad tokiam valstiečiui poreikis išmokti rašto atsiranda XVIII a. pabaigoje. Buržuazinėje istoriografijoje žemaičių švietimo lygio išaugimas laikomas atskirų asmenų (pavyzdžiui, vyskupų Juozapo Arnulfo Giedraičio ir Motiejaus Valančiaus) nuopelnu. Tačiau šiandien reikia kalbėti ir apie objektyviuosius valstiečių švietimosi akstinus. Jau daugelis amžininkų pastebėdavo žemaičių liaudies išskirtinį švietimo lygį ne tik visos Lietuvos, bet ir Baltarusijos bei Ukrainos sričių atžvilgiu. Vadinasi, tai nebuvo vien tik atskirų žmonių pastangų rezultatas. Pavyzdžiui, XVIII a. pabaigoje vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (Ignacy Jakub Massalski) Vilniaus vyskupijoje labai energingai organizavo parapines mokyklas, bet, vos tik jis nustojo raginęs ir įsakinėjęs, mokyklų iš karto sumažėjo. Vakarinių sričių valstietį mokytis rašto vertė pats gyvenimas, besiplečiantys ekonominiai interesai, iš dalies kaimynų,

---

[6] Л. Мулявичюс, М.Ючас, Некоторые вопросы генезиса капитализма в Литве, Вильнюс, 1968.

[7] Žr. Д. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века, Вильнюс, 1966, p. 179.

Prūsų bei Kuršo, pavyzdys. Pradinių mokyklų išlaikymas gulė visų pirma ant pačių valstiečių pečių, o ne ant bajorų ar dvasininkijos, kaip dažniausiai literatūroje teigiama. Mes ligi šiol ir nekalbėjome apie pačios liaudies iniciatyvą švietimo srityje, priskirdami viską tik bajorijai arba plačiai suprantamai šviesuomenei.

Negana to. Iš tezės, jog feodalizmo laikotarpiu mokslas buvo luominis, darome išvadą, kad valstiečiai iš viso nesimokė vidurinėse mokyklose. Iš dalies tai tiesa, bet Žemaitijoje buvo kitoks vaizdas. Juo dažnai stebėjosi amžininkai. Iš tikro, pasižiūrėję į to meto Lenkijos vidurinių mokyklų mokinių socialinę padėtį, taip pat ir Rytų Lietuvos, Baltarusijos, Ukrainos atitinkamus duomenis, niekur didesnio valstiečių skaičiaus vidurinėje mokykloje nepamatysime. Ir Prūsijoje, nors ten XIX a. pradžioje mokymas buvo privalomas, bendras švietimo lygis buvo daug aukštesnis ir kapitalistiniai santykiai labiau įsigalėję, valstiečių, besimokančių vidurinėse mokyklose, pasitaikydavo itin retai. O XIX a. pirmajame ketvirtyje Žemaitijoje buvo apskritinių-pavietinių (t. y. vidurinių) mokyklų, laikomų valstietiškomis, į kurias bajorai nenoriai leisdavo vaikus (pavyzdžiui, Žemaičių Kalvarijos, Padubysio, Dotnuvos). Daugelis statistinių duomenų, taip pat ir amžininkų pastabos rodo, kad dėl tebesilaikančios ir carinės valdžios visomis priemonėmis saugomos feodalinės santvarkos gausus vidurines mokyklas lankiusių valstiečių ar neturtingų šlėktų būrys dažnai neturėjo kur įsidarbinti. Taigi pirmajame ketvirtyje net konstatuojama tam tikra inteligentijos perprodukcija[8].

Dažniausiai valstietis pats savo lėšomis tesugebėdavo vos tik įpusėti vidurinę mokyklą, rečiau – ją baigti. Populiari tuo metu teismo tarnautojo profesija, iš dalies ir kariškio, buvo bajorų privilegija. Valstiečiui lengviausia buvo iš nebaigtos vidurinės eiti į kunigų seminariją, kur gaudavo visą išlaikymą, arba į vienuolyną, kur, toliau pasimokęs, galėjo dirbti mokytoju arba likti vienuolyne. Daugeliu atvejų konstatuojama, kad XIX a. pirmojoje pusėje Žemaitijos valstiečiai užplūdę visas ne tik savo, bet ir kitas Lietuvos ir net Baltarusijos dvasines seminarijas. (Iš Varnių seminariją baigusių 1848–1852 m. 65 žmonių 63 buvo valstiečiai[9].) Taip pat dažnai pažymima,

---

[8] Z. Skwarczyński, Kazimierz Kontrym, Towarzystwo Szubrawców, Łódź, 1961, p. 23.

[9] M. Lukšienė, Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, Kaunas, 1970, p. 478.

kad žemaičiai vienas kitą remia ir, kur galėdami, buriasi – juos siejo bendra socialinė kilmė ir etniniai bruožai.

Taigi XIX a. pirmojoje pusėje jau galima kalbėti apie valstietiškosios kilmės inteligentijos nebe pavienius atvejus. Ji, deja, ne pasaulietinė, ji dar tipiška feodalinei santvarkai, nes jos dauguma – dvasininkai. Tai neabejotinai trukdė daugeliu atžvilgių nacionalinei kultūrai šakotis ir stiprėti. Katalikų bažnyčiai tuo metu įtaką darė lenkų kultūra. Valstietis, pradėjęs inteligento kelią, patekdavo į lenkiškosios, bajoriškosios ir katalikiškosios kultūros įtaką. Mokyklų mokymo turinys, kaip ir visur tuo metu, buvo nutolęs nuo liaudies kultūros. Suprantama, kad ši valstietiškosios kilmės inteligentija buvo nutolusi nuo savo kamieno. Vis dėlto XIX a. pradžioje ta masė ėmė fermentuotis. Kas pradeda šį procesą?

Bendras ekonominis socialinis šio proceso pagrindas buvo kapitalistinių santykių įsigalėjimas. Žemaitijoje tam sąlygas sudarė nelažinių valstiečių gausumas. Vis dėlto šalia gyvenantis Prūsų Lietuvos valstietis, kurio ekonominės galimybės, atrodo, nebuvo menkesnės, per visą XIX amžių vis mažiau berodė iniciatyvos kultūriniame gyvenime. Prūsijoje net ligi XIX a. vidurio pradinėse mokyklose lietuviai mokėsi gimtąja kalba, bet visa politinė mokymo turinio linkmė, kaip ir nuotaikos bažnyčioje, vieningai orientavo į vokiškojo Prūsijos valstybingumo stiprinimą. Kova dėl gimtosios kalbos Prūsų Lietuvoje neįgavo politinio atspalvio. Liudviko Rėzos (Ludwig Rhesa) romantinės pastangos ieškoti bendrųjų etninių ir praeities saitų su visa lietuvių tauta liko beveik be atgarsio. Tuo tarpu Vakarų Lietuvoje visas kultūrinis gyvenimas suko kita linkme. Nesitenkinti vien pradiniu mokslu valstietį skatino iš dalies nuolatinis lietuviškai mokančių dvasininkų poreikis Žemaitijoje (bajorai į dvasininkus XIX a. nebesiveržė, o Rytų Lietuvoje nebepaisyta lietuvių kalbos mokėjimo). Iš dalies (dėl šito galima ginčytis) galėjo turėti reikšmės ir šio krašto istoriškai susiformavę psichologiniai bruožai: ilgamečiai karai su kryžiuočiais negalėjo nepalikti tam tikros žymės žemaičių būde – atkaklumo, veržlumo ir laisvės pamėgimo (laisvųjų valstiečių gausumą su šiais karais siejo ir Nikolajus Ulaščikas (Nikolaj Ulaščik)[10]). Gal galima siekti ir dar ankstesnius laikus? Kaip teigia estų archeologas Haris Mora (Harri Moora)[11], žemaičių ir aukštaičių bendruomenės struktūros

[10] Н. Улащик, Предпосылки крестьянской реформы 1861 года в Литве и Западной Белоруссии, Москва, 1965, p. 76.

[11] Žr. H. Moros recenziją apie В. Пашуто, Образование Литовского государства, Вопросы истории, 1961, nr. 9, p. 150–155.

buvusios skirtingos: žemaičiai turėję daug nobilių. Net laisvasis valstietis kildinamas iš tų tolimųjų laikų.

Palyginti didelis skaičius vidurinėse mokyklose besimokančių valstiečių ir smulkių bajorėlių, kad ir išlaikiusių savo tautos kalbą ir papročius, dar nerodo, kad jau buvo susidariusi nacionalinė inteligentija, kad ji ieškojo ryšių su savo kamienu. Įžvalgus to meto žmogus Tomas Jurgis Dobševičius (Tomasz Jerzy Dobszewicz) savo atsiminimuose konstatavęs valstiečių žemaičių veržimąsi į mokslus, pažymėjo, kad dėl to pačių valstiečių kultūrinis lygis nedaug tekilo – šis socialinis sluoksnis, vaizdžiai tariant, tik nukraujuodavo, išleisdamas geriausią savo elementą iš savo tarpo[12].

Vis dėlto mokykla ne tik karpė kultūrinius saitus tarp ją lankančiųjų ir liaudies. Ji iš dalies atliko katalizatoriaus vaidmenį. Ligi 1831 m. kai kuriems dėstytojams, šalia bendrųjų Lenkijos ir Lietuvos liaudies kultūros klausimų, yra rūpėję daugiau ar mažiau ir saviti Lietuvos kultūros dalykai, o kartu ir to meto demokratinių humanistinių idėjų skleidimas. Šiuo atveju tiesioginiu ir netiesioginiu būdu buvo tiesiamas kelias suprasti ir įvertinti savo krašto liaudies kultūrą. To meto bajorijoje, o per ją ir mokykloje buvo labai puoselėjama savojo valstybingumo idėja, kuri feodalizmo epochos liaudyje buvo beveik išnykusi. Mokykla tiesiogiai ar per laikinai jos suburiamas mokinių ir mokytojų grupeles aktyvino dalį beužsimezgančių visuomeninių ar kultūrinių interesų, kurie savaip kristalizuodavosi, sužadinti naujai besikuriančioje iš liaudies kilusioje inteligentijoje.

Savosios nacionalinės kultūros savitumą ir skirtingumą labiau jautė tos Lietuvos sritys, kur mažiau buvo nutautusių elementų – vakarinės dalys. Tačiau tas jausmas buvo gyvas ir toje istorinės Lietuvos dalyje, kuri net nebekalbėjo lietuviškai. Sparčiai intensyvėjantis lenkų nacionalinis judėjimas, kuris reiškėsi ir per Vilniaus universitetą, ėmė sąmoningai slopinti tą atskirumo jausmą. Atvykę čia iš Lenkijos dėstytojai, kaip antai Jonas Sniadeckis (Jan Śniadecki), čionykštę bajorijos vartojamą lenkų kalbą tiesiog vadino lietuvių kalba. Dažnai buvo aiškinama, kad Lietuva tesanti vienos tėvynės provincija. Kylant to meto Europos tautų nacionalinei savimonei ir stiprėjant kultūrų demokratėjimo procesui, šiai iš valstiečių ir iš dalies iš smulkių bajorėlių kilusiai inteligentijai vis labiau aiškėjo jos etninių ir kultūrinių bruožų artimumas atitinkamiems savosios liaudies bruožams. Antra vertus, tuo metu nyko valstietiškosios kultūros uždarumas ir izoliuotumas. Kad ir nedaugelis, vis dėlto vienas kitas, lankęs vidurinę moky-

[12] T. Dobszewicz, Wspomnienia z czasów, które przeżyłem, Kraków, 1883, p. 72–73.

klą, sugrįždavo ir į kaimą. Taigi rašto kultūra, politinės nuotaikos prieš carizmą, itin paplitusios tarp inteligentijos, persimesdavo ir į kaimą. Turbūt neatsitiktinai 1831 metų sukilimas Lietuvoje palietė daugiausia Žemaitijos valstiečius, nors ir ne dėl politinių, o dėl socialinių motyvų. Nepamirškime taip pat pačios liaudies stiprėjančio objektyvaus poreikio mokytis. Tai liudija vakarinėse ir centrinėse Lietuvos srityse jau nuo XIX a. pradžios plačiai pasklidusios *bakalorijos* – pačių valstiečių iniciatyva kuriamos ir išlaikomos lietuviškos mokyklėlės, taip pat nemaži tiems laikams lietuviškų knygų tiražai (prisiminkime Lauryno Ivinskio kalendorius, kurių buvo leidžiama ligi 8 000 egz., arba Motiejaus Valančiaus leidinius, kurių buvo spausdinama ligi 40 000 egz.).

Taigi reikėtų skirti daug daugiau dėmesio nei ligi šiolei abipusei sąveikai tarp minėtųjų reiškinių ir liaudiškosios kilmės inteligentijos, kurios pasaulėžiūra brendo domėjimosi nacionalinėmis kultūromis ir kartu kovų dėl savo teisės laisvai plėtotis atmosferoje. Todėl pirmajame kultūrinio judėjimo etape, šalia nacionalinės kalbos viešumo klausimo, iškyla ir nacionalinės mokyklos problema. Iš pradžių ji dar neturi jokio politinio atspalvio, bet pažiūros į šiuos klausimus aiškiai diferencijuojasi. Nemaža kultūros darbuotojų dalis tebesilaikė luominio ir konfesinio švietimo schemos, tačiau, patys kilę iš valstiečių ir būdami tarp jų, nedvejodami pasisakė už gimtąją kalbą bent pradinėje mokykloje. Tokių darbuotojų daugiausia buvo tarp žemaičių dvasininkų. Jie rašė knygas liaudžiai, aktyviai dalyvaudami švietimo darbe, bet nesistengdami pakeisti esamos padėties, remdami tik pačios liaudies jau sukurtą lietuvišką mokyklėlę. Iš tokių veikėjų pažymėtini Antanas Tatarė, Jurgis Dovydaitis ir kt. Konfesinio švietimo gimtąja kalba motyvu Žemaičių vyskupija po 1841 m. imasi vadovauti pradinėms mokykloms, kurios buvo beišslystančios iš jos rankų. M. Valančiaus gyvenimo metu švietimo akcija nepaprastai suaktyvėjo, susidarė tartum atskira švietimo organizacija. Ji rėmėsi jau esama lietuviška bakalorija, jos susikūrusia tradicija. Tuo atžvilgiu būdinga M. Valančiaus laikysena: jis vargiai slepia savo priešišką požiūrį į valdžios mokyklas, o dėl lenkų kalbos stengiasi užimti neutralią poziciją. Tačiau jo laiškas dėl mokymo lietuviškai Vidžių apylinkėse[13] rodo, kad jis anaiptol nebuvo abejingas lietuvių kalbai mokyklose. Tą rodo ir jo paties raštai liaudžiai. Vis dėlto ir šioje itin pasyvioje valančinių mokyklų pozicijoje lenkų kalbos atžvilgiu glūdėjo nacionalinės kalbos pasirinkimas ir parama lietuviškos mokyklos vystymui. Kalbinio apsisprendimo procesas stiprėjo,

[13] Žr. M. Lukšienė, Švietimas iki 1919 m., Gaidės ir Rimšės apylinkės, Vilnius, 1969, p. 131.

o apie amžiaus vidurį tarp tos pačios dvasininkijos susikristalizuoja ir visai kitos pakraipos reikalavimų. Tai nebuvo naujos mintys, palyginti su 1822–1824 metų studentų būrelio veiklos programa. Juozas Čiulda nespausdintoje savo lietuvių kalbos gramatikos pratarmėje gimtosios kalbos klausimą jau sieja su visos tautos švietimu ir kultūros kilimu, kuriuo dažniausiai buvo grindžiamas reikalas mokyti liaudį skaityti ir rašyti gimtąja kalba. J. Čiulda, prisidėdamas prie daugelio mūsų kultūros darbuotojų, nurodė labai reikšmingą radikaliojo ir reakcingojo sparno požiūrio į lietuvių kalbą skiriamąjį bruožą. Reakcingasis sparnas, skirdamas lietuvių kalbą tiktai liaudžiai, stengėsi neplėsti per daug liaudies horizonto, palikdamas jai elementarias tikybos žinias lietuvių kalba. Šią kryptį palaikė visas reakcingasis feodalinės visuomenės sparnas, iš esmės įstatymais ją globojo carinė valdžia ir Rusijoje, ir po padalijimų atitekusiose jai srityse. Vis dėlto iš pažiūros grynai socialinio pobūdžio lietuvių kalbos teisių varžyme bei ribojime glūdėjo ir politinis momentas. Tą rodo Lietuvos dvarininkų reagavimas į lietuvių kalbos teisių plėtimą. Mikalojui Akelaičiui svajojant apie ištisai lietuvišką pradinę mokyklą, spaudoje tuoj atsirado balsų, prikišančių, kad *jis žaidžiąs su lietuviškumu be reikalo arba nežinomam reikalui*[14]. O žinomas istorikas Mikalojus Balinskis (Michał Baliński) pabrėžė, kad lietuvių kalba vartotina liaudžiai pradinėms žinioms įgyti, ir gabesnieji iš tos liaudies platesniame pasaulyje turį sugebėti lenkiškai kalbėti[15]. Savo politiniu skambėjimu ir Simono Daukanto „Būdas“ kėlė carinei cenzūrai baimės.

Vadinasi, kultūrinė kova, vykstanti XIX a. viduryje, amžininkų jau vertinama ir politiniu požiūriu, įžiūrint joje pavojų unijiniams siekimams arba, carinės valdžios akimis, pavojų atsiskirti. Žinoma, tai dar tebuvo vienas kitas politinis aspektas, pradedąs kaltis iš grynai kultūrinio pobūdžio siekimų. Politiniai akcentai ir programos teatsiras „Aušros“ ir „Varpo“ laikotarpiu.

Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų tautų, taip pat anksti iškilo nacionalinės kultūros turinio ir tradicijų problema. Rūpindamosi nacionaline kultūra, vienos tautos stengėsi ją papildyti liaudies kultūros vertybėmis, o kitos liaudies kultūrą turėjo dėti kaip savo kultūros pamatą. Romantizmo srovė mene buvo viena iš to proceso apraiškų. Johanas Gotfrydas Herderis (Johann Gottfried Herder), Aleksandras Puškinas (Aleksandr Puškin), Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz) ir daugelis kitų įteisino savo ir kitų tautų liaudies meną to meto išsimokslinu-

[14] M. Biržiška, Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos, t. 1, Kaunas, 1931, p. 340.

[15] Ten pat, p. 339.

sioje visuomenėje. Lietuvoje šis klausimas buvo juoba aktualus. Tuo atžvilgiu 1814 m. Lietuvoje pasirodžiusias Antano Strazdo „Giesmes svietiškas ir šventas“ (Prūsų Lietuvoje jas atitinka Martyno Liudviko Rėzos kūryba) reikėtų laikyti kone kūrybiniu manifestu, dedant literatūros pagrindan liaudies kultūrinę tradiciją. Ta pačia linkme eis S. Stanevičius, S. Daukantas ir kiti.

Pagal tai, kaip tos kultūrinės problemos, kurios grindė kultūros demokratėjimą ir nacionalinį jos charakterį, buvo sprendžiamos, to meto visuomenėje ėmė ryškėti dvi kryptys. Vieni, nuosaikieji, tenkinosi esama padėtimi, terėmė dažnai pačios liaudies iniciatyva išlaikomą siaurą savo turiniu lietuvišką pradinę mokyklą tikybiniam švietimui. Šiam tikslui, taip pat ir praktinėms žinioms plėsti kūrė lietuvišką raštiją. Jie nebandė griauti sienos, kuria liaudis buvo atitverta nuo kitų sluoksnių kultūrų, o pati liaudies kultūra juos mažai tedomino. Nerodydami jokių platesnių meninių ir kitų kultūrinių interesų, jie stengėsi neliesti ir socialinių bei politinių klausimų, nors palankumo carizmui nejautė, laikydami idealu unijinę Lenkijos ir Lietuvos Valstybę. Jie lietuvių nacionalinei kultūrai skyrė tik žemutinį laiptą visuomenėje. Radikalusis sparnas jau nuo XIX a. pirmojo ketvirčio nerūšiavo mokslo ar meno socialiniu atžvilgiu, o skyrė juos visai lietuvių tautai. Tuo buvo suponuojama, kad yra lietuvis inteligentas skaitytojas, o jam reikia ne tik pradinės, bet ir vidurinės mokyklos lietuvių kalba. Buvo rašomi mokslo veikalai lietuviškai, vadinasi, buvo palaikomas mokslo demokratėjimas ir siekiama kurti visavertę nacionalinę kultūrą, kuri neįmanoma be mokslo ir meno gimtąja kalba. Kartu rūpintasi kelti ir ekonominį kraštо lygį. Tai A. Baranausko nusakytos dvi srovės. Trečioji, romantiškoji, kryptis, kaip poetas sako, norinti grąžinti senovę, turbūt neturėjo tuo metu aiškesnio pavidalo. Dalis idealizuojančių praeitį romantikų svajotojų ėjo išvien su radikaliuoju sparnu, ieškodami praeityje atramos kuriamajam nacionalinės kultūros darbui ir kartu savo siekių politinio nuspalvinimo (S. Daukantas). Kiti praeities vaizduose ieškojo paramos unijinės valstybės koncepcijai, anaiptol nemėgindami griauti kalbinio barjero ir mažinti liaudies ir kilmingųjų sluoksnio kultūros turinio skirtumo. Taigi A. Baranausko pažymėtą trečiąją kryptį beveik galima paskirstyti tarp dviejų pirmųjų, nebent ją būtų tikslinga turėti galvoje, kalbant apie darbo metodus, jų gyvenimiškumą ir realumą. Vadinasi, A. Baranauskas poemoje atskleidė savo visuomenės požiūrių į nacionalinės kultūros kūrimo kelią, turinį ir galutinį tikslą pasiskirstymą. A. Baranausko poetiškai apibūdinta radikalioji kryptis, J. Ochmanskio pavadinta liberaliąja pozityvistine kryptimi[16], nelaikytina tik projekcija į ateitį.

[16] J. Ochmanski, Litewski ruch narodowy..., p. 93.

Apibendrinant čia pateiktus faktus, ar nereikėtų mūsų istoriografijoje prie nacionalinio judėjimo, kurį laikome tik XIX a. antrojoje pusėje susiformavusiu reiškiniu, jungti ir jo ištakų, pabrėžti drauge to proceso vientisumą ir evoliuciją. Juk nacionalinis judėjimas, būdamas ir kultūrinis procesas (žmonių sąmonės, emocinių nusiteikimų dalykas), pamažu pereina iš kultūrinės kovos formų į politines. Tam tikri perėjimo momentai pastebimi jau ir XIX a. pirmojoje pusėje, tik masiškumo laipsnis dar labai nedidelis. Lig šiol apie nacionalines mokyklas kalbėdavome tik kaip apie XIX a. antrosios pusės reiškinį. Tačiau jis jaudino mūsų visuomenę jau nuo amžiaus pradžios. Per maža, atrodo, dėmesio kreipėme į aktyvų pačios liaudies vaidmenį kultūriniuose procesuose, tartum vienintelis jų variklis – saujelė tyruose šaukiančių inteligentų. Daugelis čia tik paliestų klausimų ateityje dar turės ir paryškėti, ir pagilėti, o gal net pasikeisti, atsiradus daugiau studijų, skirtų kultūriniams procesams nagrinėti.

Čia spausdinamas žurnale „Problemos“, Vilnius, 1972, nr. 1 (9), p. 64–74, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.



◇◇◇

Nacionalinės inteligentijos formavimosi bruožai XIX a. pirmojoje pusėje

Feodalizmui irstant, didėja inteligentijos svoris visuomenės gyvenime. Visų pirma kiekybiškai ir kokybiškai keičiasi profesinis inteligentijos pasiskirstymas. Nykstant feodaliniam susiskaldymui ir tvirtėjant valstybiniam aparatui, vyravusį iki tol dvasininkų inteligentų sluoksnį skaičiumi ir reikšme ima pralenkti valdininkija, kurios išsilavinimo minimumas ilgainiui kyla. Besivystant gamybai, o kartu besiplečiant ir demokratėjant švietimui, išauga švietimo aparatą aptarnaujančiųjų skaičius ir svoris, taip pat laisvųjų profesijų, tarp jų tiesiogiai su gamyba susijusių inteligentų, poreikis. Inteligentija vaduojasi iš klero įtakos. Lietuvoje šie bendrieji procesai turėjo savitų bruožų dėl savitų ekonominių, politinių ir nacionalinių sąlygų. Ypač neįprastinėmis sąlygomis formavosi lietuvių nacionalinė inteligentija. Jos augimas itin priklausė nuo švietimo demokratėjimo, nuo luomų kultūrinės integracijos ir nuo kitų dar tyrinėtinų veiksnių. Lietuva tuo laikotarpiu buvo agrarinis kraštas. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pirmojoje pusėje lėtais tempais besivystanti žemės ūkio produktų perdirbimo pramonė ir prekyba neskatino didesnio gamybinės inteligentijos augimo.

Kol veikė Vilniaus universitetas, aukštąjį mokslą to laiko Lietuvoje įgydavo palyginti daug žmonių. Vilniaus gubernijoje studijuoti eidavo, apytikriai skaičiuojant, kas dvidešimt trečias lankęs vidurinę mokyklą. Tiems laikams tai didelis procentas. Baigusieji dažnai negaudavo darbo savo krašte – susidarė savotiškas aukštojo mokslo profesijų perteklius, kurį konstatuoja amžininkai. Dalis baigusiųjų (jie būdavo iš dvarininkų) ir toliau gyveno ne iš įgytosios profesijos. Po 1832 m. studijuojančiųjų labai sumažėja – 1834–1840 m. iš visos Vilniaus miesto apygardos kasmet išvykstančiųjų studijuoti skaičius nesiekdavo 10, 1840–1849 m. 18–44 ir tik nuo 1853 m. vėl ima augti: 1855 m. studijavo 95 studentai[1]. Dalis jų į savo kraštą nebegrįždavo. Todėl 1832–1863 m. inteligentijos su aukštuoju mokslu Lietuvoje labai sumažėjo.

Vidurinės mokyklos buvo lankomos gausiai. Vilniaus gubernija toli pralenkdavo kitas apygardas. Tačiau XIX a. pirmajame ketvirtyje baigdavo viduri-

[1] LVIA, f. 567, ap. 3, b. 322, l. 17, 28–32.

nes mokyklas tik nedaugelis. Pvz., 1816 m. iš lankiusių Vilniaus gubernijos vidurines mokyklas 2 679 mokinių baigė 78 mokiniai[2].

Vėliau baigusiųjų vidurinę mokyklą poreikis augo: antai 1840 m. iš Vilniaus gubernijos vidurinių mokyklų iš viso išėjo ir jas baigė 1 581 berniukas (baigė 947, tarp jų 418 valstiečių) ir 282 mergaitės (iš jų baigė 204, 50 valstiečių)[3]. Prie šių vidurinių mokyklų nepriskirtos specialiosios vidurinės – dvasinės seminarijos, kurias baigdavo daug didesnis procentas valstiečių (1848–1852 m. iš 65 Varnių seminariją baigusių žmonių 63 buvo valstiečiai).

Tuo metu vidurinio išsilavinimo žmonės sudarė pagrindinę inteligentijos dalį. Patys amžininkai pastebėjo tam tikrų profesijų priklausomumą nuo socialinės kilmės. Pvz., Jonas Chodzka Boreika (Jan Chodźko Borejko) 1822 m. pažymėjo, kad iš 16 mokyklų, kuriose daug valstiečių ar smulkiosios šlėktos (Dotnuvos, Kalvarijos, Telšių, Kražių), daugiausia eina į dvasininkus ar palestrą (teismo tarnautojus), kuriose vyrauja šlėktos ir miestiečiai (Kauno apskrities mokyklos) – į palestrą, smulkius valdininkėlius, policiją, patys skurdžiai (iš 2–3 klasių) – į amatininkus, o pasiturintys bajorai (Kėdainiai, Vilnius) – į universitetą ir palestrą. 1836 m. Kėdainių vidurinės mokyklos direktorius apskaičiavo, kad jei Kauno gubernijos vidurinėse mokyklose mokytųsi 10 000 smulkiųjų šlėktų (jis čia kartu suplaka ir laisvuosius valstiečius), tai iš jų būtų 1 500 dvasininkų, 500 palestrantų, 200 ūkvedžių, 200 bajorų savivaldos pareigūnų, 50 karišķių. Amžininkų pažymėtos profesijų pasirinkimo tendencijos maždaug atitinka tikrovę.

Aktyviai dalyvaujančią lietuvių nacionalinės kultūros kūrime inteligentiją (rašytojus, švietėjus ir kt.) sudarė nedidelė grupė baigusiųjų aukštąjį mokslą (Simonas Daukantas, Simonas Stanevičius, Jurgis Pliateris, Motiejus Valančius, Antanas Baranauskas ir kt.), daugumą – baigusieji vidurinį ar nepilną vidurinį. Profesiniu atžvilgiu pastaruųjų grupei dažniausiai priklauso dvasininkai, bet čia reikėtų pažymėti, kad daugelis jų vienu ar kitu būdu susiję su mokykla. Socialiniu atžvilgiu lietuvių inteligentiją, be vieno kito stambiojo bajoro, sudarė keletas vidutinių ir smulkiųjų, o pagrindinę dalį – laisvieji valstiečiai. Šis sluoksnis, o ne bajorija (kaip teigia Mykolas Biržiška, Ježis Ochmanskis (Jerzy Ochmański)) XIX a. pirmojoje pusėje buvo lemiamas veiksnys lietuvių nacionalinei inteligentijai formuojantis. Laisvųjų valstiečių sluoksnis buvo ne tik šaltinis, iš kurio

[2] VUB RS, f. KC, b. 256.

[3] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 4708, l. 81–82.

inteligentija formavosi ir pasipildė, bet kartu ir jos veiklos pagrindinė dirva, jos auditorija. Stipriausias ir gausiausias laisvųjų valstiečių sluoksnis buvo Žemaitijoje. Smulkioji šlėkta ten kalbos atžvilgiu dar nebuvo atitrūkusi nuo pagrindinio tautos kamieno. Kultūrinis jos lygis nedaug kuo skyrėsi nuo laisvojo valstiečio lygio.

XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje pastebimai iro vadinamosios šlėktiškosios demokratijos institucijos ir keitėsi feodalinio priklausomumo ryšiai. Dalis smulkiųjų šlėktų, netekusi kai kurių ankstesniųjų pragyvenimo šaltinių, turėjo gerokai persiorientuoti. Todėl vieni ekonominiu ir kultūriniu atžvilgiu smuko (tą liudija Stanislovas Moravskis (Stanisław Morawski, „Szlachta bracia"), kiti veržėsi į vidurines ir aukštąsias mokyklas. Iš visų profesijų mažiausiai beviliojo šlėktas žemesnioji dvasininkija. Į ją buvo atviras kelias valstiečiams (prie jų priskiriami ir smulkių miestelių, kurių gausumu Lietuva buvo pati pirmoji Rusijos imperijoje, gyventojai) – tai pagrindinė jiems prieinama inteligentiškoji profesija. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje aiškiai didėja Telšių, Šiaulių, Raseinių apskričių valstiečių poreikis mokytis; jau pirmajame XIX a. ketvirtyje tarp Lietuvos ir Vilniaus mokslo apygardos sričių konstatuojamas didelis liaudies raštingumo skirtumas. Vakarinėje Lietuvos dalyje kalbamuoju laikotarpiu į vidurines mokyklas masiškai ėjo smulkieji bajorėliai ir kai kuriose apskrityse – valstiečiai. Nepaisant visur diegiamos luominio švietimo idėjos, pačioje liaudyje stiprėjo įsitikinimas, kad galima išeiti iš savo luomo ir pasiekti laisvesnį ir kartu materialiniu atžvilgiu labiau aprūpintą gyvenimą. Ši dispozicija buvo itin lemtinga nacionalinei lietuvių inteligentijai kurtis. Didelė dalis besimokančiųjų pritapdavo prie lenkiškos bajoriškosios kultūros, kurios sąmoninga ekspansija ypač sustiprėjo, kai, žlugus feodalinei Lietuvos ir Lenkijos Valstybei, buvo siekiama konsoliduoti visą buvusią valstybės teritoriją į vieną nacionalinį (lenkišką) vienetą. Vis dėlto tam tikras valstiečių ir dar nepraradusių savo gimtosios kalbos smulkiųjų žemaičių bajorėlių būrimasis kai kuriose vidurinėse mokyklose (Kalvarijos, Dotnuvos, Padubysio) turėjo stiprinti nacionalinio bendrumo suvokimą. Visos Europos nacionalinių judėjimų ir kartu vis kylančio domėjimosi liaudies, kaip išskirtine, kultūra atmosferoje tvirtėja šito jaunimo nacionalinė savimonė. Negalėjo nepalikti pėdsako žemaičių sąmonėje ir socialinėje struktūroje dviejų šimtmečių karas su kryžiuočiais (tą pažymi ir Nikolajus Ulaščikas (Nikolaj Ulaščik)). Čia tarp bajorijos turėjo būti gyvesnė Lietuvos suverenumo ir atsiskyrimo nuo Lenkijos mintis. Daug platesnis negu baudžiavos nukamuoto žmogaus turėjo būti žemaičių laisvojo valstiečio visuomeninis akiratis (tai rodo aktyvus jų

dalyvavimas sukilimuose XVIII–XIX a.). Susidūrus mokyklos suole tiems dviem sluoksniams, turėjo vykti savotiškas jų kultūrų integracinis procesas ir kartu tvirtėti bei ryškėti nacionalinių požymių supratimas.

Vienas pirmųjų ir svarbiausių klausimų – tai nacionalinės kalbos klausimas. Per XIX a. pirmąją pusę aiškiai susiformuoja naujas iki tol inteligentijoje šiaip neformuluotas požiūris į lietuvių kalbos vartojimą. Gimtoji kalba imama laikyti ir mokslo kalba, svajojama apie jos įteisinimą visuomenės gyvenime. Jos kultūra laikoma sąlyga bendrajai tautos kultūrai kelti. Čia jau iškyla nacionalinės mokyklos klausimas. Tai pirmasis kovos dėl nacionalinės kultūros etapas. Radikaliausieji iš jų jau bando kelti politinio suverenumo idėją (S. Daukantas), o konservatyvieji netgi nereikalauja gimtosios kalbos lygiateisiškumo su įsigalėjusiomis krašte kitomis kalbomis. Idėjiniam radikalumui ir konservatyvumui tarpti nemažą reikšmę turėjo inteligentijos profesinis veidas (jos daugumą sudarė dvasininkai). Pasaulietinės inteligentijos vaidmuo tuo požiūriu buvo itin svarbus.

Čia spausdinamas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai: konferencijų medžiaga, Sudarė V. Rajeckas, Vilnius, 1969, *p. 38–43, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

Kultūrinės idėjos Vilniaus universitete XIX a. pradžioje

Feodalizmo epochoje vyravo bajoriškoji kultūra, ir jos atstovai dažniausiai tartum nepastebėdavo liaudiškosios. Tiesa, daugelyje Europos kraštų dar stipriai laikosi miestiečių luomas su savąja kultūra. Žinoma, vienos tautybės įvairių luomų kultūros turėjo nemaža bendrų bruožų, sudarančių pagrindą tautos kultūrai egzistuoti. Šiandien kultūros moksle kalbama ne tik apie įvairių socialinių sluoksnių, tautų kultūras, bet ir apie profesinių grupių, jaunimo, šeimų ir t. t. vadinamąsias subkultūras.

Štai ir norėtųsi žvilgterėti į XIX a. pirmosios pusės Vilniaus universiteto vietą tarp to meto kultūrų, ypač į jo santykį su lietuvių kultūros vystymosi demokratine kryptimi.

Vilniaus universitetas buvo žymiausias kultūros židinys 1803 m. sudarytoje Vilniaus švietimo apygardoje, kuri apėmė didžiąją dalį etnografinės Lietuvos, Baltarusijos ir dalį Ukrainos. Jis tuo laikotarpiu turėjo atlikti tris pagrindines funkcijas: mokslo kūrimo, mokymo ir švietimo organizavimo bei administravimo. Be to, universiteto žinioje buvo didelė periodinės spaudos dalis. Jam priklausė ir pasaulietinių knygų cenzūra. Universiteto dėstytojai ir studentai, dalyvaudami visuomenės gyvenime, reiškė įvairias mokslines ir visuomenines tendencijas, kurios vienaip ar kitaip atsiliepė pagrindiniams epochos procesams ar įsiliejo į juos. Irstant feodalizmui, svarbiausi momentai buvo baudžiavos panaikinimas, o kartu ir socialinės sąmonės kitimas. Su tomis problemomis glaudžiai siejosi nacijų formavimasis, reiškęsis nacionalinės sąmonės stiprėjimu ir nacijų konsolidavimusi. Demokratinis šio proceso srautas kėlė kiekvienos tautos liaudies kultūros vertę, kartu ir socialinį bei kultūrinį liaudies žmogaus aktyvumą. Visa tai vertė tobulinti švietimą, skatino kurti naujus išsilavinimo modelius, keitė požiūrį į žmogų, ypač į liaudies žmogų, į tautą. Šie poslinkiai ryškiausiai atsispindėjo romantinės srovės literatūroje.

Kai kuriuos šio sudėtingo proceso reiškinius galima įžvelgti jau ir XVIII a. antrojoje pusėje. Šio amžiaus viduryje, oficialiajai švietimo administracijai nesikišant, pradėta palyginti gausiai leisti lietuviškus elementorius, kurių šimtmečio pabaigoje buvo parduodama po 1 000 egz. vidutiniškai per metus. Tai rodytų, kad sparčiai augo pačios lietuvių liaudies poreikis mokytis gimtąja kalba ir drauge brendo Lietuvos šviesuomenėje nauji veiklos daigai. XVIII a. pabaigoje,

1794 m. sukilimo metu, atsirado reikalas vartoti lietuvių kalbą politiniams leidiniams ir raštams[1]. Vadinasi, turėjo būti mokančių lietuviškai skaityti ir liaudyje, ir tarp bajorų. Įdomu, kad tuo pat metu, Antanui Tyzenhauzui (Antoni Tyzenhauz) renkant moksleivius iš valstybinių ekonomijos dvarų į Gardino profesines mokyklas, pastebėta, kad gabiausieji buvę iš Šiaulių ekonomijos. Vadinasi, ten būta stipresnių švietimo tradicijų – turbūt neatsitiktinai Šiaulių ekonomijos sukilėliams vadovavo patys lietuviai valstiečiai. XVIII a. pabaigoje susiburia lietuvių inteligentų grupelė, kuri jau XIX a. pradžioje prabyla lietuviškais raštais: Dionizas Poška, Juozapas Arnulfas Giedraitis, Dominykas Mogėnas, Antanas Strazdas ir kt. Nuo pat XIX a. pradžios toliau bręsta ir stiprėja lietuviškosios mokyklos idėja, kurią puoselėjo ne švietimo institucijos, o socialiniai ir nacionaliniai veiksniai.

Kokios Vilniaus universiteto pozicijos šiuo atžvilgiu?

Pasižiūrėjus į to meto mūsų aukštosios mokyklos dėstytojų etninį priklausomumą, krinta į akis tai, kad jis nebuvo vienalytis. Amžininkų atsiminimuose ir dokumentuose tiesiogiai atkreipiamas dėmesys į palyginti nemažą užsieniečių grupę. Tačiau kai kurie universiteto žmonės, kaip Stanislovas Jundzilas (Stanisław Jundziłł), Kazimieras Kontrimas (Kazimierz Kontrym), Jonas ir Andrius Sniadeckiai (Jan Śniadecki, Jędrzej Śniadecki), nepritarė svetimšalių kvietimui, argumentuodami, kad šie nepažįsta krašto, jo kultūros tradicijų ir todėl galėtų padėti tik atliekant mokslo tiriamąjį darbą, bet ne pedagoginį ir mokyklų administravimo. Taigi turime tartum dvi stovyklas. Be to, „svetimšalių“ grupė dažniausiai dėstė ne lenkiškai ir trukdė pereiti prie vienos dėstomosios kalbos. Parsikviestųjų iš užsienio vadu buvo laikomas antikos žinovas Gotfrydas Ernestas Grodekas (Gottfried Ernest Groddek), kilęs nuo Gdansko. Jo skaitomi kursai ir seminaras turėjo nemažą poveikį Adomui Mickevičiui (Adam Mickiewicz), Simonui Stanevičiui, Simonui Daukantui, Silvestrui Valiūnui, formuojantis jų estetinei kultūrai ir naujam (neohelenistiniam) požiūriui į antikinę literatūrą, kurią, kaip teigė G. E. Grodekas, reikia nagrinėti glaudžiai susietą su visa tautos kultūra, nes ji – tautos dvasios išraiška. (Šiandien kartais bandoma visiškai nuvertinti G. E. Grodeko teigiamą poveikį dėl jo nepalankaus santykio su lenkų kalba universitete (K. Mężyński)). Kyla mintis, ar kartais kai kurios bendrosios neohelenistinės idėjos apie glaudų nacionalinės kultūros ir raštijos santykį nebus

[1] J. Jurginis, Pasaulietinės lietuvių literatūros pradžia, Mokslas ir gyvenimas, 1976, nr. 6, p. 26–27.

paskatinusios ne tik lenkų, bet ir lietuvių poetus prabilti visai naujais, pagrindinius laiko klausimus apibendrinančiais vaizdais.

Apie „ne svetimšalių“ dėstytojų etninę kultūrinę diferenciaciją universiteto istoriografijoje nekalbama. Žinau tik vieną tyrinėtojo Liudviko Janovskio (Ludwik Janowski) užuominą, kad šioje grupėje galima skirti lenkiškąją ir lietuviškąją tendenciją[2]. Atrodo, kad yra pagrindo kalbėti dar apie dvi to meto kultūrines tendencijas ir jų tarpusavio santykį. Universitete dirbo nemaža žmonių, kilusių iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) teritorijos. Ir buvo atvykusiųjų iš Lenkijos. Nepaisant ilgo unijos laikotarpio, kultūriniai skirtingumai tebebuvo jaučiami ir pabrėžiami. Ir čia lenko ir lietuvio sąvokos dažnai reikšdavo ne tiek kalbos skirtingumą, kiek kultūrinių tradicijų įvairumą. XVIII a. antrojoje pusėje, lenkų nacijos konsolidavimui stiprėjant, ypač didelį vaidmenį turėjo atlikti švietimas. Edukacinės komisijos politinę misiją turėjo tęsti, pagal Vilniaus švietimo apygardos kuratorių Adomą Jurgį Čartoriskį (Adam Jerzy Czartoryski), Vilniaus universitetas. Šiuo atžvilgiu daug nusipelnė krokuviškis Jonas Sniadeckis, 1807–1815 m. buvęs Vilniaus universiteto rektoriumi, veiklus ir įtakingas profesorius. Jo, puikaus lenkų kalbos stilisto, ausį žeidė daugelio dėstytojų ir studentų nelenkiška tartis ar kitos lenkų kalbos klaidos. Tačiau buvo ir tokių dėstytojų, kaip Jonas Skydelis, kuris, amžininkų liudijimu (vertingų atsiminimų autoriaus Tomo Jurgio Dobševičiaus (Tomasz Jerzy Dobszewicz)), ligi mirties, puikiai mokėdamas kelias užsienio kalbas, taisyklingai lenkiškai kalbėti taip ir neišmoko. Vieni šių LDK senbuvių dėstytojų lietuviškai mokėjo, kiti buvo kilę iš baltarusiškų ar ukrainietiškų sričių, tačiau visi jie jautė tam tikrą kultūrinį bendrumą.

1810 m. D. Poška atsiuntė universiteto tarybai įvertinti savo lietuviškos poezijos pluoštą. Įdomus tas faktas, kad siuntė ir kad buvo lietuviškai skaitoma. Iš profesorių, ne vien mokančių lietuviškai, bet ir palikusių raštų apie lietuvių kalbą, minėtinas Kražių mokyklos absolventas matematikas Zacharijas Nemčevskis (Zachary Niemczewski). Studijuodamas užsienyje, jis parašė prancūzui Konradui Malte-Bronui (Conrad Malte-Brun) du skyrius apie Lietuvą ir lietuvių kalbą jo knygai „Senosios ir dabartinės Lenkijos paveikslas“ („Tableau de la Pologne ancienne et moderne“)[3]. Tas pats Z. Nemčevskis rašė

[2] L. Janowski, W promieniach Wilna i Krzemieńca, Wilno, 1923, p. 11.

[3] C. Malte-Brun, Tableau de la Pologne ancienne et moderne, Paris, 1807.

teigiamą recenziją Aleksandro Butkevičiaus 1811 m. parengtai mokykloms lietuvių ir lenkų kalbų gramatikai, kurią universiteto cenzūra kažkur prapuldė ir dėl kurios atkakliai kovojo Vincentas Valmikas. Deja, daugiau dėstytojų, kurie būtų ką konkretaus nuveikę lietuvių kalbai ir jos raštijai, atrodo, nėra. O 1803–1804 m. bandyta per mokyklas parinkti žinių apie lietuvių kalbą ir tautosaką (ne universiteto iniciatyva), bet konkrečių rezultatų negauta. Taigi dėstytojų santykis su lietuvių kalba nebuvo vienodas.

Švietimo administravimo darbe buvo tęsiama Edukacinės komisijos linija. Tuo rūpinosi apygardos globėjas ir ypač J. Sniadeckis. Rūpinimasis lenkų kalbos kultūra buvo viena iš veiksmingų priemonių naujoviškai lenkų nacijai formuoti. Universitetas įpareigojo mokyklų vizitatorius rūpintis, kad visų mokyklų moksleiviai jau nuo pirmosios vidurinės mokyklos klasės būtinai kalbėtų lenkiškai. Mokytojams nebuvo lengva „pralaužti" lenkiškai nemokančius vaikus. Tai 1805 m. pastebėjo iš Lenkijos atvykęs prof. Filipas Neriušas Golianskis (Filip Neriusz Golański) ir pasiūlė dėstyti tose srityse, kur vaikai kitaip kaip lietuviškai nemoka, mokinių gimtąja kalba. Į šį pasiūlymą praktiškai nereaguota, – tai būtų kirtęsi su pagrindinėmis bajoriją ir naujai besirandančią pasaulietinę inteligentiją vienijančiomis lenkiškomis nacionalinėmis tendencijomis.

Universiteto cenzūros komitetas trukdė pasirodyti lietuviškiems vadovėliams. Kovota ne prieš lietuvių kalbą apskritai, o prieš jos vartojimo plėtimą, bijota, kad ji gali tapti ne vien liaudies, bet ir inteligentijos kalba – tautos kalba. 1830 m. išleisto lietuviško aritmetikos vadovėlio recenzentas, be metodinių priekaištų, nurodo, kad šia kalba tokių mokslų nereikią dėstyti. Šis argumentas išliks iki XIX a. vidurio; antai žinomas istorikas Mykolas Balinskis (Michał Baliński), palyginti demokratiškas žmogus, tebebus nusistatęs prieš tai, kad lietuvis valstietis kiek plačiau lavintųsi lietuviškai, nes tai jam pačiam esą visur užtvertų kelią. Su ta pažiūra kovojo vis gausėjanti lietuvių demokratinė nacionalinė inteligentija, kuri jau kitaip žiūrėjo į lietuvių kalbą ir kitaip suprato tautos sąvoką. Buvo pasiekta, kad vienu tarpu į cenzūros komitetą buvo įsileistas ir lietuviškai mokantis narys.

Universiteto komitetas nesirūpino lietuvių kalbos dėstymu parapinėse mokyklose. Mums žinoma vienintelė Joniškėlio mokykla, kurios nuostatuose 1810 m. buvo įrašytas universiteto reikalavimas, kad mokytojai mokėtų lietuviškai. Šitą įrašą, atrodo, bus padaręs K. Kontrimas, kuris sudarė mokyklos

nuostatus ir 1822 m. surašė visą memorandumą universitetui dėl lietuvių kalbos lektorato ir viešumo teisių[4].

Šiek tiek kitokios, tačiau artimos minėtajai pozicijos laikosi universiteto dėstytojai, susibūrę „Nenaudėlių" draugijon ir leidžiantys satyrinį leidinį „Gatvės žinios". Daugelio satyrinių straipsnių siužetui „nenaudėliai" pasirinko tariamai drevėje atrastą lietuvišką mokslinį rankraštį. Tad juokėsi jie iš kai kurių to meto žmonių, maniusių, kad lietuviai yra turėję ne tik liaudžiai skirtą raštiją. Suprantama, kad intelektualams ši naivi fantazija kėlė šypseną. Ir vis dėlto tas vienas pasišaipymas ir dar pačių „nenaudėlių" humoristiškai pasirinkti lietuviški (ne iš antikos mitologijos) slapyvardžiai rodo, kad visuomenėje vyksta tam tikras pažiūrų į lietuvių kalbą kristalizavimasis. „Nenaudėlių" žaidimas lietuviškąja pagonybe dvelkė ir sentimentu jai. Prisiminkime, jog tuo metu pamažu pradeda formuotis mintis, kad pagonybė – neatskiriama Lietuvos nepriklausomumo žymė. „Nenaudėliams" to „separatizmo" neprikiši, bet aišku, kad nemaža dalis universiteto dėstytojų neslėpė savo kultūrinių tradicijų bendrumo su savita LDK kultūra.

Dirbdami pedagoginį ir mokslinį darbą, vieni tokių dėstytojų krašto kultūrines tradicijas toliau plėtojo ir modernino, kiti, ar nerasdami atramos ankstesniame savo mokslo srities etape, ar jos neieškodami, nes nebuvo susiję su žeme, kurioje atsidūrė, daugiau ar mažiau netiesiogiai skatino kai kuriuos jau vykstančius visuomenėje procesus. Antai naujai įsteigta Politinės ekonomijos katedra originalių mokslinių idėjų nesukūrė, tačiau jos nuosekli antibaudžiavinė pozicija šiek tiek veikė kultūros demokratėjimą ir sudarė palankesnes sąlygas nacionalinės lietuvių kultūros daigams tarpti. Reikėtų vertinti ir prolenkiškų pažiūrų literatūros dėstytojo Leono Borovskio (Leon Borowski) raginimą domėtis folkloru. Ši mintis reikšminga ir lietuvių, ir baltarusių tautinių kultūrų plėtojimuisi.

Kiek kitaip krašto tradicijų atžvilgiu vystėsi dvi kitos mokslų šakos: istorija ir ypač teisės istorija. XIX a. pirmajame ketvirtyje išaugo visuomeninė istorijos mokslų reikšmė. Jau XVIII a., empirinių mokslų metodologijai veikiant, ypač padažnėjo autentiškų istorijos faktų vertinimas ir todėl pagyvėjo jų rinkimas ir dokumentų tyrimas. Plečiantis nacionaliniam judėjimui Europoje, imama ieškoti kiekvienos tautos savitumo bruožų. Tauta vis plačiau suvokiama ne vien

[4] J. Palionis, Vilniaus Franklinas [K. Kantrimas – XVIII a. Lietuvos kultūrinio gyvenimo veikėjas], Mokslas ir gyvenimas, 1976, nr. 9, p. 18–19.

kaip elito sluoksnis, jai priskiriama ir liaudis, išlaikiusi daugiausia nacionalinių bruožų.

Tuo metu Vilniaus universitete mokėsi ir ėmė garsėti kaip dėstytojas žymusis lenkų istorikas Joachimas Lelevelis (Joachim Lelewel)[5], kurį teigiamai vertino Karlas Marksas. Laikydamasis senų unijinių pozicijų, jis pritarė Lietuvos istorijos tyrinėjimams. Pats prirašė mažutį skyrelį apie Lietuvą prie mokykloms skirto Lenkijos istorijos vadovėlio. Be to, išleido studijėlę apie lietuvių kilmę. Tačiau augančio lietuvių visuomenės poreikio geriau pažinti savąją praeitį (kai kuriose mokyklose tuo metu jau buvo dėstomi atskiri Lietuvos istorijos kursai) negalėjo patenkinti nei mažas skyrelis vadovėlyje, nei kai kurios autoriaus išvados. Kiek vėliau (1829 m.) Dionizas Poška pageidavo, kad vadovėlį mokykloms rašytų lietuvis, gerai mokantis lietuviškai. Ir ne dvasininkas, vadinasi, kad galėtų nešališkai vertinti pagoniškąją ikiunijinę Lietuvą.

Specialiai Lietuvos istorija domėjosi Ignas Onacevičius (Ignacy Onacewicz, 1780–1845), pirmasis skaitęs statistikos kurso pabaigoje Lietuvos istoriją. S. Daukantas, susibičiuliavęs su I. Onacevičiumi, palaikė su juo ryšius ligi pat šio mirties. Minėtinas čia teisės istorikas Ignas Danilavičius (Ignacy Daniłowicz, 1787–1843), tyrinėjęs Lietuvos teisę ir bandęs atskleisti jos savitumą. Teisininkas Juozapas Jaroševičius (Józef Jaroszewicz, 1793–1860) bemaž kartu su S. Daukanto „Būdu“ (1844 m.) išleistoje Lietuvos kultūros 3 tomų apybraižoje jau konstatuoja, kad istorijos raidoje iš valstybinio ir kultūrinio gyvenimo išstumta lietuvių kalba jo gyvenamuoju metu pradeda atgimti. Uniją J. Jaroševičius vertino kritiškai: ji sudariusi tam tikrą prielaidą kultūrai pakilti, bet neigiamai atsiliepusi Lietuvos kultūros nacionaliniam savitumui. Šios pastabos jau rodo, kad autorius mato ir vertina naujuosius laiko posūkius – ir besiskiriančią lietuvių nacionalinės kultūros raidos liniją.

Žiūrint į universitetą kaip į dėstytojų ir studentų bendruomenę, kurioje ir visuomeninę, ir kultūrinę iniciatyvą bei aktyvumą gali rodyti ne vien profesūra, bet ir jaunimas, derėtų ir čia išskirti ne vieną, o kelias tendencijas. Tiesa, tarp jaunimo nerasime atitikmens dėstytojų svetimšalių grupės nuotaikoms, nes absoliučią daugumą studentų sudarė buvusios LDK teritorijos gyventojai, nemaža jų dalis buvo smulkūs bajorėliai. Jie labiausiai ir pajuto pasikeitusias politines ir besikeičiančias socialines sąlygas – jiems reikėjo ieškotis naujų pragyvenimo šaltinių. Tarp jaunimo buvo nemaža palyginti abejingų kuriama-

[5] P. Dundulienė, J. Lelewelis apie lietuvių etnografiją, Mokslas ir gyvenimas, 1977, nr. 12, p. 26–27.

jam kultūriniam darbui, besidairančių patogiai prisitaikyti prie naujovių. Mus domina aktyvieji.

Reprezentatyviausios buvo dvi studentų grupuotės – išgarsėjusieji filomatai ir filaretai – ir vadinamasis lietuvių studentų susibūrimas, vadovaujamas S. Stanevičiaus. Pirmieji visiškai rėmėsi LDK kultūrinėmis tradicijomis ir buvo nusistatę prieš baudžiavą, ne tik pastebėjo, bet ir vertino liaudies dvasinę kultūrą (konkrečiai baltarusių – Jonas Čečiotas (Ivan Czeczot), poetinių vaizdų sėmėsi iš pagoniškosios Lietuvos laikų (A. Mickevičius). Tokios jų pažiūros buvo artimos antiunijinėms nuotaikoms. Tačiau kultūrine, ypač švietimo veiklos, programa filomatai ir filaretai siekė per lenkų kalbą konsoliduoti buvusios Žečpospolitos teritorijos gyventojus į vieną lenkų naciją.

Lietuvių studentų susibūrimas laikėsi demokratinės liaudies švietimo koncepcijos, t. y. jie realiai suprato gimtosios kalbos svarbą, plačiau žiūrėjo į lavinimo turinį, kovojo prieš lietuvių kalbos vartojimo ribojimą, reiškė antibaudžiavines ir antiunijines nuotaikas. Čia atsispindi lietuvių nacijos formavimosi prielaidos. Šį procesą lėmė bendri ekonominiai socialiniai ir kultūriniai poslinkiai. Dėstytojai į šias švietimo koncepcijas beveik neatsiliepė. Tačiau K. Kontrimo memorandumas, kuriame reikalaujama lietuvių liaudžiai teisės gimtąja kalba susikalbėti visose viešosiose įstaigose, itin reikšmingas.

Apibendrinant tai, kas pasakyta, kyla tokios mintys. Ar aptardami universiteto vaidmenį kartais ne per daug izoliuojame jį nuo bendrųjų to meto socialinių kultūrinių procesų? Juk tie procesai lėmė daugelį universitete besireiškiančių tendencijų. Pati aukštoji mokykla apėmė daugelį kad ir prieštaringų minėtų tendencijų. Tuomet intensyviai formavosi nacijos ir nacionalinės kultūros. Turbūt neteisinga senąjį Vilniaus universitetą laikyti vienos kurios kultūros židiniu ir puoselėtoju (kaip tai daro, be kitų, ir neseniai pasirodžiusio veikalo apie Vilniaus švietimo apygardą autorius prancūzas Danielius Bovua (Daniel Beauvois). Norint aiškiau suvokti laiko lemiamas naujoves, ar nebūtų teisingiausia tarti, kad, šalia ne taip jau ryškių kosmopolitinių tendencijų, universitetas visais savo kultūriniais pagrindais pirmiausia rėmėsi LDK tradicine kultūra, kurios buvimą jautė dauguma jos piliečių ir valstybei nustojus egzistuoti. Be abejo, toje kultūroje dėl unijos būta nemaža būtent lenkiškosios nacionalinės kultūros elementų, tačiau jas sutapatinti turbūt netikslu. Nuo XVIII a. ketvirtojo ketvirčio Edukacinės komisijos švietimo reforma buvo viena ryškiųjų lenkų nacijos konsolidavimosi reiškėjų. Vilniaus švietimo apygardos kuratorius dėjo visas pastangas, kad Vilniaus universitetas tęstų pradėtą Edukacinės komisijos

darbą. Tai buvo vienas iš universiteto veiklos barų, kur galima kalbėti apie tuo metu stipriai besireiškusią lenkų nacionalinio judėjimo įtaką. Tačiau ji nebuvo vienintelė ir vyraujanti. Pamažu ryškėjo bei stiprėjo ir lietuvių nacionalinės kultūros formavimosi procesas. Ir jis turėjo savo atspindžių universitete, daugiausia tarp jaunimo. Matome besiformuojančius kai kuriuos ir baltarusių nacionalinės kultūros daigus, atsispindinčius universiteto kultūrinėse grupelėse. Ar nebūtų tiksliausia šią būklę kultūrinių procesų atžvilgiu formuluoti taip: paskutiniame savo gyvavimo ketvirtyje universitetas buvo pirmiausia LDK kultūrinių tradicijų židinys, kuriame vis stiprėjo besiformuojančių lenkų, lietuvių ir baltarusių nacionalinių kultūrų diferencijavimasis ir iš dalies sąveika.

Čia spausdinamas žurnale „Mokslas ir gyvenimas“, 1978, nr. 3, p. 13–15, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.

◇◇◇

Bibliotekos Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje

Siekiant susidaryti aiškesnį švietimo vaizdą kuriuo nors laikotarpiu, būtina žinoti, kuriais būdais plito knyga visuomenėje, kaip giliai ji prasiskverbdavo į kiekvieną socialinį sluoksnį, koks buvo jos turinys ir kiek ji prisidėjo prie pažangos. Visi šie klausimai platūs ir mūsų literatūroje dar palyginti nedaug tenagrinėti. Nesiimant jų kiek nuodugniau tirti, šiame straipsnyje bandoma aptarti bendriausiais bruožais, kokia buvo knygos platinimo Lietuvoje padėtis nuo XIX a. pradžios ligi 1863 metų sukilimo, daugiausia dėmesio skiriant mokyklų bibliotekoms, ypač jų fondams, kitas bibliotekas, pvz., vienuolynų, tik paliečiant, o daugelio kitų klausimų (knygų kainų, tiražų, draudžiamos literatūros iš užsienio prasiskverbimo, bibliotekų katalogavimo metodų ir t. t.) net nekliudant.

Medžiaga imta iš Vilniaus, Kauno, Leningrado archyvų, VVU mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriaus, LTSR valstybinės respublikinės bibliotekos fondų ir iš spausdintų šaltinių, vengiant kartoti plačiau žinomus mūsų spaudoje faktus. Todėl neproporcingai mažai pagal svarbą teskiriama straipsnyje vietos tokioms reikšmingoms mūsų krašto bibliotekoms, kaip universiteto ir bibliotekai prie Archeologijos muziejaus, apie kurias jau apsčiai rašyta.

XIX a. pirmojoje pusėje iš trijų bibliotekų tipų – viešųjų, uždarųjų ir privačių – palyginti svarbiausios buvo uždarosios, prie kurių priskiriamos mokyklų, įvairių draugijų ir vienuolynų bibliotekos. Jų uždarumo visuomenei laipsnis nevienodas, jos buvo skirtos didesniam ar mažesniam skaitytojų ratui.

Mokyklų bibliotekos XIX a. pirmajame ketvirtyje. Mokyklą galėjo lankyti beveik visi socialiniai sluoksniai, ir per ją knyga turėjo progos pasiekti ir mokinio šeimą – vadinasi, ir platesnę visuomenę. Mokykla parūpindavo mokiniams ir mokytojams vadovėlių. Be to, vidurinės mokyklos turėjo bibliotekas. Yra žinių, kad jau pačioje XIX a. pradžioje kai kurios iš jų buvo atdaros viešajam naudojimuisi. Tai rodo Juozapo Ignoto Kasakauskio-Korvino (Józef Ignacy Kossakowski-Korwin), Gardino gubernijos mokyklų direktoriaus, paaukojusio 1 000 tomų biblioteką Vidžių mokyklai, testamentas (1804 10 21), kuriame nurodytos sąlygos, kad biblioteka būtų amžinai prie mokyklos ir, šiai keliantis į kitą vietą, būtų keliama kartu su ja, kad nė viena knyga nebūtų išsinešama iš bibliotekos patalpos ir kad ja galėtų naudotis ir mokiniai, ir miestelio gyventojai[1].

[1] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 118, l. 1–3.

Mokyklų išsidėstymas visam krašte buvo palyginti tolygus, jos nebuvo susikoncentravusios tik didesniuose miestuose. XIX a. pirmajame ketvirtyje daugumą mokyklų Lietuvoje laikė vienuoliai (iš pradžių tebuvo 1, paskui 3 akademinės pasaulietinės vidurinės mokyklos Vilniaus gub.), todėl vienuolynų ir mokyklų bibliotekos būdavo dažnai neatskiriamos. Kadangi visos mokyklos buvo pavaldžios universitetui, tai vienuolynai kartais formaliai skirdavo knygas, kurios skiriamos mokyklai, o kurios pačiam vienuolynui. Pavyzdžiui, 1816 m. ataskaitose Dotnuvos, Raseinių, Vidžių, Žemaičių Kalvarijos apskritinės mokyklos rašo neturinčios mokyklų bibliotekų, o tik vienuolynų bibliotekas[2]; Troškūnų mokyklos ataskaitoje 1803 m. taip pat pažymima, kad atskiros bibliotekos mokykla neturi ir kad tuo tarpu nupirkta 125 knygos mokytojams iš vienuolyno[3].

Dėl viso to šiandien sunkiau yra tiksliai nustatyti to meto mokyklų bibliotekų dydį. Kražių vidurinė mokykla 1803 m. turėjo 3 264 knygas[4], Kauno apskritinė 1803 m.– apie 1 000[5] (1805 m. ji turėjo 1 075 knygas[6]), Vidžių – taip pat apie 1 000 (J. I. Kasakauskio paaukotos 1804 m.)[7], Barūnų (1803 m.) – 285 knygas[8], Kaltinėnų – 62[9], Raseiniuose vizitatorius Jonas Chodzka (Jan Chodźko) 1822 m. terado 102 knygas[10], panašią padėtį jis konstatavo ir Dotnuvos bei Troškūnų bibliotekose, Seinų vaivadinėje (prilygstančioje gimnazijai) 1826–1827 m. m. tebuvo 1 062 tomai[11].

Universitetas, tvarkydamas vidurines mokyklas, stengėsi paveikti ir jų bibliotekų komplektavimą. Bet kadangi vienuolynų mokyklos finansiškai nuo universiteto nepriklausė, o patys vienuolynai XIX a. pirmojoje pusėje aiškiai smuko, tai sunku buvo priversti juos skirti daugiau lėšų knygoms, ypač naujoviškoms. Visų mokyklų vienuoliai ataskaitose skundėsi lėšų trūkumu. Universitetui pasiūlius įsigyti šią ar kitą knygą, atsakydami nuolatos jie teisindavosi pinigų sto-

---

2 Ten pat, b. 530, l. 86, 89, 92, 93.

3 Ten pat, b. 55, l. 113.

4 Ten pat, l. 183; plg. V. Abramavičius, M. Brenšteinas apie senąją Kražių biblioteką, Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. 2, Vilnius, 1963, p. 82.

5 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 55, l. 91.

6 Pinchas Kon, Z lat nauczycielskich Adama Mickiewicza 1819–1823, Ateneum Wileńskie, t. 6, 1929, p. 160.

7 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 118, l. 1–3.

8 Ten pat, b. 55, l. 88.

9 Ten pat, l. 141.

10 VUB RS, f. KC, b. 515.

11 Rocznik Instytutów religijnych i edukacyjnych w Królestwie Polskiem, Warszawa, 1827, p. 318.

ka. Antai Telšių mokykla 1817 m. atrašė universitetui, kad siūlomą Samuelio Bogumilo Lindės (Samuel Bogumił Linde) žodyną jie mielai imtų veltui, bet pirktis neturi iš ko[12].

Vis dėlto ir vienuolynų mokyklų bibliotekos pamažu didėjo, plėtėsi knygų turinys, vis daugiau atsirasdavo pasaulietinių veikalų. Tačiau universiteto kultūrinė politika veiksmingiausiai galėjo būti vykdoma tik tose mokyklose, kurios finansiškai jam priklausė, t. y. akademinėse. Ne visų mokyklų bibliotekų augimo tempai buvo vienodi. Jie priklausė ne tik nuo finansinės mokyklos padėties, bet ir nuo mokytojų parengimo, jų išsilavinimo lygio: kur būdavo daugiau baigusių universitetą ar studijavusių jame, ten savaime ir intelektinis aktyvumas buvo didesnis, o drauge ir interesas knygai didesnis. Nemaža reikšmės turėdavo ir atskiri mokytojai, pvz., Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz), mokytojaudamas Kaune, išrašydino apsčiai grožinės literatūros ir estetikos knygų[13].

Vienuolynų mokyklų bibliotekų augimo tempus rodo iš dalies Barūnų mokykla. 1803 m. ji turėjo 285 knygas, o 1823 m. – 765[14], tarp jų 59 fizikos, matematikos ir gamtos mokslų knygas, 27 poezijos (be antikos, tik Ignaco Krasickio (Ignacy Krasicki) ir Juliano Ursyno Nemcevičiaus (Julian Ursyn Niemcewicz) kūriniai), 19 medicinos knygų, 40 gramatikų ir žodynų; daugiausia leidinių buvo lotynų ir lenkų kalbomis, o rusų, vokiečių, italų ir graikų kalbomis – 68 ir viena vienintelė lietuviška knyga – „Ewangelie Polsko-Litewskie“[15] .

Laikotarpio pradžioje visų mokyklų bibliotekos naudojosi vienuolynų sukomplektuotomis knygomis, o vėliau jos ėmė plėstis ir keistis. Įdomiausias ir vaizdžiausias toks pavyzdys gali būti Kražių mokyklos biblioteka. Pirmajame amžiaus ketvirtyje ji buvo didžiausia ir turtingiausia iš visų mokyklų bibliotekų. Pradėta komplektuoti, įsikūrus tenai kolegijai (1619 m.), o 1803 m. inventoriniame bibliotekos sąraše[16], kaip jau minėta, sužymėta 3 264 egz. knygų. Daugiausia knygų joje buvo XVII a. – 834 pavadinimai; XVIII a. – 494 ir XVI a. – 350, vienoje knygoje pažymėta 1427 m. data[17]. Leidimo vietos atžvilgiu daugumą

---

[12] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 597, l. 96.

[13] Pinchas Kon, Z lat nauczycielskich Adama Mickiewicza..., p. 160–162.

[14] RVIA SP, f. 824, ap. 2, b. 154, l. 53–76.

[15] RVIA SP, f. 824, ap. 2, b. 154, l. 55.

[16] Sąraše nėra inkunabulų, kurie surašyti keliant Kražių gimnaziją į Kauną ir kurių negalėjo įsigyti Kražių mokykla XIX a. Šios senosios knygos galėjo būti karmelitų, perėmusių jėzuitų kolegiją, nuosavybė, bet tokiu atveju, keldamiesi į Kolainius 1817 m., jie galėjo jas pasiimti.

[17] Žr. plačiau: V. Abramavičius, M. Brenšteinas apie senąją Kražių biblioteką..., p. 82; J. Lebedys, Simonas Stanevičius, Vilnius, 1955, p. 296–297. Stengiamasi nebekartoti ten minimų faktų, o tik papildyti.

knygų sudaro Vakarų Europos leidiniai (tiksliai nustatyti pagal metus ir leidimo vietą iš katalogo negalima, nes ne visur jie pažymėti): Vilniaus leidinių – 251 pavadinimas, Kelno (Colonia) – 247, Antverpeno – 117, Krokuvos – 90, Varšuvos – 85, Liono (Lugdunum)[18] – 67, Romos – 52, Bazelio – 48, Venecijos – 41, Paryžiaus – 33, Vienos – 20 ir t. t.

Lotyniškame inventoriniame sąraše knygos suskirstytos skyriais pagal turinį ir, be to, atskirai išskirtos pagal kalbas.

Kaip ir visose senesnėse bibliotekose, Kražiuose vyravo lotyniškos knygos. Turinio atžvilgiu tikybinės knygos nustelbė pasaulietines, tačiau atskiri skyriai (nors ir ten pasitaiko tikybinių knygų) buvo pasaulietiniai: „Politici" – 98 knygos, „Mathematici" – 89, „Juris periti" – 89, „Philosophi" – 154, „Medici" – 16, „Gramatici" – 74 (tarp jų vyrauja žodynai), „Historici profani" – 157, „Philologi" – 29[19]. „Teisės" ir „Pasaulietinių istorikų" skyriuose nemaža dalykų, kurie lietė Lietuvos ir Lenkijos [Valstybės] gyvenimą: seimų nutarimų, konstitucijų, daugelio žymesniųjų Žečpospolitos istorikų veikalų[20].

Poezijos ir retorikos skyriuose vyravo romėnų autoriai: Vergilijus, Ovidijus, Terencijus, Plautas, Horacijus, Juvenalis, Seneka, Ciceronas, Lukrecijus ir t. t. Iš Lietuvoje lotyniškai rašiusiųjų randame Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus (Matthias Casimirus Sarbievius) lyriką ir poemas, Kazimiero Kojalavičiaus-Vijūko (Casimirus, Kazimierz Wijuk Koiałowicz) panegirikas („Panegyrici Heroum varia...", 1668?), retorikos teoretikų Žygimanto Liauksmino (Sigismundus, Zygmunt Lauxmin) „Oratorinę praktiką" („Praxis oratoria", Braunsbergas, 1648)[21] ir K. Kojalavičiaus-Vijūko „Retoriką" („Institutiones rhetoricae...", Vilnius, 1645?)[22]. Prancūzų klasicizmo autorių, kaip antai Nikola Bualo (Nicolas Boileau), dar nepasitaiko. Lenkų poetų terandame Janą Kochanovskį (Jan Kochanowski), Samuelį Tvardovskį (Samuel Twardowski) ir kelis mažai težinomus, – vadinasi, nei mokykloje, nei tarp pačių vienuolių plačiau lenkų literatūra dar nesidomėta. Paminėtina tiesiog su Vilniaus moksleivių gyvenimu susijusi knyga (ar rankraštis?) anonimo „Mowy Młodzi w Szkołach Wileńskich", Vilnius, 1734[23].

Bibliotekos komplektavimui neabejotinai turėjo įtakos reakcinė jėzuitų ideologija. Atskiru skyrium („Controversiae") išskirti poleminiai jėzuitų ir kitų

---

[18] Tuo metu taip pat buvo vadinamas ir Leidenas, pridedant žodį „Batavorum".

[19] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 55, l. 182.

[20] Žr. plačiau: V. Abramavičius, M. Brenšteinas apie senąją Kražių biblioteką...

[21] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 55, l. 163, 167, 168, 170.

[22] Ten pat.

[23] Ten pat, l. 167.

vienuolių ordinų leidiniai prieš reformaciją (187 tomai). Ten pat yra knygų, nušviečiančių ir priešininkų religines pažiūras, tačiau pasigendame lietuviškų reformatų ir protestantų spaudinių.

„Filosofų" skyriuje vyrauja Aristotelio, Tomo Akviniečio (Thomas Aquinus) veikalai ir ypač gausu įvairių jų komentavimų (daugiausia Aristotelio). Iš Renesanso ir Šviečiamosios epochos autorių itin nedaug: pvz., Renė Dekartas (René Descartes) („Cartesii Omnia Opera", 1686), Tomazas Kampanela (Tommaso Campanella) („Campanelli de Sensu Rerum et Magia", Frankofurti, 1620)[24]. Filosofinių knygų skyriuje sudėtos gamtos, matematikos, astronomijos ir fizikos knygos – visos jos tesiekia XVIII a. vidurį. Tarp jų nėra nei Mikalojaus Koperniko (Mikołaj Kopernik, Nicolaus Copernicus), nei Izaoko Niutono (Isaac Newton).

Šis knygų rinkinys Kražiuose, turtingas ir palyginti įvairus XVII ir XVIII a. žmogui, jau XIX a. skaitytojo patenkinti nebegalėjo. Jis buvo pernelyg humanitarinio profilio ir kone visai neatspindėjo XVIII a. antrosios pusės Europos minties laimėjimų, – jame vyravo reakcinės krypties knygos. Vis dėlto ir tokia biblioteka teikė galimybių mokytojams ir mokiniams gerai susipažinti su antikine literatūra, su istoriniais Lietuvą ir Lenkiją liečiančiais veikalais, ir joje skaitytojai galėjo rasti kad ir skurdų, bet šiokį tokį lietuviškų knygų rinkinį.

Amžiaus pradžioje, kol Kražių mokykla buvo karmelitų rankose (iki 1817 m.), biblioteka nelabai gausėjo[25]. Perėmus Kražių mokyklą universitetui, padėtis pasikeitė. Ji dabar buvo po Vilniaus gimnazijos ir Kauno apskritinės trečioji akademinė mokykla Lietuvoje.

Iš 1817–1825 m. Kražių gimnazijos išlaidų ir pajamų knygų[26] matyti, kad kiekvieną mėnesį universitetas siuntė Kražiams knygų. Pirmiausia buvo komplektuojami naujausi gamtos, fizikos ir matematikos veikalai, kurių ypač trūko bibliotekoje, daugiausia orientuojantis į prancūzų ir vokiečių leidinius. Antai 1818 m. lapkričio mėn. universitetas siuntė: Žano Batisto Bio (Jean Baptiste Biot) „Précis élément de Physique abrégé", 2 t. (vėliau išversta į lenkų kalbą), Ernsto Gotfrydo Fišerio (Ernst Gottfried Fischer) „Fizyka mechaniczna" (vertimas iš vokiečių kalbos), Andriaus Sniadeckio (Jędrzey Śniadecki) „Chemija" (lenkiškai), 2 t., Stanislovo Bonifaco Jundzilo (Stanisław Jundziłł) „Zoologija",

[24] Randama dar „Baeconis de Mirabilibus Mundi", Paryžius, 1542, – gal čia klaidingai užrašytas Rodžerio Bekono (Roger Bacon, 1214–1292) veikalas „De Mirabile Potestate Artis et Naturae"?

[25] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 298, l. 8. Sakoma, kad ligi 1811 m., be vadovėlių, naujomis knygomis biblioteka nebuvo pildoma.

[26] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 626. Plg. J. Lebedys, Simonas Stanevičius, Vilnius, 1955, p. 69–70.

3 t., ir „Botanika“[27]; 1818 m. gruodžio mėn. – Simeono Deni Puasono (Simeon Denis Poisson) „Traité de Méchanique“, 2 t., Ž. B. Bio „Physique expérimentaire“, 4 t., Lyberio „Fizika“, 3 t.[28], 1819 m. rugsėjo mėn.– Žoržo Kiuvjė (Georges Cuvier) „Règne animal“[29]; 1822 m. rugsėjo mėn.– Šarlio Mirbelio (Charles François Brisseau de Mirbel) „Eléments de phisiologie végétal“, 3 t., Pjero Simono Laplaso (Pierre Simon Laplace) „Essais des probabilités“, Žozefo Lui de Lagranžo (Joseph Louis de Lagrange) „Leçons sur le calcul des fonctions“, Jono Sniadeckio (Jan Śniadecki) „Trigonometrija“ ir kt.[30]

Be tiksliųjų mokslų, trūko bibliotekai ir naujųjų visuomeninio turinio knygų. Universitetas jų daug neišrašydavo, o parinkdamas orientuodavosi labiau į XVIII a. korifėjus: 1819 m. gruodžio mėn. siunčiama H. Štorcho (H. Storch) „Politinė ekonomija“, Šarlio Lui de Monteskjė (Charles Louis de Montesquieu) veikalų 6 t.[31], 1823 m. – Žano Žako Ruso (Jean Jacques Rousseau) raštų 24 t., Etjeno Bono de Kondijako (Etienne Bonnot de Condillac) „Traité des sensations“ 2 t.[32] ir t. t.

Universitetas taip pat parūpindavo bemaž visų savo profesorių leidinių, taip pat vieną kitą didaktikos ir pedagogikos veikalą iš užsienio. Grožinei literatūrai tuo laikotarpiu daugiau dėmesio neskirta, ji buvo laikoma antraeiliu dalyku, bet vis dėlto neohelenistinės pakraipos universiteto atstovai negalėjo neiškęsti nepasiuntę Aischilo, Aristofano komedijų, Anakreonto dainų[33], – viso to trūko Kražių mokyklai. Antra vertus, reikėjo papildyti biblioteką ir lenkų literatūros kūriniais, kurių taip pat buvo didelis stygius: dar 1818 m. spalio mėnesį universitetas pasiuntė 10 t. I. Krasickio raštų[34], vėliau siuntė pasirodančius literatūros istorijos vadovėlius ir šiaip grožinius veikalus.

Per 23 metus (nuo 1803 ligi 1826–1828 m.) Kražių mokyklos biblioteka išaugo nuo 3 264 t. ligi 4 809 t.[35], t. y. 1 545 t. Nors nėra tikslių žinių apie visų mokyklų bibliotekų fondų augimą, bet iš turimų duomenų galima spręsti, kad Kražių biblioteka didėjo sparčiausiai. Ji labai keitėsi ir knygų turinio požiūriu:

---

27 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 626, l. 51, 52.

28 Ten pat, l. 54.

29 Ten pat, l. 94.

30 Ten pat, l. 261.

31 Ten pat, l. 107.

32 Ten pat, l. 290.

33 Ten pat, l. 114.

34 Ten pat, l. 114.

35 Ten pat, l. 48.

1826–1827 m. iš fizikos ir matematikos srities buvo jau 411 knygų, moralės (daugiausia tikybinių knygų) ir teisės – 2 822, istorijos ir geografijos – 462, literatūros – 773, filologijos – 219, atlasų – 5, rankraščių – 6, estampų – 105[36]. Lyginant su 1803 m. katalogu (nors skirstymas ne visai sutampa), ypač ryškėja tai, kad gausėjo gamtos mokslų knygų. Kalbiniu požiūriu labai padaugėjo lenkiškų ir prancūziškų knygų ir atsirado, nors ir nedaug, rusiškų.

Kiek kitoks vaizdas buvo Padubysio bibliotekoje. 1823 m. Padubysio mokykla ir vienuolynas turėjo 642 veikalus (859 t. ir 20 rankraščių)[37]. Knygos buvo suskirstytos skyriais. I skyrių sudarė „Šventraščiai, teologijos nutarimai, konstitucijos ir kt." – 88 pavadinimai (112 t.), tarp jų 3 lietuviškos knygos[38]. Šalia tikybinių knygų, daugiausia lotyniškų, tame skyriuje buvo ir pasaulietinio turinio veikalų (Lietuvos statutas, „Prawo pospolite Królestwa Polskiego", „O przywróceniu dawnego rządu w Polsce", „Konstytucya Rzeczypospolitey Francuskiey", Jeronimo Stroinovskio (Hieronim Stroynowski) „Nauka prawa przyrodzonego..." ir kt.)[39]; II, „Asketinių knygų", skyriuje – 62 pavadinimai (68 t.); III, „Istorinių knygų, šventųjų ir garsiųjų žmonių gyvenimų", skyriuje – 89 pavadinimai (129 t.), tarp jų tik keletas religinių, tačiau nė vieno Lietuvos istorijos ar ją liečiančio veikalo; jame apstu knygų iš antikos istorijos, be to, yra Amerikos, Šveicarijos, Švedijos ir kitų šalių praeitį nušviečiančių leidinių. IV, „Filosofijos, fizikos, matematikos ir kt. knygų", skyriuje – 90 pavadinimų (113 t.); čia daugiausia sukomplektuota vadovėliai, tarp jų 2 t. A. Sniadeckio „Chemijos", S. B. Jundzilo gamtos veikalai, keletas praktinio ūkininkavimo knygelių ir kt. V, „Gramatikų ir žodynų", skyriuje – 61 pavadinimas (68 t.) ; tarp jų vienintelė lietuviška knyga – Konstantino Sirvydo žodynas[40]. VI skyrius skirtas rusiškoms knygoms: 27 knygos ir 21 žurnalo numeris – iš viso 58 vienetai (tarp jų keletas vadovėlių, apsčiai įvairių švietimo vadovybės potvarkių, bet nė vieno rusų rašytojo veikalo). VII, „Retorinių knygų, laiškų ir įvairių rašytojų knygų", skyriuje – 78 pavadinimai (98 t.) – daug iškalbos vadovėlių, šalia jų yra antikos ir lenkų senųjų bei XVIII a. rašytojų kūrinių, kalbos seimuose, universiteto profesorių ir kitų mokslo veikėjų kalbos iškilmių progomis (Gotfrydo Ernesto Grodeko (Gottfried Ernest Groddeck), Filipo Neriušo Golianskio (Filip Neriusz Golański), Gžegožo Piramovičiaus (Gregorz Piramo-

[36] Ten pat, b. 2259, l. 106; žr. J. Lebedys, Simonas Stanevičius..., p. 296.

[37] Ten pat, b. 2259.

[38] RVIA SP, f. 824, ap. 2, b. 157. – Padubysio vienuolyno inventorinės knygos.

[39] Knygų leidimo metai kataloge nepažymėti. RVIA SP, f. 824, ap. 2, b. 157, p. 13.

[40] RVIA SP, f. 824, ap. 2, b. 157, p. 13.

wicz) ir t. t.). Greta lotyniškų ir lenkiškų knygų randama nedaug prancūziškų, tarp jų Nikola Bualo veikalų ir keletas prancūziškų skaitinių (autoriai nepažymėti). Specialiai jaunimui skirtų tėra lenkiškas Joachimo Heinricho Kampės (Joachim Heinrich Campe) „Naujojo Robinzono" vertimas, Fransua Fenelono (François Fénelon) „Telemacho nuotykiai" ir dar keletas knygų[41]. VIII, „Poezijos, komedijų ir tragedijų", skyriuje – 89 pavadinimai (113 t.). Čia yra Vergilijaus „Bukolikos", „Georgikos", „Eneida" lotynų ir lenkų kalbomis, Ovidijaus „Metamorfozės", Juvenalio ir Persijaus satyros (lotyniškai), Terencijaus komedijos ir kt. Graikų autorių visai nematyti. Iš prancūziškų knygų – Voltero (Voltaire) „Henriada", Žano Batisto Rasino (Jean Baptiste Racine) „Berenikė" ir Žano de Lafonteno (Jean de La Fontaine) pasakėčios, o lenkų literatūros – gana didelis XVIII a. rašytojų rinkinys: visi I. Krasickio veikalai, Pranciškaus Karpinskio (Franciszek Karpiński), J. Nemcevičiaus, Jano Bohomoleco (Jan Bohomoliec) kūriniai, iš senųjų – Jano Kochanovskio (Jan Kochanowski) veikalai, tačiau pasigendama XIX a. literatūros atstovų. Vokiečių literatūros tėra kelios Augusto fon Kocebu (August von Kotzebue) komedijos. Paskutiniame, IX, „Pamokslų ir moralinių knygų", skyriuje – 60 pavadinimų (100 t.). Tai grynai tikybinės knygos; iš jų minėtini čia kiek platesnio visuomeninio turinio Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (Michał Franciszek Karpowicz) pamokslai – „Kazania pogrzebowe"[42].

Padubysio biblioteka anaiptol nebuvo viena iš labiausiai atsiliekančių, priešingai, pagal pasaulietines knygas ji priskirtina prie geresniųjų vienuolynų laikomų mokyklų bibliotekų. Padubysio mokyklą laikė bazilijonai, kurie XIX a. pradžioje buvo palyginti labiau išsimokslinę nei kitų ordinų vienuoliai. Bibliotekos inventorizacijos metu 1823 m. iš Padubysyje buvusių septynių vienuolių šeši buvo mokęsi Vilniaus universitete Teologijos fakultete ir tik vienas, 64 metų, tebuvo baigęs vienuolyno mokslus[43].

Jau iš poros mokyklų bibliotekų fondų apžvalgos matyti, kad didelė knygų dalis besimokančiam jaunimui buvo netinkama, kai kurios – teturinčios mokslinės vertės specialistams, o kitos ir visai pasenusios. Kai kurių akademinių mokyklų vadovai, kaip antai Kauno apskritinės mokyklos vedėjas Laurynavičius, siūlė atsikratyti senienų – atiduoti kitoms institucijoms visas su mokymu tiesiogiai nesusijusias knygas, kad jos vietos neužimtų[44]. Universite-

41 Ten pat, p. 23–25.

42 Ten pat, p. 28.

43 Ten pat, p. 34.

44 LVIA, f. 547, ap. 2, b. 530, 1816 m., l. 96.

tas, matyti, nežiūrėjo taip siaurai į mokyklų bibliotekų paskirtį ir to pasiūlymo neparėmė.

Visose bibliotekose trūko pedagoginių knygų. Be to, XIX a. pirmajame ketvirtyje dar maža kas kreipė dėmesį į vaiko amžiui pritaikytą literatūrą. Reikia pažymėti, kad pirmieji vaikų literatūros vertimai į lenkų kalbą tepasirodė XVIII a. pabaigoje; o pirmieji originalūs lenkiški vaikų literatūros leidiniai datuojami tik 1808 m.[45] Parapinės mokyklos XIX a. pirmajame ketvirtyje paprastai bibliotekėlių neturėdavo arba labai nedideles, – daugiausia jos įsigydavo vadovėlių. Išimtį sudarė Kretingos ir Joniškėlio mokyklos. Kretingos mokykla Edukacinės komisijos metu buvo vidurinė, o nuo 1793 m. – parapinė, iš pradžių 3-jų, paskui 2-jų klasių (4 mokslo metų). Pats Kretingos vienuolynas buvo senas, 1842 m. jo bibliotekoje buvo 752 knygos[46]. Bet mokykla, kaip pažymi vizitatorius 1811 m., turėjo tik vadovėlių, o vienuolyno knygynu nesinaudojo, nes nebuvo tinkamas[47].

Joniškėlio mokykla 1833 m. teturėjo iš viso 190 knygų (4 rusiškas, 171 lenkišką, 8 lotyniškas, 7 vokiškas ir nė vienos lietuviškos)[48]. Neturint inventorinio sąrašo, sunku spręsti apie šios bibliotekos komplektavimo kryptį. Tačiau kol Joniškėlio mokykla nebuvo pertvarkyta pagal 1828 m. mokyklų nuostatus ir kol joje dirbo gerai pasirengę mokytojai, vienas iš jų, Blusys, 1817 m., pvz., išsirašė Johano Heinricho Pestalocio (Johann Heinrich Pestalozzi) „Wykład Metody Elementarney“, J. Lelevelio „Rzut oka na dawność narodów Litewskich“ ir kitas[49].

Apie amžiaus vidurį pradėta steigti mažutes bibliotekėles prie Valst[ybės] turtų ministerijos kaimo mokyklų.

Mokyklų bibliotekos XIX a. antrajame ketvirtyje. Nikolajų Novosilcevą (Nikolaj Novosilcev) paskyrus Vilniaus mokyklų apygardos globėju – kuratorium, visa mokyklų politika smarkiai pasuko reakcijos kryptimi, atitinkamai buvo pertvarkomos ir bibliotekos. Po 1831 m. carinės valdžios aktyvumas tuo atžvilgiu dar labiau sustiprėjo. 1833 m. liepos 23 d. raštu naujasis kuratorius Grigorijus Kartaševskis (Grigorij Kartaševskij), sužinojęs apie „kenksmingas“ knygas vienoje apskritinėje mokykloje, įsakė surašyti visų mokyklų bibliotekų knygų pavadinimus, suskirstant jas pagal turinį ir kalbas[50]. Atsakydamas Bals-

---

45 Materijały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi, t. 2, [Vilnius], 1937, p. 17–18.

46 F. Radziszewski, Wiadomość historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych, Kraków, 1875, p. 34.

47 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 290, l. 5.

48 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3227, l. 262.

49 Ten pat, b. 686, l. 283.

50 Ten pat, b. 2941, l. 8.

togės gimnazijos direktorius Povstanskis pranešė radęs 3 draudžiamas vokiškas knygas mokyklos bibliotekoje: 2 istorines ir Imanuelio Kanto (Immanuel Kant) „Antropologie in pragmatischer...“ (Karaliaučius, 1800)[51].

Kartu jau nuo N. Novosilcevo laikų mokyklos buvo raginamos pasipildyti bibliotekas rusiškomis knygomis, ir jų skaičius nuolat augo. Antai Vilniaus gubernijos gimnazijoje, Vilniaus bazilijonų mokykloje, Kauno ir Švenčionių bajorų mokyklų bibliotekose iš viso buvo knygų:

	1834 m.[52]		1836 m.[53]		1840 m.[54]	
Kalba	veikalų	tomų	veikalų	tomų	veikalų	tomų
Rusų	544	1 373	1 907	2 743	2 836	6 842
Lotynų ir graikų	747	1 016	916	1 280	1 148	2 496
Lenkų	516	979	1 114	2 431	1 404	2 424
Prancūzų	218	513	445	393	590	1 162
Žemaičių ir lietuvių	–	–	9	9	13	16
Latvių	2	2	–	–	–	–
Vokiečių	67	122	124	341	309	617
Italų	4	6	4	9	6	15
Anglų	2	2	3	4	6	7
Bohemų	1	1	1	1	–	–
Arabų	1	2	2	2	–	–
Iš viso	2 102	4 016	3 715 [2 895]	7 759	6 348 [6 312]	13 710 [13 579]

Iš pradžių rusiškas knygas komplektuojant didesnės atrankos turinio požiūriu nedaryta, pvz., 1835 m. Kėdainių mokykla prašo Aleksandro Puškino (Aleksandr Puškin), Vasilijaus Žukovskio (Vasilij Žukovskij), Gavrilos Deržavino (Gavrila Deržavin) ir kitų kūrinių[55], Vilniaus gimnazija – Nikolajaus Gogolio (Nikolaj Gogol) „Revizoriaus“, „Vakarų ties Dikanka“ ir t. t.[56], Kražių gimnazija – net

[51] Ten pat, l. 12.

[52] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3593, l. 49.

[53] Ten pat, b. 3901, l. 85.

[54] Ten pat, b. 4708, l. 88. 1836 m. ir 1840 m. statistika apima Vilniaus direkcijos mokyklas, o tuo metu jau kai kurios mokyklų bibliotekos pasipildė iš vienuolynų knygų. Dokumentuose bendras veikalų ir tomų skaičius kai kur klaidingai susumuotas, laužtiniuose skliausteliuose parašytos tikrosios sumos.

[55] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3834, l. 4.

[56] Ten pat, l. 10.

152 knygų[57], nevengdama nei vertimų į rusų kalbą iš užsienio kalbų, nei pažangiųjų rusų literatūros veikalų. Svarbiausia, kad tuo metu stengtasi duoti jaunimui įdomios, patrauklios literatūros rusų kalba. Antai 1839 m. Kražių biblioteka užsisako Viljamo Šekspyro (William Shakespeare), Torkvato Taso (Torquato Tasso), Džono Miltono (John Milton) rusiškus vertimus, o šalia jų Aleksandro Gribojedovo (Aleksandr Gribojedov), A. Puškino ir kitų didžiųjų rusų rašytojų kūrinių[58]. Tuo laikotarpiu mokyklų bibliotekos labai praturtėjo komplektuojamų knygų turinio atžvilgiu.

Iš pradžių caro valdininkams atrodė užteksią pakeisti lenkiškas ir lotyniškas knygas rusiškomis. Bet, praėjus pirmam įkarščiui, susirūpinta ir rusiškų knygų turiniu. 1851 m. liepiama išimti iš bibliotekų kai kurie „Otečestvennyje zapiski" 1840, 1841, 1843 m. numeriai. 1850 m. Vilniaus mokyklų apygarda išsiuntinėjo mokyklų direktoriams aplinkraštį, kuriame reikalaujama sustiprinti mokinių skaitomų knygų kontrolę ir pateikti siūlomos mokiniams literatūros sąrašą[59]. Stropus Vilniaus Bajorų instituto direktorius tuoj atraportavo anksčiau leidęs skaityti lengvo turinio romanus ir komedijas rusų, prancūzų ir vokiečių kalbomis, kad mokiniai išmoktų šias kalbas. Tačiau, praneša jis toliau, gavęs kuratoriaus raštą, *aš griežtai uždraudžiau mokiniams skaityti romanus, komedijas, periodinius leidinius, kuriuose yra apysakų bei apsakymų, ir net istorinius veikalus, be Nikolajaus Karamzino, Nikolajaus Ustrialovo, Sergejaus Smaragdovo ir Nikolajaus Polevojaus*[60]. Pateiktame direktoriaus rekomenduojamų knygų sąraše įrašyti G. Deržavino, A. Puškino, Ivano Krylovo (Ivan Krylov), Konstantino Batiuškovo (Konstantin Batiuškov), Danielio Defo (Daniel Defoe) ir J. Kampės vertimai į rusų kalbą: iš prancūzų – „Telemacho nuotykiai", iš vokiečių – ištraukos iš Frydricho Klopštoko (Friedrich Klopstock), Gotfrydo Biurgerio (Gottfried Bürger), Frydricho Šilerio (Friedrich Schiller) ir Johano Volfgango Gėtės (Johann Wolfgang Goethe)[61]. Nesiūloma nė vienos knygos, kuri būtų susijusi kaip nors su Lietuva ir vaizduotų to krašto žmones. Visai panašų sąrašą pateikė Kauno gimnazijos direktorius. Iš visų Lietuvos mokyklų vienintelė Šiaulių mokyklos biblioteka iš rekomenduojamų rusiškų knygų pažymėjo smulkius Michailo Lermontovo (Michail Lermontov) ir Aleksejaus Kolcovo (Alek-

[57] Ten pat, l. 63–66.

[58] Ten pat, b. 3956, l. 148.

[59] Ten pat, b. 6452, l. 1–2.

[60] Ten pat, l. 5.

[61] Ten pat, l. 8.

sej Kolcov) eilėraščius[62]. Visose bibliotekose mokiniams buvo duodama, pvz., A. Puškino kūrybos, tik ištraukų, bet ne visa kūryba. Taigi apie rusų literatūrą mokinys galėjo susidaryti šiokį tokį vaizdą, o literatūros kitomis kalbomis geresnė padėtis buvo tik su vokiečių rašytojais. Prancūzų literatūrą jis tegalėjo pažinti ligi XIX a. pradžios. Lietuviškų knygų įsigyti nepasisiūlė nė viena mokykla. Jų pasitaikydavo bibliotekose tik viena kita, užsilikusi iš senų knygų rinkinių. Lituanikos lenkų kalba tenorėjo įsigyti ar nurodė turinčios (1850) savo bibliotekoje: Šiaulių gimnazija – Juzefo Ignaco Kraševskio (Józef Ignacy Kraszewski) „Vilniaus miesto istoriją“[63], Ukmergės apskritinė – Teodoro Narbuto (Theodor Narbutt) „Lietuvos istoriją“[64], Raseinių – Liudviko Jucevičiaus „Lietuvos istoriją vaikams“[65]. Vienintelė Slucko gimnazija išdrįso pateikti platesnį lenkiškų knygų sąrašą, kuriame buvo J. I. Kraševskio leidžiamas žurnalas „Athenaeum“, jo Vilniaus miesto istorija, I. Chodzkos „Obrazy Litewskie“, J. Sniadeckio veikalai ir t. t.[66] – t. y. naujieji leidiniai, išėję Lietuvoje ir tiesiogiai susiję su kraštu.

Laikotarpiu tarp abiejų sukilimų mokyklos maža teįsigydavo knygų, leidžiamų Lietuvoje ne rusų kalba. Tą rodo tuoj po 1863 m. sukilimo ar 1875 m. (kada buvo perduodamos lenkiškos ir „nereikalingos“ knygos Vilniaus viešajai bibliotekai) sudaryti knygų sąrašai[67]. Pavyzdžiui, Raseinių apskritinės mokyklos 1875 m. Vilniaus viešajai bibliotekai persiunčiamų knygų sąraše (204 pavadinimai)[68] bemaž visos knygos sukomplektuotos iki 1831 m. Čia yra I. Krasickio, Františeko Kniazino (Franciszek Kniazin), Adomo Naruševičiaus (Adam Naruszewicz), Františeko Dmochovskio (Franciszek Dmochowski), J. Sniadeckio veikalų, universiteto profesorių kalbų iškilmių progomis (J. Lelevelio), iš Lietuvą liečiančių knygų – Lietuvos statutas, Antano Boleslovo Hlebavičiaus (Antoni Bolesław Hlebowicz) „Krótki rys życia Witolda W. K. Litewskiego“ (1821). Antrame tos pačios mokyklos „nereikalingų ir nenaudojamų“ knygų sąraše (383 pavadinimai) vyrauja senos lotyniškos knygos, perėjusios iš Raseiniuose veikusios vienuolių laikomos mokyklos. Tarp jų matome „Renati Des Cartes Prin-

---

62 Ten pat, l. 34.

63 Ten pat, l. 33–34.

64 Ten pat, l. 36.

65 Ten pat, l. 42.

66 Ten pat, l. 25, 27.

67 1875 m. sudaryti katalogai tik apytikriai gali pavaizduoti tikrąją knygų padėtį mums rūpimuoju laikotarpiu, nes 1863–1875 m. kai kurios knygos galėjo dingti.

68 VUB RS, Mokslinių traktatų fondas (toliau MTF), b. 194.

cipia Philosophiae“ (1644)[69] ir vienintelę lituaniką – Alberto Kojalavičiaus-Vijūko „Historiae Litvanae“ (1669)[70]. Prieraše prie šio katalogo pažymėta, kad tos bibliotekos 258 veikalai (472 t.) pateko *į biblioteką*, – reikia manyti, į Vilniaus viešąją[71].

Panašiame Kauno gimnazijos lenkiškų knygų kataloge (data nepažymėta) – 147 pavadinimai[72], tarp jų tik viena knyga išleista po 1831 m.: Eustachijaus Tiškevičiaus (Eustachy Tyszkiewicz) „Rzut oka na źródła archeologiczne“ (1842); tarp senųjų knygų randame „Ewangelie Polskie i Litewskie“ (Wilno, 1731)[73], Lietuvos statutą (1693), Kristofo Hartknocho (Christoph Hartknoch), Marcino Kromerio (Marcin Kromer), Stanislovo Rostovskio (Stanisław Rostowski) veikalus ir apsčiai seimų nutarimų.

Didžiausia iš mokyklų bibliotekų visoje Vilniaus m. apygardoje ir po 1831 m. buvo Kražių biblioteka. 1835 m. ji jau turėjo 5 327 t.[74] 1843 m., ruošiantis Kražių gimnaziją kelti į Kauną, buvo peržiūrėta visa biblioteka, atskirta senosios kolegijos knygos (2 553 t.)[75] ir nutarta, kad dėl senumo jos esančios netinkamos mokyklai; vėliau prie šių dar priskirta (gimnazijos direktoriaus pavedimu prie šio darbo prisidėjo kun. Girštautas ir lotynų kalbos mokytojas Ostrovskis) 242 veikalai (339 t.)[76]. Atskiriant „vertingas“ knygas nuo „nevertingų“, kurį laiką dirbo ir Motiejus Valančius, kol tebebuvo mokytoju[77]. Bene jo painformuoti ir paraginti Telšių vyskupijos dvasininkai prašė atiduoti visą tą fondą vyskupijai[78]. Turimas antrasis „nereikalingų“ knygų sąrašas (339 t.) prasideda 1485 m. išleistomis knygomis ir baigiasi XVIII a. pabaiga. Iš XV a. įrašyti 8 t. Sąrašo gale kaip ypatingi unikumai, paliktini mokyklai, įrašyta: „Constitutiones Clementis V. Ingenio et industria Michaelis Wenkler“ (Bazelis, 1482) ir „Hugonis Postilla super quator

---

69 Ten pat, l. 3.

70 Ten pat, l. 16.

71 Ten pat, l. 17.

72 Ten pat, b. 183.

73 Ten pat, l. 4.

74 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3593, l. 257; joje buvo: rusiškų – 644 t., lotyniškų – 3 079, graikiškų – 130, vokiškų – 96, prancūziškų – 216, lietuviškų – 2, žydiškų – 8, itališkų – 4, angliškų – 1, lenkiškų – 1 147 t.

75 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 25.

76 Ten pat.

77 Ten pat, l. 26.

78 Ten pat, l. 1.

Evangelia“ (Niurnbergas, 1462). Abu egzemplioriai defektuoti, datos ir leidimo vieta prirašytos vėliau[79]. Iš XVI a. – 112 t., tarp jų apstu amžiaus pradžios knygų iš Vakarų Europos (10 veikalų ligi 1515 m.), Lietuvoje (Vilniuje) leistų tėra tik viena – Petro Skargos (Piotr Skarga) „Artes Duodecim Sacramentarium“ (1582)[80]. Iš XVII a. – 141 t., kitų nepažymėti metai arba jie išleisti XVIII a. Tik kelios yra iš XIX a. Lituanikos tarp jų visai nėra. Daugelio istorinių veikalų į šį katalogą įtraukta tik dubletai, paliekant po vieną egzempliorių bibliotekai, tačiau pasitaiko ir nemaža vertingų knygų, pvz., Jano Amoso Komenskio (Jan Amos Komenský, Johannes Amos Comenius) „Orbis sensualium pictus quadrilinguis emendatus <...> Carolo Coutelle“, Varšuva, 1770[81]. Puikiai suvokdamas tų „nevertingųjų“ knygų kainą, kuratorius pareikalavo pačias didžiąsias retenybes, inkunabulus, atsiųsti jam pačiam[82].

1844 m. birželio 7 d. kuratorius vėl paprašė jam atsiųsti retųjų knygų (1485–1512), ir jam buvo išsiųsta iš viso 17 veikalų[83]. Pagaliau švietimo minis-

---

[79] Ten pat, l. 17.

[80] Ten pat, l. 6.

[81] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 15.

[82] Tarp jų jam turėjo atsiųsti: 1) „Incipit Lectura super Tertio Decretalium abbatis Syculi Panormitani“, d. 2, Niurnbergas, 1485; d. 3, Lionas, 1512, 2) „Sextus liber, Sexti libri argumentum Dominicus de S. Geminiano“, Venecija, 1496, 3) „Summa Theologica B. Thomae de Aquino“, Bazelis, 1485, – visos „in fol. Maj.“ formato. Ten pat, l. 29.

[83] „Copulata super octo libros philosophicos Aristotelis iuxta doctrinam Thomae de Aquino“, 1486; „Tabula Chronolog. Johannis“, be pirmo puslapio; „Postilla super psalterium Hugonis“, Niurnbergas, 1498; „Compilatio Comentaria Lamberti“, Venecija, 1498; „Questiones librum de anima“, Mocas, 1501; „Summa Hostiensis Nicolai Superantii“, Lionas, 1505; „Decisiones Rote bove et antique“, Lionas, 1509; „Formularium terminorum seu registrorum de Rochi de Curte“, Paryžius, 1514; „Septem canonicae epistolae Apostolorum Jacobi, Petri et Judae“, Viena, 1514; „Casus Longi super institutes Jacobi, Huguctani“, Lionas, 1513; „Volumen Justiani cura Jodoci Badii Ascensii“, Paryžius, 1515; „Codex legalis Justiniani Imperatoris diligentia Andreae Boucard“, Paryžius, 1516; „Morale reductiorum supra totam Bibliam Petri Pictaviensis“, Bazelis, 1515; „Sententiarum textus Petri Lombardi (Parrhysiensis)“, Kelnas, 1516; „Argumentum in librum Porphirii peripateti in Atequias Aristotelis“ (kataloge: „Peripactici in Categorias“), 1516; „Sermones é Graeca lingua in Latinam versi (Tyrii Philosophi, per C. Pactium)“, Bazelis, 1519; „Revelationes Sa Brigitta“, Niurnbergas, 1521. Liko nepareikalauta iš katalogo atiduoti šie senieji leidiniai: „Decretales D. Papae Gregorii IX Nicolai de Benedicti“, 1510; „Decreti huius plenissimum argumentum Gratiani“, Lionas, 1519; „Ortus sanitatis de verbis et plantis“, 1517.– LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 5, 31. Kai kurios korektūros klaidos ištaisytos iš toje pačioje byloje esančio bibliotekos knygų sąrašo (l. 5).

terija 1845 m. 20 knygų atidavė Raseinių stačiatikių dvasininkui, o kitas, be išsiųstųjų kuratoriui, – Telšių vyskupijai[84].

Likviduojant vienuolynų išlaikomas mokyklas ir pačius vienuolynus, reikėjo spręsti, ką daryti su jų bibliotekomis. Svarstyta ilgai ir neoperatyviai. 1839 m. vidaus reikalų ir finansų ministerijos atkreipė švietimo ministerijos dėmesį, kad tos bibliotekos per nesusipratimą pateko valstybės turtų rūmams, policijai, kai kurios liko dvasininkams, todėl reikia jas skubiai tvarkyti[85]. Tam reikalui kiekvienoje gubernijoje buvo sudaryti komitetai (iš gubernijos valdininkų, mokyklų žinybos atstovo ir vieno dvasininko), kurie turėjo paskirstyti likviduojamų bibliotekų knygas: veikiančioms mokykloms, dvasinėms seminarijoms ir viešosioms bibliotekoms[86]. Tuo tikslu buvo sudaryti knygų katalogai. Generalgubernatorius, juos peržiūrėjęs, pranešė švietimo ministerijai, kad buvusių vienuolynų mokyklų bibliotekose daug politinio turinio knygų: senų lenkiškų teisinių veikalų (pvz., Gardino gimnazijoje iš XVI, XVII, XVIII a.), seimuose, Lietuvos tribunoluose pasakytų kalbų (pvz., Minsko gimnazijoje). Generalgubernatorius pasiūlė tuos sąrašus pateikti cenzūrai, paskui leistinas knygas padalyti stačiatikių ir katalikų dvasinėms seminarijoms, o *likusias, kuriose yra politinės mintys, kalbos, pamokslai ir pan., tiek spausdintas, tiek rankraščius, arba sunaikinti, arba pasiųsti į Peterburgą, kad jas galėtų paskirstyti savo nuožiūra aukštesnioji valdžia*[87]. Kaip ilgai tie dalykai nebuvo sutvarkyti, rodo Vidžių mokyklos bibliotekos likimas. Mokyklą uždarius, kuratorius G. Kartaševskis įsakė (1834 07 09, Nr. 36) perkelti naudingas knygas, t. y. vadovėlius, į Švenčionių mokyklą, *kitas laikyti vietoje ligi įsakymo, atkreipiant dėmesį, ar nėra jų tarpe draudžiamų ar žalingo turinio*[88]. Vidžių mokyklos biblioteka, kurioje buvo 803 veikalai, tebuvo išformuota ir knygos išsiųstos tik 1849 m.[89]

Mokyklos turėjo dalį knygų gauti ne tik iš vienuolynų mokyklų bibliotekų, bet ir kitų uždarytų vienuolynų knygų fondų. Buvo įsakyta sudaryti ir jų

---

[84] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 34. Švietimo ministerija paprašė atsiųsti jai dvi senas knygas iš istorijos ir filologijos skyrių: „Icones symbolicae vitae et mortis S. Josaphati Martyris Archiepiscopi Polocensis, express. ab Andreo Młodzianowski“ (Vilnius, be datos), ir „Josaphatidos sive de nece Josaphati Koncewicz, auctore Josaphati Isakowicz“.

[85] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3690, l. 10.

[86] Ten pat, l. 19.

[87] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3690, l. 19–20.

[88] Ten pat, b. 3302, l. 9.

[89] Ten pat, l. 43.

bibliotekų katalogus. Tos pačios aukščiau minėtosios komisijos turėjo spręsti, kur knygas paskirstyti. Gardino ir Minsko gubernijos tai atliko 1840–1841 m., Lietuvoje šis skirstymas užsitęsė. Vilniaus gubernijos komitetas buvo sudarytas tik 1843 m. Jis konstatavo, kad katalogai netikslūs, kad daug knygų dvasininkai išvežiojo į kitas vietas, pvz., per tuos 17 metų nuo uždarymo iš Merkinės bibliotekos 865 knygų dingo 538[90]. Vilniaus gubernija siūlė iš 14 rastų uždarytų vienuolynų katalogų 2 891 knygą atiduoti katalikų dvasininkams, 406 tomus – mokykloms ir 615 tomų – gubernijos bibliotekai[91]. Cariniam biurokratiniam aparatui neskubant, šis skirstymas vėl sustojo: pvz., Merkinės ir Valkininkų vienuolynų bibliotekų knygos tik 1855 m. buvo perduotos Vilniaus muziejui[92], 1854 m. Telšių bernardinų vienuolyno biblioteka perduota saugoti Kretingos vienuolynui[93]. Tačiau nemaža dar 1832 m. uždarytų vienuolynų knygų liko nesutvarkyta ligi pat 1864 m. Po 1863 m. sukilimo caro valdžia vėl susirūpino vienuolynų bibliotekomis. Vidaus reikalų ministras pareikalavo žinių apie buvusių vienuolynų bibliotekas[94]. Tuo pertvarkymo momentu norėjo, kaip ir prieš 20 metų, pasinaudoti ir M. Valančius – gauti tikybinių knygų iš likviduojamų vienuolynų savo vyskupijai. Tam reikalui 1864 m. buvo paskyręs savo įgaliotinius Troškūnų ir Kolainių bibliotekoms peržiūrėti, tačiau caro valdžia atsirinkti knygų neleido[95].

Kauno gubernatorius, pabandęs surinkti žinių apie visas vienuolynų bibliotekas, atsakydamas vidaus reikalų ministrui 1866 m. rašo, kad kai kurių vienuolynų turto nuo 1832 m.[96] ir pėdsakai dingę. Iš likusių katalogų minimi Kolainių, Kauno augustijonų, Linkuvos (301 knyga)[97], Pumpėnų (47 knygos)[98] ir Telšių bernardinų (253 kn.)[99]; jie sudaryti tiktai 1864 m. Pasiuntus katalogus cenzūros komitetui, nutarta senas defektuotas knygas Linkuvos bibliotekoje (tokių buvo 89) sunaikinti, nes nežinia, kas jose yra, kitas perduoti Kauno gim-

[90] LVIA, f. 378, Bendr. sk. (toliau BS), b. 2430, 1864 m., l. 236.

[91] M. Szulkin, Zamykanie bibliotek Polskich na Litwie po r. 1863, Przegląd historyczny, t. 30, Warszawa, 1932–1933, p. 85.

[92] LVIA, f. 378, BS, b. 2430, 1864 m., l. 236.

[93] Ten pat, l. 46.

[94] Ten pat, l. 30.

[95] A. Alekna, Žemaičių vyskupas M. Valančius, Klaipėda, 1922, p. 18–19.

[96] LVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 246–247.

[97] Ten pat, l. 253–261.

[98] Ten pat, l. 252–253.

[99] VUB RS, MTF, b. 160.

nazijai. Kauno augustijonų bibliotekoje cenzūros komitetas rado 19 draudžiamų knygų ir nusiuntė jas į Peterburgo viešąją biblioteką, kitus 676 egz. 1865 m. perdavė Kauno gimnazijai[100] – tarp jų Konstantino Sirvydo žodyną[101] ir A. Kojalavičiaus „Lietuvos istoriją“[102]. Palėvenio dominikonų biblioteka, kurioje buvę keli tūkstančiai tomų, 1864 m. uždarius vienuolyną, atiduota Vilniaus viešajai bibliotekai[103].

Bibliotekų tvarkymas ir skirstymas dar tęsėsi kelerius metus. 1872 m. gruodžio 17 d. ataskaitoje galutinai pažymima, kad Kauno gubernija viską atidavė mokyklų žinybai, o Vilniaus gubernijoje dalis paliko valstybės turtų valdybos žinioje[104].

Taip tvarkantis, veikiančių mokyklų bibliotekos nedaug gaudavo vertingesnių knygų iš uždarytų mokyklų ir vienuolynų. Dažniausiai į jas patekdavo vadovėlių ir lotyniškų skaitinių. Dalis visų tų uždarytų bibliotekų fondų tirpo privačiose rankose, o dalis vėliau pateko į Vilniaus viešąją biblioteką.

Ne ką daugiau pasipildė mokyklų bibliotekos iš konfiskuotų 1831 m. sukilime dalyvavusių dvarininkų bibliotekų. Iš pradžių konfiskuotų dvarų bibliotekos buvo leidžiamos iš varžytinių. Greitai apsižiūrėta, kad jokio pelno iš jų valdžia negauna. Todėl finansų ministerija ėmė siūlyti jas atskiroms mokykloms: A. Saltono – Vilniaus kilmingajam pensionui[105], Valavičiaus knygų dalį – Svisločiaus gimnazijai[106] ir t. t. Jau 1837 m. nutarta, sudarius tokių bibliotekų katalogus, perduoti konfiskuotas knygas švietimo ministerijai, kuri galėtų tinkamas atiduoti mokykloms[107].

Išlikę sąrašai rodo, kad konfiskuotos bibliotekos buvo nedidelės, tiksliau sakant, jos patekdavo į valdžios rankas jau gerokai sumažėjusios. Pavyzdžiui, I. Korsako knygų rinkinyje, Slucko apskr., tebuvo 276 knygos, Sapiegos, Gardino gub., – 294, Emilijos Pliaterytės – 173 knygos. Jos biblioteką perėmė dvarininkas Molas ir išsigabeno į savo dvarą Imbrade, atsisakęs atiduoti ją valdžiai, nes nejudamas turtas esą priklausąs jam pagal paveldėjimo teisę, o jei reikią, jis

[100] LVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 98, 236.
[101] VUB RS, MTF, b. 159, l. 19.
[102] Ten pat, l. 17.
[103] F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 62.
[104] LVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 438.
[105] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3932, l. 3.
[106] Ten pat, l. 2.
[107] Ten pat, l. 7–8.

siūlėsi sumokėti. Biblioteka buvo įkainota 2 009 rb. 21 kp. asign.[108] Susidūrus su panašiomis kliūtimis, kai giminės nenori atiduoti knygų, švietimo ministerijos 1839 m. gruodžio 18 d. potvarkiu Nr. 13152 įsakyta iš konfiskuojamo sąmokslininkų turto knygas perduoti švietimo ministerijai[109].

Faktiškai mokyklos tų knygų nematydavo, nes dvarų bibliotekos dažniausiai orientavosi į Vakarų Europos leidinius, o šiaip jos buvo lenkiškos. Pavyzdžiui, Emilijos Pliaterytės biblioteką, pagal 1833 m. Dinaburgo apskrities teismo sąrašą, sudarė 173 vienetai[110]. Sąrašas pateiktas rusiškai su labai netiksliomis antraštėmis. Jame, tiksliai nenurodant pavadinimų, sužymėta 58 prancūziškos knygos, 43 vokiškos, viena rusiška, 8 lenkiškos; 33 knygos įrašytos nenurodant jų kalbos, – veikiausiai jos buvo lenkiškos, nes dauguma jų – vadovėliai; be to, įvairių žodynų ir gramatikų – 18. Turinio požiūriu tai daugiausia vadovėliai; iš kitų pirmą vietą užima istorijos mokslo knygos: apie Napoleoną, karo literatūra, „Politinės istorijos dvasia“, „Politinės istorijos įvadas“ (prancūzų k.), prancūzų enciklopedijos 8 t.; iš grožinės literatūros: J. V. Gėtės, Ž. B. Rasino, Voltero raštai, tačiau nė vieno lenkų rašytojo. Jau vien tas faktas leidžia abejoti, ar pateiktasis katalogas buvo pilnas, nes vargu ar politinių veikėjų šeimos bibliotekoje tuo metu nebūtų buvę nė vieno lenkų rašytojo veikalo. Kad ir kaip būtų, bet ir tokia biblioteka jokiu būdu negalėjo tikti Nikolajaus reakcijos meto mokyklai, – tuo laikotarpiu cenzūra buvo budri, neįsileisdavo į mokyklas net visų legaliai pasirodančių rusų rašytojų knygų, tai ką kalbėti apie konfiskuotas sukilėlių ar sąmokslininkų knygas. Todėl dažnai buvo praktikuojama saugoti konfiskuotas bibliotekas, o ne jungti jas su mokyklų bibliotekomis. Antai laikinai saugoti Kauno gimnazijai atiduota augustijonų, Palėvenio, Linkuvos ir Pumpėnų vienuolynų knygos; Šiaulių gimnazijai – Joniškio dekanato ir Paulauskio bibliotekos, Švenčionių gimnazijai – Švenčionių viešoji, Vilniaus gimnazijai – Oskerkos knygos. Visos jos 1866 m. turėjo būti perimtos Vilniaus viešosios bibliotekos[111].

Didelė dalis konfiskuotų knygų patekdavo į Rusijos bibliotekas. Taip yra atsitikę, pvz., su K[iprijono?] Nezabitauskio bibliotekos, reikia manyti, likučiais. Vilniaus valstybės turtų rūmai pranešė švietimo ministerijai 1837 m. gegužės 24 d. raštu Nr. 785, kad jiems iš Vilniaus atsiųstos konfiskuotos maištininko K. Nezabitauskio šios knygos (dokumente surašytos antraštės išverstos į rusų

[108] Ten pat, l. 17, 18, 51.

[109] Ten pat, l. 65.

[110] Ten pat, l. 17–18.

[111] LVIA, f. 378, BS, b. 1790, l. 18.

kalbą): 1) Jono Gildeno (pieštuku ištaisyta: Gilremo) „Inflantų istorija“, Vilnius, 1756 (ištaisyta: 1750); 2) Juozo Rupeikos „Jonas iš Svisločės“ lietuviškai, 1823; 3) „Žydas plėšikas“ (ištaisyta: „Kristaus užmušėjas“), lotyniškai, Vilnius (ištaisyta: Leipcigas?), 1670 (ištaisyta: 1703); 4) „Retorika“ lotyniškai, 1 t., 1594 (ištaisyta: 1796); 5) Tėvo Ferdinando de Kastro Palao veikalų 2 t., lotyniškai, 1644[112]. O jau 1837 m. birželio 18 d. raštu Nr. 111 Peterburgo viešosios bibliotekos direktorius A. Oleninas praneša švietimo ministerijai, kad knygas gavęs[113].

Potvarkis siųsti konfiskuotų bibliotekų knygas, retesnius ir ypač draudžiamus leidinius į Peterburgą galiojo Lietuvoje ligi to laiko, kol Vilniaus viešosios bibliotekos direktorius Besonovas gavo leidimą pasilikti savo įstaigai iš vyskupo Adomo Stanislovo Krasinskio (Adam Stanisław Krasiński) bibliotekos (1 500 t. ir rankraščių, kurių daugelis lietė bažnyčios istoriją Lietuvoje) cenzūros neaprobuotas ir retąsias knygas[114]. Tačiau dar 1870 m. viena iš turtingesniųjų Vilniaus privačių bibliotekų, M. Malinovskio (3 174 t.), buvo išvežta į Peterburgą[115].

Mokyklų bibliotekų knygų skaičius po 1831 m. kito ne taip labai, kaip keitėsi jų turinys. Kalbiniu požiūriu visai išnyko, išskyrus vadovėlius, knygos lotynų kalba, daugiausia jų buvo rusų kalba. Carinė švietimo vadovybė tiek visos Rusijos, tiek Lietuvos mokykloms aplinkraščiais išsiuntinėdavo privalomų įsigyti knygų sąrašus. Pasitaikydavo, pvz., tokių atvejų: 1855 m. šalia Nikolajaus Lavrovskio (Nikolaj Lavrovskij) „О древнерусских училищах“[116], S. Ševiriovo Maskvos universiteto istorijos[117] liepiama užsisakyti Andrejaus Muravjovo (Andrej Muravjov) knygas: «Жития Святых Российской церкви», «Письма о богослужении православной католической церкви», «Русская Фивайда на Севере»[118] arba kunigaikščio Piotro Dolgorukovo (Piotr Dolgorukov) išleistus 3 t. «Русская родовая книга»[119] ir t. t.

Specialiųjų mokyklų ir kitų institucijų bibliotekos. Iš specialiųjų mokyklų senas bibliotekas turėjo dvasinės seminarijos prie vyskupijų ir vienuolynų. Žymiausia ir reikšmingiausia tarp jų buvo Žemaičių vyskupijos biblioteka

---

112 RVIA SP, f. 733, ap. 66, b. 322, l. 1.

113 Ten pat, l. 4.

114 M. Szulkin, Zamykanie bibliotek..., p. 83–84.

115 Ten pat, p. 82.

116 LVIA, f. 567, ap. 4, b. 451, l. 16.

117 Ten pat, l. 19.

118 Ten pat, l. 24.

119 Ten pat, l. 55.

Varniuose, po 1863 m. perkelta į Kauną. Nėra žinių, kad ligi Kražių gimnazijos likvidavimo ši seminarija būtų turėjusi didelę biblioteką, o tuo metu, kai buvo rašoma *Žemaičių vyskupystė*, ji turėjo apie 5 000 knygų[120]. Po 1843 m. ji gavo apie 2 000 t. iš Kražių. Jos augimu labai rūpinosi M. Valančius. Lituanikos augimu joje rūpinosi ir Simonas Daukantas. 1846 m. balandžio 5 d. laiške M. Valančiui jis rašo: *Nerašai man apie tai, ar gavai kiek žemaitiškų knygų iš Kražių knygyno* [bibliotekos], *reikia pasirūpinti, nes Varnių knygynas stinga senovinių knygų, ir tie, kurie norėtų mokytis tos kalbos, neturi vadovėlių.*[121] Norėdamas, kad būsimieji dvasininkai gautų pasiskaityti pasaulietinio turinio knygų, S. Daukantas rašė M. Valančiui dėl seminarijos knygų komplektavimo vienašališkumo: *Reikia rūpintis, kad mūsų Varnių knygynas* [biblioteka] *rinktų žemaitiškas knygas. Laukys* [Daukantas] *paaukojo Varnių knygynui savo veikalėlį, kurį rasi aptaisytą ir su popieriu suvyniotą, buvau norėjęs dar savo dainas paaukoti, bet nedrįsau, kad nepapiktinčiau; mano nuomone, geras knygynas privalo turėti visokių knygų, pasaulinių ir dvasinių.*[122] Kiek tie patarimai paveikė, sunku pasakyti, neturint knygų sąrašų. Tačiau, pergabenus į Varnius dalį Kražių bibliotekos, kurioje iš visų mokyklų bibliotekų buvo daugiausia lietuviškų knygų, čia susidarė vienas gausiausių lietuviškų knygų rinkinys iš visų Lietuvos viešųjų ar pusiau viešųjų to meto bibliotekų.

Iš kitų seminarijų minėtina Vyriausiosios seminarijos Vilniuje biblioteka su 7 000 t. (1826), vėliau sujungta su Vilniaus dvasinės akademijos biblioteka[123]. Nemažą biblioteką turėjo Lietuvos unitų (bazilijonų) seminarija: 1829 m. joje buvo 3 011 t., 357 rankraščiai[124]; pasaulietinio turinio knygų skyriuje buvo apstu seime pasakytų kalbų, nutarimų, konstitucijų. Vilniaus dominikonai buvo sutelkę 1849 m. 4 116 t. biblioteką[125], kuria, be abejo, naudojosi besirengiantieji į mokytojus to ordino vienuoliai. Nebe Lietuvoje, Žyrovičuose, kur buvo sena vienuolyno seminarija, rengianti mokytojus daugeliui vienuolyno mokyklų, buvo sutelktas didelis knygų rinkinys. Likviduojant vienuolynus, Gardino ir Vilniaus dvasininkų seminarijoms ir mokykloms perduodama Žyrovičų biblioteka turėjo

---

120 M. Wołonczewski, Žemaijtiu Wiskupiste, d. 2, Wilno, 1848, p. 26.

121 A. Janulaitis, Daukanto laiškai, Mūsų senovė, Tilžė, 1922, t. 1, kn. IV–V, p. 785.

122 Ten pat, p. 786–787.

123 F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 113.

124 RVIA SP, f. 824, ap. 2. b. 220, l. 343.

125 VUB RS, MTF, b. 149, 150.

per 4 600 t.[126] Šiandien dažnai sunku atskirti įvairaus tipo dvasinių seminarijų bibliotekas nuo šiaip sau vienuolynų bibliotekų, nes didesnieji vienuolynai, turintys didesnę mokslo bazę, dažniausiai laikydavo naujokynus. Lietuvoje vienuolynų tinklas buvo palyginti tankus. Didesnieji iš jų turėjo ir bibliotekas, kurios buvo uždaro tipo; jose vyravo tikybinės knygos.

Po 1832 ir 1843 m. caro valdžia uždarė ne visus vienuolynus, todėl prie kai kurių ir toliau išliko bibliotekos; jos buvo papildytos uždarytų vienuolynų knygomis. 1843 m. Kolainiai turėjo vos 300 knygų biblioteką, Kretingos bernardinai – 749, Raseinių dominikonai – 300, Dotnuvos bernardinai – 818, Tytuvėnų bernardinai – 2 079, Telšių bernardinai – 514 knygų, Žemaičių Kalvarijos biblioteka buvo sudegusi, o Krakių ir Kražių moterų vienuolynai jos visai neturėjo[127]. Antai Kretingos vienuolyno knygų rinkinys gerokai išaugo, prijungus prie jo J. Gintilos bibliotekos dalį ir iš dalies Telšių bernardinų biblioteką[128]. 1866 m. Kretingos bibliotekoje buvo apie 3 000 knygų[129]. 1927 m. ji dar tebeturėjo kelių tūkstančių knygų ir rankraščių rinkinį, daugiausia lotynų ir lenkų kalbomis[130]. Panašiai išaugo Paparčių (Trakų apskr.) dominikonų biblioteka, suvežus į ją kai kurių uždarytų vienuolynų knygas[131]. Išlikęs šios bibliotekos (Bibliotheca conventus Poporcensis ordinis Praedicatorum) 1834 m. katalogas rodo ją buvus tada nedidelę, ji turėjo vos 1 067 t.[132] Nemažas bibliotekas turėjo vienuolynai Vilniuje: bazilijonai – apie 5 000 t., kurie 1842 m. buvo atiduoti stačiatikių dvasinės seminarijos bibliotekai Vilniuje, pranciškonai 1853 m. turėjo 2 186 t. biblioteką, bernardinai – apie 7 000 t.[133], pijorai 1804 m. – 4 000 t., dominikonai 1842 m. – 5 300 t., misionieriai – apie 5 000 t., trinitoriai Antakalnyje – 4 000 t. ir kiti – po mažiau[134].

Pusiau viešomis siauro tikybinio turinio bibliotekomis galima laikyti M. Valančiui rūpinantis steigiamas dekanatų bibliotekėles. Jau 1851 m. M. Valančius ragino ir kartu įpareigojo kiekvieną dekanatą išsirašyti po 1 egz. lenkiš-

---

126 Ten pat, b. 171, l. 253.

127 KMVA (LTSR Centrinio valstybinio archyvo Kauno filialas), f. 208-s, ap. 1, b. 15, l. 329–338.

128 F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 34.

129 Lietuviškoji enciklopedija, t. 3, Kaunas, 1935, p. 863.

130 A. Salys, Kretingos vienuolyno lietuviškieji rankraščiai, Švietimo darbas, 1927, nr. 1, p. 16.

131 F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 58.

132 VUB RS, MTF, b. 152, l. 12–98.

133 F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 111.

134 Ten pat, p. 112.

ko tikybinio žurnalo „Pamiętnik religijno-moralny“[135]. O 1852 m. M. Valančius jau įsako visiems kunigams *apsidėti* mokesčiais bibliotekėlėms prie dekanatų steigti: *1) visi svietiški kunigai, išskyrus paliegėlius ir tuos, kurie ilgesnį laiką palieka pataisos namuose arba vienuolynuose, turi kasmet sudėti po vieną rublį ir už tai turi teisę naudotis knygynu; 2) dekano priedermė yra vesti sąskaitos ir knygų sąrašai, surasti vieta knygynui. Už tai jie liuosi nuo mokesčio.*[136]

Tos bibliotekos veikė iki 1863 m. Iš M. Valančiaus siūlomų kunigams įsigyti knygų[137] niekur nematyti, kad būtų rūpintasi lituanika, nors ir tikybine, o pasaulietinė knyga tegalėjo būti retesnis svečias. Kartais pasitaikydavo ir plačiau besidominčių dvasininkų. Antai po 1863 m. sukilimo, šalia daugelio kitų bibliotekų, buvo konfiskuota ir Joniškėlio dekanato biblioteka, kurios katalogas Kauno gubernatoriaus Michailo Muravjovo (Michail Muravjov) (sūnaus) įsakymu (1864 07 31) buvo nusiųstas cenzūros komitetui. Nors draudžiamų knygų joje nerasta, tačiau Michailas Muravjovas (Michail Muravjov) (tėvas) 1864 m. rugsėjo 8 d. laišku pavedė Vilniaus mokyklų apygardos globėjui Ivanui Kornilovui (Ivan Kornilov) išsiųsti šio dekanato knygas į Peterburgo viešąją biblioteką, *nes tarp jų daug nedvasinio pasaulietinio turinio knygų*[138].

Kokio dydžio buvo tos dekanatų bibliotekėlės, sunku pasakyti, bet veikiausiai nedidelės. Jos šiek tiek prisidėjo prie dvasininkijos intelektualinio lygio kilimo, bet, antra vertus, padėjo dar labiau įsigalėti klerikalizmui Lietuvoje. Liaudžiai jos nieko negalėjo duoti.

Pusiau viešas, bet jau grynai pasaulietinio turinio bibliotekas turėjo atskiros draugijos. Visos jos ligi XIX a. vidurio spietėsi Vilniuje. Ilgą laiką žymiausia buvo amžiaus pradžią siekianti Gydytojų draugija, kurios biblioteka, iš pradžių nedidelė, 1863 m. pasiekė 7 654 t. specialios literatūros[139]. E. Tiškevičiaus 1855 m. įkurta biblioteka prie Archeologijos muziejaus Vilniuje sukoncentravo daugiausia Lietuvą liečiančios istorinės medžiagos. 1856 m. ji turėjo apie 20 000 t.[140] Iš jos išaugo Vilniaus viešoji biblioteka.

Kaune iš 1864 m. dokumentų težinoma veikus biblioteką prie klubo, ja naudojosi klubo nariai[141].

---

[135] A. Alekna, Žemaičių vyskupas..., p. 18.

[136] Ten pat.

[137] Ten pat, p. 19.

[138] M. Szulkin, Zamykanie..., p. 78–79.

[139] F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 113.

[140] Žr. Plačiau: L. Vladimirovas, Vilniaus universiteto biblioteka, Vilnius, 1958, p. 39, 41.

[141] LVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 17.

Seniausi iš visų uždarų bibliotekų buvo vienuolynų knygų rinkiniai. Savo ruožtu didžiausi jie išaugo prie tų vienuolynų, kurie laikė arba viešąsias mokyklas, arba dvasines seminarijas ir naujokynus, rengiančius būsimuosius vienuolius mokytojus. Vienuolynai, kurie nedalyvavo mokymo darbe, paprastai ir knygų maža teturėjo.

Pagrindiniai šių bibliotekų fondai sudaryti XVII–XVIII a. (dažnai ligi XVIII a. antrosios pusės), tačiau kai kuriose, pvz., Kražiuose, Palėvenyje[142], randami reti Vakarų Europos leidiniai – inkunabulai – rodo senas kultūrines tradicijas, siekiančias XVI a. pirmąją pusę. Turinio požiūriu ligi XIX a. tose bibliotekose vyravo lotyniškos tikybinės knygos. Filosofijos skyriai ištisai scholastinio pobūdžio, daugiausia Tomo Akviniečio ar Aristotelio komentavimas, retai tepasitaiko kitokios krypties veikalų, kaip antai Raseinių pijorų vienuolyno kataloge, sudarytame 1875 m., tarp *nereikalingų ir nenaudingų* knygų yra Renė Dekarto „Filosofijos principai“ (1644)[143] ar Kražiuose – to paties R. Dekarto ir Fransio Beikono (Francis Bacon) veikalų (žr. aukščiau). Visuose vienuolynų fonduose ligi XIX a. labai maža gamtos mokslo knygų – niekur neteko aptikti M. Koperniko darbų ar kitų panašių veikalų.

Grožinė literatūra dažniausiai ribojosi antika, reta XVIII a. lenkų rašytojų. XIX a. visi tie fondai papildomi, tik nevienodai. Mokyklas laikantieji vienuolynai turėjo taikytis prie universiteto reikalavimų ir daugiausia įsigydavo įvairių būtiniausių vadovėlių ir didindavo lenkų rašytojų kūrinių skaičių, tačiau labiausiai mėgstama buvo XVIII a. literatūra. Naujausios, preromantinės lenkų literatūros retai kur kataloguose galima aptikti, o romantinės ir visai nematyti. Kiti vienuolynai, kurie pasaulietinių mokyklų nelaikė, mažai tepapildydavo savo bibliotekas. Labiau nei kiti intelektualiniu gyvenimu domėjosi dominikonai (vadinamasis „mokytasis ordinas“). Jau minėtame Vilniaus dominikonų 1849 m. kataloge randame Vilniaus universiteto profesorių veikalų, kaip antai Angelo Daugirdo, Johano Heinricho Abichto (Johann Heinrich Abicht), romantizmo laikotarpiu populiarių filosofų Johano Gotfrydo Herderio (Johann Gottfried Herder) ir Frydricho Šlėgelio (Friedrich Schlegel) vertimų į lenkų kalbą[144]; apstu prancūziškų knygų: pilni Fransua Renė de Šatobriano (François René de Chateaubriand), Žako Beninio Bosiuė (Jacques Bénigne Bossuet) ir net Voltero raštai, Ž. Rasi-

[142] 1884 m. Palėvenio dominikonų vienuolyno bibliotekos kataloge tik 1 inkunabulas: „Theodore de Bry, Pannoniae historia chronologica“, 1496. – KMVA, f. 208-s, ap. 1, b. 2, l. 74.

[143] VUB RS, MTF, b. 194, l. 3.

[144] Ten pat, b. 150, l. 27.

no kūriniai, iš italų – Dantės (Dante Alighieri), Torkvato Taso veikalai[145]. Tačiau nerandame nei didžiųjų vokiečių poezijos atstovų, nei prancūzų – Viktoro Hugo (Victor Hugo), Onorė Balzako (Honoré de Balzac) – ir kitų rašytojų. Iš viso į scholastinio pobūdžio senųjų knygų rinkinį įsileista pavėluotai racionalistinės šviečiamosios literatūros, o iš romantikų pateko daugiausia aiškiai katalikiškosios pakraipos autorių.

Kalbiniu požiūriu vyravusi lotynų kalba turėjo norom nenorom užleisti vietą gyvosioms kalboms, nes naujai įsigyjamos knygos daugiausia buvo nebe lotyniškos.

Vienuolynų bibliotekos buvo komplektuojamos reakcine kryptimi, ir laisvesnė mintis į jas patekdavo tik iš didelio reikalo, poleminiais tikslais arba tiesiog pasaulietinei vadovybei – universitetui – reikalaujant. Be to, ji įsiskverbdavo, kovojant su ta pačia laisvąja mintimi. Turbūt kitaip nepaaiškinsime, iš kur atsirado daugelio vienuolynų bibliotekose Voltero raštų. Tačiau gamtos mokslo veikalų, be vadovėlių, vienuolynai nedaug teįsigydavo.

Visi vienuolynų ordinai buvo kosmopolitiški, todėl nematyti, kad būtų buvę specialiai komplektuojami vietiniai leidiniai ar su kraštu susijusi medžiaga, tačiau didesniuose knygų rinkiniuose ilgainiui susitelkdavo vertingų veikalų. Antai Kražių bibliotekoje nemaža jų buvo istorijos ir teisės knygų skyriuose. Tačiau gana stambioje Vilniaus dominikonų bibliotekoje iš 1849 m. katalogo (4 116 t. [146]) nematyti kiek didesnio domėjimosi Lietuvos istorijos ar teisės veikalais. Čia randame tik Lietuvos statutą, A. Kojalavičiaus, S. Rostovskio ir lenkų istorikų Jano Dlugošo (Jan Długosz), Vincento Kadlubeko (Wincenty Kadłubek), A. Naruševičiaus ir dar keleto kitų veikalų. Maža jų ir Padubysio, Paparčių ir kitų vienuolynų bibliotekose. Taip pat matyti, kad ir vėliau, XIX a., su savo kraštu susijusiai literatūrai specialiai neskiriama dėmesio, ji pateko į bibliotekas labiau atsitiktinai. Fondus vienuolynai papildydavo būtiniausiomis knygomis, beveik visai neskirdami dėmesio naujai pasirodantiems veikalams apie Lietuvą, – beveik niekur nerasime nei J. Lelevelio, nei I. Danilavičiaus, nei L. Jucevičiaus, nei J. Jaroševičiaus ar T. Narbuto, nekalbant apie S. Daukantą, kurio darbai buvo išspausdinti vėliau ir parašyti lietuviškai. Retai kur pasitaikydavo naujesniųjų rašytojų veikalų, pvz., Raseinių pijorų bibliotekoje A. B. Hlebavičiaus Vytauto biografija (lenkiškai)[147]. Tačiau kone visose vienuolyno bibliotekose rasime sei-

[145] Ten pat, l. 15–26.

[146] VUB RS, MTF, b. 149–150.

[147] Ten pat, b. 194, l. 12.

muose ar teismuose pasakytas kalbas – mat tai buvo senosios feodalinės visuomenės gyvenimo aktualijos.

Nors kelis amžius lietuvių raštijoje vyravo religiniai raštai, kuriuos rašė patys dvasininkai, vis dėlto vienuolynų bibliotekos niekur nėra bandžiusios kiek sąmoningiau ir kruopščiau komplektuoti lietuviškų knygų. Iš žinomų mums katalogų ligi 1831 m. Kražių biblioteka jų turėjo daugiausia – iš viso 18 (23?) egz.[148] Iš pasaulietinių lietuviškų knygų šio katalogo skyriuje „Gramatici" tėra viena 1713 m. leidimo[149], K. Sirvydo trijų kalbų žodynas (2 egz.) ir 5 egz. „Anonymi Gramatici sine Principio" (vadinasi, be pradžios), kurių neįrašyta nei leidimo metai, nei vieta. Gal tai yra anoniminė gramatika „Universitas" (1737)?

Siauras tikybinis požiūris į knygas neleido tų bibliotekų komplektuotojams įsigyti Prūsų Lietuvoje nė vienos lietuviškos kalbinės knygos. Reikėjo išgyventi šviečiamąjį laikotarpį, gerokai apgriovusį tikybinį ekskliuzyvizmą, kad būtų galima pamatyti čia pat gyvenančią savo tautos dalį. Kad ir koks skurdus Kražiuose lietuviškų knygų skyrius, bet, deja, visą XIX a. pirmąją pusę jis buvo gausiausias iš visų mokyklų bibliotekų.

Padubysio 1823 m. kataloge tebuvo vos trys tikybinės lietuviškos kny-

---

[148] Pateikiame 1803 m. Kražių bibliotekos katalogo lietuviškų knygų skyriaus sąrašą ištisai, nieko netaisydami:

Lituani et Samogitae

In Folio

Mikolaja Daukszy Ewangelie na Niedziele I Swięta w Wilnie 1599 r. 1 egz.

In 4-to

Nowy Testament w Krakowie 1701 2 egz.

X. Szyrwida Kazanie w Wilnie 1629 2 egz.

In 8-tavo

Olszewskiego Brama otwarta do Wiecznosci w Wilnie 1753 1 egz.

Ewangelie Polskie i Lit. W Wilnie 1647 5 egz.

X. Jerzego Kossakowskiego o Rožoncu 1691 1 egz.

Anonymi Katechizm Katolicki 1770 3 egz. – CVIA, f. 567, ap. 2, b. 55, l. 180–181.

Be to, K. Sirvydo „Punktai sakymų" (1629) įrašyti į skyrių „Contionatores polono" pavadinimu „X Szyrwida S. J. Kazania na Niedziele", 1 egz. (l. 153).

Krokuvoje išleisto 1701 m. lietuviško „Naujojo testamento" lietuvių bibliografija nežino, tai turėjo būti tik S. Bitnerio „Naujas testamentas", tais pačiais metais pasirodęs Karaliaučiuje, – trūkstant atitinkamo katalikų vertimo, gal vartota ir protestantų? 1770 m. anonimo katekizmas galėjo būti (J. Jaskaudo) „Krikszczioniszkas katalikiszkas katekizmas".

[149] LVIA, f. 567, ap. 2 b. 55, l. 166.

gos ir K. Sirvydo žodynas. Paparčių vienuolyno 1843 m. kataloge – Mikalojaus Daukšos „Postilė“, pavadinta lenkiškai „Daukšos žemaitiški pamokslai“ (1599)[150], ir „Uždraustų knygų“ skyriuje – „Kalvinų žemaičių pamokslai“ (1599)[151]; Barūnų mokykloje – „Ewangelię Polsko-Litewskie“.

Palėvenio dominikonų vienuolyno bibliotekos 1804 m. kataloge tarp 342 knygų buvo 4 lietuviškos tikybinės knygos (be jokio bibliografinio aprašo)[152]. Dominikonų bibliotekos 1849 m. kataloge, be S. Stanevičiaus išleistų 1823 m. M. Daukšos „Postilės“ ištraukų („Wyjątek z Kazań Żmuydzkich“, 1599)[153] ir knygos „Naujas Istatimas Jėzaus Christaus Giedrajtis 1816“[154], „Gramatikų ir žodininkų“ skyriuje sužymėti du Dominiko Sutkevičiaus veikalų rankraščiai: *Sutkiewicz, Słownik Litewsko-Polski. Rękopis pierwszej ręki 1835; Ten że sam Słownik Litewsko-Polski. Rękopis poprawiony przez samego Autora, tom I, II, III, IV, 1842*.[155]

1865 m. sudarytame Kauno augustijonų vienuolyno knygų kataloge, perduodant saugoti jas Kauno gimnazijai, tebuvo vienas K. Sirvydo žodyno egzempliorius[156].

Neturint visų vienuolynų ir jų laikomų bibliotekų katalogų, sunku tvirtai ką teigti, bet iš visa ko atrodo, kad, rinkdami lietuviškas knygas, dvasininkai darydavo tai privačiai, savo pačių praktiniam reikalui, o pačios dvasininkų institucijos specialaus susidomėjimo tuo atžvilgiu nerodė. Kitokį vaizdą matome Varnių dvasinėje seminarijoje: rengiant dvasininkus žemaičiams, reikėjo lietuviškų tikybinių knygų, bet ir ten, iš visa ko atrodo, jos ėmė gausėti tik M. Valančiaus ir kitų ten dirbusių su lietuvių raštija tiesiogiai susijusių žmonių pastangomis. Todėl 1866 m. ten, atrodo, buvo daugiausia lietuviškų knygų – 66 t.

Atsipalaidavusios nuo vienuolynų, mokyklų bibliotekos savo fondus komplektavo ligi 1830 m. universiteto priežiūroje, orientuodamosi į šviečiamojo pobūdžio literatūrą. Bibliotekos gerokai supasaulėjo, pagausėjo veikalų gyvosiomis kalbomis, ypač lenkų ir prancūzų. Tačiau niekur neteko aptikti, kad uni-

---

150 VUB RS, MTF, b. 152, l. 12.

151 Ten pat, l. 98. Reikia manyti, kad tai arba M. Petkevičiaus „Katekizmas“ (1598), arba J. Morkūno „Postilė“ (1600).

152 KMVA, f. 208-s, ap. 1, b. 2, l. 98.

153 VUB RS, MTF, b. 149, p. 39.

154 Ten pat, b. 150, l. 3.

155 Ten pat, b. 149, l. 83.

156 Ten pat, b. 159, l. 19.

versitetas kada būtų pagalvojęs apie lietuviškas knygas. Bibliotekos buvo skiriamos inteligentijai, o ji to meto feodalinėje visuomenėje kalbėjo daugiausia lenkiškai, kultūrinių ryšių su žemesniaisiais sluoksniais ieškojo tik patys pažangiausieji asmenys. Bet apskritai imant, mokyklų bibliotekos buvo aprūpinamos nors dalimi tų lenkiškų knygų, kurios tiesiogiai lietė Lietuvos kultūrinius, ekonominius interesus.

Po 1831 m. knygos šiose bibliotekose komplektuojamos carinės politikos norima kryptimi. Tuo laikotarpiu toliau vyksta knygų rinkinių supasaulėjimas, nors ir dabar nebuvo vengiama nei katalikiškų, nei ypač stačiatikių tikybinių knygų. Kruopščiai komplektuojami Rusijos istorijos veikalai, reiškusieji oficialiąją caro valdžios politikos kryptį. Savaime daugėjo rusų literatūros veikalų, kuriuos nors ir labai sijojo caro cenzūra, bet tai buvo plyšys, pro kurį patekdavo ir gaivaus oro srovė. Tuo laikotarpiu sąmoningai buvo vengiama komplektuoti, ypač mokyklų bibliotekose, literatūrą, kuri siejosi kuriuo nors būdu su Lietuvos krašto tradicijomis, jos kultūrinėmis ir politinėmis problemomis. Lietuviškų knygų ir toliau mokyklos naujai neįsigydavo – kai kuriose mokyklose jų atsirado visai atsitiktinai, įtraukus senųjų bibliotekų knygas.

Viešosios bibliotekos. Pirmąja viešąja biblioteka laikytina Vilniaus universiteto biblioteka. XVI–XVII a., šalia Krokuvos aukštosios mokyklos bibliotekos, ji buvo viena iš stambiausių ir turtingiausių knygų telkinių Rytų Europoje[157]. Edukacinės komisijos veikimo metu susirūpinta jos fondų papildymu, ir net Vilniaus vyriausiosios mokyklos viešajai bibliotekai 1780 m. buvo pripažintas privalomas egzempliorius[158]. XIX a. pirmajame ketvirtyje, nepaisant kai kurių dėstytojų protesto, K. Kontrimas ir E. Grodekas išsirūpino, kad ja galėtų naudotis miesto visuomenė. Vis dėlto, panašiai kaip ir mokyklų bibliotekos, ji priklausė atskirai institucijai, tik jos viešumo laipsnis buvo kur kas aukštesnis.

Visai kito pobūdžio buvo su jokiomis mokslo įstaigomis nesusijusios bibliotekos-skaityklos, išaugusios prie spaustuvių ar knygynų. Iš seno pirmasis šaltinis įsigyti knygų buvo spaustuvės[159]. Jos pardavinėjo savo leidinius, o kai kurios, susisiekdamos su kitomis spaustuvėmis krašte ir užsienyje, turėjo savo knygynus-parduotuves. Dvarų kaip kultūros centrų (XVI–XVII a.) svarbai gyvenime sumažėjus, XIX a. pradžioje visos spaustuvės etnografinės Lietuvos plote

[157] L. Vladimirovas, Vilniaus universiteto biblioteka..., p. 12.

[158] Ten pat, p. 19.

[159] Knygų prekybos klausimas reikalingas specialių studijų, čia teliečiamas vienas kitas bruožas, susijęs su bibliotekų raida.

susispietė Vilniuje. Žymiausia iš jų, aprūpinta privilegijomis, buvo aukštosios mokyklos spaustuvė. 1805 m. jos spaustuvininku pakviestas Juozapas Zavadskis (Józef Zawadzki). Jis atvyko į Vilnių 1803 m. Tai buvo žmogus, turintis platesnių kultūrinių interesų ir prekybininko gyslelę[160]. Jo knygynas netrukus tapo tarsi savotišku klubu, kur ne tik įsigyjama knygų, bet ir susitinka turintys intelektualinių interesų žmonės. Spalvingai apie tai rašo savo atsiminimuose Stanislovas Moravskis (Stanisław Morawski): J. Zavadskis, *tas doras ir linksmas mozūras, pats apsiskaitęs ir naiviai sąmojingas, džiaugdavosi, kai tam tikromis valandomis sueidavo pas jį autoriai, literatai, poetai, mokslininkai, artistai. Nuo dešimtos ligi pusės dvylikos iš ryto galėjai būti tikras rasiąs ten įvairių įdomių asmenų. Vienas ar du fortepijonai atviliodavo ten dažnai gerąjį Renerį*[161] (universiteto muzikos dėstytoją pianistą). Ar šiame knygyne-klube būdavo galima ir pasiskolinti knygų, nežinoma, bet, be abejo, čia buvo kalbama ir apie naujai pasirodančias knygas, ir leidybiniais klausimais.

XIX a. pirmajame ketvirtyje, o iš dalies ir antrajame, spaustuvės, leidyklos ir knygyno-parduotuvės sąvokos buvo glaudžiai susipynusios. 1835 m. Vilniuje veikė 10 spaustuvių ir 6 knygynai, iš kurių šeštasis prie Antano Marcinovskio (Antoni Marcinowski) spaustuvės pardavinėdavo tik savo leidinius[162]; 1850 m. – 7 spaustuvės ir 6 parduotuvės-knygynai[163]. Apie Kauną žinių teturime iš amžiaus vidurio: 1848 m. buvo 2 spaustuvės: viena valdinė prie gubernatoriaus įstaigos, antroji privati[164]; ar pastaroji atlikdavo ir knygyno funkcijas, nežinoma. Suvalkuose nuo 1819 m. veikė viena spaustuvė, o apie 1839 m. įkurta antroji[165]. Jos išspausdino ir kelis lietuviškus leidinius, bet ar jos dar atlikdavo ir bibliotekos funkcijas, duomenų nėra. 1861 m. Vilniuje buvo 9 spaustuvės ir 5 knygynai[166]. 1844 m. Vilniaus gubernatoriaus ataskaitoje pažymėta, kad 3 Vilniaus knygų parduotuvės skolina knygas, – vadinasi, atlieka bibliotekų funkcijas. Galima spėti, kad ši tradicija turėjo senas šaknis. Kadangi Žemaitijoje kultūrinis gyvenimas buvo palyginti gyvas ir savitų bruožų, savaime turėjo iškilti reikalas turėti čia pat spaustuvę-knygyną. Dar 1820 m. laiške A. Mickevičiui, kuris

---

160 Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi, t. 1, [Vilnius], 1935, p. IX.

161 S. Morawski, Kilka lat młodości mojej w Wilnie, 1818–1825, Warszawa, 1959, p. 174–175.

162 M. Baliński, Opisanie statystyczne miasta Wilna, [Vilnius], 1835, p. 82.

163 Памятная книжка Вилънюса на 1850 г., p. 135–136, 179–180.

164 RVIA SP, f. 1281, ap. 5, b. 50, l. 36.

165 Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny, Białystok, 1965, p. 244, 262.

166 А. Корева, Виленская губерния, СПБ , 1861, p. 598.

mokytojavo Kaune, jo draugas filomatas Juzefas Ježovskis (Józef Jeżowski) rašė, kad Kražiuose bajorai žadą kurti spaustuvę[167]. Jau konkrečiu, tiesiogiai su lietuvių kultūra susijusiu aspektu, galvodamas apie lietuviškų knygų spausdinimą ir kartu platinimą, tą klausimą kėlė Jurgis Konstantinas Pliateris (Jerzy Konstanty Plater) 1832 m. Savo rankraštyje „Medžiaga lietuvių raštijos istorijai" („Materiały do historyi literatury języka litewskiego") prie 1806 m. „Lietuviškų evangelijų" bibliografinio aprašo jis skundžiasi gausiomis korektūros klaidomis lietuviškuose spaudiniuose. Iš to jis daro išvadą: *Visa tai gali įtikinti, kiek reikia stropumo, rengiant mūsų lietuviškas knygas. O pačiam autoriui juk toli Vilnių pasiekti – todėl geriausia būtų, jei žemaičių vyskupas įkurtų spaustuvę Varniuose.*[168] Spaustuvės klausimas liko neišspręstas ir vėliau. M. Valančius tarėsi 1859 m. konkrečiai su Teofiliu Gliuksbergu (Teofil Glücksberg), kuris siūlėsi įsteigti spaustuvę Varniuose. Tačiau vieną spaustuvės funkciją – platinti knygas – jau atlikdavo Varniuose nuo 1853 m. veikiantis J. Zavadskio knygyno filialas, ir M. Valančius savo pasiūlymo atsisakė[169]. Varnių knygynas buvo ir viešoji biblioteka-skaitykla. 1857 m. išspausdintame jo skolinamų knygų kataloge – 609 pavadinimai; mėnesinis mokestis – 75 kp., užstatas – 3 rb. Turinio atžvilgiu knygos parinktos daugiausia iš XIX a. lenkų grožinės literatūros veikalų[170]. Be Vilniaus ir Varnių, Šiauliuose veikė A. Ramo, o Kaune A. Miulerio knygų parduotuvės[171]. Iš jų A. Miuleris turėjo 2 018 t. biblioteką. Ar jis leisdavo ja naudotis viešai, žinių neturime. Iš tų daugelio detalių vis dėlto aiškėja, kad kalbamuoju laikotarpiu kai kurios spaustuvės ir knygynai iš dalies būdavo savotiški vieši kultūros klubai ir drauge skaityklos. Buvo ir atskirai veikiančių skaityklų-bibliotekų. M. Balinskis mini Vilniuje dvi skaityklas 1835 m.: Morico ir Borodzičienės[172]. Reikia manyti, kad jų buvo ir prieš 1831 m. sukilimą.

Po 1831 m. sukilimo viešosiomis bibliotekomis susirūpino caro valdžia, o 1834 m. pasiūlė jas steigti bajorams. Tačiau tuoj po sukilimo bajorai skep-

---

[167] RVIA SP, f. 1281, ap. 4, b. 51, l. 43.

[168] M. Brensztejn, Filomata w Krożach, Księga pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego, t. 2, [Vilnius], 1939, p. 332–333.

[169] LTSR valstybinė respublikinė biblioteka. PR 202 [nenumeruota, ten pat nuoraše mašinėle – p. 86].

[170] A. Alekna, Žemaičių vyskupas..., p. 182.

[171] Uwiadomienie o dziejach polskich, znajdujących się w czytelni przy księgarni pod firmą Józefa Zawadzkiego w Worniach pod Telszami, [Vilnius], 1857, p. 3.

[172] M. Baliński, Opisanie statystyczne..., p. 82.

tiškai pažiūrėjo į šį pasiūlymą[173]. Kiek vėliau, rusifikacijai stiprėjant, jau pačiai Lietuvos feodalinei visuomenei parūpo viešųjų bibliotekų steigimas. Jos turėjo būti viena iš kovos priemonių, formuojant politinį inteligentijos atsparumą. 1843 m. Ukmergės piešimo mokytojas Dambrauskas prašė valdžią leisti jam steigti biblioteką. Jis buvo sumanęs rinkti lėšas iš apylinkės dvarininkų, pirktis pagal sudarytą planą Vilniuje knygas, dalintis jas skaitant, o paskui ilgainiui turėjo išaugti iš taip įsigytų knygų viešoji biblioteka[174]. Iš to pareiškimo matyti, kad biblioteka buvo skiriama daugiausia dvarininkams, gal dar vienam kitam miestelio inteligentui ir dvasininkui. Tokios bibliotekos, sudarytos visuomeniniais pagrindais, negalėjo būti didelės, jos buvo pusiau viešos, nes skaitytojus sudarydavo tie, kurie prisidėdavo įnašais. Tiksliau tų bibliotekų skaičių sunku nustatyti, bet jų yra buvę ne viena.

1846 m. suimtas Vilniaus gydytojas Anicetas Renigeris (Anicet Reniger) buvo kaltinamas platinęs užsienio spaudą, ypač periodinę, kurioje buvę minčių prieš carinės Rusijos santvarką[175]. Išsiaiškinus skaičiusiųjų pavardes, buvo iškviestas pas Kauno gubernatorių Ukmergės dvarininkas Pomarnackis, kuris turėjo raštu pasižadėti, kad nieko draudžiama neskaitysiąs. Ten pat jis aiškinosi, kad A. Renigerio biblioteka buvusi vieša: sumokėjus 5 rb. metams, buvę galima ja naudotis[176]. Toks pats pasižadėjimas yra ir kito skaitytojo (J. Bigulskos)[177]. Po 1863 m. sukilimo kratos metu rasti šlėktos Seliavos dokumentai, kad 1851 m. Ukmergėje[178] įsteigta biblioteka. Ar tai buvo ta pati Dambrausko sumanytoji, sunku šiandien pasakyti, bet Seliavos minimoji biblioteka visai panašiai tvarkėsi kaip anoji. Ji buvo taip pat pusiau vieša. Carinis generolas Sergejus Veselickis, pranešdamas apie Ukmergės ir panašias bibliotekas Ašmenoje ir Švenčionyse, priskiria joms *pavojingą tikslą – palaikyti ir stiprinti tarp šlėktos, o per ją ir tarp liaudies lenkiškąjį elementą* ir todėl siūlo jas naikinti[179]. Šis pasiūlymas M. Muravjovui patiko, jis išleido raštą, kuriame sakoma: *Mane pasiekė žinios,*

---

[173] A. Janulaitis, Lietuvos bajorai, Kaunas, 1936, p. 671, 672.

[174] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5246, l. 2.

[175] KMVA, f. 50, ap. 1, b. 2397, 1847 m., l. 1.

[176] Ten pat, l. 16.

[177] Ten pat, l. 18.

[178] M. Szulkin, Zamykanie bibliotek..., p. 76. Taip pat L. Vladimirovas, Visuomeninių bibliotekų vystymasis Lietuvoje 1861–1917 m., Mokslinės bibliotekos metraštis, 1958–1959 m., Vilnius, 1961, p. 70.

[179] M. Szulkin, Zamykanie bibliotek..., p. 77.

kad daugelyje man patikėto krašto miestų yra lenkiškų knygų bibliotekos, įkurtos šlėktos ir lenkų kilimo valdininkų, kad kai kurios iš jų įsteigtos ir laikomos be valdžios leidimo. Pagrindinis jų tikslas – skleisti lenkų įtaką krašte ir slopinti čia rusų tautybę; daugelis iš jų buvo tuo tikslu steigiamos, jau ruošiantis sukilimui.[180] 1844 m. buvo įsakyta steigti kiekvienoje gubernijoje po vieną viešą rusišką biblioteką. Vilniuje ją apsiėmė sudaryti spaustuvininkas T. Gliuksbergas[181]. Jam buvo skirta 3 000 rb., už kuriuos jis nupirko 1 500 knygų, daugiausia naujosios rusų grožinės literatūros[182]. Jau 1848 m. gubernatoriaus ataskaitoje rašoma, kad Vilniuje veikia aštuonios spaustuvės, penkios knygų parduotuvės ir viena rusiška biblioteka[183], Kaune – dvi spaustuvės ir viena biblioteka su 410 t., *kurios niekas nelanko*[184]. Panaši padėtis buvo ir Vilniuje: *Biblioteka, kurios fondą sudarė vien rusiškos knygos, negalėjo tuo metu Vilniuje turėti didesnės skaitytojų auditorijos*[185], be to, *vietinė administracija nepilnutinai pagal sutartį atsiskaitė su Gliuksbergu*[186]. 1848 m. biblioteka buvo uždaryta ir 1858 m. perduota Vilniaus archeologijos komisijos skaitymo kabinetui[187]. Laikotarpio pabaigoje atsiranda ir mažesniuose Lietuvos miestuose viešųjų bibliotekų, veikiančių savarankiškai, ne šalia parduotuvių: Šiauliuose – 1861 m., Paulauskiui paskyrus jai testamentu savo biblioteką[188], o kitą dalį surinkus iš kitų asmenų, ir Švenčionyse, sudaryta iš K. Maslovskio ir Z. Čechovičiaus privačių bibliotekų[189]. Jos veikė ligi 1864 m.

Visoms viešosioms bibliotekoms būdingas orientavimasis į pasaulietinę ir naująją knygą. Pačioje seniausioje Lietuvoje – universiteto – bibliotekoje 1803 m. iš turimų 12 000 tomų teologinio turinio knygos sudarė 80 proc., o 1831 m. iš 51 837 tomų tikybinių knygų tebuvo 20 proc.[190] Knygynų skaityklų fondai galėjo taip pat būti gana įvairūs, pagal tai, kokių leidinių leisdavo spaus-

---

180 Ten pat.

181 LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5284, l. 5.

182 L. Vladimirovas, Vilniaus universiteto biblioteka..., p. 39.

183 RVIA SP, f. 1281, ap. 4, b. 80, l. 72.

184 Ten pat, ap. 5, b. 50, l. 36.

185 L. Vladimirovas, Vilniaus universiteto biblioteka..., p. 39.

186 Ten pat.

187 Ten pat.

188 VUB RS, MTF, b. 197, l. 228.

189 Ten pat, b. 219.

190 L. Vladimirovas, Vilniaus universiteto biblioteka..., p. 31.

tuvė, prie kurios buvo išaugęs knygynas. Tačiau turimas Varnių 1857 m. skaityklos katalogas rodo, kad skolinimui atrinktos ištisai naujai pasirodžiusios, eiliniam to meto inteligentui galinčios būti įdomios knygos. Tačiau kokio nors idėjinio kryptingumo negalima užčiuopti. O caro valdžios steigiamos viešosios bibliotekos vykdė carinės politikos uždavinius, atitinkamai komplektuodamos knygas, – skaitytojų trūkumu jose skundžiasi patys caro valdžios atstovai. Kitos bibliotekos orientavo skaitytoją priešinga linkme, pvz., A. Renigerio biblioteka. Naują veidą buvo bepradedančios rodyti Šiaulių ir Švenčionių viešosios bibliotekos, išaugusios iš suaukotų privačių knygų fondų.

Šiaulių biblioteka neturėjo retesnių knygų, tačiau joje vienaip ar kitaip atsispindėjo XIX a. intelektualiniai, istoriniai ir kiti Lietuvos krašto klausimai. Randame joje iš prancūzų autorių ne tik Volterą, bet ir Ž. Ž. Ruso, Šarlio Lui de Monteskjė (Charles Louis de Montesquieu) ir madingo tuo metu Konstanteno Fransua Volnė (Constantin François Volney) raštus, iš naujųjų lenkų rašytojų, gyvenusių Lietuvoje, – Vladislavo Sirokomlės (Władisław Syrokomla), J. Kraševskio, T. Narbuto ir kitų veikalus, iš lietuvių rašytojų – S. Daukantą ir M. Valančių[191]. Dar naujoviškesnė Švenčionių biblioteka. Šalia J. V. Gėtės, F. Šilerio, Dantės, V. Šekspyro, Pjero Žano de Beranžė (Pierre Jean de Béranger) ir kitų, čia rinkta naujieji, ypač Lietuvoje išleidžiami veikalai, savo tematika susiję su mūsų krašto gyvenimu: L. Jucevičiaus, T. Narbuto, Adomo Benedikto Jocherio (Adam Benedykt Jocher), L. Rogalskio, J. Chodzkos, Teodoro Čackio (Theodor Czacki), Ksavero Bogušo (Ksawery Bohusz), J. Kraševskio ir kitų. Deja, lietuviškų tarp jų nėra[192].

Šios bibliotekos buvo skiriamos tik inteligentijai. Jos liaudžiai buvo neprieinamos ne tik dėl fondų sudėties, bet ir dėl didelio mokesčio, pvz., Varnių skaitykloje. Universiteto bibliotekos lituanika dar laukia tyrinėtojo. Iš spaudoje paskelbtų duomenų (1773–1774 m. iš 11 000 tomų 90 proc. buvo lotyniškų, 600 – Vakarų Europos kalbomis, apie 250 – lenkiškų ir 7 lietuviški[193]) galima tik viena konstatuoti: kad lietuviškos knygos universitete specialiai komplektuojamos nebuvo nė vėliau, bet 1803 m. svarstant lietuvių kalbos klausimą[194] ir paskui biblioteka buvo papildoma kai kuriais Prūsų Lietuvos moksliniais leidiniais, kurių ištisai pasigendame mokyklų ir vienuolynų bibliotekose.

---

191 VUB RS, MTF, b. 197, 228.

192 Ten pat, b. 219.

193 L. Vladimirovas, Vilniaus universiteto biblioteka..., p. 17.

194 M. Brensztejn, Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do r. 1832, [Vilnius], 1925, p. 25.

Neturint visų čia minimų viešųjų bibliotekų katalogų, sunku tiksliai aptarti jų lituaniką, bet iš peržiūrėtųjų tik viena Šiaulių biblioteka turėjo naujausių lietuviškų knygų. Tai M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“ (1848), „Tamošius iš Kempės“ (1852), S. Daukanto „Būdas“ ir „Parodymas, kaip apynius auginti“[195]. Jos čia atsirado iš suaukotų privačių rinkinių.

Apie viešąsias lietuviškas liaudžiai skiriamas bibliotekas dar tik buvo svajojama. S. Daukantas, rašydamas M. Valančiui, ragino jį pradėti jas steigti, nurodydamas latvių pavyzdį: *Kurše prie bažnyčių visur įsteigti tikybinių knygų knygynėliai, kad kiekvienas neturtingas ūkininkas, nevaliodamas pirkti, galėtų imti ir skaityti ir mokyti tikybos tiesų savo šeimyną – štai kur protas!*[196] Deja, ar jos buvo steigiamos, neturime žinių. O šiaip veikiančios tuo metu bibliotekos imdavo nemažą mokestį. Jos buvo neįkandamos valstiečiui ir dėl visai nepritaikytos literatūros – knygos buvo ištisai nelietuviškos ir skiriamos išprususiam skaitytojui.

Privačios bibliotekos. Šalia visų čia suminėtų viešų ar pusiau viešų knygos pateikimo visuomenei būdų, nemaža reikšmės turėjo ir privačios bibliotekos. Knygų brangumas ir tai, kad palyginti sunkiai jos buvo gaunamos, didino visuomeninį privačių bibliotekų vaidmenį. Vis dėlto ir jomis galėjo pasinaudoti daugiau ar mažiau ne vien tik jų savininkai. Knygų skolinimosi praktiką rodo kad ir pilni nusiskundimų S. Daukanto laiškai tais klausimais. *Stebiuosi, kad ponas Danilavičius,* – rašo S. Daukantas T. Narbutui, – *kuris turi per 2 000 dokumentų, nenori tamstai duoti: ponas profesorius* [I. Onacevičius] *turi taip pat daug įdomių, bet jis vargšas reikalingas pinigų, o aš negaliu valioti.*[197]

Tikslių žinių šiandien surinkti apie visas to meto privačias bibliotekas neįmanoma. Težinoma apie tas, kurios vienaip ar kitaip pagarsėjo arba atkreipė caro valdžios dėmesį. Vakarinėje Lietuvos dalyje ligi 1831 m. sukilimo įvairiuose šaltiniuose minimos kelios bibliotekos: Pliaterių Švėkšnoje, D. Poškos Bijotuose[198]. Reikia manyti, turėjo būti ir J. Giedraičio Alsėdžiuose. Vieną stambiausių bibliotekų Žemaitijoje turėjo Alsėdžiuose Jonas Krizostomas Gintila (Jan Chryzostom Gintyłło). Jis, kaip rašo F. Radziševskis, *visas savo pajamas skyrė knygoms pirkti. Tuo tikslu važinėjo į Vokietiją, kur, ypač Leipcige, Vienoje ir*

[195] VUB RS, MTF, b. 228, l. 2, 5, 12. Išskyrus „Būdą“, visos gautos iš Paulauskio bibliotekos.

[196] A. Janulaitis, Daukanto laiškai, Mūsų senovė, t. 1, p. 788.

[197] Ten pat, p. 706.

[198] D. Poškos bibliotekoje buvo senų, retų leidinių; tai rodo tas faktas, kad rašytojas ją dovanojo Kražių gimnazijai, – J. Lebedys, Simonas Stanevičius, p. 93–94.

Berlyne, įsigijo itin retų ir brangių veikalų, o pusė kadaise garsaus Peterburgo antikvaro ir knygininko Grefo knygyno perėjo į jo biblioteką. Kun. Gintilos rinkinyje buvo per 30 000 t.[199] *Keli metai prieš mirtį jis nemažą to rinkinio dalį dovanojo Žemaičių diecezinei seminarijai. Kun. Gintilai mirus, likusi jo biblioteka padalinta į dvi dalis: keliolika tūkstančių tomų atiduota Žemaičių katedros kapitulai, o kita dalis prijungta prie bernardinų bibliotekos Kretingoje*[200]. Jau po 1831 m. L. Jucevičius mini Gorskių biblioteką Salantuose[201].

Apsčiai informacijos apie privačias bibliotekas XIX a. viduryje randame caro valdžios bibliotekų konfiskavimo aktuose. Kauno gubernatorius M. Muravjovas (sūnus) 1864 m. birželio 16 d. laiške tėvui pranešė liepęs konfiskuoti vien Raseinių apskrityje 16 bibliotekų[202]. Iš jų kai kurios buvo ne taip jau mažos, kaip antai J. Pliaterio Švėkšnoje ar Gruževskių Kelmėje, turėjusi apie 5 000 t., nemaža retų knygų, tarp jų protestantiškų ir arijoniškų[203]. Visa tai rodo, kad Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje būta gana apsčiai bibliotekų. Čia pridurtina dar Marijono Čapskio (Marijan Czapski) biblioteka (2 670 pavadinimų) Kėdainiuose[204], taip pat Paulauskio biblioteka su 754 knygomis[205], 1861 m. testamentu paskirta Šiaulių viešajai bibliotekai, ir Jono Prekerio (Jan Prekier) Kaune. Apie Rytų Lietuvos bibliotekas žinios ne tokios tikslios, nes Kauno gubernatorius persistengė, konfiskuodamas ne tik sukilėlių, bet ir privačias lenkiškas bibliotekas. Generalgubernatorius M. Muravjovas paaiškino vėliau įsakęs uždaryti tik *viešąsias bibliotekas, kurias įsteigė šlėkta ar valdininkai, o tas potvarkis neliečia privačių asmenų bibliotekų*[206].

Vilniaus gubernijoje tuo metu minimos įvairiuose šaltiniuose šios stam-

---

[199] Nežinant, kuo remiasi F. Radziševskis, pateikdamas šį skaičių, galima paabejoti dėl jo tikslumo. V. Biržiška Lietuvių enciklopedijoje, t. 9, p. 19, nurodo 19 720 t., įvertintus 30 000 rb. V. Biržiška, atrodo, bus turėjęs J. Gintilos testamentą.

[200] F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 56.

[201] L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 424.

[202] Jurbarko dvarininkų V. Gijevskio ir P. Stapcevičiaus; dvaruose: Skaraitiškėje Bilevičiaus, Kataučiznoje Kareivų, Tytuvėnuose Pšeciševskių, Medininkuose Sičinevskio, Juozapavoje J. Stanevičiaus, Velžiuose B. Stanevičiaus, Blinstrubiškiuose Jančevskienės, Bagdonavoje Bagdanavičienės, Jūkainiuose Konarskio, Gruzdiškėje Felinskienės, Surmantuose Jotautų, Kelmėje Gruževskių, Plūsčiose Pšeciševskių bibliotekos. – LVIA, f. 378, b. 2430, 1864 m., l. 49.

[203] F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 24.

[204] VUB RS, MTF, b. 223.

[205] Ten pat, b. 228.

[206] M. Szulkin, Zamykanie bibliotek..., p. 79.

besnės ar žymesnės bibliotekos: Jašiūnuose kelių tūkstančių tomų istoriko M. Balinskio biblioteka, kurioje buvo daug rankraščių ir bibliografinių retenybių[207]; į Daugėliškį atgabenta iš Baltarusijos Pliaterių dvarų 15 000 t. biblioteka, ten išbuvusi 1809–1854 m., paskui vėl išgabenta į Kraslavą[208]; Belmonte, Zarasų apskr., kitos Pliaterių atšakos – 4 000 t.[209]; Ukmergės apskr. Siesickių – 7 000 t.[210]; Verkiuose Vitgenšteinų – 5 000 t.[211]; Vaitkuškyje, Ukmergės apskr., Kasakauskių – 7 000 t.[212] biblioteka ir kt.

Istoriko T. Narbuto biblioteka Šiauruose buvo specialiai istorinio profilio su daugeliu vertingų istorinių veikalų, liečiančių Lietuvos istoriją. T. Narbuto 1846 m. istorijos knygų kataloge yra 527 knygos[213]. Jam mirus, Vilniaus gubernatorius 1864 m. lapkričio 22 d. įsakė užantspauduoti biblioteką, patikrinus, ar kas nenuslėpta, nes *Narbutų giminė visada kėlė įtarimą politiniu atžvilgiu*[214]. Pasiųstas M. Muravjovo įsakymu valdininkas rankraščių nerado, o katalogą atsiuntė Vilniaus cenzūrai 1865 m. balandžio 23 d. (iki šiol jis nėra surastas)[215].

Daugiausia bibliotekų buvo, be abejo, pačiame Vilniuje, intelektualiniame Lietuvos centre: be Michalo Polinskio-Pelkos (Michał Poliński-Pełka) bibliotekos su 3 442 knygomis[216], *<...> reikėtų paminėti Valerijoną Gorskį,* – rašo V. Abramavičius, – *ir ypač Adomą Jocherį, kuris nemaža pasidarbavo, kad bibliotekininkystės ir bibliografijos mokslo židinys Lietuvoje neužgestų ir XIX a. viduryje*[217]. Vadinasi, ir šie knygos mylėtojai turėjo nemažas bibliotekas. Žinoma buvo Vilniaus archeografijos draugijos nario Mikalojaus Malinovskio (Mikołaj Malinowski) biblioteka, turinti apie 4 000 t. Savininkui mirus, caro valdžia ja susirūpino, 1866 m. ji buvo perduota Archyvinei komisijai, pagulėjusi netvarkyta ir drėgmėje, 1870 m. sausio 16 d. buvo išsiųsta (3 174 t.) į Peterburgo viešąją

---

207 F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 20.

208 Ten pat, p. 110.

209 Ten pat, p. 2.

210 Ten pat, p. 59.

211 Ten pat, p. 107.

212 Ten pat, p. 119.

213 M. Szulkin, Zamykanie bibliotek..., p. 81.

214 Ten pat, p. 80.

215 Ten pat, p. 81.

216 Г. Шулъкина, Страничка из истории Вилнюсских библиотек (Библиотека М. Полинского-Пелки), Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. 2, Vilnius, 1963, p. 202.

217 V. Abramavičius, Vilniaus bibliotekininko Viktoro Krajevskio „Įvadas į bibliologiją“, Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. 1, Vilnius, 1961, p. 298–299.

biblioteką, nepaisant turimo leidimo palikti retąsias knygas Vilniaus viešojoje bibliotekoje[218]. Vyskupo Adomo Stanislovo Krasinskio 1 500 t. biblioteka ir rankraštynas daugiausia lietė katalikų bažnyčios istoriją[219]. Be abejo, Vilniuje buvo ir daugiau privačių bibliotekų.

Visos tos žinios apie privačias bibliotekas, be abejo, nėra išsamios, bet ir jos duoda apytikrį Lietuvoje buvusio tuo metu bibliotekų tinklo vaizdą.

Privačių bibliotekų savininkai turėjo palyginti visai laisvas rankas komplektuoti knygas. Tarp tokių bibliotekų buvo senų su itin vertingais rinkiniais. Iš jų žinomos J. Pliaterio Švėkšnoje, J. Gintilos Alsėdžiuose, Gruževskių Kelmėje, M. Balinskio Jašiūnuose, M. Polinskio-Pelkos ir A. Jocherio bei M. Malinovskio Vilniuje, Pliaterių Daugėliškyje, T. Narbuto Šiauruose ir kt.

Privačių asmenų bibliotekos lietuviškų knygų požiūriu labai įvairavo. Žmonės, kurie tiesiogiai dalyvavo lietuvių kultūriniame gyvenime, patys rašė ir leido knygas, savaime turėjo kaupti ir lietuviškus leidinius. Iš tokių buvo A. Strazdas, D. Poška, Silvestras Valiūnas, Vincentas Valmikas (Vilmikas), Juozapas Arnulfas Giedraitis, S. Stanevičius, J. Pliateris, Kiprijonas ir Kajetonas Nezabitauskiai, S. Daukantas, Jurgis Ambraziejus Pabrėža, Laurynas Ivinskis, M. Valančius, Mikalojus Akelaitis, Kajetonas Aleknavičius ir t. t. Nesuklysime laikydami jų bibliotekas pirmaisiais didžiausiais lietuviškų knygų rinkiniais. Žinių turima tik apie kai kurias iš jų: pvz., S. Daukanto bibliotekos likučiai šiandien saugomi LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institute[220].

Lituanika kruopščiai buvo komplektuojama J. Pliaterio bibliotekoje Švėkšnoje. J. Pliaterio rankraščiuose, aprašant lietuvių raštijos faktus, nurodomi nuosavi bibliotekos egzemplioriai. Platesnių žinių apie ją yra surinkęs Jurgis Lebedys[221].

Lenkų bibliografo Karolio Estreicherio (Karol Estreicher) laiške (1884 01 05) Stanislovui Didžiuliui nurodoma J. Prekerio biblioteka Kaune kaip turinti daug lituanikos[222]. „Tautoje ir žodyje" paaiškinimuose prie laiško sakoma: *Prekerio biblioteka minima dar Stanevičiaus laiške iš 1884 11 09. Prekeris, ilgus*

---

[218] M. Szulkin, Zamykanie bibliotek..., p. 82.

[219] Ten pat, p. 83.

[220] Žr. J. Lebedys, S. Daukanto biblioteka, Lietuvių literatūros instituto darbai, Kaunas, 1947.

[221] J. Lebedys, Simonas Stanevičius, p. 133–134; V. Žukas, J. Plioterio lietuvių bibliografija ir spaudos istorijos darbai, Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, t. 2, Vilnius, 1962, p. 95–110.

[222] Tauta ir žodis, t. 3, Kaunas, 1925, p. 277.

metus bevaldininkaudamas Kaune, buvo surinkęs žymią, labiausiai lituanikos, biblioteką, kurią naudojo savo istoriniams darbams apie Lietuvą.[223]

Mūsų spaudoje aprašyta M. Polinskio-Pelkos biblioteka Vilniuje, kuri turėjusi specialų tikslą *atspindėti Lietuvos ir dalies Baltarusijos spausdinių produkciją*[224], iš 3 442 knygų tesurinko 11 lietuviškų knygų[225], nors pats bibliografas M. Polinskis-Pelka buvo suregistravęs per 100 lietuviškų knygų, smarkiai prašokdamas Kajetoną Nezabitauskį ir Leoną Rogalskį[226]. Šiaip Lietuvos bajorų bibliotekose lietuviškų knygų pasitaikydavo vienur daugiau, kitur mažiau. Pavyzdžiui, M. Čapskio bibliotekoje Kėdainiuose[227] (2 670 t.) jų buvo surašyta 10 ir 1 latviška, tarp jų L. Rėzos išleisti K. Donelaičio „Metai"[228], keturi 1653 m. Kėdainių leidiniai („Kniga nobažnistes krikszczioniszkos...", „Summa albo Trumpas iszguldimas Ewangeliu szwentu", „Maldos krykszczioniszkos...", „Katechizmas albo Trumpas pamokslas"[229], L. Ivinskio kalendoriai – 1846 ir 1852, 1855 m., pagaliau dvi S. Daukanto knygos „Pamokslas apie sodnus", 1849 m.[230], ir „Būdas"[231]. Paulauskio bibliotekoje, kuri turėjo 754 knygas, buvo 3 lietuviškos (M. Valančiaus ir S. Daukanto). Tuo tarpu specialiai Lietuvos istoriją tyrinėjusio T. Narbuto 1846 m. kataloge – vos dvi S. Daukanto knygelės („Abėcėlė..." ir „Parodymas, kaip apynius auginti"), veikiausiai paties autoriaus atsiųstos, o vėlesnis T. Narbuto knygų katalogas (884 t.) praturtėjo dar dviem E[meriko?] Stanevičiaus ir K. Sirvydo lietuviškomis knygomis[232].

---

[223] Ten pat, p. 288.

[224] Г. Шулъкина, Страничка..., p. 203.

[225] Ten pat, p. 222.

[226] V. Biržiška, Lietuviškos bibliografijos istorija, Kaunas, 1944, p. 23.

[227] M. Čapskio bibliotekoje buvo: tikybinių knygų – 58 t., filosofijos – 51, teisės ir politinės ekonomijos – 265, literatūros – 472, vaikiškų ir pedagogikos – 75, kalbotyros, grožinės literatūros ir meno istorijos – 168, istorijos – 331, geografijos, statistikos ir kelionių – 117, gamtos, botanikos – 119, matematikos, fizikos ir chemijos – 107, žemės ūkio, technologijos – 234, karo mokslo – 10, medicinos – 43, įvairių – 87, periodikos – 533, atlasų – 18, architektūrinių piešinių, estampų ir nedidelių litografijų – 66. Pagal kalbas bibliotekoje buvo: lenkiškų – 649 knygos, vokiškų – 433, prancūziškų – 276, lotyniškų – 90, rusiškų – 54, lietuviškų – 10 (pačiame kataloge klaidingai pažymėta 8), angliškų – 7, itališkų – 4, latviškų – 1. – VUB RS, MTF, b. 223.

[228] VUB RS, MTF, b. 223, l. 21.

[229] Ten pat, l 2.

[230] Ten pat, l. 3.

[231] Ten pat, l. 72.

[232] Ten pat, b. 638, l. 19; R. Batūra, Teodoras Narbutas, Mokslas ir gyvenimas, 1964, nr. 9, p. 33.

Iš trumpos mokyklų, įvairių institucijų, viešųjų ir privačių asmenų bibliotekų XIX a. pirmojoje pusėje apžvalgos ryškėja, kad daugiausia jų buvo Vilniuje. To amžiaus pirmajame ketvirtyje Kaune tebuvo 2 bibliotekos: apskritinės mokyklos ir augustijonų vienuolyno. Tačiau bibliotekų tinklas geografiškai buvo išsidėstęs po visą Lietuvą ne taip jau retai tiems laikams; gana stambių bibliotekų randame net mažuose miesteliuose ar dvaruose.

1866 m. visoje Kauno gubernijoje *buvo šios neprivatinės bibliotekos: Kauno gimnazijos (buv. Kražių) 8 189 t., Zarasų 2 kl. apskrities mokyklos 104 t., Ukmergės 2 kl. mokyklos 1 360 t., Panevėžio 2 kl. mokyklos 3 104 t., Kauno mergaičių gimnazijos 446 t., Šiaulių gimnazijos (daugiausia iš Slucko) 5 731 t., Raseinių apskrities mokyklos 2 904 t., Telšių progimnazijos 3 118 t., Kauno katalikų kunigų seminarijos 6 420 t. (tarp jų 26 lietuviškos knygos, 60 t.), Raseinių dominikonų 1 088 t., Kalvarijos dominikonų – 975 t., Kretingos bernardinų – 3 000 t., Telšių bernardinų – 632 t.*[233] Užnemunėje didžiausią biblioteką turėjo 1866 m. Suvalkų gimnazija – 2 907 pavadinimai, 6 636 tomai (1866)[234], Marijampolės apskritinė – 4 481 tomas (1852)[235]. Vilniaus gubernijoje 1861 m. buvo šios neprivačios didelės bibliotekos: Bajorų instituto – 4 254 t., gimnazijos – 4 626 t., gimnazijos skyriaus – 2 956 t., Lietuvos dvasinės seminarijos (stačiatikių) – 17 605 t., diecezinės seminarijos – 10 177 t., rabinų mokyklos – 3 181 t., Švenčionių bajorų mokyklos – 2 425 t., Lydos apskritinės – 982 t., valstybės turtų rūmų kaimo mokyklų – 3 190 t., Archeologijos muziejaus – 14 892 t.[236] Kaip anksčiau minėta, Gydytojų draugijos bibliotekoje 1863 m. buvo 7 654 t.[237]

Net ir paviršutiniška bibliotekų fondų analizė rodo, kad Lietuvos inteligentija gyvai sekė to meto Europos intelektualinį gyvenimą. Didesnėse, ypač didikų, bibliotekose randama svarbiausių mokslo ir meno naujienų. Tik daugelio bibliotekų uždarumas itin kliudė knygai pasiekti platesnius visuomenės sluoksnius.

Feodalinių institucijų bibliotekos visų pirma orientavosi į feodalinio sluoksnio intelektualinius interesus. Ligi pat XVIII a. pabaigos jose vyravo tikybinė knyga. Nuo XIX a. pradžios daugelio bibliotekų fondai ėmė smarkiai keistis, praplatėdami savo turiniu, supasaulėdami ir labiau atitikdami vis platesnės visuomenės poreikius. Uždarų bibliotekų skaičius vis mažėjo, o viešųjų tinklas plėtėsi.

---

[233] Lietuvių enciklopedija, t. 3, p. 863.

[234] F. Radziszewski, Wiadomość..., p. 80.

[235] RVIA SP, f. 733, ap. 77, b. 358, l. 92.

[236] A. Корева, Виленская губерния, p. 597.

[237] Žinių apie vienuolynų bibliotekų dydį iš tų metų neturime.

Lituanikos lenkų ir lotynų kalbomis apstu daugelyje senesnių bibliotekų, ypač privačiose ir tose viešosiose, kurios pradėjo kurtis visuomeniniais pagrindais amžiaus viduryje. Lietuviškų knygų neprivačiuose rinkiniuose itin nedaug. Senesniuose ištisai vyrauja tikybiniai XVII– XVIII a. leidiniai, o XIX a. lietuviškų knygų, net ir tikybinių, peržiūrėtuose kataloguose labai labai reta (tik J. A. Giedraičio „Naujas Testamentas“ ir S. Stanevičiaus išleistos M. Daukšos „Postilės“ ištraukos). Nuo Prūsų lietuvių kultūrinio gyvenimo Lietuvą ilgus amžius skyrė tikybinė siena, nepraleidusi protestantiškų knygų į dvasinių institucijų bibliotekas. Todėl Prūsijoje pasirodanti lituanika terandama amžiaus pradžioje Vilniaus universitete ir privačiose bibliotekose.

Taigi lietuvišką knygą visų pirma skaitė pati liaudis ir tie Lietuvos inteligentai, kurie buvo arba iš tos liaudies kilę, arba nuo jos nenutolę, ir nedaug feodalų luomo žmonių. Bibliotekomis galėjo naudotis tik ta lietuvių liaudies dalis, kuri buvo pasiekusi kiek mokslo ir mokėjo svetimų kalbų, nes lietuviškų viešųjų bibliotekų dar nebuvo. Todėl žmonės iš plačiųjų liaudies sluoksnių, norėdami skaityti, turėjo patys įsigyti lietuviškų knygų, nors jų kainos palyginti buvo aukštos, o prekybos tinklas retas. Žinoma, miestuose knyga buvo daug lengviau pasiekiama.

XVII a. knygynų-leidyklų-spaustuvių laikytojai priklausė tam pačiam knygrišių cechui[238]. Pardavinėdavo knygas ir knygrišiai[239]. XIX a. pirmojoje pusėje Vilniaus knygrišių cechas gerokai išaugo, tačiau kiek jis vertėsi knygų prekyba, šiuo metu žinių nėra. Taip pat neaišku, koks buvo ryšys tarp knygrišių amatininkų ir pavienių pirklių – *kromelninkų*, kuriuos mini ano meto literatūra. Vilniaus gatvėse stovėdavo tokie pirkliai bukinistai, siūlydami knygų. Reikia manyti, kad ir Kaune jų turėjo būti. Dažnai toks pirklys ne vien vaikydavosi pelno, bet, pats mylėdamas knygą ir domėdamasis jos turiniu, buvo ir savotiškas švietėjas. Panašūs pirkliai *kromelninkai* išvežiodavo knygas ir po visą kraštą. Ne miesto gyventojai dažniausiai galėdavo iš jų įsigyti knygų mugių metu. Tokių keliaujančių knygų pirklių paveikslą mums paliko J. Chodzka knygelėje „Ponas Jonas iš Svisločės“ ir L. A. Jucevičius „Žemaičių žemės prisiminimuose“[240]. Iš tų *kromelninkų* knygų pirkdavosi valstiečiai, smulkieji ir vidutiniai bajorai. Turtingieji, ypač aristokratai, parsiveždavo knygų iš didžiųjų miestų.

---

[238] J. Rodkiewiczówna, Cech introligatorski w Wilnie, [Vilnius], 1929, p. 6.

[239] Ten pat, p. 9.

[240] Žr. L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 379–381.

Knygų poreikiui augant, platindavo jas ir atskiri žmonės švietėjai. Klasikinis pavyzdys yra S. Daukantas. Jis platino savo paties knygas per pažįstamus, gyvenančius Lietuvoje: J. Pabrėžą, K. Kanapackį, paskui M. Valančių ir kt. M. Valančiui tapus vyskupu, S. Daukantas norėjo, kad knygų platinimo darbe būtų įpareigoti dalyvauti visi vyskupijos kunigai ir kad knygų pardavimas ir knygynėlių valstiečiams steigimas būtų sprendžiamas kaip vienas klausimas. *Labai dėkui,* – rašo S. Daukantas M. Valančiui, – *kad rūpinaisi pardavinėti mano knygas, bet labai malum signum mūsų kraštui, kad per dvejus metus teišparduota keli šimtai ir kelios dešimtys elementorių, nors bažnyčių yra 160 su viršum; vadinasi, kiekvienai bažnyčiai nupirkta 3 egz. ministrantūros,– tai labai blogai; tai rodo didžiausią kunigų apsileidimą – nemalonų blogų vaisių ženklą.*[241] Be S. Daukanto, lietuviškų knygų platinimu liaudyje rūpinosi L. Ivinskis, M. Valančius, K. Aleknavičius, M. Akelaitis ir kt.

Vadovėliais ir kitomis mokymuisi skirtomis knygomis besimokančiuosius aprūpindavo pačios mokyklos. Jos gaudavo paštu iš universiteto spaustuvininko-knygininko užperkamas knygų siuntas, kurios buvo skiriamos mokyklai, ir vietos visuomenė įsigyti per mokyklas knygų negalėjo. Tačiau mintis paversti mokyklas knygų platinimo taškais buvo kilusi dar 1810 m. universiteto spaustuvininkui ir knygininkui J. Zavadskiui, kuris laiške Adomui Kazimierui Čartoriskiui (Adam Kazimierz Czartoryski) rašė (1810 03 31): *Daugelyje mūsų edukacinės apygardos vietų būtų galima pardavinėti knygas, bet nejmanoma turėti parduotuvių mažuose miesteliuose, kuriuose gerų pirkėjų nėra ir knygininkas negali išsilaikyti. Tiesa, tokius sandėlius būtų geriausia laikyti prie mokyklų, bet čia reikėtų, kad universitetas tuo dalyku pasirūpintų arba bent imtų globoti, laikydamas tatai naudinga mokykloms ir visuomenei švietimo ir literatūros augimo požiūriu.*[242] Kitame laiške J. Zavadskis sako, kad jei pavyktų mokyklose atidaryti knygynėlius, tada nuo 500 egz. tiražo (jis turi galvoje turbūt lenkiškas knygas), kuris pakilęs paskutiniu metu ligi 1 000–1 500 egz., jis galėsiąs pasiekti 3 000[243] egz. Tas sumanymas nebuvo įvykdytas – matyt, mokyklos nenorėjo papildomų pareigų. 1821 m. M. Chlevinskis rašė mokyklų direktoriui J. Budzilavičiui, siūlydamas, kad prie Kražių ir Raseinių mokyklų universiteto spaustuvininkas siųstų parduoti parapinių mokyklų vadovėlius, taip palengvėtų parapinių

[241] A. Janulaitis, S. Daukanto laiškai, Mūsų senovė, t. 1, p. 788.

[242] Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi, t. 1, p. 42–43.

[243] Ten pat, p. 45.

mokyklų aprūpinimas mokymo priemonėmis[244]. Matyt, šis klausimas nebuvo sprendžiamas organizuotai, ir parapinių mokyklų mokinių tėvai pirkdavo savo vaikams knygų iš keliaujančių pirklių.

Lietuvos visuomenei visą laiką trūko knygynų mažesniuose miesteliuose. Kada 1862 m. švietimo ministerija iškėlė klausimą, ar leisti steigti vienai Peterburgo prekybinei bendrovei knygynus prie Vilniaus mokyklų apygardos vidurinių mokyklų, Vilniaus ir Kauno gimnazijos atsakė neigiamai[245], o mažesnių miestelių mokyklų direktoriai pritarė, prašydami nesiriboti vadovėliais ir vien rusiškomis knygomis[246], bet leisti naudotis tais knygynais ir šiaip pirkėjams, išrašant jiems pageidaujamų knygų[247]. Bet šis sumanymas, atrodo, nebuvo įgyvendintas.

Nepaisant sunkių knygos kelių XIX a. pirmojoje pusėje, ji vis plačiau sklido lietuvių liaudyje, pasiekdama jau tada nemažus tiražus.

Čia spausdinamas leidinyje Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, Vilnius, 1966, *p. 109–136, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis. Įteikta 1964 m. lapkričio mėn. Mokyklų mokslinio tyrimo institutui.*



[244] LVIA, f. 567, ap. 2, b. 1073, l. 609.

[245] Ten pat, ap. 4, b. 863, l. 6, 8.

[246] Ten pat, l. 4, Panevėžio mokyklos direktoriaus raštas.

[247] Ten pat, l. 13, Švenčionių gimnazijos direktoriaus raštas.

❖❖❖

Kultūros kūrėjai

◇◇◇

Simonas Daukantas. Gyvenimas ir kūryba

Simonas Daukantas gyveno feodalizmo irimo ir kapitalistinių santykių vystymosi laikotarpiu. Jis gimė paskutinio Lenkijos ir Lietuvos Valstybės padalinimo išvakarėse, o mirė vos baudžiavą panaikinus ir carinei valdžiai baigiant užgniaužti 1863 m. sukilimą.

Savo plačia moksline, literatūrine ir apskritai šviečiamąja veikla S. Daukantas lietuvių kultūriniame gyvenime daug kur skynė naujus kelius. Kad ir nepakildamas ligi tos revoliucinės minties, kuri XIX a. viduryje Europoje jau kūrė mokslinio socializmo pagrindus, S. Daukantas dar baudžiavos metais visą savo mokslą, sugebėjimus ir jausmus paskyrė socialiniu bei nacionaliniu atžvilgiu užguitam lietuviui valstiečiui. Visose srityse jis kėlė liaudies švietimą, nenuleisdamas rankų ir nenustodamas dirbti ir tais atvejais, kai dėl sunkių lietuvių nacionalinės kultūros plėtojimosi sąlygų ne vienas platus jo mokslinis užsimojimas negalėjo būti įvykdytas. Konkrečios ateities jis, deja, neįstengė numatyti, tačiau visa savo raštų dvasia buvo priešingas feodalizmo sistemai, nenuilstamai kovojo dėl liaudies švietimo.

S. Daukantas gimė 1793 m. spalio 28 d. pajūrio Žemaitijoje, Kalvių sodžiuje, Lenkimų valsčiuje (šiandieniniame Skuodo rajone). Jo tėvai – vadinamieji karališkieji valstiečiai. Karališkieji valstiečiai buvo palyginti mažiau prislėgti kaip lažiniai ar *čyžiniai* [činšiniai] valstiečiai; jie, šiek tiek geriau gyvendami, galėjo aukščiau pakilti kultūriškai. Vienas kitas iš jų pajėgdavo išleisti savo vaikus į mokslą, o XIX a. pradžioje, kapitalistiniams santykiams plėtojantis ir klasiniam liaudies sąmoningumui kylant, valstiečių veržimasis į mokslą pastebimai augo.

Tuo metu apskritai sparčiai didėjo liaudies, kaip svarbaus visuomeninio veiksnio, supratimas. Šia kryptimi veikė pati ekonominių-socialinių santykių raida, be to, Šviečiamojo amžiaus idėjos, jau plintančios tarp XVIII a. Lietuvos progresyviosios inteligentijos, Prancūzijos buržuazinės revoliucijos atgarsiai; pažangiosioms idėjoms pasklisti visuomenėje kiek vėliau daug padėjo ir Rusijos revoliuciniai judėjimai. Edukacinės komisijos XVIII a. pabaigoje įgyvendinta švietimo reforma buvo iškėlusi taip pat itin svarbią ir naują visuotinio švietimo mintį – reikalą steigti pradines mokyklas ir liaudžiai. Deja, iš didžiulių jėzuitų

turtų, kuriuos buvo perėmusi Edukacinė komisija, bajorija nenorėjo rasti lėšų liaudies švietimui. Carinė valdžia, palikusi beveik tą pačią švietimo sistemą, juo labiau šia sritimi nesirūpino. Pradinės mokyklos liko ar pavienių asmenų filantropijos reikalu, ar dar dažniau pačių valstiečių išlaikomos. Ir vis dėlto jų tinklas Lietuvoje tankėjo.

S. Daukanto tėvai buvo šviesesnieji ir sąmoningesnieji valstiečiai, sugebėję suprasti mokslo reikšmę. Būta šeimoje ir tam tikro politinio sąmoningumo: pati S. Daukanto motina su kitais šeimos nariais vežė maisto Tado Kosciuškos (Tadeusz Kościuszko) vadovaujamiems sukilėliams. Tėvas buvo „medininkas“ – eigulys. Daukantai išleido net du sūnus į aukštąjį mokslą, o tai buvo retas dalykas: nedaug valstiečių tepajėgdavo baigti vidurines mokyklas. S. Daukantas, tolimo giminės kunigo Simono Lopacinskio padedamas, mokėsi Žemaičių Kalvarijoje, vienuolių išlaikomoje mokykloje. Tai buvo metas, kada švietimo reformos numatytas mokyklų supasaulietinimas dar toli gražu nebuvo įvykdytas. Dėstomieji dalykai, mokymo metodai turėjo dar daug viduramžiškų bruožų. Be to, daug sunkumų sudarė valstiečių vaikams ne tik aiškiai pabrėžiama klasinė nelygybė, bet ir mokymasis ne gimtąja lietuvių, o lenkų, kalba, kuri bajorams, ypač kiek turtingesniems, buvo įprastinė. Valstiečiui reikėjo parodyti daug pasiryžimo, atkaklumo ir mokslo meilės, norint baigti mokslą.

Vos tik Napoleono antplūdžiui pasibaigus ir krašto gyvenimui pradėjus atsikurti, S. Daukantas, baigęs keturias vidurinės mokyklos klases, 1814 m. išvyko į Vilnių, sako, pėsčias, tęsti vidurinio mokslo. Parama iš namų, atrodo, nutrūko. Vilniuje jam teko mokytis, verčiantis pamokomis. Jau tada jis išsiskyrė iš kitų mokinių savo mokslumu ir rašomaisiais darbais. 1816 m. įstojo į Vilniaus universitetą, pasirinkęs moralinių ir politinių mokslų skyrių, kuris būsimam istorikui buvo artimiausias. 1825 m. gavo teisės magistro laipsnį.

S. Daukanto studijų metai sutampa su pačiu Lietuvos aukštosios mokyklos žydėjimo laikotarpiu. Šviečiamojo amžiaus idėjoms veikiant, universitete buvo iškilę tikslieji mokslai. Žymesnieji universiteto dėstytojai nesitenkino jaunimo mokymu, bet žodžiu ir plunksna kovojo su to meto visuomenėje giliai šaknis įleidusiu viduramžišku obskurantizmu ir kai kuriomis klerikalizmo apraiškomis. Visuomeninių mokslų srityje matome viešpataujant racionalizmą, literatūroje šią kryptį atitiko šviečiamasis klasicizmas, o jaunimo tarpe formavosi ir pirmieji romantizmo pradai. Naujoji srovė akcentavo mene jausmą, kreipė žvilgsnį nuo antikinio pasaulio į gyvųjų tautų gyvenimą, į jų praeitį, kėlė liaudies kūrybos vertę. Nacijoms formuojantis, ir mokslininkai, ir rašytojai ieškojo naci-

onalinio liaudies ir jos kultūros savitumo. Šalia kitų mokslo šakų ypač pagyvėjo tuo metu istorijos mokslas. Čia jau nebepakako registruoti politinius, rečiau socialinius-ekonominius įvykius, kaip neseniai daugelio istorikų buvo įprasta, o imta ieškoti visuomenės gyvenime priežastinių ryšių ir dėsningumo, pradėta gilintis į patį istorinį procesą. Apskritai tuo metu labai sustiprėjo susidomėjimas savo krašto praeitimi. Čia daug prisidėjo nacionaliniai išsivaduojamieji judėjimai Europoje ir politinė Lietuvos bei Lenkijos padėtis po padalinimų.

S. Daukanto studijų metu Vilniaus universitete Lietuvos ir Lenkijos Valstybės istoriją ir jos teisę dėstė žmonės, darę didelį poveikį ne tik savo klausytojams, bet ir platesnei visuomenei. Į jų paskaitas dažnai susirinkdavo gausiai ir šiaip jau Vilniaus inteligentijos. Labai populiarus tarp jaunimo buvo Joachimas Lelevelis (Joachim Lelewel), dėstęs istoriją 1815–1818 m. ir 1822–1824 m. Jo respublikoniškos pažiūros, kritiškumas feodalinės santvarkos atžvilgiu buvo itin reikšmingi formuojant jaunimo pasaulėžiūrą. Be abejo, taip pat teigiamai veikė visus, kurie mokėsi istorijos pas J. Lelevelį, ir dėstytojo atsargus bei kritiškas istorijos šaltinių naudojimas. Specialiai neatsidėdamas Lietuvos istorijai, J. Lelevelis vis dėlto liesdavo ir lietuvių to meto visuomenei rūpimus klausimus, kaip lietuvių tautos kilmė („Žvilgsnis į lietuvių tautų senovę ir jų ryšius su herulais“, 1808), kritikavo Ksavero Pranciškaus Bogušo (Ksawery Franciszek Bohusz) studiją „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę“ (1808), papildė to meto mokyklinį istorijos vadovėlį Lietuvos istorijos skyriumi.

Tuo pačiu moksliniu kritiškumu pasižymėjo kitas Vilniaus universiteto profesorius, artimai su J. Leleveliu bendradarbiavęs, pirmasis Lietuvos teisės istorikas Ignas Danilavičius (Ignacy Daniłowicz), surinkęs ir išleidęs daugelį Lietuvos istorijos dokumentų, tyrinėjęs Lietuvos metraščius ir Statutą. Bet visų labiausiai S. Daukantą traukė Igno Onacevičiaus (Ignacy Żegota Onacewicz) paskaitos. I. Onacevičius pirmasis iš istorijos dėstytojų paskyrė savo kurso dalį Lietuvos ir Lenkijos istorijai. Jis pats buvo studijavęs Karaliaučiuje ir todėl paskaitose galėjo atkreipti klausytojų dėmesį į Prūsijoje sutelktus Lietuvos praeičiai pažinti šaltinius ir supažindinti su tuo metu Prūsijoje leidžiamais Lietuvos istorijos veikalais. I. Onacevičiaus paskaitose klausytojus žavėjo jų vaizdingumas ir romantiniai bruožai.

Be bendrųjų, jau anksčiau nurodytų priežasčių, istorijos paskaitos Vilniaus universitete daug bus prisidėjusios, kad didieji lenkų romantikai ir kiti to meto rašytojai – Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz), Julijus Slovackis (Juliusz Słowacki), Ignas Kraševskis (Ignacy Kraszewski) – taip plačiai sėmėsi temų ir

siužetų savo veikalams iš Lietuvos praeities. S. Daukantas liko I. Onacevičiaus gerbėjas ligi pat šio žymaus profesoriaus mirties. Didelis I. Danilavičiaus, J. Lelevelio ar vėlesnio už juos istorijos profesoriaus Juozapo Jaroševičiaus (Józef Jaroszewicz) kritiškumas S. Daukantui buvo ne toks priimtinas. Jį traukė vaizdai, karštas jausmas, kurių rasdavo I. Onacevičiaus paskaitose. S. Daukantas klausė universitete ir kitų dalykų, iš literatūros daugiausia žavėdamasis antikos rašytojais, kurie jam liko įdomiausi ligi pat amžiaus galo. Tatai vėliau atsiliepė ir jo stiliui.

S. Daukanto studijų metais kilo ne tik krašto švietimas, bet drauge ir nepasitenkinimas esamąja socialine bei politine padėtimi. Didesniuose kultūriniuose centruose jaunimas kūrė slaptas organizacijas (Vilniuje filomatai ir filaretai, Karinių bičiulių sąjunga, Kražiuose „Juodieji broliai" ir kt.), kurias sudarė daugiausia bajoriškosios kilmės jaunimas. Šios organizacijos žadino nepasitenkinimą baudžiava, kėlė į kovą prieš nacionalinį pavergimą. Svarbiausias jų tikslas buvo veikti visuomenės nuomonę. Tatai padėjo šių organizacijų nariams užmegzti ryšius ir su rusų dekabristais. Taip brendo visos carinės Rusijos pažangiosios inteligentijos protestas prieš atgyvenusią feodalinę santvarką. Bet, kaip V. Leninas yra pažymėjęs, kalbėdamas apie tris revoliucinio judėjimo etapus Rusijoje, ši bajorų inteligentija dar nebuvo sutapusi su liaudimi. S. Daukantas, pats valstietis, neturtėlis, atrodo, filomatų ir filaretų organizacijoje nedalyvavo, nors jo pavardė, kai caro valdžia tardė suimtus filomatus, buvo rasta įrašyta gabiųjų studentų, numatytų įtraukti į organizaciją, sąraše. Tuo pat metu reiškėsi ir lietuvių studentų veikla. Jie rūpinosi konkrečiai liaudies švietimu, organizuodami valstiečiams literatūros leidimą jų gimtąja kalba, galvodami apie vidurines mokyklas dėstomąja lietuvių kalba, rūpindamiesi lietuvių nacionalinės kultūros kėlimu. Simonas Stanevičius, šalia S. Daukanto, veikliausias tarp šio jaunimo, vaizdžiai yra nusakęs veikimo programą savo odėje „Šlovė žemaičių": Vilnius esąs *nuo žemaičių beapsėstas*, ir šie yra pasiryžę, gera tėviškei darydami, pataisyti, ką amžiai pagadino. Tuo metu S. Daukanto susidarytas veikimo tikslas nepasikeitė per visą jo gyvenimą, nepakito ir pati jo pasaulėžiūra, susiformavusi universitete.

Gerai jausdamas svarbiąsias lietuvių kultūrinio gyvenimo spragas, S. Daukantas, dar tebestudijuodamas ar vos baigęs universitetą, imasi rašyti pirmąją Lietuvos istoriją lietuviškai – „Darbus senųjų lietuvių ir žemaičių". Negausiame to meto lietuvių inteligentijos būryje reikalas turėti savo istoriją buvo jau pribrendęs. Daugelis rašytojų vienaip ar kitaip lietė savo krašto praeities

klausimus. Dionizas Poška straipsnyje „Valstiečio artojo mąstymai“ paskyrė specialų skyrelį tam, kuris rašys Lietuvos istoriją. Kad teisingai ir naujai būtų įvertinti praeities faktai, kad jie nebūtų iškraipomi, būsimasis istorikas, anot D. Poškos, turėtų būti lietuvis ir ne kunigas. Pats D. Poška tyrinėja ir rašo lietuvių tautos kilmės ir mitologijos klausimais. Straipsnius apie Lietuvos istoriją spausdina tuo metu Teodoras Narbutas (Theodor Narbut), vėliau (1835–1841) išleidęs 9 tomų Lietuvos istoriją. D. Poška, Jurgis Pliateris (Jerzy Plater), Leonas Uvainis ir kiti renka savo krašto praeities dokumentus, muziejines vertybes. Ta kryptimi dirbti skatino ne tik Vilniaus universiteto nuotaika, bet ir rusų mokslo veikėjai, kaip antai Vilniaus universiteto prof. Ivanas Loboika (Ivan Loboiko), kancleris Nikolajus Rumiancevas (Nikolaj Rumiancev) ir kt. Iš tos pačios dirvos kiek vėliau išaugo ir S. Stanevičiaus veikalas apie lietuvių mitologiją („Lietuvių mitologijos aiškinimas“, „Wyjaśnienie mitologii Litewskiej“). Tuo pačiu metu Lietuvos praeitimi domėtasi ir Prūsijos lietuvių visuomenėje. Buvo net kilusi mintis (Endrikis Budrius) parašyti Lietuvos istoriją lietuvių kalba.

Iš čia suminėtų ir daugelio kitų, tyrinėjusių savo krašto praeitį ir dėjusių pagrindus Lietuvos istorijos mokslui, vienas S. Daukantas, kiek mums dabar žinoma, ne tik galvojo, bet ir ryžosi rašyti istorijos veikalą, skirdamas jį lietuviui valstiečiui. Apie tai svajojo ir D. Poška savo rankraštyje, pavadintame „Bitelė Baublyje“: *O kai turėsime tikslų žodyną bei lietuvišką gramatiką, taip pat Universiteto literatų išleistą mūsų istoriją, tada gal atsiras koks žemaitis ar lietuvis, kuris žemaičių ir lietuvių valstiečiams patenkinti išdrįs mūsų Lietuvos istoriją <...> sueiliuoti dainomis, kurios <...> gali būti naudingos liaudies apšvietimui. Taip pat gal kas išleis <...> ta pačia kalba sutrumpintą Lietuvos istoriją jaunimui mokytis parapinėse mokyklose.*

S. Daukanto veikalas „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ atitiko tuos troškimus, kurie buvo puoselėjami ne vieno to meto lietuvių inteligento. Šiuo veikalu buvo susidomėję D. Poška, S. Stanevičius, L. Uvainis, jį nurašinėjo, taisė. Bet jis liko nespausdintas ligi 1929 m.

Filomatų ir filaretų byla 1823–1824 m., sukėlusi persekiojimų bangą visoje Lietuvoje, po metų – dekabristų sukilimo numalšinimas Rusijoje sustiprino carinio režimo priespaudą ir išblaškė besikuriantį Vilniuje lietuvių kultūrinį židinį ir jo veikėjus.

S. Daukantas 1825 m. išvažiavo į Rygą, gavęs ten raštinės darbo. Latvijoje būdamas, jis rinko medžiagą Lietuvos istorijai. Lankydamasis Lietuvoje, pats užrašinėjo ir kitus ragino užrašinėti tautosaką. 1831 m. sukilimas S. Daukanto į

savo eiles neįtraukė. Šlėktiškas sukilimo pobūdis, nacionaliniai lenkų ir lietuvių prieštaravimai tegalėjo S. Daukantą tik atstumti. Nieko nežinome, kaip reagavo istorikas į greta kilusį valstiečių maištą, kuris veikiai buvo dvarininkų ir carinės valdžios numalšintas.

Prasidėjęs reakcijos laikas dar labiau turėjo prislėgti iš prigimties užsidariusį, nedrąsų žemaitį. Nuo 1835 m. jis persikėlė dirbti į Peterburgą senato raštinėn. Čia galėjo prieiti prie Lietuvos Metrikos ir toliau rinkti medžiagą savo istoriniams veikalams. Būdamas toli nuo savo krašto, į kurį tik retkarčiais tegalėdavo parvažiuoti, S. Daukantas savaime kiek tolo nuo gyvųjų liaudies interesų. Tačiau visą savo buvimo svetur laiką jis susirašinėjo su literatūrinio ir kultūrinio lietuvių visuomenės gyvenimo veikėjais: su botaniku Jurgiu Pabrėža, vyskupu Motiejumi Valančiumi, tautosakos rinkėju Kazimieru Rapolu Moigiu [Maigiu], istoriku T. Narbutu ir kt. Per kai kuriuos iš jų S. Daukantas platino savo leidžiamas knygas, nes anuo metu nebuvo bemaž jokių lietuvių kultūrinio gyvenimo centrų, gaudavo iš jų žinių apie savo kraštą; su kitais, pvz., su T. Narbutu, jį siejo moksliniai interesai. S. Daukanto laiškai rodo plačią jo mokslinę erudiciją: jis tuo metu jau žinojo kai kuriuos istorijos šaltinius, kurie tebuvo paskelbti vos XX a. Laiškuose matyti nepaprasta S. Daukanto meilė savo kraštui, jo džiaugsmas dėl kiekvieno lietuvių liaudies kultūrinio laimėjimo, jo asmeninės garbės nepaisymas. Mums šiandien kartais atrodo net naivus tasai S. Daukanto karštis, kai jis perdėtai ima aukštinti savo paniekintą tautą, nepasitiki istorikais, matančiais ir neigiamų bruožų Lietuvos praeityje.

Peterburge S. Daukantas parašė visus savo svarbiausius istorinius, tautosakinius darbus, išleido mokykloms vadovėlių ir populiarių praktinio pobūdžio knygelių. Visa tai jis pajėgė padaryti vienas, daugiausia savo paties lėšomis. Iš vienos knygos kiek surinkęs pinigų, jis leido antrąją ir t. t. Tas S. Daukanto atkaklumas visuomeniniame darbe kilo ne tik iš jo charakterio, čia daug reikšmės turėjo dar Vilniaus universitete susiformavusi jo pasaulėžiūra, kėlusi visuomeninius interesus viršum asmeninių, liaudies švietimą laikiusi viena iš būtiniausių sąlygų socialinei ir politinei laisvei pasiekti. Ta pačia kryptimi juo labiau turėjo skatinti S. Daukantą ir Rusijos pažangiosios visuomenės aplinka, kurioje jis gyveno. Kad ir kaip siautėjo carinė reakcija, slopindama kiekvieną laisvesnę mintį, rusų revoliucinių demokratų judėjimas veikė viešąją nuomonę, ir nusistatymas prieš baudžiavą ir carizmą kas kartas stiprėjo. S. Daukantui ši aplinka turėjo tik sutvirtinti pasiryžimą dirbti savo krašto liaudžiai. Pagrindiniame jo veikale „Būde“ randame daug tokių visuomenės gyvenimo raidos

koncepcijų, kurios rodo S. Daukantą nestovėjus vienoje istorijos mokslo tyrimo srityje. Tik S. Daukanto kaip mokslininko augimą, be abejo, ribojo lietuvių visuomeninio-kultūrinio gyvenimo padėtis: kultūrinių centrų ir institucijų trūkumas, periodikos nebuvimas, nedidelis lietuviškos knygos skaitytojų skaičius. Lietuvių inteligentijos buvo tiek mažai ir ji buvo taip išsisklaidžiusi, kad bendravimas tegalėjo būti tik asmeninio pobūdžio. Atskiriems talentingiems rašytojams ar mokslininkams brėsti nebuvo palankesnės dirvos, kurią paprastai sudaro plačiai išsišakojusio visuomenės gyvenimo viešoji nuomonė. Visa tai veikė S. Daukantą ir atsispindėjo jo darbuose.

1850 m., sveikatai pairus, o gal dar ir dėl kitų priežasčių, M. Valančiaus kviečiamas, S. Daukantas išsirengia atgal į savo gimtąjį kraštą. Kurį laiką jis gyveno pas M. Valančių Varniuose, rūpindamasis valstiečių švietimo reikalais, platindamas lietuviškas knygas ir ragindamas kitus jas rašyti. S. Daukanto ir M. Valančiaus bendradarbiavimas neilgai truko: juodu smarkiai susipyko ir išsiskyrė. S. Daukantas tikėjosi, kad M. Valančius padės jam išspausdinti jo brangiausią veikalą – „Istoriją žemaitišką“, o šis su daugeliu S. Daukanto minčių nesutiko. Palikęs M. Valančių, S. Daukantas kilnojosi čia pas vieną, čia pas kitą pažįstamą, neturėdamas pastovaus, be mažos pensijos, pragyvenimo. Bet, ir paliegęs būdamas, jis vis dar rinko istorinę medžiagą, vertė į lietuvių kalbą istorinius veikalus, mokslo populiarinimo knygeles, o ypač buvo atsidėjęs lietuvių kalbos studijoms. Gyvas kalbos mokslo šaltinis, liaudies šnekamoji kalba, buvo dabar S. Daukantui vėl prieinamas. Tačiau, Lietuvoje būdamas, S. Daukantas nebepajėgė leisti knygų, nes stigo pats lėšų ir iš niekur jų negaudavo.

1863 m. sukilimas užtiko S. Daukantą seną ir ligotą. Žymusis Lietuvos istorikas ir kultūros veikėjas mirė Papilėje 1864 m. Ant jo kapo iškaltas užrašas: *Ateivi! Minėk sau, jog čionai palaidotas Simonas Daukantas, pirmas iš tarp mokytų vyrų rašytojas senovės veikalų Lietuvos, Žemaitijos ir kitų naudingų knygelių. Jis per savo gyvenimą it vargo pelė be paliaubos trūsėjo vienutinai žemaitiškai rašyti dėlei naudos vientaučių <...>*

S. Daukantas dirbo įvairiuose liaudies kultūrinimo baruose: mokslo, grožinės literatūros ir liaudies švietimo srityse. Jo mokslinių darbų yra trys svarbiausios šakos: Lietuvos istorijos veikalai (į juos įeina iš dalies ir etnografija), tautosakos ir lingvistikos darbai.

Lietuvių kalbos dalykai S. Daukantui rūpėjo per visą jo ilgą gyvenimą. Latvijoje būdamas, jis išmoko latvių kalbą ir, laikydamas lietuvių bei latvių kalbas tos pat šeimos kalbomis, yra bandęs pastarosios žodžiais praplėsti lietuvių kal-

bos leksiką. Dar labiau domėjosi kalbos mokslu paskutiniais metais, būdamas Peterburge ir ypač sugrįžęs į Lietuvą, nebejstengdamas dėl lėšų stokos apsirūpinti reikalingais istoriniais veikalais bei archyvine medžiaga. Deja, nė vieno kalbinio darbo S. Daukantas nepajėgė išspausdinti, daugelis jų nėra baigti. Rankraštiniame S. Daukanto palikime yra išlikę keli straipsniai kalbos klausimais ir didžiuliai žodynų projektai: 3 tomai lenkų–lietuvių kalbų žodyno, pradėti lietuvių–lotynų kalbų ir lietuvių kalbos žodynai.

Sparčiai augant nacionalinei lietuvių kultūrai, XIX a. pradžioje iškilo, kaip minėta, reikalas turėti atitinkamai nušviestą Lietuvos istoriją. Pirmasis užpildė tą spragą S. Daukantas, visą XIX amžiaus pirmąją pusę buvęs vienintelis Lietuvos istorikas, rašęs lietuvių kalba.

S. Daukantas yra palikęs keturis istorinius veikalus: „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (1822–1824 m.), „Istorija žemaitiška“ (1838), „Būdą senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių. Išrašė pagal senovės raštų Jokūbs Laukys“ (1845) ir „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėj, kurį trumpai aprašė Jonas Einoras metuose 1850“. Iš jų visų tik vienas „Būdas“ tebuvo išspausdintas S. Daukantui gyvam esant.

„Darbų senųjų lietuvių ir žemaičių“ turinį sudaro pirmosios istorinės žinios apie Lietuvą, senųjų lietuvių kalbos, būdo, tikėjimo, prekybos apibūdinimas ir politinės istorijos dėstymas ligi Vytauto mirties. Baigdamas S. Daukantas žadėjo rašyti antrąją dalį – nuo Vytauto mirties ligi Liublino unijos.

Jaunasis S. Daukantas daugelio faktų nemokėjo kritiškai vertinti. Jo naudojamų šaltinių skaičius nėra didelis (Motiejus Strijkovskis (Maciej Stryjkowski), Albertas Kojalavičius-Vijūkas (Albert Wijuk Kojałowicz), Nikolajus Karamzinas (Nikolaj Karamzin), Augustas fon Kocebu (August von Kotzebue). Reikšmingiausia šiandien yra tai, kad jis rašo tą istoriją ne bajorams, o valstiečiams: *Aš ne dėl mokytų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus jų bočių prabočių pasakoti, o be raštų daug kartų apsirinka*. Rašė paniekinta mužikų-baudžiauninkų kalba: *Norėjau*, – rašo jis, – *vėl mano raštu parodyti neprieteliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos, jog kiekvienas norįs gali rašyti lietuviškai, jei turi spėko, lygia dalia kaip ir kita išdailinta jau kalba*. Veikalo prakalboje S. Daukantas iškelia tą vergiją, kurioje yra lietuvis baudžiauninkas, liedamas kraują už carą ir dirbdamas dieną ir naktį ponams. Šiam baudžiauninkui rašytojas nori atskleisti praeities kovas dėl laisvės, įsąmoninti jį, kad lietuvis baudžiauninkas gali neatsilikti nuo kitų tautų, siekdamas mokslo, *dailindamas* savo kalbą. Idealizuodamas ilgus metus trukusias lietuvių kovas

dėl laisvės su kryžiuočiais, krikščionybės skleidėjais, ir numatydamas dvasininkų priekaištus, kad jis drįsta kritikuoti popiežių politiką ir vienuolių ordinus, S. Daukantas atsako: <...> *dėlkogi žemaitis arba lietuvis negali būti giriamas, jei kantriai gynė savo namus ir liuosybę nuo neprietelių, mylėjo dorybę, neapkentė nedorybės? Aš tam nekaltas, jei krikščionys tų amžių buvo užmiršę tą prisakymą... „mylėk artimą savo kaipo patsai save“*. Jau šiame veikale išryškėja pagrindinės S. Daukanto ideologinės tendencijos ir istorinio proceso traktavimas. Toliau dirbdamas, rašytojas surinko kur kas daugiau medžiagos, panaudojo daugiau šaltinių ir 1838 m. baigė rašyti didžiausią savo veikalą „Istoriją žemaitišką“, išleistą tik 1896 m. Amerikoje, gerokai pakeičiant originalo kalbą ir stilių. S. Daukantas daug kur čia ima tekstą iš „Darbų“, kai kur jį praplėsdamas, vietomis ištisai tą patį palikdamas. „Istorija žemaitiška“ pradedama pirmomis žiniomis apie lietuvių gimines ir baigiama Liublino unija, kuri jo laikoma Lietuvos valstybės politinio savarankiškumo nustojimo data. S. Daukantas buvo galvojęs ir toliau rašyti šį veikalą, bet nebetesėjo.

Jau vėliau, ypač kai M. Valančius prikaišiojo S. Daukantui jo stiliaus sunkumą, šis ėmėsi populiariai perpasakoti savo didžiąją istoriją, pavadinęs naująjį darbą „Pasakojimas apie veikalus...“ Darbas baigiamas 1430 m. įvykiais. Maža šio veikalo dalelė (93 psl.) buvo išspausdinta 1893 m. Bitėnuose.

Rašydamas istoriją, S. Daukantas plačiai naudojosi dar tebevyravusiu tuo metu metodu, kuris istorijos mokslo negrindė visuomenės raidos ekonominiais-socialiniais santykiais. Nesuvokdami visuomeninio gyvenimo dėsningumo, daugelis ano meto istorikų pervertindavo asmenybės, ypač valdovo, reikšmę istoriniame procese, o neįvertindavo masių – liaudies – klasių kovos vaidmens. Daugelį istorinių reiškinių S. Daukantui trukdė teisingai vertinti ir ta aplinkybė, kad dar tuo metu patys istoriniai šaltiniai, dokumentai tebebuvo rankiojami ir skelbiami, daugelis dar buvo neištirti. Visoje Europoje istorijos mokslas buvo dar jaunas, bet jau sparčiai žengė į priekį, ieškodamas, kaip naujai, teisingiau suvokti visuomenės gyvenimo raidą.

S. Daukanto istorijai buvo bendri tie patys visai epochai būdingi trūkumai. Be to, keldamas istorijai aiškiai pamokomąjį tikslą, rašydamas pirmasis lietuviškai Lietuvos istoriją, jis nevengė kai kurių poleminių-publicistinių momentų. Tokiais atvejais jam dažnai trūko kritiškumo ir šaltumo, jis buvo linkęs atrinkti istoriniuose veikaluose ir šaltiniuose visa, kas kelia Lietuvos vardą, atmesdamas visa, kas kuriuo nors būdu neigiamai apibūdina Lietuvos praeitį. Tačiau pagrindinės S. Daukanto istorinių veikalų tendencijos ėjo progresyvia linkme: atvejų atvejais

jis aiškiai pasisako prieš baudžiavą, prieš nacionalinį pavergimą, prieš krikščionybės skraiste pridengtą grobikišką vokiečių ir popiežių politiką Lietuvoje.

Rašydamas politinę Lietuvos istoriją, iš dalies S. Daukantas neišvengė feodalinės Lietuvos idealizavimo, prasilenkdamas su tikraisiais istorijos faktais.

Šiuo atžvilgiu gerokai pažangesnes ir įdomesnes mintis randame „Būde". Šis veikalas – tai bandymas duoti lietuvių tautos nacionalinio charakterio vaizdą, apibūdinti senovės lietuvių materialinį ir dvasinį gyvenimą, politinę santvarką. Aprašoma visa tai neapibrėžtoje epochoje: bendruomeninei santvarkai besibaigiant, feodalizmui prasidedant. Medžiagos šiam sintetiniam vaizdui S. Daukantas ėmėsi ne tik iš rašytinių šaltinių (Tacito, A. Kojalavičiaus, M. Strijkovskio, Simono Grunau (Simon Grunau), Jono Lasickio (Jan Łasicki), Teodoro Lepnerio (Theodor Lepner), A. fon Kocebu, T. Narbuto ir kt.), bet ir iš savo laikų valstiečių papročių ir tautosakos, retrospektyviai iš jų spręsdamas apie tolimos praeities faktus. S. Daukantas laiške T. Narbutui, minėdamas „Būdą", taip apibūdina šį savo darbą: *Matysi, kaip supranta senovės padavimus tikras lietuvis, kuriam kalba buvo vadovu*.[1] „Būde" matyti ryškus S. Daukanto noras parodyti laisvos, beluomės, be išnaudojimo visuomenės egzistavimo galimybę. Jis sukuria šiame veikale tariamai buvusį tolimoje praeityje gyvenimo idealą, kuris yra didžiausias kontrastas baudžiavinei santvarkai ir carizmui. Jis tvirtai pasisako prieš kiekvieną pavergimą, laisvę laiko žmogaus įgimta teise: *pagal žmogaus būdą visi žmonės liuosi turėjo gyventi, vienok didžturčiai visados neturtinguosius vergė*. Laimingoje praeityje žmonės buvę laisvi, patys savo valdžią rinkęsi: *senovės lietuviai, suėję į kuopas, pakėlė sau patys vyresniuosius ne turtinguosius ir kilties vyrus, bet visų narsiuosius, kantriuosius ir guviuosius vyrus*. Valdžia liaudžiai atsakydavusi už savo veiksmus, o jei valdovas siekęs įsigalėti, tai jį pašalindavę. Šie teiginiai aiškiai rodo Prancūzijos buržuazinės revoliucijos atgarsius ir S. Daukanto pasaulėžiūros priešingybę feodalų klasės ideologijai.

Tikybą S. Daukantas klaidingai laiko įgimtu žmonėms dalyku, bet teisingai pažymi, kad kunigai pirmieji ėmėsi žmones valdyti ir tikybą panaudojo valdžiai stiprinti: <...> *kunigai turėjo tikybą už pragumą, kuriuomi svietą gorino, gandino dėl sugurinimo ir sukrutinimo žmogaus mentos* (dvasios, sąmonės) *ir dėl būtino sau paklusnumo. Lygia dalia tuomi pačiu įrankiu guodė, laimino, džiugino ir linksmino dėl ištempimo tos pačios mentos*. Ir todėl lietuviai ilgai nenorėję statytis bažnyčių – šventovių, nes matę, kaip tada kunigai žmones greičiau pavergia.

[1] A. Janulaitis, Simono Daukanto laiškai T. Narbutui, Mūsų senovė, Tilžė, 1922, p. 770.

Senovės lietuvis S. Daukantui yra atkaklus socialinės ir politinės laisvės gynėjas. Paralelė tarp socialinės ir nacionalinės-politinės laisvės S. Daukanto pasaulėžiūroje vienas vertingiausių momentų. Ji dažnai pasikartoja. S. Daukantas kartais aukoja šiai savo tezei istorinius faktus, norėdamas įrodyti, kad kai lietuvių tauta buvusi politiškai laisva, tai jos žmonės buvę ir socialiniu atžvilgiu nepavergti. Šis teiginys gali būti kartais priemonė klasiniam prieštaringumui užtušuoti. Kaip ir kiekvieną istorinį reiškinį, jį reikia vertinti konkrečiomis istorinėmis sąlygomis. Atsimintina, kad S. Daukantas rašė dar nelabai sąmoningam valstiečiui – baudžiauninkui, vaizdais ir samprotavimais įrodinėdamas, kad verčiau mirti, negu vergauti, kad gali būti santvarka ir be socialinės bei nacionalinės priespaudos. Šį ryšį tarp kovos prieš baudžiavą ir kovos dėl politinio nacijos suverenumo yra puikiai nusakęs K. Marksas, rašydamas apie to meto Lietuvos ir Lenkijos padėtį: *Agrarinė revoliucija neįmanoma tuo pat metu neišsikovojant nacionalinės nepriklausomybės*[2].

Kaip ir daugelis to laikotarpio lietuvių literatūros ir kultūros veikėjų, S. Daukantas nepabrėžia skirtumų tarp aukštaičių, žemaičių ir kitų giminių nei dabartyje, nei praeityje, pabrėždamas jų priklausymą vienai tautai.

Be šių istorinių veikalų, kurių tik vienas „Būdas" liko baigtas, S. Daukantas rinko dokumentus ir šaltinius Lietuvos istorijai, gerai suprasdamas, kad tai yra viena iš pirmųjų sąlygų moksliškai tirti krašto praeitį ir apsisaugoti nuo neteisingos jos interpretacijos. Gavęs ką įdomesnio iš tos srities, S. Daukantas dalindavosi su Lietuvos istoriją rašančiais istorikais. Tuo metu moksliniam darbui dirbti reikėjo daug lėšų, nes dauguma archyvinės medžiagos buvo privačiose rankose, ir net, pvz., toks I. Onacevičius, ką nors S. Daukantui skolindamas iš savo turimo dokumentų rinkinio, reikalaudavo atlyginimo.

Visas savo jėgas ir atliekamus nuo pragyvenimo pinigus atiduodamas lietuvių kultūros reikalams, S. Daukantas su kartėliu turėjo atsisakyti brangiausios jam tada darbo srities – Lietuvos istorijos. Bet ir toliau, labiau nukrypęs į kalbos mokslą ir praktinio pobūdžio knygelių leidimą, jis verčia Marko Justino „Historia philippica", teberenka istorinius dokumentus, deda istorijos faktus į populiarių, praktinių knygelių pratarmes.

Visus savo istorinius veikalus S. Daukantas skyrė lietuvių liaudžiai. Trokšdamas paveikti skaitytoją – valstietį, neretai labai maža tesuprantantį istorinius reiškinius, jis dažnai kalba vaizdais. Grožinis, literatūrinis momentas S. Dau-

[2] К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 6, Москва, 1930, p. 397.

kanto istoriniuose veikaluose yra itin stiprus. Vaizdas, istorinių faktų jausminis nuspalvinimas stiprina grynos faktų logikos poveikį ir įtikinamumą. Pastangos būti populiariam ir valstiečio suprantamam, iš vienos pusės, plėtė linkimą į grožinę literatūrą, iš antros, mažino kritiškumą ir mokslinį tikslumą. S. Stanevičius, nors pats būdamas tos pačios epochos žmogus kaip ir S. Daukantas, viename laiške, kalbėdamas, atrodo, apie „Darbus“, pažymėjo tą S. Daukanto dėstymo retoriškumą, emocingumą ir tam tikrą mokslinio tikslumo ir kritiškumo stoką.

S. Daukanto istoriniuose veikaluose grožinės literatūros pradų esama dvejopų: 1) atskiri platesni vaizdai ar scenos ir 2) mokslinėje autorinėje kalboje emociniai ir vaizdiniai elementai. Šiandien, kai daugelis S. Daukanto pateikiamų istorinių faktų nebeturi didesnės mokslinės reikšmės, itin vertingas grožinis jo veikalų nuspalvinimas, ryškiausiai atskleidžiąs šių veikalų idėjinę linkmę. Šis jo veikalų bruožas rodo jausmus ir mintis jų autoriaus, kuris daugeliu atvejų anoje epochoje atstovauja pažangiosios lietuvių visuomenės siekimams ir svajonėms.

Per visus S. Daukanto raštus ir jo veiklą eina viena pagrindinė emocija – savo krašto meilė, viena pagrindinė mintis – noras padaryti laimingą savo tautą, kurią tuo metu tesudarė socialiniu ir nacionaliniu atžvilgiu prislėgta lietuvių liaudis. S. Daukantas buvo pirmasis lietuviškai rašęs istorikas ir jam teko daugelį faktų naujai įvertinti, nepasitikint senąja, ligi tol buvusia interpretacija, polemizuojant su to meto istorikais. Tatai dar sustiprino emocinį jo istorinių raštų elementą, ir todėl net ten, kur pats autorius nesistengia vaizdu kalbėti, jo sąvokinėje kalboje dažnai jaučiamas emocinis ar vaizdinis atspalvis.

Pagrindinė S. Daukanto stiliaus intonacija – pakilumas, tam tikras patosas ir iš dalies deklaratyvumas. Tatai diktavo pats nagrinėjamasis dalykas – tautos istorija, antra vertus, ir to meto lietuvių tautos padėtis. Iš dalies turėjo veikti jo stilių ir romantizmo srovė. Žiūrint, apie ką S. Daukantas rašo, galima skirti šias pagrindines emocines gaidas: gėrėjimąsi lietuvių tautos kovomis dėl savo politinės laisvės, užuojautą ir liūdesį, matant XIX a. baudžiavinį lietuvių liaudies gyvenimą, iš vienos pusės, o iš antrosios – ironiją, neapykantą visiems tiems, kurie vergė Lietuvą. Tiesioginis emocinis faktų vertinimas, būdingas grožinei literatūrai, yra ir S. Daukanto stiliaus ypatybė. Šiam tikslui parenkama atitinkama leksika, kai kurios poetinės priemonės, tautosakiniai posakiai ir t. t., kurie mintį sukonkretina; pvz., „Būde“ kalbėdamas, kaip lietuviai mylėjo laisvę, S. Daukantas rašo: *Liuosybę savo pervis mylėjo ir godojo, už kurią viso pasaulio aukso nebūtų ėmę, todėl dar ir šiandien tariama yra: „Liuosas lab ir po keru begyve-*

na"; atkaliai, vergybos neapvežėjo ir už velnių darbą turėjo, tardami: „Velnias tau, sako, tevergauja, ne žmogus"; o tiems, kurie tarė jiems vergauti ir kentėti, džiugindami juos laimingesne atenčia, visados vienokį atsaką davė, tardami: „Lig saulė patekės, mums rasa ir akis išės". Sintaksės atžvilgiu rašytojas čia suskaido savo mintį tarp tiesioginės ir netiesioginės kalbos, ir dėl to ji tampa gyvesnė ir konkretesnė. Kitur ta pati laisvės meilė dėstoma ilgais periodiniais sakiniais, kurie savo ruožtu kaip stiliaus priemonė suteikia tam tikro pakilumo: *Čia ne vienas rasi lepnis, skaitydamas apie tokį jų valgį, švypterės, bet jei primins sau, jog senieji lietuviai, kalnėnai ir žemaičiai, tokiu valgiu misdami, per 500 metų su kardu guldami ir keldami, ne vien mokėjo ir stengė nuo kruvinų neprietelių savo liuosybę ginti, bet dar gandinti visą pasaulį savo narsybe ir kantrybe, tas aiškiai susigės, save regėdamas šiandien ištižusiu vergu, noris sukrus sulpančiu ir skaninius laižančiu, nesgi visados godos vyras velijąs noris šaknelėmis misti, jeib tik liuosu gyventi, nekaip šešku būti, svetimus kiaušius gerti, vištas ėsti ir tamsiame urve smirdėti*. Periodas gana būdingas S. Daukanto stiliui. Iš dalies čia galima matyti ir antikinės literatūros poveikį.

Poetine leksika, poetinėmis priemonėmis S. Daukantas piešiamą vaizdą stengiasi priartinti lietuvio valstiečio buičiai, jo aplinkai. Ne visur jam tatai lygiai gerai sekasi, bet svarbu ir vertinga, kad rašytojas remiasi liaudies kalba, jos gyvenimo vaizdais, tęsdamas toliau dar K. Donelaičio pradėtas demokratines lietuvių literatūros tradicijas. Satyriniams paveikslams S. Daukantas pasirenka taiklius kasdieninės liaudies šnekamosios kalbos posakius ar vaizdus, pvz., kalbėdamas apie XIX a. Lietuvos feodalus ir jų pataikūnus, jis juos lygina su smirdančiais šeškais arba, apibūdindamas Vytauto laikų Lietuvos dvasininkiją, rašo: *Šioki toki atėjūnai, daugiau nieko nežiną, neišmaną, kaip tiktai vienus įstatymus krikščioniško tikėjimo, todrin negaila jiems buvo Lietuvos prapuolančios: nesang kad lenkų vyskupai savo tautos laban viską gaubė, tad Lietuvos pralotai vėpsodami žiovavo* („Lietuvos istorija", t. 2, p. 274). Vėlgi, kalbėdamas apie Lietuvos būklę XIX a., rašytojas randa tų pačių valstiečių buičiai artimų vaizdų, bet poetiškai ir lyriškai skambančių: S. Daukantui jo tėvynė esanti <...> *it giria žiemos laiku savo žagarus rodanti, tarp kurių tiktai viena pati jų kalba, it žalia bruknelė, nuo speigų apšarmojusi, lig šiai dienai tebežaliuoja, kaipo ženklas viso to buvusio*.

Šalia šių smulkesnių grožinių momentų S. Daukanto istoriniuose veikaluose apstu didesnių dailiosios literatūros gabalų, kurie ištisai paremti vaizdu ir kurie leidžia iš dalies žiūrėti į S. Daukantą kaip į beletristą. Tai mūšių paveikslai,

peizažai, karo vadų ir šiaip istorinių bei pramanytų asmenų portretai, jų monologai ar dialogai. Šių vaizdų pagrindinė idėjinė kryptis ir emocinė spalva yra ta pati kaip ir visos autorinės kalbos: sužadinti skaitytojo meilę savo kraštui ir nepasitenkinimą baudžiavos laikų priespauda.

Ypatingu poetizavimu pasižymi tolimos praeities vaizdai, kurie rašytojo piešiami kaip antitezė jo laikų lietuvių liaudies padėčiai. Čia minėtini Lietuvos girių aprašymai, mūsų literatūroje tvirtai suaugę su S. Daukanto vardu, vaizdingi, su neįprastu peizažams patosu, dėl kurio iš dalies jie įgauna alegorinę prasmę: S. Daukantui Lietuvos senųjų girių neįžengiamumas, didumas – ne krašto necivilizuotumo žymė, kaip teigė daugelis lenkų istorikų, o laisvės, savarankiškumo, didybės laidas. Taip pat apie Lietuvos girias S. Daukantas rašo verstinės knygos „Apie medines sėklas" įžangoje. Poetiškai pakilus, idealizuotas „Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių" yra senovės lietuvių gyvenimo būdo aprašymas, kurį vėliau rašytojas išplėtė „Būde", tik nebeduodamas ištisai beletristinio vaizdo. „Darbuose" jis kondensuotas ir kontrastingai gretinamas su S. Daukanto laikų baudžiavine priespauda Lietuvoje.

Plačiau nubrėžtų istorinių asmenų portretų S. Daukanto raštuose nedaug tėra. Čia žymiausi Vytauto, iš dalies Jogailos portretai, abu grindžiami dokumentine medžiaga, ir Kęstučio asmens aprašymas (paimta iš A. fon Kocebu). Kitur S. Daukantas piešia istorinius asmenis, duodamas jiems po vieną antrą buitinį bruožą ar leisdamas jiems kalbėti tiesiogine kalba, ir taip istorinis asmens vaizdas konkretėja. Kartais vaizdu apibūdinami ir visai nebuvę istorijoje asmenys, pvz., S. Daukantas „Darbuose" ir vėliau „Istorijoje žemaitiškoje" yra įdėjęs A. Mickevičiaus „Živilės" istoriją kaip tikrą faktą, – tai pirmasis žymiojo poeto kūrybos perteikimas lietuvių kalba. Įpinamas dialogas ar monologas savo vaizdumu dažnai priartina tolimus senovės laikus. Dialogai savo šnekamosios kalbos leksika ir emocingumu tebėra įtaigūs bei įspūdingi ir šiandie. Visa tai palengvina vaizduotis praeitį ir stiprina vertinamąjį istorinių reiškinių atžvilgį. Iš ryškesnių monologų žymėtinas krivių krivaičio monologas apie vokiečių įsigalėjimą ir baudžiavos įvedimą. Rašytojas sukūrė romantišką tariamo vyriausiojo kunigo paveikslą. Pakili, pranašinga kalba leidžia autoriui susieti tolimus praeities laikus su savo meto gyvenimu ir pareikšti aštrią kritiką baudžiavinei sistemai ir nacionaliniam pavergimui: pavergėjai – krikščionys <...> *paskaitys jus pačius tarp savo gyvulių, dovanos, mainys, pardavos viens kitam it bestijas ir, tartum ant didesnės apjuokos, vadins dar jus savo broliais krikščioniškais.*

Atskiri paveikslai ar vaizdinių elementų turįs S. Daukanto stilius pasižymi spalvų sutirštinimu – teigiamųjų arba neigiamųjų bruožų sukaupimu. Ką S. Daukantas laiko Lietuvai naudinga buvus, tatai jis linkęs poetizuoti ir idealizuoti, kas, jo manymu, kenkė – tatai satyriškai pavaizduota. Iš daugelio pavyzdžių prisimintinas XVIII a. pabaigos Lietuvos feodalų vaizdas, kur ponai lyginami su *mielių verpelėmis* ir piešiamas šaržuotas jų išsigimimo paveikslas, pavartojant ir išorinio portreto priemonę.

Spalvų kontrastingumas vaizduose, pakilumo pamėgimas yra iš dalies romantizmo srovės bruožas, iš dalies tai kyla iš pačių S. Daukanto istorijos rašymo aplinkybių.

Grožiniai elementai ir vaizdai S. Daukanto moksliniuose veikaluose buvo pirmieji istorinės tematikos paveikslai mūsų prozoje. S. Daukantas pirmasis skynė kelius atitinkamo poetinio žodyno ir vaizdinių priemonių srityje. Tiesa, imant visus jo vaizdus iš eilės, galima matyti, kad daug kur kartojamasi, daug kas schemiška, gana primityvu, esama sunkiai suvokiamų vietų. Bet tai buvo pirmieji mokslinės ir grožinės prozos istorijos tema žingsniai lietuvių literatūroje. Pagrindinės S. Daukanto veikalų tendencijos daug kur išperka jo klaidingą istorinių faktų interpretaciją.

Savo istorijos veikaluose, ypač „Būde“, S. Daukantas gausiai cituoja tautosaką. Jis ją laiko pirmuoju lietuvių tautos istorijos šaltiniu ir tam tikra stiliaus priemone, kuri knygą daro artimą skaitytojui valstiečiui. Pačiam S. Daukantui tautosaka buvo ne įdomi egzotika, kaip ne vienam romantikui, o jo vaikystės ir jaunystės kultūrinės aplinkos dalis. Iš to meto išsineštą liaudies kūrybos vertės suvokimą dar stiprino vis labiau pažangiojoje visuomenėje įsigalinti nuomonė, kad liaudis yra svarbiausias istorijos veiksnys. Su liaudies vaidmens suvokimu augo ir domėjimasis jos gyvenimu bei kūryba. Daug čia prisidėjo ir kylantys Europoje nacionaliniai išsivaduojamieji judėjimai. Šie procesai nulėmė ir S. Daukanto pasaulėžiūrą. Tada imta ieškoti liaudies kūryboje ir jos gyvenime nacionalinės specifikos žymių. Ši tendencija ryškiausiai atsispindėjo romantizmo srovės literatūroje, kuri plačiai ėmė naudoti tautosakos motyvus ir kai kurias žanrines jos ypatybes.

Juo reikšmingesnė buvo tautosaka beaugančiai tuo metu lietuvių literatūrai, kuri pati orientavosi į liaudį. O trūkstant rašytinės literatūros tradicijų, jų kaip tik buvo galima rasti ilgų amžių suformuotoje lietuvių liaudies kūryboje. Rinkti tautosaką ir etnografinę medžiagą S. Daukantą, kaip ir kitus Vilniaus universiteto studentus, ragino profesoriai J. Lelevelis, J. Loboika, I. Onacevičius. Pats

universitetas, tiesa, jokių lietuvių tautosakos rinkinių neišleido, bet jo auklėtiniai dirbo šioje srityje. Jau 1819–1822 metais Vilniaus periodinėje spaudoje buvo išspausdinta keletas lietuviškų dainų; S. Stanevičius rengė dainų rinkinį, išleistą 1829 m.; plačiai buvo žinomas tarp besidominčiųjų tautosaka Liudviko Rėzos (Ludwig Rhesa) dainynas (1825). Teigiamai veikė šia kryptimi ir rusų, lenkų, vokiečių mokslininkų savosios tautosakos tyrinėjimas ir kai kurių iš jų domėjimasis lietuvių liaudies kūryba. Daugiausia tuo metu dėmesio kreipta į dainas ir padavimus, gerokai mažiau į pasakas.

S. Daukantas yra pirmasis iš lietuvių tautosakos rinkėjų, kuris ėmėsi visų tautosakos sričių. Jis gerai žinojo ankstesniuosius ar savo laiko lietuvių tautosakos rinkinius, kaip antai Pilypo Ruigio (Philipp Ruhig), L. Rėzos, S. Stanevičiaus. Nuo 1825 m. gyvendamas nebe Lietuvoje, S. Daukantas ne tik pats, lankydamasis tėviškėje, rinko liaudies kūrybą, bet ir kitus ragino rinkti ir jam siųsti. Šitaip jis sudarė dainų rinkinį, kurį išleido 1846 m., pavadinęs „Dainės žemaičių, pagal žodžius dainininkų surašytos“. Leidinyje yra 118 dainų ir gale pridėtas patarlių bei priežodžių pluoštas.

Pratarmėje S. Daukantas dėsto savo požiūrį į dainas ir iš viso į tautosaką. Geriausią lietuvių dainų apibūdinimą jis siūlo sužinoti iš L. Rėzos, o pats, pabrėždamas dainos teksto ir melodijos ryšį, daugiausia dėmesio skiria dainai kaip istorijos šaltiniui. S. Daukantas dainose ieško praeities liekanų, esminių lietuvių tautos charakterio bruožų. Apie tai jis rašė laiške T. Narbutui: *Tuo tarpu sunku ką spręsti apie mitologiją, kol neturime surinktų žmonių dainų; rinkti dainas labai sunku, aš tai pats patyriau. Lenkų dainos arba lenkiškai perrašytos negali būti mums įrodymas, nes jos neturi tautinės spalvos.*[3] Ir būdamas pakankamai kritiškas bei tolimas visiems dainų tekstų suromantinimams ar keitimams, – tai anuo metu gana dažnai pasitaikydavo, – S. Daukantas skundžiasi: *Aš niekaip negalėjau rasti tų gadynių dainų, vienok ir tose pačiose, kurias čia išrašiau, rasi raštininkas kad ir keliuose posmeliuose regės šašuolėtį gilios senovės irgi patvirtinimą būdo ir dabos tos tautos*.

S. Daukantas pažymi savo pratarmėje liaudies kūrybos nuolatinį kitėjimą ir todėl rodo būtiną reikalą skubėti ją užrašyti. Jis teisingai pažymi, kad tautosakoje atsispindi liaudies gyvenimas, kad ji yra buvusi vienintelė priemonė išlaikyti atmintyje istorinius ir buitinius įvykius: *Lig nepramanius šiame pasaulyje rašto, daina buvo vienatinis pragumas paduoti ateinančioms giminėms buvusias nelaimes*... Bet S. Daukantas neatkreipė dėmesio į specifinį meninį, litera-

[3] A. Janulaitis, Simono Daukanto laiškai T. Narbutui, Mūsų senovė, Tilžė, 1922, p. 770.

tūrinį tautosakos pobūdį, dėl kurio tikrovė joje atsispindi tam tikru, nebūtinai tiesioginiu, būdu.

Rinkinyje dainos nebuvo suskirstytos, kaip ir daugumos S. Daukanto laikų folkloro rinkinių. Šalia senųjų, liaudies apšlifuotų įvairių rūšių dainų, randame leidinyje ir individualios kūrybos, paplitusios liaudyje: tai Silvestro Valiūno, Antano Strazdo dainos. Be šitų, pasitaiko ir naujesniųjų, vos sukurtų, dažnai meniškai menkesnių.

Patarlių ir priežodžių rinkinėlius S. Daukantas yra įdėjęs prie „Dainių žemaičių", prie elementoriaus („Abėcėlė lietuvių kalnėnų ir žemaičių kalbos", 1842), prie knygelės apie apynius (1847) ir knygelės „Pamokslas, kaip girias kirsti ir diegti, dėl kiekvieno ūkininko" (1854). Paskirai išbarstytų smulkiosios tautosakos žanro pavyzdžių randame ir kituose jo raštuose. Minėtuose rinkiniuose S. Daukantas nevengia aštrių socialiniu atžvilgiu patarlių ir priežodžių, kaip pvz.: *bajors – šunų tavors; bepigu liuosam ir po keru gyventi*. Jis yra bandęs sukurti patarlių, priežodžių sistemą, skirstydamas patarles ir priežodžius dorybės, prityros ir veikimo skyriais. Atskiro patarlių ir priežodžių leidinio nėra parengęs.

S. Daukantas pirmasis lietuvių folkloristikoje atkreipė dėmesį į buitines ir kitas pasakas. Dar versdamas Fedro (Phaedrus) pasakas į lietuvių kalbą, jis laikė jas, iš dalies būdamas teisus, ne individualiąja, o liaudies kūryba. Jis norėtų, kad kaip graikų ir romėnų, taip ir lietuvių liaudies kūryba būtų saugoma ir vertinama: *Fedro pasakas išguldžiau žemaitiškai dėl to vien, idant rastųsi koksai vyras, kaip kad radosi senovėje Ezopas, pas romėnus Fedras, kurie sulasė pasakas savo tautos, kuris, brūzdamas tarp žmonių mūsų tautos, sulasytų jų pasakas*. S. Daukantas buvo sudaręs nemažą pasakų rinkinį, pavadinęs jas „Pasakos masių", bet jų neišspausdino. Iš pasilikusių rankraščių matyti, kad S. Daukantas yra turėjęs talkininkų, kurie padėjo jam šį rinkinį sudaryti, o jis pats maža progų teturėjo užrašinėti. Rinkinyje pateikiama gyvulinių, stebuklinių, buitinių pasakų ir anekdotų. Nevengiama ir satyrinių pasakų, turinčių aštrių antifeodalinių tendencijų. Pasakojamoji tautosaka užrašinėta tiksliai, tiesiog iš liaudies lūpų, nejaučiama jokio romantizavimo ar stilizavimo, taip įprasto romantizmo metui.

XIX a. pirmojoje pusėje S. Daukantas yra lietuvių folkloristikoje vienas žymiausių žmonių: šalia S. Stanevičiaus, jis pirmasis kūrė teorinius folkloristikos pagrindus lietuvių kalba. Jis teisingai įžvelgė tikrovinį tautosakos pagrindą, savo rinkiniuose, ypač patarlėse, priežodžiuose ir pasakose, apsčiai dėdamas socialinio pobūdžio kūrinių, kuriuose aštriai kritikuojama feodalų klasė.

Be grožinių elementų istoriniuose veikaluose ir folkloristikos darbuose, kurie tiesiogiai yra susiję su literatūra, S. Daukantas praturtino lietuvių literatūrą ir vertimais.

Atsiliepdamas į daugelį to meto lietuvių kultūrinio gyvenimo poreikių, stengėsi kuo galėdamas juos patenkinti: jis verčia iš antikinės literatūros klasikų „Pasakas Fedro " 1824 m. (išleido 1846 m.), Kornelijaus Nepoto „Gyvatas didžiųjų karvaidų senovės" (1846), laisvai sekdamas Joachimu Heinrichu Kampe (Joachim Heinrich Campe), parašo didaktinę nuotykių apysaką „Rubinaičio Peliūzės gyvenimas", kuriai jau 1846 m. buvo gautas cenzūros leidimas, tačiau dėl nežinomų priežasčių ji liko nespausdinta. Be to, buvo parašęs, atrodo, originalią apysaką „Palangos Petrį", kurios rankraštis dingo. „Abėcėlėje" (1842) ir „Ugnies knygelėje" (1849) pateikė pasakėčių ir didaktinių apsakymų, veikiausiai verstinių. S. Daukanto vertimai labai praturtino ir praplėtė to meto lietuvių literatūrą.

Klasikinės Fedro pasakėčios yra verstos proza, taikantis kai kuriais vaizdais prie lietuvių valstiečio skaitytojo. Tiesa, pasakėčių idėjinis ir teminis turinys neaktualinamas, jis neturi ir didaktikos, kurios buvo tiek daug to meto lietuvių prozoje. Jų vertę ypač kelia graži, turtinga kalba.

Didelę reikšmę galėjo turėti „Rubinaičio Peliūzės gyvenimas" dėl žanro naujumo, kalbos lengvumo ir sklandumo. Apysakos turinys nesunkiai suprantamas lietuvių valstiečių vaikui: pasakojama, kaip iš Palangos berniukas, pabėgęs iš tėvų, nuvyksta į Karaliaučių, o iš ten patenka į tolimus užjūrio kraštus ir, išgyvenęs Robinzono Kruzo nuotykius, pagaliau grįžta vėl į Palangą. Apysaka savo vaidmens, žinoma, neatliko, ji šiandien įdomi tik plačiai S. Daukanto veiklai pažinti. Drauge ji akivaizdžiai parodo, kokią didelę reikšmę rašytojo stiliui, kol dar nėra susiformavusio literatūrinės kalbos žodyno, turi pats dalykas, apie kurį rašoma. To paties rašytojo kalba gerokai lengvesnė šioje apysakoje lyginant su istoriniais jo veikalais.

Kiti S. Daukanto vertimai nėra tokie vertingi: K. Nepoto veikalas verstas, bijant nutolti nuo originalo, todėl šiandien sunkiai bepaskaitomas. Didaktiniai apsakymai savo idėjiniu ir teminiu turiniu neprašoka ano meto kitų autorių didaktinių apsakymų ir anaiptol juose neatsispindi tie S. Daukanto ieškojimai ir kūrybiškumas, kuriuos matome istoriniuose ir folkloriniuose jo darbuose.

S. Daukantas yra šiek tiek dirbęs ir literatūros teorijos bei kritikos srityje. Prie „Pasakų Fedro" jis yra pridėjęs ilgoką įžanginį straipsnį apie „Pasakos būdą", kuriame bando apibrėžti pasakėčių žanrą, praplėsdamas mums įprastines tos sąvokos ribas: *Visa, kas yra žmonių pasakojama apie būtus ir nebūtus*

daiktus bei notis, vadinasi pasaka. Toliau S. Daukantas skirsto pasakas į tris rūšis: *veikalinę pasaką, arba istoriją, mokslinę pasaką* (mūsiškai – didaktinį apsakymą) ir pagaliau *zebelę, arba zauną* (tikrąją pasaką – pasakėčią). Didaktinį tikslą laikydamas svarbiausiu pasakėčios uždaviniu, S. Daukantas nurodo, kad Rytų valstybėse pasaka yra buvusi priemonė kritikuoti nedorą valdovų elgesį, vadinasi, jo nusakoma, kad ir neaiškiai, visuomeninė literatūros funkcija.

Toliau, sekdamas lenkiška pratarme 1803 m. Fedro pasakėčių leidimui, šiame straipsnyje pirmą kartą lietuvių literatūros istorijoje bando nagrinėti ir pasakos, tiksliau, pasakėčios, meistriškumo bruožus: kompoziciją – kaip jis sako, *sumezgimą ir išsimezgimą*, veikėjus – *monininkus*, kurie privalo veikti pagal savo prigimtį, kad skaitytoją įtikintų: <...> *vienok reikia idant skaitytojas ar klausytojas bent galėtų padūmoti, jog ynai* [=tikrai] *taip liūtas, lapė, ąžuolas, nendrė tokiose dingstyse pagal savo privalumus darė ar sakė arba galėjo daryti*...

Ten pat apibūdinami pasakėčios kalba bei stilius: <...> *pasaka turi dar sau privalų kalbos būdą. Jis turi būti sukrus ir prastas* <...>, pasakėčiai netinkąs orus ir pakilus stilius, ji turinti imti sau žodžius iš kasdienės šnekamosios kalbos, tam prastumui priderą patarlės ir priežodžiai.

Opų tuo metu lietuvių literatūros vystymosi klausimą S. Daukantas liečia „Dainių žemaičių" pratarmėje. Įsigilinęs į lietuvių liaudies dainas, S. Daukantas pasisako prieš rimo vartojimą kaip nebūdingą ir netinkamą lietuvių eilėdarai. Jis teisingai pažymi lietuvių ir lenkų kalbų kai kurių ypatybių skirtingumą ir pataria nesekti lenkų literatūroje įsigalėjusiu eiliavimo būdu. Taigi S. Daukantas pirmasis iškėlė, kad ir ne visai aiškiai, silabinės eilėdaros netinkamumą lietuvių poezijai.

Šie visi jo taiklūs ir iš dalies teisingi teiginiai yra visai vieniši mūsų to meto literatūroje. Tai drauge pirmieji bandymai kurti lietuvių kalba literatūros teorijos terminus. Ir čia dar kartą matome S. Daukanto interesų ir užsimojimų platumą.

Sunkiu lietuvių liaudies kovos dėl savo kultūros metu S. Daukantas nenuilsdamas stengėsi užkaišioti bent pagrindines kultūrinio gyvenimo spragas.

Nesitenkindamas istorijos, kalbos, tautosakos ir grožinės literatūros sritimis, kurios galėjo tikti labiau išprususiam skaitytojui, jis matė, kad lietuvių liaudžiai trūksta knygų, iš kurių ji galėtų gauti elementariausių žinių. Visa S. Daukanto mokslinė veikla buvo sąmoningai skiriama ne rinktiniams kabinetiniams žmonėms, o paprastam valstiečiui, – jis tą mintį daugeliu atvejų pabrėžia. Todėl visur jaučiamas tam tikras pamokomasis tonas, emocionalus dėstymas.

S. Daukantas ne kartą turi perspektyvoje būsimų kartų gyvenimą, jis tiki, kad lietuvių tauta gali ir turi kitaip gyventi, negu gyvena feodalizmo epochos sąlygomis. Kaip ir daugelis anos epochos švietėjų, jis manė, kad švietimas yra pagrindinis kelias į geresnį gyvenimą. Todėl S. Daukantas visas savo jėgas dėjo *lietuvių tautos kultūrai pakelti*. Be visų kitų darbų, leidžia „Abėcėlę“, taip pat buvo parengęs aritmetikos pradžią (rankraštis žuvęs) pradinėms mokykloms; išleidžia kelis vadovėlius ir nesančioms lietuviškoms vidurinėms mokykloms: „Prasmą lotynų kalbos“ (1837); „Istoriją šventą“ su lotynų–žemaičių kalbų žodynėliu (1838). Tai buvo tąsa tos nedrąsios kovos, kuri dar Vilniaus universiteto lietuvių studentų veiklos metu buvo prasidėjusi dėl vidurinių mokyklų dėstomąja lietuvių kalba.

Nesitenkindamas šiomis darbo sritimis, S. Daukantas skubėjo pagalbon lietuvių liaudžiai ir grynai praktinio pobūdžio leidiniais. Jis išleidžia šias knygeles: „Parodymas, kaip apynius auginti“ (1847 m.), verstą iš vokiečių kalbos, kurioje pridėjo dar 390 patarlių; „Pamokinimas apie auginimą tabokos“ (1847 m.), verstą iš rusų kalbos; kitais metais S. Daukantas pakartojo Klaipėdoje išspausdintą „Naudingą bičių knygelę“ (1848 m.); o 1849 metais išleido net tris dalykus: „Pamokslą apie sodnus“, verstą iš vokiečių kalbos, „Pamokymą, kaip rinkti medines sėklas“, verstą iš rusų kalbos, ir „Ugnies knygelę“, pakartodamas Prūsijoje išleistą 1802 m. leidinį. Jau grįžęs į Lietuvą, išleidžia „Sėjamąsias pašaro žoles“ (1854), reikia manyti, nebe vertimą, nes šiaip jis kruopščiai sužymėdavo, ką iš ko yra paėmęs. Tai buvo paskutinis S. Daukanto spaudinys. Dar liko paruoštas spaudai rankraštis „Pamokslas, kaip girias kirsti“ su patarlių pluoštu. Be to, jis ruošėsi išleisti valstiečiams „Gaspadorių“, kuriame turėjo būti surinkta daugelis žemės ūkiui naudingų patarimų.

Visoms šioms knygelėms, daugiausia verstinėms, S. Daukantas yra parašęs savo pratarmes, kuriose nesitenkina vien tik siaurai praktišku tikslu – padėti lietuvių valstiečiams pakelti ūkį, susirasti, šalia grūdinių kultūrų, ir kitų uždarbio šaltinių. S. Daukantas, istorikas ir rašytojas, kalbėdamas apie medžių sėklas, ima piešti senovės Lietuvos girių vaizdus; leisdamas knygelę apie bites, jis duoda pertekliaus pilną senovės laikų paveikslą, sugretindamas jį su liūdna baudžiavos laikų tikrove: *Išteriojus girias, nuvergus svietą, ir bitės mūsų krašte pagaišo. Šiandie paklausais kame pamiškėje bartį ar kieme bites berasi!*

Kapitalistiniams santykiams besiplėtojant, Lietuvos feodalai, parduodami miškus, krovėsi sau kapitalą. Todėl XIX a. miškai tirpo, keisdami krašto vaizdą, gildindami ne vieno poeto širdį. S. Daukantas, matydamas šį reiškinį, prabyla ne

kaip atsargus, kritiškas mokslininkas, o kaip poetas, kuriam istoriniai faktai tėra tik priemonė norimai idėjai paskleisti. Jis miškus laiko kone viso ekonominio gyvenimo pagrindu, Lietuvos peizažo specifika, girių meilę sutapatindamas su tėvynės meile. Ieškodamas miškų nykimo priežasties, S. Daukantas naiviai kaltina dvasininkus, kam šie statę medines bažnyčias, ir žydus, kam statę karčiamas bei miestelius, kurie nuolatos degdavę. Miško, lietuvių penėtojo, globėjo ir savito krašto grožio, paveikslas S. Daukanto raštuose artimas Antano Baranausko „Anykščių šilelio" vaizdams.

Praktinio pobūdžio knygelėse S. Daukantas dėsto nesudėtingas mintis, kurioms žodžių netrūko ir šnekamojoje liaudies kalboje. Todėl šių jo leidinių stilius gerokai lengvesnis negu mokslinių veikalų.

Be ūkinės srities knygelių, S. Daukantas dar buvo parašęs vadovą, kaip laiškus rašyti, ir išvertęs kelis valdžios įsakymus bei instrukcijas, tik šie dalykai liko neišspausdinti.

Neieškodamas sau jokios garbės, priešingai, vengdamas išgarsėti, S. Daukantas savo raštus pasirašinėdavo įvairiais slapyvardžiais: K. V. Mylė, Jokūbs Laukys, Motiejus Šauklys, J. Devynakis, Jonas Girdenis, Jonas Raganius, Antanas Žeimys, Jonas Purvys, Antanas Vaineikis. Taigi susidarydavo įspūdis, kad lietuvių literatūroje esama daug rašytojų. O S. Daukantas taip troško matyti lietuvių literatūrinį ir iš viso kultūrinį gyvenimą platų ir turtingą.

S. Daukanto reikšmė XIX a. pirmosios pusės laikotarpio lietuvių literatūros ir apskritai kultūros raidoje yra didžiulė. Savo įvairių sričių darbais, savo troškimais daugeliu atvejų jis išreiškė anos epochos pažangiųjų Lietuvos žmonių idėjas. Jis pirmasis Lietuvos istorikas, rašęs lietuvių liaudžiai jos gimtąja kalba. Visuose jo raštuose jaučiamas siekimas pakelti nacionalinę savigarbą, įsąmoninti liaudį, kad socialinė ir politinė laisvė yra kiekvieno žmogaus teisė ir kad kova dėl jos yra kiekvieno pareiga. Šios tendencijos sutampa su demokratine kryptimi feodalizmo epochoje. Šiltomis ir patraukliomis spalvomis piešdamas bendruomeninę santvarką, kurioje nebuvo luomų, valdžia buvo renkama ir atsakinga liaudžiai, S. Daukantas gretino ją su baudžiavos laikais ir šitaip kreipė valstietį skaitytoją teisingai vertinti feodalinės santvarkos esmę. Tokia yra pagrindinė jo mintis, išreikšta dažnai grožinės literatūros priemonėmis.

Faktų autentiškumas, mokslinis jų vertinimas S. Daukanto veikaluose daug kur kelia abejonių. Pasigendame, svarbiausia, ekonominių socialinių formacijų išskyrimo, – tai jau daugelio pažangesniųjų to meto istorikų buvo daroma. Iš čia kyla ir dažnas S. Daukanto teiginys, kad baudžiavą į Lietuvą atnešę lenkai ir vo-

kiečiai. S. Daukantas prieina prie istorijos labiau kaip menininkas, visuomenės mokytojas, kuris, susidaręs užbaigtus praeities paveikslus, bet trūkdamas faktų, juos pats vaizduote papildo ar savavališkai pritraukia tinkamą faktą.

Feodalinės lenkų kultūros įsigalėjimo Lietuvoje metu S. Daukantas buvo griežtai nusistatęs prieš dvarininkų kultūrą ir nesutiko kitaip rašyti, kaip lietuviškai. Tuo savo pasiryžimu jis atsisakė taip reikalingos mokslininkui inteligentijos auditorijos, kurią galėjo jam sudaryti lenkiškai kalbančioji bajoriškoji Lietuvos šviesuomenė. Bet tai buvo viena iš jo nuoseklios ir atkaklios kovos dėl nacionalinės kultūros formų. Šioje kovoje S. Daukantas kartais nueidavo ir į kraštutinumą. Jo raštuose kartais pastebimas tam tikras polinkis į nacionalinį izoliavimąsi. Tai viena iš priežasčių, kodėl pagrindinėmis tendencijomis demokratiškas, Prancūzijos revoliucijos idėjų veikiamas, S. Daukantas vis dėlto daugelyje vietų ieškodamas, kaip iškelti savo liaudį, pervertino nacionalines savo tautos ypatybes ir nenorėjo matyti tamsiųjų jos istorijos pusių.

Reikšmingi S. Daukanto darbai lietuvių tautosakos rinkimo ir tyrimo srityje kilę iš tų pačių progresyvių jo idėjinių pozicijų: iš savo krašto meilės, iš liaudies kūrybos vertinimo ir grožėjimosi ja. Jis vienas pirmųjų lietuvių pasakojamosios tautosakos rinkėjų, plačiausiai rinkęs XIX a. pirmojoje pusėje smulkiąją tautosaką. Jis drauge ir plataus tautosakos panaudojimo literatūrinėje kalboje skatintojas, savo istoriniuose veikaluose atkakliai ieškojęs lietuvių tautos būdo savitumo ir kūręs nacionalinės formos pradmenis lietuvių literatūroje.

Rašydamas istorijos, kalbos, literatūros mokslo ir grožinės prozos kūrinius ir dažnai čia skindamas pirmuosius kelius, S. Daukantas susidurdavo su dideliu atitinkamos lietuviškos leksikos trūkumu. Čia jis drąsiai kūrė naujus terminus, plačiai vartodamas gimtosios tarmės ir latvių kalbos žodžius. Ne visos S. Daukanto naujovės buvo tinkamos, bet, apskritai imant, jo palikimas turi didelės reikšmės lietuvių literatūrinės kalbos raidoje.

Akivaizdūs šiandie S. Daukanto raštų tiek idėjiniai ribotumai, tiek kiti trūkumai aiškintini kai kuriais paties rašytojo pasaulėžiūros nenuoseklumais. Tačiau daug čia turėjo įtakos ir tos itin sunkios lietuvių kultūrinio gyvenimo sąlygos, kurios blaškė ir mėtė didįjį kultūros darbininką, neleisdamos atsidėti vienai kuriai veiklos sričiai. Tą sunkų savo gyvenimą geriausiai yra nusakęs pats S. Daukantas „Pasakojimo“ pratarmėje, nusiskųsdamas, kad jo gyvenimo pagrindiniam tikslui pasiekti – sukurti Lietuvos istoriją – trūksta bibliotekų, dokumentų rinkinių, istorinė medžiaga gaištanti: *Norint visko to man dejuojant ir stokuojant, vienok meilė ir gailestis taip garbingos lietuvių tautos gundina ir*

skatina mane, vargo pelę, negurti savo ryžimuose jei ne būtinai tobulai lietuvių veikalus išguldyti, kad bent vieną jų dalį dėl užlaikymo pačios jų kalbos parašyti. Bet skaudus mano likimas ir to man neleidžia atlikti kaip reikiant. Kaipogi sunku yra neturčiui ką nors gera padaryti savo vientaučiams: veltui jis trumpins savo poilsį, veltui nešiosis knygų ryšinėlį, laipiodamas iš vieno čiukuro į kitą, vis vildamasis, bene gaus pragumo pažvelgti, ką tenai rašo apie lietuvių tautą, kad tuo tarpu alkis ir nuogis skatins jį dieną ir naktį kitą darbą sunkiai dirbti.

Šiandie S. Daukantas mus domina kaip atkaklus kovotojas dėl lietuvių nacionalinės demokratinės kultūros, kaip rašytojas, kurio raštuose atsispindi daugelis anam metui būdingų minčių ir siekimų. Traukia ir žavi mus ir pats S. Daukanto asmuo, spindįs savo nepaprastu pasiryžimu dirbti ir savo meile kraštui bei savo liaudžiai.

S. Daukanto raštų rinktine siekiama supažindinti tarybinį skaitytoją su pagrindiniais mokslininko-rašytojo veikalais, su svarbiausiomis jo darbų sritimis. Todėl pateiktos ištraukos bemaž iš visų jo spausdintų ir daugelio rankraštinių veikalų. Neįdėta tik iš tų jo darbų, kurie yra per daug specialūs ir daugumai skaitytojų nebūtų įdomūs (gramatika, žodynai, kai kurie vertimai ir kt.).

Palyginti maža tėra šioje rinktinėje tautosakos, o tai itin svarbi S. Daukanto darbo sritis. Tai padaryta todėl, kad netolimoje ateityje ruošiamasi išleisti visus S. Daukanto tautosakos rinkinius.

Praktinio pobūdžio S. Daukanto darbai, daugiausia vertimai, šiandie tegali būti įdomūs tik pagrindiniu autoriaus siekimu pakelti ekonominį ir kultūrinį masių lygį. Todėl rinktinėje teįdėtos originaliosios S. Daukanto pratarmės, kuriose geriausiai atsiskleidžia rašytojo pažiūros.

Plačiausiai iliustruojami S. Daukanto istoriniai veikalai, nes jie sudaro pagrindinę jo palikimo dalį, juose geriausiai atsispindi S. Daukanto pažiūros į praeitį ir ano meto dabartį. Šiandie tie veikalai kalba į mus ne tiek kaip mokslo žodis, bet kaip grožinė kūryba.

Čia spausdinamas leidinyje Simonas Daukantas, Rinktiniai raštai, Sudarė M. Lukšienė, tekstą parengė Z. Zinkevičius, Vilnius, 1955, *p. 3–35, pavadinimu „Simonas Daukantas“ skelbtasis įvadinis straipsnis.*

◇◇◇

Simonas Daukantas (1793–1864)
Veiklos apžvalga

Simonas Daukantas gyveno ir rašė XIX a. pirmojoje pusėje. Tuo metu, irstant feodaliniams ir besiformuojant kapitalistiniams santykiams, ėmė kilti liaudies masių klasinis sąmoningumas ir švietimo lygis. Kartu su kapitalistiniais santykiais Europoje formavosi nacijos, kilo nacionaliniai judėjimai. Visi šie veiksniai veikė lietuvių literatūrą, kuri tuo metu ėmė sparčiai vystytis. Tačiau lietuvių kultūrinio gyvenimo sąlygos buvo itin sunkios. Visa lietuvių kultūra rėmėsi valstiečiais, o šie buvo prislėgti baudžiavos. Pati lietuvių kalba buvo dažnai niekinama, laikoma netinkama mokslui ar literatūrai. Lietuvių kultūros darbuotojams reikėjo turėti daug pasiryžimo ir atkaklumo, dirbant lietuvių liaudies švietimo ir socialinio-nacionalinio sąmoninimo darbą. Vienas tokių pačių didžiausių pasiryžėlių tuo laikotarpiu buvo S. Daukantas.

S. Daukantas gimė 1793 m. spalio 28 d. pajūrio Žemaitijoje, Kalvių sodžiuje, Lenkimų valsčiuje (šiandieniniame Skuodo rajone). Jo tėvas buvo medininkas – eigulys, laisvasis valstietis. Daukantų šeimoje vertinta mokslas: net du sūnūs baigė anais sunkiais baudžiavos laikais aukštąjį mokslą. S. Daukantas mokėsi Žemaičių Kalvarijoje vienuolių išlaikomoje mokykloje. Napoleono karui praūžus ir kraštui pradėjus vėl normalų gyvenimą, S. Daukantas išėjęs pėsčias į Vilnių baigti vidurinio mokslo. Tėvai jam nebegalėjo padėti, ir Simonas turėjo mokytis, versdamasis pamokomis. Nors sąlygos buvo ir sunkios, būsimasis istorikas pasižymėjo mokslumu, ypač jam sekėsi rašomieji darbai.

1816 m. S. Daukantas įstojo į Vilniaus universitetą, pasirinkęs moralinių ir politinių mokslų skyrių. Tuo metu atskiros istorijos specialybės nebuvo ir pasirinktasis skyrius buvo artimiausias norinčiam studijuoti istoriją.

S. Daukanto studijų metai sutapo su pačiu Lietuvos aukštosios mokyklos žydėjimo laikotarpiu. Tuo metu čia dėstė patys geriausieji profesoriai, buvo susispietęs gyvas jautrus visuomeniniams klausimams jaunimas. Universitete vyravo racionalistinės šviečiamosios idėjos, o literatūroje šią kryptį atitiko šviečiamasis klasicizmas. Pradėjo formuotis ir pirmieji romantizmo srovės pradai. Naujoji srovė akcentavo mene jausmą, nuo antikinio pasaulio kreipė žvilgsnį į gyvųjų tautų gyvenimą, į jų praeitį, kėlė liaudies kūrybos vertę. Formuojantis

naujajai srovei, mokslininkai ir rašytojai ieškojo liaudyje ir jos kultūroje nacionalinio savitumo. Ypač daug dėmesio pradėta skirti istorijos mokslui, patraukliai dėstoma studentams savo krašto istorija. S. Daukantas, kaip ir daugelis kitų, godžiai klausėsi šių paskaitų, ne vieną girdėtą pažangią mintį vėliau panaudojo savo raštuose.

Dauguma to meto inteligentų tebesilaikė unijinio nusistatymo ir nematė jokio reikalo skirti dėmesio specialiai lietuvių nacionalinei kultūrai, tačiau tarp besimokančio jaunimo brendo vis didėjantis nepasitenkinimas feodaline santvarka ir politine Lietuvos bei Lenkijos padėtimi. 1820–1824 m. Vilniaus universitete susidarė būrelis, kuris ėmė rūpintis lietuviškų knygų leidimu, vadovėlių mokykloms rengimu. Buvo palaikomi ryšiai ir su kitais lietuvių kultūros ir literatūros darbuotojais. Be Simono Stanevičiaus, S. Daukantas buvo vienas žymiausiųjų tarp šio jaunimo. Jaunatvėje susiformavęs pasiryžimas dirbti savo kraštui, skiriant visas savo žinias ir sugebėjimus lietuvių liaudies kultūrai ir nacionaliniam sąmoningumui kelti, lydėjo S. Daukantą visą jo gyvenimą.

Dar tebebūdamas universitete, S. Daukantas ima lietuvių kalba rašyti pirmąją Lietuvos istoriją, pavadintą „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (1822). Šį veikalą jis skyrė lietuvėms motinoms valstietėms, kurios buvo tuo metu vienintelės lietuvių kultūros saugotojos. „Darbų“ jam nepavyko išspausdinti, jie tepasirodė vos po šimto metų. Vilniuje būdamas, S. Daukantas išvertė jaunimui pasiskaityti žinomo romėnų rašytojo Fedro pasakėčias.

Baigęs universitetą ir 1825 m. gavęs teisės magistro laipsnį, S. Daukantas išvažiavo dirbti į Rygą. Jis ten tarnavo raštinėje valdininku, o mokslinį darbą dirbo atliekamu nuo tarnybos metu. Jis toliau rinko medžiagą Lietuvos istorijai, mokėsi latvių kalbos, o būdamas tėviškėje, užrašinėjo tautosaką.

Nuo 1835 m. S. Daukantas persikėlė dirbti į Peterburgo senato raštinę. Nepaisydamas sunkių darbo sąlygų, jis čia parašė beveik visus savo svarbiausius veikalus. Visą savo uždarbį jis skyrė ir lietuviškoms knygoms leisti, ir istorinei medžiagai rinkti. Išleidęs knygą, S. Daukantas prašydavo savo draugų Lietuvoje padėti ją išplatinti. Šiek tiek pinigų surinkęs, vėl skubėjo leisti antrą. Dirbo S. Daukantas už kelis, jis išleido ir parašė įvairių sričių darbų: Lietuvos istorijai ir tautosakai pamilti ir pažinti, lietuvių kalbai išmokti, jaunimui pasiskaityti, valstiečių žinioms plėsti ir jų ekonominiam gyvenimui gerinti.

Taip dirbdamas netekęs sveikatos, be to, kankinamas gimtojo krašto ilgesio, S. Daukantas 1850 m. grįžo į Lietuvą. Iš pradžių jis gyveno Varniuose pas Motiejų Valančių, rūpindamasis valstiečių švietimo reikalais, knygų platinimu.

Netrukus su M. Valančiumi susipyko, nes šis neištesėjo savo pažado išleisti stambiausio jo veikalo „Istorijos žemaitiškos“. Palikęs M. Valančių, senasis istorikas gyveno iš mažos pensijos čia pas vieną, čia pas kitą pažįstamą, neturėdamas savo kampo. 1864 m. S. Daukantas mirė Papilėje. Ant jo kapo akmens iškaltas užrašas: *Ateivi! Minėk sau, jog čionai palaidotas Simonas Daukantas, pirmas iš tarp mokytų vyrų rašytojas senovės veikalų Lietuvos, Žemaitijos ir kitų naudingų knygelių. Jis per savo gyvenimą it vargo pelė be paliaubos trūsėjo vienutinai žemaitiškai rašyti dėlei naudos vientaučių <...>*

S. Daukantas buvo mokslininkas. Svarbiausi jo darbai yra iš Lietuvos istorijos, tautosakos ir kalbotyros sričių.

Pačiam S. Daukantui svarbiausias jo gyvenimo tikslas buvo parašyti ir išleisti plačią lietuvių tautos istoriją. Jis parašė keturis istorinius veikalus: „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“ (1822), „Istorija žemaitiška“ (1838), „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“ (1845) ir „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“ (1850). Iš visų keturių veikalų tik vieną „Būdą“ pavyko jam pačiam išspausdinti.

„Darbų“ turinys – pirmosios istorinės žinios apie Lietuvą, senųjų lietuvių kalbos, būdo, tikėjimo, prekybos apibūdinimas ir politinės istorijos dėstymas ligi Vytauto mirties. Veikalo pratarmėje autorius su širdgėla rašo, kad jo laikų lietuvis baudžiauninkas yra vergo vietoje, dieną naktį dirba ponams ir, be to, dar lieja kraują dėl caro. Bet vis dėlto lietuvių tauta nežuvo ir nežus. Tai akivaizdžiai rodo lietuvių kovų dėl laisvės ilgi amžiai.

S. Daukantas stengėsi įtikinti lietuvių valstietį, kad ir jis gali neatsilikti nuo kitų tautų, siekdamas mokslo, mylėdamas laisvę.

Antrąjį savo veikalą „Istoriją žemaitišką“ S. Daukantas laikė pačiu svarbiuoju savo gyvenimo darbu. Rašytojas panaudojo ne tik didelę dalį medžiagos, kuri jau buvo sudėta „Darbuose“, bet ir papildė ją daugeliu naujų šaltinių, dokumentų, daugiausia dėmesio skirdamas politinei Lietuvos istorijai. Veikalas pradedamas pirmomis žiniomis apie lietuvių gimines ir baigiamas Liublino unija, kurią S. Daukantas laikė savarankiškos Lietuvos valstybės žlugimu. Jis svajojo dar toliau tęsti savo veikalą, bet nebetesėjo. „Istorija žemaitiška“ buvo išleista tik XIX a. pabaigoje, pavadinta „Lietuvos istorija“.

Įdomiausias ir turiningiausias yra trečiasis S. Daukanto istorinis veikalas – „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“. Jame mokslininkas apibūdina senovės lietuvių materialinį ir dvasinį gyvenimą, politinę santvarką, tikybą, prekybą, bando duoti lietuvių tautos nacionalinio charakterio vaizdą.

Norėdamas įrodyti, kad žmonės gali gyventi be luominio susiskirstymo, be priespaudos, S. Daukantas „Būde“ aprašo tiksliau neapibrėžtos epochos laikus, baigiantis bendruomeninei santvarkai ir prasidedant feodalizmui. Laisvo, nepriklausomo, aktyvaus ir ištvermingo senovės lietuvio būdo bruožų autorius ieško senovės laikuose. XVIII a. ir XIX a. pradžioje ne vienas istorikas visuomenininkas yra bandęs tartum priešpriešiais sustatyti savo laikų išnaudojimu paremtą visuomenę su tariamai kadaise praeityje buvusia idealia, visai laisva santvarka. Taip daro ir S. Daukantas. Jis smerkia baudžiavą, teigia, kad žmogui yra įgimta laisvė ir kad pagrindinis lietuvio bruožas – atkaklus savo politinės ir socialinės laisvės gynimas. Visa tai, be abejo, turėjo žadinti lietuvio baudžiauninko socialinę ir nacionalinę sąmonę. Tai pati teigiamoji S. Daukanto istorinių veikalų tendencija.

S. Daukantui teko pirmajam vertinti daugybę istorinių faktų ir aiškinti juos, atsižvelgiant į ypatingas lietuvių tautos gyvenimo sąlygas. Besistengdamas apginti tuo metu niekinamą lietuvį valstietį, S. Daukantas dažnai pervertina lietuvio nacionalinio būdo bruožus. Atrinkdamas istorinius faktus, jis ima tuos, kurie aukštino Lietuvą, ir netiki tais, kurie kelia neigiamąsias lietuvių gyvenimo puses. Kaip ir dauguma to meto istorikų, S. Daukantas neįvertino liaudies masių vaidmens istorijoje, per daug dėmesio skyrė valdovų vaidmeniui, neišvengdamas feodalinės epochos idealizavimo. Ne visada autorius pateikia teisingus ir pačius faktus. Tuo metu nebuvo dar jokių parengiamųjų darbų iš Lietuvos istorijos ir daugelis dokumentų S. Daukantui buvo nežinomi. Pagaliau nereikia pamiršti, kad jis rašė visų pirma norėdamas pamokyti lietuvių valstietį, įdiegti jam savo krašto meilę, sukelti savigarbą.

Visa tai atsispindėjo ir S. Daukanto stiliuje. Jo istoriniuose veikaluose į mokslinį stilių įsiterpia daug publicistinių ar net ištisai grožinei literatūrai priklausančių vietų. Trokšdamas būti kuo suprantamesnis valstiečiui skaitytojui, jis dažnai piešia vaizdus, kupinus gilaus savo krašto meilės jausmo. Vienur jis duoda plačius vaizdus, kitur tik pagyvina pasakojimą vienu antru įvaizdžiu ar jausminiu sakiniu. Vienas gražiausių S. Daukanto sukurtų grožinės literatūros puslapių yra senovės Lietuvos girių paveikslas, įgaunąs beveik alegorinę prasmę. Autoriaus vaizduotėje senovės Lietuvos girios iškyla tartum priešprieša sunykusiam, nuskurdusiam, prislėgtam Lietuvos gyvenimui baudžiavos laikotarpiu.

Kiek kitokiomis spalvomis piešia S. Daukantas senovės lietuvio būdą. Čia taip pat skamba pasididžiavimo savo tauta gaida. Autorius priskiria senovės

lietuviui visus geruosius žmogaus bruožus, vartodamas priežodžius, liaudies posakius, patarles. Šia tautosakos rūšimi iš dalies rašytojas įrodinėja kai kurias lietuvio charakterio savybes, iš dalies pagyvina patį aprašymą, nuspalvindamas jį kiek humoristiniu tonu.

Lietuvių tautos pavergėjams kryžiuočiams, krikščionybės skraiste besidangstantiems grobikams, nutautusiems feodalams S. Daukantas skiria pilnus šaižios ironijos ir satyros žodžius. Aprašydamas įvairius lietuvių tautos gyvenimo momentus, S. Daukantas duoda vaizdžių mūšių scenų, atkuria tą gyvenimą dialogais ar monologais, piešia kai kurių istorinių ar net pramanytų veikėjų portretus. Šiuo atžvilgiu yra žymus tariamas krivės monologas, kuris pasmerkia kryžiuočių kėslus ir pranašauja ilgus amžius vergijos lietuvių liaudžiai, jei ji priims krikščionybę ir nestos vieningon kovon prieš pavergėjus.

Šitie vaizdūs, pilni jausmo paveikslai ar net maži grožinės literatūros intarpai į mokslinį dėstymą teikia ypatingo atspalvio S. Daukanto istoriniams veikalams. Jie iš dalies skaitomi kaip grožiniai kūriniai. Nors šiandien aiškiai matyti, kad S. Daukantas nežinojo daug faktų, kad jis net klaidingai kartais juos aiškino, bet pagrindinė mintis, kurią taip gražiai paryškina kaip tik vaizdiniai jo stiliaus elementai, yra ta, kad pagal savo prigimtį žmogus turi gyventi laisvas, jis privalo kovoti dėl savo laisvės.

S. Daukantas išleido dainų rinkinį „Dainės žemaičių“ (1846), išspausdino nemaža patarlių ir priežodžių įvairiuose savo leidiniuose ir surinko pirmą lietuvių pasakų rinkinį, kuris buvo išspausdintas tik XX a.

Kalbos mokslo srityje jis buvo užsimojęs parašyti net tris žodynus: lenkų–lietuvių, lietuvių–lotynų kalbų ir lietuvių kalbos, bet nė vieno jų nebaigė.

Šalia mokslo darbų, S. Daukantas rengė, daugiausia versdamas ar sekdamas, vadovėlių, skaitinių ir praktinio pobūdžio knygelių. Jaunimui jis buvo parašęs apysaką „Palangos Petris“, bet šis rankraštis yra dingęs. Taip pat buvo laisvai išvertęs „Rubinaičio Peliūzės gyvenimą“. Tai pirmoji lietuvių kalba nuotykių apysaka, tik jos nepavyko išspausdinti.

S. Daukanto gyvenimas ir veikla apima visą XIX a. pirmąją pusę. Jo raštuose atsispindi pagrindiniai to meto lietuvių visuomeninio ir kultūrinio gyvenimo siekimai. Feodalizmui dar tebeviešpataujant, jis visą dėmesį sutelkė į liaudies švietimą, savo istoriniais veikalais ugdė lietuvio valstiečio žmogiškąją savigarbą. Pats ilgą laiką gyvendamas toli nuo savo krašto, ne visada sugebėjo būti liaudžiai suprantamas, ne visada atsiliepdavo į aktualiuosius klausimus. Bet pagrindinė jo veikalų tendencija buvo pažangi.

S. Daukantas įdėjo didžiulį indėlį į lietuvių istorijos, tautosakos mokslų lobyną, praturtino literatūrinę lietuvių kalbą, buvo itin reikšmingas lietuvių literatūros raidai visą XIX a. Ir šiandien mus žavi S. Daukanto neišsenkamas atkaklumas darbe, meilė savo liaudžiai ir kraštui.

Čia spausdinamas leidinyje Simonas Daukantas, Rinktinė, Vilnius, 1957, *p. 5–10, pavadinimu „Simonas Daukantas (1793–1864)“ skelbtasis įvadinis straipsnis.*



◇◇◇

Simonas Daukantas. Kūrybos apžvalga

Simonas Daukantas – vienas žymiausių XIX a. pirmosios pusės lietuvių literatūros ir kultūros veikėjų. Jo veiklos sritis plati: keletas stambių istorinių veikalų, keli tautosakos rinkiniai, straipsniai, keliantieji literatūros ir folkloristikos teorinius klausimus, vadovėliai, bandymai duoti originalios grožinės literatūros, verstinė beletristika, kalbiniai darbai, pagaliau praktinio ūkinio pobūdžio knygelės. Visa tai vieno žmogaus darbas ir, svarbiausia, visa tai autorius skyrė carinės priespaudos ir baudžiavinės santvarkos metu lietuviui valstiečiui.

Simono Daukanto gyvenimas (1793–1864) apima kone visą feodalizmo irimo ir kapitalizmo formavimosi laikotarpį. Tuo metu kova su baudžiavine santvarka buvo vienas svarbiausių veiksnių, paskatinusių parašyti geriausius rusų klasikinės literatūros kūrinius XIX a. pirmojoje pusėje. Toji pati kova prieš baudžiavinę santvarką ir carinę priespaudą Lietuvos liaudies gyvenime buvo pagrindinis akstinas, skatinęs lietuvių kultūros ir literatūros vystymąsi. Pažangiausiųjų to laikotarpio lietuvių literatūros kūrinių dėmesio centre buvo valstietis, jo buitis.

Lietuvos valstietijos kova dėl savo teisių, dėl savo kultūros glaudžiai siejosi su nacionalinio klausimo sprendimu. Feodalizmo irimo metu Lietuvos kultūriniame gyvenime dominavo bajorų luomas, daugiau ar mažiau atitrūkęs nuo savosios liaudies, vartojęs svetimą liaudžiai lenkų kalbą. Pats lietuvių kultūrinio gyvenimo organizavimasis dar tebuvo užuomazgos stadijoje.

Didelės reikšmės XIX a. pirmajame ketvirtyje turėjo Vilniaus universitetas. Čia reiškėsi pažangios šviečiamosios idėjos, kurios savo pagrindais prieštaravo baudžiavinei santvarkai, kėlė domėjimąsi liaudies buitimi, jos kūryba, praeitimi. Geriausioji universiteto jaunimo dalis buvo pradėjusi orientuotis į aktyvią kovą prieš carizmą; buvo bandymų užmegzti ryšius su rusų dekabristais, perimti jų idėjas.

Vis dėlto ir šiame kultūriniame Lietuvos centre dominavo bajorija. Dėl šlėktiškųjų buržuazinių tendencijų, kurios vyravo universitete, nebandyta ir negalėta iš esmės ir revoliucingai spręsti valstietijos klausimo.

Šiame centre ėmė burtis ir lietuvių literatūros bei meno veikėjai, artimesni Lietuvos liaudžiai ir savo kalba, ir idėjine kryptimi. Tarp jų buvo ir Simonas Daukantas.

Antrajame XIX a. ketvirtyje, po dekabristų sukilimo numalšinimo, po pagarsėjusių Lietuvos jaunimo bylų, pagaliau po 1831 m. sukilimo likvidavimo, reakcijos siautėjimas visoje carinėje Rusijoje, taip pat ir Lietuvoje, sustiprėjo, ir Vilniuje besikuriąs kultūros židinys buvo išblaškytas.

Lietuvių kultūrinio gyvenimo organizavimas ir vėl ilgesnį laiką negalėjo pasistūmėti į priekį. Vis dėlto, nepaisant visų reakcijos varžtų, valstietijos judėjimas augo, stiprėjo kova su priespauda, didėjo klasinis ir nacionalinis sąmoningumas. Tačiau šis valstietijos judėjimas reiškėsi gaiviališkai, neturėjo plačiau organizuoto pobūdžio. Nebuvo dar tos klasės, kuri būtų galėjusi atlikti organizatoriaus ir vadovo vaidmenį revoliucinėje liaudies kovoje prieš išnaudotojus.

Visuomenėje, kur vyksta klasių kova, neutralių rašytojų ar kitų kultūros veikėjų negali būti. S. Daukantas būtent priklauso prie tų, kurie atjautė valstiečių vargus ir pasisakė prieš baudžiavą, prie tų, kurie kovojo dėl liaudies švietimo.

Meilė savo kraštui ir liaudžiai, valstiečių, kaip feodalizmo epochos pagrindinio visuomenės sluoksnio, įvertinimas ir yra svarbiausi S. Daukanto veiklos bruožai. Jis savo gyvenimą paskyrė Lietuvos valstiečių kultūrai ir švietimui kelti.

Mes dar mažai pažįstame šį žymų lietuvių kultūros veikėją, rašytoją. Buržuazinių istorikų pabrėžiamas feodalinės Lietuvos praeities idealizavimas S. Daukanto raštuose dar ir dabar kartais užtemdo visapusišką ir teisingą S. Daukanto veiklos įvertinimą. Negalima į S. Daukanto pasaulėžiūrą, į jos vystymąsi žiūrėti kaip į nekitusį dalyką: reikia atsiminti, kad S. Daukantas nuėjo tam tikrą savo pasaulėžiūros vystymosi kelią nuo 1822 metų, kada jis parašė pirmąją Lietuvos istoriją lietuvių kalba („Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių"), iki 1846 m., kada jis išleido „Būdą senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių". Mūsų literatūros istorikams reikėtų nuodugniau patyrinėti S. Daukanto gyvenimo periodą rusų kultūrinio gyvenimo židinyje Petrograde (1836–1855 m.), patyrinėti jo santykį su pažangiaisiais to meto rusų visuomenės gyvenimo reiškiniais. Kalbant apie S. Daukantą, dar dažnai paliekamos nuošalyje ir jo raštų meninės ypatybės, į kurias negalima žiūrėti vien kaip į puikius Lietuvos girių aprašymus arba palyginimus ir kitas stiliaus priemones. Atidžiau panagrinėję S. Daukanto veikalų vaizdines priemones, mes dažnai pajuntame tuos jo pasaulėžiūros bruožus, kurių dėl carinės cenzūros varžtų jis negalėjo atvirai deklaruoti. Tik visapusiškai ištyrę S. Daukanto palikimą, mes galėsime teisingai marksistiškai įvertinti jo vaidmenį lietuvių literatūros ir kultūros istorijoje.

Pagrindiniams savo raštams S. Daukantas norėjo suteikti mokslinį pobūdį. Vis dėlto jis priklauso ne tik lietuvių mokslo, bet ir literatūros istorijai. Visų pir-

ma todėl, kad feodalizmo irimo ir kapitalizmo formavimosi laikotarpio Lietuvos kultūrinis gyvenimas nebuvo dar plačiau diferencijuotas, daugelis kultūrinio baro darbininkų dirbo vienu metu įvairiose srityse; antra, daugelis S. Daukanto darbų vienu ar kitu savo bruožu turi ir meninių ypatybių bei literatūros mokslui įdomių minčių, daugiau ar mažiau pastūmėjusių lietuvių literatūros vystymąsi pirmyn.

S. Daukantas, greta Liudviko Rėzos (Ludwig Rhesa), Ksavero Pranciškaus Bogušo (Ksawery Franciszek Bohusz), yra vienas pirmųjų lietuvių literatūroje rašytojų, XIX a. pradžioje kėlusių literatūros teorijos klausimus: savo rinkinio „Dainės žemaičių" (1846) pratarmėje jis nagrinėja lietuvių literatūroje vartojamą eilėdarą, lygindamas liaudies dainų eilėdarą su tuo metu iš lenkų poezijos perimta silabine. Čia S. Daukantas pastebi lietuvių ir lenkų kalbų ypatybių skirtingumą ir, nors ne visada teisingai, bando gretinti lietuvių kalbą ir dainas su antikos tautų kalbų ir poezijos ypatybėmis.

Būdamas studentas, jis išvertė į lietuvių kalbą Fedro (Phaedrus) pasakėčias, kurias išleido 1846 m. Knygos pratarmėje S. Daukantas išdėsto kai kuriuos folkloristui ir literatui svarbius pasakos ir pasakėčios žanro bruožus. Pirmą kartą lietuvių literatūros istorijoje čia bandomas nagrinėti literatūrinio meistriškumo klausimas: kompozicija, kurią S. Daukantas vadina *sumezgimu ir išmezgimu*, personažai – *monininkai*, kurie privalą veikti pagal savo prigimtį, atseit, būti realūs; nagrinėjamas pasakos stilius, kuris turįs būti *sukrus ir prastas*, žodžius rašytojas turįs imti iš liaudies šnekamosios kalbos, vartoti patarles ir priežodžius. Liesdamas žanro istoriją, S. Daukantas iškelia ir literatūros visuomeninę funkciją, primindamas, kad absoliutizmo valstybėse pasakos buvusios priemonė kritikuoti nedorą valdovų elgesį.

Abiejose savo knygose S. Daukantas yra pirmasis literatūros teorijos lietuviškų terminų kūrėjas, taip pat vienas pirmųjų, rašiusių šiais klausimais. Nuolat rūpindamasis lietuvių kalbos reikalais, jis plačiai praturtino lietuvių literatūrinę kalbą iš tarmių, senųjų raštų, be to, pats kūrė trūkstamus terminus gramatikos, literatūros teorijos, visuomenės mokslų ir grožinės literatūros reikalams. Tokius S. Daukanto įtvirtintus žodžius, kaip *auka, laikrodis, vienvaldis, daiktavardis, balsė, nosinė, kariauna, bruzgėti* ir kt., mes ir dabar tebevartojame. Tiesa, jis nepriėjo prie bendranacionalinių kalbos normų vartojimo ir nepasiekė to visiems suprantamos, lengvos, literatūrinės kalbos idealo, apie kurį pats svajojo.

S. Daukanto darbai tautosakos srityje – dainų rinkinys, išleistas 1846 m., patarlės, priežodžiai, pridėti prie elementoriaus (1842 m.), pasakų rinkinys „Pa-

sakos masių“ – tai didelis ir vertingas įnašas į lietuvių kultūros istoriją, reikšmingas ir folkloristams, ir literatams. S. Daukantas yra užfiksavęs nemažą pluoštą feodalinio laikotarpio liaudies kūrybos, nevengdamas, ypač pasakų rinkinyje, aštrių socialinių motyvų. Šalia L. Rėzos ir Simono Stanevičiaus, jis yra bandęs padėti pagrindus lietuvių folkloristikos mokslui. S. Daukantas liaudies kūrybos kėlimu, vertinimu, pagaliau savo raštų praktika priklauso tai lietuvių literatūros sveikajai, pažangiajai krypčiai, kuri ieškojo kuo glaudžiausių rašytinės literatūros saitų su liaudies kūryba, kėlė liaudies kūrybos tradicijų vertę.

Tiesiogine prasme grožinių originalių veikalų S. Daukantas nėra palikęs. Yra žinių, kad jis buvo parašęs kūrinį „Palangos Petris“, tačiau šis rankraštis yra žuvęs. Fedro, Kornelijaus Nepoto (Cornelius Nepos) veikalų vertimai turėjo supažindinti lietuvį skaitytoją su antikine literatūra, o perdirbtas Joachimo Kampės (Joachim Heinrich Campe) „Rubinaičio Peliūzės gyvenimas“ (likęs nespausdintas) turėjo duoti lietuvio valstiečio vaikui didaktinį apsakymą. Tačiau šiais savo darbais S. Daukantas mažiausia yra davęs naujo, čia jis neišsiskyrė iš kitų to meto lietuvių rašytojų.

Reikšmingiausi yra S. Daukanto istoriniai veikalai. Jais jis rūpinosi visą gyvenimą, ieškodamas jiems medžiagos dirbo daug metų prie Lietuvos Metrikos Petrograde, dėl jų pykosi su Motiejumi Valančiumi. Iš keturių savo istorinių veikalų S. Daukantas pajėgė išleisti tik vieną – „Būdą senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, o kiti trys – „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, „Istorija žemaitiška“, „Pasakojimas apie veikalus senųjų lietuvių ir žemaičių“ – buvo išleisti daug vėliau, autoriui mirus. Čia autorius sudėjo visą save, pačias rūpimąsias savo mintis.

Nors S. Daukantas šiems veikalams stengėsi suteikti mokslinį pobūdį, jie sudaro ir neatskiriamą literatūros dalį. Juose gausu grožinei literatūrai būdingų bruožų. Rašydamas valstiečiams – kaip jis „Darbų“ įžangoje sakosi, lietuvėms motinoms, išlaikiusioms gimtąją kalbą kartų kartoms, – S. Daukantas turėjo atsisakyti grynai sąvokinės kalbos, abstrakcijų ir griebtis daugeliu atvejų vaizdinės kalbos (čia, be abejo, turėjo reikšmės ir carinės cenzūros varžtai). Bet dar daugiau reikšmės turėjo jausminis minčių nuspalvinimas. S. Daukantas negali ramiai kalbėti apie baudžiavinį žmogaus paniekinimą, apie politinę ir socialinę laisvę. Iš čia jo stiliaus emocingumas, noras tiesiogiai veikti skaitytojo ne tik galvoseną, bet ir jausmus. Tai leidžia priskirti istorinius S. Daukanto veikalus prie grožinės literatūros. S. Daukantas, kurdamas vaizdus, plačiai naudoja tautosaką, kasdienės valstiečių darbo aplinkos vaizdinę medžiagą; kitur vaizdai kuriami

dialogų istorinių ir pramanytų veikėjų kalba, kuriamos dramatinės aplinkybės. S. Daukanto veikaluose gausu nuoširdaus jausmo prasiveržimų, tiesioginės autoriaus kalbos. Visi šie grožinio stiliaus elementai, jo kuriami vaizdai leidžia kur kas labiau praskleisti S. Daukanto pažiūras, papildyti ir išplėsti jo tiesiogiai išsakytas mintis. Įsigilinę į meninius S. Daukanto raštų bruožus, mes daugelyje vietų iš Lietuvos praeities vaizdų galime išskaityti autoriaus požiūrį į jo gyvenamąją epochą, jo neapykantą baudžiavai ir meilę valstiečiui.

Siekdamas sukelti savo skaitytojo valstiečio nacionalinę savigarbą, valstybingumo nuovoką, norėdamas paskatinti jį kovoti dėl savo nacionalinio išsivadavimo, S. Daukantas daugelyje vietų savo veikaluose smerkė vergiją, baudžiavinę priespaudą, ir niekur neprasikiša mintis, kad ir ateityje visuomenė turėtų tvarkytis feodalinių santykių pagrindais. Bet, operuodamas praeities faktais, jis dažniausiai nesugeba kritiškai įvertinti tos pačios feodalinės santvarkos praeityje. Kreipdamasis į visą liaudį – *svietą*, laikydamas ją pačia svarbiąja ir pagrindine lietuvių tautos dalimi, jis nesugebėjo pasekti ir įvertinti liaudies gyvenimo per ilgesnį laikotarpį, neįžiūrėjo klasių antagonizmo praeityje. Čia pagrindinis S. Daukanto pasaulėžiūros, istorinio proceso suvokimo prieštaringumas. Be to, kaip ligi Karlo Markso (Karl Marx) ir Frydricho Engelso (Friedrich Engels) buvo įprasta visų istorikų, S. Daukantas nesuvokė visuomenės gyvenimo dėsningumo, jo pareinamybės nuo gamybos būdo. Pasakodamas apie feodalinės Lietuvos kunigaikščių veiklą, S. Daukantas apibūdino ją kaip asmeninės valios pasireiškimus. Nekritiškai, vienašališkai naudodamasis istoriniais šaltiniais, S. Daukantas atmetė visa, kas kuriuo nors būdu galėjo neigiamai apibūdinti jo mylimus lietuvius. Visa tai, savaime suprantama, jo istorijos mokslo darbus šiandien daro daugeliu atžvilgių nepriimtinus. Šiandien jie įdomūs savo pagrindinėmis tendencijomis, o ne faktine medžiaga. Šie S. Daukanto trūkumai ypač ryškūs jo „Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių“ ir „Istorijoje žemaitiškoje“.

S. Daukantas „Būde senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, kalbėdamas apie senovės Lietuvą, jos gyventojus, ją idealizuodamas, jau ima nebe konkrečią feodalinę epochą, o neaiškius, tartum pirmykštės bendruomenės, visuomeninius santykius. Priešindamas tuos tolimus, idealizuojamus vaizdus irstančio feodalizmo epochai, S. Daukantas reiškė aštrią savo gyvenamojo meto kritiką. Čia daugeliu savo požiūrių jis artimas XIX a. pirmosios pusės utopistams; yra giminingumo ir su kitais ano meto pažangesnės visuomeninės minties reiškėjais.

S. Daukantas kalte kalė baudžiauninkui, kad laisvė yra žmogaus teisė: <...> *pagal žmogaus būdo visi žmonės liuosais turėjo gyventi, vienok didžtur-*

čiai visada neturtingesnius vergė. Tolimoje praeityje – kurią S. Daukantas iškelia tartum kokią priešingybę dabarčiai – žmonės buvę laimingi, patys savo valdžią rinkęsi, kuri atsiskaitydavusi liaudžiai už savo veiksmus (žr. „Būdą“). Žmonės *netaupė* valdžios, atseit, ją pašalindavo, jei ji norėdavusi įsistiprinti. O valdžia veikusi, gaudama liaudies – *svieto* – pritarimą. Pirmieji iš lygiateisių žmonių išsiskyrę kunigai, žyniai, jie pirmieji ėmę žmones valdyti. S. Daukantas, nesugebėdamas išaiškinti religijos klasinių šaknų, vis dėlto taikliai apibūdino religijos, kaip išnaudotojiškos valdžios ramsčio, funkcijas. S. Daukantas tiesiog sako, kad kunigai panaudodavę religiją savo valdžiai stiprinti: <...> *kunigai turėjo tikybą už pragumą, kuriuomi svietą gorino, gandino dėl sugurinimo ir sukrutinimo žmogaus mentos ir dėl būtino sau paklusnumo. Lygia dalia tuomi pačiu įrankiu guodė, laimino, džiugino ir linksmino dėl ištempimo tos pačios mentos*. „Darbuose“, „Istorijoje žemaitiškoje“, „Būde“ daugelyje vietų S. Daukantas konkrečiai rodo, kokiais grobikiškais, pirkliškais sumetimais ėjo krikščionybės skleidėjai į Lietuvą. Prisimintina tariamoji krivės kalba „Darbuose“, pilna patoso, skausmo dėl pavergtos lietuvių liaudies likimo; joje jauste jaučiama jaunasis S. Daukantas, kuris krivės lūpomis smerkia ne tik kryžiuočius, bet ir visą klerą bei dvarininkiją, kurie ne tik tolimoje praeityje, bet ir S. Daukanto aplinkoje guodė vargšą baudžiauninką pomirtiniu gyvenimu, patys jį visaip engdami. Ši aliuzija į S. Daukanto laikus aiški iš krivės žodžių, kad ir po daugelio šimtų metų krikščionių pavergėjų palikuonys *lieps kentėti džiugindami antru gyvenimu ir tardami, jog už juos pačius būsite ten laimingesniais, vienok patys ant to antro gyvenimo neatbos. Jūsų vargai, ašaros širdies jų nesugraudins <...> paskaitys jus pačius tarp savo gyvulių, dovanos, mainys, pardavos viens kitam it bestijas ir, tartum ant didesnės apjuokos, vadins dar jus savo broliais krikščioniškais*.

Taigi, dėstydamas istorinius faktus, S. Daukantas meniniuose vaizduose juos suaktualindavo, paliesdamas opius baudžiauninko skaudulius. Ir šiame kontekste toliau keliama mintis, kad geriau būtų buvę senovės lietuviui žūti kovoje, nei vergu tapti; ši mintis jau nebeskamba kaip vien praeities faktas, ji turi veikti ir S. Daukanto bendraamžio baudžiauninko sąmonę.

S. Daukantas įvairiomis vaizdinėmis priemonėmis priešino baudžiavinio gyvenimo skurdumą, tamsumą laisvo gyvenimo laimei, daugelyje vietų susiedamas politinės laisvės netekimą su socialine priespauda. Atmetant nemokšiškumą, romantiškai idealizuotą praeities vertinimą, vis dėlto reikia pažymėti, kad S. Daukanto kūryboje yra daug tokių momentų, iš kurių matyti pastangos praskaidrinti savo skaitytojo valstiečio sąmonę. Tai buvo tam tikra laisvės roman-

tika, kuri susisiekia su geriausių to meto rašytojų veikalų idėjomis. Ši romantika pasireiškia ne tik S. Daukanto raštų turiniu, bet ir jų forma: laisvės vaizdams jis skiria pakiliausias savo raštų eilutes.

Priešingai, dvarininkams S. Daukantas nesigaili juodų spalvų, šaižios ironijos. Patį baudžiavos Lietuvoje įvedimą, kurį iš naivaus patriotizmo jis priskyrė kryžiuočiams ar lenkų ponams, S. Daukantas apibūdina trumpai ir vaizdžiai: <...> *Didžturčiai pasidarė gaspadoriai, o jų gyventojai nudriskusia šeimyna*. Ir toliau ironizuodamas duoda komišką, šiek tiek šaržuotą ištižėlių bajorų paveikslą, lygindamas juos su *mielių verpelėmis*, susijuosusiomis šilkų juostomis, kad neperplyštų. S. Daukantas nepalieka nepastebėjęs ir dvarininkijos bei iš viso praturtėjusiųjų taikstymosi prie carizmo, drėbdamas tokiems tiesos žodį į akis: toks turėtų susigėsti, *save regėdamas šiandie ištižusiu vergu, nors sukrus sulpančiu ir skaninius laižančiu, nesgi visados godos vyras velijąs noris šaknelėmis misti, jeib tik liuosu gyventi, nekaip šešku būti, svetimus kiaušius gerti, vištas ėsti ir tamsiam urve smirdėti*.

S. Daukantas niekur nekalba apie kurias nors pareigas ponams, jis pateisina baudžiauninkų tyčių blogą darbą dvarininkui. Jis rodo liaudies neapykantą vergijai ir pavergėjams: *atkakliai vergybos neapvežėjo ir už velnių darbą turėjo, tardamys: „Velnias tau, sako, tevergauja, o ne žmogus", o tiems, kurie tarė jiems vergauti ir kentėti, džiugindamys juos laimingesne atenčia, visados vienokį atsaką davė, tardamys: „Lig saulė patekės, mums rasa akis išės"* („Būdas").

V. Leninas rašė: *Apie istorinius nuopelnus sprendžiama ne iš to, ko nedavė istoriniai veikėjai, lyginant su šiuolaikiniais reikalavimais, bet iš to, ką jie davė naujo, lyginant su jų pirmtakais*[1]. Lietuvių literatūroje feodalizmo irimo ir kapitalizmo formavimosi laikotarpiu mes nedaug teturime tokių veikėjų kaip S. Daukantas.

S. Daukantas, nepaisant viso jo ribotumo, nesugebėjimo įžiūrėti klasinės diferenciacijos pačioje valstietijoje, nesugebėjimo teisingai vertinti istorijos reiškinius, vis dėlto daug plačiau ir įvairiapusiškiau parodė baudžiavinės santvarkos esmę negu kai kurie tos epochos lietuvių rašytojai. Šviečiamosios ir pažangios mintys, esančios S. Daukanto raštuose, jau ir dabar leidžia kalbėti apie S. Daukanto antibaudžiavines nuotaikas. Negalima pamiršti taip pat to fakto, kad S. Daukantas, pasmerkęs pirmuosius krikščionybės skleidėjus Lietuvoje, atskleidęs dvasininkijos savanaudiškumą, šalia Kiprijono Nezabitauskio-Zabi-

[1] V. Leninas, Raštai, t. 2, p. 161.

čio, yra vienas ryškiausių antiklerikalinės minties reiškėjų to meto lietuvių literatūroje.

S. Daukantas, tiesa, niekuo nepasireiškė aktyvioje revoliucinėje-demokratinėje kovoje, nedalyvavo ruošiamame ginkluotame sukilime, jis nepasiekė Rusijos visuomeninės minties viršūnės – revoliucinių demokratų ideologijos, bet, kaip ir visi Šviečiamojo amžiaus geriausieji atstovai, įnešė tam tikrą įnašą į kovą prieš baudžiavą.

Norėdamas panaikinti kone visas to meto Lietuvos kultūrinio gyvenimo spragas savo knygomis ir knygelėmis, S. Daukantas siekė pakelti valstiečio baudžiauninko kultūrą, pakelti jo, kaip žmogaus, vertės suvokimą, įskiepyti jam mintį, kad liaudis pati gali tvarkyti savo gyvenimą. Čia norisi priminti puikią didžiojo rusų kritiko Visariono Belinskio (Vissarion Belinskij) laiško Nikolajui Gogoliui (Nikolaj Gogol) vietą, kur jis rašo, kad rusų liaudžiai <...> *reikia ne pamokslų (gana jų jau prisiklausė), ne maldų (gana ji jau jų prisikalbėjo), o kad pabustų liaudyje žmogaus vertės supratimas, tiek amžių pamestas purve ir šiukšlyne*.

S. Daukanto raštai kaip tik kėlė šią lietuvių baudžiauninko žmogiškąją vertę; tai daro jo raštus ir šiandien vertingus mūsų literatūros istorijoje.

Čia spausdinamas leidinyje Lietuvių literatūra, Straipsnių rinkinys, Sudarė Julius Būtėnas ir Adolfas Sprindis, Kaunas, 1954, *p. 81–86, pavadinimu „Simonas Daukantas“ skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

Aplinka, kurioje mokėsi S. Daukantas

(100-osioms mirties metinėms)

Pirmą žvilgsnį metus į Simono Daukanto gyvenamąjį metą, „Būdo“ autorius atrodo kiek keistokas: jis, sako, pėsčias išėjęs nuo Baltijos į Vilnių mokslo semtis; jau 1822 m. lietuviškai parašė pirmą Lietuvos istoriją („Darbus senųjų lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“) ir skyrė ją valstietei motinai, kad ji galėtų gimtąja kalba mokyti vaikus savo krašto meilės; mokslo darbus ir knygas liaudžiai rašė, nepaisydamas, kad lietuviškai kalbančios inteligentijos tebuvo saujelė, o liaudis, visų įsitikinimu, buvusi *tamsi*; S. Daukantas leido lotynų kalbos gramatiką („Prasmą...“) lietuviškai, vertė kūrinius iš lotynų kalbos, galvodamas apie vidurinę mokyklą su dėstomąja lietuvių kalba. Visa tai eiliniam to meto inteligentui negalėjo atrodyti itin realu...

Į klausimus, kokie šaltiniai maitino S. Daukanto svajones, kaip ir kodėl XIX a. pradžioje Lietuvoje ėmė ryškėti kintantis kultūrinio gyvenimo reljefas (Antanas Strazdas, Dionizas Poška ir t. t.), nemaža jau atsakyta. Čia norėtųsi paliesti S. Daukanto gimtosios Žemaitijos valstiečių švietimo sąlygas, pažiūrėti, kas galėjo pastūmėti būsimąjį rašytoją dar mokyklos suole pasirinkti gyvenimo kelią, kokie veiksniai galėjo suformuoti tokius tvirtus S. Daukanto veiklos principus, kurių jis laikėsi ligi pat mirties[1].

S. Daukanto tėvai – pajūriškių žemaičių laisvieji valstiečiai. Iš jų trobos du sūnūs baigė aukštąjį mokslą: Simonas – istorikas, Aleksandras – gydytojas. Tarp artimų giminių žinome išėjusius į inteligentus kun. Simoną Lopacinskį, kuris padėjo Simonui, ir Kauneckius. S. Daukantas, Motiejaus Valančiaus teigimu, mokėsi Kretingoje ir Žemaičių Kalvarijos vidurinėje, vadinamojoje apskritinėje mokykloje, iš kurios pėsčias iškeliavęs į Vilniaus gimnaziją.

Kur ir kaip S. Daukantas galėjo gauti pradžiamokslį? Tuo metu valstiečiui buvo keli keliai. Pirmiausia parapinė mokykla. Pagal Edukacinės komisijos ir vėliau Vilniaus universiteto pageidavimą, jų turėjo būti po vieną kiekvienoje parapijoje. Jei parapinė buvo kiek toliau ir tėvams vaiką atskirai išlaikyti buvo

---

[1] Medžiaga imta iš Valstybinio centrinio istorinio archyvo [LVIA] Vilniaus mokyklų apygardos fondo (Nr. 567) ir Vilniaus valst. V. Kapsuko v. universiteto Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriaus [VUB RS] Senojo Vilniaus universiteto ir Čartoriskio fondų.

sunku, samdydavo *bakalorių-daraktorių*, kuris mokė namie ar kurioje nors to paties kaimo troboje. Taip atsirado nuo nieko nepriklausomos kaimo mokyklėlės, kuriose mokėsi po kelis, kartais po keliolika vaikų. Mokė jose keliaujantieji amatininkai, kartais labiau apsitrynę elgetos ar porą vidurinės mokyklos klasių baigę, bet niekur nepritapę žmonės ar šiaip asmenys, pramokę skaityti, bet ne visada rašyti. Dauguma šios rūšies mokytojų negalėjo būti atitrūkę nuo lietuvių liaudies ir jos kultūros tradicijų – jie patys buvo tos liaudies dalis.

Rūpintis parapinėmis mokyklomis buvo įpareigoti klebonai ir apskritinių mokyklų vedėjai, kurie turėdavo atsiskaityti universitetui. Tačiau faktiškai mokyklų išlaikymas gulė ant pačių valstiečių: jie mokėdavo nuo vaiko, dažnai sunešdavo ir produktus mokytojui. Iš ne visai tikslių vizitatorių ataskaitų ryškėja, kad S. Daukanto gimtoji (Telšių) apskritis, šalia Šiaulių, visoje Vilniaus gubernijoje turėjo tankiausią pradinių mokyklų tinklą. 1804 m. Telšių apskrities 27 parapijose buvo 24 parapinės mokyklos su 571 mokiniu, o Šiaulių apskrities 25 parapijose – 25 mokyklos. XIX a. pirmajame ketvirtyje šios dvi apskritys nuolat pirmauja ir mokyklų skaičiumi bei didumu, ir mokinių iš valstiečių tarpo gausumu. Toliau eina Upytės, Raseinių, Kauno ir Ukmergės apskritys, tolygiai mažėjant besimokančių valstiečių vaikų skaičiui. Pagaliau trečią grupę sudaro Vilniaus (be paties miesto), Užnerio (Švenčionių), Breslaujos ir Trakų apskritys, kur vyrauja smulkios parapinės mokyklos su keliais ar keliolika vaikų, o valstiečių procentas jose dar mažesnis. Apie kaimo mokyklėles teikti žinių niekas nebuvo įpareigotas, tačiau 1820 m. barono A. Rionės (A. Rönne) skunde universitetui neatsitiktinai užfiksuotas jų gausėjimas Telšių apskrityje. A. Rionė rašo, kad vadinamosios slaptos mokyklėlės kaimuose trukdančios parapinėms, kad jose nekontroliuojami moko visokie perėjūnai; jis prašo universitetą, kad leistų jam, kaip bajorų maršalkai, administraciniu būdu mokyklėles išnaikinti.

Mokslo pradžią vaikams duodavo ir patys tėvai, ypač motinos. Mergaitėms tuo metu buvo uždarytos viešųjų vidurinių mokyklų durys. Bajoraitėms ir turtingesnėms miestietėms veikė atskiri pensionai, kur buvo einama 2–3 vidurinės mokyklos klasių programa. Valstiečių dukros galėjo eiti į parapines mokyklas. Paprotys leisti į jas mergaites daug labiau buvo įsišaknijęs protestantiškose vietovėse negu katalikiškose. Savo ruožtu kaimo mokyklėlėse mergaičių buvo daugiau negu parapinėse, nes jose buvo mokoma savo reikalams ir todėl dažniausiai gimtąja kalba. Bendras besimokančių mergaičių valstiečių skaičius buvo didžiausias Telšių, Šiaulių ir Raseinių apskrityse. S. Daukanto gimtojoje apskrityje vizitatoriams yra kritę į akis kai kurie išskirtiniai faktai, rodantys gyvą

mergaičių mokymosi čionai tradiciją. Vienas vizitatorius piktinasi, kad Žemaičių Kalvarijoje senos moterys ruošia berniukus į vidurinę stoti, ten pat kitas rado apskritinės mokyklos vadinamojoje *stancijoje* – bendrabutyje – mergaitę, besimokančią tų pačių dalykų kaip ir berniukai, pagaliau dar kitas vizitatorius džiaugiasi mokytoja moterimi Kelmėje kaip retu tais laikais reiškiniu.

Vadinasi, kai S. Daukantas skyrė savo „Darbus...“ motinoms valstietėms, tai nebuvo frazė, o turėjo realų gyvenimo pagrindą. Tik gal utopiška buvo vaizduotis, kad tos motinos-mokytojos būtų pasiekusios tokį išsilavinimo lygį, jog skaitytų ir suprastų mokslo veikalą. Pati S. Daukanto motina mokėjo skaityti, buvo šviesi moteris, nepaprastai sūnaus mylima ir gerbiama.

Taigi pačią pirmąją mokslo pradžią S. Daukantas galėjo gauti iš motinos, pas *bakalorių* kaime arba parapinėje mokykloje. Artimiausioje gimtųjų Kalvių sodžiaus apylinkėje tuo metu buvo keturios parapinės. Pačioje Lenkimų parapijoje, kuriai priklausė Kalviai, jau nuo 1780 m. veikė mokykla. Ji nebūdavo gausi, 1808 m. (bado metais) joje mokėsi 15 berniukų ir 10 mergaičių, visi valstiečiai, o mokė vargonininkas. Gretimose parapijose buvo įsikūrusios mokyklos su senomis poros šimtmečių tradicijomis: Skuodo mokyklai dar 1614 m. Jonas Karolis Chodkevičius (Jan Karol Chodkiewicz) buvo dovanojęs sklypą namams pasistatyti (tik jie nebuvo pastatyti), ir joje 1804 m. mokėsi 40 vaikų, ją išlaikė tėvai; Salantuose XIX a. pradžioje buvo dar gausiau lankoma mokykla (50–60 mokinių), kurios šaknys neabejotinai siekia XVIII a.; pagaliau stambiausia visoje Žemaitijoje ir populiariausia buvo netolima Kretingos mokykla. Dar 1609 m. jai buvo dovanoti namai[2]. XIX a. pradžioje ji turėjo 2 klases, kuriose su parengiamąja buvo išeinamas 4 metų kursas, prilygęs pirmosioms vidurinės mokyklos klasėms. 1808 m. joje mokėsi 14 bajorų, 22 miestiečiai, 201 valstietis. Tais pačiais 1807–1808 m. tarp pasižymėjusių 2 klasės mokinių prof. J. Mickevičius įrašė S. Daukantą[3]. Ar jis Kretingoje mokėsi nuo pat pradžių, ar buvo nuvežtas baigęs Lenkimų pradinę, ar gal namie pramokytas, nežinome. Šiaip ar taip, rašytojo gimtojoje apylinkėje buvo palyginti senos švietimo tradicijos, kurios turėjo skatinamai veikti Simono tėvus. Savo ruožtu tokioje aplinkoje daugiau nei kur kitur ryškėjo viena pagrindinių to meto lietuvių liaudies kultūrinio gyvenimo tendencijų – siekimas sudemokratinti švietimą ir mokslą, o tai buvo

[2] [V. Gadonas], Opisanie powiatu telszewskiego w gubernii Kowieńskiej w dawnem Xiestwie Żmujdzkiem położonego przez M. G., Wilno, 1846, p. 64.

[3] Valstybinės respublikinės bibliotekos [LNMB] rankraščio apie S. Daukantą Kretingoje mikrofilmas, p. 9.

neįmanoma, neišsikovojus pilietinių teisių lietuvių kalbai. Dar požemine srove srovendama liaudyje, ši tendencija tuo metu nebuvo išsikristalizavusi į sąmoningą reikalavimą. S. Daukantas pats patyrė visą socialinę ir nacionalinę diskriminaciją, taikomą besiveržiančiam į mokslą valstiečio vaikui. Klaidinga būtų manyti, kad „Būdo" autorius buvo išimtis to meto sąlygomis – jis buvo vienas iš daugelio. Tik jam pavyko, laimingai nuėjus visą sunkų mokymosi kelią, iškopti į apsišvietusius visuomenės sluoksnius. Todėl vėliau, susidūręs su panašiais į save inteligentais, jis sugebėjo apibendrinti drauge visos liaudies lūkesčius ir pakylėti juos ligi sąmoningai suformuluoto kovos su feodaline santvarka uždavinio kultūriniame fronte.

Valstiečių, tarp jų ir S. Daukanto, veržimasis į mokslą feodalizmui irstant buvo viena iš priemonių pralaužti luominį uždarumą. Pirmajame XIX a. ketvirtyje, stojant į vidurines mokyklas, nebuvo reikalaujama iš mokinių kilmės dokumentų, ir daugelis rašydavosi bajorais. Žinant, kad Žemaitijoje tam tikra dalis laisvųjų valstiečių XVIII a. inventoriuose buvo rašomi bajorais[4], apie tikrąją mokinių socialinę sudėtį sunku spręsti, tačiau kai kuriose vidurinėse mokyklose valstiečiai, net oficialiais duomenimis, sudarydavo trečdalį ir daugiau mokinių: pvz., 1803 m. Ksaveras Pranciškus Bogušas (Ksawery Franciszek Bohusz) rado: Telšiuose iš 232 mokinių 41 valstietį, Troškūnuose iš 174 – 22, Dotnuvoje iš 170 – 38, o 1824 m. Vilniaus gimnazijoje iš 564 mokinių buvo 22 miestiečiai, 3 laisvieji, 5 įvairūs, kiti – bajorai; Dotnuvos apskrities mokykloje iš 192 mokinių – 51 valstietis, Kalvarijos – iš 353 – 164 valstiečiai.

Turint galvoje, kad daugelis laisvųjų valstiečių stengdavosi užsirašyti bajorais, krinta į akis daug gausesnis valstiečių mokinių skaičius vakariniuose ir šiauriniuose Lietuvos rajonuose[5]. Kai kurias mokyklas vizitatoriai apibūdina aktuose kaip valstietiškas; tokios visų pirma buvo Žemaičių Kalvarijos, kurioje mokėsi S. Daukantas, Padubysio, iš dalies Dotnuvos ir, reikia manyti, Kolainių. Į jas dvarininkai vengdavo siųsti savo vaikus, kad neįgytų blogų įpročių.

Vidurinės mokyklos, kuriose vyravo valstiečių mokiniai, buvo retas reiški-

---

[4] J. Jurginis, Lietuvos valstiečiai, vadinti bajorais, XVIII a., MA darbai, serija A, 2/7, 1959, p. 94.

[5] Įdomius, nors ir ne visai tikslius duomenis pateikia vienas vizitatorius 1822 m.: Vilniaus apskrityje 1 mokinys tenka 2 bajorams, 7 miestiečiams, 861 valstiečiui; Trakų apskr. – 4 baj. ir 3 338 valst.; Kauno apskr. – 10 baj., 12 miest., 209 valst.; Raseinių apskr. – 4 baj., 16 miest., 72 valst.; Šiaulių apskr. – 3 baj., 29 miest., 41 valst.; Telšių apskr. – 4 baj., 30 valst.; Upytės apskr. – 2 baj., 106 valst.; Ukmergės apskr. – 3 baj., 35 miest., 405 valst.; Ašmenos apskr. – 6 baj., 1 705 valst.

nys visoje Vilniaus mokyklų apygardoje, ir todėl tuo faktu stebėjosi ne tik vizitatoriai, bet vėliau ir daugelis vadovaujančių caro valdininkų, atvykusių į Lietuvą iš kitų Rusijos gubernijų (su Latvija ir Estija paprastai nelygindavo, laikydami tuos kraštus kitos kultūros).

Valstiečių mokinių dauguma savaime dėjo aiškų antspaudą visai mokyklai. Tą pastebi visi akylesnieji vizitatoriai. Mokiniui labai jau kukliai pragyventi (be buto ir knygų) reikėjo bent 15 rb. metams, be to, kiekvienas turėdavo apsimokėti už vadinamuosius namų prižiūrėtojus-direktorius, kurie mokyklos buvo skiriami grupei mokinių iš tų pačių vyresniųjų tarpo. Vienur jiems mokėdavo 3–10 rb. metams (Kaune), kitur 3–6 rb. (Kėdainiuose). Turtingų mokinių tėvai dvarininkai samdydavo atskirus prižiūrėtojus – *guvernerius*. Nedaug valstiečių, kad ir geriausiai gyvenančių, galėjo tuo metu sukrapštyti tiek pinigų, kad užtektų vaikui išlaikyti ne namų sąlygomis, nors už patį mokslą vidurinėse mokyklose ir nereikėjo mokėti. Ir todėl eidavo mokytis dažniausiai tie, kurie veržte veržtavosi į mokslą, nepaisydami vargo ir visokių kliūčių, arba išskirtinai pasiturintieji. Daug pasaulio mačiusiam, Edukacinės komisijos metu jau vizitavusiam mokyklas K. Bogušui, studijos „Apie lietuvių tautos ir kalbos kilmę" autoriui, tos valstiečių lankomos mokyklos sukėlė 1803 m. nemaža minčių: *Vizituojančiam mokyklas Žemaičių kunigaikštystėje*, – rašė jis, – *ypač krito į akis matant I klasėje jau suaugusius mokinius 22, 26 ir net 30 metų. Retas ten 10 ir 12 metų paauglys. Pasipiktinau iš pradžių tokiu žemaičių abejingumu mokyklai, nedaug tetikėdamas jų pažanga moksle, bet smalsumas, atidus sekimas, dėmesys, gausūs ir intymūs pokalbiai su pačiais studentais išaiškino tas priežastis, kurias dėl jų pačių gera turiu garbės pateikti Universitetui. Didžiausias neturtingos Žemaičių šlėktos siektos ambicijos tikslas* [buvo] *pasidaryti klebonu <...> Jei tėvas atiduotų sūnų į mokyklą 9–10 metų, sūnus per 4 ar 5 metus būtų baigęs mokslus, turėtų nenaudingai sėdėti namie, veltui duoną valgyti ir kol sulauktų kanonų teisės nustatytų metų įsišvęsti kunigu, viską užmirštų. Todėl atiduoda jį į mokyklą jau tokio amžiaus, kad, baigęs mokslą, galėtų būti tuoj priimtas į diecezinę seminariją. Tokių mokinių tėvai paprastai pasiturintieji, bet ne šlėkta. Yra ir tokių tėvų, kurie todėl nesiunčia vaikų anksčiau į mokyklą, nes mano, kad dėl jaunumo, nesuprasdami mokslo reikalo, jie tinginiausią <...> O kada tėvai sugalvoja, kad jų vaikas atėjo į protą, tada su labai šykščiomis atsargomis siunčia į mokyklą. Tačiau maža naudos. Atmintis be tiekos metų mankštinimo apsamanojusi, protas atbukęs, noras užgesęs. Dažnai toksai iš mokyklų grįžta toks pat nemokša kaip išėjęs <...> Pagaliau yra tokių, kuriems*

tėvai dėl skurdo nieko negali mokymuisi duoti, paskirdami tik gabalėlį iš savo nedidelio žemės plotelio. Tą žemės rėžį būsimasis kandidatas į mokyklą laisto savo paties prakaitu, dirba savo paties ranka, o surinktą derliaus saują parduoda, dėdamas į savo būsimojo mokslo fondą, kartodamas tuos pačius sunkius darbus, kol iš jų susirinks tiek lėšų, kad galėtų per visą mokyklą mokytis.

Buvau pratęs, – pasakoja toliau K. Bogušas, *– visiems studentams liepti po vieną praeiti, sustojant prieš mane. Apžiūrėdavau tada, kaip apsivilkęs, ar sušukuota galva, ar plautos rankos, ar nukirpti nagai, ar tvarkoje apavas ir kaip kiekvienas laikosi. Ką maniau esant peiktina, mokiau ir taisiau. Kai atėjo eilė parodyti rankas, jos visų, kurie vyresni kaip 10 metų, buvo juodos, nuo darbo sudiržusios, supjaustytos, šiurkščios, storos ir nuo nuolatinio darbo kaip puspadis sukietėjusios odos. Toks į mokyklą ateina nerangus, su mažais proto sugebėjimais, bet su didžiausiu noru mokytis. Teturėdamas kietą ir juodą duonos kąsnį, niekad neragaudamas mėsos ir viralo, jis būtinai trokšta mokslo. Užuojauta, nuostaba ir kartu kažkokia pagarba apima, matant vargšą žemaitį, besigrumiantį su tieku moralinių ir fizinių kliūčių į mokslą. Dievobaimingai galvodamas, kad visokie mokslai iš dangaus eina, jis mokosi savo pamokų, klūpodamas po kelias valandas. Girdėjau ir apie tokį, kurs, matydamas, kaip rykšte baudžiami tinginiai, ir todėl galvodamas, kad ji varanti protą į galvą, eidavo pas savo mokytoją ir su ašaromis maldavo jį, kad jo negailėtų ir kirčių jam nešykštėtų. Kuriame gi krašte tokios kliūtys neatbaidytų žmogaus nuo mokslo? – Nebaido žemaičio! Ko nebūtų galima pasiekti su tokiais ryžtingais, į darbą įnikusiais žmonėmis!*

Praėjus dvidešimčiai metų kitas akylus vizitatorius Jonas Chodzka Boreika (Jan Chodźko Borejko), apsilankęs Žemaičių Kalvarijos mokykloje, pažymi, kad daugelis mokinių vasarą eina bernauti į dvarus ar pas valstiečius, kai kurie parsisamdo tarnais pas turtingesnius mokinius ar mokytojus ir šitaip užsidirba mokslo metams. Nedaugelis tokiomis sąlygomis ištverdavo ligi vidurinės mokyklos pabaigos, didelė dalis išeidavo iš 2–3 klasės. Ištvermingieji ir gabiausieji, priėję ligi aukštesniųjų klasių, apie mokyklos baigimą galėdavo galvoti tik gavę namų prižiūrėtojo pareigas. Vargas ir dažnai skurdas, nuolatinė valios įtampa ir baimė, kad visos jaunatvės svajonės ir pastangos nesudužtų dėl kapeikos trūkumo, įspausdavo neišdildomas žymes mokinių charakteryje, kurdavo ir savitą jų kolektyvo veidą. Jis skyrėsi nuo nerūpestingų dvarininkučių kitose mokyklose. Valstiečių vaikams giedrą vaikystės džiaugsmą temdydavo rūpestis dėl rytojaus, nors dažniausiai jie dar nesuvokdavo savo skurdo, pažeminimo ir nesė-

kmių visuomeninio pagrindo. Jie skynėsi kelią į mokslą pavieniui, siekdami savo individualios laimės. Nejžvelgdamas esminių savotiško valstiečio moksleivio charakterio susiklostymo priežasčių, K. Bogušas stengėsi atkreipti auklėtojų dėmesį į tai, kad skatintų savitarpio pagalbos jausmus, mokytų dalintis juodos duonos kąsniu. Konstatavęs šiurkštų mokinių elgesį, J. Chodzka įžiūrėjo ir kai kuriuos vieningumo, socialinio solidarumo elementus tarp valstiečių kilmės mokinių: *Vienybė ir vienas kito dangstymas čia įprastas. Apsunkusi ramybė, paniurimas, vienatvės pamėgimas – tai Kolainių, gal ir didžia dalimi žemaičių mokinių būdo bruožai.*

Žemaičių Kalvarijos mokykloje tarsi fokuse koncentravosi ne vien psichologinio-moralinio pobūdžio valstiečių mokinių ypatybės, kurias yra konstatavę keli įžvalgesnieji vizitatoriai. Kone kiekviename vizitacijos akte rasime iš metų į metus skundžiantis tų pačių mokyklų dar viena „blogybe" – mokiniai nemoka lenkiškai. Apie tai 1803 m. K. Bogušas rašė: *žemaičiai <...> maža lotyniškai, mažiau lenkiškai ir ničnieko rusiškai nemoka*. 1806 m. Jonas Korvinas Kasakauskis (Jan Korwin Kossakowski) dejuoja: *Didžiausia kliūtis, ypač pirmose klasėse, yra net lenkų kalbos nemokėjimas.*

Vadinasi, pradinės mokyklos lenkiškai neišmokydavo. Tikslių žinių apie dėstomąją kalbą jose neturime. Tačiau ataskaitose apie kai kurias parapines randame pažymėta, kad mokoma žemaitiškai. Atrodo, kad didžiojoje dalyje parapinių mokyklų mokė lietuvių ir lenkų kalbų drauge, o rečiau tik vienos kurios. Tačiau kaimo mokyklėlėse vyravo lietuvių kalba. *Prie kiekvienos parapinės bažnyčios*, – rašoma apie Raseinių apskritį 1822 m., – *o net ir prie kiekvienos filijos yra parapinės mokyklos; be to, bemaž kiekvienas kaimas išlaiko bakalorių, kuris moko vaikus skaityti gimtąja (motinos), t. y. žemaičių kalba.* Tų mokyklėlių Lietuvoje gausėjo ne tik dėl ekonominių priežasčių – jos buvo valstiečiui pigesnės, – bet ir todėl, kad ilgainiui ryškėja tendencija įvesti parapinėse lenkų, o po 1831 m. – rusų kalbą. Valstietis buvo suinteresuotas kasdieniniams reikalams vaikus mokyti gimtąja kalba. Mintis, kad pradinėse mokyklose, ir net vidurinėse, bent pirmose klasėse, turi būti mokoma lietuviškai, buvo gyva pačioje liaudyje XIX a. pradžioje. Tai rodo kai kurie faktai: pvz., Kretingos mokykloje 1817 m. vizitatorius rado *girtiną paprotį* siųsti vyresniuosius mokinius gavėnios metu į kaimus mokyti vaikus žemaitiškai ir lenkiškai skaityti. Pati Kretingos mokykla taikėsi prie vidurinėse mokyklose įsivyravusios lenkų kalbos – vadinasi, ir mokytojai, ir mokiniai, eidami mokyti liaudies, atsižvelgė į nusistovėjusį jos poreikį išmokti pirmiausia skaityti gimtąja kalba. Tas pats mokyklos reikalas ir,

matyt, besikurianti tradicija paskatino ir A. Butkevičių jau 1811 m. įteikti svarstyti universitetui lietuviškos-lenkiškos gramatikos rankraštį.

Liaudyje visą laiką buvo gyvas reikalas mokytis gimtąja kalba. Tačiau norintieji toliau siekti mokslo, ypač svajojantieji išeiti iš valstiečių luomo, dažniausiai į dvasininkus, negalėjo apsieiti be lotynų ir lenkų kalbų. Lenkų kalbai išstumiant lotynų kalbą, kaip ligi tol vienintelę mokslo ir inteligentų kalbą, nedidelė Lietuvos visuomenės dalis visą laiką galvojo, kad derama vieta turi būti suteikta ir lietuvių kalbai. Tą mintį remiantis socialinis argumentas savaime buvo svaresnis vakarinėje Lietuvos dalyje, kur lietuvių kalbą tebevartojo ne tik valstiečiai, bet ir didelė bajorų dalis. Rytinėje Lietuvoje, kur bajorai ištisai buvo denacionalizavęsi, įtikinamiau skambėjo priešingas argumentas: esą lietuvių kalba tetinkanti liaudžiai, o bajorams – lenkų. Be to, po Žečpospolitos padalinimo lenkų nacionaliniame judėjime buvo propaguojama nuomonė, kad būsimoji Lenkijos ir Lietuvos Valstybė turi būti nacionalinė su viena valstybine ir drauge inteligentijos bei mokslo kalba – lenkų kalba. Todėl XIX a. pirmajame ketvirtyje Lietuvoje vartojami ir atskiri terminai abiem kalboms: lietuvių kalba vadinama gimtąja, motinos arba provincine, o lenkų – tėvų arba krašto kalba. Bandoma nustatyti tų kalbų santykį ir vietą visuomenėje. Feodalų sluoksnio atstovai tuo metu toleravo lietuvių kalbą pradinėse mokyklose, pageidaudami, kad šalia jos būtų mokoma ir būsimosios valstybinės kalbos. Kitaip buvo žiūrima į kalbos klausimą vidurinėse mokyklose. Edukacinės komisijos reforma visoje Žečpospolitoje suvienodino programas, vadovėlius ir vietoj lotynų įvedė lenkų kalbą. 1803 m. nuostatai perėmė Edukacinės komisijos palikimą, nieko tuo atžvilgiu nepakeisdami. Šią nenormalią padėtį pastebėdavo kone kiekvienas vizitatorius, ypač vakarinės ir Vidurio Lietuvos mokyklose. Prof. Filipas Neriušas Golianskis (Filip Neriusz Golański) 1805 m. yra užfiksavęs, kad Žemaičių Kalvarijos mokykloje vartojama lietuvių kalba: <...> *norėdami geriau dalyką išdėstyti, mokytojai turi būtinai ieškoti ir parinkti žemaičių kalbos žodžius, kurie padėtų geriau suprasti*. Tą patį faktą randame minint 1808 m. Tačiau tradicijos nuolatos vartoti kaip pagalbinę gimtąją vaikų kalbą nesusidarė ir dėl bendros universiteto politikos šiuo klausimu, ir, reikia manyti, dėl nuolatinio mokytojų vienuolių kilnojimo. Kartais mokykloje susiburdavo mokytojai, kilę iš artimiausių apylinkių, dažniausiai tų pačių lietuvių valstiečių vaikai. Bet jie vienoje vietoje tegalėdavo išbūti labai neilgai, ir tada į mokyklą atkeldavo lietuviškai nė žodžio nemokantį vienuolį. Nepaisant griežto reikalavimo – <...> *nė vienas negali būti priimtas į pirmą klasę, kol* <...> *nesistengs pataisyti ydos, kurią gavo iš žemaičių kalbos*

ir kuri yra nemaža kliūtis švariai tarti lenkiškus žodžius – ir tiesiog draudimo mokiniams lietuviškai tarpusavy kalbėtis, dar ir 1822 m. Žemaičių Kalvarijoje mokytojai vartodavo lietuvių kalbą, norėdami geriau išdėstyti pamokas. Vizitatoriai ne tik reikalavo neleisti neišmokusių lenkiškai į pirmą klasę, bet taip pat rūpinosi, kad ir pamokslų mokiniai klausytų ne lietuviškai. 1822 m. J. Chodzka dėl Žemaičių Kalvarijos mokinių skundėsi, kad jie tik iš prievartos meldžiasi lenkiškai, o lenkiškų pamokslų Žemaitijoje tegali išgirsti vos porą kartų per metus.

Tokiomis sąlygomis brėsdamas, S. Daukantas su skausmu vėliau apibūdino po unijos susidariusį Lietuvos feodalinio sluoksnio požiūrį į lietuvių kalbą: *Kas Lietuvoje lenkiškai nekalbėjo, tas neb žmogum bebuvo, nes vergu to, kurs lenkiškai kalbėjo*.

Gimtosios kalbos nepaisymas mokyklose neigiamai atsiliepė mokinių pažangumui ir iš viso mokslo lygiui. Tą matė daugelis vizitatorių. *Lenkų kalba ir rašymas bei tarimas*, – rašo J. Chodzka, – *labai žemo lygio, o tai be galo suvėlina pažangumą visuose moksluose, vaikai kartoja nesuprasdami, mechaniškai*. Skundėsi lietuvių vaikais ir poetas Adomas Mickevičius (Adam Mickiewicz), dirbęs Kauno apskrities mokykloje. Jis pastebėjo, kad retam jo auklėtiniui nereikia duonos kąsnio užsidirbti[6], tačiau nesiejo to neturto ir reikiamo lenkų kalbos mokėjimo su nepažangumu moksle. Todėl ir pyko, kad kietos, nepramušamos *žemaičių kaktos*[7].

Šią panieką kaip menkesnės rūšies žmogui turėjo išgyventi ir S. Daukantas. Jis matė, kiek žūsta talentingų valstiečių vaikų, negavę mokslo. *Pasaulė stebėtumės*, – rašo jis „Būde", tvirtai tikėdamas liaudies žmogumi, – *į lietuvių, kalnėnų ir žemaičių, protą ir buklumą, kad būtų buvusių toje žemėje akylų didžturčių ar kunigų, kurie būtų suteikę pragumą jiems svietą regėti ir mokslą savo amato permanyti <...> Tuo tarpu prašaliečiai vis taria, jog mūsų krašto žmogus gyvulio protą, ne žmogaus teturi, nesgi nieko garsaus nepadaro, vienok teisinga ateitis nuspręs teisybę...*

Universitetas siūlė išeitį iš tokios padėties – stiprinti lenkų kalbos dėstymą mokyklose. Tačiau visuomenėje brendo ir kita mintis. Iš Lenkijos gilumos atvykęs ir dar neapsipratęs su vietinėje dvarininkijoje susidariusia tradicija laikyti lietuvių kalbą žemesne prof. F. Golianskis 1805 m. siūlė kitą kelią: *Jei-*

---

[6] Wł. Abramowicz, Seksterny wykładów Kowieńskich Adama Mickiewicza, Wilno, 1956, p. 15–16.

[7] Šis žemaičiams prilipdytas apibūdinimas tarsi nacionalinis jų bruožas kartojamas literatūroje apie A. Mickevičių ligi pat mūsų laikų.

gu žemaičių mokyklose mokslai būtų teikiami žemaitiškai, būtų patogiau <...> Jau daug vėliau, 1822 m., tą patį klausimą, kad mokyklose ir viešajame gyvenime būtų pripažinta teisė lietuvių kalbai, kėlė Kazimieras Kontrimas (Kazimierz Kontrim) savo memorandume universitetui. Konkrečiu darbu šį reikalą rėmė lietuvių inteligentų ir studentų būrelis, pasireiškęs ypač 1820–1824 m. Ši mintis savaime gyvesnė turėjo būti ten, kur visi mokiniai kalbėjo tik lietuviškai, o tokia buvo Žemaičių Kalvarijos mokykla, kurioje mokėsi S. Daukantas. Ją išskirdavo tuo atžvilgiu kiekvienas vizitatorius.

Žemaičių Kalvarijos mokykla buvo įsteigta 1763 m. kaip parapinė prie dominikonų vienuolyno. 1803 m. ji buvo pakelta į apskritinę. Iš pradžių buvo 3 klasių, t. y. su trimis mokytojais, 5, o kiek vėliau 6 metų mokykla. Dar 1811 m. ji tebeturėjo tris klases. Kada S. Daukantas į ją įstojo, sunku pasakyti.

1814 m. liepos 29 d. mes jį randame pažymėtą viešųjų egzaminų raporte kaip 4 pirmametės klasės mokinį žymūną. Tokiame pat raporte 1811 m. S. Daukanto nėra tarp Žemaičių Kalvarijos mokyklos pasižymėjusių mokinių. Žinant, kad 1807–1808 m. jis mokėsi Kretingos parapinės II klasėje, galėtume spėti, kad, baigęs ten dvi klases, stojo į Kalvarijos mokyklos III pirmametę klasę. Kadangi S. Daukantas buvo gabus mokinys, reikia manyti, klasių kurso jam nereikėjo kartoti, todėl į III pirmametę klasę jis turėjo įstoti 1811 m. (būdamas maždaug 18 metų amžiaus, jei remtumėmės A. Janulaičio pateikta krikšto metrika). 1808–1809 ir 1809–1810 m. m. gal jis, kaip ir daugelis vargo vaikų, turėjo užsidirbti tolesniam duonos kąsniui? Viena aišku, kad S. Daukantas nebaigė, kaip ligi šiol buvo tvirtinama, visos Žemaičių Kalvarijos mokyklos ir iš IV pirmametės klasės išsikėlė į Vilnių.

Žemaičių Kalvarijos mokykla niekad nebuvo tarp pirmaujančių vidurinių mokyklų. Universitetui nuolat raginant neatsilikti nuo privalomo visoms mokykloms lygio, o mokinių skaičiui labai didėjant, 1826 m. ji gavo gimnazijos teises. Vis dėlto ilgą laiką vizitacijos aktuose konstatuojama, kad ši mokykla mokymo ir mokslo atžvilgiu turinti daug trūkumų. Kiek vėliau (1816–1821) ten mokęsis Motiejus Valančius juokėsi iš atgyvenusio auklėjimo metodo. 1823 m. įžvalgus vizitatorius Mykolas Chlevinskis (Michał Chlewiński), apsilankęs Žemaičių Kalvarijos mokykloje ir konstatavęs jos žemą lygį, atskleidė tokias pagrindines to priežastis: <...> *mokiniai ateina dažniausiai nė trupučio nemokėdami kalbos, kuria dėstoma, o antra, maža mokytojų, kurie būtų baigę visą aukštojo mokslo kursą universitete.* Tokiomis sąlygomis vargiai tegalėjo išaugti tarp mokytojų geri savo dalyko žinovai, o mokiniai nedaug tegalėjo iš jų pasinaudoti. Tačiau

pažymėtina, kad 1813 m. Žemaičių Kalvarijos mokykloje dirbo iš Merkinės atkeltas mokytojas Dominikas Sutkevičius (Dominik Sutkiewicz). Jis dėstė istoriją ir teisę. 1814 m. rudenį D. Sutkevičius dėl silpnos sveikatos čia nebemokė. Kadangi jis rašė lietuvių–lenkų kalbų žodyną, kurio buvo palikęs dvi redakcijas (1835 ir 1842 m.), reikia manyti, kad jau tuo metu jam yra rūpėjusi lituanika. S. Daukanto nemokęs, bet tuo metu Žemaičių Kalvarijos dominikonų vienuolyne buvęs N. Vaitkevičius (N. Wojtkiewicz) (ta pavarde tik su inicialu R. randame mokytoją 1817 m.) Vilniuje lietuviškai išspausdino „Giesmę apie švenčiausią paną Mariją...“ Taigi mokykloje ar jos artimiausioje aplinkoje S. Daukanto mokymosi metais buvo keletas žmonių, kuriems rūpėjo lietuvių raštijos klausimai.

S. Daukantas išėjo iš IV Žemaičių Kalvarijos pirmametės klasės, aiškiai pasiryžęs nesukti įprastu valstiečio keliu į dvasininkus, o siekti aukštojo mokslo. Tam reikėjo gerai pasiruošti. Gretima Kražių mokykla dar nebuvo akademinė, o karmelitų rankose, ir jos lygis nedaug tesiskyrė nuo vidutinio. Vilniaus gimnazija neabejotinai tuo metu buvo pirmaujanti Lietuvoje. Joje dirbo universitetą baigę mokytojai, ji buvo aprūpinta visomis mokslo priemonėmis. Atvykęs čia S. Daukantas negalėjo nepajusti intelektualinio skirtumo tarp abiejų mokyklų. Būsimajam rašytojui reikėjo pasitempti. Bet dar didesnis turėjo būti socialinės aplinkos skirtumas: iš lenkiškai sunkiai tepakalbančių valstiečių jaunuolių kolektyvo (gerai lenkiškai tarti, M. Valančiaus liudijimu, S. Daukantas niekad neišmokęs) jis pateko į palyginti elegantiškų sulenkėjusių dvarininkučių ir šlėktų tarpą. Žemaičių Kalvarijoje jis jau buvo įpratęs nesislėpti, kad yra valstietis ir kalba lietuviškai. Naujoje vietoje, jausdamasis vienišas, jis tik galėjo, būdamas jau subrendęs 20 metų vyras, užsisklęsti savyje. Tačiau vidinis konfliktas su feodaline tikrove turėjo pagilėti. O iš jo formavosi naujas, visai skirtingas nuo mokyklos peršamo, visuomenės idealas. Ir kai S. Daukantas, įstojęs į universitetą, susitiko Simoną Stanevičių iš Kražių, Emeriką Stanevičių iš Dotnuvos, Kajetoną Roką Nezabitauskį-Zabitį ir kitus panašiomis sąlygomis brendusius žmones, tuojau su jais susidraugavo, nes juos siejo artimos pažiūros į gimtąją kalbą. Pakilios, karštu unijinės Lietuvos patriotizmu uždegančios profesorių Joachimo Lelevelio (Joachim Lelewel), Igno Onacevičiaus (Ignacy Onacewicz), Igno Danilavičiaus (Ignacy Daniłowicz) paskaitos universitete, plėsdamos klausytojų akiratį, kitaip turėjo rezonuoti, kitas mintis kelti tarp šito jaunimo. Valstiečių ir smulkiųjų bajorų vaikai dar gimtojoje pirkioje ir mokyklos suole buvo įpratę kitomis nei dvarininkučiai akimis žiūrėti į daugelį reiškinių. Todėl studijų metai buvo ne pradinis, o tolesnis jau pasėtų daigų prasiskleidimo etapas. To-

dėl vos patekęs į universitetą, šis jaunimas tikslingai rašo ir leidžia vadovėlius ir šiaip knygas, atsiliepdamas į pačios liaudies siekimą turėti mokyklą gimtąja kalba, kartu tarsi atsakydamas darbais į tiek kartų patirtą tos kalbos paniekinimą.

O kada S. Daukantas vėliau „Būde" kūrė apibendrintą ir suidealintą lietuvių nacionalinio charakterio vaizdą, daugelį bruožų jis sėmėsi iš savo jaunystės išgyvenimų ir aplinkos, ne vieną savo ir į save panašių svajonę nukeldamas į praeitį. Turint nors apytikrį ano meto gyvenimo vaizdą, suprantama, iš kur atsirado senovės lietuviui priskiriamos ypatybės: kantrybė, atkaklumas, ištvermė darbe ir pasiryžimuose (*varguose kantrybę ir stangybę, o dūmoje išmintį rodė*), meilė savo kalbai ir savo žmogiškosios vertės suvokimas.

Čia spausdinamas žurnale „Pergalė", 1964, nr. 12, p. 134–143, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.

◇◇◇

Kai kurios Simono Daukanto bibliotekos pedagoginės knygos

Visiems žinomas Simono Daukanto veiklos šakotumas ir jo domėjimosi sričių platumas. S. Daukantas nebuvo nei pedagogas teoretikas, nei pedagogas praktikas. O vis dėlto jis mums paliko ne vieną vadovėlį, ne vieną skaitinių knygą mokyklai ar vaikų literatūros dalyką, pagaliau visais savo raštais jis norėjo auklėti ir auklėjo mažą ir didelį skaitytoją valstietį, kad jis pasijustų visateisiu visuomenės ir tautos nariu, maža to – pranašesnis už to meto gyvenimo valdovą – bajorą. Įdomi, savita buvo S. Daukanto skleidžiama pedagoginė linkmė ir idėjos. Todėl pravartu žinoti, kiek ir kuo iš pedagogikos teoretikų ar praktikų jis domėjosi.

S. Daukanto biblioteką yra aprašęs Jurgis Lebedys[1] suskirstydamas paties S. Daukanto sudarytą (apie 1850 m.) knygų katalogą skyriais. Pedagoginės knygos (vadovėliai į jį neįėjo) suporuotos su filosofinėmis, vaikų literatūra išskirta į kitą skyrių. J. Lebedys yra pateikęs dar S. Daukanto skolintų iš universiteto bibliotekos knygų sąrašą[2], tačiau čia pedagoginės literatūros, be vokiečių filantropininko Joachimo Heinricho Kampės (Joachim Heinrich Campe) vaikams skiriamų pasakų („Sämtliche Kindermärchen"), nematome.

Suprantama, kad turimas kurios nors srities veikalų sąrašas anaiptol neleidžia tarti, jog S. Daukantas tik tiek ir bus skaitęs, tačiau, žinant ano meto knygos brangumą ir bibliotekos savininko materialinį skurdumą, galima teigti, kad bent su įsigytomis knygomis jis buvo susipažinęs.

S. Daukanto bibliotekos knygų kataloge matome keturias teorines pedagogines knygas: J. Ch. Vollbending, Praktisches Lehrbuch zur naturgemässen Unterrichtskunst und zur Gesamtbildung des Geistes und Herzens der Jugend in Volksschulen, Berlin, 1813; E. Ch. P. Guizot, Conseils de morale, ou essais sur l'homme, les moeurs, les caracterés. Le monde, les femmes, l'éducation, etc., t. 1, 2, Paris, 1828[3]; P. Klobuschicki, Bildungs Regeln zur Erziehung der Kinder

---

[1] J. Lebedys, Simano Daukanto biblioteka, Lietuvių literatūros instituto darbai, t. 1, ats. red. Kostas Korsakas, Kaunas, 1947, p. 51–72.

[2] Ten pat, p. 56.

[3] Iš tikrųjų E. Š. P. Gizo knygos leidimo metai yra 1828, o ne 1829, kaip nurodoma pateiktame S. Daukanto knygų kataloge J. Lebedžio straipsnyje (p. 64).

für Eltern und Erzieher, 1841; J. J. Wagner, System des Unterrichts, 1821. Iš vaikų literatūros vėl randame kataloge tą patį populiarų tais laikais J. H. Kampę ir dvi jo knygeles – „Theophron“ (1832) ir „Sittenbüchlein“ (1831) – ir prancūzišką vaikų enciklopediją (I. Z. Masson, Encyklopédie des enfants ou abrégé de toutes les sciences, 1804)[4].

Taigi skaičius nedidelis, tačiau aiškiai rodantis, kad S. Daukantui yra rūpėję pedagoginiai klausimai. Sėsdamas rašyti vadovėlių, o ir šiaip svarstydamas savo mylimos lietuvių liaudies istorinio kelio perspektyvas, jis sėmėsi žinių ir iš pedagogikos srities. Kokios tai buvo knygos? Kurioms pedagoginėms kryptims jos priklausė ir kurių pažangių pedagoginių idėjų jose S. Daukantas galėjo rasti?

Iš pradžių norėtųsi pažymėti, kad Lietuvių kalbos ir literatūros institute saugomoje S. Daukanto bibliotekoje iš visų nurodytų pedagoginių knygų tėra išlikusi tik viena – Johano Christofo Folbendingo (Johann Christoph Vollbending) „Praktiškas natūralaus mokymo meno ir jaunimo dvasios bei širdies ugdymo liaudies mokykloje vadovas“. Visos kitos yra, matyt, išsibarsčiusios dar ligi bibliotekai pereinant Lietuvių mokslo draugijai, iš kur ji atiteko Lietuvos TSR mokslų akademijai.

S. Daukanto turėtose pedagoginėse knygose galima išskirti dvi pagrindines progresyvias pedagogikos mokyklas – linkmes: filantropininkų ir pestalocininkų. Vienu žymiausių filantropininkų J. H. Kampe S. Daukantas domėjosi dar studentas būdamas, vėliau matome jo bibliotekoje šio autoriaus vaikams skirtų knygų. Pagaliau S. Daukantas išvertė į lietuvių kalbą populiariausią J. H. Kampės knygą „Naujojo Robinzono gyvenimą“ (vaikams pritaikytą Danielio Defo (Daniel Defoe) apysaką), pavadinęs ją „Rubinaičio Peliūzės gyvenimu“. Versdamas S. Daukantas priartino knygos herojų prie lietuvio valstiečio vaiko, padarydamas jį palangiškiu, kelionę pradėjusiu iš Palangos į Klaipėdą, o paskui į Karaliaučių.

Filantropizmas – progresyvi buržuazinė pedagoginė kryptis, susikūrusi Vokietijoje pirmiausia dėl prancūzų švietėjų, ypač Žano Žako Ruso (Jean Jacques Rousseau), įtakos. Filantropininkai kritikavo senosios mokyklos verbalizmą, nutolimą nuo gyvenimo, mokytojo nepasiruošimą. Jie patys kūrė optimistinį vaiko požiūrį į aplinką, akcentavo švelnumą auklėjime, vertino vaizdumą didaktikoje, pradėjo į mokyklą įsivesti darbinį mokymą, gimnastiką, nemaža dėmesio kreipė į vaiko amžiaus tarpsnius. Filantropininkai buvo

[4] J. Lebedys, Simano Daukanto biblioteka..., p. 65.

priešingi religiniam fanatizmui – mokykloje turėjo sugyventi įvairios tikybos[5]. J. H. Kampė priklausė radikalesniajam filantropininkų sparnui. Jis nuvyko į Paryžių sveikinti Prancūzijos buržuazinės revoliucijos ir buvo vienas iš 18 kitataučių, kuriems 1792 m. Prancūzijos revoliucinė vyriausybė suteikė garbės piliečio vardą. Apie J. H. Kampę spietėsi pažangieji Vokietijos pedagogai[6].

„Rubinaičio Peliūzės gyvenime“ mes matome ne vieną pažangiąją filantropininkų pedagoginę idėją, įvilktą į vaikams patrauklų vaizdą. Visų pirma – tai labai draugiškas, anaiptol ne patriarchališkas tėvo ir vaikų santykis, tėvo iniciatyvumas surasti vaikams malonių, pamokančių pramogų, gyvas pačių vaikų dalyvavimas, aptariant kurį nors pasakojimo veikėjo poelgį. Priklausymas kuriai nors tautai ar tikybai nenulemia žmogaus dorovinių vertybių. Dirbti privalo kiekvienas žmogus. Visa tai – šviečiamosios pedagogikos idėjos, anaiptol nebuvusios pasenusios ir XIX a. viduryje, kada jos per S. Daukantą turėjo pasiekti Lietuvos visuomenę.

Johano Heinricho Pestalocio (Johann Heinrich Pestalozzi) sukeltas pedagoginis judėjimas skverbėsi į tolesnę ateitį, skynė kelią dar demokratiškesnėms idėjoms. Kaip taikliai yra pasakęs Moisejus Rubinšteinas (Moisej Rubinštein), pirmą kartą buvo pareikšta, kad liaudis nėra tik auklėjimo ir lavinimo objektas, bet ir subjektas. O iš to ėjo išvada, kad tikroji pedagogika tegali būti ta, kuri sugebės organiškai į visumą sulydyti auklėjimą ir mokymą su tikru gyvenimišku darbu[7]. Plėtojant Jano Amoso Komenskio (Jan Amos Komenský) idėją, pradėta kalbėti apie liaudies žmogaus asmenybės ugdymą, o ne vien tik praktinių žinių jam teikimą. Paties J. H. Pestalocio veikalų S. Daukanto bibliotekoje nerandame, tačiau J. Ch. Folbendingo knyga ištisai remiasi J. H. Pestalocio mintimis apie dėstymo metodus, deja, neparyškindama, net, galima sakyti, priblėsindama J. H. Pestalocio idėjas apie liaudies vaikų auklėjimo radikalumą. Šis autorius, kaip ir daugelis J. H. Pestalocio ir kiek vėlesnių laikų didžiojo šveicaro šalininkų, daugiausia dėmesio skiria jo mokymo ir auklėjimo metodų praktiniam taikymui. Jau įžangoje minėtasis autorius pažymi, kad dar galutinai neapsispręsta, kokie dalykai turėtų būti parinkti liaudies mokyklai, o šitai darant, reikia nepamiršti atsižvelgti į tai, kas tinka kiekvienai gyventojų klasei. Taigi dar neatsisakoma luominės mokyklos idėjos. Bet kalbant apie mokymo ir auklėjimo metodus, nors

---

[5] Педагогическая энциклопедия, т. 4, Москва, 1968, p. 510.

[6] Педагогическая энциклопедия, т. 2, Москва, 1968, p. 344–345.

[7] М. М. Рубинштейн, История педагогических идей в ее основных чертах, изд. второе, Иркутск, 1922, p. 228.

ir prasitariama, kad reikėtų peržiūrėti juos kritiškai, tačiau nieko konkretaus šia kryptimi nedaroma. Knyga duoda daug itin vertingų pedagoginių minčių, nepraradusių kai kuriais atžvilgiais vertės ir šiandien. Kokios tos mintys?

Mokytojas turi taip pateikti mokiniui visa, kas jam dera žinoti, kad tai atitiktų natūralią žmogaus dvasios raidą. Svarbu sudominti vaiką, pažadinant sąvokas ir supratimą iš paties jo vidaus, kad jam atrodytų, tartum jis pats jas išrado ir sugalvojo[8]. Per jusles mokytojas teįeina į mokinio sielą, tegu netrukdo prigimčiai ramiai veikti ir tik po truputį rūpestingai ją kreipia reikiama linkme[9]. Reikią pradėti nuo juslinio dėmesio lavinimo ir tik nuo aštuonerių metų eiti prie sąvokų formavimo – nuo daikto prie žodžio. Kai žmogus moka tiksliai stebėti, jis mokosi mąstyti[10]. Čia pateikiama garsioji J. H. Pestalocio formulė: forma – skaičius – žodis, kartu pažymint, kad J. H. Pestalocio metodas kritikuojamas ta prasme, jog jis pernelyg daug dėmesio skiria stebėjimui ir mąstymui, nuskriausdamas kitus žmogaus sugebėjimus ir galias[11]. Tai konstatavęs, autorius toliau dėsto paties J. H. Pestalocio didaktikos mintis, nebandydamas išplėsti ir sukonkretinti minėtosios kritikos.

Remiantis ano meto natūraliąja pedagogika, čia teigiama, kad vaikas įžengia į pasaulį visiškai fiziškai organizuotas, kad daug kas jame galima išlavinti, bet ne pakelti į aukštesnį laipsnį[12]. Mūsų terminais kalbant, vyrauja akcentas įgimtosioms žmogaus savybėms, pripažįstant aplinkos veiksniams labiau kiekybinę negu kokybinę keitimo-formavimo galią. Svarbiausia, teigia J. Ch. Folbendingas, per išorinius veiksnius, t. y. per aplinką, kuri vaiką pasiekia visų pirma per jo jusles, pažadinti vaiko vidinį aktyvumą, kuris vystytųsi dviem srautais: tobulėjant pažinimo ir jausmų galioms[13]. Šios savo ruožtu objektyvėja, kūrybiškai lavinant ranką, t. y. kūrybiniame rankų darbe. *Visus dalykus dėstant, turi būti žadinamas ir palaikomas mokinio veiklumas, vaikas visą laiką turi būti užimtas.*[14] Žodinis mokymas dar nereiškia, kad išmokoma, nes dažnai sukuriami vaikų sąmonėje visai kitokie vaizdiniai, negu mes norime ir siekiame sudaryti[15].

---

[8] J. Ch. Vollbending, Praktisches Lehrbuch zur naturgemässen Unterrichtskunst und zur Gesamtbildung des Geistes und Herzens des Jungend in Volksschulen, Berlin, 1813, p. 5–6.

[9] Ten pat, p. 2.

[10] Ten pat, p. 4.

[11] Ten pat, p. 38–39.

[12] Ten pat, p. 40.

[13] Ten pat, p. 41.

[14] Ten pat, p. 43.

[15] Ten pat, p. 48.

Išdėstęs mokymo principus, J. Ch. Folbendingas trumpai aptaria kai kurių dalykų metodikas. Jis pateikia ir skaitymo pradžios metodą, kuris mums ypač įdomus, nes juo, atrodo, naudojosi S. Daukantas, rašydamas savo elementorių. Skaityti patariama mokyti garsiniu būdu, siejant su daikto vaizdu. Pradedama nuo balsių. Išmokius vaiką skirti garsus, jie jungiami su grafiniu raidės vaizdu. Toliau mokoma tarti paprastus skiemenis, iš jų sudėti žodžius[16]. Beje, mes čia toliau kitų dalykų dėstymo metodų nebeliesime, nes tai nutolsta nuo S. Daukanto domėjimosi sričių.

Johano Jakobo Vagnerio (Johann Jakob Wagner) ir P. Klobušickio (P. Klobuszicki) knygelių tuo tarpu mums respublikoje nepavyko aptikti, taigi apie jas nieko konkretaus negalima pasakyti. Pirmoji yra metodikos klausimu, o antroji – auklėjimo. Tačiau prancūziškoji dviejų tomų Elizabetos Šarlotės Polinos Gizo (Elisabeth Charlotte Pauline Guizot) knyga yra mūsų Akademijos bibliotekoje. Jos pilna antraštė iš dalies atskleidžia ir turinį: „Doroviniai pamokymai arba apybraižos apie žmogų, charakterius, visuomenę, moteris, auklėjimą ir t. t." Rašyta ši knyga moters publicistės, kilusios iš aristokratijos, bet per Prancūzijos buržuazinę revoliuciją netekusios turtų. Nors jos politinės pozicijos sutampa su ano meto reakcijos stovyklos, vis dėlto jos pedagoginėse pažiūrose atsispindi ir kai kurios progresyvios šviečiamosios idėjos.

Čia matome būdingą pedagoginių idėjų įsipilietinimo klasinėje visuomenėje kelią. Mat kartais net ir radikalios mintys apie vaikų auklėjimą priimamos beveik be išlygų, tačiau tik valdantiesiems sluoksniams, feodalinės ar buržuazinės visuomenės elitui. Tos pačios idėjos laikomos netinkamomis liaudies vaikui. Visai panašiai yra ir su pažangiomis E. Š. P. Gizo mintimis.

Ž. Ž. Ruso poveikis požiūriui į vaiką buvo lemtingas. Vaikas nuo jo laikų jau nebebuvo daiktas, kurį suaugęs gali formuoti kaip tinkamas. E. Š. P. Gizo rašė pirmajame XIX a. ketvirtyje, kada plačiai buvo paplitusios ne tik Ž. Ž. Ruso, bet ir J. H. Pestalocio mintys. Tai, ką ji kalbėjo apie auklėjimą, nebuvo nauja, bet rodo pažangiųjų minčių, paremtų vis gilėjančiu vaiko psichologijos pažinimu, plėtotę. Remdamasi natūraliąja pedagogika, ji teigė: *Auklėjimo jėga ne už vaiko ribų, o jame pačiame ir tik jame; ši jėga tegali vaiką veikti tiek, kiek jis leidžiasi veikiamas <...>. Tol, kol vaikas neturi valios, kuri paklustų jo protui (inteligencijai), arba proto, kuris valdytų jo valią, joks auklėjimas nėra galimas.*[17] Vaiko valia yra

[16] Ten pat, p. 49.

[17] E. Ch. P. Guizot, Conseils de morale..., t. 2, Paris, 1928, p. 76.

pirmoji auklėjimo pagalbininkė, o ligi šiol ji buvo laikoma auklėjimo kliūtimi. Auklėjimas ne valdė vaiko veiklumą, pasitelkdamas jo valią, o siūlė kaip klusnumo motyvą bausmės baimę. *Šitokiame auklėjime žmogus, kaip ir visur šiaip pasaulyje, slėgė vaiką taip, kad jis prarasdavo savo formą ir veidą.*[18] *Auklėjimas laikė vaiką pasyviu todėl, kad jis silpnas, nepastebėdamas, kad, norint remtis jo veiklumo galia, tereikia pašalinti neproporcingas (jo pajėgumui) galias, kurios jį slopina.*[19] Todėl vaikas nebepajėgė savo auklėjime bendradarbiauti, daugiau buvo linkęs priešintis. Dėl to reikia visada taip organizuoti vaiko aplinką, kad ji jį aktyvintų[20]. Pagrindinis auklėjimo tikslas – išplėtoti visas vaiko galias[21]. O tiksliausias mokymo ir auklėjimo kelias – tai savitarpio mokymo auklėjimo būdas, kada vaikas įsipareigoja kitą vaiką mokyti ir auklėti[22]. Tačiau tokie teisingi, vaiko psichologija paremti teiginiai, tos pačios autorės taikomi konkrečioje klasinėje su dar gyvomis luomiškumo žymėmis visuomenėje, nuskamba jau reakcingai. Individo galių lavinimą ji riboja žmogaus vieta klasinėje visuomenėje. Antai moteriai lavinti E. Š. P. Gizo nesiūlo net viešosios mokyklos, nes ji esanti per daug respublikoniška, išugdo klusnumą dėsniams, įstatymams, o tada sunku paklusti atskiro žmogaus, t. y. vyro, norams[23].

Trumpame straipsnyje neįmanoma išsamiai pateikti S. Daukanto bibliotekoje buvusių pedagoginių knygų turinio. Palietėme vos vieną kitą ten pareikštą pažangią idėją. Kuri iš jų yra pažadinusi kūrybinę S. Daukanto mintį, sunku nustatyti. Vis dėlto kai kas yra aišku. Jau buvo pažymėta, kad buvo išversta J. H. Kampės knygelė vaikams, pavadinta „Rubinaičio Peliūzės gyvenimu“. Neabejotinas atrodo sutapimas tarp S. Daukanto „Abėcėlės“ metodinių nurodymų mokytojui, kaip mokyti skaityti, ir J. Ch. Folbendingo skyriaus tuo pačiu klausimu. Tai tas pats garsinis metodas, kuris remiasi daikto vaizdu ir garso jungimu su grafiniu raidės vaizdu. Taip pat nurodoma pradėti nuo balsių, paskui pereiti prie dvibalsių ir t. t. Skaitymas pradedamas nesudėtingais skiemenimis (S. Daukantas jį vadina „beabasu“). J. Ch. Folbendingo reikalavimo pereiti prie nesudėtingų žodžių S. Daukantas nebeišlaiko. Jo pateikti pirmieji po „beabaso“ žodžiai yra abstraktūs ir sunkūs: *dorybė, kantrybė, palaiminimas* ir kt.[24]

---

[18] Ten pat, p. 81.

[19] Ten pat, p. 79.

[20] Ten pat, p. 81–82.

[21] Ten pat, p. 104.

[22] Ten pat, p. 87.

[23] Ten pat, p. 131–132.

[24] S. Daukantas, Abeciela Lijtuwiu–Kalnienu ir Žiamajtiu kalbos, Petropilie, 1842, p. 11.

Pagrindinis J. H. Pestalocio reikalavimas išmokyti vaiką stebėti, analizuoti konkrečius daiktus ir taip pratintis mąstyti, atrodo, S. Daukanto elementoriuje nebuvo įgyvendintas. Jo pateikti pirmieji po skiemenavimo skaitiniai yra ne iš vaikui artimo pasaulio, o – maldos. Nugalėjo tradicinis šablonas. Tačiau imant S. Daukanto išleistų knygelių liaudžiai visumą, to tradicinio šablono – apriboti žinių kiekį žemesniam visuomenės sluoksniui – anaiptol nematyti. Priešingai, S. Daukantas norėtų pateikti savajai liaudžiai ir kartu tautai visą galimą pasaulio kultūros lobį. Jokio pagrindo neturime laikyti šį siekimą J. H. Pestalocio idėjų įtaka. Tai veikiausiai ekonominės ir socialinės gyvenimo struktūros, o drauge ir ideologijos kitimo reiškinys. Mums tik malonu konstatuoti, kad S. Daukantas, kaip ir kiti progresyvieji lietuvių kultūros veikėjai, pedagoginės minties srityje lygiavosi su pažangiausiais jos atstovais. Ir ne tik teiktinų liaudžiai žinių atžvilgiu. Liaudies žmogaus asmenybė turėjo būti plėtojama visais atžvilgiais, taigi pasireikšti ir kūrybinėje darbinėje veikloje. Ši idėja ypač keliama ir kai kalbama apie J. H. Pestalocio pedagoginį palikimą.

Teisingai pažymint S. Daukanto nuopelną parūpinti liaudžiai praktinio pobūdžio knygelių, nereikėtų išleisti iš akių vieno svarbaus momento: S. Daukantas originaliuose tų leidinių įvaduose žadina dar aukštesnę savo skaitytojų veiklos pakopą – savarankiškai aprėpus tam tikrą ekonominio gyvenimo sritį, imtis savarankiškai atsakingai ją tvarkyti. Taigi liaudies žmogus laikomas ne objektu, kuriuo reikia geraširdiškai rūpintis, o subjektu – veikėju. Ši mintis dar ryškesnė S. Daukanto „Būde“.

Čia spausdinamas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai, Respublikinių konferencijų medžiaga, t. 7, Sudarė V. Rajeckas, Vilnius, 1974, *p. 49–56, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

Liudvikas Adomas Jucevičius

Liudvikas Adomas Jucevičius (1813–1846), pasirašinėjęs Liudviko iš Pakėvio slapyvardžiu, buvo poetas ir folklorininkas, etnografas ir literatūros istorikas, pagaliau jį galėtume pavadinti vienu iš pirmųjų lietuvių archeologų. Jis – mokslininkas mėgėjas, entuziastas romantikas, išdrįsęs anuo metu vardan žmogaus asmens laisvės mesti kunigystę. L. Jucevičius domėjosi viskuo, kas susiję su jo mylimu kraštu, su to krašto dabartimi ir praeitimi, su liaudies žmogaus dvasiniu ir materialiniu pasauliu.

Jis brendo ir dirbo XIX a. ketvirtajame ir penktajame dešimtmetyje, kada Europoje vilnijo – čia kildami, čia pritildami – revoliuciniai sąjūdžiai. Rytinėje Europos dalyje jie buvo nukreipti prieš pagrindinį feodalizmo ramstį – carizmą, vakarinėje jos dalyje jau išeina į areną kapitalizmo duobkasys – proletariatas, reikalaudamas sau teisių. Pažangiausieji protai su Karlu Marksu (Karl Marx) priekyje jau ėmė suprasti ir viešai skelbti, kad visuomenės vystymuisi sprendžiamą reikšmę turi klasių kova, išnaudojamųjų kova prieš išnaudotojus, kad liaudis yra pagrindinis istorijos variklis. Amžiaus viduryje K. Marksas įrodė, *kad tiesioginių materialinių pragyvenimo priemonių gamyba ir tuo pačiu kiekviena tam tikra tautos arba epochos ekonominio išsivystymo pakopa sudaro pagrindą, iš kurio išsivysto tų žmonių valstybinės institucijos, teisinės pažiūros, menas ir net religiniai vaizdiniai ir kuriuo remiantis todėl visa tai turi būti išaiškinta.*[1] Bet visos tos pažangiausios mokslo ir visuomenės gyvenimo mintys dar nebuvo anais laikais kiek plačiau palietusios Lietuvos, kur tebeviešpatavo feodalizmas ir slogi carinė reakcija. Didelė dalis feodalų sluoksnio dar iš viso nenorėjo pripažinti, kad liaudis galėtų kurti kultūros vertybes.

Tuo metu šioje Europos dalyje ėmė kilti buržuazijos sluoksniai. Naujai besiformuojančios buržuazijos atstovai stojo į kovą prieš feodalizmą ir jo apraiškas, prieš žmogaus pavertimą vergu, už feodalinių varžtų panaikinimą. Ypač sunkią kovą prieš socialinę ir nacionalinę priespaudą teko pakelti pavergtosioms tautoms. Iš čia kilo būdingas ano meto visuomenės veikėjams bruožas – didesnis domėjimasis liaudies praeitimi, ieškojimas didingų praeities tradicijų, apskritai

[1] F. Engelso kalba prie K. Markso kapo, K. Marksas ir F. Engelsas, Rinktiniai raštai, t. 2, Vilnius, 1950, p. 149.

platesnis domėjimasis liaudies (Lietuvoje, iš esmės, – valstietijos) gyvenimu ir buitimi, netgi tam tikras jos idealizavimas ir romantizavimas – priklausomai nuo to, kokių idėjinių pozicijų, kokių sluoksnių atstovai tyrinėjo ir kėlė viešumon medžiagą, susijusią su liaudimi. XIX a. pirmojoje pusėje ir viduryje prasidėjo platesni folkloriniai, etnografiniai, archeologiniai, o vėliau ir socialiniai tyrinėjimai, kokių ligi tol nebuvo buvę.

L. Jucevičiaus, gyvenančio šioje atmosferoje, negalėjo nepaliesti naujos mokslo ir gyvenimo idėjos. Jis itin domėjosi lietuvių liaudies kūrybine galia ir moraliniu taurumu, ne vienoje vietoje sugretindamas šiuos bruožus su feodalinio sluoksnio išsigimimu, žiaurumu, kartu pareikšdamas, kad tik baudžiauninko darbas yra vienintelis dvarininkų gerovės šaltinis. Tačiau atsistoti istorinės bei visuomeninės minties priešakyje L. Jucevičiui kliudė ir nedidelis jo mokslinis pasirengimas, ir kunigo profesija, ir visuomeninė aplinka bei individualūs jo gyvenimo ir būdo bruožai. Jo pasaulėžiūra daugeliu atžvilgių buvo prieštaringa ir nenuosekli. Šiuo atžvilgiu jis itin tipiškas XIX a. ketvirtojo–penktojo dešimtmečio Lietuvos pažangesnės inteligentijos atstovas. Kilęs ne iš dvarininkų, jis kritiškai vertina feodalinę santvarką, smerkia baudžiavą, myli ir idealizuoja liaudį, bet tarp jo ir liaudies pasilieka vis dėlto nemažas atstumas. Išėjęs lenkišką mokyklą, augęs unijinių tradicijų aplinkoje, jis jaučiasi lietuvis, siekiąs kurti lietuvių kultūrą lietuvių kalbos pagrindu, o vis dėlto pats, nors moka neblogai lietuviškai, rašo daugiausia lenkiškai, ragindamas Lietuvos inteligentiją pamilti lietuvių kalbą ir savo kraštą. Nei klasiniu, nei nacionaliniu atžvilgiu L. Jucevičius nebrėžia aiškių, griežtų ribų tarp to, kas atgyventa, kas būtina šalinti, ir to, kas ateina, kas turi gimti. L. Jucevičius dažnai nusišluosto ašarą, kartais sarkastiškai pasišaipo, matydamas savo meto blogybes, išdrįsta pradėti principinę kovą dėl savo asmeninio gyvenimo laisvės, bet jam trūksta pasaulėžiūros nuoseklumo, kuris diktuotų, kaip, sakysim, Antanui Strazdui, visą gyvenimo liniją. Pasilieka didžiulis atstumas tarp romantiškai suvokto neaiškaus idealo ir realaus gyvenimo veiksmo.

Nebūdamas nei didesnio talento literatas, nei juo labiau didelis mokslininkas, L. Jucevičius vis dėlto paliko neabejotinų pėdsakų lietuvių kultūros kūrimo kelyje, ir todėl tarybiniam mokslui jis įdomus ir savo pozityviu įnašu į mokslo istoriją Lietuvoj, ir kaip tam tikro sluoksnio žmogaus pasaulėžiūros bei psichikos sudėtingumo pavyzdys, kuriame atsiskleidžia dviejų visuomeninių formacijų – feodalizmo ir kapitalizmo – susidūrimo laikotarpis.

Per šimtą su viršum metų, kurie skiria mus nuo L. Jucevičiaus raštų pasirodymo, nė viena jo knyga nebuvo nei išversta į lietuvių kalbą, nei pakartota antru leidimu. Tik tarybiniam lietuvių literatūros mokslui ėmus plačiai ir išsamiai nagrinėti lietuvių liaudies kultūrinį palikimą, pribrendo reikalas sistemingai rengti ir leisti visus svarbesniuosius lituanistikai dabarties bei praeities raštijos veikalus, pasirodžiusius ne tik lietuvių, bet ir kitomis kalbomis. Moksliškai apdoroti ir kritiškai įvertinti senieji lituanistikos veikalai turi didžiulę reikšmę, kuriant teisingą, marksistinę lietuvių kultūros istoriją.

Šiuo leidiniu[2] pirmą kartą lietuvių kalba skelbiami visi L. Jucevičiaus svarbesnieji veikalai bei straipsniai; pirmą kartą spausdinami jo laiškai, atskleidžiantys naujų faktų iš Lietuvos kultūrinio gyvenimo. Pastabose ir paaiškinimuose stengiamasi kuo išsamiau nurodyti šiandien žinomus šaltinius L. Jucevičiaus asmeniui ir veiklai nušviesti. Taigi tarybinei visuomenei bus prieinamas artipilnis L. Jucevičiaus raštų rinkinys, kuris įgalins daug plačiau ir geriau pažinti XIX a. pirmosios pusės Lietuvos gyvenimą ir žmones. Trumpas L. Jucevičiaus įvertinimas daugiausia literatūriniu požiūriu yra duotas akad. prof. Kosto Korsako redaguotos „Lietuvių literatūros istorijos" I tome.

Gimė[3] ir augo L. Jucevičius Žemaitijoje, dvarininkų Radavičių Pakėvio dvare netoli nuo Vaiguvos. L. Jucevičiaus tėvas žemės neturėjo. Jis galėjo būti arba to dvaro ekonomas, arba nuomininkas. Rašytojas visą gyvenimą vargo, jokių turtų, matyti, nepaveldėjęs. Kuriam luomui priklausė jo tėvai, šiandien sunku spręsti. Metrikose L. Jucevičius įrašytas bajoru[4]. Vaiguvos, Kražių ir Kelmės apylinkėse yra buvę valstiečių šeimų, pavarde Juciai ir Jucevičiai, todėl visai galimas dalykas, kad ligi dvaro ekonomo ar nuomininko prikopęs žmogus pasistengė sūnų įrašydinti į privilegijuotosios klasės žmones. Taip būdavo daroma. Paties L. Jucevičiaus tvirtinimu[5], jo pavardės lietuviška lytis buvo Jucius, o vėliau, sulenkinta, ji pasidarė Jucevičius.

Iš autobiografinių žinių, išmėtytų L. Jucevičiaus raštuose, sužinome, kad tėvai stengėsi atriboti sūnų nuo liaudies, drausdami žaisti ir bendrauti su bau-

---

[2] L. A. Jucevičius, Raštai, redakcinė kolegija: J. Lebedys, M. Lukšienė, Z. Slaviūnas, vertė D. Urbas, įvadas M. Lukšienės, komentarai M. Lukšienės, Z. Slaviūno, Vilnius, 1959.

[3] Buržuazinėje lenkų spaudoje ligi pat 1939 m. nurodoma L. Jucevičiaus gimimo data – 1810 m., kartojant jo pirmojo biografo F. M. Sobesčanskio pateiktas žinias Orgelbrando „Encyklopedya powszechna", 1863, t. 13, p. 486. A. Janulaitis, iš metrikų nustatęs, kad L. Jucevičius gimė 1813 m., tą datą patikslino studijoje „Kun. Liudvikas Adomas Jucevičius", Vilnius, 1910.

[4] Žr. A. Janulaitis, Kun. Liudvikas Adomas Jucevičius, Vilnius, 1910, p. 5.

[5] Žr. L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1956, p. 562 (komentaras str. apie D. Pošką).

džiauninkų vaikais; namuose veikiausiai buvo vartojama lenkų kalba – ponų kalba. Vyko nutautėjimo procesas, turįs aiškius socialinius pagrindus: iš valstiečių tarpo išsiskyręs žmogus ar bežemis bajorėlis stengėsi būti panašus į valdančiosios, feodalų, klasės atstovus. Bet vaiką traukė turtingas liaudies kūrybos ir buities pasaulis. Mažas būdamas, L. Jucevičius paslapčiomis bėgdavo į šeimyninę klausytis pasakų, padavimų ir dainų. Čia jis pamilo lietuvių liaudį, tatai padėjo jam ir vėliau nuo jos neatitrūkti. Vėliau jis neretai panaudodavo vaikystės prisiminimus savo mokslo darbams.

Feodalizmui irstant, keičiantis gamybos būdui bei socialiniams santykiams, smulkūs bajorėliai ir pasiturintieji valstiečiai (daugiausia laisvieji) stengėsi išleisti savo vaikus į mokslą, kad šie įgytų profesijas, teikiančias pragyvenimą ir tam tikras visuomenines pozicijas ano meto visuomenėje. Tie patys norai matyti ir Jucevičių šeimoje. Ar turėjo kokį nors išsimokslinimą L. Jucevičiaus tėvas Dominykas – nežinoma. Iš sūnaus pasakojimų, jis turėjęs būti šviesus žmogus, domėjęsis istorija, rinkęs etnografines žinias, jas užrašinėjęs. Jei tai nėra romantikų taip dažnai mėgstama mistifikacija, troškimas parodyti savo šeimos išsilavinimą ir senas jos mokslo tradicijas, tai turėtume itin palankias sąlygas išaugti akylam liaudies gyvenimo tyrinėtojui, koks buvo L. Jucevičius: iš vienos pusės, dar nenutrūkę gyvi ryšiai su liaudimi, artimas jos pažinimas, iš antros – tam tikras ankstyvas mokslinių interesų pabudimas, bendraujant su tėvu.

1823–1829 m. L. Jucevičius mokėsi Kražių mokykloje, kuri tuo metu turėjo gimnazijos vardą. Tokių mokyklų Lietuvoje buvo keturios: Vilniuje, Kražiuose, Kolainiuose ir Žemaičių Kalvarijoje. Jose mokslas truko šešerius metus[6]. Matyt, L. Jucevičius jau buvo mokęsis namie ar kur kitur, jei, kaip jis tvirtina, mokyklą baigė 1829 m., t. y. per ketverius metus. Jis turėjo lankyti vadinamąsias vyresniąsias klases. Kražių mokykla buvo viena iš geriausių Vilniaus mokslo apygardos švietimo įstaigų[7]. Tiesa, L. Jucevičiui tik įstojus į mokyklą, visoje Lietuvoje prasidėjo moksleivių slaptų draugijų bylos. Pačiais pirmaisiais jo mokymosi metais Kražiuose buvo susektas „Juodųjų brolių“ slaptas būrelis, iškėlęs, kaip ir daugelis to meto mokinių, šūkį dėl laisvės, prieš despotizmą. Carinei valdžiai jį likviduoti padėjo kai kurie mokytojai (teisės ir istorijos mokytojas [Mikalojus? / Vincentas] Hurčinas ([Mikołaj? / Wincenty] Hurczyn), vokiečių kalbos mokytojas V. Paškevičius, kapelionas Felicijonas Alkimavičius (Felicijan Alkimowicz)),

---

[6] Plačiau apie Kražių mokyklą žr. J. Lebedys, Simonas Stanevičius, Vilnius, 1955, p. 62–95.

[7] Ten pat, p. 65.

o ypač pats mokyklos direktorius Ignotas Daujotas (Ignacy Dowiats)[8]. Tačiau buvo ir šviesaus atminimo mokytojų, kaip istorijos dėstytojas G. Medekša, bandęs rašyti eilėraščius; L. Jucevičius jį mylėjo[9]. Ar tik ne G. Medekšos paragintas, jis vėliau visai palinko į istoriją ir literatūrą? Atrodo, kad jau mokykloje jis žavėjosi lenkų romantikais ir Aleksandru Puškinu (Aleksandr Puškin). O šioje literatūroje pirmą kartą sutvisko visomis vaivorykštės spalvomis liaudies kūrybos grožis, pasirodė plačiau ir žmogus iš liaudies.

Po 1824 m. Lietuvos jaunimo bylų ir 1825 m. dekabristų sukilimo numalšinimo reakcija ėmė stiprėti visose visuomenės gyvenimo srityse. Tai atsiliepė ir mokyklose. Primygtinai buvo ugdomas nuolankumas ir paklusnumas, sekamas kiekvienas moksleivio žingsnis. Stipresniems individams tatai kėlė norą priešintis, silpnesniuose ruseno nepasitenkinimo kibirkštėlė, romantiškas ilgesys kažkokio neaiškaus, geresnio gyvenimo. L. Jucevičius priklausė pastariesiems.

1829–1831 m. L. Jucevičius studijavo Vilniaus universitete mediciną. Pats medicinos mokslas jo, matyt, nedomino, nes L. Jucevičius niekur juo nepasinaudojo savo darbuose. Iš universiteto tuo metu buvo pasitraukę daug žymesnių profesorių (Joachimas Lelevelis (Joachim Lelewel), Ignas Onacevičius (Ignacy Onacewicz) ir kt.); carinė valdžia kišosi į kiekvieną Lietuvos aukštosios mokyklos gyvenimo smulkmeną. Tačiau, nepaisant visų tų varžtų, jaunimo tarpe dar tebebuvo gyvos Adomo Mickevičiaus (Adam Mickiewicz), Simono Daukanto, Simono Stanevičiaus studijų meto tradicijos, negeso meilė savo kraštui ir liaudžiai, karštos jaunimo galvos nerimo. Tuo laiku brendo ir buvo skelbiami veikalai tų žmonių, kurie studijavo Vilniaus universitete iki L. Jucevičiaus, o su juo drauge ar maždaug tuo pat metu mokėsi nauja karta, tiesa, silpnesnė, kuri tačiau taip pat reiškėsi visuomeniniame gyvenime: Juozapas Ignas Kraševskis (Józef Ignacy Kraszewski) – garsus lenkų apysakininkas, jaunatvėje poetas ir mokslininkas, Pranciškus Zatorskis (Franciszek Zatorski) – vertęs Liudviko Rėzos (Ludwig Rhesa) paskelbtas dainas į lenkų kalbą ir domėjęsis lietuvių literatūra, Ipolitas Skimborovičius (Hipolit Skimborowicz) – redagavęs Varšuvoje kelis laikraščius, ir daugelis kitų. Šios kartos žmonės jautė būtiną reikalą atiduoti duoklę taip plačiai tuomet nuskambėjusiam liaudiškumui. Poetai, kartais tik iš tolo matę liaudį, būtinai stengėsi išspausdinti nors vieną kitą kūrinį, paremtą tikrais ar tariamais tautosakos motyvais; besidomintieji mokslu laikė pareiga

[8] A. Janulaitis, Juodieji broliai Kražiuose, Praeitis, Kaunas, 1930, t. 1, p. 251–256.

[9] LKLI RS [LLTI RS], Nr. 4373.

remtis etnografijos ar folkloro faktais. Visa tai dar labiau skatino jaunąjį L. Jucevičių domėtis liaudies gyvenimu, kuris jį buvo patraukęs dar vaikystėje.

1830–1831 m. sukilimas nutraukė studijas. 1832 m. buvo uždarytas universitetas. Paliktas tik Medicinos fakultetas, pavadintas dabar Medicinos-chirurgijos akademija, ir Vyriausioji dvasinė seminarija, kuri 1834 m. buvo performuota į Dvasinę akademiją.

Sukilimo metu L. Jucevičius veikiausiai buvo tėviškėje. Jo gimtojoje Žemaitijoje labiau nei kitur Lietuvoje reiškėsi savarankiškas valstiečių judėjimas prieš baudžiavą. Bajorai pasikvietė tą pačią carinę valdžią, prieš kurią buvo sukilę, malšinti bendro priešo – baudžiauninkų. Sukilimo numalšinimas visus prislėgė. L. Jucevičius, dar tik iš vaiko iškopęs į jaunuolius, pats neprisidėjęs prie sukilėlių, nesusivaikė esamoje padėtyje, nesugebėjo įvertinti istorinės šio judėjimo reikšmės ir, matyt, buvo linkęs laikyti jį beprasmišku. Tatai išryškėja iš jo pirmosios knygelės „Pisma Ludwika Adama Jucewicza“ („Liudviko Adomo Jucevičiaus raštai“), kurią jis sudarė tuoj po sukilimo, išvertęs (1832–1833 m.) Kražiuose ir Obelyne į lenkų kalbą A. Puškino, Nikolajaus Karamzino (Nikolaj Karamzin), Vasilijaus Žukovskio (Vasilij Žukovskij) ir Konstantino Batiuškovo (Konstantin Batiuškov) kūrinių ir prancūzų rašytojo moralisto Fransua Fenelono (François Fénelon, 1651–1715) kūrinio ištrauką „Apie beotiečius“, prie kurios pridūrė kelias savo paties pastabas. Pasirinkdamas vaizdelį apie beotiečių utopinį gyvenimą natūraliomis gamtos sąlygomis, L. Jucevičius, matyt, pats juo žavėjosi, o sekdamas XVIII a. ir XIX a. pradžios istorikais ir filosofais, jaunutis autorius manė, kad žmonijos aukso amžius yra buvęs praeityje, kada ji dar nebuvo civilizacijos sugadinta (Žano Žako Ruso (Jean-Jacques Rousseau) tezė). Šia proga L. Jucevičius bando pasvarstyti, kodėl Lietuvą ir Lenkiją užgriuvo sunkūs istoriniai išbandymai. Tai įvykę todėl, kad lietuviai ir lenkai išsižadėję savo senų, su gamta suderintų papročių, ėmę mėgdžioti prancūzus ir perimti jų civilizaciją, išsižadėję savo kalbos. Išgelbėjęs iš tos nelaimės caras, ir jis esąs vienintelis laimingo gyvenimo laidas[10]. Naivus, reakcijos paveiktas L. Jucevičiaus samprotavimas nemaloniai nuskambėjo dar sukilimo malšinimo žaizdų neužsigydžiusioje Lietuvos visuomenėje. Tatai turėjo pajusti ir „Raštų“ autorius; turbūt todėl jis ėmė tą knygelę netrukus pats supirkinėti ir deginti. Vėliau jis niekur panašių minčių nebereiškė.

Studijoms nutrūkus, L. Jucevičius nebesigilina į mediciną – jį patraukia

[10] Pisma Ludwika Adama Jucewicza, Wilno, 1834, p. 154.

literatūros ir istorijos sritys. Kurį laiką jis vertėsi, mokydamas vaikus tų pačių dvarininkų Radavičių, pas kuriuos tarnavo L. Jucevičiaus tėvas. Turbūt šių dvarininkų lėšomis ir pasirodė pirmasis rašytojo leidinys „Raštai“, o porai metų praėjus (1836) ir antrasis – „Historya litewska dla dzieci przez L. A. J.“ („Lietuvos istorija vaikams, parašyta L. A. J.“), kuris bene bus parašytas bedirbant pas Radavičius. Abi knygutės dedikuotos šiai šeimai. Vadinasi, poros metų studijų pertrauka nenuėjo veltui: ėmė ryškėti L. Jucevičiaus polinkis į literatūrą ir liaudies gyvenimo tyrimą, į spaudos darbą. Gydytojo profesija, atrodo, jo nebeviliojo. Universitetą uždarius, istorijos ir literatūros studijuoti nebebuvo kur, ir, laikams kiek aprimus, L. Jucevičius nebegrįžo į mediciną, o 1834 m. įstojo į Vilniaus dvasinę seminariją. Seminarijos auklėtiniai – alumnai – gaudavo visą išlaikymą bendrabutyje, jiems buvo apmokamos net atvykimo išlaidos. Valstiečio ar nuskurusio bajorėlio vaikui šis kelias į mokslą buvo pats prieinamiausias. Mokslas Dvasinėje seminarijoje truko ketverius metus. Porą metų pabuvęs seminarijoje, kaip gabus jaunuolis jis buvo perkeltas į Dvasinę akademiją. Ligi sukilimo besiruošiantieji į kunigus Vilniaus vyriausiosios seminarijos auklėtiniai nuolatos lankydavosi universitete, klausydavosi kai kurių gamtos mokslų kursų (fizikos, botanikos, agronomijos, higienos) ir dažnai „apsikrėsdavo“ pasaulietiška dvasia, nepasižymėdami dideliu pamaldumu ir nuolankumu[11], tai dabar buvo stengiamasi atriboti studijuojančiuosius nuo tų mokslų, kurie galėtų sukelti nors kokių abejojimų mistika. Senasis gamtininkas, Vilniaus botanikos sodo kūrėjas prof. Stanislovas Bonifacas Jundzilas (Stanisław Bonifacy Jundziłł) dejavo, kad, išmetus visus gamtos mokslus iš kunigų rengimo programos, vėl tie kunigai išeis tamsūs ir prietaringi kaip seniau[12]. Iš senojo universiteto vis dėlto dar pasiliko ir Dvasinėje akademijoje bent keli dėstytojai: teisininkas Aloyzas Kapelis (Aloyzy Capelli, Kapelli), čia dėstęs bažnyčios istoriją ir kanonų teisę, Leonas Borovskis (Leon Borowski) – lenkų literatūrą ir homiletiką[13], Ivanas Loboika (Ivan Loboiko) – rusų literatūrą, Angelas Daugirdas (Anioł Dowgird) – filosofiją, Janas Stanislavas Kostka Hrinevičius (Jan Stanisław Kostka Hryniewicz) – romėnų literatūrą ir graikų kalbą ir paskutiniais universiteto metais carinės valdžios paskirtas Pavelas Kukolnikas (Pavel Kukolnik) – visuotinę bei Rusijos istoriją; be

[11] T. Dobszewicz, Wspomnienia z czasów, które przeżyłem, Kraków, 1883, p. 105–106.

[12] Pamiętnik życia księdza Stanisława Jundziłła, Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, XIII, p. 165.

[13] Homiletika — mokslas, kaip pamokslus sakyti. [Pastoracinės teologijos disciplina, nagrinėjanti pamokslų kūrimą ir sakymą.]

to, iš pasaulietinių dalykų buvo mokomasi dar prancūzų ir hebrajų kalbų[14]. Likę dėstytojai nebuvo tie šviesuliai, kuriais buvo garsus dar prieš sukilimą Vilniaus universitetas, bet vis dėlto daugelio jų dėstymo lygis nebuvo žemas, ir senoji universiteto dvasia teberuseno abiejose likusiose akademijose. Ne vienas auklėtinis jautėsi įpareigotas tartum tęsti ankstesnių kartų pradėtą darbą, ypač tie, kurie buvo sėdėję studento suole ligi sukilimo.

L. Jucevičius kaip tik buvo vienas iš tokių. Jis atėjo į seminariją, jau pabandęs grožinės literatūros vertėjo darbo, buvo parašęs minėtą istorijos vadovėlį, surinkęs apsčiai žinių iš lietuvių literatūros istorijos. Jau seminarijoje būdamas L. Jucevičius išleido reikšmingą to meto mūsų kultūriniam gyvenimui leidinį „Wyjątki z nowoczesnych poetów polskich" [„Ištraukos iš naujųjų lenkų poetų"][15]. Jame randame kelis lenkų romantikų poezijos vertimus į lietuvių kalbą ir įvadinį straipsnį apie lietuvių literatūrą ir kalbą. Rašydamas L. Jucevičius turėjo būti susipažinęs su svarbesniaisiais to meto šaltiniais apie lietuvių raštiją ir, matyt, akylai sekė literatūrinį lietuvių gyvenimą, nors ano meto sąlygomis tatai nebuvo lengvas dalykas, nes visi lietuvių kultūros darbuotojai dirbo išsibarstę, neturėjo jokio periodinio organo, iš viso jokio kultūrinio centro, vienas apie kitą sužinodami daugiausia per asmeninį kontaktą. Tuo pat metu jaunutis, vos 23 metų, L. Jucevičius, susidomėjęs lietuvių mitologijos ir tautosakos klausimais, renka medžiagą ir skelbia ją spaudoje. Vienas iš pirmųjų jo straipsnių – trumpai atpasakotas padavimas apie Šventosios žvejį Kastytį, kurį už jo meilę jūrų deivei nubaudė Praamžius, – buvo išspausdintas 1836 m. lenkų enciklopedijoje[16]. Tais pačiais metais pasirodė du jo straipsniai „Lietuvių mitologinės metamorfozės" ir „Lietuvių deivių akmenys" rusų ir lenkų kalbomis „Syn otečestva" ir „Tygodnik Petersburski"[17] žurnaluose.

1837–1838 m. ėmė rodytis spaudoje vienas po kito L. Jucevičiaus darbai apie lietuvių dainas, priežodžius, padavimus. Vėliau jis juos papildė, pataisė ir išleido atskiromis knygomis. Visos šios medžiagos jis negalėjo susirinkti, tik būdamas Dvasinėje akademijoje, turėjo būti bent pradėjęs ją kaupti daug anksčiau.

---

[14] W. Worotyński, Seminarjum Główne w Wilnie, Studja teologiczne, X, d. II, 1938, p. 204.

[15] L. Jucewicz, Wyjątki z nowoczesnych poetów polskich, tłumaczone na język litewski z przydaniem kilku słów o języku i literaturze litewskiej, Wilno, 1837, p. 73.

[16] L. J., Castitis, Encyklopedya powszechna, t. 4, Warszawa, 1836, p. 62.

[17] Л. А. Юцевич, Камни литовских богинь, Сын отечества, 1836, nr. 176, p. 166–171; Превращения в литовской мифологии, Сын отечества, 1836, nr. 177, p. 90–95; L. Jucewicz, Kamienie litewskich bogiń, Tygodnik Petersburski, 1836, nr. 17; Przeobrażenia mitologji litewskiej, Tygodnik Petersburski, 1836, nr. 28 ir 29.

Nei žinioms gilinti, nei platesniems kultūriniams ryšiams užmegzti L. Jucevičiaus studijų sąlygos nebuvo palankios. Tai buvo juodžiausios reakcijos metai. Carinė valdžia budriai sekė, kad jaunimo tarpe vėl nesužibtų laisvės troškimas, visur buvo pastatyti sekliai. O pačioj seminarijoj vyravo griežta drausmė, buvo stengiamasi izoliuoti auklėtinius nuo pasaulio. Kiekvienas ryšys su juo buvo laikomas nuodėme[18]. L. Jucevičius, rūpindamasis bendru kultūriniu gyvenimu, sunkiai tilpo į specifiškų dvasininkijos interesų rėmus, užkliūdamas ir dvasinei, ir carinei valdžiai. Tą vaizdžiai parodo toks smulkus jo gyvenimo įvykis. Gavęs pasakyti pamokslą 1837 m. kovo 22 d. benediktinių bažnyčioje, jaunas klierikas rašytojas nepasitenkino vien didaktika ir moralizavimu, bet palietė ir Lietuvos teatro klausimą, piktindamasis atvažiavusia iš Vokietijos trupe. *Tačiau mes...* – sakė jis, – *mėtome paskutinius skatikus prabangai, lošimams, pasilinksminimams, teatro vaidinimams, ir dar ne kokiems, vaidinamiems svetimtaučių, kurių kalbos nesuprantame, kai tuo tarpu mūsų krašto savieji talentai neskatinami, neatlyginami, dar blogiau – palikti be pragyvenimo šaltinių.*[19] Ši pamokslo vieta buvo tuoj šnipo perduota kiek iškreipta žandarmerijai, kuri pareikalavo dalyką ištirti. Susidarė byla. Akademijos vyriausybė paprašė prof. I. Loboiką tiksliai išversti aną pamokslo vietą. Laimė, pavyko, dalyką išsiaiškinus, bylą nutraukti. Bet už tai, kad nepateikė pamokslo teksto atsakingam dėstytojui peržiūrėti, L. Jucevičius buvo nubaustas, be to, pagrasinta, kad, pasikartojus nusižengimui, tuoj būsiąs pašalintas iš akademijos.

Toks buvo vienas iš pirmųjų L. Jucevičiaus susidūrimų su dvasine vyriausybe ir carine valdžia. Nepaisydamas visų varžymų, jaunasis klierikas spėjo susipažinti su vienu kitu literatu, sekė kultūrinį Lietuvos gyvenimą ir susirinko nemaža medžiagos savo mokslo darbams. 1838 m. L. Jucevičius baigė

---

[18] Tai liudija toks atsitikimas iš L. Jucevičiaus studijų. „Lietuvos istoriją vaikams" jis dedikavo mažosioms savo mokinėms Radavičiūtėms. L. Jucevičiaus amžininkas vyskupas A. St. Krasinskis, prisiminęs, kaip į tą dedikaciją reagavo Vilniaus vyskupas, rašo: *Vysk. Klongevičius, metęs akį į dedikaciją, tarė: „Jei jau akademijoje galvoja apie Juzę ir Ruzę, tai nieko gera iš jo nebus." Ir išsipildė pranašystė* (Wspomnienia, Kraków, 1901, p. 73).

Buržuazinės Lenkijos istorikai H. Moscickis ir A. Čartkovskis, dėdami šią citatą prie L. Jucevičiaus pavardės komentaruose Gabrielės Puzyninos (kilimo Giunter) knygai „W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815–1845", 1928, nerado reikalo nė vieno žodžio daugiau apie L. Jucevičių parašyti. Atseit, nieko gera iš jo ir nebeišėjo, tik kunigystę metė.

[19] VCA [LVIA], Vilniaus Konsistorijos archyvas, f. 604, ap. 1, b. 3469.

Vilniaus dvasinę akademiją vadinamojo tikrojo teologijos studento laipsniu[20] ir, matyt, buvo tuoj įšventintas ir paskirtas vikaru į Švenčionis. Prieš vykdamas į paskyrimo vietą, L. Jucevičius apsilankė Žemaitijoje, ir iš čia atsirado jo veikalėlis „Rysy Żmudzi“ („Žemaitijos bruožai“), išleistas atskira knygute tik po dvejų metų (1840). Autorius tuo metu jau rengė naują, papildytą darbą ta pačia tema, pavadintą „Wspomnienia Żmudzi“ („Žemaičių žemės prisiminimai“) ir išleistą 1842 m. L. Jucevičius žavėjosi Juzefo Ignaco Kraševskio (Józef Ignacy Kraszewski) 1840 m. išleistais kelionių aprašymais, pavadintais „Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy“ („Voluinės, Polesės ir Lietuvos prisiminimai“). Juose daug koloritingų buities scenų, kuriose sukaupta apsčiai etnografinių ir kitokių žinių. Apie etninę Lietuvą J. Kraševskis čia neužsimena nė vienu žodžiu. Tuo pat metu (1841) pasirodė ir panašus Aleksandro Narcizo Pžezdzeckio (Aleksander Narcyz Przezdziecki) veikalas „Podole, Wołyń i Ukraina“ („Podolė, Voluinė, Ukraina“), kuriame į pirmą vietą iškyla ne meninis gyvenimo paveikslas, o istoriniai dokumentai, tikslios žinios. Abu šie leidiniai, kaip ir kiti į juos panašūs, kurių tuo metu gausiai rodėsi spaudoje (pvz., Aleksandro Rypinskio (Aleksander Rypiński) „Białoruś“ – „Baltarusija“, 1840), skatino L. Jucevičių patobulinti savo „Žemaitijos bruožus“. Kad ir labai kukliai vertino savo sugebėjimus, rašydamas J. Kraševskiui L. Jucevičius jautė lyg ir kokią pareigą papasakoti visuomenei ir apie savo mylimus žemaičius ir parodyti, kad jo kraštas ne tik ne prastesnis, bet daugeliu atžvilgių ir pranašesnis už kitus, kad lietuvis, net ir paprastas valstietis, nėra koks barbaras ar puslaukinis girių gyventojas, kaip dažnai kad buvo rašoma lenkų feodalinių rašytojų. L. Jucevičius į „Žemaičių žemės prisiminimus“ sudėjo visą savo jaunatvišką romantišką susižavėjimą gimtuoju kraštu, jo liaudimi ir kultūra. Tai bene poetiškiausias autoriaus kūrinys.

1840 m. L. Jucevičius perkeliamas vikaru į Svėdasus. Čia žmonėse tebebuvo gyvas A. Strazdo atminimas, tebeskambėjo jo dainos. L. Jucevičius visas atsideda mokslo darbui; jis važinėja, rinkdamas tautosaką ir etnografines žinias po Lietuvą. Matyt, tikrai buvo daug keliavęs, jei laiške J. Kraševskiui[21] sakosi pažįstąs kiekvieną Lietuvos kampą. Kur tik galėdamas jis renka visa apie lietuvių

[20] Tai rodo L. Jucevičiaus pareiškimas Dvasinės akademijos rektoriui, kuriame jis prašo atsiųsti jam Dvasinės akademijos baigimo atestatą (Leningrado srities valst. archyvas [RVIA SP]. – Dvasinės akademijos f. 46, ap. 1, b. 366). Tikrojo studento laipsnis buvo teikiamas išklausiusiems ir išlaikiusiems visus egzaminus. Parašiusieji darbą gaudavo magistro laipsnį.

[21] Žr. L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 586.

raštiją, kultūrą, rankraščius, retus leidinius, biografines žinias. Pasiekdavo jis ir tolimesnes bibliotekas, esančias už etnografinės Lietuvos ribų, pavyzdžiui, daug medžiagos rado žinomoje Chreptavičių bibliotekoje Ščorsuose. Anuo metu literatūrinis gyvenimas nebuvo visas išsiliejęs į viešumą kaip šiandien. Labai daug lėmė asmeninis ir privatus kontaktas. L. Jucevičius ieško pažinčių su žinomais tuo metu literatūros ir mokslo pasaulyje žmonėmis. Su kai kuriais jis buvo pažįstamas iš Vilniaus studijų metų, su kitais jį suvedė jo paties mokslo darbas. Įdomi yra išlikusi L. Jucevičiaus korespondencija su J. Kraševskiu. Joje atsiskleidžia vis šiltesni, draugiškesni abiejų santykiai ir tas platus literatūrinių interesų ratas, kuriuo gyveno į gilų užkampį nukištas vikaras. Turimi laiškai apima laikotarpį nuo 1839 m. ligi 1842 m. Vėliau nieko nebežinome, kaip klostėsi šie jų santykiai. L. Jucevičius susirašinėjo ir su užsienio mokslininkais, daugiausia folklorininkais: jis pats mini, kad koresponduoja su Karaliaučiaus universiteto profesorium Peteriu Bolenu (Peter Bohlen), orientalistu, rinkusiu ir lietuvių liaudies dainas; L. Jucevičius buvo žinomas Čekijoje, kur buvo išspausdinti kai kurie jo straipsniai; jis pats susirašinėjo su čekų poetu ir filologu Vaclavu Hanka (Václav Hanka, 1791–1861). V. Hanka pagarsėjo, tarp kita ko, ir tuo, kad paskelbė tariamai savo rastus Dvūr Kralovės ir Zelena Horos vietovėse čekų epo rankraščius, kurie iš tikro buvo jo paties sukurti. Ieškodamas raštams mecenato ir drauge protekcijos persikelti iš Aukštaitijos į Žemaitiją, L. Jucevičius rašo laiškus vysk. Juozapui Arnulfui Giedraičiui (Józef Arnulf Giedroyć) ir jo giminaičiui. Ir šiuose laiškuose plačiai atsispindi L. Jucevičiaus literatūriniai rūpesčiai.

Per šiuos kelerius įtempto darbo metus (1839–1843) L. Jucevičius paruošė spaudai, išleido ar surinko medžiagą kone visiems savo svarbiausiems veikalams. Jau 1840 m. jis buvo sudaręs didelį, arti 200 biografijų rinkinį, kur sudėjo gausiai žinių apie mokslui ir švietimui nusipelniusius Žemaitijos (t. y. Lietuvos) žmones. Kokios priežastys sukliudė šio veikalo spausdinimą, mes nežinome, nors jau buvo paskelbta prenumerata ir gautas carinės cenzūros sutikimas. Tuo pat metu (1840) L. Jucevičius sudarė lietuviškų priežodžių rinkinėlį „Przysłowia ludu litewskiego“ („Lietuvių liaudies priežodžiai“), parengė spaudai lietuvių padavimus, kurie atskirai nepasirodė (dalis gal įėjo į knygą „Litwa“ – „Lietuva“), išleido (1844) dainų rinkinį „Pieśni litewskie“ („Lietuvių dainos“) ir buvo baigęs rengti, kaip jis vadino, „Lietuvių senienas“, kurios, reikia manyti, išvydo dienos šviesą tik prieš pat autoriaus mirtį 1846 m. veikale „Lietuva“.

Dideli buvo jauno darbuotojo užsimojimai. Ką suradus ar pastebėjus, jam norėjosi tuoj paskelbti visuomenei. Jis jautė apsnūdusią, prislėgtą gyvenimo

tėkmę Lietuvoje ir, norėdamas ją išjudinti, troško būti tartum to gyvenimo spyruokle [...]. Reakcijos metais, o dar gyvenant kaime, sunku buvo organizuoti kultūrinį gyvenimą, ypač trūkstant atitinkamų spaudos organų. Po sukilimo buvo itin pasunkėjusios periodinės spaudos sąlygos Lietuvoje. Vilniaus universiteto globojami lenkų kalba ėjusieji žurnalai „Tygodnik Wileński" ir „Dziennik Wileński" sustojo, carinės valdžios leidžiamas lenkų ir rusų kalbomis „Kuryer Litewski" jokios mokslinės nei grožinės literatūros nespausdino. Lietuvių kalba tuo metu iš viso jokios periodikos nebuvo. Todėl L. Jucevičiui teko ieškotis žurnalų skilčių už Lietuvos ribų.

Nemaža L. Jucevičiaus straipsnių buvo spausdinama Peterburge leidžiamame savaitraštyje, skirtame vadinamajai Lenkijos karalystei, „Tygodnik Petersburski", kur buvo apsčiai dedama literatūrinių, istorinių ir kitokių straipsnių bei grožinės literatūros. Į jį rašinėjo ir J. Kraševskis. Vieną kitą dalyką L. Jucevičius siuntė į Lenkijos žurnalus, kur buvo pažįstamų iš studijų Vilniuje laikų, – sakysim, į I. Skimborovičiaus redaguojamą literatūros žurnalą „Piśmiennictwo Krajowe". Tuo tarpu Vilniuje periodikai buvo itin sunkios sąlygos, valdžia dažnai duodavo leidimus tik vienkartiniams leidiniams almanachų forma, trūko, be abejo, ir žmonių. 1837 ir 1838 m. išėjo du tomeliai Juzefo Kšečkovskio (Józef Krzeczkowski) redaguojamo almanacho „Biruta", kuriame buvo apsčiai Lietuvą liečiančių eilėraščių, straipsnių ir kt. Antrame tomelyje gana daug įdėta L. Jucevičiaus parašytų dalykų[22]. Nuo 1841 m. Vilniuje ėmė rodytis J. Kraševskio Voluinėje redaguojamas mokslo ir literatūros žurnalas „Athenaeum", ėjęs kiek ilgesnį laiką (1840–1851). Artimi L. Jucevičiaus santykiai su redaktoriumi atvėrė jam duris į žurnalo skiltis. Pirmaisiais metais L. Jucevičius pasiunčia ištrauką iš „Žemaičių žemės prisiminimų", o redaktorius, pasinaudodamas laiškais, smulkiai skelbia, ką rašo, yra parašęs ar ketina rašyti L. Jucevičius[23]. Deja, paskutinį kartą minėdama 1842 m. L. Jucevičių, redakcija primena, kad negavusi pažadėtojo straipsnio apie lietuviškus dalykus, ir toliau bendradarbiavimas nutrūksta.

L. Jucevičius nesitenkino ta periodika, kurioje buvo spausdinami jo darbai: ji buvo sunkiai pasiekiama ir ne tokia, kokios norėjo jaunasis autorius. Tik išėjęs iš studentų, jis ima svajoti apie literatūrinį metraštį, pats gerai nenusivokdamas,

---

[22] Keleto lietuvių dainų ir Silvestro Valiūno „Birutės" vertimas į lenkų kalbą; ilgas eilėraštis lenkų kalba „Pranašo paskirtis" („Przeznaczenie wieszcza"), straipsnelis apie mirusį jauną literatą Juozą Semešą.

[23] Skyriuje „Žvilgsnis į šiandieninę lenkų literatūrą", Athenaeum, 1841, t. 1, p. 194–195, ir Korespondencijų skyriuje, t. 4, p. 228; t. 5, p. 248; 1842, t. 1, p. 237.

koks jis turi būti. Nebepasirodžius „Birutai“, jis sugalvoja leisti naują almanachą ir pavadina jį „Wejdalota“, atseit, „Vaidila“, bet kiek vėliau pakeitė jo pavadinimą taip pat iš lietuvių mitologijos paimtu „Linksmynės“ vardu, kurios teišėjo vienas tomelis, antrojo nebepavyko išleisti. Pavyzdžiu galėjo būti ta pati „Biruta“, o abiem jiems įtakos bus padarę Adomo Mickevičiaus draugo Antonio Edvardo Odyneco (Antoni Edward Odyniec) išleisti Varšuvoje du tomeliai almanacho, pavadinto tariamai lietuvių mitologiniu vardu – „Melitelė“ (1830–1831). E. Odyneco leidinys buvo perdėm romantiškas, jame buvo sentimentų Lietuvai, jos heroikai, į liaudies kūrybą čia buvo žiūrima kaip į tam tikrą egzotiką. Paėmęs keletą kūrinių iš šio almanacho, L. Jucevičius pirmą kartą pabandė versti į lietuvių kalbą.

L. Jucevičiaus almanachas išėjo panašus į anksčiau minėtuosius: visas jis dvelkė savo krašto meile, bet jokios konkretesnės veikimo programos nekėlė, naujų idėjų nepiršo, jokių opesnių klausimų nelietė. L. Jucevičiui pavyko suburti apsčiai bendradarbių, daugelis jų – Vilniaus universiteto auklėtiniai: J. Kraševskis, A. Penkevičius, F. Maruševskis ir kt. Almanacho turinį sudarė originali ir verstinė poezija. L. Jucevičius davė A. Puškino ir lietuvių liaudies dainų vertimų, be to, įdėta kitų verstos Džordžo Noelio Gordono Bairono (George Noel Gordon Byron), Dantės (Dante Alighieri), Volfgango Gėtės (Wolfgang Goethe), Frydricho Šilerio (Friedrich Schiller) ir Ivano Krylovo (Ivan Krylov) kūrybos nuotrupų. Originalioji kūryba visa silpna; tarp kitų, jai atstovavo paties L. Jucevičiaus eilėraščiai. Proza buvo nedaug ką stipresnė: L. Jucevičiaus „Baltija“, lietuvių liaudies padavimais paremtas F. Maruševskio ir L. Kopanskio apsakymas „Geras sūnus“ ir įdomus L. Jucevičiaus parašytas literatūrinis portretas „S. Walenowicz“ („S. Valiūnas“). Neabejotinai teigiamas almanacho bruožas buvo tas, kad iš visų lenkų kalba išėjusių panašių leidinių Vilniuje jis daugiau už kitus skelbė medžiagos, susijusios su lietuvių literatūra ir tautosaka. Kitu kuo jis iš esmės nedaug tesiskyrė nuo minėtų leidinių ir didesnio poveikio neturėjo. Sunku buvo pasidaryti kultūrinio gyvenimo „spyruokle“, o jaunasis autorius veržte veržėsi į literatūrą. Jis norėjo kurti ir bandė jėgas ir grožinėje literatūroje, ir literatūrinėje kritikoje, – periodinis literatūros metraštis turėjo būti ta svajojamoji tribūna kūrybai. L. Jucevičius ir toliau nerimo. Vis labiau gilindamasis į lituanistiką, sumanęs versti į lietuvių kalbą tokius didelius kūrinius, kaip A. Mickevičiaus „Konradą Valenrodą“ ir J. Kraševskio „Vitolio raudą“, jis neturėjo kur jų skelbti. Pasiūlė savo draugui, „Vitolio raudos“ autoriui, sudaryti atskirą skyrelį žurnale

„Athenaeum“ lietuvių kalba parašytiems dalykams spausdinti[24]. Tačiau ir šis sumanymas nerado pritarimo.

Tuo pačiu laiku, 1840–1841 metais, L. Jucevičius dar bandė suorganizuoti ir religinio turinio metraštį, pavadintą „Ofiarnik religijny“, kurio bendradarbiu jau turėjo M. Valančių, kvietėsi tą patį J. Kraševskį ir kitus. Metraštis žadėjo skelbti istorinę medžiagą apie krikščionybės įvedimą Lietuvoje ir kt. Leidinį L. Jucevičius sakosi paruošęs[25], bet neturime žinių, kodėl jis nepasirodė. Šio metraščio organizavimas – tai vienintelis L. Jucevičiaus kaip kunigo veiklos faktas. Šiaip jo netraukė pasirinktoji profesija. Mažai ji teatsispindi ir jo veikaluose. Tik aptikęs archyvuose dokumentų apie bažnyčias, stebuklų vietas, nebandydamas kritiškai jų vertinti, jis kartais skelbė juos prie savo leidinių kaip dokumentinę medžiagą.

L. Jucevičiui – poetui, romantikui, literatui – buvo tvanku kunigų atmosferoje. Rašydamas eilėraščius ar skaitydamas knygas, jis nuolat jautė, kaip daug varžtų jam uždeda kunigystė. Parašęs, pvz., platesnį poezijos kūrinėlį, jis išmėto atskirus posmus, kad jo, esą, nesudegintų paskui kaip Jano Huso (Jan Hus)[26]. L. Jucevičiaus pasaulietišką nuotaiką jautė ir jo konfratrai kunigai. Jau 1840 m. iškilo konfliktas tarp L. Jucevičiaus ir dvasinės vyresnybės: jo elgesys ir nešiosena kėlė įtarimą[27], pagaliau jis buvo nubaustas ir jam buvo uždrausta sakyti pamokslus[28]... Gyvam, emocingam rašytojui trūko natūralios, tokiam žmogui reikalingos aplinkos: jis skundžiasi J. Kraševskiui neturįs su kuo bendrauti[29], pasiilgęs kultūrinės aplinkos. Esą, jam geriau būtų Vilniuje griovius valyti, kaip gyventi ten, kur jis gyvenąs. Tai buvo perdėtas nevilties šauksmas, bet iš dalies jis turėjo pagrindą: su dvasininkija L. Jucevičiaus nesiejo jokie interesai, dvari-

---

[24] L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 577, 579.

[25] L. A. Jucevičius, Raštai, p. 583.

[26] Ten pat, p. 578.

[27] Kupiškio dekanas kun. Juozapas Ruseckas 1840 m. balandžio 25 d. rašo raportą vysk. Andriui Benediktui Klongevičiui: *Dėl netinkamos šukuosenos, priešingos tonzūros papročiui, netinkamų dvasiniam luomui drabužių įspėjau; kun. L. Jucevičius pasižadėjo pasitaisyti; įspėjau, kad mažiausio nusižengimo drausmei – lošimo kortomis, grįžimo į kleboniją netinkamu laiku, nekalbėjimo kunigiškų poterių ir t. t. – nedovanosiu ir Jūsų Malonybei Ganytojui pranešiu. – Akinių neketina mesti, tvirtindamas, kad juos nešioja iš reikalo.* – VCA, Vilniaus konsistorijos archyvo f. 604, ap. 1, b. 3465.

[28] Toje pačioje byloje yra L. Jucevičiaus pasižadėjimas raštu nebesakyti jokių pamokslų, kol bus atšauktas draudimas.

[29] L. A. Jucevičius, Raštai, p. 572.

ninkai žiūrėjo į vargšą vikarą iš aukšto, o daugiau inteligentijos kaime ir mažuose miesteliuose bemaž nebuvo.

Šitokios psichologinės būklės jaunas vikaras buvo pakviestas mokyti prancūzų kalbos pagarsėjusio savo žiaurumu dvarininko Jono Ipolito Žurausko dukterį Malviną. Mokytojas veikiai pamilo mokinę. Iš pradžių buvo bandyta viską pridengti: klebonas siūlė L. Jucevičiui persikelti į kitą vyskupiją ir taip nemalonią istoriją užtušuoti. L. Jucevičius nesutiko eiti tuo amžiais pramintu takeliu. Romantizmas buvo taip išidealizavęs meilės jausmą, kad jo paneigimas romantiškai nusiteikusiam žmogui atrodė šventvagiškas, be to, L. Jucevičius laikė savo pareiga nepalikti mylimos moters su būsimu kūdikiu vienos ir ryžosi stoti prieš feodalinę visuomenę, nepaisyti jos pasmerkimo, mesti kunigystę. Reakcijos viešpatavimo metais, kada Lietuvoje ir Lenkijoje buvo itin stiprinamas klerikalizmas ir visoks misticizmas, šis jauno kunigo pasiryžimas buvo drąsus iššūkis prietarų sukaustytai feodalinei visuomenei. Pats faktas objektyviai vertė kiekvieną mąstantį žmogų kritiškai žvilgterėti į pilną veidmainiškumo dvasininkų gyvenimą. O klerikališkai išauklėti bajorai negalėjo dovanoti L. Jucevičiui jo pasielgimo ir po mirties[30].

L. Jucevičiui teko patirti daug kartėlio, kad galėtų pasielgti kaip doras žmogus. Pirmiausia L. Jucevičiui grėsė kalėjimas (vienuolyno) už celibato sulaužymą. Vienintelis būdas išvengti dvasinės ir pasaulietinės valdžios persekiojimų buvo pakeisti tikybą. Įstatymai draudė tokiu atveju pasirinkti kitą kurią tikybą, kaip tik stačiatikybę. Reakcinė ano meto Lietuvos visuomenės dalis tai smerkė tikybiniu požiūriu, o laisviau žiūrintieji į religiją neigiamai vertino tokį žygį politiniu atžvilgiu. L. Jucevičius tatai puikiai žinojo, bet nugalėjo pareigos jausmas ir pasišlykštėjimas veidmainyste, kurios iš jo reikalavo. Jaunieji iš pradžių pabėgo į Žemaitiją, ten susituokė ir abu pakeitė tikybą (1843 m. vasario 11 d.). Dar šiam faktui neįvykus, jau užsidarė visos durys L. Jucevičiui į to meto inteligentijos ir dvarininkų namus. Iš jo buvo tyčiojamasi[31], ir retas kuris jį suprato ir elgėsi su juo kaip su žmogumi. L. Jucevičius negalėjo tokioje aplinkoje gyventi. Gavęs mokytojo vietą Vitebsko gub. Lepelio miesto bajorų mokykloje, jis dėstė ten istoriją, literatūrą ir geografiją. Nedaug bepadirbęs, dar šį tą aptvarkęs iš surinktos medžiagos ir išleidęs žymiausią savo veikalą „Lietuva“, 1846 m. jis mirė.

---

[30] Jo amžininkai dvarininkai, tikybinio fanatizmo pagauti, mokėjo net iš jo ligos ir mirties pasišaipyti, laikydami ją Dievo bausme už tariamą L. Jucevičiaus nedorumą ir tikybos pakeitimą. Žr. Gabrielės Puzyninos (kilimo Giunter) knygą „W Wilnie i w dworach litewskich. Pamiętnik z lat 1815–1845“, Wilno, 1928, p. 341.

[31] Ten pat, p. 341.

L. Jucevičius mirė jaunas, nesuskubęs daugelio sumanymų įvykdyti, negavęs kiek tinkamesnių sąlygų literatūriškai ir moksliškai subręsti, žinioms pagilinti. Jis buvo jausmingas, impulsyvus žmogus, visais savo polinkiais menininkas, o ne mokslininkas, jam trūko blaivaus mokslinio, intelektu, o ne emocija paremto aplinkos faktų vertinimo. Šiuos jo bruožus dar labiau skatino tebeviešpataujantis romantizmas. L. Jucevičius gyveno tokioje aplinkoje, kuri jį visokeriopai slėgė ir slopino jo kūrybinį darbą, neskatino moksliškiau protauti, tokiomis sąlygomis, kuriomis sunku buvo išsiugdyti nuoseklią progresyvią pasaulėžiūrą. Kunigo profesijos pasirinkimas po dvejų metų medicinos studijų rodo, kad jaunystėje jam nebuvo iškilę abejonių religija, nesprendė jis to klausimo ir vėliau. Tačiau, geriau pažinęs dvasininkijos gyvenimą, jis daug ką jame ėmė vertinti kritiškai, sukeldamas savo ruožtu dvasininkų nepasitenkinimą. Taigi L. Jucevičiaus pasiryžimas mesti kunigystę išplaukė iš nebe pirmo jo vidinio susikirtimo su katalikybės uždėtais varžtais. Jo literatūrinėje ir mokslinėje veikloje laisvesnė pažiūra į pasaulį kartais pasireiškia šalia klerikalinių pastraipų visai netikėtai (pvz., čia jis skelbia raganų bylas, demaskuojančias dvasininkiją, čia aprašinėja Šiluvos stebuklus, čia vienur kelia pamaldumą, o kitur, apibūdindamas Mykolo Olševskio (Michał Olszewski) „Bromą, atvertą ing viečnastį“, sako apie ten sudėtus šventųjų gyvenimo pavyzdžius: <...> *seniai reikėjo sudeginti dėl daugybės pripaistytų nesąmonių, kurias paduoda kaip realią tiesą*[32]. Ir nors autorius iš tos medžiagos nepadaro svaresnių išvadų, bet, apskritai imant, tiek kunigystės metimas ir nutraukimas ryšių su savo luomu bei aplinka, tiek laisvos minties blykstelėjimai turėjo tam tikrą teigiamą poveikį visuomenei.

Nenuoseklumai išryškėja ir jo politinėse pažiūrose: jis buvo už lietuvių tautos nacionalinės kultūros kūrimą, bet kartu niekur neatsisako unijos su lenkais; nors jis nei pats dalyvauja kovoje prieš carizmą, nei kuo nors prie jos prisideda, vis dėlto savo pirmąją knygelę „Raštai“ pats pasmerkė ir niekur daugiau nuolankumo carizmui nereiškė; netgi, priešingai, vienur kitur kėlė kaip antitezę laisvą politinį lietuvių gyvenimą praeityje.

XIX a. ketvirtajame–penktajame dešimtmetyje pažiūra į baudžiavą buvo pagrindinis pasaulėžiūros progresyvumą lėmęs momentas. L. Jucevičius, nors ir domėjęsis liaudies papročiais ir kūryba, pasiliko savo luomo atstovas, tegul ir gana pažangus savo metui, bet neatstovaująs liaudies interesams. Tačiau neigiamą pažiūrą į baudžiavos nežmoniškumą jis yra ne kartą pareiškęs savo raš-

[32] LKLI R [LLTI RS], nr. 4373.

tuose. Galima nurodyti kad ir šiuos jo žodžius: *Gaila tiktai, kad ta liaudis, verta pagarbos ir gražaus žodžio, yra šiandien taip negailestingai savo ponų nuengta, suvarginta ir į paskutinį skurdą įstumta*[33].

Žemaitijoje jis su pasitenkinimu pastebi „laisvųjų valstiečių" geresnį gyvenimą, kartu lyg ir dar kartą pasisakydamas prieš baudžiavinę sistemą. Į smulkiuosius šlėktas, kaip ir į stambesnius dvarininkus, jis žiūri su panieka, pašaipa, iškeldamas jų moralinį ir fizinį išsigimimą ir vaizduodamas liaudies grožį. Tatai ypač išryškėja Šiluvos *jomarke* aprašytuose *kvėšų akių grapiuko* ar *akalicų* šlėktaičių paveiksluose. Kartais L. Jucevičius, aštriai ką pasakęs apie ponus, priduria, kad esą ir gerų ponų, bet niekur jis nėra teigiamai apibendrinęs bajorijos luomo visuomeninės vertės. Ir literatūroje jis iškelia labiausiai tuos rašytojus, kurie kūryboje ar gyvenime ėjo prieš valdančiąją klasę ar buvo šios skriaudžiami, – A. Strazdą, Silvestrą Valiūną.

Taigi L. Jucevičiaus pasaulėžiūroje, bendrai imant, vyravo progresyvios tendencijos. Tik tuo tegalima paaiškinti jo literatūrinėje, etnografinėje ir folklorinėje veikloje iškeltų klausimų demokratinę, apskritai imant, sprendimo kryptį.

Feodalizmo sistemos krizė ir naujų, kapitalistinių, santykių kilimas sudarė pagrindą nacijoms formuotis ir iškėlė nacionalinių kultūrų savitumo problemą. Tuo metu dar nebuvo išryškėję, kas sudaro pagrindinius nacionalinio savitumo bruožus, bet pati ekonominių-socialinių santykių raida vertė jų ieškoti liaudyje, o ne feodalų klasėje. XIX a. pirmojoje pusėje, ėmus gausiai užrašinėti ir tirti liaudies gyvenimo faktus, itin daug dėmesio kreipta į papročius, padavimus, tikėjimus, kuriuose ieškota nacionalinio savitumo. Šis domėjimasis liaudies išlaikytomis praeities liekanomis buvo būdingas epochos reiškinys. Tik progresyvieji protai ieškojo tokių bruožų, kurie rodytų liaudies žmogaus atsparumą priespaudai, pavergimui, jo humaniškumą ir kūrybinę potenciją. O reakcinė kryptis idealizavo liaudyje patriarchališkumą, nuolankumą, religingumą, norėdama įtvirtinti esamą luominę santvarką kaip nekintamą ir pagal tradiciją paveldėtą.

Su nacionalinio savitumo suvokimu glaudžiai siejosi visoje Europoje iškilusi nacionalinių kultūrų problema. Dėl ypatingų Lietuvoje susiklosčiusių socialinių ir nacionalinių santykių šis klausimas buvo čia itin opus.

Kiekvienam, aktyviai įsijungusiam į kultūros kūrimo darbą, reikėjo sąmoningai ar nesąmoningai spręsti, kuriais socialiniais pagrindais turės remtis tolesnis lietuvių kultūros vystymasis. Dvarininkijos ideologai apskritai neigė

[33] L. A. Jucevičius, Raštai, p. 550.

lietuvių liaudies sugebėjimą kurti savo nacionalinę kultūrą, priskirdami tą galią aukštajam luomui. Tačiau net ir tokie žmonės, kurie neginčijo lietuvių tautos buvimo, bet socialiniu bei nacionaliniu atžvilgiu buvo tolimi lietuvių liaudžiai, svarstydami lietuvių kultūros klausimus, nepajėgė įžiūrėti tų kuriamųjų kultūros daigų lietuvių valstietijos masėse. Pavyzdžiu gali būti kad ir J. Kraševskis: rašydamas didelį veikalą apie Lietuvą[34], kuriame surinkta labai daug žinių iš įvairių knygų (verčiamos ir komentuojamos L. Rėzos dainos, Pilypo Ruigio (Phillip Ruhig) ir Kristijono Gotlybo Milkaus (Christian Gottlieb Mielcke) smulkioji tautosaka ir t. t.), jis tačiau nesinaudojo gyvais liaudies šaltiniais ir lietuvių gyvenimo arčiau nepažino. Nepaisant didelių simpatijų lietuviams, rašytojas nepastebėjo jokio savarankiško kultūrinio lietuvių liaudies gyvenimo dabartyje ir skelbė, kad lietuvių tauta jau gyvenanti paskutinį, senatvės, *grįžimo į save* tarpsnį[35]. Kiek kitaip į tuos pačius dalykus pasižiūri akylesnis, gilesnis istorikas Mykolas Balinskis (Michał Baliński). Savo veikale apie Lietuvą[36], sukaupęs daug naujų geografinių ir istorinių žinių apie įvairias Lietuvos vietoves, jis bando nustatyti lietuvių kalbos vartojimo ribas, iškeldamas lietuvių kultūrinio gyvenimo reiškinius savo gyvenamuoju metu stebėtojo, bet jokiu būdu ne aktyvaus jų kūrėjo akimis.

L. Jucevičius į šiuos klausimus, apskritai imant, žiūri iš kitokių pozicijų. Nors sąmoningai jis ir nekelia sau svarbiųjų epochos problemų, bet visa savo veikla jis vis dėlto ieško atsakymo į jas. Per visus jo raštus eina viena teigiama mintis, kad lietuvių liaudis yra vertybių kūrėja tiek praeityje, tiek dabartyje, tiek ateityje. Jis šią mintį remia kartais netiksliai, nepatikrintais argumentais, bet pagrindinė jo tendencija yra teisinga.

Jis rinko liaudies dainas, pasakas, priežodžius, papročius, tikėjimus ir kt. ne kaip mokslininkas, išstudijavęs įvairius etnografijos ir folkloristikos metodus bei reikalavimus, o kaip poetas romantikas. Specialaus pasirengimo moksliniam darbui L. Jucevičius nė neturėjo. Pats jo istoriškumo suvokimas nebuvo pakankamai gilus. Studijos Dvasinėje akademijoje, o juo labiau vikaro darbas bažnytkaimiuose jam nesudarė sąlygų susipažinti su naujausiuoju mokslo žo-

---

[34] J. I. Kraszewski, Litwa, Starożytne dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje etc., 2 t., Warszawa, 1847–1850.

[35] Ten pat, t. 1, p. 16.

[36] M. Baliński, T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym, statystycznym opisana, 3 t., Warszawa; šio kūrinio trečias tomas, skirtas Lietuvai, parašytas vieno M. Balinskio.

džiu šioje srityje. Jis savo darbe daugiausia remiasi rašytiniais šaltiniais ir liaudies gyvenimo stebėjimu.

Gerai suprasdamas archyvinės medžiagos svarbumą, jis ieškojo jos privačiose bibliotekose, bažnytiniuose archyvuose ir kitose Lietuvos vietose. Ne vieną dokumentą jis yra paskelbęs, bet tai dažniausiai labai atsitiktiniai dalykai, su jo paties spausdinamu darbu visai nesusiję arba mažai teturį bendro. Pvz., vertingos yra jo paskelbtos raganų deginimo bylos. Kronikomis ir kitais šaltiniais L. Jucevičius dažnai naudojasi iš antrų rankų, pvz., Teodoro Narbuto (Theodor Narbutt). Kartais jis ištisai susikonspektuoja straipsnį rūpimuoju klausimu[37]. Apie kritinį šaltinių vertinimą negalėjo būti nė kalbos. Imama ta žinia, kuri patogi norimam vaizdui susidaryti, nesuvokiamos šaltiniuose spragos; jokio rimto darbo, žinoma, su archyvine medžiaga negalėjo būti. Taigi istorinių šaltinių panaudojimas L. Jucevičiaus raštuose itin silpnas, jis atsilieka nuo to meto istorikų lygio. L. Jucevičiaus naudojama istorinė literatūra palyginti plati, jis stengėsi sekti kiekvieną naujai pasirodantį veikalą rusų ir lenkų kalbomis, naudojosi ir viena kita vokiška knyga. Kritiškumo vertinant literatūrą ne daugiau kaip ir vertinant šaltinius. Pavyzdžiui, jau tuomet buvo nuskambėjęs vienas kitas kritikos balsas T. Narbuto atžvilgiu; L. Jucevičius, nors taip pat kiek užsimena apie tai, bet ir pats naudojasi juo nekritiškai. Žinoma, ano meto sąlygomis, gyvenant kaime, nedaug teturint lėšų, sunku buvo sekti visą pasirodančią literatūrą, juo labiau kad L. Jucevičiaus aktyviosios mokslinės veiklos metais dar daugelis vėliau pagarsėjusių veikalų tik buvo ruošiami spaudai (S. Daukanto, M. Valančiaus, Juozapo Jaroševičiaus (Józef Jaroszewicz), M. Balinskio, I. Kraševskio veikalai). Nemaža tuo metu rašytų istorinių veikalų taip ir liko rankraščiuose: D. Poškos, S. Stanevičiaus, Ambraziejaus Pranciškaus Kašarauskio (Ambrozy Kossarzewski), Juozo Čiuldos (Józef Czułdo), to paties S. Daukanto ir kt. Dalis jų tik šiandien paskelbta ar skelbiama, dalis guli archyvuose. Visų jų L. Jucevičius nė negalėjo būti skaitęs ar žinoti, nors, pvz., M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystę" jam buvo tekę matyti ir ja naudotis, dar jai esant rankraščiu.

Be rašytinių šaltinių, kurie L. Jucevičiaus naudojami nekritiškai, pagrindinis jo faktų aruodas – liaudis. Kad šios rūšies medžiaga visais atžvilgiais būtų mokslui vertinga, reikėjo daug patirties, žinojimo. Be to, tuo metu pačios folklo-

[37] Taip L. Jucevičius yra pasielgęs su visu „Lietuvos" skyriumi „Kai kurie senovės papročiai, apeigos ir kt. pagal kronikininkus...", kuris ištisai parašytas, naudojantis I. Boričevskio straipsniu Сведения о древних литовцах, Журнал министерства народного просвещения, 1844, d. 42, 2 skyrius, p. 1–53.

ristikos metodai dar toli gražu nebuvo nusistovėję ir išryškėję. Priešingai negu L. Rėza, S. Daukantas ir S. Stanevičius, L. Jucevičius, rašydamas apie lietuvių papročius, folklorą, medžiagą ėmė ne vien tik iš liaudies, bet ir iš lietuvių kalbą tebevartojančios smulkiosios bajorijos, nors šaltinių ir nenurodo. Pats santykis su liaudimi jo irgi kitoks kaip minėtų rašytojų. Jausdamas didelę meilę jai, keldamas jos moralinį grožį, turtingą kūrybą, jis vis dėlto į ją žiūri tam tikru atžvilgiu iš „viršaus".

Tiek etnografinius, tiek tautosakos duomenis skelbdamas, L. Jucevičius neduoda jokios metrikos, dažniausiai nenurodo šaltinio. Jis naudojosi S. Stanevičiaus, Emeriko Stanevičiaus (Emeryk Staniewicz) ir L. Rėzos rinkiniais, bet cituoja juos ne visada tiksliai (pvz., S. Stanevičiaus dainas). Be to, L. Jucevičius sakosi rinkęs tautosaką iš žmonių lūpų. Bet iš kurio krašto jis užrašinėjo ir kada – niekur nėra pažymėta. Dalį dainų, be abejo, L. Jucevičius yra ėmęs iš jam žinomų autorių kūrybos, pvz., S. Valiūno „Birutę"; kitos gali būti šiandien mums nežinomų poetų sukurtos. Jis neskyrė, kaip ir visi jo amžininkai, tų paprasto žmogaus vaizdinių, kurie yra susidarę vietos sąlygomis ir išlikę nuo senų laikų, nuo tų, kurie atėję kartu su krikščionybe ir su jos skelbėjų iš svetur atsineštais prietarais ir tikėjimais (pvz., raganų teismai ir kt.). Nebando rašytojas pažiūrėti į tautosakoje sutinkamus personažus kaip į meninę liaudies kūrybą, nors pats dažnai, nesutvardęs vaizduotės, vieną kitą faktą taip meniniu atžvilgiu apdoroja, kad nebegalima jo laikyti gryna, autentiška liaudies kūryba (atrodo, kad taip yra atsitikę su „Jūratės ir Kastyčio" legenda).

Be to, L. Jucevičiaus etnografiniuose darbuose griežtai neskiriamos etninės grupės. Jis kartais iš kurio nors šaltinio paima reikiamą faktą, užrašytą kitoje, ne lietuvių, etninėje grupėje, ir priskiria jį lietuvių liaudžiai, neįrodęs, kad šis paprotys yra bendras ar kad jis atkeliavęs iš kurios nors tautos. Taip jis yra elgęsis, cituodamas poeto Jono Čečioto (Jan Czeczot), baltarusių tautosakos rinkėjo, išleistas dainas, tapatindamas jas su lietuvių liaudies kūryba. L. Jucevičius mėgsta kalbėti apskritai, nenurodydamas, ką jis pats yra stebėjęs, o ką užrašęs iš kitų pasakojimo ar kurios knygos. Visa tai yra daugiau metodinio pobūdžio trūkumai. Panašiai elgėsi daugelis to meto poetų – tautosakos skelbėjų, dėdami į savo rinkinius tariamai lietuvių, baltarusių ar ukrainiečių tautosakos vertimus ar sekimus (pvz., iš pradžių taip darė ir J. Čečiotas), o iš tikrųjų visa tai buvo labai tolima nuo autentiškų liaudies kūrybos faktų.

Prie L. Jucevičiaus metodinių trūkumų reikia priskirti rinkėjo neišsiaiškintą klausimą, kuriuo laipsniu ir būdu jam leidžiama ką pakeisti etnografiniuose ar

folkloriniuose užrašymuose, kiek ir kaip jis gali iš dabarties rekonstruoti praeities reiškinius. Šiais atvejais ne kartą L. Jucevičiaus poetinė fantazija nusikalsdavo mokslui. Anuo metu šie mūsų autoriaus trūkumai buvo ne vienam jam būdingi, juo labiau kad folkloro ir ypač etnografijos srityje Lietuvoje dar buvo plėšiami pirmieji dirvonai. Visų šių minėtų trūkumų daugiau ar mažiau išvengdavo tik aštraus proto ir didelės erudicijos mokslininkai.

Pagrindinė problema, kuri rūpėjo L. Jucevičiui ir kone visiems romantikams, buvo savo tautos mitologija. Jos atkūrimas turėjo įrodyti, jų manymu, kiekvienai tautai jos kultūros senumą, nepriklausomumą nuo krikščionybės, iš viso istorinių tradicijų turėjimą. T. Narbutas jau buvo paskelbęs didingą senovės lietuvių religinę sistemą, fantastiškai painiodamas antikinės religijos elementus su kai kuriomis kronikų žiniomis apie lietuvių tikybą. Jaunoji karta buvo atsargesnė: atsivėrus etnografiniams ir folkloriniams šaltiniams, tenkintasi daugiau vadinamąja žemąja mitologija, nebeieškant religinės sistemos. L. Jucevičius „Lietuvoje" taip pat aiškiai atsisako religinės visumos, o duoda nuotrupomis atskirus faktus, tik juos grupuodamas. Vis dėlto jį dar smarkiai veikia T. Narbutas, ir ten, kur jis nori liaudyje surasti žinių apie išlikusius lietuvių dievus, nemaža pripainioja arba kartoja tą patį T. Narbutą. Pvz., jo straipsneliai apie deives Laimą, „Medžioimą" yra paimti iš T. Narbuto, o paties L. Jucevičiaus duomenimis iš liaudies nepatvirtinti. Kiti jo duodami mitologiniai vardai, kaip *čeltyčios*, *dievas Išmintas, Dzivsvits*, niekur daugiau nėra paliudyti, o paties L. Jucevičiaus argumentas – jo pateiktos liaudies dainos, kur tie vardai minimi, – savo struktūra, stiliumi ir vaizdais nėra autentiška lietuvių tautosakos medžiaga. Pagaliau daug dievų ir deivių vardų, kuriuos autorius pateikia kaip savo laikų lietuvių liaudies tikėjimų gyvą faktą, kelia abejonių kalbos požiūriu. Iš T. Narbuto perkelti *Išskalbtoja, Audėtoja, Išmintas*, lygiai kaip paties rašytojo minimas *Dzivsvits*, nebuvo lietuvių liaudies vartojami žodžiai – jų morfologinės lytys neįtikimos. Kalbinis dievų vardų klaidingumas, nurodomų folklorinių šaltinių nepatikimumas kelia didelių abejonių L. Jucevičiaus skelbiamu lietuviškuoju Olimpu.

Ten, kur L. Jucevičius, atitrūkęs nuo religinės sistemos hipotezės, pateikia, kaip jis mano, tik mitologinius jo meto lietuvių folkloro elementus, ten randame tikrų, tautosakine tradicija paremtų personažų – kaukus, laumes, undines, karaliūnę, – daugybę sakmių apie pasivertimus ir kt. Lygiai vertinga yra ir tai, kad jis užrašė įvairių papročių, prietarų, liaudies medicinos žinių, paliudytų daug kartų ir vėliau įvairiose Lietuvos vietose. Čia mūsų etnografas fiksuoja XIX a. pirmosios pusės lietuvių liaudies gyvenimo bruožus, duodamas plačiausią

vaizdą iš visų tuo metu paskelbtų etnografijos darbų apie Lietuvą. Ne visos sritys reikiamai išsamiai ir tiksliai aprašytos, kai kur autorius turėjo dėl baudžiavinės epochos sąlygų kalbėti puse burnos, remdamasis senomis kronikomis, o ne gyvu tikrovės stebėjimu, kurio negalėjo šiuo atžvilgiu L. Jucevičiui trūkti. Taip jis daro „Lietuvos" skyrelyje „Dvarininkų elgesys su valdiniais"[38], kur apie ponų žiaurumą ir išnaudojimą kalba Aleksandro Gvanjinio (Alessandro Guagnini) kronikos lūpomis. Įdomu, kad lygiai tą pačią vietą cituoja ir S. Daukantas, rašydamas „Būdą". Ten, kur L. Jucevičius duoda socialinio diferencijavimosi vaizdus labiau psichologiniu pagrindu, turime klasikinius XIX a. vidurio Lietuvos etnografinius paveikslus. Tai neužmirštamas Šiluvos *jomarko* aprašymas. Ne mažiau reikšmingi yra žemaičio valstiečio gyvenimo vaizdai („Žemaičių žemės prisiminimai"). Į juos rašytojas sudėjo savo svajonę matyti visus valstiečius laisvus, be baudžiavinės priespaudos ir išnaudojimo. Romantiškai suvokdamas idealą, tyrinėtojas nematė, kad tariamai laisvas jo aprašomos epochos valstietis dar labai priklauso nuo feodalo. Tos priklausomybės jis niekur neatskleidė.

„Lietuvoje" ir „Žemaičių žemės prisiminimuose" L. Jucevičiaus paskelbta etnografinė medžiaga, be Prūsijos lietuvių etnografijos aprašymų (Matas Pretorijus (Matthaeus Praetorius) ir kt.), buvo viena iš pirmųjų ir gausiųjų, nors tuo pat metu ta pačia kryptimi dirbo ir daugiau tyrinėtojų (S. Daukantas, A. Kašarauskis, o Prūsijos lietuvių tarpe etnografinę medžiagą rinko Eduardas Karolis Samuelis Gizevijus (Eduard Karol Samuel Gisevius), labai artimas savo nusiteikimu L. Jucevičiui ir toks pat romantikas).

Tiek mitologijos, tiek etnografijos aprašų sistemos L. Jucevičius nesudarė, teisingai jis išskyrė tik dvasinės ir materialinės kultūros sritis. Tai teigiamas jo bruožas, rodantis vis dėlto jį turėjus tam tikrą realią savo pajėgumo nuovoką to meto šių mokslo sričių sąlygomis Lietuvoje.

Tiems laikams dar tebebuvo naujas dalykas pasinaudoti liaudies gyvenimo istorijai pažinti archeologiniais duomenimis, kurių L. Jucevičius buvo prisirankiojęs, aiškindamasis lietuvių mitologijos elementus (pvz., milžinų atsiradimą). Žinoma, sunku tikėtis, kad archeologija būtų davusi naudos L. Jucevičiui: jis kasinėjo mėgėjiškai, nežinodamas jokio metodo, jokių dėsnių, nematydamas reikalo susipažinti su geologija ir kitais pagalbiniais mokslais. Nekalbant apie tą žalą, kurią turėjo padaryti toks netvarkingas piliakalnių ar pilkapių perkasimas, iškeltinas tik jo mokslinių interesų platumas ir noras dirbti pagal naujuosius metodus.

[38] L. A. Jucevičius, Raštai, p. 334.

Folkloro srityje L. Jucevičiaus buvo itin plačiai užsimota: jis buvo sudaręs, kaip pats sakosi, du dainų rinkinius, kurių pasirodė tik vienas – „Lietuvių dainos“ (1844), buvo paruošęs (žr. laiškus J. Kraševskiui) pasakų-padavimų rinkinį ir išspausdino „Lietuvių liaudies priežodžių“ (1840) knygelę. Romantiškas noras rasti ko retesnių, ko nepaprastesnių siužetų, ypač susijusių su istorija, jo paties poetiniai polinkiai – visa tai veikė entuziastingą tautosakos skelbėją taip, kad jis literatūrinės kūrybos neskyrė nuo tautosakos. Tad, pateikdamas tekstą, L. Jucevičius leisdavo sau romantikų pavyzdžiu šį tą pakeisti, savaip perpasakoti. Taip yra su lietuviškais tekstais, kuriuos jis pateikė „Lietuvoje“ (mitologinės vietos), ir ypač tatai žymu jo lietuvių dainų vertimuose į lenkų kalbą. Ano meto vertimo papročiais besivadovaudamas, bemaž suplakęs vertimo ir sekimo sąvokas, jis leidžiasi į laisvą siužeto atpasakojimą, mažai tepaisydamas stiliaus ir detalių sudaromo kolorito. Todėl jo verstų dainų autentiškumas kelia abejonių, ir kai kurie įdomūs dainų tipai, pvz., „Giltinių rauda“, nors jis nurodo turįs savo rinkiniuose net 13 tos rūšies raudų[39], vis dėlto negali būti nagrinėjami, remiantis L. Jucevičiaus pateiktu retu tekstu. Iš viso romantiškas noras visur matyti istorines liekanas verčia mus suabejoti vadinamais lokaliniais dainų bruožais ir jose minimais istoriniais vardais: Ventos milžinkapiu, Jūros upės undinėmis, Kęstučiu ir kt. L. Jucevičiui, atrodo, ne tiek rūpi suvokti tipiškuosius lietuvių liaudies kūrybos bruožus, kiek užregistruoti ypatinguosius atvejus. Todėl ir jo apibūdinimai dažnai netikslūs. Sakysim, jis tvirtina, kad lietuvių liaudis nuolatos mininti Kęstutį, reiškianti savo poezijoje pamaldumą, nors iš tikrųjų tatai yra visai netipiškas lietuvių folklorui bruožas.

Nemaža dalis L. Jucevičiaus išspausdintų dainų iš viso kelia mintį, ar nebus tai jo paties ar kitų poetų kūryba. Jis, net ir žinodamas „Birutės“ autorių (S. Valiūną), jo nenurodo, taip pat „Lietuvoje“ deda Jurgio Pabrėžos dainą „Esu sau žmogelis“, neminėdamas autoriaus. Vadinasi, aiškių ribų tarp liaudies dainos ir individualios kūrybos eilėraščių jis nemato.

Visai nieko aiškaus nėra išlikę apie L. Jucevičiaus pasakų-padavimų rinkinį. Iš to, kas sudėta jo „Žemaičių žemės prisiminimuose“ ir „Lietuvoje“, aiškėja, kad jį labiausiai domino sakmės, padavimai, kuriuose atsispindi mitinio mąstymo bruožai ar kurios kitos senovės liekanos. Didelė dalis siužetų bei motyvų ir šiandien aptinkami tautosakos užrašymuose, bet yra ir tokių, kurie daugiau niekieno nepaliudyti. Čia priskirtinas „Jūratės ir Kastyčio“ padavimas, iš L. Juce-

[39] L. A. Jucevičius, Raštai, p. 281.

vičiaus plačiai pasklidęs per Maironį. Jo autentiškumo klausimas šiandien sunkiai beišsprendžiamas, bet kai kurių šio padavimo siužeto elementų randame ir L. Rėzos baladėje „Dainuojanti jūros mergelė“[40] apie mergelę, kuri vilioja Nidos žvejus. Tai liudytų, kad Lietuvos ar Latvijos pajūrio rajonuose tikrai galėjo būti panašių liaudies kūrybos motyvų. Neabejotina, kad prie mus pasiekusios šio siužeto formos, kuri duodama „Žemaičių žemės prisiminimuose“, yra prisidėjusi kūrybiška L. Jucevičiaus plunksna. Romantiškas, baladiškas šio padavimo pobūdis atitiko L. Jucevičiaus gyvenamojo laiko nuotaikas, jį reikėtų laikyti vienu iš būdingųjų tos epochos mūsų literatūros kūrinių, paremtų tautosaka.

Lietuvių pasakojamosios tautosakos tuo metu nebuvo paskelbta nė vieno rinkinio, jos randame tik išbarstytos įvairiuose leidiniuose. S. Daukantas buvo pradėjęs organizuoti pasakų rinkimo darbą, bet rinkinio išleisti jam nepavyko. Taigi L. Jucevičius pirmasis XIX a. paskelbė gana gausų pluoštą sakmių, padavimų ir stebuklinių pasakų.

Įdomiausias vis dėlto L. Jucevičiaus darbas iš tautosakos srities – tai jo priežodžių rinkinėlis. Racionalizmo viešpatavimo metu šis žanras buvo vienintelis tautosakos žanras, kuris atitiko epochos reikalavimus, todėl ligi XIX a. juo domėtasi daugiausia.

Romantikai žiūrėjo į priežodžius ir patarles kaip į tautos išminties ir filosofijos apraišką, iš jų buvo bandoma sudaryti tautos pažiūrų sistemą. Panašiai matome S. Daukantą naudojant smulkiąją tautosaką „Būde“. Šita kryptimi dirbo čekų folklorininkas Františekas Ladislavas Čelakovskis (František Ladislav Čelakovský)[41]. Lenkijoje tuo metu gana plačiai buvo žinomas moksliniu tikslumu nepasižymėjęs folklorininkas Kazimežas Vuicickis (Kazimierz Wujcycki), išleidęs 3 tomų lenkų priežodžių veikalą, kuriame smulkioji tautosaka taip sugrupuota, kad pro skaitytojo akis praeitų svarbiausi žmogaus gyvenimo tarpsniai ir išryškėtų ta aplinka, kurioje galėjo susidaryti ši tautosaka. Tik, deja, ši tautosaka nebuvo aiškiai susieta nei su vieta, nei su laiku, nei su socialine aplinka.

L. Jucevičius, leisdamas mažutį 44-ių lietuvių liaudies priežodžių pluoštelį, negalėjo pateikti liaudies pažiūrų sistemos, nors įžangoje jis pažymi, kad toks turėtų būti tyrimo tikslas. Jo rinkinyje liečiamos labai įvairios gyvenimo sritys, tarp jų ir L. Jucevičiui rūpima mitologija (apie žalčius, apie saulę). Jo surinktieji

---

[40] „Die singende Meeresjungfrau“, L. Rhesa, Prutena oder preussische Volkslieder, Königsberg, 1809, p. 74–75.

[41] Tygodnik Petersburski, 1835, nr. 85, p. 496 pažymėta, kad F. Čelakovskis *dirba slavų liaudies filosofijos klausimu, remdamasis priežodžiais ir patarlėmis.*

priežodžiai, be keleto atsitiktinių, atskleidžia būdingą liaudies požiūrį į gyvenimą.

Ryškiomis satyrinėmis spalvomis nutapytas pono Hurčino paveikslas, paimtas iš buitinių lietuvių pasakų, leidžia pajusti ne tik baudžiavos pasmerkimą, bet drauge ir liaudies jėgą. Žmogus iš liaudies yra pranašesnis savo protu už bajorą (*Pasipūtęs kaip pelėda* priežodžio interpretavimas). Žinant L. Jucevičiaus norą per smulkiąją tautosaką įsiskverbti į liaudies filosofiją, šitoks socialinių spalvų sutirštinimas ar antiklerikalinio momento paryškinimas (*Plep kaip Varnių davatka*) rodo, kad folklorininkas, atidžiai įsiklausydamas į liaudies balsą, pradeda užčiuopti tikruosius liaudiškumo bruožus.

Lietuvių patarlių ir priežodžių rinkinių ir leidimų ligi L. Jucevičiaus yra buvę platesnių ir įvairesnių[42], bet šis leidinys išskirtinas dėl savo pateikimo metodo. L. Jucevičius duoda gyvenimo atvejus, kada kuris priežodis vartojamas, atskleidžia jų turinį ir vienur kitur atseka jų susidarymo, kilmės atvejus. Jis plačiai įtraukia etnografinius duomenis. Pažymėtinas ir tas faktas, kad ši tautosakos rūšis pateikiama originaliai, lietuvių kalba. Visa tai leidžia šį priežodžių rinkinėlį išskirti iš kitų L. Jucevičiaus tautosakos darbų.

L. Jucevičiaus veikaluose matyti ne tik autoriaus protavimas, vertinant reiškinius, bet ir emocinis reagavimas į juos, leidžiant jausmams lietis visai netvardomiems. Romantikai dažnai mėgavosi tokiu savo emocingumu. L. Jucevičius menininkas savo teorinėmis pažiūromis buvo įsitikinęs romantikas, tačiau jis gyveno jau romantizmo saulėlydžio metu, ir jo poetinė kūryba turi būdingų romantikams epigonams bruožų. Ji jausminga, bet nepakylanti ligi didelio emocinio polėkio, kiek sentimentali, be ryškesnio individualaus veido. Jos vaizdai atitrūkę nuo tiesioginio ryšio su gyvenimu, net lietuviškai tematikai L. Jucevičiaus lenkų kalba rašytuose eilėraščiuose skirta maža dėmesio. Ar L. Jucevičius yra ką kūręs lietuvių kalba, sunku mums spręsti; be vertimų, jis nieko nėra palikęs. Tačiau žinant, kaip intensyvios savo literatūrinės veiklos metais jis rūpinosi pateikti lietuviui skaitytojui stambių lenkų romantikų veikalų vertimų, kaip jis pats žavėjosi A. Strazdu, S. Valiūnu, S. Stanevičiumi ir kt., pagaliau atsimenant, kad dainų rinkinyje „Lietuvių dainos“ pirmosios eilutės duotos lietuviškai ir prie netautosakinių eilėraščių, – galima spėti, kad jis galėjo ne tik versti, bet ir rašyti poeziją lietuvių kalba.

---

[42] Žr. Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII amžiuje. Paruošė Jurgis Lebedys, Vilnius, 1956.

Prozos lietuvių kalba L. Jucevičius nėra palikęs nė vieno dalykėlio, viskas rašyta lenkiškai. Grožinės prozos yra gausiai įsipynusios jo darbuose. Daugiausia jos „Žemaičių žemės prisiminimuose“. Šis kūrinys yra pusiau mokslinė, pusiau meninė kelionės apybraiža. Pokalbio stilius, raiškus realistiško potėpio Žemaitijos buities vaizdas, romantiškas Baltijos paveikslas – visa tai leidžia skirti šią knygą meninio santykio su pasauliu sričiai. Kai kurios vietos „Lietuvoje“ taip pat yra artimos grožinei kūrybai, o „Lietuvių liaudies priežodžiuose“ randame ne vieną žanrinį vaizdelį, iš kurių išsiskiria Varnių davatkos tipo portretas. L. Jucevičiaus stilius dažniausiai emocingas: vienur jis egzaltuotas – romantiškas, kitur sublizga humoras ar net sarkazmas, trečiur jis sentimentaliai lyriškas ir tik retkarčiais dokumentiškai konkretus ir tikslus.

Nesijausdamas pakankamai stiprus atsidėti tik grožinei kūrybai – o ją, matyt, jis ypač mėgo, – L. Jucevičius, kaip jau esame matę, daug verčia. Į lenkų kalbą jis vertė rusų literatūros kūrinius; pažymėtinas jo domėjimasis A. Puškinu, kurio vertimų jis yra davęs ir proza, ir eilėmis. Iš lietuvių kalbos L. Jucevičius vertė liaudies dainas ir individualiąją autorių kūrybą (S. Valiūno). Jo vertimų kokybė nėra aukšta, ano meto sąlygomis jie galėjo būti vertingi tik todėl, kad supažindino lenkų kalba skaitančią Lietuvos visuomenę su rusų ir lietuvių literatūros kūriniais, taip prisidėdami prie kultūrinių ryšių stiprėjimo tarp šių trijų tautų.

L. Jucevičius yra vienas iš nedaugelio pirmųjų pasaulietinio turinio poezijos vertėjų į lietuvių kalbą. Šiame bare jo užmojų būta nemažų: jis pradėjo nuo lenkų romantikų kūrinių: A. Mickevičiaus baladžių, Antonio Edvardo Odyneco, Juzefo Bogdano Zaleskio (Józef Bohdan Zaleski) eilėraščių, toliau ėmėsi poemų: A. Mickevičiaus „Konrado Valenrodo“, J. Kraševskio „Vitolio raudos“. L. Jucevičius laiškuose J. Kraševskiui sakėsi tuos vertimus pabaigęs ir ieškojęs būdų paskelbti. Deja, periodinėje spaudoje jis negavo vietos lietuvių kalba parašytiems dalykams spausdinti, o knygoms išleisti reikėjo daug lėšų, kurių L. Jucevičius neturėjo, ir tie vertimai, jei jie tikrai buvo baigti, šiandien yra dingę.

Kaip vertėjui pavyko susidoroti su sunkiu (ypač A. Mickevičiaus) veikalų tekstu, nežinome. Turime tik pirmuosius L. Jucevičiaus vertimo darbus, išleistus dar jam studijuojant. Šiais pirmaisiais jo vertimais negalime pasidžiaugti. Jiems būdinga daugelio ano meto poezijos vertėjų yda: nesugebėjimas atitrūkti nuo originalo kalbos struktūros; todėl dažnas poetas daug blogiau verčia, negu pats originaliai kuria (pvz., Valerijonas Ažukalnis (Walerijan Zagurski)). Ir L. Jucevičius verčia kone pažodžiui, aklai laikydamasis teksto ir originalo sakinio sandaros bei morfologinių lyčių. Šis nesugebėjimas jausti lenkų ir lietuvių

kalbos struktūros skirtybes trukdė vertėjui įmanomai atlikti darbą. Jis per maža pažįsta lietuvių liaudies žodyno lobius, todėl, pritrūkęs žodžio, arba jį kalasi ne pagal lietuvių kalbos dėsnius (pvz., *najkaj – griuvėsiai*, *tolingaj – toli, kart-mokituju – kartu besimokančiųjų*, *mokyklos draugų*), arba vartoja tokius žodžius, kurie netinka savo prasme ar daryba (*žwieristes – žvėries, žvėrienos, prakiajktima – prakeikimo, łojas – lojimas* ir t. t.). Polonizmų L. Jucevičius nori išvengti, bet ne visada jam tatai pavyksta. Įdomu tai, kad lenkiškoje rašytojo kalboje pasitaiko – tiesa, retai – ir lituanizmų, kurių nepajėgė išdildyti keliolikos metų mokslas mokykloje ir nuolatinis lenkų kalbos vartojimas gyvenime. Pvz., datas laiškuose jis rašo pagal lietuvių kalbos sakinio struktūrą (metai, mėnuo, diena). Tačiau gyvo lietuvių kalbos jausmo jis neturėjo. Namuose kalbėta lenkiškai, todėl tvirti kalbos pagrindai jam nesusiformavo, nors jis ir gėrisi tais mūsų rašytojais (K. Sirvydu, M. Daukša, K. Donelaičiu, S. Stanevičium), kurių kalbos kultūra buvo aukšta. Reikia manyti, kad ir paties L. Jucevičiaus lietuvių kalbos pažinimas turėjo didėti ir galbūt vertimų kalbinė kokybė gerėti. Kad ir nepasiekę lietuvio skaitytojo, šie didžiųjų poemų vertimai ar bent užsimojimas jas versti rodo bendrą 1831–1861 m. lietuvių literatūros liečiamų klausimų platėjimą ir pastangas supažindinti visuomenę su įvairių tautų ir įvairios tematikos kūryba (prisiminkime L. Ivinskio vertimus iš Džono Miltono (John Milton) ir Edvardo Jango (Edward Young), Kiprijono Nezabitauskio-Zabičio – iš Hiugo Felisitė Robero de Lamenė (Hugues Felicité Robert de Lamennais), Juozapo Želvavičiaus (Józef Żelwowicz, Żelwawicze) – iš Ivano Krylovo ir kt.). Vis dėlto L. Jucevičiaus vertimus tegalima pažymėti kaip tam tikrą istorinį faktą be jokios išliekamosios vertės.

Kur kas reikšmingesni L. Jucevičiaus yra literatūros kritikos ir istorijos darbai. Tam jis turėjo neabejotinai daugiau gabumų kaip poetinei kūrybai. Kai kurie jo darbai prasišauna iš kitų panašių ano meto straipsnių. Jis yra rašęs recenzijų, kritinių etiudų apie ano meto lenkų rašytojus[43], literatūrinių biografinių lietuvių rašytojų portretų ir bandęs duoti sintetinę lietuvių literatūros raidos apžvalgą, be to, buvo svajojęs parašyti lietuvių literatūros istoriją (žr. jo laišką S[imonui] Giedraičiui). XIX a. pirmojoje pusėje kylant ir platėjant lietuvių kultūriniam gyvenimui, kilo gyvas reikalas apžvelgti lietuvių raštijos nueitą kelią.

[43] Kilka słów do p. Kraszewskiego z powodu jego powieści o Bladej dziewczynie z pod Ostrej Bramy, Piśmiennictwo Krajowe, 1841, nr. 128; „Józef Szemesz“, „Biruta“, 1838; Judei Klaczko Izraelita trzynastoletni poeta, Tygodnik Petersburski, 1839, nr. 76.

Prūsijoje pirmąsias studijas iš lietuvių raštų istorijos parašė Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer), vėliau L. Rėza, Lietuvoje pirmąją lietuviškos knygos bibliografiją pateikė Kajetonas Nezabitauskis (1824 m.). Šios rūšies medžiagą rinko ir lituanistikos žinovai: D. Poška, S. Stanevičius, S. Daukantas, L. Ivinskis ir kt. Tačiau iš visų išskirtinas Jurgis Pliateris, kurio lietuvių kalba parašyta studija apie Samuelio Boguslavo Chylinskio (Samuel Bogusław Chylinski) [verstą] Bibliją ir plati medžiaga lietuvių literatūros istorijai [...] rodo, kaip buvo pribrendęs lietuvių literatūros istorijos rašymo klausimas. L. Jucevičius, matyt, anksti pradėjo domėtis lietuviškos knygos istorija, nes jau 1836 m. prie savo leidinio „Ištraukos iš naujųjų lenkų poetų“ paskelbė platoką straipsnį apie lietuvių literatūrą ir kalbą (tas pats straipsnis pakartotas „Lietuvoje“ 1846 m.), o didžiausias ir plačiausias jo veikalas „Wiadomości biograficzne i literackie o uczonych Żmudzinach“ („Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“) buvo parašytas 1841 m.

Pirmajam darbui rašytojas palyginti buvo nedaug medžiagos prisilasęs, jis nė nesiekė duoti išsamios sisteminės lietuvių literatūros apžvalgos. Jam tik rūpėjo įrodyti, kad lietuviai turi savo grožinę literatūrą, kuri auga ir tobulėja. Be to, iš darbo išryškėjo du nauji bruožai, lyginant su panašiais lietuvių literatūrą apžvelgiančiais ano meto straipsniais: L. Jucevičius aiškiai skiria literatūros istorijos ir bibliografijos sritis, taip pat pasaulietinės grožinės literatūros ir apskritai raštijos sąvokas. Tai pirmoji literatūros, o ne apskritai raštijos apžvalga, kurioje daugiausia dėmesio skiriama naujausiems jo meto literatūros faktams. Tartum atsakydamas vokiečių mokslininkams ir lenkų poetams (J. Kraševskiui, A. Mickevičiui jaunystėje ir kt.), kurie sakė, jog Lietuva visa esanti praeityje, L. Jucevičius teigia, kad lietuvių tauta ir kalba tebėra gyvos, kad yra literatų, kaip K. Donelaitis, S. Stanevičius, S. Valiūnas ir kiti, kurių nesigėdytų ir kitos tautos, vadinamos kultūringosiomis. Todėl rašytojų ir mokslininkų pareiga rašyti gimtąja kalba. Šis noras pakelti skaitytojo nacionalinę savigarbą, savosios literatūros meninio brandumo argumentas, šalia L. Rėzos straipsnio apie K. Donelaitį, buvo naujas dalykas mūsų to meto literatūros kritikos ir mokslo srityje. Surinkęs daugiau žinių apie savo laiko rašytojus, L. Jucevičius davė geriausius savo šios srities darbus – literatūrinius S. Valiūno ir A. Strazdo portretus. Juose jis pateikė ir šiandien vertingų biografinių duomenų, o rašė juos tikra menininko plunksna. Neprilygdamas L. Rėzos literatūrinei erudicijai, Liudvikas iš Pakėvio gerai jaučia literatūrą ir taip pat kaip ir L. Rėza pabrėžia lietuvių literatūroje demokratiškumo ir liaudiškumo bruožus.

Nauja tam tikru atžvilgiu buvo L. Jucevičiaus mintis mūsų literatūros kritikos ir mokslo užuomazgoje apie literatūrinių srovių reiškinius lietuvių literatūroje. S. Valiūno portrete L. Jucevičius, minėdamas dingusią rašytojo poemą „Sobieskiadą“, apie kurią žinių teturim tik iš šios biografijos, pažymi, kad ji buvusi parašyta naujoviškai, atseit, romantiškai.

L. Jucevičiaus veikalas „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ negali būti priskirtas vien literatūros istoriografijai: ten, šalia žinių apie rašytojus ir nusipelniusius švietimui asmenis, randame daug duomenų apie įvairius reikšmingus, o kartais ir visai nieku nepasižymėjusius žmones, ypač L. Jucevičiaus amžininkus, kurie sudaro didelę visų biografijų dalį. Šį darbą galėtume veikiau priskirti bendresnei kultūros istorijos sričiai. Apie bendrą jo vertę sunku spręsti, neturint originalo ir tenkinantis tik paties L. Jucevičiaus spausdintomis dalimis (4 biografijos pasirodė lenkų spaudoje) ar jo paties išrašytomis laiškuose (laiške Adolfui Giedraičiui (Adolf Giedroyć) yra ištisai duodamos Giedraičių biografijos[44]) ir nuotrupėlėmis, pasižymėtomis įvairiuose leidiniuose bei rankraščiuose tų, kurie buvo matę veikalo originalą ar nuorašą[45]. L. Jucevičiaus parašytos biografijos nebuvo ir negalėjo būti vienodo lygio faktų patikimumo, autentiškumo ir gausumo atžvilgiu. Tatai aiškiai matyti iš žinomų išsamių biografijų: kur mažiau turėta šaltinių, kur pats rašytojo – *mokyto vyro*, kaip jis sako, – asmuo nebuvo rašančiajam toks patrauklus, ten ir portretas išėjo menkesnis. Taip yra su straipsneliais apie D. Pošką ar K. Sirvydą; jie silpnesni už A. Strazdo ar S. Valiūno portretus.

Antra vertus, emocingasis autorius kartais prasilenkia su objektyvia tiesa, vertindamas kai kuriuos asmenis, kuriems jis reiškė feodalinių laikų žmogaus nuolankumo jausmus. Taip, sakysim, jis pasielgė, rašydamas vysk. Simono Giedraičio biografiją. Faktų L. Jucevičius yra surinkęs tokių, kurie šiandien yra vien jo paliudyti ir nebepatikrinami. Pvz., žinios apie S. Valiūno poemą „Sobeskiadą“, apie K. Bogušo Vergilijaus „Bukolikų“ ir D. Poškos Vergilijaus „Eneidos“ vertimus, apie Juozapo Varkulevičiaus poemą „Šveisk, boba, ridiką“ (apie 1838 m.), apie knygos „Lietuwiszkas ewangelias“ 1806 m. vertėją Dominyką Mogėną (Dominik Mogien), o ne J. A. Giedraitį, apie J. A. Giedraičio išverstą Kristijono Gotlybo Milkaus gramatiką (nepažymėta, ar į lietuvių, ar į lenkų kalbą) ir to paties J. A. Giedraičio „Žemaičių kalbos tyrinėjimą“ ir t. t. Kiti faktai, ypač datos, kartais

[44] VVU M. bibl. Rankr. sk. [VUB RS], nr. 32657.

[45] LKLI R [LLTY RS], nr. 4373.

jo duodami neteisingi (pvz., A. Strazdo mirimo, S. Stanevičiaus gimimo metai ir t. t.). L. Jucevičiui, renkančiam žinias ne tik iš rašytinių šaltinių ar iš tiesioginių pokalbių su aprašomuoju asmeniu, bet ir iš tolimų pažįstamų pasakojimų, buvo sunku tokių klaidų išvengti.

L. Jucevičiaus „Biografinės ir literatūrinės žinios...“ savo užmoju atsiduria šalia J. Pliaterio darbų, neprilygdamos jiems literatūriniu pasirengimu, moksliniu tikslumu ir kritiškumu, savo ruožtu daugiau dėmesio, atrodo, skirdamos literatūrinėms aktualijoms. Žinių apie lietuvių literatūrą ir kai kuriuos veikalus iš lituanistikos srities po 1831 m. spausdino Pranciškus Zatorskis (Franciszek Zatorski, „Witold nad Worksłą“, 1844), J. Kraševskis („Litwa“, t. 1, 1846), M. Balinskis („Starożytna Polska“, t. 3, 1846), Leonas Potockis (Leon Potocki, „Pamiętniki pana Kamertoną“, 1889), tačiau nė vienam leidinyje nėra tokių gausių faktų, kaip tame L. Jucevičiaus veikale. Šis jo darbas turėjo būti reikšmingas literatūros, bibliografijos, iš viso kultūros istorijos požiūriu.

L. Jucevičius buvo plačiai žinomas XIX a. vidurio ir pabaigos tyrinėtojams, kurie domėjosi lituanistikos klausimais, jo darbais daugelis naudojosi, kartodami jo paskelbtas žinias, ypač liečiančias Lietuvos etnografiją ir literatūros istoriją. Iš L. Jucevičiaus ėmė žinių ypač tie, kurie, lietuvių kalbos nemokėdami, negalėjo pasinaudoti lietuviškais šaltiniais: D. Afanasjevas [46], A. Koreva[47], M. Kaminskis[48], A. Semenskis[49], Pavelas Kukolnikas[50], P. Stasevičius[51] ir daugelis kitų, nesugebėjusių kritiškai vertinti jo paskelbtų duomenų ir dažnai kartojusių tai, kas buvo išskirtina, nepaprasta L. Jucevičiaus publikacijose. Kiti, patys gerai orientuodamiesi, vertino Liudviko iš Pakėvio užrašymus ir naudojosi jais, papildydami ar paremdami savo surinktąsias žinias, pvz., Ignotas Bušynskis (Ignacy Buszyński)[52] skyriuje apie liaudies papročius siūlo skaitytojui plačiai susipažinti su jais L. Jucevičiaus veikaluose. Žinomas lenkų filologas ir folklo-

---

[46] Д. Афанасьев, Ковенская губерния, Материалы для географии и статистики России, 1861.

[47] А. Корева, Виленская губерния, Материалы для географии и статистики России, 1861.

[48] M. Kamiński, O poetycznych wyobrażeniach ludu litewskiego, zawartych w jego pismach, Tygodnik ilustrowany, 1866, XIV, p. 355–357.

[49] A. Siemieński, Podania i legendy polskie, ruskie i litewskie, Poznań, 1845.

[50] П. Кукольник, Предания литовского народа, Черты из истории и жизни литовского народа, [be datos ir vietos].

[51] П. Стасевич, Жмудские народные праздники, Виленский вестник, 1868, nr. 87.

[52] I. Buszyński, Opisanie historyczno-statystyczne powiatu Rossieńskiego, Wilno, 1874.

rininkas Janas Aleksanderis Karlovičius (Jan Aleksander Karłowicz)[53], rašydamas apie burtus ir raganas Lenkijoje ir ką nors teigdamas apie Lietuvą, ištisai naudojosi L. Jucevičiaus paskelbta medžiaga. Ją vertino ir naudojo ir žinomas lenkų folklorininkas ir etnografas Oskaras Kolbergas (Oskar Kolberg)[54]. Tačiau L. Jucevičiaus amžininkai, nuodugniau susipažinę su istorijos metodologija (pvz., M. Balinskis), jau buvo pastebėję kai kuriuos būdingus jo darbo trūkumus. Rašydamas apie lietuvių liaudies charakterį ir teigiamai jį vertindamas, M. Balinskis siūlo pasipildyti žinias iš L. Jucevičiaus „Žemaičių žemės prisiminimų", drauge perspėdamas skaitytoją: *Tai, ką Liudvikas Adomas Jucevičius rašo apie žemaičių liaudį savo knygelėje „Žemaičių žemės prisiminimai", visai nėra perdėta, nors kituose skyriuose autorius galėtų ne toks romantiškas ir tikslesnis.*[55] Tik XX a. pasitaiko balsų, vienu mostu atmetančių visą L. Jucevičiaus įnašą, ypač mitologijos srities[56].

Pats L. Jucevičius nesijautė didelis mokslininkas, jis norėjo kalbėti plačiai visuomenei. Ir iš tikro, romantiškas jo emocingumas, tas tiesiog naivus žavėjimasis kiekvienu nauju savo atrastu faktu įtaigiai veikė skaitytoją, skatino jį jautriai atsiliepti į aktualiuosius lietuvių nacionalinės kultūros klausimus. Jį skaitė Edvardas Jokūbas Daukša, Maironis, Vaižgantas ir daugelis XIX a. antrosios pusės lietuvių kultūros veikėjų, ar pasiimdami iš jo siužetų kūrybai (Maironis), ar pasimokydami tos gyvos karštos meilės savo liaudžiai.

Šiandien, kai iš istorinės perspektyvos puikiai matome L. Jucevičiaus darbo trūkumus, išplaukiančius iš jo pasaulėžiūros ir iš ano meto etnografijos, folkloristikos ir literatūros mokslų lygio Lietuvoje, mes vertiname jį už jo užfiksuotus ir šitaip išsaugotus XIX a. pirmosios pusės lietuvių liaudies gyvenimo ir kūrybos faktus. Dar L. Jucevičiui tebegyvenant, o ypač kiek vėliau, etnografijos ir tautosakos užrašymų gausėjo, jie darėsi tikslesni (prisiminkime brolius Antaną ir Joną Juškas, M. Valančių, A. Kašarauskį, Matą Slančiauską, Mikalojų Katkų ir kt.), bet kiekvienas jų fiksavo kitus gyvenimo bruožus, – juo jų daugiau turime išsaugotų, juo dėkingesni esame užrašytojams, nes tuo giliau galim pažvelgti į mūsų liaudies materialinio ir kultūrinio gyvenimo raidą, suprasti jos kovą dėl savo teisių į laisvę ir kultūrą.

---

[53] J. Karłowicz, Czary i czarownice w Polsce, t. 1, Wisla, 1887.

[54] O. Kolberg, Pieśni ludu litewskiego, materiały etnologiczne, t. 3, 1879.

[55] T. Lipiński, M. Baliński, Starożytna Polska, t. 3, 1846, p. 502–508.

[56] A. Brückner, Starożytna Litwa, Warszawa, 1904, p. 74–75.

L. Jucevičius visa savo literato, etnografo-folklorininko veikla stengėsi pabrėžti, kad lietuvių liaudis turi savo senas, savitas kultūrines tradicijas, kad ji buvo ir yra aukšto moralinio lygio, kad ji sugeba kurti vertybes. Todėl jis kvietė literatus rašyti tai liaudžiai lietuvių kalba, tęsiant lietuvių liaudies ir geriausių jos sūnų, kaip K. Donelaitis, A. Strazdas ir kiti, kūrybines tradicijas.

Liudvikas Jucevičius yra buvęs vienas iš kuklių, bet minėtinų demokratinės lietuvių liaudies kultūros, kurios mes šiandien esame paveldėtojai ir puoselėtojai, kūrėjų.

Čia spausdinamas leidinyje L. A. Jucevičius, Raštai, Red. kolegija: J. Lebedys, M. Lukšienė, Z. Slaviūnas, vertė Dominykas Urbas, įvadas M. Lukšienės, komentarai M. Lukšienės ir Z. Slaviūno, Vilnius, 1959, *p. 5–52, tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*

◇◇◇

L. A. Jucevičiaus „Mokyti žemaičiai" įvadas

Liudviko Adomo Jucevičiaus (1813–1846) darbas „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius" – vienas iš nedaugelio XIX a. pirmosios pusės lietuvių bibliografijos, literatūros ir apskritai kultūros istorijos šaltinių. L. Jucevičius baigė jį rašyti 1840 m. Svėdasuose, jau išleidęs tris knygas ir išspausdinęs periodikoje nemažą pluoštą įvairių straipsnių. Knyga buvo paruošta spaudai, cenzūros peržiūrėta. Ją turėjo išleisti L. Jucevičiaus studijų laikų draugas Ipolitas Skimborovičius (Hipolit Skimborowicz), persikėlęs 1839 m. į Varšuvą, kur vertėsi leidėjo bei publicisto darbu. Naujam leidiniui buvo pradėta rinkti prenumerata, apie jo pasirodymą skelbė žinomo romanisto Juozapo Igno Kraševskio (Józef Ignacy Kraszewski) Vilniuje redaguojamas žurnalas „Athenaeum" (1841, t. 5), savaitraštis „Tygodnik Petersburski" ir I. Skimborovičiaus Varšuvoje leidžiamas žurnalas „Piśmiennictwo krajowe" (1841, Nr. 5)[1]. Atskiru lapeliu[2] buvo išspausdintas prenumeratos skelbimas. Tačiau nežinomos kliūtys knygos spausdinimą sutrukdė, ir darbas liko ligi šios dienos gulėti rankraščiu.

L. Jucevičius domėjosi lietuvių raštijos istorija ir jos bibliografija beveik nuo savo literatūrinės veiklos pradžios. Jau 1837 m. išvertęs kelis lenkų romantikų poezijos kūrinius į lietuvių kalbą ir išleidęs juos knygute, pavadinta „Ištraukos iš naujųjų lenkų poetų..." („Wyjątki z nowoczesnych poetów polskich, tłumaczone na język litewski z przydaniem kilku słów o języku i literaturze litewskiej", Wilno, 1837), jis pateikė straipsnį apie lietuvių kalbą ir literatūrą, pakartotą pagrindiniame jo veikale „Lietuva" (1846). Kaip jis pats rašo, sukaupta medžiaga žadino norą parašyti lietuvių literatūros istoriją... *Šiandien, nuolatos betyrinėjant, belankant žymesniuosius knygų rinkinius Lietuvoje, o ypač tiek daug laimėjus gr. Chreptavičiaus bibliotekoje Ščorsuose, šis veikala*s (t. y. lietuvių literatūros istorija – M. L. ir V. R.) *netikėtai išaugo; įdėmiau stabtelėjęs, pastebiu, kad mano gimtojoje žemėje taip gausu didelių ir visais atžvilgiais nusipelniusių ne tik lietuvių, bet ir lenkų bei kitų tautų raštijai žmonių, kurie tapo savo krašto puošmena ir švietė moksle plačioms senosios Lenkijos že-*

[1] L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 675–677.

[2] V. Žukas, Lietuvių bibliografijos istorija iki 1940 m., Vilnius, 1972, p. 155 (disertacijos rankraštis, Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštynas, [VUB RS], sign. F 76–Ds 1640).

mėms; todėl savo darbo planą visai pakeičiau ir jau paruošiau spaudai platų veikalą, pavadintą „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“. Jis apims apie 200 žemaičių biografijų, bus išvardyti jų nuopelnai visuomenės labui, taip pat duotas tikslus jų įvairiais klausimais išleistų veikalų sąrašas.[3] Taip atsirado šis L. Jucevičiaus darbas. Tik keturios biografijos buvo, dar jam gyvam esant, išspausdintos (nekalbant apie tas, kurios buvo ne jo rašytos, o tik nurašytos iš ano meto spaudos): apie Silvestrą Valiūną (jo knygoje „Rysy Żmudzi“, 1840, ir almanache „Linksmynė“, 1841), apie Antaną Strazdą, Dionizą Pošką ir Konstantiną Sirvydą (straipsnis „Pisarze w narodowym języku litewskim“ žurnale „Piśmiennictwo krajowe“, 1841). Tačiau ne vienas literatūros istorikas ir bibliografas jau anksčiau sėmėsi žinių iš tos pirmosios žemaičių biobibliografijos rankraščio, kuris buvo saugomas Lenkijos rankraštynuose (tiesa, po Antrojo pasaulinio karo kurį laiką nesurandamas), ir iš Vilniaus universiteto bibliotekininko bei lituanistikos tyrinėtojo Mykolo Eustachijaus Brenšteino (Michał Eustachy Brensztejn) padaryto jo nuorašo. Nemažai naudotasi ir Lietuvių kalbos ir literatūros instituto rankraštyne saugoma „Mokytų žemaičių“ santrauka (sign. 4373), kurioje kruopščiai nurašyta visa, kas originale liečia lituanistiką.

„Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ nepateko į tarybiniais metais (1959) išleistą pirmąjį lietuvių kalba L. Jucevičiaus raštų leidinį. Rankraštis tuo metu, matyt, buvo keliamas iš vienos Lenkijos bibliotekos į kitą, todėl jo paieškos buvo nesėkmingos. Rankraštį 1971 m. aptiko parengėjai Lenkijos nacionalinėje bibliotekoje Varšuvoje[4]. Originalas ten ir šiuo metu tebesaugomas (sign. – Akc. 8913). Rankraštis defektuotas: nuplėštas pirmas viršelio lapas, be to, trūksta dar 4 lapų, kurių du (p. 11–14) išlikę I. Skimborovičiaus rinkiniuose, esančiuose taip pat Varšuvoje, Centriniame senųjų dokumentų archyve (sign. – „Teki Skimborowicza“, XXIII, 2/71). Taigi rankraštyje trūksta tik dviejų lapų: dalies pratarmės (p. 9–10) ir visos Teofilio Aframovičiaus (Teofil Aframowicz) bei dalies Zigmanto Bartoševičiaus (Zygmunt Bartoszewicz) biografijų (p. 15–16). Nežinia, kada rankraštis nukentėjo, tik aišku, kad 1919 m., kai M. Brenšteinas kopijavo originalo tekstą, trūkstamų keturių lapų jau nebebuvo.

Rankraštis 21,5×18,5 cm formato. Jį sudaro 190 puslapių, iš kurių aštuoni (p. 2, 4, 6, 12, 17 ir 188–190) neprirašyti. Popierius neliniuotas, jame matomas vandenženklis „P“. Paginacija puslapiais, rašalu, lapų viršuje. Pirmasis viršelis

---

[3] L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 588.

[4] Žr. V. Raudeliūnas, Atrastas L. Jucevičiaus veikalas, Gimtasis kraštas, 1971, rugsėjo 30 d.

neišlikęs, o antrasis – pilkšvo minkšto kartono. Pirmame puslapyje pieštuku pažymėta, kad rankraštis yra Vilanovo[5] bibliotekos nuosavybė.

Rankraščio tekstą sudaro: 1 – matyt, turėjęs būti viršelyje išspausdintas veikalo pavadinimas „Apie mokytus žemaičius“ („O uczonych żmudzinach“), p. 1; 2 – titulinis lapas, p. 3; 3 – dedikacija S. M. Giedraičiui, p. 5; 4 – dedikacijos tekstas, p. 7–8; 5 – pratarmė (Przemowa), p. 9–11; 6 – naudotų šaltinių sąrašas, p. 13–14; 7 – biografijos, p. 15–177 ir 8 – turinys (Poczet rzeczy), p. 178–187.

Rankraštyje nemaža taisymų ir papildymų, padarytų vėliau, jau parašius tekstą. Papildymai įrašyti biografijų pabaigoje (p. 64, 73, 83 ir kt.) arba paraštėse.

Rankraštis buvo išsiųstas į Varšuvą I. Skimborovičiui. Tikriausiai jis bus iš jo patekęs į rankas Potockių, turėjusių didelius rankraščių rinkinius Vilanove prie Varšuvos ir Kšešovicėse prie Krokuvos. Iš pradžių rankraštis buvo saugomas Vilanove, kur jį 1919 m. nukopijavo M. Brenšteinas, o vėliau kartu su archyvo dalimi buvo pervežtas į Kšešovices, kur jį 1935 m. pamatė Vincas Maciūnas[6]. Po Antrojo pasaulinio karo Potockių archyvas buvo perduotas Centriniam senųjų dokumentų archyvui Varšuvoje, o rankraščiai, susiję su literatūra, buvo perduoti Lenkijos nacionalinei bibliotekai Varšuvoje. Tarp perduotų rankraščių buvo ir L. Jucevičiaus veikalas „Apie mokytus žemaičius“.

M. Brenšteino nuorašas saugomas Lietuvos TSR valstybiniame centriniame istorijos archyve (f. 1135, ap. 6, b. 99). Tai sąsiuvinis žalsvais viršeliais, liniuoto popieriaus, 20,2×12,5 cm formato, 95 lapų. Rašyta tik pirmoje lapo pusėje rašalu, M. Brenšteino ranka. Nuorašas darytas, kaip pažymėta pirmame puslapyje, 1919 m. iš originalo, buvusio tuo metu Branickių bibliotekoje Vilanove. Tekstas nurašytas labai rūpestingai ir ištisai, išskyrus anksčiau spausdintas ir ne L. Jucevičiaus rašytas biografijas – Jono Karolio Chodkevičiaus (Jan Karol Chodkiewicz), Angelo Daugirdo (Anioł Dowgird), Pranciškaus Viktoro Norvaišos (Franciszek Wiktor Narwojsz), Dionizo Poškos (Dionyzy Paszkiewicz), Petro Roizijaus (Pedro Ruiz de Moros), Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus (Maciej Kazimierz Sarbiewski), Jono Skydelio (Jan Skidełł), Antano Strazdo (Antoni Drozdowski) ir Motiejaus Strijkovskio (Maciej Stryjkowski), – prie kurių, išrašius pagrindinius duomenis, nurodyta, iš kur jos paimtos ir kieno parašytos.

M. Brenšteino nuoraše, lyginant jį su originalu, yra kai kurių papildymų.

---

[5] Vilanovas (Wilanów) – šiuo metu Varšuvos priemiestis.

[6] V. Maciūnas, Lenkijos bibliotekose pasirausus, Vairas, 1935, nr. 6, p. 172–179.

Mat, autorius, pats kilęs iš Žemaitijos, domėjosi jos praeitimi, kultūra, žymesniaisiais žmonėmis. Antai prie Jono Kazimiero Gadono (Jan Kazimierz Gadon), Romualdo Kondrato (Romuald Kondratt), Jurgio Pliaterio (Jerzy Plater, Plaeter) ir kt. pažymėta, kad jie mokėsi Kražiuose, patikslinti Simono Laurinavičiaus (Szymon Ławrynowicz) gimimo metai ir Jono Prekerio (Jan Prekier) vardas. Be to, nurodyta nauja literatūra apie Kajetoną Nezabitauskį (Kajetan Niezabitowski), Jurgį Pabrėžą (Jerzy Pabreż) ir kt.

Literatūrą ir šaltinius, kuriais naudojosi, L. Jucevičius rūpestingai sužymėjo rankraščio pratarmės pabaigoje, nurodydamas ir tuos atvejus, kai jis tiesiog paėmė iš periodikos kitų autorių parašytus straipsnius – nekrologus apie kai kuriuos jam rūpimus veikėjus. Liko nenurodyta tik žodinė informacija, bet tuo metu jos žymėti niekur nebuvo įprasta.

Iš 21 L. Jucevičiaus pažymėtos bibliografinės pozicijos dvi yra XVII a. (Pavelo Piaseckio (Paweł Piasecki) ir Alberto Kojalavičiaus (Albert Kojałowicz)), penkios iš XVIII a. (Stanislavo Rostovskio (Stanisław Rostowski), Jano Danielio Janockio (Jan Daniel Janocki), Kasparo Neseckio (Kasper Niesiecki), F. Zepnickio, Adomo Igno Naramovskio (Adam Ignacy Naramowski)), visos kitos – XIX a. pirmosios pusės, viena iš jų – rankraštis; M. Valančiaus „Medžiaga Žemaičių bažnyčios istorijai“, t. y. būsimoji „Žemaičių vyskupystė“. Kai kurie senieji šaltiniai vis dėlto L. Jucevičiui buvo nežinomi, pvz., Filipas Alegambė (Philippus Alegambe, Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu, Antverpenas, 1643), Natanielis Sotvelas (Nathanael Sotvellus, Bibliotheca Scriptorum Societatis Jesu, Roma, 1676), Jano Pošakovskio rankraštis (Jan Poszakowski, De viris illustribus Provinciae Lituanicae). Iš svarbesniųjų jo amžininkų leidinių, tiesiog susijusių su jam taip rūpėjusia lituanika, jis, rodos, nebuvo turėjęs rankose Kajetono Nezabitauskio pirmosios lietuvių bibliografijos, išspausdintos kartu su „Nauju mokslu skaitymo...“ (1824). Nemini nė Piotro Kepeno (Piotr Keppen, O proischoždenii jazyka i literatury litovskich narodov, 1827), bet nurodo Leono Rogalskio (Leon Rogalski) papildytą jo vertimą laikraštyje „Dziennik Wileński“, 1828, t. 5.

Literatūra ir šaltiniais L. Jucevičius naudojosi įvairiai. Lyginant J. D. Janockio pateiktas Aleksandro Kazimiero Gorainio (Aleksander Horain), Mykolo Kelpšos (Michał Kiełpsz), Jono Dominyko Lopacinskio (Jan Dominik Łopaciński) ir Antano Tiškevičiaus (Antoni Tyszkiewicz) biografijas su L. Jucevičiaus parašytomis, paaiškėja, kad visos jos papildytos. (Pažymėtina, kad A. K. Gorainio ryšių su lietuvių raštija nemini nė antrasis šaltinis – A. Naramovskis; L. Jucevičius papildo A. Gorainio biografiją kaip tik lituanistikai svarbiu faktu).

A. Kojalavičius nurodo Petrą Parčevskį (Piotr Parczewski) buvus magistrą, L. Jucevičius – ir daktarą. A. Naramovskis to paties P. Parčevskio mirties datą laiko 1658 m., mūsų autorius ją teisingai ištaiso į 1659 m. Kartais, tiesa, literatūra teikia gerokai daugiau medžiagos, kurios nerandame L. Jucevičiaus knygoje. Jozefas Maksymilianas Osolinskis (Józef Maksymiljan Ossoliński) yra parašęs plačią Roizijaus biografiją, į kurią įterpta vertingų faktų apie Juozapą Domanevskį (Józef Domaniewski). L. Jucevičius tuo nepasinaudojo. Panašiai pasielgta ir su kitais duomenimis. Antai A. Naramovskis pateikia Merkelio Giedraičio mirties datą (1609)[7], K. Neseckis nurodo Kazimiero Paco išleistą 1644 m. Panegiriką[8]; J. D. Janockis mini Raseinių kolegijos rektorių Kristupą Lopacinskį (Krzysztof Łopaciński, XVIII a. vid.), rengusį 2 t. lietuvių kalbos žodyną[9], tas pats autorius pateikia žinių apie savo amžininką Tomą Žebrovskį (Žebrį [Žebrauską]) (1714–1758), astronomą, architektą, matematiką, mokytojavusį ir gyvenusį Kražiuose, parengusį Kražių bažnyčios projektą ir pagal jį stačiusį bažnyčią (jau mūsų laikais paaiškėjo, kad jo rankraštyje „Praxes. Scrips.“, 1734 m., yra lietuviškas įrašas)[10]; kitame L. Jucevičiaus nurodytame leidinyje – „Wizerunki i Roztrząsania Naukowe“, t. 1, p. 213, t. 2, p. 43 – Mykolas Homolickis (Michał Homolicki) mini Gabrielių Šimkevičių (Gabriel Szymkiewicz, 1644–1709), žemaitį, Kražių kolegijos rektorių, o 1683–1707 m. lietuviškų pamokslų sakytoją Vilniaus šv. Jonų bažnyčioje ir mokyklinių dramų su lietuviškais intarpais autorių[11]. Šitokie L. Jucevičiaus neapdairumai tepaaiškinami turbūt prielaida, kad jis pats visos savo nurodytos literatūros negalėjęs turėti, o bus gavęs trumpai kur ją pavartyti dar tuo metu, kai nebuvo sėdęs rašyti savo veikalo.

Visa tai šiandien mūsų negali stebinti, prisiminus ano meto darbo su knyga sąlygas ir paties L. Jucevičiaus gyvenimo svarbesniąsias datas. Viešųjų bibliotekų buvo reta, į privačiąsias ne toks jau lengvas kelias materialiniu atžvilgiu suvaržytam žmogui. O L. Jucevičius jokio turto neturėjo: gimęs 1813 m., jis – 1829–1831 m. Vilniaus universiteto medicinos studentas, po sukilimo – namų mokytojas (Žemaitijoje pas Radavičius), 1834–1838 m. jis vėl Vilniuje, bet jau

---

7 A. Naramowski, Facies rerum Sarmaticarum in facie Regni Polonicae Magnique Ducatus Lituaniae gestarum, Vilnae, 1726, t. 2, p. 536.

8 K. Niesiecki, Korona Polska przy złotej wolności starożytnemi wszystkich katedr, prowincyi, y rycerstwa kleynotami... ozdobiona. Lwów, 1740, t. 3, p. 543–544.

9 Lietuvos TSR bibliografija, Vilnius, 1969, t. 1, p. 516.

10 V. Biržiška, Aleksandrynas, t. 2, p. 95.

11 Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, p. 537.

Dvasinėje akademijoje; baigęs skiriamas vikaru į Švenčionis, 1840 m. perkeliamas į Svėdasus. 1839–1843 – intensyviausi jo mokslinio literatūrinio darbo metai. 1843 m. jis, metęs kunigystę, veda ir pereina į stačiatikybę. Katalikiškos visuomenės nepriimamas, išvažiuoja į Lepelį Baltarusijoje mokytojauti. Miršta 1846 m.

Luominėje feodalinėje visuomenėje nežymaus bajorėlio (o gal ir valstiečio) sūnui, vikarui, daugelio stambesniųjų dvarininkų slenksčiai buvo per aukšti, iš ten žinių apie darbus kultūros srityje jis nedaug tegalėjo gauti. Jis stengėsi užmegzti kontaktus laiškais – susirašinėjo su J. I. Kraševskiu, čekų mokslininku V. Hanka, publicistu I. Skimborovičiumi, Giedraičiais ir kt. Vis dėlto tokiomis sąlygomis susirinkti išsamesnių žinių apie žymiuosius amžininkų dirbamus darbus nebuvo lengva – todėl L. Jucevičius nežinojo apie Jurgio Pliaterio kelionę lituanistikos reikalais į Prūsiją, apie jo lietuvių raštijos tyrinėjimus, nedaug tebuvo girdėjęs apie Kiprijono Nezabitauskio-Zabičio visuomeninius kontaktus lituanistikos klausimais, Simono Daukanto net vardo nežinojo ir apie jo darbus, matyt, buvo susidaręs vaizdą tik iš nuogirdų.

Gyvendamas feodalinėje visuomenėje, kur norinčiam dirbti kultūros darbą sunku buvo išsiversti be globėjo – mecenato – lėšų, L. Jucevičius neišvengė panegirikų ir lankstymųsi žymesnėms žemaičių bajorų giminėms. Tačiau žinių apie tikrai žymius tų giminių atstovus jam kartais trūko. Antai Bialozorų jis sumini Juozapą ir Joną, katrų antrasis visai niekuo nepasižymėjo, o nežino apie Vilniaus vyskupą Jurgį Bialozorą (Jerzy Białłozor, 1661–1666). Panašiai su Gruževskiais: jo suminėti tos giminės amžininkai šiandien istorijai nežinomi, o apie Joną Gruževskį, buvusį 1618–1625 m. ir 1642–1645 m. Vilniaus akademijos rektoriumi ir formaliai atidariusį 1644 m. joje [Abiejų] Teisių skyrių, vadinamąją Sapiegų mokyklą (Sapiegos buvo paskyrę fundaciją), „Mokytuose žemaičiuose" žinių nerandame. Paminėjęs bemaž visą savo laikų Karpių giminę, L. Jucevičius nedaug teturėjo žinių apie publicistą, politinį veikėją Mauricijų Pranciškų Karpį (Maurycy Franciszek Karp, 1749–1817), vertusį į lenkų kalbą Žano Žako Ruso „Pastabas apie Lenkijos valdymą" (1778), siūliusį 1791 m. seime pripažinti valstiečiams teisę į žemę ir net įsileisti jų atstovus į seimą. Nedaug težinojo L. Jucevičius apie Bilevičių giminę, pažymėjęs niekam šiandien nežinomą Tamošių, o nieko nepasakęs apie kitus, jau nuo XVI a. susijusius su pirmųjų lietuviškų raštų leidėjais (Jonas globojo Abraomą Kulvietį) ir su reformacijos judėjimu Lietuvoje[12]. Ypač žemai lankstėsi L. Jucevičius Giedraičiams, vienam iš jų dedikavo ir

[12] I. Lukšaitė, Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a., Vilnius, 1970, p. 14.

savo veikalą, bet toli gražu neturėjo visos informacijos nei apie J. A. Giedraičio dirbamus lituanistikos darbus, nei apie jo ir Simono išleistus atsišaukimus 1812 ir 1831 m. Vėliau, negyvendamas jau Žemaitijoje, jis nieko nebuvo girdėjęs apie bajorus poetus Antaną Jackų Klementą ir Joną Kobeckį (1765–1823), rašiusius ir lietuviškai.

Nemaža žemaičių, palikusių lietuviškai spausdintų raštų, nepateko į „Mokytus žemaičius“, pvz.: Saliamonas Slavočinskis (Saliamon Slawoczyński Mozerka, XVII a.), Jankevičius ([vardas nežinomas] Jankiewicz, XVII a.), Jurgis Kasakauskis (Georgius Kossakowski, apie 1650–po 1722), Kazimieras Klimavičius (Kazimieras Klimawicius, apie 1720–po 1786), Jonas Jaskaudas (Jan Jaskold, apie 1742–po 1797), Silvestras Rucevičius (apie 1747–1851), Antanas Janikavičius (Janikowicz, Jonikas, apie 1791–1850 ar 1854). Nepateko į L. Jucevičiaus rinkinį Vilniaus akademijos rektoriai žemaičiai: Danielius Butvilas (1585–1682), Antanas Adomas Skorulskis (Antoni Adam Skorulski, 1715–1780), plungiškis gydytojas ir mąstytojas, palaikęs ryšius su garsiuoju astronomu ir matematiku Johanu Kepleriu (Johann Kepler), Florijonas Krauzė-Kruzijus (Florianus Crusius, Krause, XVII–XVIII a.) ir kt.

Antra vertus, suvokiant mūsų dienų ir ano meto informatikos skirtumą, galima tik stebėtis, kaip itin nepalankiomis gyvenimo sąlygomis L. Jucevičius vis dėlto sugebėjo užmegzti tokius plačius ryšius ir surinkti tiek žinių apie rašomus ir parašytus, bet neskelbtus darbus.

L. Jucevičius – žemaičių kunigaikštystės patriotas, nepabrėžiantis taip stipriai Lietuvos integralumo, kaip Simonas Stanevičius, pavaizdavęs Arklio ir Meškos istorinio kelio ir likimo bendrumą. Beje, XIX a. pirmojoje pusėje dažnai vadinta žemaičiais lietuviškai kalbančius istorinės Lietuvos gyventojus, skiriant juos nuo vartojančių lenkų ar baltarusių kalbas. L. Jucevičius jau „Žemaičių žemės prisiminimuose“ aiškiai žymėjo dvi etnografinės Lietuvos sritis: žemaičius ir lietuvius-aukštaičius. Prie Žemaitijos kultūros veikėjų jis skyrė visus tuos, kurie ar Žemaitijoje buvo gimę, ar iš jos kilę, ar joje kurį laiką dirbę. Taip pateko į „Mokytus žemaičius” filosofas Angelas Daugirdas, pagarsėjusios studijos „Apie lietuvių kalbos ir tautos pradžią“ (1808) autorius Pranciškus Ksaveras Bogušas (Franciszek Ksawery Bohusz), matematikas Pranciškus Norvaiša (Franciszek Narwojsz) ir kt., kurių bendrapavardžių L. Jucevičius žinojo esant jo gimtajame krašte. Dėl duomenų trūkumo žemaičiais tapo A. Strazdas, K. Sirvydas, Kazimieras Kontrimas ir kt. Kriterijus, pagal kuriuos L. Jucevičius rinko tinkamus, jo manymu, žmones savo biobibliografijai, nulėmė pats gyvenamasis metas ir au-

toriaus ideologinės bei meninės pozicijos. Feodalizmo irimas to meto Lietuvoje buvo toli pažengęs, nors L. Jucevičiaus intensyviausios veiklos metu reakcija buvo plačiai išsikerojusi. Kitur tuo metu jau pradėjo rodytis ir kapitalizmo pagrindų kritika (prisiminkime, kad netrukus buvo paskelbtas „Komunistų partijos manifestas"). L. Jucevičiaus pasaulėžiūra ir pasaulėjauta nebuvo nuosekli ir vienalytė. Keldamas progresyvias vertybes, jis dažnai liaupsina istoriškai regresyvius faktus, kartais turbūt veikiamas naudojamų šaltinių, į kuriuos L. Jucevičius ne visuomet žiūrėjo kritiškai. Todėl „Mokytuose žemaičiuose" kaip į teigiamus reiškinius žiūrima ir į tai, kas tiesiogiai buvo susiję su feodaline santvarka, ir į tai, kas ją neigė. Svarbiausias kriterijus, pagal kurį L. Jucevičius atrinko minimus savo knygoje asmenis, – kiekvieno jų nors ir menkiausias įnašas į lietuvių raštiją. Autorius stengėsi sudaryti kiek įmanoma išsamiausią lietuviškai rašiusių žemaičių vaizdą. Skelbdamas keturias savo įdomiausias biografijas (A. Strazdo, S. Valiūno, D. Poškos, K. Sirvydo), jis pabrėžė, kad tai rašytojai, rašę *tautine lietuvių kalba*. Kitur jis akcentuoja, kad lietuviškai išleistos knygos yra prieinamos liaudžiai. Tačiau jis dar nepriklauso prie tų, kurie tolo nuo unijinių tendencijų. Jis neriboja lietuvių kalbos vartojimo, pripažindamas jai teises ir moksle, ir literatūroje, tačiau liaupsina Kražių mokytoją Juozapą Narkevičių (Józef Narkiewicz) už tai, kad šis uoliai mokė žemaičius lenkiškai, nepaisydamas, kaip ir daugelis kitų, gimtosios vaikų kalbos ir kartu jų pačių natūralaus vystymosi ir brendimo. Taigi L. Jucevičius nepastebėjo prieštaravimo tarp noro atverti laisvą kelią lietuvių kalbai į mokslą bei literaturą ir neįsileidimo jos į vidurinę mokyklą.

L. Jucevičius – romantikas. Menas jam – šventovė. Todėl kiekvienas, nors ir porą eilėraščių ar poemėlę sukūręs jaunuolis, – jam vertas minėti. Šiuo atžvilgiu jis retai būna kritiškas.

Trečias atrinkimo kriterijus – mokslinė veikla, o kartu su ja – mokslo populiarinimas ir mokymas. Taip pateko į knygą vienas kitas tiesiog išsilavinęs žemaitis ir nemaža vidurinių mokyklų mokytojų, tik, deja, ne patys žymiausieji, bet, išskyrus kelis, tie, kuriuos pažino L. Jucevičius, mokydamasis Kražiuose. Dėkingas mokinys atsidėkojo savo mokytojams geru žodžiu, kritišku žvilgsniu tepaliesdamas ilgametį Kauno mokyklos vedėją S. Laurinavičių. Tačiau L. Jucevičius nebuvo girdėjęs apie žemaitį Jeronimą Stanevičių (1793–po 1854), mokytojavusį Kolainiuose ir parašiusį lietuvišką aritmetikos vadovėlį, kurio nepraleido universiteto cenzūra; apie Simoną Grosą (Simon Gross, apie 1770–1835), dirbusį Dotnuvos ir Kretingos mokyklose ir parašiusį lenkų–žemaičių kalbų žodyną ir žemaičių tarmės gramatiką, apie raseiniškį Dominiką Sutkevičių (Domi-

nik Sutkiewicz, 1782–1849 ar 1854), mokiusį kurį laiką Žemaičių Kalvarijos apskritinėje mokykloje ir sudariusį lietuvių–žemaičių–lenkų kalbų žodyną (1835). Tiesa, suminėti darbai nebuvo išleisti.

Prie tos pačios švietėjų ir mokslo žmonių kategorijos L. Jucevičius priskyrė ir daug dvasininkų, kurių veikla buvo siaurai bažnytinė. Čia išryškėja L. Jucevičiaus ideologinis ribotumas, pereinantis kartais – ir ano meto akimis žiūrint – į reakcines pozicijas, ypač kai jis aklai seka naudojamais šaltiniais, kurių nemaža dalis (ypač apie XVI, XVII, XVIII a. pirmąją pusę) jėzuitų rašyti. Jis liaupsina be jokios atrankos visas religines knygas. Išimtis yra tik viena „Broma, atverta ing viečnastį" (šį leidinį L. Jucevičius klaidingai priskyrė ne tam Mykolui Olševskiui), kurią jis siūlo kone sudeginti ne tik dėl kalbos užteršimo, bet ir dėl paties turinio, panašiai kaip ir M. Valančius[13]. J. Skydelio ir Karolio Virvičiaus (Karol Wyrwicz) biografijose ginami jėzuitai, puolami ir niekinami radikalieji prancūzų švietėjai. Abi šias biografijas L. Jucevičius persirašė iš kitų autorių, palikdamas vis dėlto reakcinius išpuolius.

Tačiau L. Jucevičius anaiptol nesilaikė nuosekliai reakcinių pozicijų. Jis pats, dar klierikas būdamas, buvo puolamas dvasinės vyresnybės dėl pasaulietinio turinio savo sakytame pamoksle (žr. L. Jucevičiaus biografiją jo „Raštuose"), netrukus po „Mokytų žemaičių" L. Jucevičius išdrįso dėl mylimos moters mesti kunigystę, nepasukęs amžiais išmintu veidmainystės keliu. Todėl neatsitiktinai visai originaliai parašytoje A. Strazdo biografijoje L. Jucevičius gėrisi maištinga poeto dvasia.

S. Valiūno biografijoje jis išryškina luominį antagonizmą feodalinėje visuomenėje, kartu kai kurių luomų bei klasių ir tautų kultūrų diskriminaciją, tokią būdingą feodalinei ir buržuazinei santvarkai[14]. Tačiau šį reiškinį fiksuoja L. Jucevičius menininkas (ir „Mokytuose žemaičiuose", ir kituose savo veikaluose, pavyzdžiui, „Lietuvoje"), o ne L. Jucevičius mokslininkas. Jo meninis vaizdas platesnis, sudėtingesnis ir kartu gerokai pažangesnis už jo abstraktų galvojimą, už jo deklaruojamą ideologinę poziciją. Todėl daugeliu atvejų L. Jucevičius savo biografijose praeina pro panašius reiškinius, neatskleisdamas jų reakcingo turinio. Apie socialinių santykių keitimo būtinumą tiesiogiai jis niekur neužsimena, tas tejaučiama emocinėje jo sukurtų meninių paveikslų potekstėje.

L. Jucevičius mažai tepaliečia žmones, kurie vienaip ar kitaip buvo prisidėję prie savojo kampo materialinės kultūros kėlimo.

---

[13] M. Valančius, Raštai, Vilnius, 1972, t. 2, p. 272.

[14] М. Иовчук, Интернационалистическая культура, Коммунист, Москва, 1973, nr. 3, p. 54.

„Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ savo sandara, žanru įsiterpia į senas tradicijas turinčią biografistiką ir drauge į ypač populiarius nuo XVIII a. įvairaus pobūdžio žodynus-enciklopedijas. Mūsų terminais tariant, šį veikalą galėtume pavadinti biobibliografiniu enciklopediniu žemaičių kultūros veikėjų žodynu. Žodį „literatūrinis“ turbūt reikėtų suprasti kaip raštijai, bet ne vien grožinei literatūrai priklausantį dalyką, būtent – spaudinių ir rankraščių aprašą, mūsiškai tariant – bibliografiją. Vis dėlto šis L. Jucevičiaus darbas negali būti be išlygų priskiriamas vien žodynams, nes šio žanro dalykai rašomi moksline kalba, glaustai, stengiantis pateikti kuo didžiausią kiekį informacijos ir vengiant rodyti subjektyvųjį autoriaus santykį su aprašomuoju objektu. O L. Jucevičiaus biografijų stiliai labai įvairūs.

Daugelis L. Jucevičiaus biografijų aprašytos protokoliškai, enciklopediškai laikantis apytikriai šitokio šablono: pavardė ir vardas, kilimo vieta, mokslas ir eitos pareigos, keli gyvenimo bruožai, dorybės, talentai, darbai ir mirtis. Vienur kitur šios žinios sukeičiamos vietomis. Šio tipo biografijose individualiųjų asmens bruožų retai tepasitaiko, taip pat nėra aplinkos ir laiko apibūdinimo. Biografijos dėstyme neatsiranda fabulos užuomazgų, nematyti aprašomo asmens raidos, kitimo. Toms biografijoms būdingas panegiriškas tonas: tai žmonės *nepaprasto mokslo*, *nepaprasto talento*; jei žmogus yra ką nors parašęs iš grožinės literatūros, L. Jucevičius su būdingu romantikams entuziazmu negaili superliatyvų genialumui, pranašiškumui pašlovinti.

Antrąją dorybių grupę sudaro socialinio pobūdžio bruožai: pilietiškumas, atseit, visuomeninio atsakingumo jausmas, rūpinimasis ne savimi, o visuomenės gerove.

Trečioji dorybių grupė primena religinės biografistikos žanrą – hagiografiją (šventųjų gyvenimų aprašymus) – tai pamaldumas, gailestingumas. Vis dėlto L. Jucevičiui svetima žavėtis asketiškumu ir užsisklendimu nuo visuomenės, bruožais, būdingais viduramžiškai žmogaus sampratai. Jis kartu su Šviečiamojo amžiaus žmogumi (tik be šio kovingumo) garbina mokslą bei visuomeniškumą ir, žinoma, kaip tikras romantikas žavisi menu.

Šis dorybių akcentavimas teikia biografijoms didaktiškumo atspalvį ir tam tikro statiškumo bei abstraktumo. Visi šie bruožai buvo būdingi ne moderniajai L. Jucevičiaus laikų literatūrai, o jau buvusiajai. L. Jucevičiaus pateiktos biografijos nuspalvintos panegiriškai. Tipiškame panegirinės biografijos žanre, kuriam iš dalies galėtume priskirti ne vieną L. Jucevičiaus pateiktą gyvenimo

aprašymą, organizuojamasis kūrinio pradmuo yra dorybės, o ne įvykiai, kaip istorinio tipo biografijose[15].

Visai kitą biografistikos žanro tipą sudaro kelios plačios originaliosios jo biografijos – K. Bogušo, D. Poškos, S. Stanevičiaus, bet ypač A. Strazdo ir S. Valiūno. Šių dviejų stilistika ir koncepcija romantiškos, jų pagrindas – poeto konfliktas su pasauliu. Romantizmas yra iškėlęs įvairiais aspektais suvoktų konfliktų: poeto ir Dievo, poeto ir minios. L. Jucevičius užčiuopė esmingą savo gyvenamo meto Lietuvos kultūros raidos konfliktą – poeto susidūrimą su pasauliu socialinėje ir iš dalies nacionalinėje plotmėje. S. Valiūno biografija pradedama emocingai pateiktu kontrastu tarp paniekinto *artojų* luomo žyme paženklinto poeto ir jo talento vertės ir didybės. Šiuo kontrastu paremta visa biografija. Ji monolitiška, plačiais emocingais potėpiais tapyta, o bibliografiniai duomenys įlydyti į visumą. Dramatinė įtampa vaizduojant talentingą poetą plebėją ir titulais bei turtais besipuikuojančias menkystas, turinčias savo rankose valdžią, vis didėja per visą biografiją. *Žmogui beturčiui, neturinčiam dvaro, apdovanotam ugninga vaizduote <...> lieka tik arba likti stoiku, arba eiti į beprotnamį*, – pareiškia L. Jucevičius. Paveikslas baigiamas tartum šviesesniu akordu, kur suskamba viltis, kad genijaus kūryba pragyvens ir neteisingą visuomenės santvarką. Panašiais tonais nutapytas ir A. Strazdo portretas. S. Valiūno biografijoje konfliktas tarp poeto ir feodalų ryškinamas vidiniais poeto išgyvenimais, nutapytais tamsiomis spalvomis, čia – nors konfliktas gilesnis, visas poeto gyvenimas nuskamba šviesiau: L. Jucevičius iškelia A. Strazdo glaudesnius ryšius su lietuvių liaudimi, jo kovingumą, kuris reiškiamas *baironišku sarkazmu*, kaip sako pats autorius, ir demonstratyviu solidarumu su ta pačia liaudimi. Poeto susidūrimas su priešiška jam aplinka jo asmenybės nesugniuždė, jis nėra vienišas, jo kūrybą priima liaudis. Šių dviejų biografijų apibendrinimo plotis ir gylis tikrai svarūs.

Taigi „Mokytų žemaičių“ gyvenimai parašyti kelioms biografistikos kryptims būdingais stiliais, kurių reikšmingiausias – romantinis. Jis originaliausias ir – tai svarbiausia – neabejotinai priskirtinas progresyviajai romantizmo krypčiai.

L. Jucevičius savo filologiniu ir moksliniu pasirengimu neprilygo S. Stanevičiui ar J. Pliateriui, jis labiau literatūros, etnografijos ir iš viso Lietuvos praei-

[15] H. Dziechcińska, Biografistyka staropolska w latach 1476–1627, Kierunki i odmiany, Wrocław–Warszawa–Gdańsk, 1971, p. 62.

ties tyrinėjimo romantiškas entuziastas, o ne metodiškas mokslininkas. Tačiau „Biografinės ir literatūrinės žinios apie mokytus žemaičius“ yra reikšmingas mūsų kultūros palikimo dalykas. Reikšmingas šis darbas savo užmoju duoti žymesniųjų kultūros veikėjų portretais Vakarų Lietuvos kultūros plėtojimosi vaizdą nuo XV a. pabaigos (Martyno Radomiečio, kurio 1499 m. išleista „Agenda“ šiandien laikoma pirmąja spausdinta Lietuvos knyga)[16] ligi pat 1840 m., kai buvo baigta rašyti „Mokyti žemaičiai“.

Įvairios kultūros sritys rinkinyje liečiamos labai nevienodai. Didžiausia dalis skiriama raštijos apžvalgai ir bibliografiniam jos aprašui. Iš šios srities darbų daugiausia dėmesio skiriama lituanistikai, kuri, kaip matėme, anaiptol nėra išsami, tačiau anuo metu buvo reikšmingos pačios pastangos rinkti visas galimas žinias apie lietuviškus raštus ir jas žymėti. Kai kurie L. Jucevičiaus surinkti duomenys tebėra ir šiandien pagrindiniai informacijos šaltiniai, pvz., žinios apie S. Valiūną, jo poemą „Sobieskiadą“ ir „Listy Pośmierckiego“ („Pomirtinio laiškai“), apie D. Poškos verstą Vergilijaus „Eneidą“, apie Juozo Varkulevičiaus (Varkalo, Varkolo) („Šveisk, boba, ridiką“, apie Dominyko Mogėno religinius raštus. Žinoma, ne vienas L. Jucevičiaus pateiktas faktas ar data, atradus naujų šaltinių, buvo patikslinti. Tačiau istoriškai „Mokyti žemaičiai“ praplėtė to meto žinias apie lietuvių raštiją, ypač apie jos kūrėjus.

Žemaičių raštijos lenkų ir lotynų kalbomis apžvalga, atrodo, yra atsitiktinė ir mažiau mokslinė kaip lietuviška. Todėl ji, seikėjant ir ano meto matu, mažesnę turi vertę. Tačiau reikšmingas pats bandymas sudaryti turėjusios savitas tradicijas vienos Lietuvos srities autorių parašytų ir išleistų lietuviškų, lenkiškų, lotyniškų knygų vaizdą.

Be raštijos, į kurią įeina grožinė, mokslinė ir tikybinė literatūra, apžvalgos, naujai nuskamba L. Jucevičiaus noras paliesti ir kitų meno atstovų veiklą. Iš tapytojų randame Pranciškų Smuglevičių (Franciszek Smugliewicz) ir Juozapą Oleškevičių (Józef Oleszkiewicz), iš muzikų – Romualdą Kondratą (Romuald Kondratt), iš architektų – Mykolą Šulcą (Michał Szulz). Iš kitų kultūrinės veiklos sričių, be vieno kito politikos ir ekonomikos veikėjų, daugiausia dėmesio skiriama švietėjams, tarp kurių pateko ne tik su mokykla susiję žmonės, bet ir bažnytinės administracijos atstovai, nes ištisus šimtmečius švietimas pagal tradiciją buvo bažnyčios rankose. L. Jucevičius naujų faktų nepateikia, kaip, pvz., netrukus (1848) pasirodžiusi M. Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“. Nerado atspin-

[16] M. Ročka, Pirmoji Lietuvos knyga (Martyno „Agenda”), Mokslas ir gyvenimas, 1973, nr. 5.

džio jo biografijose mokyklos supasaulėjimo kelias nei organizaciniu, nei turinio atžvilgiu. L. Jucevičius tik smerkia fizinėmis bausmėmis pagrįstą drausmę, o mokymo turinio naujoves pastebi ir teigiamai vertina vien literatūros srityje (jis juk iš esmės literatas, literatūros kritikas ir etnografas!): jis džiaugiasi, pvz., nauju, neohelenistiniu antikinės literatūros ir kalbų traktavimu, kurį atsinešė iš universiteto prof. Gotfrydo Ernesto Grodeko (Gottfried Ernest Groddek) antikinių kalbų seminaro auklėtiniai į mokyklą, tačiau visai nepastebi didžiulės pažangios gamtos mokslų reikšmės mokyklose pirmajame XIX a. ketvirtyje. L. Jucevičiaus dėmesio centre – humanistika.

Rašydamas „Mokytus žemaičius“, L. Jucevičius daugiausia naujumo yra parodęs literatūros srityje. Tai pirmasis Lietuvoje pasaulietinės biografistikos žanro rinkinys, kuriame įvairiausios romantinės biografijos išsiskiria romantišku ligi to laiko Lietuvos raštijos neiškeltų socialinių ir nacionalinių konfliktų aspektu. Pažymėtinas teigiamas L. Jucevičiaus požiūris į liaudiškumą (A. Strazdo biografijoje) ir jo pastabumas iškeliant literatūrinių srovių kaitos reiškinius lietuvių rašytojų kūryboje (S. Valiūno požiūris į romantizmą). Visai teisėtai lietuvių literatūros kritikos istorijoje pažymima: *Savo kritikos progresyviomis mintimis, antifeodaliniu kryptingumu L. Jucevičius skatino demokratines tendencijas literatūroje*[17].

Pateikiant L. Jucevičiaus „Mokytus žemaičius“ lietuviškai, kiek pakeista pagal lietuvių abėcėlę originalo biografijų eilės tvarka, taip pat sulietuvintos kai kurių pavardžių lytys, pvz., originalo A. Drozdovskis pavirto A. Strazdu ir atsidūrė vertimo antroje pusėje. Kai kurių pavardžių lietuviškos lytys dar nėra nusistovėjusios, todėl neaiškumams išvengti čia pat dedamos lenkiškos pavardžių formos.

Visi veikalų pavadinimai tekste verčiami lietuviškai, skliausteliuose jie pakartojami originalo kalba. Pavadinimai ir lietuviški tekstai išskiriami kursyvu.

S. Valiūno, A. Strazdo, D. Poškos ir K. Sirvydo biografijų vertimų pagrindu paimtas Dominyko Urbo vertimas L. Jucevičiaus „Raštuose“, tačiau šių biografijų originalo tekstai „Mokytuose žemaičiuose“ skiriasi nuo spausdintųjų lenkų periodikoje, ypač S. Valiūno biografija.

Tekste ištaisytos aiškios L. Jucevičiaus klaidos, tai pažymėta paaiškinimuose. Paaiškinimuose remtasi spausdinta literatūra, retkarčiais ji papildyta

---

[17] V. Vanagas, Lietuvių literatūros kritikos užuomazgos, Lietuvių literatūros kritika, t. 1, Vilnius, 1971, p. 52.

rankraštine medžiaga. Lietuvių literatūroje populiarūs asmenys komentuojami tiek, kiek būtina; kitur patikslinamos datos, vietovės, bibliografinis aprašas, papildoma vienu kitu biografiniu faktu.

Straipsnis parašytas dviejų autorių: Meilės Lukšienės ir Vytauto Raudeliūno, pavadintas „Įvadas“. Čia spausdinamas leidinyje Liudvikas Jucevičius, Mokyti žemaičiai, Parengė Meilė Lukšienė ir Vytautas Raudeliūnas, redakcinė komisija: K. Korsakas, K. Ambrasas, J. Jurginis, J. Palionis, R. Šarmaitis, Lituanistinė biblioteka, t. 14, Vilnius, 1975, *p. 5–24, skelbtasis jo tekstas.*



◇◇◇

Liudviko Adomo Jucevičiaus laiškai J. I. Kraševskiui

Liudviko Jucevičiaus laiškų Juzefui Ignacui Kraševskiui (Józef Ignacy Kraszewski) žinoma dvylika. Jie apima trejų metų laikotarpį: nuo 1839 m. balandžio 19 d. ligi 1842 m. gegužės 28 d. Ar vėliau korespondencija dar buvo tęsiama, niekur užuominų nerasta. Paties J. I. Kraševskio atsakymai yra dingę. Iš keturių žinomų lietuvių kultūros veikėjų, susirašinėjusių su J. I. Kraševskiu, L. Jucevičius yra pirmasis ir ankstyviausias. Ar jie buvo pažįstami dar studijų metais Vilniuje, ar korespondencija užsimezgė jau kur kas vėliau dėl bendrų domėjimosi sričių, neaišku.

Tuo metu laiškai buvo viena iš svarbiųjų ne tik kultūrinio bendravimo, bet ir informacijos priemonių. Periodinė spauda, ypač tarp sukilimų, buvo caro valdžios varžoma, pats gyvenimo organizuotumas, institucionalumas irgi buvo stabdomas ir kai kuriais atvejais persekiojamas. Rinkti istorinę, etnografinę medžiagą, įsigyti būtinų knygų, tiesiogiai keistis informacija buvo kur kas lengviau tam, kuris turėjo materialinių išteklių, ypač tinkamą padėtį visuomenėje. Ją visų pirma teikė turtas ir aukšta kilmė.

Tuo metu, kai susirašinėjo su L. Jucevičiumi, J. I. Kraševskis neseniai buvo nusipirkęs dvarelį. Nors aristokratijai nepriklausė, bet buvo dvarininkas *de facto* ir jau garsėjo kaip rašytojas ir mokslo veikalų autorius. XIX a. viduryje tai taip pat jau kėlė prestižą. J. I. Kraševskis, tik pirkęs dvarelį, patenkintas rašė tėvams, kad jį kviečiasi garsūs aristokratai: *Kada kada, bet dabar įsitikinau, kad vienokia ar kitokia reputacija labai padeda žmogui pasaulyje, palengvina palaikyti jam santykius, o tai savo ruožtu labai reikalinga.*[1]

L. Jucevičius tuo metu tebuvo vargšas po tolimus Lietuvos kampus kilnojamas vikaras, į kurį, entuziastingai rankiojantį visokią etnografinę, literatūrinę, istorinę medžiagą, dažnas klebonas žiūrėjo kaip į netinkamo elgesio kunigą, kliuvo net jo tonzūros nešiosena ir... akiniai (!). Apie jokį turtą negalėjo būti ir kalbos. L. Jucevičiaus tėvai buvo bežemiai bajorai (metrikuose sūnus užrašytas bajoru) ar praprusę laisvieji valstiečiai žemaičiai – tėvas administravo, gal nuomojo Radavičių Pakėvio dvarelį. Ten ir gimė Liudvikas 1813 m., t. y. metais vėliau už J. I. Kraševskį.

---

[1] J. I. Kraszewski, Listy do rodziny 1820–1863, Opr. Danek W., cz. 1, Kraków, 1982, p. 94.

Mokėsi Liudvikas Kražiuose (1823–1829) per Lietuvos mokyklas vos praūžus mokinių byloms ir suėmimams. Reakcija vis stiprėjo. 1829–1831 m. jis Vilniaus universiteto medicinos fakulteto studentas. Visais savo polinkiais L. Jucevičius – humanitaras. Gydytojo profesiją turbūt rinkosi tiesiog gyvenimiškais sumetimais. Nepaisant įsigalinčios reakcijos, brendo 1830–1831 m. sukilimas, nutraukęs L. Jucevičiaus, lygiai kaip ir tuo metu čia pat studijavusio J. I. Kraševskio, studijas. Skirtumas tik tas, kad L. Jucevičius nuo stiprėjančios jaunimo politinės veiklos laikėsi atokiai, o lenkų literatūroje jau garsėjantis jaunutis J. I. Kraševskis areštuojamas ir paskui policijos prižiūrimas Vilniuje.

Politinis L. Jucevičiaus akiratis tuo metu buvo siaurutis. Mokslui nutrūkus, jis moko minėtų Radavičių dukreles ir kartu veržte veržiasi į literatūrinę bei kultūrinę veiklą. 1834 m. L. Jucevičius išleidžia knygelę lenkų kalba (turbūt savo globėjų, pas kuriuos mokytojavo, padedamas), išdidžiai pavadintą „Liudviko Jucevičiaus raštai“, kurioje sudėti Aleksandro Puškino (Aleksandr Puškin), Vasilijaus Žukovskio (Vasilij Žukovskij), Konstantino Batiuškovo (Konstantin Batiuškov) ir Fransua Fenelono (François Fénelon) kūrinių vertimai į lenkų kalbą. Šalia jų jaunutis autorius išdėstė ir savo „istoriosofiją“: lenkai ir lietuviai išsižadėję savo senų, su gamta derančių papročių, persiėmę prancūzų kultūra (vadinasi, tautos kultūra tuo metu visų pirma jis laiko bajorijos kultūrą), todėl ir ištikusi juos istorinė nesėkmė; vienintelis išsigelbėjimas – bendras kelias su caro Rusija. 1836 m. L. Jucevičius dar išleido mažutę Lietuvos istorijos knygelę vaikams, kurioje tokių reakcingų minčių nebeskelbė, bet ir nepaneigė.

1834–1838 m. L. Jucevičius vėl Vilniuje. Iš pradžių mokosi Dvasinėje seminarijoje, nuo 1836 m. kaip gabus žmogus perkeliamas į Dvasinę akademiją, į tą uždaryto universiteto likutį (šalia Medicinos-chirurgijos akademijos), čia dar pleveno priblėsusi universiteto dvasia. Bet turbūt labiausiai jau visai apsisprendusį atsidėti kultūros istorijai jaunuolį maitino pačios Vilniaus kultūros tradicijos, bibliotekos ir kt. Neatsitiktinai L. Jucevičius susilaukė nesmagumų iš dvasinės administracijos už pratybinį pamokslą apie miesto teatrą. 1838 m. baigęs akademiją, L. Jucevičius paskiriamas vikaru į Švenčionis. 1840 m. perkeliamas į Svėdasus. Mokydamas vieno dvarininko dukrą prancūzų kalbos, jaunas vikaras ją pamilo. Dvasinės administracijos siūlymą persikelti kur nors toliau ir taip užglostyti kylantį skandalą L. Jucevičius atmetė ir nutarė būsimo savo kūdikio motiną vesti. Tais laikais vienintelis įstatymo numatytas kelias buvo abiem sutuoktiniams pereiti į stačiatikybę. 1843 m. Žemaitijoje abu tą formalumą atliko, bet normaliai gyventi negalėjo: visuomenė užvėrė duris. L. Jucevičius su šeima

persikėlė mokytojauti į Vitebsko gubernijos Lepelio miestelį, kur 1846 m. mirė, o žmona su vaikeliu grįžo į gimtąjį kraštą.

Lietuvių kultūros istorijoje L. Jucevičius žinomas kaip etnografijos, ypač mitologijos, rinkėjas, lietuvių tautosakos, literatūros ir mokslo istorijos tyrinėtojas, grožinių kūrinių vertėjas iš lenkų į lietuvių kalbą ir atvirkščiai: jis aktyviai dalyvavo to meto periodikoje, pats bandė ją organizuoti. Nuo 1836 m. L. Jucevičius ima skelbti lietuvių mitologijos, tautosakos straipsnius lenkų ir rusų periodikoje: „Tygodnik Petersburski“, „Сын отечества“, „Piśmiennictwo krajowe“ ir kt. Pirmasis toks straipsnis – padavimas apie Šventosios žvejį Kastytį[2]. Kiek vėliau iš tų straipsnių-publikacijų susidarė atskiri leidiniai. Dar mokydamasis Dvasinėje akademijoje (1837), išleido knygelę „Naujųjų lenkų poetų ištraukos“ („Wyjątki z nowoczesnych poetów polskich“), kurioje yra įvadinis straipsnis apie lietuvių literatūrą lenkų kalba ir silpnoki lenkų romantikų kūrinių vertimai į lietuvių kalbą. Knygelė atkreipė besidominčiųjų lituanistika dėmesį. Joje atsispindi kai kurios Lietuvos kultūrinio gyvenimo tendencijos. Lenkiškai kalbančiai visuomenei L. Jucevičius pateikė apsčiai žinių apie literatūrą lietuvių kalba ir kartu parodė, kad į ją verčiami brandūs to meto lenkų literatūros kūriniai (šia kryptimi L. Jucevičius eis ir toliau, vers ar tik ketins versti populiarius, pavyzdžiui, J. I. Kraševskio, kūrinius). Lietuviškai skaitančią visuomenę jis norėjo praturtinti naujais veikalais ir kartu įrodyti, kaip ne vienas yra daręs, kad lietuvių kalba ne vien valstiečių kalba, kad ji yra ir gali būti literatūros kalba. Tik baigęs akademiją, 1838 m. L. Jucevičius parengė „Žemaitijos bruožus“ („Rysy Żmudzi“); savo veikalą dalimis spausdinęs periodikoje, atskira knygele išleido tik 1840 m.

Taigi 1839 m. pradėjęs susirašinėti su J. I. Kraševskiu, L. Jucevičius jau buvo irgi žinomas, ypač besidomintiems lituanika, nes dažnai rašė į tą pačią periodiką kaip ir J. I. Kraševskis. Pastarojo kūryboje 1839 metus lenkų literatūros istorikai laiko jaunystės periodo pabaiga ir literatūriškai brandžiausio laikotarpio pradžia. Jis jau buvo išleidęs apie 12 knygų, išspausdinęs pirmąjį monografijos apie Vilnių variantą, baigiamąją „lietuviško epo“ „Anafielas“ I dalį „Vitolio raudą“. Tai kartu ir J. I. Kraševskio ypatingo domėjimosi Lietuva laikotarpio dalis. L. Jucevičiui 1839–1842 metai buvo patys intensyviausi, veikliausi. Po 1843 m. porą metų pamokytojavęs svetimame krašte jis mirė (1846). 1839–1846 m. pasirodė šie jo leidiniai: „Lietuvių liaudies priežodžiai“ (1840), „Že-

[2] L. Jucewicz, Castitis, Encyklopedya powszechna, t. 4, Warszawa, 1836, p. 62.

maičių žemės prisiminimai“ (1842), „Lietuvių dainos, verstos Liudviko iš Pakėvio“ (1844), „Lietuva, jos senovės paminklai, buitis ir papročiai“ (1846), likęs rankraštis „Mokyti žemaičiai“ (išleisti „Lituanistinėje bibliotekoje“ 1975 m.), literatūros metraštis-almanachas „Linksmynė“ (1841). Visa tai išleista lenkų kalba, tačiau liaudies papročiams ar kūrybai nusakyti gausiai vartojama originalo, t. y. lietuvių, kalba. Intensyvaus darbo metais L. Jucevičius susirašinėjo ne tik su J. I. Kraševskiu, bet ir su lituanika besidominčiais mokslininkais, kaip antai čekų filologu Vaclavu Hanka (Vaclav Hanka, 1791–1861)[3] – buvo pramokęs net čekiškai, ir su vokiečių orientalistu, rinkusiu ir lietuvių liaudies dainas, Peteriu Bolenu (Peter Bohlen, 1796–1840). J. I. Kraševskiui L. Jucevičius buvo vienas iš informacijos apie Lietuvą šaltinių. L. Jucevičiui ryšys su vis labiau garsėjančiu lenkų rašytoju ir kartu istoriku buvo itin svarbus ne vien dėl galimos abipusės informacijos. Kupinam mokslinių ir literatūrinių interesų, kiek romantiškam vikarui kaip oro trūko atitinkamos intelektualinės atmosferos pačiam darbui. O skelbti parašytus straipsnius ar knygas, neturint tam lėšų ir pažinčių su kūrybine inteligentija, nebuvo lengva. Iš bendravimo su J. I. Kraševskiu ir tikėtasi tos moralinės paramos.

Tarp abiejų korespondentų būta nemaža bendrybių, bet netrūko ir skirtybių. Visų pirma abu jautėsi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės [toliau – LDK] kultūros palikuonys ir tęsėjai. Antai J. I. Kraševskis, augęs pačiame LDK ir Lenkijos pasienyje (Gardino gubernijoje, seniau – Lietuvos Brastos vaivadijoje), nusipirkęs dvarelį su 130 baudžiauninkų netoli Lucko Voluinėje, kuri jau seniai nebepriklausė LDK, 1840 01 22 rašė tėvams: <...> *tikimės* [su žmona] *ramiai ten, nors toli nuo Lietuvos, savo amžių nugyventi. Tokia, matyt, buvo lemtis, kad įsišaknyčiau čia, svetimame krašte, kuris mane priėmė; lietuvis – dabar jau tapau voluinėnu.*[4] Jaunojo J. I. Kraševskio lietuvybė plauko tartum geografinės ir valstybinės-istorinės sąvokos paribyje. L. Jucevičius, gimęs etninėje Lietuvoje ir mokantis lietuvių kalbą, laiške pabrėžia, kad jis kitoks lietuvis: *tikras žemaitis lietuvis*. Vadinasi, esama kažkokio skirtumo tarp etninės Lietuvos gyventojo ir kitų LDK sričių atstovų: priklausymas vienai valstybei iš dalies nebenulemia tautybės. Kitoje vietoje L. Jucevičius įžiūri ir pastebi pačių etninės Lietuvos gyventojų skirtingas lietuviškumo sampratas. Antai gėrėdamasis J. I. Kraševskio „Vitolio rauda“, jis pažymi, kad poema ypač džiaugsis *naujo-*

[3] M. Lukšienė, A. Piročkinas, Liudviko Adomo Jucevičiaus laiškas čekų filologui Vaclavui Hankai, Literatūra, 1973, t. 15 (1), p. 135–144.

[4] J. I. Kraszewski, Listy do rodziny..., p. 94.

sios epochos lietuviai. Žinant tą metą ir šios poemos vertinimą „Aušros“ laikotarpiu, savaime aišku, kad ji virpino jau ne vien LDK patriotines stygas, bet ypač besiformuojančio lietuvių tautinio judėjimo patriotų jausmus. Pats J. I. Kraševskis anaiptol to sąmoningai nesiekė. Tai meno specifikos reiškinys – kūrinys reiškia ne vieną vienintelę prasmę. Pats L. Jucevičius, toks aktyvus ir ieškantis, dėl nepalankių darbo bei vietos sąlygų turbūt nesuskubo aiškiai suvokti to meto Lietuvos kultūrinio gyvenimo pagrindinių tendencijų. Antai buvo girdėjęs apie Motiejų Valančių ir buvo jį kvietęs dalyvauti rašiniais numatomame leisti lenkų kalba almanache-metraštyje „Religinis aukuras“ („Ofiarnik religijny“), bet M. Valančius dar nebuvo išleidęs „Žemaičių vyskupystės“ ir L. Jucevičius vargu ar galėjo tuo metu įžvelgti, kad tai būsimasis *naujos epochos* lietuvių lyderis.

Apie Simoną Daukantą tiek težinojo, kad toks veikėjas yra, bet jo knygų, juo labiau rankraščių, nebuvo matęs, taigi ir apie tuo metu ryškiai išsiskiriančią, daugiausia plebėjinę lietuvių inteligentiją, kovojančią dėl lietuvių tautinės mokyklos, viešo žodžio, apskritai tautinės kultūros, L. Jucevičius gerai nenutuokė. Jis tik jautė kryptį esant, svajojo apie lietuvių literatūrą, drauge su kitais ieškojo jai atramos liaudies kūryboje ir praeityje, tačiau politinė Lietuvos ateitis jam dar nebuvo aiški. Tiesa, jaunystės mintį, kad Lietuvai pakeliui su carizmu, jis pasmerkė ir netrukus ėmė savo knygelę supirkinėti ir naikinti. Politinis jo akiratis vis tiek liko siauras. Kaip ir J. I. Kraševskis, jis rašinėjo į „Tygodnik Petersburski“, lenkų kalba leidžiamą caro valdžios oficiozą. Apie jį buvo susibūręs pats dešiniausias lenkų literatų ir veikėjų būrelis. L. Jucevičius veikiausiai visai nesigilino į laikraščių, kurie ėmėsi jį spausdinti, politines pakraipas, jam visų pirma rūpėjo, kad tik galėtų kur paskelbti savo straipsnius apie Lietuvą. Tarp kita ko, kai kurie dabartiniai mokslininkai, sugretinę jo, kunigo, vedybas ir bendradarbiavimą reakciniame, vadinamajame „koterijos“ leidinyje, daro L. Jucevičių juodžiausiu reakcionieriumi, kone išdaviku[5].

J. I. Kraševskis taip pat rašė į šį leidinį. Ir ne tik rašė. Sumanęs leisti Vilniuje žurnalą „Athenaeum“, jis jo programą derino su „koterijos“ grupe. Tik kiek vėliau, likdamas tokių pačių nuosaikių pažiūrų, ėmė vaduotis iš šios grupės įtakos: nei žurnale, nei kūryboje nevengė aštresnių socialinių ir nesiderinančių su

[5] W. Roszkowska-Sykałowa, Athenaeum Józefa Ignacego Kraszewskiego 1841–1851, Zarys dziejów i bibliografia zawartości, PAN Instytut badań literackich, Ossolineum, 1974. Autorė rašo L. Jucevičių buvus unitą, paskui stačiatikių kunigą ir gretina jį su bažnytinės unijos griovėju, taigi laikomu kone išdaviku Placidu Jankovskiu (p. 7).

katalikišku ortodoksiškumu temų. Santykio su carizmu žurnale visai nelietė – tą diktavo tiesiog žurnalo buvimo ar nebuvimo sąlyga. L. Jucevičiaus požiūrį į šį klausimą rodo didelis pasipiktinimas tais Lietuvos bajorais, kurie 1858 m. lankstėsi atvykusiam į Vilnių carui ir jį liaupsino[6]. Tačiau metas jau buvo kitas, po pralaimėto sukilimo visuomenė jau buvo atsitokėjusi, brendo antrasis sukilimas.

Abiejų rašytojų požiūriai į socialinius reiškinius daugeliu atžvilgių panašūs, nors ne tapatūs. Skyrėsi jų socialinis statusas. Abu buvo priešiškai nusiteikę baudžiavos atžvilgiu, nors J. I. Kraševskis iš dalies ir gyveno iš baudžiauninkų darbo. Abu žavėjosi liaudies kūryba. J. I. Kraševskiui – tai visų pirma senovės atspindžių aruodas. Jam dar svetima mintis, kad liaudis gali turėti ir turi savo kultūrinį gyvenimą, kuris gali būti lygiavertis su kitų socialinių sluoksnių kultūromis. Apie tuo metu Lietuvoje aiškiai ryškėjančią tendenciją formuotis plebėjinei lietuvių inteligentijai, kuri jau ėmė prasikišti pro bajoriškąją, J. I. Kraševskis neturėjo jokios nuovokos. Matyt, ir jo informuotojas nesugebėjo įžvelgti šio reiškinio svarbos, nors pats iš dalies buvo jo dalyvis. Ir J. I. Kraševskis, apysakai „Sfinksas“ (1842) pasiėmęs iš liaudies kilusio inteligento menininko konfliktą su visuomene, tikrai nežinojo to, kas vyko Lietuvoje, nors jo apysakos herojaus tėvas – užsispyręs žemaitis valstietis Rugpjūtis. Rašytojas vaizduoja tėvą ir sūnų be jokių etninių ir kultūrinių savitumų, nė neįsivaizduodamas, ką tokie užsispyrėliai žemaičiai mokėjo pasiekti, kokių plačių kultūrinių interesų sugebėjo turėti; daugumai bajorų, ypač tų sričių, kur tokie reiškiniai tebuvo pavieniai, ilgai liko jie nesuvokiami. Netrukus (1844) išleistame publicistinių apybraižų rinkinyje „Improvizacijos mano bičiuliams“ („Improwizacje dla moich przyjaciół“) J. I. Kraševskis komiškai vaizduoja nepataisomą tamsuolį žemaitį, turbūt bajorą, Terepailą, kuris mėgsta grikių košę. Baigia kūrinėlį apibendrindamas: *<...> net ir Paryžius nepadarys žemaičio šviesiu žmogumi*[7]. Tolimos Lietuvos ir Lenkijos Valstybės *provincijos*, kalbančios nesuprantama kalba, ir bajorai, ir valstiečiai pagal tradiciją atrodė *meškos*, tamsuoliai. Kitokius juos matė L. Jucevičius: valstietį žemaitį gaubė meilės kupinu žvilgsniu, o bajorą, nors

[6] Laiške poetui Lenartovičiui iš Žytomyro J. I. Kraševskis piktinasi ne tiek bajorų lankstymusi, kiek kalbėjimu Lietuvos vardu, *kurią, atrodo, atskiria nuo visų kitų ir nori nutraukti kančios sąjungą* (suprask, uniją). Žr.: J. Kraszewski, T. Lenartowicz, Korespondencja, PAN Instytut badań literackich, Ossolineum, 1963, p. 54.

[7] J. I. Kraszewski, Improwizacje dla moich przyjaciół, Warszawa, 1844, p. 33.

ir pabardamas, laikė savu, mielu žmogumi. J. I. Kraševskis tik vėliau, lietuvių tautiniam judėjimui išaugus, susidūręs su valstiečių kilmės lietuviais, savo požiūrį keis.

Susirašinėjimo su L. Jucevičiumi laikotarpiu J. I. Kraševskis, šalia literatūros nacionalumo (galvodamas apie lenkų literatūrą), gynė valstiečio kaip žmogaus ir valstiečio kaip literatūros personažo teises. Po 30 metų (1874), leisdamas pakartotinai kai kuriuos savo kūrinius, jis rašys apie mūsų aptariamo laikotarpio savo paties kūrybą: *Tada gulė širdį rūpestis įvesdinti į apysakas mūsų pačių tikrąjį pasaulį vietoj konvencionalių paveikslų ar net saloninių istorijėlių, kurios niekad neturi nei kitos spalvos, nei pobūdžio, tik kosmopolitinį. Gulė širdį taip pat rūpestis, kad mene būtų lygiateisės tos visuomenės klasės, kurios ligi tol neturėjo teisių nei į sceną, nei į romaną, nei į paveikslą, nebent apvilktos valdiško siuvėjo sukirptais rūbais.*[8]

Pagrindinė jungtis tarp abiejų korespondentų – tai domėjimasis Lietuvos praeitimi, jos kultūros paminklais. J. I. Kraševskis tuo laikotarpiu Lietuvos temą apmąsto ir grožiniais, ir moksliniais veikalais. Jis buvo pasinėręs į lituaniką ir jam atrodė, kad jau yra pasiekęs kūrybos viršūnes. Antai laiške tėvams (1842 m. vasario pabaigoje) poemos „Anafielas" antrąją dalį „Mindaugas" vadina <...> *svarbiausiu savo gyvenimo veikalu, kuris, sako, sudarysiąs man didžiausią šlovę*[9]. Prie šios nuomonės formavimosi, be abejo, bus prisidėjęs ir L. Jucevičius: jis liaupsino visa, ką tik rašė jo bičiulis. Jį patį, romantiškai nusiteikusį, žavėjo ir poetiškas istorijos rūbas, ir bandymas periodizuoti Lietuvos kultūros raidą etapais. Laiške čekų mokslininkui V. Hankai Liudvikas iš Pakėvio rašo: pagoniškasis Lietuvos kultūros laikotarpis – „Vitolio rauda", kovos su Kristaus kryžiumi –„Mindaugas", krikščioniškasis – „Vytauto kovos"[10]. Deja, J. I. Kraševskio palikime poema neteko to aukšto rango, kuriam priskyrė ją ir autorius, ir L. Jucevičius – šiandien J. I. Kraševskis vertinamas už prozą. Bet istorijos raidoje poema atliko savo vaidmenį.

J. I. Kraševskiui Lietuvos tema, nors ja domėjosi apie dešimtį metų, man atrodo, yra vienas iš lenkų tautos likimo, galimų jos prisikėlimo kelių apmąstymų sandų. Tai didžioji visos XIX a. lenkų literatūros tema. Po nepasisekusio

---

[8] W. Danek, Józef Ignacy Kraszewski, Profile, Warszawa, 1973, p. 167–168.

[9] J. I. Kraszewski, Listy do rodziny..., p. 104. Plg. K. Domeika, J. Kraševskio ryšiai su Lietuva ir lietuvių literatūra, Lietuvių kalba ir literatūra, t. 6, Vilnius, 1962, p. 279.

[10] M. Lukšienė, A. Piročkinas, Liudviko Adomo Jucevičiaus laiškas čekų filologui Vaclavui Hankai..., p. 140.

1830–1831 m. sukilimo, kaip ir po 1863 m. nesėkmės, tautos politinės ir kultūrinės raidos analizė istoriniu požiūriu buvo būtinybė: be tokios analizės negalima prognozuoti ateities. Kone pusantro šimto metų trukusiu nepriklausomybės praradimo laikotarpiu svarstyta kultūrinės atsparos klausimai, ieškota politinių ir kultūrinių sąjungininkų. Tas pats dešinysis „koterijos“ sparnas galvojo apie sąjungą su slavofilais. Ak, ir Adomui Mickevičiui vienu tarpu klostėsi vizija gelbėtis per mistiniais ryšiais susietą slavų bloką. Lietuva, feodalinės Respublikos dalis, besikeičiančiame laike ne vien praeities, bet ir dabarties bei ateities faktas. Ji ne tik egzotiška, romantiška tema, bet kartu ir politinė tikrovė.

Lenkų tyrinėtojas Stefanas Sveževskis (Stefan Świeżewski)[11], paskutiniu metu naujai analizavęs J. I. Kraševskio požiūrio į Lietuvą niuansus, pastebėjo tam tikrą jo kaitą, nors J. I. Kraševskio korespondencijos su vėlesniais už L. Jucevičių lietuvių veikėjais nelietė (apie juos turbūt nė nežinojo). Per visus tris Lietuvai skirtus Vilniuje išleistus istorinius J. I. Kraševskio veikalus („Vilnius“, t. 1–4, 1840–1842 m.; „Lietuva“, t. 1–2, 1847–1850 m.; „Vytauto laikų Lietuva“, 1850 m.) eina mintis: atverti akis į kiekvienos tautos nepriklausomybės problemą[12]. Ir štai pirmajame veikale pažymima, kad lietuviai kaip tauta pirmiausia reiškėsi per pagonybę, o svetimos kilmės *kunigasai* buvę prieš senąją teokratinę santvarką, skatinę lietuvius nukariavimams, kurių šie nepajėgė suviršinti. Monografijoje apie Vilnių J. I. Kraševskis teigė, kad Lenkija įsiurbusi Lietuvą[13] ir ji likusi tik Lenkijos mėgdžiotoja. „Lietuvoje“ šio kaltinimo nebeiškilo, o paskutiniame veikale jau atsirado tezė, kad dar prieš uniją Lietuva nebeturėjo tautinės asmenybės statuso ir todėl Lenkija jai nešė tik pažangą[14].

Tačiau nuo Johano Gotfrydo Herderio (Johann Gottfried Herder) laikų vis giliau leidžia šaknis mintis, kad kiekvienos tautos liaudis yra pagrindinė tautiškumo reiškėja ir puoselėtoja. Tai iš esmės prieštarauja tariamajam kultūriniam Lietuvos beveidiškumui dar XVI a. Šito J. I. Kraševskis tada nesvarstė, į lietuvių tautosaką jis žiūrėjo kaip į senovės reliktus. Būdamas tokių pažiūrų, J. I. Kraševskis susirašinėjo su L. Jucevičiumi. Kiek vėliau, jau lietuvių tautiniam judėjimui labiau pasistūmėjus ir pačiam J. I. Kraševskiui susidūrus su kiek kitokiais lietuvių kultūros veikėjais, turėjo kisti ir jo požiūris į Lietuvą. Jau 1863 m. forma-

[11] S. Świeżewski, Józef Ignacy Kraszewski jako historyk Litwy, Kultura i społeczeństwo, t. 22, 1979, nr. 4.

[12] Ten pat, p. 109.

[13] J. I. Kraszewski, Wilno, t. 1, p. 107.

[14] S. Świeżewski, Józef Ignacy Kraszewski jako..., p. 118.

vosi nebe Lenkijos ir Lietuvos unijos, o federacijos idėja. Ji Lenkijoje plėtojosi įvairiais pavidalais (prisiminkime kad ir XX a. jos formas!). Federacijos atveju iškyla partneriškumo požymis. Tada ir savarankiškumo laipsnis teoriškai gali būti pripažįstamas didesnis.

Štai į tokį ne visai ligi galo išsikristalizavusį idėjų laikotarpį įsiterpia L. Jucevičiaus dialogas su J. I. Kraševskiu. Abu aiškinosi, tyrinėjo, vertino ir darė išvadas iš dar palyginti ne taip gausių duomenų. Pats L. Jucevičius dar tik formavosi savo pažiūras. Jo akiratis siaurokas, jam plėsti ir sąlygos kur kas prastesnės nei J. I. Kraševskiui. L. Jucevičius be išlygų aukština lietuvių liaudies kultūrą, ypač senuosius pagonybės likučius kaip savitumo, tautiškumo įrodymus. Čia jų mintys sutampa.

Tik L. Jucevičiaus akys nukreiptos ir į dabartį, ir į ateitį; J. I. Kraševskiui lietuvių liaudies kultūra – daugiau teorija, L. Jucevičiui – gyvenimo dalis. Jis tiki, kad tai yra pagrindas nacionalinei lietuvių literatūrai išaugti. Apie ją jis galvoja kaip apie esamą ir ateities faktą. Tokia literatūra skiriama visai tautai. Jis pats verčia ar ketina versti žymiuosius lenkų literatūros kūrinius į lietuvių kalbą. Renka žinias apie „mokytus" žemaičius, literatus, mokslininkus, mokytojus, nepaisydamas, kuria kalba jie veikė Lietuvos kultūros labui, siekia pateikti Lietuvos inteligentijos darbų panoramą. Rašo ir apie LDK kultūrą. Unijos neliečia, iš viso konfliktinių situacijų politikoje vengia. Niekur neužsimena apie lietuvių kalbos teises mokykloje, nors svajoja apie nacionalinę lietuvių literatūrą, kurią turbūt kurtų tas „naujųjų" laikų lietuvis. Bando išprašyti J. I. Kraševskio, kad šis duotų kampelį savo žurnale straipsniams lietuvių kalba. Atsakymo nesulaukė. Ši mintis iš dalies pastebima Juzefo Kšečkovskio (Józef Krzeczkowski) „Birutos" almanacho 1837, 1838 m. pasirodžiusiuose tomeliuose: pirmojo titulinis puslapis pradedamas lietuvių liaudies dainos „Aš padainuosiu dainų dainelę..." posmeliu. Antrajame pateikiamas visas Silvestro Valiūno „Birutės" tekstas (tik jis laikomas liaudies daina) lietuvių kalba. Pats L. Jucevičius „Linksmynėje", nepaisant perdėm lietuviškos tematikos, atskiro skyrelio kūriniams lietuvių kalba nesudarė, bet mintis apie šiokią ar tokią lietuvišką periodiką ore jau tvyrojo. Netrukus ši mintis įgaus aiškų pavidalą (Laurynas Ivinskis, Mikalojus Akelaitis, Motiejus Valančius), lygiai kaip ir mokyklos, ne tik pradinės, bet ir vidurinės, lietuvių kalba idėja (S. Daukantas, Ambraziejus Pranciškus Kašarauskis, ypač M. Valančiaus lietuviškos gimnazijos 1864 m. projektas). Treji metai korespondencijos – nedidelis laiko tarpas. L. Jucevičiui ji buvo reikšminga, ypač moraliniu atžvilgiu: bendravimas su žymiu rašytoju drąsino jį intensyviame lituanikos

darbe. J. I. Kraševskiui, be abejo, tai buvo tik epizodėlis, bet vis dėlto teikiantis naujos informacijos sudėtingu istorijos laikotarpiu, davęs turbūt ne vieną akstiną istoriniams apmąstymams. Mums – tai įdomus istorinis puslapis, atskleidžiantis tautinės kultūros savimonės formavimosi Lietuvoje vieną sudėtingą tarpsnį.

Čia spausdinamas leidinyje Lietuvių kultūros veikėjų laiškai J. S. Kraševskiui, Parengė Bronius Genzelis, Genovaitė Gustaitė, Meilė Lukšienė, Vladas Žukas, Lietuvos mokslo paminklai, Vilnius, 1992, *p. 22–34, skelbtasis straipsnis pavadinimu „Liudvikas Adomas Jucevičius". Tame leidinyje yra ir M. Lukšienės komentarai A. Jucevičiaus laiškams I. J. Kraševskiui, jie čia neskelbiami.*

◇◇◇

Liudviko Adomo Jucevičiaus laiškas čekų filologui Vaclavui Hankai

Lietuvių literatūros specialistams jau žinoma, kad Liudvikas Adomas Jucevičius (1813–1846) yra susirašinėjęs su čekų poetu ir filologu Vaclavu Hanka (Václav Hanka, 1791–1861)[1]. Čia publikuojamas L. Jucevičiaus laiškas Hankai, reikia tikėtis, kiek detaliau nušvies to susirašinėjimo pobūdį.

L. Jucevičiaus laiškas saugomas Čekų literatūros archyve (Archiv Pamâtniku nârodniho pisemnictvi, Praha). Daugiau L. Jucevičiaus laiškų ar kitokių su juo susijusių dokumentų šiame archyve nerasta. Publikuojamame laiške L. Jucevičius rašė, kad kartu siunčiąs ir kelis savo rašinėlius: šiuo metu nežinoma, ar tie rašinėliai buvo kur spausdinti, ar jie išliko kuriame archyve.

Archyvo darbuotojai parūpino L. Jucevičiaus laiško elektrografinę kopiją, kuri atiduota Vilniaus universiteto Mokslinei bibliotekai.

Kaip rodo laiško turinys, L. Jucevičius juo kreipiasi į V. Hanką, prašydamas padėti jam užmegzti santykius su čekų filologais. Kas galėjo paskatinti Svėdasų, tolimosios Lietuvos užkampio, vikarą kreiptis į V. Hanką? Neturint tikslių duomenų, galima šį laišką sieti su 1838 m. žurnale „Časopis Českého Museum“ išspausdinta lietuvių literatūros apžvalga, kurios anoniminis autorius buvo Pavelas Josefas Šafaržykas (Pavel Josef Šafařik, 1795–1861). Joje labai palankiai įvertinta ir L. Jucevičiaus knygutė „Ištraukos iš naujųjų lenkų poetų, išverstos į lietuvių kalbą“ (Vilnius, 1837). Įdomu, jog apžvalgos autorius P. J. Šafaržykas, remdamasis kažkokiais kitais šaltiniais, dešifruoja knygutės pratarmės inicialus L. A. J., kad tai esąs L. Jucevičius, vienas iš naujųjų lietuvių išsimokslinusių poetų[2]. Laiške L. Jucevičius nurodo, kad kažkas jam sakęs, jog jo pratarmė, išspausdinta lenkiškame savaitraštyje „Tygodnik Petersburski“, buvusi išversta čekiškai ir paskelbta periodiniame leidinyje „Muzeum“. Ar L. Jucevičiaus minima pratarmė yra toji pati, kuria remiasi P. J. Šafaržykas? Reikėtų dar patikrinti.

Šiaip ar taip, išgirsta žinia apie giriamąjį jo literatūros darbo įvertinimą, kad ir gerokai pavėluota, galėjo paskatinti L. Jucevičių kreiptis į V. Hanką. Bet kodėl į V. Hanką?

---

[1] Žr. L. A. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, p. 20–21, 585–586, 675.

[2] Časopis Českého Museum, Dwanâcty ročnik, 1838, p. 254–255.

Netikslus žurnalo pavadinimas „Muzeum“ L. Jucevičiaus laiške rodytų, kad autorius paties žurnalo nebuvo matęs ir nežinojo, kas yra jo redaktorius. Tuo tarpu apie V. Hanką ir jo „Dvůr Kralovės rankraštį“ jis galėjo būti girdėjęs ir skaitęs (laiške L. Jucevičius guodžiasi negalėjęs susipažinti su originalu).

V. Hanka čekų literatūroje yra tokia nepaprasta figūra, jog, apibūdinus jį nors ir keliais žodžiais, bus aišku, kodėl L. Jucevičius kaip tik jam rašė laišką. V. Hankos originalioji kūryba nėra nei gausi, nei reikšminga: tėra tik du tomeliai „Dainų“ (1815, 1816). Jis labiau pasižymėjo kaip serbų, lenkų ir rusų liaudies dainų vertėjas ir senosios (XIV ir XV a.) čekų literatūros veikalų leidėjas. Be to, jis yra parašęs čekų, rusų ir lenkų kalbos vadovėlių.

Tačiau V. Hanka labiausiai išgarsėjo visame to meto slavistikos pasaulyje vadinamuoju Dvůr Kralovės (Dvůr Kralové) rankraščiu: 1817 m. spalio 16 d. Dvůr Kralovės mieste vienoje bažnyčioje jis rado senovišką rankraštį su šešiomis epinėmis giesmėmis, dviem lyrinėmis-epinėmis poemomis ir šešiomis dainomis. Rankraštis, sprendžiant iš kalbos ypatybių ir kitų požymių, galėjęs būti iš XIII a., o dvi epinės giesmės vaizdavusios dar senesnius laikus: IX a. čekų kovas su frankais, kurie veržėsi į šalį, ir XI a. pradžios susirėmimus su lenkais.

1818 m. lapkričio mėnesį anoniminis asmuo atsiuntė Čekų muziejui dar vieną rankraštį, rastą Zelena Hora mieste. Šis taip pat buvo datuojamas IX ar X amžiumi.

Šie ir dar keli vėliau rasti „senoviški“ rankraščiai sukėlė jaunosios čekų kartos entuziazmą: tai buvo jiems čekų literatūros ir kultūros senumo, pralenkiančio ir vokiečių literatūrą, įrodymas. Šių rankraščių autentiškumu patikėjo nemaža romantiškai nusiteikusių filologų ir kituose slavų kraštuose. Tačiau atsirado skeptikų ir net priešininkų, pirmiausia iš vokiečių filologų. Bet ir toks filologas ir istorikas kaip Josefas Dobrovskis (Josef Dobrovský, 1753–1829), žymiausias XVIII a. pabaigos čekų atgimimo veikėjas, 1824 m. viename straipsnyje pripažino, kad Zelena Horos rankraščio poema „Libušos teismas“ esanti tik literatūrinė falsifikacija. J. Dobrovskio autoriteto neužteko: kilo didžiausia polemika, kuri nepaprastai išgarsino V. Hankos vardą. Dėl šių rankraščių autentiškumo polemizuota daug metų ir po V. Hankos mirties, kol buvo galutinai įrodyta, kad visi šie radiniai pagaminti kelių patriotiškai nusiteikusių literatų, vadovaujamų V. Hankos. Tuo metu, kai L. Jucevičius rašė V. Hankai, šis buvo savo šlovės zenite. Tą jo šlovę didino ir tai, kad jis, kaip Čekų muziejaus bibliotekininkas, labai stropiai ir karštai rinko ir kaupė slavistinę literatūrą. Nemažas buvo V. Hankos nuopelnas, kad Praha tapo žymiu, gal net žymiausiu XIX a. pirmosios pusės

slavistikos centru. Čekų muziejus buvo vakarų, rytų ir pietų slavų filologų tarpininkas, padėjęs jiems susitikti, susipažinti ir keistis savo laimėjimais. Praha tapo savotiška Meka, kurią kiekvienas slavistas laikė savo pareiga aplankyti, kad atiduotų V. Hankai deramą pagarbą. Tad visai suprantamas tas L. Jucevičiaus patetiškas kreipimasis į V. Hanką kaip į asmenį, kuris rūpinasi visų slavų šlove.

L. Jucevičiaus greičiausiai nebuvo pasiekusi diskusija dėl rankraščių autentiškumo. O jeigu ir buvo išgirdęs kokį gandą, tai nesunku jam buvo pamanyti, kad tai ne kas kita kaip slavų priešų intrigos. L. Jucevičiaus laiškas susilaukė Čekijoje plataus atgarsio: keliskart jis buvo komentuojamas spaudoje. Antai 1841 m. Karelas Vladislavas Zapas (Karel Vladislav Zap, 1812–1871) žurnale „Časopis Českého Museum“ išspausdino straipsnį „Lenkų literatūra (Laiškas redaktoriui)“. Apžvalgoje labai palankiai minimas Vilniuje išspausdintas L. Jucevičiaus rinkinėlis „Lietuvių liaudies priežodžiai“ (1840). Įdomu, kad apžvalgos autorius apgailestavo, jog L. Jucevičius neįdėjęs priežodžių originalo kalba, ir kartu reiškia viltį susilaukti daugiau L. Jucevičiaus darbų apie lietuvių senienas.

Žurnalo redaktoriui toji K. V. Zapo apžvalga rodėsi esanti nepilna, todėl jis, remdamasis iš V. Hankos gautu laišku, duoda nemaža papildomų faktų apie Vilniaus literatūrinį gyvenimą. Jis taip pat smulkiai referuoja ir paties L. Jucevičiaus leidybinius ir kūrybinius planus[3]. Paskui ilgus dešimtmečius šis L. Jucevičiaus laiškas nebuvo cituojamas ir komentuojamas, kol 1894 m., praėjus penkiasdešimt trejiems metams, jį vėl citavo ir juo rėmėsi, apibūdindamas XIX a. vidurio literatūrinį gyvenimą Vilniuje, čekų rašytojas Edvardas Jelinekas (Edvard Jelinek, 1855–1897). Apybraižoje „Pohledy do Litvy“ („Žvilgsniai į Lietuvą“) nurodė, kad L. Jucevičius, Liudvikas iš Pakėvio, susirašinėjęs su V. Hanka ir kad jo laiškas esąs V. Hankos rankraštyne[4]; išnašoje pateikiama ir ilgoka laiško ištrauka. Po metų toji apybraiža išėjo atskira knyga, kur vėl visa pakartojama apie L. Jucevičių[5].

Čekų filologai naudojosi ne tik L. Jucevičiaus laišku, bet ir jo spausdintais darbais ir laikė jį žymiausiu to meto lietuvių literatu. Jų nesuklaidino ir tai, kad jis daugiausia rašė lenkiškai.

Kokiu mastu L. Jucevičius buvo populiarus Čekijoje, rodo tokie faktai. Antai Čekų nacionalinio muziejaus (České narodni museum) Prahoje biblioteka turi nemaža jo knygų, kurios ten pateko, matyt, tuoj po jų išleidimo. Pavyzdžiui,

---

[3] Časopis Českého Museum, Patnâcty ročnik, 1841, p. 349.

[4] E. Jelinek, Pohledy do Litvy, Světozor, XXIX, 1894, nr. 52(1481), p. 617.

[5] Pohledy do Litvy, Podäva Edvard Jelinek, V Praze, 1895, p. 123.

yra net trys egzemplioriai jo knygos „Žemaičių žemės prisiminimai“ (1842), po du egzempliorius „Lietuvos“ (1846) ir „Lietuvių dainų“ (1844) ir viena knygutė „Instrukcya Jakoba Sobieskiego“ („Jokūbo Sobieskio instrukcija“; Vilnius, 1840). Žurnale „Časopis Českého Museum“ (1841, p. 483) yra informacija, kur nurodoma, kad muziejus, be kitų knygų, yra gavęs „Linksmynę“ (1841) – L. Jucevičiaus išleistą metraštį.

L. Jucevičiaus knygas „Žemaičių žemės prisiminimai“ ir „Ištraukos iš naujųjų lenkų poetų, išverstos į lietuvių kalbą“ turėjo ir P. J. Šafaržykas savo bibliotekoje[6].

Daug medžiagos L. Jucevičiaus raštuose rado savo kūrybai žymus čekų poetas Julijus Zejeris (Julius Zeyer, 1841–1901), sukūręs lietuviška tematika poemą „Algirdas Geištaras“, kelias balades (pvz., „Jūratė“) ir lyrinių eilėraščių.

Tad L. Jucevičius, supažindindamas laišku ir savo raštais čekus su lietuvių literatūra, didžiai nusipelnė.

Mūsų dienų skaitytojui, žinoma, tiek visoje L. Jucevičiaus veikloje, tiek jo laiške gali kilti ir tam tikrų klausimų bei neaiškumų. Pavyzdžiui, L. Jucevičiaus laiške pirmasis sakinys suponuoja mintį, kad lietuviai esą slavai (<...> *visų lietuvių brolių vardu nusilenkti<...> už Jūsų rūpinimąsi mums visiems bendro slavų vardo šlove*). Jeigu autorius ir būtų taip iš tikrųjų galvojęs (laiške pasakyta vis dėlto gana miglotai), tai jo negalėtume per daug kaltinti: dėl lietuvių ir slavų santykio tuo metu ir žymūs, kvalifikuoti filologai nemaža abejojo. Antai žinomas lietuvių liaudies dainų vertėjas Františekas Ladislavas Čelakovskis (František Ladislav Čelakovský, 1799–1852) antrajame „Slavų dainų“ tome (1825) įdėjęs ir tris lietuvių liaudies dainas, rašė, kad nesą dar aišku, kam priklausanti lietuvių kalba[7]. Žinoma, iki 1841 m. kalbotyra toli pažengė, bet L. Jucevičius, nebūdamas kalbininkas ir būdamas izoliuotas nuo mokslo centrų, vargu ar galėjo tą pažangą sekti. Pagaliau Augustas Šleicheris (August Schleicher) net 1853 m. vienoje savo išspausdintoje paskaitoje turėjo įsakmiai pabrėžti, kad *nors lietuvių kalba yra artimesnė giminaitė slavų kalboms negu kuri kita, vis dėlto jokiu būdu negali būti laikoma slavų tarme*[8].

---

[6] Žr. Catalogus librorum, incunabulorum, codicum manuscriptorum, chartarum geographicarum, quae dim ad bibliothecam Pauli Josephi Safarik pertinebant, Windobonae, 1862, p. 62–63.

[7] Cit. pagal: Fr. L. Če1akovský, Slovanské národní písně, K vydání připravil Karel Dvořák, v Praze u Ladislava Kuncíře (1946), p. 714.

[8] A. Schleicher, O jazyku litevském, zvláště ohledem na slovansky, Čteno vposezeni sekei filologické král, České Spplečnosti Nauk dne 6. června 1853, Časopis Českého Museum, Dvacátého sedmého ročniku, 1853, p. 334.

Krinta į akis, kad L. Jucevičiaus laiške nenurodyta nė viena lietuviška knyga. Tuo stebėtis nereikėtų: L. Jucevičius apibūdina tik pastarųjų dvejų trejų metų leidinius, t. y. literatūros naujienas. O tais metais lietuvių kalba, be įvairių religinių raštų Lietuvoje ir Rytprūsiuose ir kelių mokyklai skirtų vadovėlių, neišleista nė viena knyga, kuri būtų turėjusi kokios nors literatūrinės ir mokslinės vertės. Anksčiau išspausdintos svarbesnės knygos ir raštai bei jų autoriai (Liudvikas Rėza, Simonas Stanevičius, Kristijonas Donelaitis, Dionizas Poška, Jurgis Pliateris) buvo paminėti „lštraukų iš naujųjų lenkų poetų, išverstų į lietuvių kalbą" pratarmėje.

Dauguma laiške V. Hankai minimų rašytojų ir jų kūrinių žinomi iš „Raštuose" esančių dalykų, ypač iš L. Jucevičiaus laiškų J. Kraševskiui. Todėl, taupant vietą, sutampantys komentarai čia nekartojami: juos nesunku rasti L. Jucevičiaus „Raštuose"[9].

L. JUCEVIČIAUS LAIŠKO ORIGINALAS

Pozwól Czcigodny Panie nieznajomemu lesistej Litwy mieszkańcowi, powitać siebie duszą i sercem prawego Sławianina, oraz w imieniu całej Litewskiej braci, złożyć Mu hołd najwyższej wdzięczności, za Jego starownictwo o sławę wspólnego nam wszystkim Sławian nazwiska.

Przy niniéjszem dołączam Panu Dobrodziejowi kilka moich pisemek: niech one posłużą za znak tej czci jaką ku Niemu jestem przejęty.

U nas w Litwie, dziś szczególniej piśmiennictwo Polskie jest ożywione: Michaił Grabowski, kończy drukować swoje narodową powieść z dziejów Kozaczyzny p. t. „Stanica Hulajpolska" w 5 tomach i już przygotował do druku „Ukrainę dawną i teraźniejszą".

Niespracowany Józef Ignacy Kraszewski, wydaje pismo periodyczne „Athenaeum" wyszło już 5 sposzytów; dwa pierwsze tomy nie odpowiedziały oczekiwaniom czytającej publiczności, lecz zato następne sowicie wynagrodziły ich niedostatek; śmiało zapewnić mogę, że to pismo, stoi dziś na czele wszystkich pism czasowych wychodzących w ziemiach dawnej Polski. Oprócz tego wydaje Kraszewski „Historję miasta Wilna", dwa tomy już prassę drukarską opuściły; z tego cośmy czytali, rokujemy, że to dzieło odpowie wszystkim naszym żądanion pod względem wiadomości o stołecznym grodzie Litwy.

Tenże wydaje u Zawadzkiego swoje powieści p. t. „Szkice historyczne i fantastyczne"; wyszły: „Całe życie biedna", „Mistrz Twardowski" 2 t., „Stań-

[9] L. A. Jucevičius, Raštai, p. 615–679.

czykowa kronika", „Historja o bladej dziewczynie z pod Ostrej Bramy", „Pan Karol", „Cztery wesela" i improwizacja „Było nas dwoje". Kończy się drukować: „Ostatnia z książąt Słuckich". Znajome zapewne już Panu, jego narodowy Litewski poemat: „Witolo rauda", jest to tylko pierwsza część ogromnej Litewskiej epopei, którą autor już wykańcza; nosić ona będzie tytuł ogólny „Anafielas", część pierwsza poganizm, – „Witol", druga, walka z krzyżem Chrystusowym, – „Mindowe", trzecia nakoniec Litwa Chrześcijańska, – „Witold".

Adam Jocher, wydał już 8-my sposzyt „Obrazu bibliograficznego nauk w Polsce". Jest to rzeczywiście (jak powiedziano w „Tygodniku Literackim") narodowy testament, czyli święte przymierze łączące przeszłość z przyszłością.

Aleksander hrabia Przeździecki wydał: „Podole Wolyn i Ukraina" t. 2 i „Próby dramatyczne", wkrótce wyjdzie z druku trzeci tom „Podola".

Ksiądz Ignacy Hołowiński, kończy drukować swoje kompletne tłómaczenie dzieł Szekspira, i wkrótce wyjdzie jego „Podróż do ziemi Świętej", którą odbył w roku 1839.

Ksiądz Placyd Jankowski ex-unita, dziś wyznania Greko-rossyjskiego, wydał „Pisma przedślubne i przedsplinowe", oraz powieść p. t. „Zaścianek".

Aleksander Groza, wydaje tu pismo niby periodyczne pod tytułem „Rusałka".

Michał Choroszewski, wydrukował u Zawadzkiego, dzieło nader ważne „O wychowaniu kobiet".

Z wyliczanych tu dzieł, widzieć Pan możesz, że nasi pisarze w Litwie w poważniejszej materyi tylko piszą i starają się w swoich utworach o treść pożywniejszą. – Nie wspominam Panu nic o tłómaczeniach najwzorowszych nawet, jak Hercna, Szlegla i innych.

Ja w tym roku zamierzam wydać dwa noworoczniki, jeden czysto religijnej treści p. t. Ofiarnik materiały już gotowe: złożyli się nań PP. Grabowski, Kraszewski, Tyszyński, Siostra Marja, ks. Wołonczewski, Jezierski Pieńkiewicz i inni – drugi zaś „Linksmine" (cz. 2). – Moie „Wspomnienia Żmudzi" wkrótce prassę drukarską opuszczą. Pracuję teraz ciągle nad „Badaniami starożytności Litewskich" i mam już przygotowanych do druku kilkaset pieśni gminu Litewskiego, ze wstępu wyjątek przed kilku laty był drukowany w „Tygodniku Petersburskim", z którego został przełożony (jak mi mówiono) na język czeski, i umieszczony w piśmie czasowem wychodzącem w Pradze p. t. „Muzeum".

Może Panowie pracując nad Słowiańszczyzną, patrzebujecie jakich wiadomości o Litwie i Białorusi co ze mnie być może; najświętszy sobie poczytałbym obowiązek, w czemkolwiek stać się im pożytecznym. Może w Czechach jest jakie towarzystwo uczone; niech mi przyszłe instrukcję, a podług moich sił i zdolności wszystkim żądaniom uczynić zadość postaram się.

Żeby czytać wasze dzielą, nauczyłem się po Czesku, lecz w teraźniejszych moich okolicznościach ten język prawie mi jest nie potrzebny, bo żadnych książek Czeskich, pomimo wszelkich starań dostać nie mogę. – Jeżeli więc godzi się obarczać Pana mojem żądaniem, prosiłbym najpokorniéj, o przysłanie mi przez tę zręczność jakiegokolwiek książkowego zasiłku – „Królodworskiego rękopismu" nawet nie znam jeszcze dotąd w oryginale. Pragnąłbym także poznać zbiory Czeskich gminnych pieśni, ale i czegóż to człowiek nie chciałby przeczytać! Ja chciałbym znać wszystko co Panowie piszycie.

Zmiłuj się Czcigodny Panie! (jeśli Mu czas pozwoli), racz choć krótko skreślić dla mnie bieg teraźniejszej literatury Czeskiej i wymienić znakomitsze dzieła, które w tym czasie wyszły. Pańskiego listu wyglądać będziemy wszyscy z niecierpliwością, jak jaskółki na wiosnę, zwiastującej nowiny, ze słonecznej strony.

Swiadoście 1841 r. Czerw'ca 24 dnia v. s.
niedaleko Wilna.

Cześć moja i uwielbienie dozgonne!
Wielmożnego Pana Dobrodzieja nieobłudny wielbiciel i najniższy sługa
Ksiądz Ludwik Adam Jucewicz

LAIŠKO VERTIMAS

Leiskit, Gerbiamasis Pone, nepažįstamam miškingos Lietuvos gyventojui pasveikinti garbingos sielos ir širdies Slavą, taip pat ir visų lietuvių brolių vardu nusilenkti su aukščiausiu dėkingumu už Jūsų rūpinimąsi mums visiems bendro slavų vardo šlove.

Kartu pridedu Ponui Geradariui kelis savo rašinėlius, – te jie būna ženklas tos pagarbos, kurios Jums esu pilnas.

Pas mus šiandien Lietuvoje ypatingai pagyvėjo lenkų raštija: Mykolas Grabovskis baigia spausdinti savo tautinę 5 tomų apysaką iš kazokų istorijos, pavadintą „Huliaipolės stanica", ir jau parengė spaudai „Senąją ir dabartinę Ukrainą".

Nenuilstantysis Juozapas Ignotas Kraševskis leidžia periodinį leidinį „Athenaeum“, išėjo jau 5 sąsiuviniai; pirmieji du tomai nepatenkino skaitytojų lūkesčių, bet užtat kiti dosniai išlygino anų trūkumus; drąsiai galiu tvirtinti, kad tas leidinys šiandien yra pirmasis tarp visų periodinių leidinių, pasirodančių buvusios Lenkijos žemėse. Be to, Kraševskis leidžia „Vilniaus miesto istoriją“, du tomai jau iš spaudos išėjo; iš to, ką mes esame skaitę, galime tikėtis, kad tas veikalas savo žiniomis apie Lietuvos sostinę atitiks visus mūsų reikalavimus.

Tas pats leidžia pas Zavadskį savo apysakas, antrašte „Istorinės ir fantastinės apybraižos“. Pasirodė „Visą gyvenimą vargšė“, „Ponas Tvardovskis“ 2 t., „Stančiko kronika“, „Istorija apie išblyškusią merginą nuo Aušros Vartų“, „Ponas Karolis“, „Ketverios vestuvės“ ir improvizacija „Mūsų buvo du“. Baigiama spausdinti „Paskutinė Slucko kunigaikštytė“, Jums, Pone, tikriausiai žinoma jo tautinė lietuvių poema „Vitolio rauda“, – tai tik pirmoji dalis, milžiniškos lietuvių epopėjos, kurią autorius jau baigia; jos bendra antraštė „Anafielas“, pirmoji dalis – pagonybė, – „Vitolis“, antroji, kova su krikščioniškuoju kryžiumi, – „Mindaugas“, pagaliau trečioji, krikščioniškoji Lietuva, – „Vytautas“[10].

Adomas Jocheris išleido jau 8 sąsiuvinius „Bibliografinio mokslų vaizdo Lenkijoje“[11]*. Iš tikrųjų tai yra (kaip buvo pasakyta „Tygodnik literacki“) tautos testamentas, arba šventoji sąjunga, jungianti praeitį su ateitimi.*

Grafas Aleksandras Pžezdzeckis išleido „Podolę, Voluinę ir Ukrainą“, 2 t., ir „Dramos bandymus“, netrukus pasirodys trečias „Podolės“ tomas[12].

Kunigas Ignotas Holovinskis baigia spausdinti savo pilną Šekspyro[13] *veikalų vertimą, ir netrukus pasirodys jo „Kelionė į Šventąją žemę“, kur buvo nuvykęs 1839 m.*

Kunigas Placidas Jankovskis, buv. unitas, šiandien stačiatikis, išleido „Raštai prieš vedybas ir prieš paniurimą“, taip pat apysaką „Užusienis“.

---

[10] Trečioji epopėjos dalis išspausdinta 1845 m., antrašte „Witoldowe boje“ („Vytauto žygiai“).

[11] A. Jocheris (1791–1860), gimęs ir mokęsis Vilniuje, Vilniaus universiteto bibliotekininkas; jo čia minimas veikalas, kurio I d. pasirodė 1840 m., II d. – 1842 m., III d. – 1857 m., sudarė vieną iš pagrindų kapitalinei K. Estreicherio lenkų bibliografijai.

[12] Trečiasis tomas nepasirodė.

[13] I. Holovinskis (1807–1855) – mokęsis Vilniuje dvasinėje seminarijoje ir universitete, nuo 1842 m. – Dvasinės akademijos Peterburge rektorius (tuo metu ten dėstė ir Motiejus Valančius), – I. Kefalinskio pseudonimu išleido Vilniuje, kad ir silpną, pirmą lenkų kalba šešių V. Šekspyro dramų (o ne pilną) vertimą dviem tomeliais 1839–1841 m.

Aleksandras Groza leidžia čia neva periodinį leidinį „Undinė“[14]. Mykolas Choroševskis išspausdino pas Zavadskį labai svarbų veikalą „Apie moterų auklėjimą“[15].

Iš čia suminėtų veikalų gali Tamsta matyti, kad mūsų Lietuvos rašytojai rašo tik rimtais klausimais ir rūpinasi, kad jų kūriniai būtų naudingo turinio. Neminiu Tamstai nieko apie net pavyzdingiausius vertimus, kaip Hereno, Šlegelio ir kitų.

Aš šiais metais ketinu išleisti du naujus metraščius: vieną grynai tikybinio turinio, antrašte „Aukotojas“; medžiaga jau paruošta: prisidėjo ponai Grabovskis, Kraševskis, Tišinskis, Sesuo Marija, kun. Volončevskis, Jezerskis, Penkevičius ir kiti; o antrą – „Linksmynę“ (II dalis). – Mano „Žemaičių žemės prisiminimai“ netrukus išeis iš spaudos. Nuolatos dirbu prie „Lietuvos senienų tyrinėjimų“[16] ir turiu spaudai parengtų kelis šimtus lietuvių liaudies dainų, prieš keletą metų ištrauka iš pratarmės buvo spausdinta Peterburgo savaitraštyje, iš kur (kaip man buvo sakyta) buvo išversta čekiškai ir spausdinta Prahoje einančiame periodiniame leidinyje „Muzeum“.

Gal Tamstoms, tyrinėjantiems slavų klausimus, reikia apie Lietuvą ir Baltarusiją žinių, kurių galėčiau pateikti; laikyčiau savo švenčiausia pareiga kuo nors Jums būti naudingas. Gal Čekijoje yra kokia nors mokslo draugija; tegu man atsiunčia instrukciją, o pagal savo jėgas ir sugebėjimus pasistengsiu patenkinti visus reikalavimus.

Kad galėčiau skaityti Jūsų veikalus, išmokau čekiškai, tačiau dabartinėmis mano sąlygomis ši kalba man beveik nereikalinga, nes beveik jokių čekiškų knygų, nepaisant visokių pastangų, negaliu gauti.– Jeigu būtų galima, Pone, Jus apsunkinti mano pageidavimu, prašyčiau ko nuolankiausiai atsiųsti man šia proga paramą knygomis. Dar ligi šiol net nesu susipažinęs su „Dvūr Kralovės rankraščio“ originalu. Pageidaučiau taip pat susipažinti su čekų liaudies dainomis, pagaliau ir ko gi žmogus nenorėtum perskaityti! Aš norėčiau žinoti viską, ką Tamstos rašote.

---

[14] A. Groza (1807–1875) – vad. „ukrainiškos mokyklos“ lenkų literatūros atstovas, jo leidžiamas almanachas „Rusałka“ ėjo Vilniuje 1838–1842 m.

[15] K. Estreicheris („Bibliografia Polska XIX stulecia“, t. 3, Kraków, 1962) pateikia M. Choroševskio tik vieną knygutę „O ukształceniu duszy, czyli wychowaniu moralném uwagi zebrane przez...“, Wilno, 1841. Turbūt L. Jucevičius nežinojo tikslios knygos antraštės.

[16] Minimi „Lietuvos senienų tyrinėjimai“ pasirodė Vilniuje.

Meldžiu, gerbiamasis Pone (jei tik laikas leis), malonėk nors trumpai man nubrėžti šių dienų čekų literatūros eigą, išvardinti žymesniuosius veikalus, kurie šiuo laiku pasirodė. Tamstos laiško lauksime nekantriai, kaip pavasarį kregždės, nešančios naujienas iš saulėto krašto.

Amžina pagarba ir šlovė! Gerbiamojo Geradario Pono
neveidmainingas gerbėjas ir žemiausias tarnas
Kunigas Liudvikas Adomas Jucevičius

Svėdasai,
1841 m. birželio 24 d. v. s. netoli Vilniaus

Šis straipsnis parašytas dviejų autorių: Meilės Lukšienės ir Arnoldo Piročkino, skelbiamas nekeistu pavadinimu iš leidinio Literatūra, t. 15, 1973, p. 135–144.

◇◇◇

Simono Stanevičiaus recenzija ir Dionizo Poškos laiškas I. Loboikai

(Iš A. Janulaičio literatūrinių archyvalijų)

Gilindamasis į Lietuvos istorijos ir teisės klausimus, Augustinas Janulaitis, kurio 100 metų gimimo sukaktį minėjome 1978 m. kovo 19 d., nemaža dėmesio yra skyręs lietuvių nacionalinės demokratinės kultūros veikėjams. Šalia spausdintų darbų jis yra apsčiai palikęs vos pradėtų ar tik apmestų šios srities temų. Tarp A. Janulaičio rankraščių, kurie saugomi Lietuvos TSR mokslų akademijos Mokslinės bibliotekos rankraščių skyriuje, fonde Nr. 267, yra aplankas, skirtas Simonui Stanevičiui ir Dionizui Poškai. Darbas nepradėtas rašyti, surinkta tiktai medžiaga ir pasižymėta kelios bibliografinės pastabos bei pridėta korespondencija asmenų, padėjusių ieškoti naujų duomenų.

Aplanke yra trys XIX a. pirmosios pusės dokumentai. Pirmasis – tai vienas abiejose pusėse Simono Stanevičiaus ranka prirašytas ir jo pasirašytas popieriaus lapas be datos, kur aptariama Kiprijono Nezabitauskio-Zabičio 1823 m. išleista knygelė „Surinkimas dasekimų apie bites“.

Antrasis dokumentas ant naujesnės gamybos popieriaus yra nepasirašytas, be adresato ir datos 9 puslapių nebaigtas laiškas. Laiško pavadinimas rodo, kad jo, kaip ir S. Stanevičiaus rašinio, turinį turėjo sudaryti recenzija apie tą pačią K. Nezabitauskio „Bičių“ knygelę. Iš tikrųjų laiške sustojama prie Kajetono Nezabitauskio elementoriaus, paminimas Juozo Rupeikos (Józef Rupejko) išleistas „Jonas iš Svisločės“, nuklystama į valstiečio bibliotekėlės projektą, o prie „Bičių“ knygelės taip ir neprieinama. Laiškas nutrūksta dvieiliu, šlovinančiu bulvės atradimą. Abu dokumentai rašyti lenkiškai.

Trečiasis dokumentas dviem kalbom – lenkų ir rusų – rašytas ta pačia rašysena ant tokio pat popieriaus, kaip ir antrasis, pavadintas „Kajetonas Nezabitauskis“. Jame surašyti penki K. Nezabitauskio darbai.

Minimasis A. Janulaičio aplankas pradėtas apie 1930 m. Mokslininkas 1928 m. paskelbė studiją apie Kiprijoną Zabitį „Tautos ir žodžio“ V tome. Kaip paprastai, rašydamas biografijas, A. Janulaitis stengdavosi nuosekliai išklausinėti aprašomojo asmens palikuonis, gimines. Ir šiuo atveju buvo kreiptasi į

Nezabitauskaites: Adelę Galaunienę ir Sofiją Jucienę. Įsitraukė ir jų vyrai, abu žymūs mokslininkai: Paulius Galaunė padėjo Paryžiuje nurašinėti Kiprijono Nezabitauskio-Zabičio rankraščius, Adolfas Jucys, vėliau Lietuvos TSR mokslų akademijos akademikas, talkino A. Janulaičiui, ieškodamas žinių gimtojoje Žemaitijoje. Aplanke esantys du jo laiškai A. Janulaičiui iš Klausgalvų Medsėdžių, Kalnalio pašto, datuoti 1931 09 14 ir 27 d., praneša apie tuo metu buvusius gyvus Simono Stanevičiaus gimines. A. Jucys aptikęs Viduklės dvare aklą Janiną Stanevičiūtę, kurią buvo įsipareigojęs globoti dvarą nupirkęs Pšeciševskis. Iš J. Stanevičiūtės A. Jucys žinių neparinkęs, siūlydamas čia artimoje ateityje atvykti pačiam A. Janulaičiui, nes be lenkų kalbos negalima esą išsiversti. Tolimesni giminaičiai tuo metu gyvenę Jauniškės dvare arti Pakražančio, iš kur kilęs Jonas Stanevičius dirbo Šiaulių apylinkės teisme. O iš vidukliškių Stanevičių Zigmantas Stanevičius turėjęs dvarą netoli Panevėžio. Deja, A. Janulaitis iš nurodytų Stanevičių žinių nebesurinko. Kas jam yra davęs čia skelbiamus dokumentus apie Kiprijono Nezabitauskio-Zabičio išleistą „Bičių" knygelę, iš korespondencijos neaišku.

* * *

S. Stanevičiaus ranka rašyta recenzijėlė neaišku nei kuriam reikalui skirta, nei kam adresuota, bet papildo mūsų negausią to meto literatūros kritiką. Galima spėti ją buvus parašytą tik pasirodžius „Dasekimams apie bites", taigi 1823 ar 1824 m. Kritika ištisai filologinė, tiksliau, lingvistinė. Įdomūs S. Stanevičiaus siūlomi vakariečių lietuvių tarmės pagrindu hipernormalizmai, kaip antai *uoždama* vietoj *ūždama* pagal analogiją su žemaičių *dūna – duona*. Vadinasi, S. Stanevičius aiškiai linkęs literatūrine kalba laikyti vakariečių lietuvių tarmę, tačiau konkrečiu atveju netiksliai supranta fonetinius kalbos dėsnius.

Nepasirašyto čia publikuojamo Dionizo Poškos (Dionyzy Paszkiewicz) laiško autorystė A. Janulaičiui, atrodo, abejonių nėra kėlusi. Jo argumentų mes nežinome. Lyginant laiško rašyseną su D. Poškos autentiškais rankraščiais, aišku, kad šiuo atveju tegali būti nuorašas, bet ne originalas. Tą patvirtina dar ir grafiškas laiško gabalų paskirstymas: kai kurie laiško puslapiai (5, 6, 7) pirašyti tik po pusę. Pagaliau krinta į akis ne tik jau minėtas naujesnis popieriaus gamybos būdas, bet dar ir raidės *Ž, ž* žymėjimas: kai kur rašomas dabartinis lietuviškas-čekiškas stogelis, kitur lenkų rašyboje įprastinis taškelis ar tarsi apostrofas. Ši painiava rodytų palyginti vėlyvą nuorašo laiką.

D. Poškos autorystę liudija keli momentai. Ketvirtame puslapyje, prieraše, laiško autorius teigia, kad straipsnis „Sodiečio artojo mąstymai“ yra jo rašytas. Tai būtų pagrindinis įrodymas. Be to, digresijos, eiliuoti intarpai, savęs menkinimas labai jau poškiško stiliaus bruožai. Šalia viso to randame dar vieną įrodymą visai kitoje archyvinėje medžiagoje: Arnoldo Piročkino parūpintame iš TSRS mokslų akademijos Leningrado skyriaus Ivano Loboikos (Ivan Loboiko) laiškų juodraščių fondo mikrofilme (VVU MB RS, F 83–150) yra I. Loboikos laiškas D. Poškai be datos, kurio viena pastraipa beveik ištisai pakartojama su savo pastabomis aptariamame D. Poškos laiške. Šis momentas dar labiau patvirtina D. Poškos autorystę. Kartu paties D. Poškos laiškas leidžia nustatyti I. Loboikos laiško D. Poškai datą, nes D. Poška minėtoje išnašoje nurodo gavęs I. Loboikos laišką 1823 m. birželio 11 d. Savo ruožtu paaiškėja ir mums rūpimo laiško adresatas: tai Vilniaus universiteto profesorius Ivanas Loboika, o kartu ir laiško data – 1824 m. (žr. 4-ą laiško išnašą).

Skelbiamas D. Poškos laiškas atskleidžia naujų paties rašytojo ir to meto lietuvių kultūrinio sąjūdžio detalių, patikslindamas kai kurias to sąjūdžio pagrindines linijas. Antai iš laiško paaiškėja, kad D. Poškos „Kaimiečio artojo mąstymų“ pirmasis variantas parašytas ne vėliau kaip 1823 m. (kaip prielaida ta mintis kelta D. Poškos „Raštuose“, 1959, p. 716) ir kad jį norėjęs spausdinti radikaliai nusiteikęs Vilniaus spaudos veikėjas Antanas Marcinovskis (Antoni Marcinowski) žurnale „Dziennik Wileński“. Sudėjus D. Poškos ir I. Loboikos laiškus, išryškėja dar vienas Vilniaus universiteto cenzūros veikimo bruožas: ji tuo metu sulaikė ne vieną lietuvišką knygą, taip pat D. Poškos minėtąjį straipsnį. Štai ką apie tai rašo I. Loboika D. Poškai: *Ponas Marcinovskis labai pageidautų savo „Vilniaus dienraščiui“ „Kaimiečio artojo mąstymų“, tačiau cenzūra yra labai baili, ir kai kuriuos posakius reikėtų pakeisti: Jūsų Mylistos padarytos pastabos apie dabartinę valstiečių ir dvarininkų padėtį neturėtų jokių pasekmių...* (VUB RS, F 83-150, l. 52). Vadinasi, cenzūrai nepatiko D. Poškos samprotavimai apie to meto socialinę padėtį, ir I. Loboika mandagiai siūlė paklusti, bet „Žemaičių ir Lietuvos mužiko“ autorius atsisakinėjo taisyti, aiškinosi ne spaudai rašęs. Antrasis straipsnio variantas, kiek papildytas ir apkarpytas, pasirodė Varšuvos periodikoje 1829 m. Šiame epizode išryškėja, kad pirmieji lietuvių nacionalinio judėjimo žingsniai rasdavo atgarsio visų pirma radikaliau nusiteikusių bajorų, kaip antai Kazimieras Kontrimas, A. Marcinovskis, sluoksniuose.

Iš D. Poškos laiško konteksto, kur kalbama, kad būtina, šalia „Bičių“ knygelės, aptarti kartu ir Kajetono Nezabitauskio elementorių, siūlosi prielaida, jog

D. Poška laiko „Bičių“ knygelės vertėju ne Kiprijoną, o Kajetoną, kaip teigia ir pats Kajetonas Vinco Maciūno paskelbtame laiške Michalui Višnevskiui (Michał Wyszniewski).

Užsimindamas apie Jono Chodzkos Boreikos (Jan Chodźko Borejko) „Jono iš Svisločės“ vertimą į lietuvių kalbą, D. Poška neturi jokių abejonių dėl J. Rupeikos autorystės. Jis pataria tą knygelę padaryti originalesnę, pridedant daugiau ūkinių žinių ir pavadinant pagal vertėjo ir leidėjo vardą „Juozapu iš Šeduvos“ (Šeduva – J. Rupeikos veikimo tuo metu vieta). Tai dar ne įrodymas, kad J. Rupeika būtų tikrai pats vertęs, tačiau tokia amžininko, rūpestingai sekusio visas savo meto literatūrines naujienas, nuomonė paremia mintį, kad gal be reikalo buvo suabejota J. Rupeikos autoryste. Argumentas už ją būtų ir J. Rupeikos rūpinimasis Šeduvos parapine mokykla.

Tai vis mažos laiško detalės, kiek paryškinančios kai kuriuos mūsų literatūros klausimus. Tačiau turbūt įdomiausia laiške atsispindinti D. Poškos, o iš dalies ir to meto lietuvių inteligentijos, liaudies švietimo samprata. Stiliaus atžvilgiu teigiamai įvertinęs Kaj. Nezabitauskio elementorių, D. Poška bando nužymėti valstiečio lavinimosi apmatus. Šalia elementoriaus mokyklos bibliotekėlėje jis įrašo „Jono iš Svisločės“ knygelę, kuri universiteto buvo skiriama skaitiniams parapinėse mokyklose. Lietuviškame vertime jau buvo kiek pakeistas, net, sakytume, kiek sušvelnintas originalo reakcingumas. Toliau D. Poška siūlo tokį valstiečio lavinimosi kelią: lietuviškoje pradinėje mokykloje vaikas mokomas skaityti, rašyti, skaičiuoti, praplečiant tuo metu veikiančią lietuvišką mokyklą lietuvių kalbos gramatikos žiniomis. Ši mintis buvo jau senokai pribrendusi (Aleksandro Butkevičiaus gramatika turėjo tą spragą mokyklose pašalinti). D. Poška norėtų, kad mokykla gerai išmokytų lietuvių kalbos, o iš dvasininkų jis reikalauja ją tobulai mokėti. Jam rūpi, kad kalba būtų taisyklinga visur, taigi ir maldaknygėse.

Turint galvoje to meto pradinės mokyklos, ypač lietuviškos, realią būklę, kada ją paprastai išlaikydavo patys valstiečiai ir trūko įmanomai parengtų mokytojų, suprantamas D. Poškos siūlomas tolesnis valstiečio lavinimo kelias: duoti baigusiam pradinę mokyklą apgalvotą lietuviškų knygų bibliotekėlę, kad būtų galima lavintis savarankiškai.

Savo laiške I. Loboikai D. Poška neįrašė bibliotekėlės projekte dar vienos labai svarbios pozicijos, kuri plačiai jo paties išdėstyta kiek anksčiau rašytame straipsnyje „Kaimiečio artojo mąstymai“ – tai Lietuvos istorijos vadovėlis pradinėms mokykloms, parašytinas lietuvio pasauliečio. Pridėję istoriją prie viso

sąrašo, turėtume gana plačią ir palyginti įvairią pradinio lavinimosi programą, kurioje, tiesa, paliekami tradiciniai konservatyvūs dalykai, kaip tikyba, pasaulietinė dorovė, kur pabrėžiamas liaudies žmogaus paklusnumas valdžiai (ponui ir monarchui). Tačiau ši programa apima dar gimtosios kalbos pagrindus, savojo krašto istoriją, bendresnius pasaulietinės dorovės pamatus ir praktiškas sveikatos ir ūkio srities žinias. Čia dar pridurkime D. Poškos be išlygų priimamą naujovišką tiems laikams metodo atžvilgiu, su tautosakos elementais Kaj. Nezabitauskio elementorių, gerokai pataisytus skaitinius („Juozapą iš Šeduvos"), ir turėsime tiems laikams buvusios feodalinės Lietuvos ir Lenkijos teritorijoje vieną iš pažangesnių liaudies švietimo projektų. Jis nebuvo vieno D. Poškos sugalvotas, o brendo lietuvių demokratinės inteligentijos veikloje kaip viena iš būtinų nacionalinės kultūros vystymosi sąlygų. Ne veltui lietuvių studentų būrelio narys Jurgis Pliateris yra pažymėjęs, kad tautos švietimo lygis matuojamas ne pagal jos viršūnių lygį, o pagal masių, liaudies lygį. Pamažu kristalizavosi mintis, kad, norint *pataisyti, ką amžiai pagadino*, reikia ugdyti tautos kultūrą, keliant visų pirma liaudies švietimą, paremtą savąja nacionaline kultūra ir teikiamą gimtąja kalba.

* * *

Trečiajame, čia neskelbiamame, dokumente sužymėti šie Kajetono Nezabitauskio rankraščiai: 1) „Trumpi Žemaitijos istorijos bruožai ligi 1413 m.", parašyti 1823 m. (in 4^0, 72 psl., rankraštis nebaigtas); 2) „Lietuvos ir Žemaitijos istorija", trys dalys, I dalyje su įvadu apžvelgiami bendrieji Lietuvos ir Žemaičių istorijos bruožai ir atskirai Žemaitijos istorija nuo seniausių laikų ligi krikščionybės priėmimo 1413 m. (in 4^0), Varšuvos cenzūros leista 1830 05 21, pasirašęs Zaniavskis; 3) sąsiuvinis išrašų iš įvairių šaltinių, kuriame yra truputis Lietuvos istorijos ir mitologijos (in 4^0, 60 nenumeruotų psl.); 4) „Pastabos apie lietuvių–žemaičių kalbos gramatikos pradmenis" („Uwagi nad początkami gramatycznemi języka litewsko-żmudskiego"), pradėta rašyti 1818 m., baigta 1823 m. (in 4^0, 29 psl. juodraščio, 25 psl. perrašyti); prieraše pažymima, kad šį rankraštį keliomis eilutėmis išnagrinėjęs S. Stanevičius, nurodydamas klaidas; juodraščio dalį sudaro gramatikos formų pavyzdžiai, be to, pateikiamas lietuviškas gramatikos moto: *Jey tokiuse dayktuse darbay bus darbus, / Ne po ilgos walandos Zemayczej bus garbus;* 5) K. Nezabitauskio išversta į lenkų kalbą Piotro Kepeno (Piotr Keppen) studijėlė „Apie lietuvių gentį".

Čia atpasakotas trečiasis dokumentas pateikia kai kurių naujų detalių apie Kaj. Nezabitauskio palikimą.

S. Stanevičiaus „Pastabų dėl klaidų ir pataisų naujai pasirodžiusiame darbe „Surinkimas dasekimų apie bites“ rankraštis)[1]

S. STANEVIČIAUS „PASTABŲ DĖL KLAIDŲ IR PATAISŲ NAUJAI PASIRODŽIUSIAME DARBE „SURINKIMAS DASEKIMŲ APIE BITES“ VERTIMAS

Neįmanoma, kad Vilniaus spaustuvininkai, nemokantys lietuvių kalbos, galėtų ką nors be klaidų ja išspausdinti, todėl būtinai reikalingos pataisos.

Šiose yra šie žodžiai abejotini ir dvireikšmiai:

Dešimt – *sutrumpinus sakoma vietoje* dešimtys.

Pastarosios – *veikiau sutikčiau su* pasturosiomis*, nes taip vartojama sudurtiniuose žodžiuose:* pasturgalis, pasturlakai *(*gruodai*).*

Dėl išperėjimo kito bitinėlio patsai lekia medų nešti – medų nešti *padoriau ir tinkamiau būtų* dėl išpenėjimo*, o ne* dėl išperėjimo.

Oždama – *geriau rašyti* uoždama*, nes tuose žodžiuose, kur žemaičiai taria* ū *(*ūždama*), o lietuviai* o *(*oždama*), rašoma* uo*, pvz.,* duona.

Jovario – *kilęs iš* jovaris, jovaro *gali būti kilęs iš* jovaras*, kuris rečiau tevartojamas.*

Su badenu – *daiktavardžių galūne* a *šeštasis linksnis amžių amžiais baigdavosi* a*, o linksnis galūne* u *yra kalbos nemokančiųjų pramanytas.*

Av, uv – *vartojami tik prie Kuršo.*

Galėtumi – *geresnieji rašytojai vartoja* galėtumei.

Petlavotas – *geriau sakyti* miltai pitliniai *iš lenkiško žodžio* pytel*, o lietuviškai* pitlius.

Bet *reiškia (lenk.)* lecz*, tačiau niekad neturėjo* bo, ponieważ *(*nes, kadangi*) reikšmės.*

Jogei *reiškia (lenk.) že teigimo atveju, pvz.,* darodysiu, jog buvo – įrodysiu, jog buvo*, – taigi vartoti negalima vietoje (lenk.)* bo *(*nes*) arba* nesang.

Simonas Stanevičius

[1] [M. Lukšienės straipsnyje, spausdintame leidinyje „Literatūra“, t. 22(1), buvo skelbtos dviejų S. Stanevičiaus rankraščio puslapių faksimilės.]

D. POŠKOS LAIŠKO I. LOBOIKAI NUORAŠAS[2]

Numero 4to

Uwagi nad dziełem o pszczołach przez Cyp. K. Niezabitowskiego wydanym.
NB. Tibi Soli.

Nigdy niebyłbym tak zuchwały i nierozsądny, ażebym smjal na cudze dzieła pisać recenzią, nietylo niemaiąc żadney zdolności, ale naymnieyszey skłonności do pisania krytyk: owszem przyznam się bez obludy i falszy, iz w tym rodzaiu pism czuię nieiakąs obrazę i wstręt, a nawet wzgardę, yesli recenzent w stylu satyrycznym a bardziey paszkwilnym zganiwszy drugiego dzielo, sam niepoprawi przez nową edycyą albo przynaymniey ważnych pomyłek wyraźnych dokładnie nieziasni; bo zawsze pamiętam na zdanie Adama Naruszewicza

Głupi co bez potrzeby w cudzą rzecz się wtrąci
Bo na mieyscu poprawy, bardziey jeszcze zmąci.

Lecz gdy prawdziwy moy przyjaciel ząda moiey opinij, dla własney tyło[3] wiadomość i ciekawości, i to nikomu nieobiawiać przyrzeka: więc w tey ufności iz swego przyiaciela niezdradzi i z drugiemi przyjacólmi niepokłóci, posyłam te moie uwagi nastempne. Nim zas przystąpię do opinii względem dzieła o pszczołach, pierwo acz niepytany chcę i powinienem namienić o elementarzu przez pana K. N. wydanym; gdyż to do finansu czyli porównania tych dwuch dzieł (:w moim zdaniu:)[4] jest konieczno potrzebnym. Ten to elementarz nayprzod co do stylu (:bez podchlebstwa można powiedzieć:) jest bardzo dobry, jasny zwięzły – powtore: ortografija wszędy jest doskonała i zadney poprawy niepotrzebuje – po trzecie: gramatykalność w języku naszym litewskim jaka u nas w strzedzinie X Sta Żmudzkiego exystuie, bardzo dobra; (:w moim zdaniu:). Wiele tylko znam osób na Żmuydzi umiejących nasz język litewski czyli Żmuydzki, żaden zganić niemoże; bo (:dopóki niemamy gramatyki języka li-

---

2 [Laiško rašyba netaisoma.]

3 *Pan Kaietan Niezabitowski przez list swoy ostatni (:dołączuiac Elementarz:) prosi o surową krytykę i upewnia, ze to będzie roskoszą przyiać uwagi ziomków. – Moy Laskowco! w końcu mozesz zadosyc uczynić Jego ządaniu i pokazać te moie uwagi, ale wprzód wyciągni na słowo honoru, iż gniewać się niebędzie na mnie i że nikomu z żyiących, nawet bratu swemu X. Kanonikowi nic niepowie o tym pismie.*

4 [Skliausteliais (: :) apskliaudžiami prierašai rankraštyje.]

tewskiego:) alba w cale nie, albo barzo mało, mógłby znaleść co do poprawienia. Słowem, ta to ortografija i gramatykalność może bydz uważana za wzorową do następnego słownika i gramatyki litewskiey.

NB. W regestrze czyli sumariuszu xiąg litewskich czyli Żmuydzkich i Pruskich (:nakońcu elementarza przez pana K. N. wydanego:) pracowicie zebranym nayduię umieszczoną Grammatykę polsko-litewską przez X. A. Butkiewicza bazyliana napisaną, o jeszcze wrękopismie będącą, która (:wedle mego zdania:) niezyczyłbym na świat wydawać, do póki doskonalego słownika niebędzie (:bo to byłoby budowla na lodzie albo koniec bez początku:) A jeśli już jest postanowiono koniecznie drukować, więc życzyłbym, ażeby wprzód Pan Kaietan Niezabitowski ona pilnie przeyrzał. – W końcu nieczytałem ja grammatyki X. Butkiewicza, więc niemogę jey ani chwalić, ani ganić; może jest dobra, a może i doskonała wszelako co tu zaszkodzi? Jeżeli ktoś z rodaków znaiących duch naszego języka, oną przeyrzy słusznie więc po łacinie mówią: plus vident oculi quam oculus.

Co zas do pronunciacyi wyrazu słów (:w moim zdaniu: jeśli się niemylę?:) w Elementarzu przez Pana K. N. wydanym, niektóre tylo słowa i w barzo niewielkiey liczbie (:wedle sposobu mówienia we strzedzinie Żmuydzi, to iest w cyrkule miesteczka Widukle zwanego:) uzywanego nalezałoby poprawić a nim do tego przystąpię wprzód o niektórych tylko regulach w pronunciacyi języka naszego litewskiego nadmienię. Jako to po konsonantesach czyli spółgłoskach B. C. D. G. K. L. M. N. P. R. S. T. W. Z. Ż. *czy to na początku słowa, czyli we strzedzinie słowa, albo* i *na końcu słowa, jesli następuie litera* e, *wówczas w niektórych słowach litewskich w strzedzinie*[5] *umieszczasię trzecia litera* i *naprzykład:*

Po polsku	*po litewsku*
Dobry	gieras
Dobroć	gieribe

[5] *Wzglendem trzedżiny Xiestwa Żmuydkiego: Obacz list moy w roku przeszłym 1823 pono w maju czyli na początku czerwca pisanym, na który wraz pod datu r. 1823 czerwca 11 dnia respons otrzymałem, z wyrazem iż pan Marcinowski barzo ządal umieścić „Rozmyślanie wieśniaka rolnika" w Dzienniku Wileńskim, lecz podług zasad cenzury, niektóre wyrazy potrzebowałyby odmiany, etc. etc. etc. Moy Laskawco niemam żadney chęci ażeby moie pisma były drukowane, bo ja sam znam iz tego niesą warte; lecz oto neymocniey proszę, ażebys wszystkie szczeguly niedorzeczne ciemno wykreślił, jako przezemnie obrany za recenzenta. Bo ja nie dzieła piszę, tylko literatom donoszę, co wiem, albo mnie się zdaje. Niechcę żeby ze mnie się śmiano, żartowano, krytykowano, etc.*

Piesń giesme
Zuraw gierwe
Litwin Lietuwis
Etc. *Etc.*

Ale jes barzo wiele słów litewskich, w których po litewsku konsonantesy czyli spolgloski zwanych, druga litera e następuiąca, już bez umieszczenia litery i w strzedzinie wymawiają się jako to

Polak Lenkas
Letki lengwa
Pieszczę lepinu
Etc. *Etc.*

Litera y *jpsylon, w jeżyku litewskim na początku słowa rzadko się kladnie, a we strzedzinie tam tylko jey trzeba użyć, jak w polskim języku, gdzie grubo wymawia – na końcu zas kladnie się po samogloskach tylko– jako to:* ay, ey, oy, uy, *a po spolgoskach bardzo rzadko.*

O Dziełku Jan ze Swisloczy. Tlomaczenie przez X. Józefa Rupeikę[6]

Każdemu z żyjących język narodowy miły, i nikt tego zganić niemoże. Niech więc wielkie narody z swoich uczonych i świetnych jeżyków chlubią się, my ich wielbimy, szanuiemy i sławy nikomu niezayzdrośćimy. Ale czy ma kto prawo naszym jeżykiem pogardzać? którym jeszcze kilka milionów ludzi mówi, i kiedy nacz Nayłaskawszy Monarcha oświaty ludów – pragnie. Bo ten kilkudziesiąt milionów ludzi oyciec zna to doskonale, iż bez oświaty cywilizacja narodu bydz niemoże, bez oświaty i cywilizacyi człowiek niezna swoich obowiązków, co winien Bogu, Religii, Monarsie, Rządowi, Zwierszchnosci, Prawu, Blizniemu, Somsiadowi, – etc. etc. Massie ludności w jeżyku litewskim mówiącey niewiele trzeba nauk do oświaty i cywizacyi. Dosyć w szkolach

[6] *Wzglendem trzedżiny Xiestwa Żmuydkiego: Obacz list moy w roku przeszłym 1823 pono w maju czyli na początku czerwca pisanym, na który wraz pod datu r. 1823 czerwca 11 dnia respons otrzymałem, z wyrazem iż pan Marcinowski barzo ządal umieścić „Rozmyślanie wieśniaka rolnika" w Dzienniku Wileńskim, lecz podług zasad cenzury, niektóre wyrazy potrzebowałyby odmiany, etc. etc. etc. Moy Laskawco niemam żadney chęci ażeby moie pisma były drukowane, bo ja sam znam iz tego niesą warte; lecz oto neymocniey proszę, ażebys wszystkie szczeguly niedorzeczne ciemno wykreślił, jako przezemnie obrany za recenzenta. Bo ja nie dzieła piszę, tylko literatom donoszę, co wiem, albo mnie się zdaje. Niechcę żeby ze mnie się śmiano, żartowano, krytykowano, etc.*

parafialnych nauczyc się dobrze czytac, pisać i cokolwiek liczby – w końcu dac biblioteczkę z kilku a naywięcey z kilkunastu xiazeczek złożoną, jako to: 1ma Elementarz (:i ten mamy przez pana K. N. wydany:) 2da Naukę Chrzescianską (:tą znowu mamy przez Bonawenturę Goylewicza oficiala Zmud. wydaną:) 3tia do nabożeństwa; tych jest dosyc tylko potrzebują recenzyi i poprawy[7]*. 4ta O powinnościach człowieka cnotliwego to iest co winien tronowi, Zwierszchności, Panu, Somsiadu, bliźniemu etc. etc. etc. 5ta Agronomiczne Xiazki o niektórych wynalazkach użytecznych o pszczołach, sadach chmieliu etc. i o kartofli*[8] *6ta Botanika – o używaniu ziół kwiatów, drzew dogodnych, etc. do utrzymania zdrowia potrzebnych – 7ma sposoby utrzymania zdrowia i ratunku tak w nagłych potrzebach choroby, tak ludziom jako też koniom, bydłu, owcom etc. 8ta O pijaństwie, jak jest szkodliwe*[9]*. Otoż niemal cała biblioteka wieśniaków – a to maiąs moglibyśmy tak zaśpiewać:*

Bogacze! Coście zwy/k/li na swych skarbach siedzieć Z Ameryki odkrycia macie złota zbytek; A my Zmuydzcy wieśniacy możom to powiedzieć, Ze większy z wynalazku kartofli użytek.

---

[7] *Mogł autor tak wielki koszt na druk ponosząc dać tytul xiażce swoiey: „Józef z Szadowa" a niektóre wyjątki (: z Jana ze Swisłoczy:) ważniejsze pokrótce powybierawszy razem po mieście wzięte rzeczy agranomicznych – sekretów, wynalazków użytecznych w gospodarstwie potrzebnych – etc. których pełno po księgach polskich.*

NB. Gdyby kto z ucznów akademickich znający dokładnie botanikę w czasie wakaciów powróciwszy do domu wziąwszy porządnych wieśniaków litewskich lub Zmudzkich pochodził po dyrwanach i łąkach a od nich powziąwszy wiadomość o nazwiskach ziół użytecznych w języku litewskim dowiedziawszy się i onych użytek opisał, wielką przysługę zrobiłby – nietrzebaby w aptekach kupować. A każdy wieśniak nazwiska zoł wie i zna.

[8] *N 3. Xiazki do nabożeństwa u nas potrebują konieczno recenzyi – Xzd. Biskup Zmuydzki słyszałem że wydał edykt zabraniaiący śpiewać po kościołach godzinki o Nayswiętszey Pannie gdzie wiele wyrazów jest niestosownie umieszczonych – więc warto żeby te godzinki i w xiazkach do nabożeństwa niebyły. A pospólstwo wielką ma prodylecią one śpiewać. NB Dla ciekawości przeczytay te godzinki w języku polskim.*

[9] *W rzędzie xiąg agronomicznych mamy dzieło o pszczołach i Jana ze Swisloczy o chmieliu, o bieleniu płótna etc. a z czasem i więcey przybędzie.*

Numero 4to [4-as numeris]

Pastabos dėl Kun. Kipr. Nezabitauskio išleisto veikalo apie bites
NB [pastaba]. *Tibi soli* [Tau vienam]

Niekados nebuvau toks įžūlus ir neišmintingas, kad drįsčiau rašyti recenziją apie svetimą darbą ne tik neturėdamas jokių gabumų, bet ir mažiausio polinkio rašyti kritikas, – atvirkščiai, prisipažinsiu neveidmainiaudamas ir nemeluodamas, kad šitos rūšies rašiniuose jaučiu kažkokį užgaulumą ir pasidygėjimą, o net ir panieką, jei recenzentas, satyriniu ar juo labiau paskviliniu stiliumi nupeikęs kito darbą, pats nepataiso nauju leidimu arba bent tiksliai nepaaiškina svarbių, aiškių klaidų. Visada prisimenu Adomo Naruševičiaus mintį:

Kvailas, kas be reikalo į svetimus dalykus kišasi,
Nes, užuot taisęs, dar labiau sujaukia.

Tačiau kai tikras mano bičiulis prašo mano nuomonės tik[10] *sau ir savo smalsumui patenkinti ir pasižada niekam neskelbti, tad, pasikliaudamas, kad jis savo bičiulio neapvils ir su kitais draugais nesupykins, siunčiu šias pastabas. Kol prieisiu prie savo nuomonės apie bičių veikalą, pirma, nors ir neklaustas, noriu ir turiu tarstelti apie pono K. N.* [K. Nezabitauskio] *išleistą elementorių, kadangi tai būtinai reikia, mano manymu, vertinant ar lyginant abu darbu. Pirmiausia, šio elementoriaus stilius, nepataikaujant galima pasakyti, yra labai geras, aiškus, rišlus; antra, rašyba yra tobula ir nieko taisyti nereikia; trečia, mano manymu, mūsų lietuvių kalbos, kokia ji yra Žemaičių kunigaikštystės viduryje, gramatiškumas labai geras. Daug pažįstu Žemaičiuose žmonių, mokančių lietuvių, tai yra žemaičių, kalbą – nė vienas negalėtų papeikti, nes kol neturime lietuvių kalbos gramatikos, maža ką arba visai nieko nerastų taisytina. Žodžiu, ši rašyba ir gramatiškumas gali būti laikomi pavyzdingais ligi būsimojo žodyno ir lietuvių kalbos gramatikos.*

NB. Darbščiai sulasytame lietuviškų, kitaip sakant, žemaitiškų ir prūsiškų knygų sąraše, t. y. sąvade (pono K. N. išleisto elementoriaus pabaigoje),

---

[10] *Ponas Kajetonas Nezabitauskis savo paskutiniame laiške (pridėdamas savo elementorių) prašo griežtos kritikos ir tvirtina, kad malonu priimti tautiečių pastabas. – Mano Mielasai! pagaliau gali patenkinti Jo pageidavimą ir parodyti tas mano pastabas, bet pirma pareikalauk garbės žodžio, jog ant manęs nepyks ir niekam gyvam, net ir savo broliui kun. kanauninkui, nieko neprasitars apie šį raštą.*

matau kun. bazilijono A. Butkevičiaus parašytą lenkų–lietuvių gramatiką, dar rankraščiu tebesančią, kurios, mano galva, nesiūlyčiau paleisti į pasaulį, kol neturime tobulo žodyno, antraip tai būtų pastatas ant ledo arba pabaiga be pradžios. Tačiau jei jau nuspręsta būtinai spausdinti, prašyčiau, kad pirma ją atidžiai peržiūrėtų ponas Kajetonas Nezabitauskis. – Pagaliau tos kun. Butkevičiaus gramatikos nesu skaitęs, taigi negaliu jos nei girti, nei peikti; gal ji gera, o gal ir tobula, tačiau ką čia pakenktų, jei kas iš tautiečių, suvokiančių mūsų kalbos dvasią, ją peržiūrėtų? – Teisingai lotyniškai sakoma: plus vident oculi quam oculus (akys daugiau mato kaip akis).

Mano manymu, dėl tarties, jei neklystu, pono K. N. išleistame elementoriuje reikėtų pataisyti tik kai kuriuos žodžius (jų labai nedaug) pagal Žemaičių vidurio[11] *(t. y. Viduklės miestelio apylinkių) kalbos būdą. Bet kol prie to prieisiu, pirma suminėsiu kai kurias mūsų, lietuvių, kalbos tarimo taisykles. Taip antai po priebalsių* B, C, D, G, K, L, M, N, P, R, S, T, W, Z, Ž, *ar žodžio pradžioje, jei seka raidė* e, *kai kurių lietuviškų žodžių viduryje rašoma trečioji raidė* i, *pavyzdžiui:*

lenkiškai	*lietuviškai*
Dobry	gieras – „geras“
Dobroć	gierybe – „gerybė“
Pieśń	giesme – „giesmė“
Żuraw	gierwe – „gervė“
Litwin	lietuwis – „lietuvis“
ir t. t.	*ir t. t.*

Tačiau yra labai daug lietuviškų žodžių, kur po priebalsių einanti raidė e, *neįterpiant raidės* i, *yra tariama. Kaip antai:*

Polak	lenkas – „lenkas“
Letki	lengwas – „lengvas“
Pieszczę	lepinu – „lepinu“
ir t. t.	*ir t. t.*

---

[11] *Dėl Žemaičių kunigaikštystės vidurio žiūrėk mano pernai metų 1823 bene gegužės ar birželio mėn. pradžioje rašytą laišką, į kurį tuoj pat, 1823 m. birželio 11 d., gavau atsakymą,* [kur] *pasakyta, jog ponas Marcinovskis didžiai pageidavęs įdėti „Kaimiečio artojo mąstymus“ į „Dziennik Wileński“, bet pagal cenzūros nuostatus reikėję kai kuriuos žodžius pakeisti ir t. t. ir t. t. Mano Geradari, neturiu jokio noro, kad mano raštai būtų spausdinami, nes aš pats žinau, kad jie to nenusipelno; todėl prašyte prašau, kad visus niekalus juodai išbrauktum, nes esi mano pasirinktas recenzentu. Aš juk ne veikalus rašau, o tik literatams pranešu, ką žinau ar kas man atrodo. Nenoriu, kad kas iš manęs juoktųsi, šaipytųsi, mane kritikuotų.*

Žodžio pradžioje raidė y *lietuvių kalboje retai terašoma, o viduryje ji rašoma ten, kur, kaip ir lenkų kalboje, kietai tariama: o gale ji būna tik po balsių:* ay, ey, oy, uy (ai, ei, oi, ui)*, po priebalsių – labai retai.*

Apie kun. Juozapo Rupeikos verstą veikalėlį „Jonas iš Svisločės"[12]

*Kiekvienam, kas gyvas, tautos kalba miela, ir niekas to negali nupeikti. Tegu didžiosios tautos didžiuojasi savo mokslininkais ir puikiomis kalbomis, – mes juos šloviname, gerbiame ir niekam šlovės nepavydime. Tačiau ar turi kas teisę mūsų kalbą niekinti, kada ja dar keli milijonai žmonių šneka ir kada mūsų Maloniausias Monarchas trokšta tautų švietimo? Nes tas kelių dešimčių milijonų žmonių tėvas puikiai žino, kad be švietimo negali būti tautos civilizacijos, be švietimo ir civilizacijos žmogus nežino savo priedermių: kokios jos Dievui, Monarchui, Valdžiai, Vyriausybei, Teisei, Artimui, Kaimynui ir t. t. ir t. t. Lietuviškai kalbančiai gyventojų masei nedaug tereikia mokslo jų švietimui ir civilizacijai. Pakanka parapinėse mokyklose išmokti gerai skaityti, rašyti ir šiek tiek skaičiuoti, galop duoti iš kelių ar daugiausia keliolikos knygų sudarytą bibliotekėlę, kaip antai: I^ma^* [pirma] *elementorius (jį turime pono K. N. išleistą); 2^da^* [antra] *krikščionybės mokslas (tą vėl turime Bonaventūros Gailevičiaus, Žemaičių oficiolo išleistą); 3^tia^* [trečia] *maldaknygės, – tų yra pakankamai, tik jas reikia recenzuoti ir pataisyti*[13]*;*4^ta^ [ketvirta] *apie dorovingo žmogaus priedermes Sostui, Vyriausybei, Ponui, Kaimynui, Artimui ir t. t. ir t. t.; 5^ta^* [penkta] *agronominės knygos apie kai kuriuos naudingus atradimus, apie bites, sodus, apynius ir t. t. ir apie bulves*[14]*, 6^ta^* [šešta] *botanika – apie atitinkamų žolelių, žie-*

---

[12] *Tiek daug lėšų skyręs savo knygai išspausdinti autorius galėjo pavadinti ją „Juozapu iš Šeduvos", o savo ruožtu buvo galima, parinkus svarbesnių neilgų ištraukų iš „Jono iš Svisločės", prie jų kartu pridėti daug agronominių dalykų: paslapčių, ūkininkavimui naudingų atradimų ir t. t., kurių pilna lenkiškose knygose. NB. Jei kas iš akademijos studentų, gerai išmanančių botaniką, grįžę namo atostogų metu ir pasiėmę gerų lietuvių ar žemaičių sodiečių, pavaikščiotų po dirvonus ir lankas ir, sužinoję iš jų lietuviškus naudingų žolelių pavadinimus, aprašytų jų naudingumą, tas padarytų didelę paslaugą – nebereikėtų vaistinėse pirkti. O kiekvienas sodietis žino ir moka žolelių pavadinimus.*

[13] *N 3. Mūsų maldaknyges būtinai reikia recenzuoti. Girdėjau, Žemaičių vyskupas išleidęs ediktą, draudžiantį giedoti bažnyčiose švenčiausios panelės gadzinkas, kur daug netinkamai pavartotų žodžių. Taigi derėtų, kad tų gadzinkų nebūtų ir maldaknygėse. O liaudis labai mėgsta jas giedoti. NB. Smalsumo dėlei paskaityk tas gadzinkas lenkiškai.*

[14] *Tarp agronominių knygų turime darbą apie bites ir „Jono iš Svisločės"* [autoriaus] *apie apynius, drobių baltinimą ir t. t.; ilgainiui ir daugiau atsiras.* (D. Poška čia nenuosekliai peršoka į lenkiškai parašytas J. Chodzkos knygeles, kurių vertimų į lietuvių kalbą tuo metu dar nebuvo, nors iš viso laiško konteksto atrodo, kad jis kalba apie lietuvišką bibliotekėlę. – M. L.)

dų, medžių vartojimą žmonių ir arklių, galvijų, avių ir t. t. sveikatai palaikyti; 7ma [septinta] *būdai sveikatai palaikyti ar pagelbėti staigiai ligos atveju prireikus; 8ta* [aštunta] *apie girtuoklystę, kokia ji žalinga ir t. t.*[15] *Štai beveik ir visa sodiečių biblioteka, o ją turėdami, galėtume užtraukti:*

Turčiai! kurie esate pratę ant savo lobių sėdėti,
Iš Amerikos atradimo turite aukso krūvas;
O mes, žemaičiai sodiečiai, galime pasakyti,
Kad didesnė nauda iš bulvių atradimo.

Čia spausdinamas leidinyje Literatūra, Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, t. 22(1), Lietuvių literatūra, Lyrikos analizė, Ats. redaktorius Vitas Areška, Vilnius, 1980, p. 58–70, *tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*



[15] *Žodynas ir lietuviška gramatika taip pat turi būti sodiečio bibliotekoje; parapinėse mokyklose gali būti mokoma jų pradmenų. Tačiau tie, kurie ketina būti kunigais, būtinai turi tobulai gramatikos atžvilgiu mokėti lietuvių kalbą (žvilgterk į tris dalykus mano ankstesniuose laiškuose).*

◇◇◇

A. Kašarauskio[1] rankraštis „Trets dvejets lakštų apie žemaičių niekniekius“

(iš A. Janulaičio archyvalijų)

Skelbiamas rankraštis saugomas Lietuvos TSR mokslų akademijos Mokslinės bibliotekos rankraštyne Augustino Janulaičio fonde Nr. 267, yra 8 puslapių *in octavo*, rašytas lietuviškai ir lenkiškai, be parašo, pažymėta tik data ir vieta: 1851 m. gruodžio 28 d. Telšiuose; rankraštis baigiamas pastaba, kad dar būsiąs tęsinys. Tai rodytų, kad jis buvo skiriamas spaudai. Jį sudaro: a) trys pasakos, užrašytos lietuvių kalba: „Kaip palikti turtingu?“, „Baravyks ir ąžuols“, „Baltūstis, Išverstlūpis ir Skaistveidis“; b) dviejų skirsnių intarpas lenkų kalba: pirmasis, be pavadinimo, – apie tautosakos, tiksliau, apie pasakų sukūrimo realųjį pagrindą; antrajame, pavadintame „Filologija“, autorius svarsto lietuvių kalbos tinkamumą grožinei ir mokslinei raštijai, suminėdamas kelis rašytojus, tarp jų Kajetoną Nezabitauskį-Zabitį, – ta proga autorius pateikia iš lenkų spaudos jo gyvenimo ir veiklos aprašymą; c) baigiamas rankraštis pluoštu patarlių ir priežodžių lietuvių kalba.

Mūsų bibliografijoje šis rankraštis yra palyginti seniai žinomas. Pirmasis jį paminėjo Jonas Jablonskis „Varpe“ 1893 m., Nr. 12, savo straipsnyje „Du Nezabitauskiu“, kur jis įterpė išverstas į lietuvių kalbą šiandien publikuojamo rankraščio pastraipas apie Kajetoną Nezabitauskį. Informacija apie rankraštį trumputė: *Šią vasarą į mano rankas pateko manuskriptas su visokiomis smulkmenomis, rašytas Telšiuose 1851 m. („Trets dwejets laksztu ape Zamajtiu niekniekius“). Kam priguli šis rankraštis, tuo tarpu nežinoma, bet matyti, kad autorius buvo gerai pasižinęs su Lietuvos to laiko literatūra ir rašytojais. Taigi tam rankraštyje yra paminėta du mūsų rašytoju, apie kuriuodu nieko nesako autorius*[2] *„Lietuv. raštų ir raštininkų“; apie tuodu Lietuvos rašytoju, dirbusiu gana seniai, paduodu dabar pagal tą rankraštį žinią...*[3]

Iš šios J. Jablonskio nuorodos rankraštis įrašytas atskira pozicija „Lietuvos TSR bibliografijos“ t. 1, p. 539. „Aleksandryne“ (t. 3, p. 70) jis įrašytas literatūros apie Kajetoną Nezabitauskį sąraše, remiantis tuo pačiu J. Jablonskio straipsniu.

---

1 [M. Lukšienė pavardę rašė, kaip tuo metu buvo įprasta – Kašarauskas.]

2 Jonas Šliūpas.

3 Cituota iš: J. Jablonskis, Raštai, Kaunas, 1933, t. 1, p. 38.

Kaip šis rankraštis pakliuvo Augustinui Janulaičiui, galime tik spėlioti. A. Janulaitis kruopščiai iš visų pašalių kaupė medžiagą apie Kiprijoną Zabitį, taip pat jo brolį Kajetoną ir tada, kai buvo išspausdinęs savo monografiją apie Kiprijoną „Tautoje ir žodyje“ (Kaunas, 1928, t. 5). Taip atsirado jo rankose ir „Literatūroje“, t. 22(1), paskelbti Simono Stanevičiaus ir Dionizo Poškos ligi šiol nežinomi rankraščiai. A. Janulaitį siejo draugystės ryšiai su Konstantinu Jablonskiu, vyriausiuoju Jono sūnumi. Abu istorikai plačiai naudojosi archyvine medžiaga, viską stengdamiesi imti iš pirmųjų rankų, taip pat vertinti faktus ir reiškinius savitai, nepasikliaujant įsigalėjusia kuria nors jų interpretacija. Jie dalinosi mintimis ir rasta medžiaga. Taigi galimas daiktas, jog čia skelbiamą rankraštį A. Janulaitis bus gavęs iš Jablonskių.

Kas šio rankraščio autorius? A. Janulaitis pieštuku rankraščio paraštėje užrašė Otono Praniausko (Oton Praniewski) pavardę, matyt, ketindamas patyrinėti šitos autorystės galimybę. Tačiau, atrodo, daugiau nieko su tuo rankraščiu nėra daręs, nerandame daugiau jokio lapelio nei atskiro aplanko, kaip paprastai darydavo A. Janulaitis. Prielaida dėl O. Praniausko, atrodo, atkrinta jau vien todėl, kad šis žmogus lietuvių raštijoje žinomas tik religinėje srityje, jis neparėmė nė sesers poetinių siekimų.

Rankraščio kalba graži, liaudiška. Atrodo, kad autorius pateikia pasakas ne tiesiog užrašytas iš žmonių lūpų, o literatūriškai, su gero stilisto nuovoka apdorojęs. Pirmosios pasakos labiau panėši į pasakėčias ir ar tik nebus literatūrinės kilmės? XIX a. viduryje lietuvių tautosaka domėjosi nemažas būrys žmonių (tą rodo ir Simono Daukanto tautosakos rinkinys), tačiau tokių, kurie, be to, dar domėtųsi ir rinktų žinias apie lietuvių raštiją, patys puoselėtų savo kalbą ir stilių, ieškodami būdų savo žinias paskleisti viešai, ne taip jau daug. Tuo metu Žemaitijoje panašių plačių užmojų buvo S. Daukantas, Motiejus Valančius, Laurynas Ivinskis, Juozas Čiulda (Józef Czułdo, Čulda), Ambraziejus Kašarauskis (Ambroży Kossarzewski) ir dar vienas kitas.

Mums rūpimą autorių atsirinkti padeda nuoroda, kad rašyta Telšiuose 1851 m. Iš visų čia suminėtų žemaičių autorių tais metais Telšiuose dirbo Ambraziejus Kašarauskis, lenkiškai pasirašinėjęs Kossarzewski. Jis tuo metu ėjo vadinamosios bajorų mokyklos kapeliono pareigas. A. Kašarauskio autorystę patvirtina dar pats rašymo būdas: A. Kašarauskis visą gyvenimą kaupė, nurašinėdamas ar pasižymėdamas įvairių mokslo sričių žinias. Jo palikimą betvarkant, visa tai gana gražiai susiklostė į savotišką enciklopedinio pobūdžio rinkinėlį, ano meto terminu tariant, *miscellanea*. Tokį pat mozaikinį, sakytume,

darbo stilių matome ir A. Kašarauskio straipsnyje „Pastabos apie lietuvių žodynus ir bendras žvilgsnis į lietuvių sritis“ („Rzecz o litewskich słownikach i ogólny pogląd na kraje Litewskie“, Pismo Zbiorowe Wileńskie na rok 1862, Vilnius, 1862), kur, pasvarstęs apie lietuvių kalbos žodynus, autorius pateikia dar maža tarp savęs sujungtų įvairių pastabų – *notų* (iš viso 44). Panaši straipsnio „Trets dvejets apie žemaičių niekniekius“ struktūra: sudėti greta vienas kito keli įvairių temų dalykai, nebandant jų sieti. Šis rašymo būdas turėjo senas tradicijas, siekiančias dar tuos laikus, kada spausdintas žodis buvo retas ir labai brangus. Besidomintys literatūra ar mokslais žmonės, gavę ką įdomesnio, nusirašydavo į specialiai skirtus tam sąsiuvinius-knygas, dažnai puošniai įrištas. Tai minėti lotyniškai vadinamieji *miscellanea*.

Skelbiamą straipsnį su spausdintais A. Kašarauskio darbais sieja ir požiūrių į lietuvių kalbą bei raštiją tapatumas: ir čia, ir ten teigiama, kad lietuvių kalba yra išpuoselėta, nė kiek ne menkesnė už kitas. „Trets dvejets lakštų...“ galima laikyti tartum pirmuoju A. Kašarauskio žingsniu į lietuvių filologiją. Pagaliau galutinai A. Kašarauskio autorystę patvirtina rašysenos lyginimas, paėmus maždaug to paties laiko jo darbus, kurie yra sudėti į vieną rinkinį, Adomo Jakšto pavadintą „Lituanica“, šiandien saugomą LTSR respublikinės bibliotekos rankraštyne [LNMB RS], f. 24-15. Taigi rankraščio autorius yra Ambraziejus Kašarauskis (1821–1880), gimęs ir gyvenęs ligi 1863 m. sukilimo Žemaitijoje, paskui ištremtas ir miręs Tomske; M. Valančiaus bendradarbis, plačių interesų žmogus, mokslininkas savamokslis, baigęs tik Varnių dvasinę seminariją (1844), rašęs ir spausdinęs straipsnius lenkų ir rusų kalbomis, palikęs visą rusų kalba parašytą kosmogonijos teoriją, surinkęs nemaža tautosakos. Jo surinktą tautosaką skelbė Kazimieras Būga – „Keli tautotyros mažmožiai iš kun. A. Kosarzevskio rinkinio“ („Tauta ir žodis“, 1923, t. 1) – ir Leonas Kalvelis – „Tautosaka iš Kossarzewskio „Lituanikos“ („Tautosakos darbai“, 1937, t. 3).

Čia publikuojamas rankraštis įdomus folkloristikos, kalbos ir lietuvių raštijos istorijos atžvilgiu. Pateikęs trijų pasakų tekstus, autorius lenkų kalba svarsto apie pasakų susidarymą, ieško natūralių, gamtinių priežasčių joms atsirasti, pateikia pavyzdžių iš gyvenimo, kaip žmogus iš ypatingesniųjų išgyvenimų susikuriąs fantastinius vaizdinius. Pažymėtina, kad A. Kašarauskis sieja pasakų personažus su mitologija, tačiau čia pat pažymi, kad tie fantastiniai vaizdiniai gimsta ir krikščionybės laikais, o jų pagrindo reikėtų ieškoti empiriniuose reiškiniuose. Taigi požiūris neberomantinis, o artimesnis pozityvistiniam, kuris savo ruožtu susisiekia su Šviečiamojo amžiaus sensualistine samprata. Palyginti itin

negausiuose mūsų to meto folkloristikos tyrinėjimuose A. Kašarauskio minėtasis požiūris į pasakų susikūrimą pažymėtinas kaip tam tikros mokslinės vertės turintis aiškinimas.

Patarlių ir priežodžių A. Kašarauskis neanalizuoja. Peržvelgus jų turinį, krinta į akis, kad nevengiama socialiniu atžvilgiu aštrokų posakių, pavyzdžiui: *Ką ponas valgo, kartais ir kiaulė neėda; Bene bajorai čia valgė, kad taip stals aplaistyts; Bagotam vogti, o senam meluoti – dažnai pasiveda* ir t. t.

„Filologijos" skyrelyje A. Kašarauskis, kaip jam būdinga, fragmentiškai užkliudo kelis klausimus. Visų pirma istoriškai įdomus jo konstatavimas, kad jo karta jaučianti aiškų pasikeitimą vertinant lietuvių kalbą: anksčiau ji buvusi laikoma *barbariška, neiškultyvuota ir tik vienai liaudžiai skirta*, o dabar, t. y. XIX a. viduryje, požiūris pasikeitęs į gerąją pusę. Kalbos gražumo, turtingumo ir savitumo (kuris neišverčiamas į kitas kalbas) pavyzdžiu imamas S. Daukanto „Būdas..." A. Kašarauskis iškelia vyresniąją rašytojų kartą, kuriai priklauso ir S. Daukantas. Ji ištobulinusi gimtąją kalbą taip, jog jauniesiems, kaip A. Kašarauskis, belieka jos mokytis ir toliau puoselėti. Jis pilnas vilčių, kad, anot S. Daukanto, lietuvių kalba it ta bruknelė nuo speigų apšarmojusi sužydės. Šią mintį jis kiek vėliau plėtos savo straipsniuose: „Lietuvių kalbos reikšmė mokslui"[4] ir jau minėtame „Apie lietuvių kalbos žodynus..." Jis ten, šalia rašytinės literatūros, akcentuos liaudies šnekamąją kalbą kaip pagrindinį šaltinį kalbai tobulinti. Įsibėgėjęs, poleminiame įkarštyje jis šį savo teiginį beveik suabsoliutins, kiek sumenkindamas raštijos vaidmenį kalbos tobulinimui ir turtinimui. Tačiau žodyno sudarymą jis laikė savo gyvenamuoju metu viena iš gyvybinių kalbos egzistavimo sąlygų. „Trets dvejets lakštų..." straipsnyje jis trumpai stabteli prie šio dalyko, pamini tuo metu rašomus žodynus, apie kuriuos pats žinojo, ir pasvarsto, koks jis turėtų būti. Pavyzdžiu nurodomas lenkų–prancūzų kalbų žodynas[5] su daug žodžio prasmių ir gausiai iliustruojamas sakiniais bei frazeologizmais.

Iš savo bendraamžių, rašančių žodynus, A. Kašarauskis mini S. Daukantą, Kaj. Nezabitauskį, L. Ivinskį ir ligi šiol mūsų raštijos istorijoje neminėtą kun. Juškevičių, bernardiną, mirusį Vilniuje 1847 m. Atrodo, kad šis negalėtų būti painiojamas su Antanu Juškevičiumi, nes pateikiami kai kurie konkretūs biografijos duomenys nesutampa su Antano biografija. Taigi nurodomas dar vie-

---

[4] K. A. K. [A. Kašarauskis], Znaczenie języka Litewskiego we względzie naukowym, Pismo zbiorowe Wileńskie na rok 1859, Vilnius, 1859.

[5] Respublikos bibliotekose pasisekė aptikti tik antrą šio žodyno leidimą: Słownik Polsko-francuzki, nowe wydanie, Berlin, 1858.

nas lietuvių kalbos žodyno autorius, kurio nežinojome. Tas pats A. Kašarauskis yra palikęs išrašų iš Jumskio (vardas nežinomas) lenkų–lietuvių kalbų žodyno (prieš 1857 m.). Tą medžiagą yra paskelbęs K. Būga str. „Medžiaga lietuvių kalbos žodynui ir šnektoms tirti“, išspausdintame 1923 m. „Tautoje ir žodyje“, t. 1. Taigi A. Kašarauskis yra mums paliudijęs ligi šiol nežinomus du žodynų autorius. Tačiau čia pat reikia pažymėti, kad jo nežinota nei apie D. Poškos, nei apie Dominiko Sutkevičiaus (Dominik Sutkiewicz) ir kt. leksikografinius darbus. Nežinota jo apie prūsų–lietuvių kalbų nebe rankraštinius, o spausdintus žodynus. Tai rodo, kaip sunku buvo dirbti mokslinį darbą ano meto lietuvių inteligentijai, plušančiai pavieniui, be jokios buriančios mokslinės institucijos ir turinčiai labai mažus materialinius išteklius brangiai tuo metu spaudai įsigyti ir tarpusavio ryšiams su kitais veikėjais palaikyti. O informacija apie kitų darbus ir ryšiai – tai viena iš būtinų sąlygų sėkmingai kultūros veiklai. Tą jautė beveik visi dirbantys lietuvių raštijos dirvonuose. A. Kašarauskis taip pat rinko kur galėdamas žinias. Šalia žodynų, jis pateikia ir grožinės literatūros kūrėjų pavardžių. Mūsų skelbiamame straipsnyje, šalia duomenų apie Kaj. Nezabitauskį, jis bene pirmasis pamini Antano Savickio (Anton Sawicki), mirusio 1836 m., rankraščius, tuo metu buvusius pas Šiluvos altaristą Bonifacą Vismantą (Bonifacy Wismontt). Dalis A. Savickio rankraščių netrukus pateko L. Ivinskiui, iš kurio palikimo pirmą kartą A. Savickio pasaulietinio turinio eiliuotą laišką 1908 m. paskelbė Kazys Grinius „Lietuvių tautoje“, t. 1, o didžiąją kūrybos dalį – „Baikas, arba pasakas, lygias teisybei“ ir „Pradžią visokių satyrų, arba prykalbesnių“ – atkasė jau į kelintas rankas patekusias Juozas Tumas-Vaižgantas[6]. Beje, po dešimties metų rašydamas straipsnį apie lietuvių kalbos reikšmę mokslui, A. Kašarauskis, matyt, nesiliaudamas rinkti žinias apie lietuvių raštiją, paminės tarp bekylančių talentų dar vieną lig šiol konkrečiai nežinomą rašytoją Malinauską[7].

Taigi A. Kašarauskis kaupė medžiagą lietuvių raštijos istorijai, kartu stengdamasis suvokti kai kuriuos jos raidos bruožus. Atrodo, labiausiai jam yra rūpėjęs kalbos lygio aspektas. Nuolatos girdėdami, kad lietuvių kalba tesanti tik žemojo luomo kalba, kad ji netobulinta ir negalinti būti tokio lygio kaip kitos kultūringų tautų kalbos, jau nuo Ksavero Bogušo (Ksawery Bohusz) laikų čia vienas, čia antras lietuvių kultūros veikėjas su ta mintimi diskutuoja, ieško įvairių argumentų. A. Kašarauskis yra vienas iš žmonių, aiškiai suvokusių, kad

---

6 Vaižgantas, Raštai, t. 11, Kaunas, 1929.

7 K.A.K. [A. Kašarauskis], Znaczenie języka Litewskiego we względzie naukowym..., p. 173.

lietuvių kalba yra tautos, o ne luomo kalba, kad jos vartojimo sritys negali būti ribojamos, ji tinka visur, ir jo, A. Kašarauskio, gyvenamuoju metu jau tas reikiamas kalbos tobulumas pasiektas, kalba atgimusi. Skelbiamame straipsnyje A. Kašarauskis jausmingai tą konstatuoja: *Žemaičių kalba, tiek amžių apleista ir polonizmų sužalota, pagaliau susilaukė savųjų Kopčinskių ir Konarskių* (Onufrijus Kopčinskis (Onufry Kopczyński) ir Stanislovas Konarskis (Hieronim Franciszek Konarski, vienuolio vardas Stanisław) – lenkų kalbos istorijoje vieni iš žymiųjų veikėjų). Taigi šiame straipsnyje A. Kašarauskis dar pripažįsta raštijos ir jos atstovų vaidmenį puoselėjant kalbą. O po dešimties metų, kaip jau esame minėję, jis skelbs, kad pagrindinis *lietuvių lingvistikos* mokytojas – tai lietuvis valstietis: *norint tobulai išmokti lietuvių kalbą ir giliai pažinti jos prigimtį, būtina pamilti lietuvį valstietį*[8].

Mintis, kad liaudies kalba yra pagrindas literatūrinei kalbai puoselėti, nebuvo nauja. Kaip jau yra pažymėjęs Jurgis Lebedys, sąmoningai ja rėmėsi Kaj. Nezabitauskis, rašydamas savo elementorių, o S. Daukantas net ir apie lietuvių kalbos kokį nors nuopuolį nekalba, o sako, kad ji laimingai *parbuvo*[9]. Vis dėlto A. Kašarauskis šią mintį suformuluoja pirmas (nekalbant apie Prūsijos lietuvių raštiją) griežtai ir aiškiai. Ir ši formuluotė, ir kiti A. Kašarauskio argumentai apie lietuvių kalbos vietą ano meto moksle smarkiai užkliuvo lenkų mokslininkui Janui Aleksandrui Karlovičiui (Jan Aleksander Karłowicz). Pripažindamas A. Kašarauskį puikiai mokant lietuvių kalbą, juokiasi iš jo *plepėjimo*, iš jo *niekais einančios erudicijos*: cituojąs Augustą Frydrichą Potą (August Friedrich Pott) ir Jakobą Liudviką Grimą (Jacob Ludwig Grimm), bet pernelyg aukštinąs liaudį, priskirdamas jai ypatingą išmintį, – tai nesą ko lįsti, kur nepajėgiąs[10]. Lingvistikos požiūriu tuose kritikos žodžiuose buvo daug objektyvios tiesos, tačiau kitu, visuomeniniu, atžvilgiu teisus buvo A. Kašarauskis, siekęs įtvirtinti savo meto Lietuvos visuomenėje kitokias pažiūras į lietuvių kalbą, jos vietą ir vartojimą, negu buvo įsigalėjusios tarp daugumos bajorų. Perskaitęs J. Karlovičiaus kritiką, A. Kašarauskis pasijuto labai įžeistas: įžiūrėjo intrigas, neapykantą, tačiau pastabose pačiam sau jis su širdgėla įrašys žodžius, objektyviai apibūdinančius amžiaus viduryje ir vėliau vykstantį lūžį pažiūrose į kalbą ir tautą Lietuvoje: su juo susidorota, be kitų priežasčių, <...> *dar labiau dėl barbariško papročio nai-*

[8] Ten pat, p. 174.

[9] J. Lebedys, Simonas Stanevičius, Vilnius, 1955, p. 173.

[10] J. Karłowicz, O języku litewskim, Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademiji Umiejętności, Kraków, 1875, p. 194–196, 204, 207.

kinti ir slopinti visa tai, kas vadinama ne ***mano*** *ar ne* ***mūsų****, kas neatitinka be ribų išdidaus žmogaus pretenzijas ir garbėtrošką*[11]. Tai nacionalinės savimonės reiškinys, susiduriant su savosios nacijos nepripažinimu. Kartu atsiskleidžia dramatiškas feodalizmo santvarkoje buvęs gabiųjų žmonių iš žemutinių sluoksnių diskriminavimas: neturėdami sąlygų savo gabumams išlavinti, pasiruošti, pvz., mokslinio darbui, objektyviai imant, jie pelnytai kritikuojami už diletantiškumą, nors po tuo diletantiškumu slypėjo ir visuomeniškai reikšmingos idėjos. Dėl šitų sąlygų tauta prarado didelį intelektualinį potencialą. A. Kašarauskis buvo vienas iš daugelio tikrai talentingų žmonių, negavusių didesnio pasirengimo ir todėl negalėjusių išsiugdyti mokslinių sugebėjimų. Dvasinė seminarija tuo atžvilgiu nedaug teduodavo, ypač pasaulietiniams mokslams. Geresnė padėtis buvo, kol veikė universitetas ir prie jo Vyriausioji dvasinė seminarija, teikusi galimybių klausytis įvairių sričių mokslų. Aukštosios mokyklos netekus, apskritai susiaurėjo intelektinis krašto gyvenimas, smuko jo lygis, tačiau jis toliau, kad ir sekliau bei lėčiau, tebesroveno. Viena tos srovės šaka vis labiau kreipė dėmesį į liaudį, kaip nacionalinės kultūros pagrindą. A. Kašarauskis savo veikla yra nemaža prisidėjęs prie šios linkmės sutvirtėjimo. Jis *skatino ir kitus domėtis lituanistika, darė nemažą poveikį A. Baranauskui ir kai kuriems ano meto lietuvių poetams bei šviesuomenės atstovams*[12].

Čia skelbiamas vienas ankstyvųjų jo straipsnių įsiterpia į šį demokratinį lietuvių kultūros judėjimo srautą, teigdamas dvasinės lietuvių liaudies kūrybos vertę, ugdydamas meilę gimtajai kalbai. Kartu šis straipsnis konstatuoja jau įsisąmonintą ano meto veikėjų požiūrį į kai kuriuos vykstančius kultūros procesus.

---

[11] LTSR resp. bibl. [LNMB RS], f. 24-16, Wiadomości naukowe zebrane z rozmaitych gałęzi wiedzy ludzkiej przez ks. Ambrożego Kossarzewskiego zporządkowane w sposób encyklopedyczny, t. 1, A-F, skyrius „Uwagi odnoszące się do lingwistyki i zarazem innych oprócz tego naukowych gałęzi“, p. 519.

[12] Z. Zinkevičius, Ambraziejus Kašarauskas, Vardai ir žodžiai, Vilnius, 1971, p. 175.

A. Kašarauskio rankraščio tekstas
TRET'S DWEJATS ŁAKSZTU APE ŻAMAJTIU NIEKNIEKIUS
1851 r. X bra 28 d. Telsze
PASAKA

Kajp palykti turtingu?

Auga pas tiewa dikadunis, patajkunas sunelis, kurio nekajp pri darbą prywariti negalėja. – Wysajp žudes su juomi tiew's: yr wariti ware, yr barti bare yr jaukinti jaukina; bet sunelis kajp buwa ulžys tayp yr palyka; nieką isz jo giara iszwerkti negaleja. – Wys anam po gałwa sukos, atrasis kanakokius piningus, isz to busis turtingu yr be prakajta galesis walgiti duona. – Tiewas tajs niekajs nesydžiaugia, žinoja, jog duona neuždirbta werk wałgoma: dielto wersti yr wariti sunu sawa pri darbą nepalowe. – Wiena karta, kad pagrynža isz łauka, o sunu atrada bestripiniejęt yr begajsztant, apsymete mates buk degantius piningus {Ejkiem saka, sūnau, skubiekim grejtaj, gali lauka, myszkunsi, atrasma dydžius piningus: Diewas aprejszke Etc. jak wyżej (– kaip aukščiau)}; Diewas aprejszkie mąn dabar, busma turtingajs yr wysa partieke, jimk tyktaj kirwi yr łopeta! Sunus isz dziauksma dwilinkas paszoka, apsysuka tajp wejkiej isz už wienos waląndos gali lauka abudu atsystoja. – Prystate ji tiew's apuszrotij kirsti apuszes: cze saka macziau degant piningus, po tu medžiu tur būti ani, patsaj tuotarpu jeme kasti kiałmus su łopetu. – Kazukas, wirs žaluk's, negajledamos swejkatos tuli padrozes wiena statini pasrąnsti yr kiałma iszrowe su tiewu, bet piningu nerada. – Neilgai trukus pawerte yr kita yr treti o piningu wys nebuwa. – Cze, saka, rejk mums jeszkoti, cze pasyrode! atsyliepe tiew's; rejk tyktaj wysa tą kałwa mums nuskinti yr wysus kiałmus parwejzieti; tur buti... jog ani neiszbiega... Kazukas atsyduksieja, pasyjimste isz nauja yr wiel jeme darbutis: noris prakajt's piles isz kaktos yr wysa anam nugara suszlapa bet piningu palykti ne norieja. – Darbawos nu pusriczia lig pat pietų yr wysa apuszrota grynu lauku padare; tiek tyktaj negiaraj jog tu piningu ne rada. – Nuwargis atsysieda anidu yr rokawos tarp sawes, ka turieja tolaus (p. 2) wejkti? Tiewas ikalbieja sūnuj, idant po pietų sugryžtu yr wysa tąn lataką žąmbiu iszartu yr ekiecziomis iszekietu, kad ardant žiame yr dakanojąnt wielenas piningaj grejcziau iszsyarti arba iszszekieti galėtu: bet yr tąn padarius piningaj niszsyare. – Tuoczes nuludusi sunu džiugina tiew's sakidams: darb's musu ne bus be pełna, piningaj turies susiwokti kadanorint, jej ne dabar te rudeni – kas ira žadieta nu Diewa, tas ne praejs! Tuotarpu tiew's liepė pleszyma užsieti wa-

saroju: wasarois apdiga tajp gražej, kajp pylti iszpyle yr pakyla kajp dums, nu szales ne galeja atstoti wejząnt. – Rudeni iszkułus nuwaziawa abudu i turgų pryžłlakste wežimus diewa dowenos. Židaj saujoms aniems pinigus rokawa. – Ar matai sunajti, tare tiew's kajp tat gražus dajkt's papluszeti biszkieli. – Milu malonu! piningu kaip wąndens! Asz sakiau Kazukaj, jog ejkiem, kaskiem piningus, jeszkokiem, busma turtingajs – ot szytaj, iszkasem jau, atradom yr esam turtingajs yr dar turtingesnejs busma, jej kožna meta tajp płusziesma yr dyrbsma! Kazukas nulejdes akis niryndams yr murmiedams (?) wys tat apgaudynieimas, kad asz bucziau (?) žinojęs isz pradžios kad tajp bus, ne būtumėt mani tajp wejkiej igawes. – Nu to laika Kazukas pastoja giaru darbiniku yr jau niekada nebtingieja.

Barawiks yr ąnžul's

Nu senu dienu stowieja girioj ąnžul's, po jo szaku iszdiga jaunitelis barawik's; buwa swejk's, gražus, žaluk's kajp rydyk's, o dyduma kajp rietis iszauga. – Pasyputes sawa weszumu, kłause ąnzuła: ar senej tu cze stowi, kiek metu augaj? Szis atsake: tris szimtus. – Kad tajp wargszaj, bieg tu isz cze szalin, jau cze tau daugiau wietas nebus. – Ar tu mataj, asz už trijun dienu szioks iszaugau, o kad trejus metus paaugsu, puse girios užjimsu. – Ąnžul's nutileja tuokart, nieką neatsakė. – Po trijun dienu kanakas barawikuj negiaraj nuwika, pradieja ąnt kota krijpti – ąnžul's pasystebiejes tarė: brołau, kas tau ira, be ne girt's esi? Szis atsake: gana prietelau besygaszawoti, jau smerczia miegs mani palaužė. – Tajp nutynk yr ant swieta, ne wiens pradiejes auksztaj wajkszczioti, žiamaj pabajg. – (p. 3).

Bałtustis, Iszwerstłupis, yr Skajstwejdis

Trins nepažinstami siedieja pas kryžiaus netoli kiala. – Pakielejwis ejdams pro szali nujeme kiapure yr pasykłonioja Diewa mukaj. – Napažinstami tare žmogų aniems taj garbe atidavus, pradieja tarp sawes rokutijs o paskui yr bartis... wien's buwa žiema, *antras* sziauris, *o tret's saule. – Kožnas isz ju norieja būti wiresnis yr kad nebuwa kam sudierieti, jeme pakielejwi wijti yr suginė klaus ji: kuriam tu pasykloniojej yr priesz kurin kiapure nujemej? Žmogus nusigandęs nežinoja isz karta ką atsakiti, paskuo isystebiejes i pati bajsięji, iszwerstłupi, prypažina jam garbe atidawes, už ką kiti jo drauginginkaj užsyrustyna.– Kad tajp palajduni, palukiekgi! asz tawj sudeginsu, atsyliepe skajstwejdis; o baltustis pasakė: asz tawi suszaldisu! – Žmogus nieka wietoj be juoka pra-*

puolęs butu, kad nebutu gawes užtaritoi. – Dar kiek tiek pradžiugina ji iszwerstłupis; negąstauka, pasakė, asz tawi apginsiu, nieką ani taw pykta napadaris.–

Saule apmaudu gijždama norieja pakialejwi sukiapinti yr kajlinius jo sudeginti, bet sziauris užstoje, pradieja pusti szałtu wieju yr tuojaus isz kajtros wiesu palyka. – Spejgas paskuo norieja žmogu suszalditi, bet sziauris atsytrauke – nutila – yr bałtustis nieka wejkti negalėja.

* * *

Piękna to igraszka wyobrazni naszego ludu – przypomina ona mitologią dawnych pogan, z której i sama początek swój bierze. – Jest to w naturze zmysłowego człowieka, iż wszelkie dobroczynne, a jeszcze bardziej szkodliwe jestestwa i żywioły, które nas otaczają i wpływ ważny na nasz byt wywierają, lubimy uosobiać i w ludzkiej postaci wyobrażać – to samo rozumieć sie ma i o rzęchach umysłowych to jest niepodpadających pod zmysły. – Nie wyliczając tysiącznych niedorzeczności ludów pogańskich, ktorzy w każdym żywiole upatrywali jakiegoś opiekuńczego ducha działającego w postaci ludzkiej, mamy nawet coś podobnego u samych chrześcian. – Tak naprzyklad artyści, cnoty: wiarę, nadzieję, miłość przedstawiają w postaci trzech kobiet z własciwemi im godłami; tak, śmierć, w postaci żyjącego kościotrupa zarzyna tysiące ludzi i często okropne spustoszenia sprawuje. – Nie dziw że lud pospolity podobne klęski w postaci żyjącej wystawia, bo ze skutków widzi, iż musi być jakikolwiek działacz; Bogu jednak nieszczęśliwych (p. 4) wypadków jako najdobrotliwszemu Panu przypisywać niechce, musi tedy tworzyć podrzędne istoty, co utrapieniem ludzi zajmuje się i wtem jedyną roskosz dla siebie znajdują. –

W roku 1848, kiedy powszechna grasowała cholera, w czasie pięknej pory wiosennej, wybrały się trzy damy z dworu Januszkańskiego parafii Bejsogolskiej do kościoła Pacunel na fest – pojazd były wysłały przed sobą, a same, czyto dla przechadzki, czy z nabożeństwa kilka wiorst szły piechotą; ubrane, jedna w bieli, druga w błękicie a trzecia w różowej sukni – przechodzić wypadało przez wieś Poszoki: lud tameczny obaczywszy nieznajome podróżne w trzech rozmaitych kolorach pięknie ubrane i piechotą idące, poczytał je za nadziemskie istoty i nazwał jedną powietrzem, drugą cholerą, a trzecią raganą, co owce strzygła w 1838 roku. – Rozgłoszono to później jako cudo, wielkie nieszczęścia przepowiadające i za wypadek nadzwyczajny poczytano. – Tak, tworzą się strachy, upiory, widma rozmaite, prosto z przypadku, bojaźni rozognionej imaginacyi człowieka, mianowicie u pijaków. – Czy raz to się zdarzało się

jak człowiekowi powracającemu z kiermaszu wieczorem potrzeba było dążać się z diabłem, który tysiączne jemu psoty wyrządzał, to wodził jego po bagnie, to wstrzymywał na drodze, to topił w rzece, a to siadał na wóz i koni mordował. – Tysiące banialuk i głupstw prawią o tychto złych zkądinąd, ale często najniewinniej zpotwarzanych duchach; movią: że nie mają dziurek w nosie, że mają długie pazury, ze ogon im wystaje, że są leciutkie bestye jak piórka, kiedy siadają na wóz koła same się toczą, a jednak konie muszą uciekać jak od niedźwiedzia albo wilka itd. –

Filologia

Język żmudzki od tylu wieków zaniebdany i skażony polonizmami, doczekał się nareście swoich Kopczyńskich i Konarskich. Dzięki ich staraniom i ciągłej usilności wprzywróceniu pierwotnej czystości jego. – Juz teraz, poszczycić się możemy, znika to uprzedzenie, jakoby mowa ojców naszych była barbarzyńską, nieużytą i samemu tylko pospólstwu właściwą. – Przeciwnie, jak ona jest piękną, jak jest bogatą, jak obfitą w wyrażenia, aż nadto przekonywa nas, jeśli tylko pilnie czytać będziemy, między innemi, dziełko: Budą Senowes Letuwiu przez Łaukysa napisane. – Tamto znajdziemy zwroty li sposoby mówienia nieporównane, językowi tylko żmudzkiemu właściwe, a które na żaden inny łatwo wytłumaczyć się nie dadzą. – Tak np. (p. 5) wyrażenia: „barzda žamajtia wieputinejs susysukusi ant žąndajs niuksoje" – „wienu ežeru tiwulawo" – „wajkielej po wien marszkiniu twiskinieje" – „iki sawa giwos gałwos" – „par kiaura nakti arba par kiaura paswieti" – „drabuži tijkti yr pliki isz numu wariti" – linąnt, sningant, dargąnt, błauzdłaužatij, grudietij etc. każdy wiersz odznacza się jasnością, trafnością, naturalnością, doborem wyrazów, nawet poezyą – śmiało można powiedzieć, że ta książka jeśli nie przewyższa to przynajmniej równa się z najdoskonalszemu utworami ukształconych już języków. – Dzięki naszym przewodnikom, niemożemy narzekać na nieokrzesanie języka – jeśli jest jaka trudność dla nas młodych w sposobie wyrażenia się, to raczej pochodzi z naszej nieumiejętności, aniżeli z niedostatku wyrazów ojczystej mowy. – Od lat kilkunastu już szczerze się zajęto jej obrobieniem. – Za przykładem poprzedników-mistrzów idą młodsi – gust upowszechnia się wszędzie, mianowicie między młodem pokoleniem kapłanów i pewnością ręczyć można iż ta „bruknele nu spejgu apszarmojusi" zakwitnie kiedyś i piękny owoc przyniesie. –

Materjały do dykcyonarzów żmudzkich już przygotowują się. – Oprócz autora Budą Senowes Letuwiu i X. Juszkiewicza zmarłego Bernardyna w

klasztorze Wileńskim 1847 roku, pracują obecnie P. Iwiński, wydawca Kalendarza żmudzkiego, który, jak sam powiadał, ma już kilkanaście tysięcy zebranych wyrazów żmudzkich i uczony nasz ziomek Kajetan Niezabitowski teraźniejszy prezes cenzury rządowej w Warszawie, którego biografią i prace literackie niżej z dykcyonarza biograficznego powszechnego w Warszawie 1851. r. wydanego, co do słowa wypiszę. – Zwróciłbym tu uwagę filologa iż do napisania dykcyonarza Polsko–żmudzkiego najlepiej posłużyćby mógł słownik polsko–francuzki w Berlinie wydany, który uważa się za najobszerniejszy, albo, nowy słownik języka polskiego wychodzący teraz w Berlinie, nakształt Lindego, tylko we trzech tomach in 8^{a}. Co do nomenklatury zaś polskiej botanicznej najlepiej się trzymać terminologii Wagów, bo Jundziłłów juz terminologia starzeje. – Najkrytyczniej wypracowanem w tym względzie dziełem jest: Flora polska, Warszawa 1847 r. przez Jakóba i Antoniego Wagów, naturalistów polskich: mianowicie trzeci tom tego dzieła jest bardzo ważnym, bo zawiera powszechny, wypracowany dykcyonarz botaniczny z łacińskiego na polski i z polskiego na łaciński. – Między zapomnianemi czyli raczej zaniedbanemi pracami litteratów naszych liczyć można prace X. Antoniego Sawickiego. – (p. 6) Niepisał on uczenie, ale zawsze wiele zostawił pomysłów własnych i zbierał z innych autorów, możeby i teraz niektóre materyały iego przydały sie jeszcze. – Większą część rękopismu jego widziałem u X. Bonifacego Wismontta Altarysty Szydłowskiego. –

Kajetan Lubicz Niezabitowski *urodził się roku 1800. d. 8 sierpnia we wsi Kułatach na Żmudzi.– Po ukończeniu nauk w b. uniwersytecie wileńskim, przybył w 1825. r. do Warszawy, i umieszczony w ministeryum oświecenia jako adjunkt, a później Sekretarz i referent wydziału Cenzury rządowej, w której dotąd zostaje w stopniu naczelnika tegoż wydziału. – Z prac naukowych najgłówniejszym zajęcia się jego przedmiotem były i są dotychczas: 1.) Historya Żmudzi. 2.) Słownik Żmudzko-litewski i grammatyka tychże języków, w rękopismie, o których znajduje się wzmianka w dziele Malte-Brun'a wydanem na nowo w Paryżu przez Leonarda Chodźkę pod tytułem: Tableau de la pologne. – Niezabitowski ogłosił drukiem. 3.) Początki czytania dla dzieci Żmudzi i Litwy pod tytułem: naujas mokslas skajtima diel mažu wajku Żemajcziu i Letuvos, Wilno 1824 r. 4.) Apej Bytes, o pszczołach, przekład z Ks. Kluka, pod imieniem brata swego prałata Cypryana Niezabitowskiego, Wilno, 1823. r. z dedykacyą Kawalerowi hr. Rumiancow, na razkaz którego zajmował się gorliwie językiem i historya Żmudzi powyższe prace wykonał, za które nawet otrzymał kosztow-*

ny pierścień brylantowy od N. Cesarza dziś panującego. 5.) Dziennik nabożeństwa, Warszawa 1825., przedrukowany w Wilnie pod nazwiskiem arcybiskupa Woronicza. 6.) Godziny nabożnego rozmyślania, Lipsk 1826. 7.) Rys życia i wybór pism Stanisława Leszczyńskiego, Króla polskiego, Warszawa 1827. 8.) Arwed-Giillstjerna, romans Van-der-Velda, tamże 1827, tomów 2. 9.) Rozrywki z historyi naturalnej, tamże 1829. 10.) Bitwa pod Nawarynem, powieść przez Moke, tamże 1830. 11.) Filozof chrześciański tamże 1830. 12.) Poczciwy koleżka, romans Kocka, tamże 1834. tomów 4. – Od roku 1835. corocznie wydaje Kalendarz powszechny, na wzór najsławniejszych almanachów francuzkich: pismo to nader pożyteczne: umiejętnie redagowane zaraz po swém ukazaniu się pozyskało chlubne recenzye w dziennikach krajowych i zagranicznych. – Nadto Niezabitowski umieszczał rózne pisma po dziennikach wileńskim i warszawskim, w tym ostatatnim z r. 1829. Rozmyślania wieśniaka rolnika o narodach litewskich, pod imieniem Dyoniza Paszkiewicza. – W r. 1832. i 1833. był redaktorem Tygodnika polskiego (p. 7) i w 1835–1836, trudnił się wydaniem pośmiertnych rękopismów X. wiatora Piotrowskiego Kapucyna we 4ch tomach, pod tytułem Wybór Kazań. –

Patarlės

Duok Diewi wyską mokieti o ne wyską dirbti. – Ką ponaj wałga, kartajs yr kiaule to nejed. – Karszta kajp gryku kosze. – Kad taw kiauraj iszejtu. – Isztyżes kajp grybs. – Trauk kajp isz warna uodegos. – Susiedu rieczi (?), susiedu tarpi. – Spaudik kajp gud's duda. – Cziupiniek kajp girts mijta. – Seni, seni, sze tabokos; Senis negirdieja: seni, sze mergiele, senis pakrutieja. – Kad asz tau droższiu, tad yr dąnguj bałsas atsylieps. – Kad âsz tau skielsiu i ausi tad tau 9. bażniczes pasyrodis. – Kajp lauki szauk tajp girioj atsyliep.– Iszbales kajp awizos grud's. – Nej smyrd nej kwiep kajp zujkia szud's. – Ju dydin, ju durnin. – Abu, łabu, tokiu. – Szioks toks gaspadorius, kad yr isz pupų newarom's. – Ant kumiales joj, kumiales jeszka. – Atiduosiu, kad akmenis pražis. – Ir burb kajp ubags łaszyniu pryjedes. – Szud's szikiai moka. – Puod's katilą wajnoj o abudu juodu. – Slinki sze kiauszi, ar nulupt's? jej ne nułupts mesk par twora. – Ne moku meluoti, tiesos nej pradieti. – Smertis i dantis ne wejz. – Isz tu sziaudu ne bus grudų. – Ko tu cze spitriniei kad nieką neużuodi. – Kas ba'got's tas yr mąndrus: isz tuszczios butelkos yr Salamons nepawajszina. – Darbimete yr akmuo krut, o tu bepłuszgs kajp girnų apatinesis kulis. – Skup's, łokumczius pusiauskilejs mok. – Kas nuplika nu to jau nieką nebnupeszi. – Giaru akiu wietomis,

trejus metus gal matiti. – Bibsok, bibsok, saule jau kur pakiła, szunis jau giluj o tu dar neprisnaudej. – Stajpikes kajp szuo po weselos.– Ar dydžiuluj kłoniukes ar welniuj uodega szłuostik wys wiena miera. – Už tawa darba gąmba gausi ne kiauszyni. – Durnesnis, kuris su girtu baras. – Be ne bajore cze walge, kad tajp stal's aplajstit's. – Kur kiaules giwen, tyn wysi paszalej aviežlibi. – Su wyłku ne arsi, su meszku ne ekiesi. – Tąnkiej siłku rubaj, wos giwiba nesz. – Nu szunes gal ukinika pažinti. – Skupoje gaspadyne yr szuni isz uzbona lakin. – Su tawîm ne rask ne pamesk; ne pusk ne auszink. – Wersziu ne blowes, jaucziu ne baubsi. – Gieriaus pirma kauła graužti, paskuo raumenį walgiti. – Niekad nepametęs, ne jeszkok. – Ne džiaukes rades, ne werk pametes. – Durnas yr kialy rades, ne jims. –Kas ne mok pelniti, tas te ne mok yr walgiti. – Po tiewa palykima buwau toks, dabar szytaj palykau szioks, kajp žiogs. – Kodiel tu ne dajniusi? Ka, giltine, dajniuosi, kad walgiti noru. – Wysa jauti sujedes, uodegu užspringa. – (p. 8) Isz tawes sunajti nieką giara, deszimti metu mokiejs yr szunij kiale paroditi ne moki. – Idawej kajp wylkuj awis ganiti. – Kas wyłka nasrunsi tas yr uodegoj. – Su riecziu wąndens ne parneszi. – Gieda biegti, swejk iszbiegus. – Ką nori tą darik, tyktaj par twora ne mesk. – Už swetimus piningus grejtaj gal nupirkti, bet tawora tąnkiej atsytink sau paturieti. – Pigios mejsos, nej szuo ne lak sriubos. – Swietimu ligu ne rejk sirgti. Kuriam skaust, tas tegul yr wajtoj. – Kad szunes niera yr ožkų besiunda. – Numu druska ne sura. – Bezwanijs kajp arklis su dantimis. – Be žiopsus kajp pelėda isižiojes. – Tas uzsyjemes ligi darbą, kajp zujkis meszka waloti. – Pri drąnsos rejk yr gales. – Nepraszitam swieczuj niera wietas. – Swietis nepraszit's, kad nenusymana iszejti yr ne norępti iszwed pro duris. – Swietis nepraszit's ne wejz łoskas yr wygadas wyską prijem yr ąnt maža parstoj. – Cziuprynoms majnius, be pridu neapsyejsi – Isz dydžios algos nieką naudos. – Ne taip stow, kajp roksa. – Nu žiupona, gal pažinti poną. – Koki rataj, toki yr dwiratej. – Kajp moku, tajp szoku. – Už toki zaplotą, rejk giaresni protą. – Isz biedos tąnkiej gražej riedos. – Kalt's mok, ne bagot's. – Szindiena mąn, rito tau. – Par proce wysa ko gal igiti, bet protą yr už piningus ne nupirksi. – Isz ko bagot's diwijes, isz to mizern's ziwijes. – Kas tau darba, ko tu lendi, kur tawi sparda. – Kur mus niera, tyn werszej mydu giar o pas mumis yr wanduo už piningus. – Ne tiek saules, keik pro łąnga. – Žodis iszlek zwirblu, o parlek jaucziu. – Akis dar norietu, bet szyrdis nebwała. – Kąmsztis wysa swieta, kur ne rejk wysur landa. – Girtuklis nesz ant sawes priežodi: mielun amždis. – Giar's tyktaj diel mieszła. – Sziaudu panele, sziena ponajtis. – Kas trejgis, tas ne mitulis. – Nusmukę su wysu tie dajktaj

kajp serapina pakąnktes. – Mąndrus kajp Terleckia gandras. – Žinoma kajlis kijt's kad ne wokut's. – Iszkada auguma kad ne brendęs. – Dydesne drąnsa, kajp pažintis. – Isz weida swiesta ne suksi. – Kalb, kajp žlugti skałb. – Kalbos wezimajs o naudos ni už graszi. – Kad ne nori muszti, sergiekes yr mojuti, nes wiena turiesi atsakima. – Muszis, pieszis wysados graszia prasza. – Ko cze tajp isykwakcziojej, kajp wyszta perekle. – Szmieksza kajp laumie puposy. – Katej pasiutus y pelenaj dulk. – Bagotam wogti, o senam meluoti tąnkiej pasywed. – Nieką pełna yr isz giaros szejminas, kuri gaispadoriu žadyn. – Kuris wiejus pjudą (?), isz to nieku nauda. – Iszgrauž kumaj, kad wajk's numirė. –

(dalszy ciąg nastąpi.)

Rankraščio intarpų lenkų kalba vertimas

Tai gražus mūsų liaudies vaizduotės žaismas, – jis primena man senųjų pagonių mitologiją, iš kurios pats yra kilęs. Juslinė žmogaus prigimtis mėgsta visas geras, o juo labiau jam žalingas būtybes ar gaivalus, kurie mus supa ar veikia, suasmeninti ir vaizduoti žmogaus pavidalu. Tas pats yra ir su intelektiniais dalykais, nepriklausančiais jutimams. Nevardinant tūkstančių nesąmonių pagoniškose tautose, kurios kiekviename gaivale įžiūrėdavo kokią nors globojančią dvasią, veikiančią žmogaus pavidalu, turime kai ką panašaus ir krikščionių tarpe. Taip antai dailininkai vaizduoja tikėjimo, vilties ir meilės dorybes trimis moterimis su atitinkamais simboliais; įnirtis gyvos giltinės pavidalu skerdžia tūkstančius žmonių, dažnai baisiai nuniokodamas. Nenuostabu, kad paprasti žmoneliai panašias nelaimes vaizduojasi gyva būtybe, nes iš pasekmių sprendžia, jog turįs būti koks nors veikėjas; vis dėlto priskirti nelaimingų įvykių Dievui, pačiam geriausiam viešpačiui, nenori, tad turi kurti antraeiles būtybes, kurios rūpintųsi žmonių vargais, ir jose randa vienintelės paguodos.

1848 m., kada visur siautėjo cholera, gražiu pavasario metu, išsiruošė trys damos iš Baisogalos parapijos Jonuškių dvaro į Pociūnėlių bažnyčią, į atlaidus. Vežimas buvo išsiųstas anksčiau, o pačios gal norėdamos pasivaikščioti, o gal iš pamaldumo ėjo kelis varstus pėsčios. Apsirėdžiusios buvo viena balta, antra melsva, o trečioji rausva suknele. Eiti reikėjo per Pašakių kaimą. Tenykščiai žmonės, pamatę nepažįstamas puikiai apsitaisiusias keleives, palaikė jas nežemiškomis būtybėmis ir pavadino vieną jų pavietre, antrą cholera, o trečią ragana, kuri 1838 m. avis kirpo. Paskui visa tai buvo pagarsinta kaip stebuklas, pranašaujantis didelę nelaimę, ir palaikyta tai ypatingu įvykiu. – Taip sukuria-

ma įvairios pabaisos, vaiduokliai, šmėklos tiesiog dėl atsitiktinumo, iš įkaitusios žmogaus vaizduotės sukeltos baimės – būtent girtuokliams. Juk ne kartą yra pasitaikę, kad grįžtančiam vakare iš kermošiaus žmogui reikėjo baldytis su velniu, kuris jam krėtė tūkstančius išdaigų: čia vedžiojo po raistą, čia kelyje sulaikydavo, čia upėje skandino ar, sėdęs į vežimą, arklius alsino. Tūkstančius niekų ir kvailysčių pasakoja apie tas tariamai piktas, o dažniausiai nekalčiausiai apkalbamas dvasias: kalba, kad neturinčios nosyje skylučių, kad turinčios ilgus nagus, kad uodegos kyšančios, kad bjaurybės esančios lengvutės tartum plunksnelės, kada įsisėdančios į vežimą, ratai patys sukasi, o arkliai turį bėgti kaip nuo meškos ar vilko, ir t. t.

Filologija

Per amžius apleista ir polonizmų sužalota žemaičių kalba pagaliau susilaukė savųjų Kopčinskių ir Konarskių. Dėl jų pastangų ir nuolatinio rūpinimosi grąžinti jai pirmykštį jos grynumą jau dabar galime pasididžiuoti, kad nyksta tas prietaras: esą mūsų tėvų kalba buvusi barbariška, nekultivuota, tik liaudžiai tinkama. – Atvirkščiai, kokia ji graži, kokia turtinga, kokia išraiškinga, su kaupu mus įtikins, jei tik atidžiai skaitysime, šalia kitų, Laukio parašytą veikalėlį „Budas Senowes Letuwiu". Ten rasime nepalyginamų posakių ir kalbos būdų, tik žemaičių kalbai būdingų, kurie lengvai į jokią kalbą neišverčiami. Pavyzdžiui, posakiai: „barzda žamajtia wieputinejs susysukusi ant žandajs niuksoje, wienu ežeru tiwulawo, wajkielej po wien marszkiniu twiskinieje, iki sawa giwos gałwos, par kiaura nakti arba par kiaura paswieti, drabuži tijkti yr pliki isz numu wariti, linąnt, sningant, dargąnt, blauzdlaužatij, grudietij" ir t. t. Kiekviena eilutė taikli, aiški, natūrali, žodžiai parinkti, net poetiški – galima drąsiai sakyti, kad ši knyga jei nepranoksta, tai bent prilygsta tobuliausiems kultivuotų kalbų kūriniams. Dėl mūsų vadovų negalime skųstis netašyta kalba, – jei ir sunkoka mums, jauniems, ieškant raiškos būdų, tai veikiau yra dėl mūsų pačių nemokėjimo, o ne dėl gimtosios kalbos žodyno trūkumų. Jau keliolika metų imtasi ją tobulinti. Pirmtakų meistrų pavyzdžiu eina jaunieji, – skonis visur plinta, būtent jaunojoje kunigų kartoje, ir tikrai galima tvirtinti, kad ši „bruknele nu spejgu apszarmojusi" kada nors pražydės ir duos gražių vaisių.

Jau ruošiama medžiaga žemaičių žodynams. Be „Budo Senowes Letuwiu..." autoriaus ir kun. Juškevičiaus, bernardino, mirusio Vilniaus vienuolyne 1847 m., dabar darbuojasi p. Ivinskis, žemaičių kalendorių leidėjas, kuris, kaip pats sakosi, turįs surinkęs jau keliolika tūkstančių žemaičių žodžių, ir mūsų

tautietis Kajetonas Nezabitauskis, dabartinis valdinės cenzūros Varšuvoje cenzorius, kurio biografiją ir literatūrinius darbus toliau išrašysiu pažodžiui iš Varšuvoje 1851 m. išleisto visuotinio biografinio žodyno[13]*. Norėčiau atkreipti filologų dėmesį, kad, rašant lenkų–žemaičių žodyną, geriausia būtų pasinaudoti Berlyne išleistu lenkų–prancūzų kalbų žodynu*[14]*, kuris laikomas plačiausiu, arba naujuoju lenkų kalbos žodynu, leidžiamu dabar Berlyne Lindės pavyzdžiu*[15]*, bet trimis tomais in 8ᵃ. Dėl lenkiškų botanikos terminų geriausia laikytis Vagų, nes Jundzilų terminija sensta. Kritiškiausiai parašytas tuo atžvilgiu veikalas yra lenkų gamtininkų Jokūbo ir Antano Vagų „Polska flora" („Lenkų flora"), Varšuva, 1847 m. Trečiasis to veikalo tomas yra pats svarbiausias, nes jame yra visuotinis lotynų–lenkų ir lenkų–lotynų kalbų botanikos žodynas.*

Pamirštiems, tiksliau, dėmesio nesusilaukusiems mūsų literatūros darbams galima priskirti kun. Antano Savickio darbus. Jis neraše moksliškai, vis dėlto paliko daug originalių darbelių, rinko ir iš kitų autorių, gal ir dabar kai kurie dalykai dar tiktų. Didžiąją jo rankraščių dalį esu matęs pas kun. Bonifacą Vismantą, Šiluvos altaristą.

Kajetonas Liubičius Nezabitauskis *gimė 1800 m. rugpjūčio 8 d. Kulotų kaime Žemaitijoje. Baigęs mokslus Vilniaus universitete, nuvyko 1825 m. į Varšuvą, kur buvo paskirtas švietimo ministerijos adjunktu, o paskui valdinės cenzūros skyriaus sekretoriumi ir referentu, ligi šiol liko šio skyriaus viršininku. Iš mokslinių darbų pagrindinis dalykas buvo ir tebėra: 1) „Žemaičių istorija"; 2) žemaičių–lietuvių žodynas ir tų kalbų gramatika, rankraštis, kuris minimas Leonardo Chodzkos naujai išleistame Paryžiuje Malte-Bruno (Malte-Brun) veikale „Tableau de la Pologne" („Lenkijos paveikslas", 1830). Nezabitauskis yra išspausdinęs: 3) skaitymo pradžiamokslį Žemaitijos ir Lietuvos vaikams, antrašte „Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikelių Žemaičių ir Lietuvos", Vilnius, 1824; 4) „Apie bites", versta iš kun. Kluko savo brolio prelato Kiprijono Nezabitauskio vardu, Vilnius, 1823, dedikuota grafui kavalieriui Rumiancevui,*

---

[13] L. Rogalski, Dykcionarz biograficzny powszechny, Warszawa, 1851.

[14] [W. Kazimirski], S. Ropelewski, Słownik francusko-polski (i polsko-francuski), Dictionnaire français-polonais, Berlin, B. Behr laidos: 1839, 1840, 1849, 1856.

[15] Lenkų bibliografijos duomenimis (P. Grzegorzyk, Index lexicorum Poloniae, Bibliografia słowników polskich, Warszawa, 1967, p. 21), apie tą laiką toks lenkų kalbos žodynas Berlyne nepasirodė, tik 1848 m. buvo paskelbtas žodyno prospektas su pavyzdžiais, pats žodynas buvo išleistas E. Rykaczewskio vardu „Słownik języka polskiego podług Lindego i innych nowszych źródeł", Berlin, 1866.

kurio įsakymu atsidėjęs tyrinėjo žemaičių kalbą ir istoriją ir atliko anksčiau minėtus darbus, už kuriuos gavo iš šiandien viešpataujančio šviesiausiojo ciesoriaus net brangų deimanto žiedą; 5) „Dziennik nabożeństwa“ („Maldų dienraštis“), Varšuva, 1825, perspausdintas Vilniuje arkivyskupo Voroničiaus vardu; 6) „Godziny nabożnego rozmyślania“ („Maldingų mąstymų valandos“), Leipcigas, 1826; 7) „Rys życia i wybór pism Stanisława Leszczyńskiego, Króla polskiego“ („Stanislovo Leščinskio, Lenkijos karaliaus, gyvenimo bruožai ir rinktiniai raštai“), Varšuva, 1827; 8) Arwedo Gyllenstiernos „Van der Veldė“ romaną, ten pat, 1827, 2 tomai; 9) „Rozrywki z historyi naturalnej“ („Gamtos mokslo pramogėlės“), ten pat, 1829; 10) Moke apysaką „Bitwa pod Nawarynem“ („Mūšis prie Navarenso“), ten pat, 1830; 11) „Filozof chrześciański“ („Krikščionių filosofas“), ten pat, 1830; 12) Koko (Charles Paul de Kock) romaną „Poczciwy koleżka“ („Geras kolega“), ten pat, 1834, 4 tomai. Nuo 1834 m. kasmet leidžia garsių prancūzų almanachų pavyzdžiu „Kalendarz powszechy“ („Visuotinį kalendorių“) – šis leidinys itin naudingas, gerai redaguojamas ir, vos pasirodęs, krašto ir užsienio laikraščiuose susilaukė giriamųjų recenzijų. Be to, Nezabitauskis rašydavo įvairius straipsnius Vilniaus ir Varšuvos dienraščiuose, pastarajame dienraštyje 1829 m. spausdino Dionizo Poškos vardu „Rozmyślania wieśniaka rolnika o narodach litewskich“ („Kaimiečio artojo mąstymai apie lietuvių tautas“[16]). 1832 ir 1833 m. buvo „Tygodnik polski“ („Lenkų savaitraštis“) redaktoriumi, o 1835–1836 m. rūpinosi išleisti po mirties likusius kun. viatoriaus, kapucino, Piotrovskio 4-ių tomų rankraščius, antrašte „Wybór kazań“ („Pamokslų rinktinė“).

Čia spausdinamas leidinyje Literatūra, Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, t. 23(1), Lietuvių literatūra, tautosaka ir proza, Sąsiuvinį sudarė ir redagavo V. Areška, J. Girdzijauskas, Vilnius, 1981, p. 71–85, *tuo pačiu pavadinimu skelbtasis straipsnis.*



[16] Visa D. Poškos straipsnio antraštė „Kaimiečio artojo mąstymai apie lietuvių ir žemaičių tautos istoriją ir jos kalbą“.

◇◇◇

„Birutės" dainos autorius

Per dvejus paskutinius metus „Vagos" leidykla išleido žinomos literatūros tyrinėtojos Reginos Mikšytės parengtas dvi knygas, skirtas XIX a. pradžios rašytojui Silvestrui Valiūnui[1]: „Versmių" serijoje – jo kūrybą su komentarais ir įvadu, o su Lietuvių kalbos ir literatūros instituto grifu – monografiją apie poetą. Tai ilgų metų paieškų ir tyrinėjimo rezultatas, masinantis ir kitus raustis, atrodo, jau tiekos žmonių žiūrėtuose dokumentuose, – pasirodo, galima patirti ne vieną atradimo džiaugsmą.

Pirmą kartą mūsų literatūros istorijoje turime bemaž pilną S. Valiūno ir jam priskiriamų kūrinių leidinį. Rašytojo kūryba papildoma naujais visai nežinotais ligi šiol ar neskelbtais kūriniais. Taip antai išgirstame lenkiškos S. Valiūno poezijos, „Palemono kontubernijos" ir „Mąstymų", originalo skambesį, be to, jie prasiplečia raportu Telšių ir Plungės restauratoriui, laišku bičiuliui apie Palangos maudynes, dedikacijomis. Lietuviškoji kūryba papildoma eilėraščiais „Šlovė Bachuso", „Telšių miestas yr ant kalno", „Eilos apie sprovą", „Pasveikinimas valsčionių" ir „Kalėdos". Surikiuoti greta vienas kito šie kūriniai tarsi dar tvirčiau patvirtina mokslininkų spėjimus (pačios R. Mikšytės, Michalo Brenšteino (Michał Brensztein), Vaclovo Biržiškos, M. Motuzienės, Vytauto Jurgučio) dėl jų autorystės. Besidžiaugiant leidinio pilnumu, kyla mintis, ar leidžiant pirmą kartą dvikalbio poeto kūrybą neišsigalėtume jį pateikti savajam skaitytojui ir su poetiniu vertimu, juoba kad šiuo atveju turime gražiai Albino Žukausko atliktą. Tada rašytojas tartum atgimęs galėtų pradėti naują gyvenimą. Beje, gal derėjo sudėti ir S. Valiūno verstą iš prancūzų kalbos į lenkų eilėraštį apie Tado Kosciuškos (Tadeusz Kościuczko) laidotuves. Gaila taip pat, kad nerasta vietos, pridedant pusę lanko, paskelbti vienoje ar antroje knygoje naujų svarbiausiųjų dokumentų apie S. Valiūną ir jo literatūrinę aplinką, – tai tik pakeltų leidinių vertę.

Savo monografijoje R. Mikšytė pateikia visai naujų S. Valiūno biografijos faktų, duoda ne vieną naują jo kūrybos interpretacijos aspektą. Pirmą kartą turime surastą ir paskelbtą poeto autografą. Nagrinėdama autorė glaudžiai sieja gyvenimą su kūryba, taip pat stengiasi atkurti ko platesnį foną. Ligi šiol turėjome vienintelį eseistinį Liudviko Adomo Jucevičiaus (Ludwig Adam Jucewicz) mums paliktą S. Valiūno portretą. Romantizmo epochoje išaugęs L. Jucevičius

[1] S. Valiūnas, Ant marių kranto, Vilnius, 1976; R. Mikšytė, Silvestras Valiūnas, Vilnius, 1978.

stambiais potėpiais brėžė su pasauliu susikirtusį, nesuprastą, vienišą poetą, neradusį jokios atsparos aplinkoje, pasyviai kenčiantį ir tesireiškiantį kūryboje. Konflikto pagrindo L. Jucevičius ieškojo socialinėje poeto kilmėje.

R. Mikšytė įnešė į šį portretą nemaža pataisų. Galutinai patvirtinta, kad S. Valiūnas – laisvojo valstiečio sūnus, mokykloje susibajorinęs; kad gimęs 1789 m. liepos 11 d. Paūnikių vienkiemyje Raseinių parapijoje Pšeciševskių žemėje. Atsirado naujų detalių S. Valiūno mokymosi Raseiniuose metais (tik norėtųsi pasakyti, kad mokyklos pažymėtas mokinio „suformuotas charakteris" tereiškė jo gražią rašyseną, o kai kurios pavietinės-apskritinės mokyklos klasės buvo dvimetės, taigi S. Valiūnas baigė visą šešerių metų vidurinės mokyklos kursą, – Vilniaus švietimo apygardos mokyklų sistema smarkiai skyrėsi nuo rusiškų gubernijų mokyklų!). Ankstesniuose literatūros istorijos straipsniuose vos paminimas faktas, kad poetas išėjęs į anticarinius jaunimo būrius Napoleono karo metu, įaustas monografijoje į platesnį kontekstą, įgauna naują skambesį, ypač sujungtas su autorės atrastais duomenimis apie paskutinius poeto gyvenimo metus, apie aktyvų jo dalyvavimą 1831 m. sukilime. Autorė spėja, kad S. Valiūnas gal ir sąmoningai pasitraukęs iš gyvenimo, nuspausdamas savo paties ginklo gaiduką. O L. Jucevičiaus nupieštas nykias poeto laidotuves, pasirodo, veikiausiai bus lėmusi represijų baimė, bendra visuomenę apėmusi neviltis. Taigi S. Valiūno ne tik pasyviai kentėta, o du kartus įsitraukta į ginkluotą kovą.

R. Mikšytė yra sulasiusi iš archyvų, senų pamirštų leidinių daug naujos medžiagos apie S. Valiūno aplinkoje brūzdusius žemaičius, rašinėjusius eilėraščius, turėjusius vienokių ar kitokių dvasinių aspiracijų. Kruopščiu savo darbu autorė sugebėjo išsiaiškinti realiuosius S. Valiūno satyros asmenis, pasiūlė įtraukti į žemaičių eilininkų panteoną naujų pavardžių, kaipo antai iš Ignaco Chodzkos (Ignacy Chodźko) apybraižos „Lietuvos vaizdai" („Obrazy litewskie") F. Bunoką. Ji kelia įdomią hipotezę XIX a. tyrinėtojams, kad puikiai parašytas Šimkevičiaus eiliuotas laiškas Dionizui Poškai gal priskirtinas žinomam nenaudėliui, Vilniaus gydytojui demokratui Jokūbui Šimkevičiui, pridurkime, dar skurdžių apgailėtam ir vieninteliam tuo metu paskyrusiam stipendiją einančiam mokslus valstiečiui. Šis faktas gal daugiau nei kiti remtų R. Mikšytės spėjimą. Tačiau kaip toks žinomas veikėjas nebūtų palikęs jokių pėdsakų, be šito eilėraščio, apie ryšius su lietuvių kultūrinio sąjūdžio žmonėmis, kad ir su tuo pačiu D. Poška, apie savo meninius polinkius? Ar ne patikimesnė yra V. Biržiškos hipotezė, kad tai galėjęs būti lenkų spaudoje minimas Karaliaučiuje prisiglaudęs ta pačia pavarde žemaitis poetas, politinis emigrantas? („Tauta ir žodis", t. 7, p. 309, 310).

Įrikiuodama S. Valiūną į bendrąjį Europos literatūros procesą (o tas darbas mūsų literatūros istorijoje dar ligi galo neatliktas), autorė konstatuoja, kad S. Valiūno pasaulėjauta romantinė. Nusivylęs švietėjiškąja ideologija, jis tačiau *neperėmė romantizmo pradininkų religinės egzaltacijos.* Jo satyrų groteskas ir brutali leksika – <...> *nukrypimas nuo klasicizmo estetikos normų – reiškė naujas, romantines perspektyvas*. Kartu R. Mikšytė čia mato Voltero sekimą, o S. Valiūno „Mąstymuose" – ryškius rusoizmo atgarsius. Apibendrindama autorė teigia, kad S. Valiūno „Birutės" daina laikytina pirmuoju mūsų literatūroje ankstyvojo romantizmo kūriniu, o pats poetas – tos srovės pradininku.

Perskaičius tiek nauja atskleidžiančią šią studiją, taip ir knieti toliau pamąstyti apie patį S. Valiūną ir jo kūrybą ir kitų kultūros procesų kontekste, paieškant ne tik išorinio poveikio atgarsių, bet ir imanentinių mūsų kultūros tapsmo veiksnių, savaip nuspalvinančių bendruosius simbolius. Imkime, pvz., XIX a. pradžioje matomą Lietuvoje, besirandant gausesniam lietuvių inteligentijos būriui, jų kultūrinę poliarizaciją socialiniu ir nacionaliniu atžvilgiu. Tai atsispindi ir S. Valiūno kūryboje bei gyvenimo vingiuose. Kai skaitai jo satyras, nejauti, kad autorius identifikuotųsi su valstiečiais, net ir tuo atveju, kai kalba apie jų išnaudojimą ar vargo skandinimą degtinėje. Nusigėrusios šurmulingos bajorijos išdaigas poetas vaizduoja ne stebėtojo iš šalies akimis, o tartum pats ten dalyvautų. O vis dėlto esama kai kurių bruoželių, rodančių, kad autorius šios bajorijos tarpe jaučiasi ir kiek svetimokas – lenkų literatūroje nuo baroko laikotarpio gyvavo vitališko, burleskiško (plg. prancūzų literatūros *burlesque*), šiurkštaus, bet geraširdžio ir svetingo šlėktelės, vadinamo „sarmato" vardu, paveikslas. Nepaisant daugybės ydų, jis lenkų literatūroje patrauklus. Laikas dėjo jam savus akcentus. XVIII a. pabaigoje stengiamasi pabrėžti jo meilę žemės darbams, patriarchališkumą valstiečių atžvilgiu, o politinio savarankiškumo netekus vėl imama gėrėtis ne tik arklo, bet ir kardo simboliais. S. Valiūno bajorų groteskiškuose paveiksluose nesuskamba nė vienas teigiamasis šlėktos bruožo akcentas, nematyti nė tos giliai slypinčios bajoriškai lenkų literatūrai būdingos šilumėlės bajoro sarmato gaivališkumui. Gal čia ir galima įžiūrėti ne visišką S. Valiūno identifikavimąsi su ta kultūra, nors norų ir būta? Čia pat kyla abejonė, ar satyrinę S. Valiūno plunksną tikslu gretinti su Šviečiamojo amžiaus korifėjo Voltero, kad ir populiaraus tarp Vilniaus studentų, įtaka? Ar ne artimesnis stilistinis šaltinis – šviečiamojo klasicizmo mažai tepaliestas bajorėlių „burlesque" ar sarmatiškumas, nedaug teturintis racionalistinės pasaulėjautos bruožų?

Poeto konfliktas su visuomene, kur viešpatauja *burną užčiaupiantys kruvini įstatymai ir budelių rankos*, ryškesnis lyriniuose „Mąstymuose“. Gamta jam kur kas artimesnė, – tai primena, kaip teigia R. Mikšytė, rusoizmą ir kartu atskleidžia romantinę S. Valiūno pasaulėjautą. Dar labiau su romantizmu syja „Mąstymuose“ iškylanti individualybės savimonė, klausimas „Kas aš?“, ieškant ribų tarp individo, gamtos ir visuomenės. Tai būdinga romantizmo problema. Imamas ir pavienis individas, dažniausiai išskirtinis, genijus, ir kolektyvinis, kaip antai tauta, ir bandoma aiškinti jos esmę, atseit „dvasią“. S. Valiūnas trikampyje asmenybė – gamta – visuomenė didžiausią priešybę jaučia feodalinei visuomenei, bet ir su gamta nėra visiško susiliejimo. S. Valiūno lyrinis herojus dėl savo kūrybinės galios jaučiasi pranašesnis už gamtos kūrinius ir tai padeda jam gyventi savo vienatvę, kuri yra drauge ir savojo „aš“ atskirumo ir nepriklausomumo sąlyga. Čia pat kyla klausimas, ar poeto artimumo gamtai jausmas – vien išorinio literatūrinio poveikio dalykas, o gal ir namų kultūrinės atmosferos patirtas išgyvenimas, kada tautosakos herojus panteistiškai ištirpsta gamtoje? Kitur romantikams liaudies kūryba buvo egzotika, S. Valiūnui ji buvo bent vaikystėje jo paties dalis.

Pereinant prie lietuviškosios S. Valiūno kūrybos, krinta į akis jos skirtinga nuo lenkiškosios emocinė tonacija: ji apskritai imant šviesi, rami, kai kur besiremianti liaudies literatūrinėmis tradicijomis, – tai yra nurodžiusi ir R. Mikšytė. Laiške D. Poškai matome pozityvios veiklos gaires konkrečiame kultūros bare. Neatsitiktinai „Birutės“ dainoje romantiškas praeities vaizdas imamas iš laikų iki unijos, o pati Birutė kildinama iš vargdienių (D. Poška, žvelgdamas iš savojo luomo pozicijų, padarė ją bajoraite). Čia S. Valiūnas identifikuojasi su naująja demokratine lietuvių inteligentijoje besireiškiančia tėkme (gal šičia glūdi jo kūrybos šviesiųjų spalvų ištakos?).

XIX a. pirmojoje pusėje ypač Žemaitijoje, kur gyviau reiškėsi mus dominantys procesai, galima skirti dvi tėkmes. Pirmoji – tradicinė bajorų, kurių dažnas dar tebemoka lietuviškai, bet jau dominuoja lenkų kalba ir literatūrinė tradicija, ir nors tebejaučiamas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) kultūrinis savitumas, tačiau nuo XVIII a. pabaigos, viešajai visos Žečpospolitos bajorijos, ypač vadinamųjų reformos šalininkų, vardan vieningos bajoriškos nacionalinės valstybės idėjos nuomonei spaudžiant, tų LDK kultūrinių skirtingumų, vadinamų provinciniu separatizmu, vis labiau kratomasi. Antroji tėkmė socialiniu ir kultūriniu atžvilgiu daugiau ar mažiau orientavosi į liaudį. Jos aktyviuosius atstovus sudarė iš žemesniųjų sluoksnių kilusi inteligentija ir demokratiškai

nusiteikę kai kurie bajorai, dar išlaikę lietuvių kalbą. Šios tėkmės žmonės, kai S. Valiūnas baigė mokslus ir bandė savo literatūrines jėgas, vis aiškiau formuluoja sau darbo uždavinius: puoselėti gimtąją kalbą ir plėsti jos viešojo vartojimo ribas, padaryti kuo plačiau prieinamą liaudžiai švietimą, todėl remiama nacionalinės mokyklos idėja ir matomas poreikis rengti jai vadovėlius, ieškoma atramos praeityje, paneigiant baudžiavą ir uniją (S. Daukantas), ir t. t. Toje tėkmėje matome ir itin nuosaikių, ir kiek radikalesnių nuotaikų.

Vykstant visuomenėje socialinės, nacionalinės ir iš viso kultūrinės poliarizacijos procesams, nelengva buvo apsispręsti. S. Valiūno gyvenimas ir kūryba bene bus vienas daugelio tokių pavyzdžių. Mokyklos ir išsilavinusios visuomenės įvesdintas į bajoriškos kultūros ratą, kur tuo metu taip pat vyko kitimai, jis bando prie jo pritapti ir kartu jaučiasi čia svetimas. Šalia srovenanti antroji srovė, besiorientuojanti į liaudį, jam artima, suprantamas jos darbas, tačiau į pačią veiklą, atrodo, neįsitraukta. Panašūs svyravimai, gal ne tokie stiprūs, galbūt vyko ir ne viename iš R. Mikšytės prikeltų žemaičių eilininkų plejados. O romantizmo simboliai savaip priimami kiekvienoje tėkmėje, savaip ir interpretuojami... Savaip galime daug; džiugu, kad monografija pateikia daug naujų faktų ir verčia naujai paanalizuoti ne vieną mūsų kultūros faktą.

Mūsų poezijoje, pulsuojančioje šakotais dabarties žmogaus džiaugsmais ir rūpesčiais, atsiskleidžia tarp kitų ir nacionalinės kultūros integracinis procesas, kuris dėsningai sudėtingėja kultūrai kylant. Vienas iš jo bruožų – tai gyvas savųjų šaknų bei ištakų ryšio su dabartimi suvokimas. Šiandien galime džiaugtis, kad per mokslą ir ypač meną gyvena tarp mūsų Martynas Mažvydas, Kristijonas Donelaitis su visais savo būrais, Antanas Strazdas, Simonas Daukantas, o daugelio kitų paveikslai, kaupiantis naujiems jų bruožams, pamažu prisipildė gyvybės ir pribręsta įžengti į mūsų tarpą kaip artimi bičiuliai, kasdieniniai pašnekovai. Esame dėkingi R. Mikšytei už tas jos dvi parengtas knygas, kurios pakėlė gyventi ir Silvestrą Valiūną.

Straipsnis skelbiamas iš autorės parengto mašinraščio, saugomo LMAVB RS, f. 391, b. 724. Mašinraščio pirmajame puslapyje autorės prierašas „Išspausdinta: „Pergalė“, 1979, nr. 3“. Tekstas skelbtas žurnale „Pergalė“, 1979, nr. 3, p. 174–177.

TREČIAS SKYRIUS

Lietuvos švietimo istorija

❖❖❖

Lietuvos švietimo raida

◇◇◇

Lietuvos švietimo istorinės raidos bruožai

Lietuva – 1990 metais savo suverenitetą atkūrusi demokratinė respublika. Kraštas (teritorija – 65,2 tūkst. kv. km) išsidėstęs prie rytinių Baltijos jūros krantų. Dauguma Lietuvos gyventojų (iš viso 3,7 mln.) yra lietuviai (80 proc.). Kitų tautybių yra: rusų (9 proc.), lenkų (7 proc.) ir kt. Dabartinei krašto demografinei būklei didelį poveikį padarė Antrasis pasaulinis karas: 1940–1953 m. Lietuva neteko maždaug milijono gyventojų. Vien nacistai nužudė apie 210 tūkstančių, iš jų 13,5 tūkstančio žydų, kurie prieš karą sudarė apie 7 proc. Lietuvos gyventojų; sovietai iššudė, deportavo į Sibirą, nemaža dalis Lietuvos gyventojų dėl pasikeitusios politinės situacijos emigravo į Vakarų Europą (vėliau į JAV, Australiją ir kt.).

Lietuvių kalba priklauso baltų kalbų grupei, kuri yra viena indoeuropiečių kalbų šakų. Baltai apsigyveno prie Baltijos jūros jau 3–2 tūkstantmečiais prieš Kristų. Apie 500 metų prieš Kristų baltai gyveno teritorijoje nuo Vyslos žemupio, Nemuno ir Dauguvos baseinų ligi Volgos ir Okos aukštupių bei Dniepro baseino aukštupio. XIII a. pirmojoje pusėje lietuviai sukūrė savo valstybę – Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę (toliau LDK). 1251 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Mindaugas gavo karaliaus titulą iš Šventosios Romos imperijos. Vildamasis taikos su Vakarais, Mindaugas priėmė Vakarų Europos modelio krikščionybę, kurios vėliau dėl nesiliaujančių kryžiaus žygių prieš Lietuvą atsisakė. XIV–XV a. Lietuvos valstybė, nuolatos kovodama su germanų ekspansija, ginklu ir sutartimis plėtėsi į Rytus ir tapo didžiule valstybe, kurios teritorija driekėsi nuo Baltijos krantų ir siekė vienu laikotarpiu Juodąją jūrą. XIV a. LDK buvo paskutinė pagoniška centralizuotos monarchinės struktūros valstybė Europoje. Joje viešpatavo religinė ir nacionalinė tolerancija. Dėl sunkėjančios politinės padėties Lietuva sudarė personalinę uniją su Lenkija ir antrą kartą priėmė Vakarų modelio krikščionybę (1387). Glaudesnė unija su Lenkija buvo sudaryta 1569 m. seime Liubline. Unijinėje Lenkijos ir Lietuvos Valstybėje buvo bendras abiem valstybėms monarchas ir bajorų seimas, o kitos valstybinės valdymo institucijos liko Lietuvai ir Lenkijai atskiros. Monarchija buvo paveldima, kol išsibaigė lietuvių kilmės

Jogailaičių dinastija. Nuo XVI a. antrosios pusės įsigalėjo bajorų renkamos monarchijos valdymo forma su reikšmingu bendru Lietuvai ir Lenkijai seimu. Valstybė buvo vadinama Abiejų Tautų Respublika, Lenkijos istoriografijoje dažnai tik Lenkijos Respublika (Žečpospolita). Tai buvo perdėm agrarinis kraštas su nestipriu ekonomiškai ir juo labiau politiškai miestiečių sluoksniu. Unijinė Lenkijos ir Lietuvos Valstybė gyvavo iki XVIII a. paskutinio ketvirčio: ją pasidalijo Prūsija, Rusija ir Austrija-Vengrija. Didžioji etninės Lietuvos dalis atiteko Rusijai, mažesnioji – Prūsijai, kurioje jau iš anksčiau buvo dalis lietuvių gyvenamos teritorijos. Prieš Rusijos okupaciją vyko trys sukilimai (1794, 1830–1831, 1863). Po paskutinio sukilimo Lietuva patyrė ypač sunkias kultūrines represijas: buvo uždrausta spauda lotyniškais rašmenimis (1865–1904), lietuvių kalba mokyklose ir viešajame gyvenime.

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuva atgavo nepriklausomybę ir sukūrė 1918 m. demokratinę respubliką, tačiau be sostinės Vilniaus ir Vilniaus krašto, kuriuos aneksavo Lenkija. Nepriklausomybės laikotarpiu atsigavo kultūra, užsimezgė glaudūs ryšiai su visa Europa, stiprėjo politinė ir kultūrinė nacijos sąmonė. 1940 m. Lietuvą okupavo SSSR. Prasidėjo masinės represijos: deportacijos, areštai, kultūrinis bei ideologinis genocidas. Lietuvių tauta apie dešimt metų priešinosi partizaniniu karu, vėliau kultūrine kova. Visa žemė buvo suvalstybinta, panaikinta [privati] nekilnojamojo turto ir gamybos priemonių nuosavybė, Lietuvos ekonomika tapo visiškai priklausoma nuo Tarybų Sąjungos.

1988 m. Lietuvoje ėmė labai intensyvėti nacionalinis judėjimas, o 1990 m. kovo 11 d. [Lietuva] paskelbė atkurianti nepriklausomybę. Prasidėjo valstybės institucijų atkūrimas ir kartu skubus perėjimas iš valstybinio socializmo į rinkos ekonomiką.

* * *

Švietimo raidos periodizaciją lėmė politiniai, socialiniai valstybės ir visuomenės gyvenimo pokyčiai ir kultūros plėtotės savitumai. Švietimas buvo toji sritis, kurioje ne vieną šimtmetį reiškėsi lietuvių pastangos išlaikyti nacionalinį identitetą, kuris skatino tautinio išsivadavimo judėjimą.

Formalioji švietimo sistema Lietuvoje ėmė kurtis tik XIV a. pabaigoje. Ligi tol jaunimas mokėsi namų mokyklose prie dvarų (ši neformalizuota švietimo forma tęsėsi dar ilgai ir vėliau), vykdavo studijuoti į Vakarų universitetus. Formalaus švietimo sistemos Lietuvoje kūrimasis, susijęs su Vakarų tipo krikščionybės įvedimu, buvo tiesiogiai pavaldus Bažnyčiai ir vyko pagal įprastą tuo metu Vakaruose švietimo modelį. Krikščionybės įvedimo Lietuvoje proga (1387)

buvo pastatyta Vilniaus katedra. Vilniaus kapitulos 1397 m. dokumentuose jau minima Vilniaus katedros mokykla. Vėliau atsirado mokyklų ir kitose krašto vietovėse: Trakuose (1409), Vilniuje prie Šv. Jonų bažnyčios (1513) ir kt. Mokyklų plitimą skatino Katalikų bažnyčios nuostata turėti pradines mokyklas kiekvienoje parapijoje. Ypač tuo Lietuvoje susirūpinta pradėjus plisti reformacijos idėjoms bei stiprėjant Evangelikų bažnyčios įtakai. Vilniaus vyskupijos antrasis sinodas (1527–1528) įpareigojo klebonus statydinti namus mokiniams gyventi ir mokytis, aprūpinti pragyvenimu mokytojus. Vyskupystės statute[1] nusakomas ir mokymo turinys: mokytojas turi perteikti vaikams ir jaunuomenei tinkamą mokslą, garbingus įpročius, katalikiškas bei pagrindines dorybes ir savo mokiniams teisingai aiškinti šventąją Evangeliją bei šv. Povilo laiškus abiem, lietuvių ir lenkų, kalbomis[2]. XVI a. pradžioje parapinių mokyklų daugėjo: 1526 m. visoje Vilniaus vyskupijoje jų, [kaip manoma], buvo apie pusantro šimto[3].

Ilgesnį laiką Lietuvoje nebuvo pilnos europinės švietimo sistemos: studijuoti jaunimas tebevykdavo į kitus kraštus, o vidurinį mokslą įgydavo neformalizuotose dvarų mokyklose. Pilnai švietimo sistemai kuriantis rungėsi katalikiškoji ir protestantiškoji kryptis. Pirmą vidurinės grandies mokyklą įkūrė 1539 m.[4] Vilniuje humanistas, protestantizmo idėjų Lietuvoje skleidėjas Abraomas Kulvietis (Abraham Culvensis) (apie 1510–1545). Tai turėjo būti trikalbė (hebrajų, graikų ir lotynų) humanistinė mokykla. Kontrreformacijai imant viršų ji buvo uždaryta ir Lietuvoje nesusikūrė pilna protestantiškosios krypties švietimo sistema, o gyvavo palyginti platus parapinių mokyklų tinklas ir kelios vidurinės mokyklos. Dalis protestantų lietuvių, gyvenusių Prūsijos Kunigaikštystėje, jos dalyje Mažojoje Lietuvoje, priklausė bendrai Prūsijos švietimo sistemai.

Katalikiškosios krypties naujoviška pilna švietimo sistema susidarė Lietuvoje XVI a. antrojoje pusėje: 1570 m. įkurta jėzuitams pavaldi kolegija, o 1579 m. – universitetas Vilniuje. Abi mokyklos buvo pavaldžios jėzuitų ordinui ir tvarkėsi pagal „Ratio institutio studiorum“. Kitų vienuolijų kolegijos ėmė kurtis kiek vėliau, tačiau visų modelis buvo daugiau ar mažiau artimas jėzuitų sudarytajam. Administraciškai katalikų vienuolijos tvarkė kolegijas ir aukštąjį

---

[1] [Šiuo metu Vilniaus vyskupijos antrojo sinodo dokumentas vadinamas sinodo nutarimais.]

[2] Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties bruožai, Vilnius, 1983, p. 18.

[3] Ten pat.

[4] [Šiuo metu D. Pociūtė, remdamasi naujais duomenimis, patikslino A. Kulviečio mokyklos įkūrimo datą: nustatė, kad ji galėjo pradėti veikti 1541 m. pradžioje.]

mokslą iš savo centrų, daugiausia esančių Romoje, per vienuolijų provincijas. Reikia pažymėti, kad dėl vėlyvo krikščionybės priėmimo ir politinės Lietuvos situacijos unijinėje valstybėje Lietuva neturėjo savo atskiros bažnytinės provincijos ir buvo įjungta į Lenkijos provinciją. Aukštesniosios švietimo sistemos grandys, kaip ir visoje Europoje, vartojo interkalbą – lotynų kalbą. Tik žemesniojoje pakopoje – pradinėse [mokyklose] – buvo įsileidžiama gimtoji lietuvių kalba: protestantiškose – daugumoje, katalikiškose kartais vietoj lietuvių – lenkų kalba, amžiams bėgant tampanti valstybine dokumentacijos kalba. Mokymo turinys buvo taip pat universalus, toks kaip Europos mokyklose. Specifiniai etninės, vietinės kultūros elementai aukštojoje ir vidurinėse mokyklose buvo tik daliniai, ilgainiui jų vis gausėjo.

Mokytojo profesija vidurinėse ir aukštojoje šiuo laikotarpiu dar ilgai sutapo su dvasininko profesija. Ketinantiems dirbti kolegijose, ypač tvarkomose jėzuitų, šalia dvasininko pasirengimo buvo privalus kolegijos kursas, dažnai ir universitetas. Pradinėse mokytojo pasirengimo cenzas nebuvo nustatytas, pasitaikydavo, kad mokytojais dirbo vos pramokę skaityti, bet buvo ir žemesniųjų dvasininkų.

Veikiančioje švietimo sistemoje sąlygos mokytis berniukams ir mergaitėms nebuvo vienodos. Abiem lytims buvo atdara žemesnioji grandis – pradinė. Rečiau, dažniausiai mergaitės, vaikai buvo paliekami mokytis (arba ir nesimokyti) namie. Protestantų bažnyčios reikalavimai konfirmacijai stiprino mokyklos vaidmenį abiem lytims. Vidurinė ir aukštoji mokyklų grandys buvo skiriamos tik vyrams. Bajorų ir miestiečių mergaitės, šalia mokymosi namie, galėjo lankyti pensionus prie moterų vienuolynų.

Socialiniu požiūriu ne visos švietimo grandys lygiai aptarnavo to meto visuomenės sluoksnius, nors juridiškai jokių barjerų nebuvo. Pradinė parapinė buvo skiriama daugiausia liaudžiai. Aukštesnieji sluoksnia pradžios mokslą dažniausiai suteikdavo namie. Vidurinę grandį lankė daugiausiai vidurinis bajorų ir miestiečių sluoksnis. Aristokratija buvo labiau linkusi į nestandartizuotą namų mokymą savo dvaruose. Pažymėtina, kad Lietuvoje dėl vėlyvo krikščionybės priėmimo ir ilgai užtrukusio lietuviškos kilmės dvasininkų stygiaus bei didėjančios socialinių viršūnių polonizacijos formavosi paskatos smulkiems bajorams ir pasiturintiems valstiečiams, kurie buvo išlaikę lietuvių gimtąją kalbą, siekti vidurinio ir aukštojo mokslo per dvasininko profesiją.

Aukštojoje mokykloje socialinis studentų pasiskirstymas buvo panašus kaip ir vidurinėje grandyje. Aristokratijos sluoksnis gausėjo artėjant Šviečiama-

jam amžiui, tačiau paprotys siųsti savo vaikus su didele bajorų svita į užsienio aukštąsias ilgai buvo laikomas prestižiniu dalyku. Visą vidurinės ir aukštosios mokyklos kursą dažniausiai baigdavo į dvasininkus pasukęs jaunimas.

Pradinės mokyklos mokymo turinys nebuvo standartizuotas. Be tikybos pagrindų, kurių išmokyti buvo pirmasis mokyklos tikslas, kai kur tenkintasi tik skaitymu, kitur dar rašymu bei rečiau skaičiavimu, o retais atvejais siekta apimti net triviumo dalykus (gramatika, retorika, dialektika), taigi ir lotynų kalbą. Šiaip vyravo gyvosios kalbos: lietuvių, lenkų ar vokiečių (protestantiškose). Mokymuisi naudotos daugiausia tikybinės knygos (katekizmas, maldaknygės).

Pirmoji lietuviška spausdinta knyga pasirodė Karaliaučiuje 1547 m. – Martyno Mažvydo „Katekizmas“, kuris apėmė elementorių, katekizmą, giesmes ir muzikos pradmenis – visą pagrindinį parapinės mokyklos turinį. Knyga buvo skiriama visai Lietuvai. Elementoriai, kaip būtina mokymo priemonė, įsigalėjo Lietuvoje, deja, tik nuo XVIII a. antrosios pusės. Pasaulietiniai motyvai pradinių mokyklų mokymo turinyje anksčiau pasirodė protestantiškose mokyklose: 1706 m. Karaliaučiuje išleistos Jono Šulco (Johann Schultz) į lietuvių kalbą verstos Ezopo pasakėčios.

Pradinių mokyklų tinklas amžiams bėgant svyravo. Visą laiką jis buvo tankesnis vakarinėje Lietuvos dalyje. Bažnyčios siekimas, kad kiekvienas krikščionis būtų susipažinęs su tikybinėmis tiesomis, o tą uždavinį turėjo atlikti parapinės, tuo laikotarpiu visuotinai nebuvo įgyvendintas. Protestantiškoji gyventojų dalis buvo arčiau tikslo.

Vidurinės grandies mokyklų mokymo turinys kalbamuoju laikotarpiu nėra tolygiai dokumentuotas. Apie neformaliąsias mokyklas feodalų dvaruose stinga konkretesnių žinių iš ankstesnių amžių. Formaliosios, atsiradusios XVI a. ir XVII a. pirmojoje pusėje suklestėjusios, atitiko to laikotarpio europinius modelius. Katalikiškosios, kurios Lietuvoje kontrreformacijai laimėjus dominavo, tęsė kolegijų *trivium-quadrivium* struktūrą, tik jos turinį gerokai modernizavo. Kaip jau minėta, ir jėzuitų kolegijose, kurių Lietuvoje buvo daugiausiai, ir kitų vienuolijų kolegijose buvo laikomasi „Ratio institutio studiorum“ (1599) nuostatų. Kaip ir kitose šalyse, Lietuvoje kolegijų moksleiviai buvo plačiai supažindinami su antikos kultūra ir senosiomis kalbomis, įsitvirtino scholastinis metodas. Pagrindinė dėstomoji kalba – lotynų, kuri buvo ir svarbiausias mokymosi dalykas. Mokytasi iš Elijaus Donato, Emanuelio Alvareso (Alvarez) ir kt. lotynų kalbos vadovėlių. Graikų kalbos mokytasi, tarp kitų, iš populiaraus vokiečių autoriaus Jokūbo Gretserio (Jakob Gretser) vadovėlio (pirmą kartą išleistas 1593 m.). Pro-

testantiškosios vidurinės mokyklos papildė mokymo turinį naujoviškais dalykais: antai išgarsėjusioje Kėdainių mokykloje, pelniusioje „gymnasium illustre“ vardą, buvo mokoma graikų, lotynų, vokiečių kalbų, retorikos ir dialektikos, teisės, matematikos, filosofijos ir etikos, Šv. Rašto. Mokykloje veikė gausi biblioteka ir spaustuvė. Savo metu palaikyti ryšiai su Janu Amosu Komenskiu (Jan Amos Komenský), naudotasi jo vadovėliais.

Kolegijų mokymo turinys ir jose taikomi metodai ilgainiui mažai besikeitė ir atsiliko nuo naujojo laiko pedagogikos reikalavimų. XVIII a. pirmojoje pusėje pradėjęs Lietuvoje steigti savo kolegijas katalikų pijorų ordinas įnešė naujų idėjų, įvesdamas į mokyklas gyvųjų kalbų (vokiečių, prancūzų, rusų), istorijos mokymą, praplėsdamas kai kurių tiksliųjų mokslų mokymą (atsiranda fizikos laboratorijų).

Vidurinių mokyklų tinklas, kaip ir pradinių mokyklų, buvo palyginti tankus. Pradėjęs formuotis XVI a. jis plėtėsi sparčiai ir XVII a. pirmojoje pusėje pasiekė viršūnę. Jėzuitų ordinas įkūrė savo kolegijas, be Vilniaus (1570), Kražiuose (1614), Kaune (1648) ir kitur, iš viso bemaž 20. Kiti katalikiški ordinai, kaip dominikonų, pranciškonų, bazilijonų, buvo įsteigę mažiau kolegijų. Reformatai savo ruožtu taip pat stengėsi neatsilikti. Jų iniciatyva buvo įsteigtos ir globojamos Šiluvos (1592), Vilniaus (1604)[5], Biržų (1597), Kėdainių (1625) ir kt. vidurinės mokyklos (gimnazijos, kolegijos).

Aukštoji mokykla, užbaigdama pilną švietimo sistemą, Lietuvoje įsikūrė 1579 m. Vilniaus universitetas buvo labiausiai į rytus nutolęs europinio tipo aukštosios mokyklos taškas (Estijoje Tartu universitetas įkurtas 1632 m., o Rusijoje Peterburge – 1724 m.).

Iki Vilniaus universiteto įkūrimo (1579 m.) ir vėliau aukštąjį išsilavinimą Lietuvos jaunimas galėjo įgyti užsienio šalių aukštosiose mokyklose. Kelias į Vakarų mokyklas pramintas dar prieš 1387 m. krikštą. Lietuviai studijavo Čekijoje, Prahos universitete (įkurtas 1348), Jogailos atkurtame (1400) Krokuvos universitete. Iki XVII a. pradžios Krokuvoje mokėsi daugiau kaip 200 lietuvių, daugiausia smulkiųjų bajorų ir miestiečių vaikai. Didikai savo vaikus mieliau siuntė į tolimesnius Vakarų Europos universitetus. Vokietijoje gana gausiai buvo lankomi Leipcigo, Heidelbergo, Vitenbergo universitetai. Nemaža lietuvių mokėsi ir kitose Vokietijos aukštosiose mokyklose: Dilingeno, Frankfurto prie Oderio, Freibergo, Jėnos, Kelno, Mainco, Tiubingeno, Marburgo, Viurcburgo ir

[5] [Naujausiais duomenimis, Vilniaus evangelikų mokykla jau buvo gimnazija nuo 1592 m.]

kt. universitetuose. Mokytasi ir kitų šalių universitetuose: Grace, Leidene, Levene, Bazelyje, Ciuriche, Paduvoje, Bolonijoje, Paryžiuje ir kt. Iš viso XV–XVIII a. Vakarų šalių universitetuose mokėsi apie 2 000 jaunuolių iš Lietuvos.

Pažymėtinas hercogo Albrechto įkurtas Karaliaučiaus universitetas (1544). Jame mokėsi nemaža evangelikų idėjoms atsidavusio Lietuvos jaunimo. Tai – svarbus Mažosios Lietuvos kultūrinis centras, susijęs su tokiais žymiais lietuvių kultūros žmonėmis, kaip A. Kulvietis, Stanislovas Rapolionis (Stanislaus Rapagelanus), Martynas Mažvydas (Martinus Mosvidius), Merkelis Giedraitis (Melchior Giedroyć), Jonas Bretkūnas (Johann Bretke). Universitetuose rengėsi ir būsimieji ne vien Prūsijos Kunigaikštystės, bet ir Didžiosios Lietuvos protestantų dvasininkai. Ilgą laiką veikė lietuvių kalbos seminarai Karaliaučiuje ir prie Halės universiteto.

Vilniaus universitetas-akademija įsteigtas karaliaus Stepono Batoro aktu. Popiežius Grigalius XIII 1579 m. spalio 30 d. suteikė universitetui Vakarų Europos universiteto privilegijas ir teises. Nuo pat įkūrimo Vilniaus universitetas plėtojosi kaip reikšmingas Lietuvos kultūrinio, mokslinio gyvenimo centras, ypač suklestėjęs XVII a. viduryje. Pradžioje universitete veikė du fakultetai: Filosofijos ir Teologijos. Vėliau 1644 m. įkurtas Teisės fakultetas. Medicinos fakulteto įsteigti nespėta greičiausiai dėl prasidėjusių karų su Rusija (1655–1661).

1570 m. įsteigta kolegija turėjo 160 studentų, 1590 m. drauge su akademija (universitetu) – 600, o 1618 m. – 1 210 studentų. 1618–1619 mokslo metais akademiją lankė 110 studentų; kiti mokėsi kolegijos klasėse.

Vilniaus universiteto studijų programos ir tvarka buvo panašios į Vakarų universitetuose nusistovėjusias programas ir studijų procesą. Universitetas ilgą laiką išliko tarptautinio pobūdžio studijų institucija su scholastiniu mokymo būdu, programa ir dėstomąja lotynų kalba.

Filosofijos fakulteto studentams dėstyta metafizika, logika, psichologija, etika, fizika, geografija, istorija, lotynų ir graikų kalbos, retorika, poetika; vėliau mokyta dar vokiečių ir prancūzų kalbų, kurį laiką nuo 1620 metų – ir lietuvių kalbos. Teologijos fakultete mokytasi Biblijos, moralinės ir dogminės teologijos, homiletikos, kanonų teisės, Bažnyčios istorijos, hebrajų kalbos.

Pirmieji Vilniaus universiteto profesoriai buvo daugiausia Romos jėzuitų kolegiją baigę užsieniečiai: italai, ispanai, anglai, škotai, airiai, pora lenkų. Lietuvių tautybės profesorių ėmė rastis tik XVI a. pabaigoje. Universiteto profesoriai ir auklėtiniai yra sukūrę mokslo ir meno veikalų, kurie yra reikšmingas indėlis į Lietuvos XVI–XVII a. kultūrą. Vilniaus universiteto profesūros darbai sklido

ne vien Lietuvoje bei Lenkijoje, bet buvo populiarūs ir Vakarų Europoje, pvz., prof. Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus (Matthias Casimirus Sarbievius) lyrikos knygos susilaukė per 50 leidimų įvairiose Europos šalyse. Jis rašė ir teoriniais poetikos klausimais. Žygimanto Liauksmino (Sigismundus Lauxmin) darbai (retorikos veikalas) susilaukė 2 leidimų Lietuvoje ir 11 – užsienyje.

Vilniaus ir Karaliaučiaus universitetų aplinkoje išaugę XVI–XVII amžių Lietuvos šviesuomenės atstovai A. Kulvietis, S. Rapolionis, M. Mažvydas, Mykolas Lietuvis, Motiejus Strijkovskis (Maciej Stryjkowski), Mikalojus Daukša, Konstantinas Sirvydas, Adomas Rasijus (Adam Rassius), Ž. Liauksminas, Aronas Aleksandras Olizarovskis (Aaron Aleksander Olizarowski, Olizarovius), Albertas Kojalavičius-Vijūkas, Danielius Kleinas (Daniel Klein) skleidė humanistines Renesanso epochos idėjas ir jas taikė Lietuvos kultūriniame gyvenime, krašto aukštesnėse mokyklose (kolegijose, universitete), neretai papildydami reikšmingais Lietuvos kultūros elementais. M. Daukša, M. Mažvydas, D. Kleinas, K. Sirvydas ir kt. savo darbais padėjo puoselėti lietuvių kalbą, skleisti jos įtaką visuomenėje ir švietimo institucijose.

Šių Lietuvos šviesuomenės atstovų veikaluose ryškėja Renesanso epochai būdingas požiūris į žmogų kaip asmenybę. Pagrindinėmis asmens savybėmis Lietuvos Renesanso kultūros veikėjai laikė <...> *patriotizmą, veiklumą, išsilavinimą, išmintį, šaunumą, sugebėjimą atlikti šlovingus žygius, kurti savo tėvynę darbu, pažinti savo praeitį ir palikti apie save atmintį istorijoje. Ugdytinas valstybės pilietis, jaučiąs savo tautos ryšius, turintis valstybinę ir tautinę savimonę, galintis suvokti bendrabūvį su kitomis tautomis.*[6] Vėliau, skleidžiantis baroko kultūrinei epochai, ši renesansiška žmogaus samprata kiek pakito. Lietuvos kultūros veikėjų veikaluose tuo metu buvo pabrėžiamas dėmesys žmogui, pasikliaujančiam visų pirma Dievo malone, suvokiančiam savo menkumą ir tikinčiam, kad galima dvasios pastangomis tobulėti, ypač per patiriamas kančias. Vertingiausiais asmens bruožais laikomi tikėjimas, ištikimybė Dievui ir Tėvynei, siekis dvasiškai tobulėti. Dorovės vertybės skelbiamos aukščiausiomis vertybėmis. Kita vertus, būta ir pastangų (A. A. Olizarovskis, A. Rasijus) pabrėžti žmogaus galią keisti visuomeninę tikrovę. Šie autoriai kėlė mintį, kad darbas, amatai, verslas yra verti kiekvieno luomo žmogaus ir nežemina asmens, kad jo vertę daugiausia lemia išsilavinimas, veiklumas, naudingumas visuomenei.

---

[6] Lietuvos pedagoginės minties raida XVI–XVII a. kultūros veikėjų raštuose, Sudarė I. Lukšaitė, Kaunas, 1991, p. 86.

Tačiau daugelis šių pažangių teiginių nerado didesnio atgarsio platesniuose visuomenės sluoksniuose ir nepadėjo modernizuoti socialinį bei kultūrinį krašto gyvenimą, švietimą. Istorinės aplinkybės nebuvo palankios šių novatoriškų iniciatyvų bei idėjų sklaidai krašte.

Pasiekęs savo klestėjimo viršūnę XVII a. viduryje, universitetas ilgainiui ėmė smukti. Tai lėmė keletas aplinkybių: galutinai buvo palaužta reformacijos įtaka, nugalėjo kontrreformacija, Lietuvą ne vienąkart siaubė dideli rusų ir švedų antpuoliai ir juos lydėjęs badas ir maras. Karo metais universitetas buvo smarkiai apgriautas, 1662 m. atstatytas, bet ankstesniojo žydėjimo jau nebepasiekė. 1773 m. jėzuitų ordinas buvo uždarytas, o kartu su juo baigėsi beveik du šimtmečius trukęs jėzuitinis Lietuvos aukštosios mokyklos laikotarpis. Universiteto veiklai įtakos turėjo, be abejo, ir prasidėjęs bendras krašto politinis, ekonominis ir kultūrinis nuosmukis: stiprėjanti pilietinė anarchija, didikų savivalė, 1708 m. kilęs badas, nusinešęs apie trečdalį Lietuvos gyventojų.

Reikšminga Lietuvos švietimui data yra 1773 metai. XVIII a. paskutiniame ketvirtyje Lietuvos ir Lenkijos Valstybei atsidūrus žlugimo pavojaus akivaizdoje, bandyta ją gelbėti per Šviečiamojo amžiaus mentalitetu pagrįstą švietimo reformą. Jėzuitų ordiną uždarius, atsirado naujas finansinis šaltinis valstybiniam švietimui sukurti. Lenkijos ir Lietuvos Valstybės seimas įsteigė nacionalinę Edukacinę komisiją. Tai – valstybinė švietimo valdymo institucija, savotiškas vėlesnių švietimo ministerijų prototipas, pirmoji tokia Europoje. Jai patikėta pareiga atlikti švietimo pertvarką, kuri buvo siejama su kitomis projektuojamomis valstybės valdymo reformomis.

Reformuota švietimo sistema buvo vadinamojo universitetinio modelio (panašią idėją kėlė Prancūzijoje Gabrielis Rolanas (Barthélemy-Gabriel Rolland, 1734–1794). Teoriškai visos mokyklos turėjo būti pavaldžios universitetui: Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės, apimančios tuo metu lietuvių, ukrainiečių, baltarusių ir iš dalies lenkų gyvenamą teritoriją, – Vilniaus universitetui, o Lenkijos mokyklos – Krokuvos universitetui. Aukščiausia instancija buvo karaliaus skiriama bendra Lenkijai ir Lietuvai nacionalinė Edukacinė komisija. Pirmininkais pakaitomis turėjo dirbti Lietuvos ir Lenkijos Katalikų bažnyčios galvos. Teorinių pagrindų kūrimo ir vadovėlių leidimo funkcijos buvo pavestos abiem valstybėms bendrai Vadovėlių draugijai. Visas švietimo sistemos administravimas ir pedagoginis procesas rėmėsi bendru, smulkiai reglamentuojančiu statutu.

Švietimo struktūrą sudarė žemesnioji pakopa – vienos klasės (2–3 metų) ir 2 klasių (4–5 metų) parapinės mokyklos; vidurinė pakopa – trijų klasių (5

metų) ir penkių klasių (7 metų) mokyklos ir viršūnėje – universitetas. Perimamumo tarp elementariųjų mokyklų ir vidurinės grandies trūko. Visai atskirai veikė mergaičių pensionai, kurių priklausomybė taip pat buvo įvairi (privatūs ir prie vienuolynų). Šalia Edukacinei komisijai pavaldžių mokyklų, plėtėsi namų mokymas, ypač pradinės pakopos, tebeveikė ir įvairaus tipo mokyklos, priklausančios Bažnyčiai. Ilgainiui jų mokymo turinys vis labiau artėjo prie valstybinių standartų.

Profesinis rengimas, veikęs iki tol tradiciškai prie amatininkų cechų, XVIII a. pabaigoje bandytas Lietuvoje reformuoti valstybės kanclerio Antano Tyzenhauzo, orientuojantis į manufaktūrinę gamybą ir augančius kultūrinius (elito) poreikius: šalia įvairių amatininkų profesijų, steigiamos baleto, muzikos ir kitos mokyklos. Šios mokyklos nebuvo pavaldžios Edukacinei komisijai, nors idėjiškai daug kuo jai artimos. Deja, ši reforma sužlugo dar tik eksperimentuojant.

Tuo laikotarpiu mokytojus imta rengti specializuotai, vis mažiau besiejant šią profesiją su Bažnyčia. 1775–1782 m. Vilniuje veikė parapinių mokyklų mokytojų ir vargonininkų seminarija, pirmoji Lietuvoje. Aukštesniosioms mokykloms mokytojus rengė universitetas, teikdamas, šalia dalykinių žinių, pedagogikos kursus ir praktiką vadinamojoje mokytojų seminarijoje.

Apibendrinant Edukacinės komisijos ir Vilniaus universiteto laikotarpio pedagoginę kryptį, pažymėtini keli momentai. Visų pirma, pokyčiai buvo dėsningas visos ligtolinės švietimo raidos nulemtas tarpsnis, aiškus posūkis į Šviečiamojo amžiaus idėjas. Imta kritiškai žiūrėti į amžiais nusistovėjusį atmintimi ir žodžiu paremtą mokymą. Pasitikima gerąja žmogaus prigimtimi, jo jutimais ir jausmais, o ne vien protu, puoselėjama laisva žmogaus prigimties sklaida. Lietuvos švietėjams buvo artima Žano Žako Ruso (Jean-Jacques Rousseau) propaguota natūralistinė ugdymo kryptis ir su ja susijęs įsitikinimas, kad tinkamu lavinimu ir auklėjimu galima pašalinti bemaž visas gyvenimo blogybes. Šviečiamojo amžiaus dvasią atitiko ir Edukacinės komisijos pastangos suvalstybinti ir supasaulietinti švietimą (tikybos pamokos iškeltos iš mokyklos, įvestas dorinis ugdymas), kreipti ugdymą taip, kad mokymosi procesas teiktų teigiamų emocijų, remtųsi vaizdinėmis priemonėmis. Reformuojamai mokyklai buvo keliamas uždavinys ugdyti sąmoningą krašto pilietį, pasirengusį praktiniam gyvenimui. Todėl ugdymo turinį siekiama turtinti aktualia medžiaga, gamtos mokslais. Edukacinė komisija pasisakė prieš griežtas, ypač fizines, bausmes, skatino analitinį, indukcinį metodą.

Puoselėta mintis įgyvendinti visuotinį pradinį mokymą, plėstos mergaičių mokymo ir auklėjimo galimybės. Nors ir deklaruotas tikslas siekti visiems luomams mokslo, tačiau daugiausia dėmesio skirta išsilavinimo, o kartu ir socialinio svorio skirtumams tarp stambiųjų žemvaldžių ir smulkiųjų bajorų išlyginti. Vis dėlto formalių luominių barjerų nebuvo, ir vakarinėje Lietuvos dalyje daug valstiečių mokėsi kolegijose ir net aukštojoje mokykloje.

Reikšmingas buvo posūkis grįsti švietimą gyvąja gimtąja kalba. Radikaliai tai įgyvendino Edukacinė komisija vidurinėse mokyklose, o universitete šitai paspartėjo XIX a. antrajame dešimtmetyje. Tai demokratėjimo reiškinys. Tačiau to meto sąlygomis Lietuvoje jis buvo dalinis. Gimtąja kalba Edukacinė komisija laikė valstybinę lenkų kalbą. Ji turėjo užimti ligi šiol viešpatavusios universaliosios lotynų kalbos vietą. Net ir pradinėse mokyklose iš principo nebuvo susitarta dėl lietuvių kalbos, kaip gyventojų daugumos kalbos, statuso. Šalia šių oficialių švietimo administravimo tendencijų vystėsi stiprėdama ir kita, radikalesnė: siekti lietuvių kalbos, kaip gimtosios, visuotinio įteisinimo visų pirma pradinėse, o ilgainiui ir vidurinėse mokyklose. Tai sutapo su kylančiu lietuvių demokratiniu nacionaliniu judėjimu.

Pradinių mokyklų mokymo turinys teoriškai labai skyrėsi nuo įprastinio ligi tol buvusio: be elementaraus tikybos, skaitymo, rašymo ir skaičiavimo mokymo, pasukta į praktinį žemdirbiui būtiną lavinimą. Vaikai turėjo būti supažindinami su žemės ūkiu, amatais ir prekyba. Rekomenduojami nauji metodai: stebėjimas, veiklos skatinimas. Tačiau tą lygį pasiekdavo tik retos mokyklos.

Pradinių mokyklų tinklas svyravo. Edukacinei komisijai kuriantis jos pirmojo pirmininko vysk. Ignoto Jokūbo Masalskio pastangomis jis sparčiai plėtėsi, siekiant, kad kiekviena parapija turėtų mokyklą, o jos mokiniai pamokytų ir kitus vaikus. Vėliau šis procesas kiek atslūgo, nes nei Edukacinė komisija, nei Vilniaus universitetas nedisponavo specialiomis pradiniam mokslui skiriamomis lėšomis.

Vakarinėje Lietuvos dalyje pradinių mokyklų tinklas ėmė plėstis ypač XIX a. viduryje pačių valstiečių iniciatyva ir žinomo kultūros veikėjo vyskupo Motiejaus Valančiaus pastangomis.

Vidurinėms mokykloms tuo laikotarpiu buvo skiriama itin daug dėmesio. Jose mokėsi ne tik vidutiniai bajorai ir miestiečiai, bet pradėjo gausiai lankyti ir stambesniųjų bajorų vaikai, o vakarinėje Lietuvos dalyje – valstiečių. Mokymo turinys, likdamas daugiau humanitarinio pobūdžio, pasipildė gamtos mokslais (fizika, botanika, mineralogijos pradmenys, sodininkystė); mokyta, be kita ko,

meno ir amatų istorijos. Atnaujinti istorijos, geografijos ir moralės dalykai (šioji nebesuplakama su tikyba ir apima aukštesnėse klasėse visuomenės ir politikos mokslą). Istorijos dalykas išsiplėtė į kai kur atskirus Lietuvos, Lenkijos ir visuotinės istorijos kursus. Vidurinių mokyklų tinklas buvo palyginti tankus per visą XVIII amžių ir XIX a. pirmąjį ketvirtį. Carinė Rusija antrajame XIX a. ketvirtyje pradėjo vis stiprėjančią represinę švietimo politiką aneksuotose teritorijose. Buvo mažinamas ir vidurinių, ir pradinių mokyklų tinklas. 1860 m. Lietuvoje tebuvo 6 gimnazijos.

Aukštoji mokykla Edukacinės komisijos ir Vilniaus universiteto laikotarpiu naudojosi plačiomis autonomijos teisėmis. Tuo metu ji [universitetas] buvo vadinama Lietuvos vyriausiąja mokykla, o nuo 1803 metų – Vilniaus imperatoriškuoju universitetu, tačiau ši data neturėjo kokios nors konkrečios reikšmės ir perimamumas buvo akivaizdus. Administracinė priklausomybė, nors kurį laiką formaliai skyrėsi (Vyriausioji mokykla buvo pavaldi Edukacinei komisijai, o Vilniaus imperatoriškasis universitetas – Peterburge reziduojančiam kuratoriui, kuriuo ligi 1824 m. buvo palankus Edukacinės komisijos idėjoms Lietuvos didikas Adomas Jurgis Čartoriskis (Adam Jerzy Czartoryski), faktiškai buvo beveik identiška. Tik po 1824 m. pradėjo brutaliai tvarkytis carinė valdžia pagal savo stilių.

Lietuvos vyriausiojoje mokykloje veikė du skyriai (vadinti kolegijomis): moralinių mokslų (teologijos, filosofijos, teisės) ir fizinių mokslų (matematikos, gamtos, medicinos). Vėliau čia pradėti dėstyti piešimo, architektūros kursai, davę pradžią Lietuvoje valstybinėms meno dalykų studijoms. Dirbo garsūs kviesti mokslininkai iš užsienio ir žymūs pačios mokyklos auklėtiniai, pvz., botanikas prancūzas Žanas Emanuelis Žiliberas (Jean Emanuel Gilibert), vokietis Gamtos mokslų katedros profesorius Johanas Georgas Adamas Forsteris (Johann Georg Adam Forster), italas medicinos ir filosofijos daktaras Steponas Laurynas Bizijas (Stephanus Laurentius Bisio), matematikos profesorius Pranas Norvaiša (Franciszek Narwojsz), architektas Laurynas Stuoka-Gucevičius (Wawrzyniec Stuoka-Gucewicz), Paryžiaus mokslų akademijos ir Londono karališkosios mokyklų akademijos narys astronomijos profesorius Martynas Počobutas ir kt.

XIX a. pačioje pradžioje Vilniaus universiteto struktūra buvo kiek pakeista: iš buvusių dviejų kolegijų sudaryti keturi fakultetai: moralinių [ir politinių] mokslų (teologijos, filosofijos, istorijos, teisės), filologijos ir laisvųjų menų, matematikos-fizikos ir medicinos. Įsteigta naujų katedrų, padaugėjo dėstomųjų dalykų

(ligi 55), pvz., inžinerijos, geodezijos, agronomijos, statistikos. Agronomijos katedra buvo pirmoji Europoje. Universitetas turėjo gerus botanikos ir zoologijos sodus, anatomijos muziejų, fizikos-chemijos kabinetus, medicinos klinikas, astronomijos observatoriją, kunigų ir mokytojų seminarijas. Universiteto bibliotekos fondas išaugo ligi 32 tūkstančių tomų. Aukštojoje mokykloje dirbo žymūs mokslininkai, pakviesti iš užsienio, ir paties universiteto auklėtiniai. Buvo tęsiama Edukacinės komisijos tradicija: universitetui keliamas uždavinys ugdyti pilietį, savo krašto patriotą, t. y. unijinės monarchinės Lietuvos ir Lenkijos Valstybės idealais besivadovaujantį asmenį. Šios krypties atstovų Jono Sniadeckio (Jan Śniadecki), Andriaus Sniadeckio (Jędrzej Śniadecki), Leono Borovskio (Leon Borowski) ir kt. – Lietuva suvokiama kaip paprasta Lenkijos provincija. Kita vertus, dalis universiteto profesorių ir auklėtinių (Ignas Onacevičius (Ignacy Onacewicz), Ignas Danilavičius (Ignacy Daniłowicz), Juozapas Jaroševičius (Józef Jaroszewicz), Kazimieras Kontrimas (Kazimierz Kontrim), ypač Simonas Daukantas, Motiejus Valančius ir kt.) buvo linkę pripažinti Lietuvos kultūrinį savitumą, o kai kurie ir jos teisę į suverenumą. K. Kontrimo pasiūlymas įsteigti Vilniaus universitete lietuvių kalbos lektoratą, sekant Karaliaučiaus universiteto pavyzdžiu, deja, pritarimo nesulaukė.

Universiteto studentų skaičius tolydžio didėjo: prieš uždarant jame mokėsi apie pusantro tūkstančio jaunuolių. Jaunimas nebesitenkino šviečiamąja racionalistine universiteto kryptimi. Jį užgriebė ir besiformuojanti Europoje romantizmo dvasia. Universiteto rūmuose ryškėjo dvi nacionalinių judėjimų tendencijos: iš pradžių silpnesnė lietuvių nacionalinio judėjimo kryptis ir stipresnė, siekianti atkurti unijinę demokratinę Lenkijos ir Lietuvos Valstybę. Pastaroji kryptis organizavosi į draugijas: kūrėsi slaptosios draugijos vidurinėse mokyklose ir aukštojoje (žymiausia filomatų ir filaretų). Carinė administracija iškėlė jų nariams bylas ir nuteisė (1823–1824) kalėti ar ištremti vaikus (jauniausias 13 metų) ir studentus (tarp jų ir žymų lenkų romantizmo pradininką Adomą Mickevičių).

* * *

Prasidėjo carinės valdžios aktyvių represijų laikotarpis. Jos buvo vykdomos dviem bangom: po 1830–1831 m. ir ypač po 1863 m. sukilimo, kuriuose dalyvavo, be bajorų, studentai, mokyklų mokiniai ir valstiečiai. 1832 m. Vilniaus universitetas uždarytas, jo vietoje įsteigtos dvi akademijos: Medicinos-chirurgijos ir Dvasinė. Abi jos 1842 m. iškeltos: pirmoji – į Kijevą, antroji – į Petrogra-

dą. Lietuvoje nebeliko aukštosios mokyklos. Prašymus atkurti universitetą caro valdžia atmesdavo.

Dar 1827 m. carinė valdžia išleido įsakymą, draudžiantį stoti į gimnazijas ir universitetą plebėjams, o 1849 m. sugriežtintas draudimas lankyti vidurines, tačiau jo įgyvendinti iki galo nepavyko, nes Lietuvoje jau buvo giliai įleidusi šaknis demokratinė tradicija leisti mokytis visiems.

Lietuvoje buvo nutrauktas mokytojų rengimas, nes nebeliko jokios specialios mokyklos. Mokymo turinys bandoma sulyginti su Rusijos sistemoje privalomu, tačiau ligi 1863 m. sukilimo to padaryti dar iki galo nepavyksta, o po jo tai daroma visu plotu. Valdiškoje mokykloje kalbamuoju laikotarpiu [iš mokymo turinio] išbraukiami visi vietos kultūriniai elementai.

Siaurinamas mokyklų tinklas jau nuo 1832 metų: likviduojama nemaža vidurinių mokyklų, ribojami leidimai nevaldiškoms pradinėms mokykloms, stengiamasi, kad vaikai lankytų rusiškas valdiškas mokyklas.

Jau tuo laikotarpiu, tarp dviejų sukilimų, kilo kultūrinis pasipriešinimas represijoms: patys valstiečiai dėjo pastangas steigti ir išlaikyti pradines mokyklėles. Jiems talkino ir skatino negausus lietuvių šviesuomenės sluoksnis (M. Valančius, S. Daukantas, L. Ivinskis, Kajetonas Aleknavičius ir kt.). Privačia iniciatyva, neturint jokios nei finansinės, nei organizacinės paramos iš oficialiųjų valstybės sferų, buvo leidžiami lietuviški vadovėliai pradinėms ir iš dalies vidurinėms (jų dar nebuvo, bet apie jas svajota), leista didaktinė, grožinė ir praktinė literatūra.

Antroji represijų banga atėjo numalšinus 1863 metų sukilimą. Visa švietimo sistema buvo suvienodinta su Rusijoje veikusia, įsiviešpatavo autoritarinė represinė dvasia. Lietuvių kalbai buvo galutinai atimtos viešumos teisės: uždrausta spauda lotyniškais rašmenimis, visiškai uždrausta vartoti lietuvių kalbą mokykloje. Šie okupacinės valdžios žingsniai negalėjo nesukelti Lietuvos žmonių pasipriešinimo. Bakalorijų ir parapinių mokyklų pagrindu imta kurti slaptos mokyklos, kuriose buvo mokoma gimtąja kalba. Valdiškų rusiškų mokyklų vengta, todėl moksleivių skaičius jose augo gana lėtai. Slaptosios (*daraktorinės*) mokyklos, išsilaikiusios iki 1905 m. revoliucijos, suvaidino reikšmingą vaidmenį puoselėjant Lietuvos gyventojų, ypač žemesniųjų sluoksnių, raštingumą, krašto kultūrą. Nuo 1865 m. nebeįsileista į mokyklas vietinių žmonių. Kaip minėta, uždrausta lietuviška spauda lotynišku šriftu. Kadangi Lietuvos visuomenė absoliučiai vieningai boikotavo carinės valdžios leistus lietuviškus spaudinius graždanka [kirilicos modifikacija], tai šis draudimas faktiškai reiškė visišką legalios

lietuviškos spaudos likvidavimą iki pat 1904 m. Vadovėliai, periodika, tikybinės knygos, grožinė ir kita literatūra buvo spausdinamos ne Lietuvoje (daugiausiai Mažojoje Lietuvoje – Tilžėje). Šią visą nelegalią spaudą gabeno ir platino Lietuvoje dažniausiai valstiečiai knygnešiai. Už nelegalios lietuviškos spaudos gabenimą, platinimą ir naudojimą (ir mokyklose) administracija baudė pinigais, kalėjimu arba trėmimu. Už vaikus, vartojančius lietuviškas knygas, atsakydavo tėvai ir slaptųjų mokyklų mokytojai.

Nepaisant persekiojimų rezistencijos dvasia stiprėjo, puoselėjama slaptose krašto mokyklose, nelegalioje spaudoje brendo visuomenės tautinis susipratimas, buvo gaivinama nacionalinio atgimimo bei išsivadavimo viltis, artinanti Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą.

XX amžiuje Lietuvos, o kartu ir jos švietimo plėtotė buvo itin permainingą. 1905 m. revoliuciniai įvykiai Rusijoje atvėrė platesnes galimybes pavergtoms tautoms, tarp jų ir lietuvių, reikalauti didesnių laisvių politiniame bei kultūriniame gyvenime, taigi ir švietime. 1904 m. atšauktas draudimas spausdinti lietuviškas knygas lotyniškais rašmenimis. Vilniuje 1905 m. lietuvių visuomenės pastangomis sušauktas Didysis seimas paragino tėvus neleisti savo vaikų į valdiškas mokyklas, reikalavo, kad būtų įvesta mokomoji lietuvių kalba, mokyklose dirbtų mokytojai lietuviai. Prieš tai įvykęs pirmasis lietuvių mokytojų suvažiavimas pasisakė už privalomą pradžios mokslą mokomąja lietuvių kalba, tinkamesnius vadovėlius, mokyklų programų pertvarkymą. Kai kur pradėti šalinti rusai [mokytojai] iš pradžios mokyklų, keičiant juos lietuviais. Carinė valdžia ėmė daryti kai kurių nuolaidų: įsileisdavo lietuvių kalbos pamokas į pradines mokyklas, tačiau palikdavo visą švietimo sistemą be vietinės kultūros elementų.

Atmosferai Rusijoje po 1904 m. liberalėjant, lietuvių visuomenė ėmė jau legaliai organizuotis: steigti draugijas mokslui ir nacionaliniam švietimui puoselėti. Žymiausia jų buvo Lietuvių mokslo draugija (1907 m.) (analogiška veikusiai Karaliaučiuje „Litauische literarische Gesellschaft“). Ji būrė lietuvius mokslininkus ir lituanistika besidominčius kitų tautų tyrinėtojus. Tarp šitos draugijos narių stiprėjo mintis atkurti Lietuvoje aukštąją mokyklą. Čia buvo rūpinamasi originalių vadovėlių lietuviškoms mokykloms parengimu, programų sudarymu ir t. t.

Be minėtosios, steigėsi „Saulės“ (įkurta 1907), „Žiburio“, „Ryto“ ir kt. draugijos, kurios išlaikė nemaža mokyklų. Pvz., 1908 m. „Saulės“ draugija turėjo 45 privačias pradines mokyklas, kuriose mokėsi 2 654 mokiniai.

Draugijų ir atskirų asmenų pastangomis, taip pat steigiant daugiau valdiškų mokyklų, švietimo lygis Lietuvoje pamažu kilo. Visoje Lietuvoje (be Klai-

pėdos krašto) būta apie 850–900 pradinių mokyklų, kuriose mokėsi per 50 tūkst. mokinių. Vidurinių mokyklų – gimnazijų, progimnazijų ir specialiųjų mokyklų – priskaitoma apie 40.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, vidurinės mokyklos buvo evakuojamos kartu su nemažu skaičiumi gyventojų. Lietuvoje liko tik pradinės mokyklos, bet ir jose dažnai trūko mokytojų. Nepaisydama sunkių karo meto sąlygų vokiečių užimtoje Lietuvoje ir evakuacijoje esančios lietuvių visuomenės dalis akivaizdžiai puoselėjo Lietuvos suverenumo idėją nebe tik teoriškai, bet ir praktiniais veiksmais. Švietime tai reiškėsi pastangomis atkurti pilną švietimo sistemą su lietuvių mokomąja kalba. Tai buvo realizuota 1918 m. Lietuvai atgavus suverenitetą.

Savitą lietuvių švietimo istorijos šaką sudaro **Mažosios Lietuvos** (Rytų Prūsijos), kur nuo seno gyveno gausi lietuvių bendruomenė, švietimo raida.

Kryžiuočių ordino gyvavimo metais švietimu Mažojoje Lietuvoje nebuvo rūpinamasi. Tik paskutinis ordino magistras, vėliau (1525) tapęs pasaulietiniu kunigaikščiu, – Albrechtas – ėmėsi švietimo reikalų. Siekdamas krašte stiprinti reformaciją, jis 1541 m. įsteigė Karaliaučiuje aukštesniąją mokyklą kunigams evangelikams rengti. Pirmuoju jos vedėju pakviestas lietuvis dr. A. Kulvietis. 1544 m. ši mokykla paversta universitetu. Kunigaikščio lėšomis buvo išleisti prūsų (1545, 1561) ir lietuvių (1547) katekizmai. Lietuviškasis Martyno Mažvydo „Katekizmas“ – pirmoji lietuviškoji knyga – buvo skiriamas kaip vadovėlis ne vien Mažosios Lietuvos, bet ir Didžiosios Lietuvos mokykloms. Kunigaikščio Albrechto nurodymu pirmosios pradinės mokyklos pradėjo steigtis daugiausia prie bažnyčių. 1638 m. Jurgio Vilhelmo (Georg Wilhelm) reikalavimu kiekvienas kaimas turėjo pasiųsti į bažnytinę mokyklą bent vieną ar du vaikus.

Mažąją Lietuvą XVII amžiuje alino dažni karai, badas ir maras. Padėtis ypač pablogėjo po 1709–1711 m. maro, kuris darbą mokyklose visai sutrikdė. Į išmirusių vietos gyventojų (maro metu mirė apie 190 tūkstančių lietuvių) sodybas ir žemes kėlėsi kolonistai, susidarė sąlygos vietos gyventojų asimiliacijai. Švietimo politika siekta germanizuoti vietos gyventojus.

Epidemijai atslūgus, susirūpinta taisyti švietimo padėtį. Karalius Frydrichas Vilhelmas I 1736 m. išleido privalomo mokymo įstatymą („Principia regulativa“), kuriuo vaikai nuo 7 iki 14 metų įpareigojami lankyti mokyklą. Dėtos pastangos plėsti pradinių mokyklų tinklą. 1735–1745 m. buvo įsteigtos 275 pradinės mokyklos Gumbinės apskrityje ir 885 – Karaliaučiaus. Kaimo mokyklos buvo paliktos kunigų globai, miestuose jomis rūpinosi konsistorija. Kaimo mo-

kykloje, stokojant pasirengusių mokykliniam darbui mokytojų, ir toliau vyravo amatininkai.

Nuo XVIII a. pradžios mokyklų nuolatos daugėjo. 1756 m. jų buvo apie 1 700, XVIII a. pabaigoje – apie 1 900, o 1891 – 2 012. Iš 1 700 parapinių mokyklų, XVIII a. viduryje veikusių Rytprūsiuose, vokiškų buvo 400; kitose mokyta lietuviškai, lenkiškai arba abiem kalbomis[7]. Ilgainiui lietuviškų mokyklų mažėjo, lietuvių kalbos teisės ir vieta mokykloje buvo kryptingai siaurinamos.

XVIII ir XIX a. Mažosios Lietuvos švietimo istoriją ženklina nevienkartinės valdžios pastangos įvesti vokiečių kalbą kaip mokomąją kalbą nevokiškose mokyklose, nerengti ir neleisti mokyklinių lietuviškų vadovėlių. Tokius projektus siekta įgyvendinti 1719, 1739, 1805, 1829 metais. Tačiau sutikus vietos gyventojų, lietuvių kunigų (ypač pažymėtinas Pilypas Ruigys ir kt.) pasipriešinimą, jie nebuvo įgyvendinti. Ši padėtis radikaliai pasikeitė kanclerio Oto Bismarko (Otto von Bismarck) laikais. 1865 m. Prūsijos švietimo ministerija išleido aplinkraštį, kuriuo mokomoji vokiečių kalba įvesta lietuvių ir lenkų pradžios mokyklose. 1882 m. buvo įsakyta nedėstyti pradžios mokyklose jokia kita kalba, kaip tik vokiečių. Lietuvių vaikų tėvai, nenorėję leisti vaikų į vokišką mokyklą, buvo baudžiami. Tokia tvarka išsilaikė ir vėliau, nepaisant to, kad Mažosios Lietuvos mokyklose buvo nemaža moksleivių, kurie šeimoje kalbėjo lietuviškai. 1886 m. statistikos duomenimis, jie sudarė apie 35 proc. visų mokinių. Aukštesnis mokslas buvo įgyjamas vidurinėse mokyklose, kurių skaičius tolydžio didėjo, ypač įvedus privalomą mokslą. Karaliaučiuje XVIII a. pirmojoje pusėje veikė 6 vidurinės lotyniškos mokyklos. Vieną iš jų (buvusią katedros) 1736 m. baigė būsimasis žymus šio krašto lietuvių poetas Kristijonas Donelaitis.

Įvedus Prūsijos švietimo sistemoje vietoj lotynų vokiečių kalbą mokomąja, lietuviškoji visuomenės dalis (ypač prof. Martynas Liudvikas Rėza (Martin Ludwig Rheza)) bandė gauti teisę ir lietuvių kalbai vidurinėse mokyklose, bet nepavyko.

Šis tas pasiekta mokytojų rengimo institucijose. XIX a. Mažojoje Lietuvoje buvo įsteigtos dvi mokytojų seminarijos: Karalienėje [vok. Karalene], netoli Gumbinės (1810–1811 m.), ir Ragainėje (1882 m.). Jose mokyta vokiškai, bet lietuvių kalba buvo dėstoma kaip mokomasis dalykas, siekiant, kad būsimieji mokytojai būtų susipažinę su lietuviškais vadovėliais, galėtų rengti vaizdines priemones, mokyti tikybos, joje ilgą laiką mokiniams lietuviams dėstyta lietuviškai.

---

[7] Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai, Vilnius, 1983, p. 168.

Aukštąjį mokslą Mažosios Lietuvos jaunuoliai galėjo įgyti Karaliaučiaus universitete ir kitose įvairių šalių aukštosiose mokyklose. Karaliaučiaus universitetas buvo reikšminga aukštojo mokslo institucija, ypač XVIII a. antrojoje pusėje, kai jame dirbo iš giminės su lietuviškomis šaknimis kilęs žymus vokiečių filosofas Imanuelis Kantas (Immanuel Kant) (1755–1798), vokiečių klasikinės filosofijos atstovas Johanas Gotlybas Fichtė (Johann Gottlieb Fichte) (1807), filosofas, psichologas ir pedagogas teoretikas Johanas Frydrichas Herbartas (Johann Friedrich Herbart) (1809–1833). Su universitetu ir jo veikla vienaip ar kitaip buvo susiję nemaža žymių mokslininkų, kultūros veikėjų, palaikiusių lietuvių nacionalinės kultūros puoselėjimo interesus ir praktiškai daug dariusių jiems įgyvendinti: L. Rėza, P. Ruigys, G. Ostermejeris, J. Šulcas, Mykolas Merlinas (Michael Mörlin), Kristijonas Gotlybas Milkus (Christian Gotlieb Mielcke), Z. Ostermejeris, E. Gizevijus ir kt. L. Rėza vadovavo prie Karaliaučiaus universiteto 1818 m. atidarytam lietuvių kalbos seminarui (kitas 1727 m. įkurtas prie Halės universiteto), kurio paskirtis buvo išmokyti būsimuosius parapijų kunigus lietuvių kalbos, būtinos darbui su tikinčiais lietuviais. Per savo gyvavimo laikotarpį (1818–1840) L. Rėzos vadovaujamas seminaras tapo savotišku lituanistikos centru, kurio pastangomis buvo išleista per 50 lietuviškų knygų. Mažosios Lietuvos mokyklų gyvenimą ir pedagoginę mintį veikė žymių pedagogų H. Pestalocio, Frydricho Dystervego (Friedrich Diesterweg), J. F. Herbarto, vėliau ir Frydricho Vilhelmo Augusto Frėbelio (Friedrich Wilhelm August Fröbel) idėjos. Pažangi pedagoginė mintis dažnai konfliktuodavo su reakcinių pažiūrų kryptimis, ypač sustiprėjusiomis O. Bismarko laikais, ir šių konfliktuojančių pradų sankirtos savaip lemdavo ir Mažosios Lietuvos švietimo dvasią ir jos pokyčius.

LITERATŪRA

1. Lietuva: Lietuvių enciklopedija, t. 15, antrasis leidimas, Vilnius, 1990.

2. Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai, Vilnius, 1983.

3. Lietuvos pedagoginės minties raida XVI–XVII a. kultūros veikėjų raštuose, Sud. I. Lukšaitė, Kaunas, 1991.

4. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis 1918–1940 m., Antologija, Sud. T. Bukauskienė, Vilnius, 1989.

5. Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a., Istorijos šaltinių antologija, Sud. K. Grigas, V. Kryževičius, I. Lukšaitė, Vilnius, 1994.

6. M. Lukšienė, Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmoje pusėje, Vilnius, 1970.

7. M. Lukšienė, Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje: XVIII a. antroji pusė–XIX a. pirmoji pusė, Vilnius, 1985.

8. Esmaitis, Pedagogikos istorija, Kaunas, 1930.

9. S. Šalkauskis, Įvedamoji pedagogikos dalis, Kaunas, 1935.

10. A. Maceina, Tautinis auklėjimas, Kaunas, 1934.

11. Ešelonai į Rytus, Vilnius, 1991.

12. Lietuviškoji tarybinė enciklopedija, t. 6, Vilnius, 1980.

13. Lietuvos statistikos metraštis, Kaunas, 1939.

Straipsnis nekeistu pavadinimu skelbiamas iš mašinraščio, saugomo LMABV RS, f. 391, b. 723. Mašinraščio pirmajame puslapyje yra įrašas „?Baltic Revev, 1990“, o paskutiniame puslapyje po priklijuotu naudotos literatūros sąrašu nurodyta data „1995 10 21“. Nepavyko nustatyti, ar tekstas buvo skelbtas.

◇◇◇

Švietimo sistemos nacionalumo problema (Lietuvos situacija)

Yra toks lietuvių priežodis: sotus alkano neužjaučia. Taip ir su švietimo nacionaliniais pagrindais: didelės, laisvos tautos, gyvendamos natūralų gyvenimą, turi daugiau ar mažiau natūraliai besivystantį švietimą, kuris nuolatos atnaujinamas pagal tautos kultūros ir ekonomikos poreikius. Augantis vaikas savo aplinkoje ir mokykloje natūraliai alsuoja visa savo tautos tradicija. Italiukas, dar neišėjęs savo tautos istorijos kurso, ją mato ir jaučia visur, jis girdi gimtąją kalbą natūralią, gyvą, spalvingą, reiškiančią jo tautos dvasios gelmes. O lietuviukui istorija nepašykštėjo itin sunkių, komplikuotų valandų, kurias lėmė pati Lietuvos geopolitinė situacija.

Europa šiandien žino apie Lietuvą daugiau nei ligi šiol. Italijoje neseniai pasirodė visa knyga apie Lietuvą, gausiai informuojanti apie šį kraštą[1]. Vis dėlto prieš pereinant prie mūsų temos pravartu priminti porą Lietuvos istorijos, taip pat ir švietimo bruožų. Lietuviai priklauso indoeuropiečių baltų kalbų grupei. Pabaltijyje ji jau randama nuo 3000–2500 m. pr. Kristų. Baltų užimama teritorija apie 500 m. pr. Kr., palyginti su šiandienine, buvo gana plati: Vyslos žemupis, Nemuno ir beveik visas Dauguvos baseinas, Dniepro baseino aukštupis, Volgos ir Okos patys aukštupiai. Germanų ir slavų genčių spaudžiama baltų teritorija palaipsniui mažėjo.

Nuo XIII a. pradžios prasidėjusi ypač intensyvi germanų agresija, trukusi 200 m., vykdoma kryžiaus žygių forma prieš dar pagoniškus baltus, buvo sunkus istorinis išbandymas baltams. Dalis baltų genčių žuvo (prūsai, jotvingiai ir kt.), dalis, nesuskubę konsoliduotis į valstybę, buvo germanų pavergti (šiandieninė Latvija), o lietuviai XIII a. pirmojoje pusėje sukūrė savo valstybę ir tęsė kovą dėl egzistencijos. Turėdama nuolat kariauti Lietuva ginklu ir sutartimis plėtėsi į rytus. XIV–XV a. ji tapo stambi valstybė nuo Baltijos iki Juodosios jūros. Jos konsolidacinė ideologija buvo nacionalinė pagoniškoji religija, paveldėta iš indoeuropiečių proistorės laikų. Netruko prasidėti slavų atosmūgis. Palyginti negausi lietuvių tauta, o dar izoliuota dėl savo tikėjimo nuo visų kitų tautų, spaudimo visais frontais neatlaikė. 1387 m. tarp Lietuvos ir Lenkijos

[1] B. Žindžiūtė-Michelini, Lituania, NED, Milano, 1990.

(slavai) valdovų buvo sudaryta unijos sutartis ir kartu priimta Vakarų modelio krikščionybė (XIII a. viduryje Mindaugo karūnavimasis ir priimta Vakarų modelio krikščionybė germanų agresijos nesustabdė, ir Lietuva vėl buvo grįžusi prie senosios religijos).

Unijinė Lietuvos ir Lenkijos Valstybė gyvavo ligi XVIII a. paskutinio ketvirčio. Ją pasidalino Prūsija, Austrija-Vengrija ir Rusija. Pagrindinė – etninės Lietuvos – dalis atiteko Rusijai, mažesnioji Prūsijai. Prieš Rusijos okupaciją vyko trys sukilimai (1754, 1830–1831, 1863). Po paskutinio sukilimo Lietuva patyrė itin sunkias kultūrines represijas: buvo uždrausta spauda lotyniškais rašmenimis, taip pat ir lietuvių kalba visose mokyklose. Visa spauda tapo nelegali, nes lietuviai vieningai boikotavo spaudinius graždanka [kirilicos atmaina]. Spaudos draudimas truko 40 metų – iki 1904 m.

1918 m. Lietuva atkūrė savo valstybę. Per trumpą jos gyvavimo laikotarpį atsigavo kultūra, užsimezgė glaudūs ryšiai su Europa, sustiprėjo politinė ir kultūrinė tautos sąmonė. 1940 m. po 1939 m. Ribbentropo-Molotovo pakto Tarybų Sąjunga aneksavo Lietuvą kartu su Latvija ir Estija.

Šiuo metu [1990 m. kovo 11 d.] Lietuva deklaravo atkurianti savo suverenitetą ir deda visas pastangas jį realizuoti *de facto*.

O dabar grįžkime prie temos – nacionalumo vietos ir reikšmės švietimui ir tautos egzistencijai. Vėl truputis istorinio aspekto. Lietuvai priėmus krikščionybę, tuoj pat ėmė organizuotis tipiška Vakarų Europai švietimo sistema su lotynų kalba aukštesnio tipo mokyklose. Universitetas Vilniuje, Lietuvos sostinėje, įsteigtas 1579 m. Bet jau nuo XIV a. pabaigos lietuvių jaunimas į aukštąsias mokyklas vykdavo ir į Vakarus: Prahą, Krokuvą, Paduvą, Boloniją, Sorboną ir kt. Mokslo siekdavo ne tik bajorija, bet ir miestiečiai, net valstiečiai. Unijinės valstybės struktūra vystėsi savotiška kryptimi: karaliaus valdžia silpnėjo, o bajorijos per dvejų rūmų parlamentą stiprėjo, tuo tarpu miestiečių politinis svoris nyko. Abiem uniją sudariusioms valstybėms buvo bendras monarchas, didesnę laiko dalį reziduojantis Lenkijoje, ir parlamentas, visos kitos institucijos buvo atskiros. Nepaisant beveik 400 m. trukusios unijos ir Lietuvos bajorijos, ypač bajorijos viršūnių, vėliau ir vidutinės, tam tikros denacionalizacijos – plintančios tuose sluoksniuose lenkų kalbos, – Lietuvos valstybingumo idėja liko, liko gyva per visą tą epochą.

Tomis sąlygomis nacionalinės kultūros vystymasis buvo gana sudėtingas. Čia mums rūpės švietimo padėtis šiuo atžvilgiu. Ligi XVIII a. antrosios pusės Lietuvos švietimo sistema, kaip ir visoje Vakarų ir Centrinėje Europoje,

aukštesnės pakopos mokyklose vartojo lotynų kalbą, buvo krikščioniška ir tęsė antikos tradicijas. Vilniaus universitetas tapo svarbus to pobūdžio kultūros židinys. Čia vyko ne tik bendraeuropinės kultūros reprodukcija bei skleidimas, bet ir originalus jos kūrimas, su specifiniais nacionaliniais šio krašto bruožais. Ši lotyniškoji literatūra buvo priimama skaitančios lotynų kalba visuomenės kaip sava, kaip savos kultūros reiškėja. Pirmoji Lietuvos istorija pasirodė lotynų kalba XVI a. Lietuvos istorijos siužetais buvo vaidinama kolegijų moksleivių teatruose. Kartu buvo leidžiama literatūra ir lietuvių kalba: pirmoji lietuviška knyga Martyno Mažvydo „Katekizmas“ (protestantų) su elementoriumi ir natų skaitymu pasirodė 1547 m., pažymėtina ir Mikalojaus Daukšos „Postilė“ (katalikų) 1599 m. Tačiau tai buvo religinė literatūra. Pasaulietinė, skiriama tuo metu visuomenės elitui, buvo leidžiama arba lotyniškai, arba lenkiškai, – jos nacionalumo pobūdis savaime dėl kalbos ir bendrėjančių tradicijų vis labiau niveliavosi su lenkų kultūra. Luominėje struktūroje plačiai žinomas kultūros socialinis diferencijavimasis net ir nacionaliniu atžvilgiu vienalytėje visuomenėje. Konkrečioje to meto Lietuvos situacijoje tas reiškinys grėsė nacionalinės kultūros vientisumui, normaliai jos raidai.

Lūžiai ir posūkiai ėmė ypač ryškėti XVIII a. antrojoje pusėje, kada jau visoje Europoje švietimas pereina į kiekvieno krašto gimtąją kalbą. Kadangi dalis Lietuvos bajorų tuo metu viešajame gyvenime vartojo lenkų kalbą, kolegijose ir universitete nuo XVIII a. pabaigos įsigali ne lietuvių, bet lenkų kalba. Taip intensyvėjo lenkų kultūros infiltratas į lietuvių kultūros arealą, tačiau tai dar nereiškė lietuvių kultūros turinio nacionalumo paneigimo. Vis dėlto Lietuvos visuomenėje, ypač nuo XIX a. pradžios, vis stiprėja tendencija pabrėžti kalbą kaip vieną pagrindinių kultūros nacionalumo žymių. Ši tendencija ypač ryškėja gausėjant lietuvių inteligentijai, kilusiai iš valstiečių. Veikė, be abejo, ir visoje Europoje stiprėjantys nacionaliniai judėjimai. Toks judėjimas kilo ir Lietuvoje, reikšdamasis dėl konkrečių sąlygų daugiausia kultūros sferoje. Prasideda kova ir dėl lietuviškos visų pakopų mokyklos tiek mokymo turinio, tiek mokomosios kalbos aspektais. Akylesnieji net ir neutralūs nacionaliniais klausimais mokyklų vizitatoriai pastebi, kad nacionalinės kultūros normalaus statuso pažeidimas mokykloje neigiamai atsiliepia psichologiniu ir pedagoginiu požiūriu: nemokėdamas ar blogai mokėdamas mokyklos mokomąją kalbą vaikas lėtai progresuoja, jo žinios ir mąstymas tam tikrą laiką reikiamai nesivysto.

Po 1830–1831 m. sukilimo Lietuvos vidurinėse mokyklose buvo įvesta rusų kalba ir bizantiškosios kultūros [elementai], nutraukti visi ryšiai su Lietuvos kultūrinėmis tradicijomis, o Vilniaus universitetas uždarytas. Pagaliau po 1863 m. sukilimo iš viso lietuvių kalbai nebelieka vietos jokioje viešojo gyvenimo srityje, nebelieka vietos ir nacionalinės kultūros turiniui pasireikšti. Spausdintas žodis sklinda nelegaliai, kultūrinis gyvenimas su visomis tradicijomis daugiausia užsidaro valstiečio troboje. Tokioje situacijoje žmogaus psichologinis, dorovinis ir kultūrinis vystymasis vyksta kitaip negu gyvenančiųjų normaliomis sąlygomis besivystančioje visuomenėje. XIX a. pabaigoje jau pradinės mokyklos pypliukas turėjo žinoti, kad lietuvišką knygą, nesvarbu, ar ji maldaknygė, ar elementorius, reikia slėpti nuo visų pašalinių žmonių akių, nes už ją tėvelius gali suimti. Jis turėjo žinoti, kad nevalia kam pasakyti, jog mokaisi slaptoje lietuviškoje mokyklėlėje, kurioje pamokų metu buvo statomi sargybiniai iš tų pačių vaikų ar suaugusiųjų, kad praneštų, jei pasirodytų carinės Rusijos žandaras ar visai nematytas kaime žmogus. Tokiu atveju vaikai skubiai slėpdavo knygas ir imdavosi jau paruošto tam tikslui kokio nors buitinio darbo, pvz., plėšydavo plunksnas. Vaikas žinojo, kad už jo mokymąsi gali suimti mokytoją ir trobos, kur vykdavo pamokos, šeimininką. Jis negalėjo nepastebėti, kad naktį kažkas atgabena tėvams lietuviškų knygų, o tėvai, kad ir brangiai mokėdami už spaudą, didžiai gerbia nešiojantį ją knygnešį. Tos slaptos mokyklėlės negalėjo duoti gero išsilavinimo, jos buvo skurdžios, bet reikšmingos daugeliu, ne vien švietimo, atžvilgių. Mažas žmogutis anksti buvo įvedamas į bendrą tautos kultūrinę bei politinę konspiraciją, į bendrą kovą, anksti buvo pažadinamas savosios kultūros ir kartu tautos savitumo, t. y. nacionalumo suvokimui ir kartu dvasiniam gyvenimui. Tai buvo ir charakterio ugdymas bei grūdinimas.

Jei tas vaikas troško toliau mokytis, jis turėjo dar palankyti valdišką pradinę mokyklą, kad išmoktų rusiškai ir galėtų stoti į gimnaziją. Čia jį bausdavo už lietuvišką žodį, ypač spausdintą. Mokytojais negalėjo dirbti lietuviai, apskritai vietos katalikai, o tik stačiatikių ar protestantų (ne visų) tikybos žmonės, ištikimi carinei valdžiai. Labai retai pasitaikydavo demokratinių pažiūrų mokytojų. Tokia padėtis buvo iki 1904 m.

Baigę mokslą lietuviai negaudavo valdiškų vietų savo tėvynėje ir turėjo emigruoti. Tai daug kainavo Lietuvos kultūros lygiui ir normaliai raidai.

Šiuo sunkiu laikotarpiu mokykla, išskyrus slaptąją, turėjo atlikti denacionalizavimo darbą, ugdyti kompromisišką, tiksliau sakant, vergišką žmogų. Laimei, veikė ir priešingos toms tendencijoms jėgos.

Visai kitos sąlygos mokyklai, o kartu nacionalinei kultūrai ir jos kūrėjui žmogui ugdyti susidarė Lietuvai atgavus suverenitetą, 1918–1940 m.: valstybė su visomis institucijomis geriau ar blogiau stengėsi reikšti tautos interesus. Visa švietimo sistema pradėta grįsti nacionaline kultūra, buvo atkuriami normalūs santykiai su kitomis kultūromis, nepažeidžiant gyvybinių savojo dvasinio gyvenimo interesų, jo vientisumo. Per tą istoriškai trumpą laikotarpį ėmė sparčiai skleistis visos kultūros sritys kartu su jos žmogumi. Padarytas stulbinamas kultūros šuolis.

1940 m. liepos mėn. Lietuvą, kaip ir kitas dvi Pabaltijo valstybes, aneksavo Tarybų Sąjunga. Jau 1941 m. birželio 14 d. pajudėjo gyvulinių vagonų ešelonai iš Lietuvos į Sibirą, prikimšti įvairių sluoksnių ir išsilavinimo neteistų žmonių kartu su mažais ar dar tik gimsiančiais vaikais. Tarp jų itin didelis procentas kaimo mokytojų. Pajėgūs vyrai buvo atskirti nuo šeimų. Į lagerius išgabenta 12 562 ir areštuota 3 649 žmonės[2]. 1941–1944 m. – hitlerinės Vokietijos okupacija su konclageriais ir vežimais į darbus (apie 10 000 žmonių)[3]. 1944 m. grįžo vėl Tarybų Sąjungos valdžia, tačiau suteikė tam tikrą autonomiškumo dalį LTSR forma. Prasidėjo rezistencinė lietuvių kova, malšinama Raudonosios armijos ir suskaldytos į dvi stovyklas lietuvių tautos dalelės. Pokario metais vėl masiniai areštai ir deportacijos, taip pat ir besislapstančiųjų nuo represijų[4] emigravimas į įvairius Tarybų Sąjungos kraštus (20 000–30 000 žmonių)[5]. Per tą ne visą dešimtmetį Lietuva patyrė didžiulius žmonių nuostolius. Kultūros požiūriu jie ypač skaudūs: deportuoti aktyviausi, dvasiškai pajėgiausi tautos žmonės. Be to, artėjant Raudonosios armijos frontui į Vakarų Europą vėl patraukė daugybė žmonių, daugiausia inteligentijos (apie 60 000)[6]. Tai didžiulis kultūrinis ir fizinis nukraujavimas, gresiantis tautos egzistencijai, nes tauta gyva būtent savo kultūra. Normaliai būklei atgauti reikia laiko ir normalių sąlygų, taip pat ir normalios, savo nacionaline kultūra paremtos švietimo sistemos, kad užaugtų karta, gebanti ne tik užgydyti žaizdas, bet ir kūrybiškai tęsti visų sričių kultūrines tradicijas. Deja, neturint valstybinio suverenumo, normalias sąlygas demokratinės kultūros vystymui sunkiai įmanoma sudaryti. Kultūros, taigi ir švietimo, politiką diktavo ne imanentiniai

---

[2] Naujas požiūris į Lietuvos istoriją, Kaunas, 1989, p. 199.

[3] Ten pat, p. 204.

[4] Ten pat, p. 202.

[5] Ten pat, p. 205.

[6] Ten pat, p. 205.

kultūriniai tautos poreikiai, o Tarybų Sąjungos centras per respublikos valdžios organus ir komunistų partiją, valstybinės sąjunginės politikos pagrindinį vykdytoją. Tuoj po aneksijos, neatsižvelgiant į turimas kultūros tradicijas, brandos atestatas imtas teikti ne po 13 mokymosi metų, kaip buvo įvesta Lietuvoje pagal 1936 m. švietimo reformą, o po 10 metų, kaip buvo įprasta Tarybų Sąjungoje (vėliau lietuviai atsikovojo dar vienerius metus). Nuo pat pradžių intensyviai ir beatodairiškai ideologizuojamas visas mokymo turinys vienos – komunistinės – ideologijos pagrindu, o visos kitos ideologinės kryptys laikomos antivalstybinėmis. Šalinama iš mokyklos visa, kas priminė Lietuvos valstybingumą. Gniaužiamas kiekvienas kritinis požiūris ne tik į Tarybų Sąjungą, bet ir į carinę Rusiją ir jos įvykdytą Lietuvos okupaciją XIX a. Visa Lietuvos istorinė tradicija susiaurinama iki minimumo. Gimtosios kalbos kurse nubraukiama turtinga lietuvių emigrantų literatūra, vis labiau siaurinamas langas į pasaulio literatūrą, pateikiama juokingai mažai žinių apie meno šedevrus, ypač XX a., – juk visai išbrauktas buvo ir rusų literatūros korifėjus Fiodoras Dostojevskis. Meno kūrinių interpretacija privaloma pateikti per siaurą sociologizavimo prizmę. Daugelis kūrinių, netilpusių į šią Prokrusto lovą, iš mokyklų programos išbraukta. Didaktikoje buvo pažeistas elementarus dėsnis, kad mokant vaikas vedamas nuo žinoma prie nežinoma, nuo artima prie tolima. Deklaruota, kad reikia ugdyti mąstymą, savarankiškumą, tačiau draudžiama susidurti su alternatyvia mintimi, draudžiama kultūros reiškinius interpretuoti kitaip, nei valdžios nustatyta. Vyko intensyvus planingas mokyklų programų unifikavimas visoje Tarybų Sąjungoje. Net ne visos tautos turėjo valandų, skirtų savo literatūrai, kalbai, istorijai ir geografijai, vadinamiesiems nacionaliniams dalykams. Iš tų laimingųjų buvo Pabaltijo kraštai. Bet ir Lietuvoje, nors gimtoji kalba išlaikyta visose mokyklos pakopose, beveik visi vadovėliai, išskyrus lituanistinius, buvo verčiami iš rusų kalbos, vadinasi, didžioji mokymo turinio dalis buvo grindžiama ne savo kultūra. Vyko rusifikacija. Nuo žemės paviršiaus nyko ištisos tautos, ypač mažos. Oficialiais duomenimis, išnyko apie 75 tautos ir etninės grupės. Demokratiniai Tarybų Sąjungos sluoksniai šiandien garsiai apie tai kalba: pvz., pagal oficialų tautų skaičių (1979 m. surašymo duomenimis) mokyklose turėjo būti dėstoma 101 kalba, o dėstyta 2,5 kartų mažiau, nekalbant apie aukštesnes mokyklos pakopas. Šiuo metu [1989 m.], kada Tarybų Sąjungoje atgyja nacionalinė tautų savimonė, tragiškai skamba didelės Baltarusijos tautos skundas, kad jų respublikoje liko vos keletas vidurinių mokyklų baltarusių mokomąja kalba.

Daugelyje kraštų tenkinamasi tik pradine mokykla. Pabaltijo kraštai palyginti vėliau buvo įjungti į Tarybų Sąjungą ir juos kiek mažiau palietė unifikacijos ir rusifikacijos procesai. Čia buvo visą laiką gyvos ir palyginti stiprios pasipriešinimo jėgos. Švietimo sistema buvo viena iš svarbiųjų pozicijų siekiant atsilaikyti prieš nacionalinės kultūros pagrindų destrukciją, taigi ir tautos egzistencinių pagrindų destrukciją.

Mokykla ir visuomenė iš dalies saugojo ir puoselėjo, nepaisydama spaudimo, nacionalines tradicijas ir paminklus. Sunkiau buvo apginti daiktiškąją nacionalinės kultūros atmintį: nuversti kryžiai, kurių Lietuvoje buvo taip gausu, nacionalinio atgimimo, Pirmosios respublikos paminklai, skulptūros ir t. t. Tačiau dvasinėje sferoje dalis šviesesniųjų mokytojų, aukštųjų mokyklų profesorių, menininkų ir šiaip žmonių visokiomis formomis puoselėjo nacionalinės kultūros tradicijas ir taip palaikė jų gyvastį.

Tokiomis sąlygomis augantis žmogus, pvz., mokykloje, iš pat mažens susidurdavo su veidmainyste, jis viena girdėdavo namie, kita mokykloje, jis ne vieną mokytoją matydavo vienokiu veidu privačiame pokalbyje, kitokiu viešumoje, jam mažam tėveliai prisakydavo nesakyti, kad jie tikintys katalikai, kad nesutinka su valdžios politika. Pats mokinys vienaip atsakinėdavo mokykloje, kitaip galvodavo. Vyko žmogaus asmenybės destrukcija, paneigianti autentiškumą. Formavosi garsusis šiandien *homo sovieticus*: žmogus, pilnas baimės, nepasitikėjimo kitu, kartu agresyvus, suskilęs kaip asmenybė, netekęs dvasinės pusiausvyros. Žmogų ir jo kultūrą, kaip ir gamtą, yra paveikusi stipri erozija. Suardžius ekologinę pusiausvyrą gamtoje, lygiai kaip ir etnokultūrų pusiausvyrą žmonių gyvenime, prasideda natūralaus vystymosi erozija. Šiandien Vidurio Rytų Europoje tautos keliasi, nusimeta totalitarizmo slogutį, bando kurti demokratines santvarkas, o kartu atgauti žmogui ir tautai su jos kultūra laisvę. Procesas sudėtingas ir skausmingas, nes padaryta didelių pažeidimų.

Lietuvai siekiant laisvės ir atkuriant valstybės suverenumą, tinkamai sutvarkyta švietimo sistema yra reikšmingas tautos konsolidavimo, visuomenės ir valstybės orientavimo į demokratiją (ne tik juridine, bet ypač moralinės nuostatos prasme) veiksnys. Būtina mokyklą modernizuoti, tačiau ir atkurti švietimo sistemos pamatus, paremtus nacionalinės kultūros tradicijomis, kad jaunoji karta, turėdama normalias kultūrines sąlygas, būtų įvedama į visus nacionalinės kultūros procesus, sąmoningai juos suvokdama. Savo ruožtu norint išlikti tautai gyvai ir laisvai, įeiti visateisiu kultūros dalyviu į Europos

bendriją, reikia plačiai atverti duris kitoms kultūroms, gebėti interiorizuoti jų sukurtas vertybes, tačiau ir neprarasti savojo nacionalinio identiteto. Čia negausiai tautai, kokia yra Lietuva, iškyla sudėtingas pedagoginis ir kartu visuomeninis uždavinys kurti stiprų, elastingą ir gyvybingą kultūrinės akumuliacijos mechanizmą kiekvieno piliečio sąmonėje, leidžiantį derinti universalumą ir savitumą. Didelės ir laisvos tautos žmoguje šis mechanizmas kuriasi pats savaime be didesnių auklėjimo pastangų. Negausiai tautai šis uždavinys kur kas sunkesnis.

Straipsnis nekeistu pavadinimu skelbiamas iš mašinraščio, saugomo LMVAB RS, f. 391, b. 723. Ant pirmojo mašinraščio puslapio autorės ranka užrašyta: „1990 07 29 atiduota Birutei Mikelinienei versti ir perduoti Italijoje į Milano žurnalą.“ Italų kalba straipsnis pavadinimu „Le peculiarità nazionali nel sistema dell'istruzione (l'esempio lituano)“ skelbtas žurnale „Nuova secondaria“ VIII, nr. 10 (15 giugno 1991), p. 71–73, vertė Guido Michelini.



◇◇◇

Du nacionalinės mokyklos idėjos raidos tarpsniai

Tyrinėjant pedagoginės minties raidą, negalima apsiriboti vien mokykla. Jos veikloje atsispindi tik dalis kurios nors epochos turimų žmogaus ar, tiksliau sakant, įvairių sluoksnių žmonių ugdymo formuotinų modelių. Taigi pedagoginės ir kartu andragoginės (suaugusiųjų lavinimo ir lavinimosi) minties raidos analizė – sudėtingas dalykas. Mūsų kultūros istorijoje dar šie klausimai nėra deramai aptarti.

Vienas iš tokių svarbių kiekvienos tautos kultūros istorijoje klausimų yra nacionalinės mokyklos susidarymas ir plėtojimasis. Lietuviška mokykla ilgai yra buvusi tikra „vargo" mokykla, – skurdi, skirta pačiai žemutinei luominės visuomenės pakopai, dažniausiai pačios liaudies išlaikoma ir palaikoma. Feodalizmo laikotarpiu rašytiniuose šaltiniuose, kaip ir visam liaudies kultūriniam gyvenimui, jai maža tebuvo skiriama dėmesio. Dažnas to laiko istorikas jos nė nepastebėdavo ir atrodė, tarsi jos nebūtų; net ir mes kartais, jais besiremdami, pašnekame, kad lietuviškos mokyklos pradžios esą galima ieškoti XIX a. antrojoje pusėje. O jos (ypač imant platesnę švietimo sąvoką) kelias prasideda jau su Martyno Mažvydo „Katekizmo" elementorine dalimi. Savo ruožtu tai glaudžiai syja su Renesanso ir reformacijos epochų iškelta nauja žmogaus išsilavinimo samprata, kurią lėmė Europoje besiformuojąs naujas kapitalistinės gamybos būdas. Iškyla masinio elementaraus švietimo poreikis, kartu prasideda švietimo demokratėjimas. Visa tai neįmanoma be mokymo gimtąja kalba. Pirmiausia ji įsileidžiama į liaudžiai skiriamas mokyklas (pedagoginiu aspektu gimtosios kalbos reikšmę mokymui iškėlė žymusis čekų pedagogas Janas Amosas Komenskis (Jan Amos Komenský) XVII a.). Ilgainiui, XVIII a., ji įsileidžiama ir į kitas mokyklos pakopas, amžiaus pabaigoje ir į aukštąsias. Kartu stiprėja švietimo pasaulėjimo ir valstybinimo tendencijos, ypač tai ženklu Šviečiamajame – XVIII – amžiuje. Dėl visa to švietimas anaiptol dar nenustojo luominio ir elitarinio pobūdžio, būdingo klasinei visuomenės struktūrai.

Švietimo demokratėjimas tėra dalis visos kultūros demokratėjimo proceso. Formuojantis nacijoms svarbi vieta čia tenka naujai nacionalinės kultūros sampratai, kada vis labiau imama vertinti kiekvienos tautos liaudies kultūrą kaip nacionalinės kultūros pagrindą. Atitinkamai keičiasi žmogaus,

ypač liaudies žmogaus, paveikslas ir idealusis modelis grožinėje literatūroje ir antropologiniuose moksluose, o kartu kyla naujų uždavinių pedagogikai ir andragogikai.

Kultūros demokratėjimo procese neabejotinas yra nacionalinės mokyklos vaidmuo. Atrodo, kad nacionalinės mokyklos raidoje galima įžiūrėti du pagrindinius tarpsnius: pirmąjį, kada imama tik mokyti gimtąja kalba, o turinys lieka siaurai konfesinis, įtvirtinantis feodalinę santvarką, ir antrąjį, kada turinys platėja ir ima vis glaudžiau syti su savosios tautos nacionaline kultūra. Feodalizmui yrant, o buržuazijai dar neįsigalėjus, ši mokyklos vystymosi tendencija turėjo nemaža progresyvių bruožų. Tačiau jau ir tuo metu, stiprėjant valstybės aparatui ir vis labiau jam besiremiant kurios nors vienos tautos primatu, ši tendencija kartais tampa viena iš liaudies ir mažųjų tautų valdymo bei engimo ir vyraujančios valstybėje tautos buržuazijos įsitvirtinimo priemonių. Trečiasis tarpsnis jau turbūt priklausytų neantagonistinei visuomenei ir apie jį reikėtų kalbėti atskirai.

Pirmojo tarpsnio lietuviškos mokyklos idėjos užuomazgų galime ieškoti XVI a. Naujųjų ekonominių socialinių veiksnių skatinamas mokymas gimtąja kalba iš pradžių tarnauja tikybiniams tikslams. Krikščionybę įvedant Lietuvoje trūko lietuviškai mokančių dvasininkų, jie ilgai nebuvo suinteresuoti mokytis lietuvių kalbos, o unijinėje Lietuvos ir Lenkijos Valstybėje jie ypač daug prisidėjo prie lenkiškumo stiprinimo. Tik XVI a. trečiąjį dešimtmetį (Vilniaus vyskupystės 1528 m. sinodo nutarimuose) bažnyčių rektoriai pirmą kartą raginami statyti mokyklas, o mokytojai – dėstyti jose, be kitų dalykų, evangelijas, tiek lenkiškai, tiek lietuviškai. Kaip tai buvo vykdoma, žinių nėra. Įvairiose fundacijose bažnyčioms pažymima pageidavimas, kad kunigas mokėtų lietuviškai, tačiau tai nepakartojama mokytojui, jei skiriama lėšų ir mokyklai. Savo ruožtu bažnyčių vizitavimo aktuose, Jurgio Lebedžio surinktais duomenimis[1], dažnai pažymima, kad klebonas moka ar nemoka lietuviškai. XVII a. 37-iose reformatų bažnyčiose vartota lietuvių kalba, nors pati aukščiausioji šios krikščionybės atšakos vadovybė didesnio rūpinimosi lietuvių kalba nerodė[2]. Tačiau nors šiandien dar negalime tvirtai nustatyti, kada ir kur pradėta mokyti vaikus lietuviško rašto, vis dėlto pirmasis konkretus reikalavimas mokyti gimtąja kalba glūdi M. Mažvydo

---

[1] J. Lebedys, Lietuvių kalba XVII–XVIII a. viešajame gyvenime, Vilnius, 1976.

[2] I. Lukšaitė, Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a., Acta Historica Lituanica, sąs. 5, Vilnius, 1970.

pirmojoje lietuviškoje knygoje su elementorine dalimi ir jo pirmaisiais pedagoginiais nurodymais mokytojui nevarginti per ilgai vaikų skiemenavimu.

Elementorius tačiau nebuvo būtinoji mokymo priemonė – mokyta iš visokių knygų net ir XIX a. Katalikai jų nebuvo išleidę iki pat XVIII a. vidurio, o antrasis lietuviškas elementorius (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje – pirmasis) prie reformatų katekizmo su romėniškais bei arabiškais skaitmenimis mokytis skaičiuoti pasirodė 1680 m., trečiasis – 1708 m.

XVII a. pirmojoje pusėje pabrėžiama teorinė ir praktinė gimtosios kalbos reikšmė kultūrai. Mikalojus Daukša deklaruoja tautos egzistencijos ryšį su kalba, reikalaudamas jai viešumos teisių, laikydamas ją natūraliąja kiekvieno žmogaus žyme (lygiai kaip varnui krankti). Mokyklos jis nemini, bet rūpinimąsi gimtosios kalbos kultūra ir jos viešumo teisėmis laiko savaimine kultūros demokratėjimo sąlyga, su kuria glaudžiai syja ir nacionalinės mokyklos minties plėtojimasis.

Šioje srityje aiškūs poslinkiai vyksta XVIII a., ne be reikalo vadinamame Šviečiamuoju [Apšvietos] amžiumi. Labiau ekonomiškai pažengusiuose Europos kraštuose gausėja pradinių mokyklų, kai kur bandoma įsivesti privalomą pradinį mokymą. Antai Prūsijos Karalystėje 1741 m. veikė 274 mokyklos, imama rūpintis rengti lietuviškai mokančių ne tik kunigų, bet ir mokytojų: prie Karaliaučiaus (steigtas nuo 1718 m., pradėjo veikti 1723 m.) ir Halės (1727 m.) universitetų steigiami lietuvių kalbos seminarai.

Didžiojoje Lietuvoje XVIII a. pirmoji pusė laikoma nuopuolio laikotarpiu, tačiau čia bręsta kai kurie progresyvūs reiškiniai, kurie ima skleistis nuo pat amžiaus vidurio. Tai įdomus lietuviškos mokyklos klausimas. Plačiai žinomas dalykas, kad XVIII a. antrojoje pusėje iškyla irstančioje feodalinėje valstybėje palyginti pažangios liaudies švietimo koncepcijos, atsisakančios konfesinių tikslų, vienos akcentuojančios utilitarinį liaudies lavinimo pobūdį, ugdantį gamybinius sugebėjimus, kitos net atsisakančios to siaurumo ir pradinį mokymą kaip pirmąją mokyklos pakopą siūlančios visiems luomams net be tikybos dėstymo (Ignas Masalskis (Ignacy Massalski)). Tačiau nei projektuose, nei jau Abiejų Tautų edukacinės komisijos sudarytuose 1783 m. nuostatuose konkrečiai neaptariama gimtosios kalbos sąvoka, neišleidžiamas nė vienas vadovėlis kita nei lenkų kalba. Nėra žinoma nė vieno dokumento, kuriame atsispindėtų nors kokios pastangos faktiškai diferencijuotai įgyvendinti paskelbtą gimtosios kalbos principą. Ir štai J. Lebedžio paskelbtais duomenimis, jau 1752 m. turime pirmąsias žinias apie lietuvišką elementorių kata-

likams. „Lietuvos TSR bibliografijoje“ spėjama, kad pirmoji laida pasirodė 1759–1761 m.[3] Elementoriaus laidų gausėja. Iš Vilniaus akademijos spaustuvės 1776–1790 m. parduotų knygų sąrašų (jie skelbti keliuose tarybiniuose lietuvių leidiniuose) turime 14 544 egz., vadinasi, maždaug po 1 000 egzempliorių metams. Turimos žinios apie kitas tolesnes tos pačios ir kitų spaustuvių laidas neleidžia manyti, kad elementorių paklausa būtų mažėjusi. Iš to fakto peršasi pirmoji išvada, kad dėl dar nežinomų priežasčių pereita mokant lietuviškai skaityti nuo atsitiktinės tikybinės knygos prie elementoriaus, iš esmės dar nekeičiant mokymo turinio, – jis lieka tikybinis. Toks perėjimas turėjo reglamentuoti ir patį mokymą, nors iš esmės metodo nekeisdamas (vadinamasis *beabasas* – skiemenavimas). Pažymėtina, kad pradėta nuo „Mokslo skaitymo rašto lenkiško“, bet netrukus pavadinta „Mokslu skaitymo rašto lietuviško“ (1781 m.), – vadinasi, kažkur apsispręsta. Antroji išvada, kad labai turėjo pagausėti besimokančiųjų lietuviškai. Mokytasi ne tik mokyklose, bet ir namie. Tai darydavo ne tik bajorai, bet ir valstiečiai. Plačiai žinomas Latvijos protestantiškojoje dalyje faktas, kad konfirmacijai privalomo parengimo dalį būdavo leidžiama apsiimti patiems tėvams, tik reikėdavo atsiskaityti pastoriui. Namų mokymas buvo legalizuoto privalomo švietimo dalis. Lietuvoje apie valstiečių ir neturtingų šlėktų mokymą namie yra duomenų tik iš XVIII a. paskutinio ketvirčio. Tai J. Lebedžio surinkti duomenys ir 1790 m. Žemaičių vyskupystės instrukcija dekanams[4], apibendrinanti esamą mokymo praktiką: mokydamas namie direktorius (mokytojas) turįs dirbti pasavaičiui kiekvienoje kaimo troboje, parinkdamas kalbą šiuo principu: kas žada toliau mokytis – lenkų, o kas ne – lietuvių. Iš šio dokumento išryškėja: lietuviškai mokyta įvairiuose pradinio mokymo tipuose, namų mokyklėlės jau turi savo tradicijas, neprivilegijuotųjų vaikams eiti toliau mokytis yra įprastas reiškinys, o bažnytinė administracija siekia pagal Edukacinės komisijos politinę liniją įtvirtinti pažiūrą, kad valstybinė ir kultūros kalba tegali būti lenkų kalba. Ta pirmoji lietuviškoji mokymo pakopa skiriama valstiečiui ar smulkiam šlėktelei saviems namų reikalams, visų pirma tikybinėms knygoms skaityti.

Lietuviškų elementorių leidimas prasideda gerokai prieš Edukacinės komisijos sukeltą švietimo judėjimą, bet šiuo metu nežinome, kad kurios nors

[3] Lietuvos TSR bibliografija, serija A, Knygos lietuvių kalba, t. 1: 1547–1861, Vilnius, 1969, p. 266.

[4] Tauta ir žodis, t. 7, Kaunas, 1931, p. 283.

oficialiosios švietimą tvarkančios institucijos būtų kada pasirūpinusios lietuviškais vadovėliais ar globojusios lietuvių kalbą mokykloje. Paaiškinti šį reiškinį vien filantropinėmis atskirų šviesuolių pastangomis vargu ar galima – tai masinis reiškinys, jo pagrindas turėjo būti pačios liaudies augantis poreikis įgyti elementarių rašto žinių. Ir dar svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad jau XVIII a. veikia Lietuvoje neoficialus pradinis mokymas, kuris plėtojasi ir XIX a., sudarydamas prielaidas vystytis lietuviškos nacionalinės mokyklos idėjai ir drauge skatindamas tam tikru laipsniu ir lietuviškos raštijos augimą. Tokios neoficialios lietuviškos mokyklos nežinome Prūsų Lietuvoje, o Didžiojoje ji ne tik plečiasi, bet ir su ja kovoja kai kurie švietimo administracijos atstovai XIX a. pirmajame ketvirtyje, jos bijo carinė valdžia, o po 1863 m. sukilimo ši mokyklėlė sudaro pagrindą slaptajai mokyklai.

Visą tą laiką lietuviška mokykla nebuvo iškopusi iš mūsų aptarto pirmojo raidos tarpsnio: ji tebebuvo primityvi, neperžengusi konfesinio turinio ribų, tačiau palaipsniui augo ir plėtėsi. „Žemesniųjų“ sluoksnių ekonominiai socialiniai, o kartu ir kultūriniai poreikiai turėjo sudaryti prielaidas ir antrojo nacionalinės mokyklos tarpsnio idėjai kilti, juoba kad palankesnėse kultūrinėse ir politinėse sąlygose esančių tautų pedagoginė mintis jau ta kryptimi seniai dirbo. Pirmosios kregždės pasirodo Mažojoje (Prūsų) Lietuvoje jau pačioje XVIII a. pradžioje. Minėjome, kad rūpinimasis kalbos kultūra ir jos viešumo teisėmis sudaro iš dalies prielaidas ir mūsų minimai idėjai kilti. Savo pedagoginį aspektą turėjo ir pirmoji kalbinė polemika lietuvių raštijoje pačioje XVIII a. pradžioje, kada Mykolas Merlinas (Michael Mörlin) iškėlė pagrindinį lietuvių kalbos principą: literatūrinę kalbą remti gyvąja liaudies kalba ir tautosaka. Vadinasi, rašytinis žodis funkcionalus tada, kada jis suprantamas liaudies skaitytojui ir artimas jo dvasinei kultūrai. Tai be galo svarbu ir pedagoginiame darbe. Ir štai kaip to principo iliustracija 1706 m. pasirodo Jono Šulco (Johann Schultz) verstos Ezopo pasakėčios pavyzdine liaudies kalba. Tai ne tik pirmoji pasaulietinė lietuviška knyga, neskaitant gramatikų bei žodynų, jos paskirties negalime aiškintis kitaip, kaip mokyklos ar tiesiog besimokančiųjų pirmųjų skaitinių poreikiu – pasakėčios buvo tradicinė visoje Europoje tokios rūšies ir paskirties lektūra. Dar toliau žengta su Kristijono Donelaičio pasakėčiomis, parašytomis apie amžiaus vidurį ir, atrodo, K. Donelaičiui mokytojaujant ar tik atsiskyrus nuo pedagoginio darbo. Jose ryški lietuvio būro buitis ir mentalitetas. Ar jos pasiekė mokyklą, ar ne, nežinome, bet jų kūryboje jau glūdi mintis, kad reikia ne tik religinių, bei ir pasaulietinių skaitinių lietuvio

būro vaikui ir skaitytojui, iš viso, reikia jam meno, reikia jam dvasinių interesų, išplaukiančių iš jo paties dvasinės kultūros. O savo „Metuose“, be daugybės kitų problemų, K. Donelaitis parodo, kaip galima nusvetimėti nuo savojo kamieno tebekalbant gimtąja kalba, kada nutrūksta saitai su tradicija, su savąja dvasine kultūra.

Didžiojo dainiaus amžininkas Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeier) antrojoje kalbinėje polemikoje jau tiesiogiai paliečia švietimo klausimus, gindamas lietuvio būro prigimtus intelektinius sugebėjimus: *Lietuvis turi kūrybiškumo kaip bet kas kitas, kad ir labiausiai apsišvietusios nacijos žmogus. Tačiau ligi šiol liaudžiai trūko švietimo*. Vadinasi, grynai konfesinis mokymo turinys nepakankamas, kad tauta galėtų lygiuotis su kitomis. Taigi turime jau tiesiogiai keliamą mintį apie kitokio švietimo liaudžiai reikalą. Vis dėlto Mažojoje (Prūsų) Lietuvoje vokiečių administracijos tvarkomas kad ir lietuviškas pradinis mokymas iš pradžių nepriartėjo prie lietuvių liaudies dvasinės kultūros ir nesudarė net prielaidų įžengti mokyklai į antrąją pakopą. Pamažu vyko kultūrinis susvetimėjimas, apie kurį buvo kalbėjęs K. Donelaitis. Priežasčių čia buvo nemaža, tarp jų minėtina ir ta aplinkybė, kad čia nebuvo sąlygų formuotis pasaulietinei lietuvių inteligentijai.

Kitaip dalykai klostėsi Didžiojoje Lietuvoje. Švietimo administracijos čia nė viena neparodė jokių pastangų padėti plėtotis lietuvių nacionalinei mokyklai, bet jos idėja vystėsi palyginti sparčiai, vienais atvejais radikaliau, kitais – nuosaikiau nuspalvinta. Visų pirma daugelio lietuvių kultūros veikėjų raštuose raudona gija vinguriuoja teiginys, kad lietuvių kalba tinka visoms temoms ir sritims reikšti, kad ji ne vien liaudies, bet ir tautos požymis. Daugelis vienaip ar kitaip plečia pačios liaudies išsilavinimo ribas ir, svarbiausia, siekia, kad lietuvis skaitytojas turėtų įvairaus turinio peno gimtąja kalba. Itin reikšmingi yra Jurgio Pliaterio, lietuvių studentų būrelio, veikusio apie 1822–1824 m., nario svarstymai (rankraštis „Medžiaga lietuviškai parašytai literatūros istorijai“), kur jis teigia, kad visuotinio, tiksliau, bendrojo tautos švietimo lygį lemia visą tautą, o ne vieną kurį sluoksnį skatinantieji veiksniai, kurie tada vertingi, kada yra vidiniai, nacionaliniai, o ne užnešti iš svetur. Tai buvo taikoma bajorijos elitui, kuris laikė save vieninteliu tautos kultūros atstovu ir reiškėju. Su šia teorine mintimi glaudžiai syja minėto būrelio dvasinio vadovo Simono Stanevičiaus programinis veiklos gairių manifestas jo garsiojoje „Šlovėje žemaičių“, kur jis kviečia *gera tėviškei daryti*, taisant, ką amžiai buvo sugadinę. Kitu aspektu prisišlieja prie demokratinės kultūros koncepcijos deklaravimo tartum

literatūrinis Antano Strazdo manifestas – jo poezijos rinkinys (1814), ankstesnis už studentų darbus, kuriame visa poezija išplaukia iš tautosakos. Poeto pozicija, kada jis *brudną žemę bara,* tokia artima, kone sutampanti su pačios liaudies galvojimo būdu ir lūkesčiais. Juoba reikšmingas šis mažas poezijos leidinėlis ne tik literatūrinės tradicijos požiūriu, bet ir pedagoginiu, nes yra daug pagrindo manyti, kad šį rinkinėlį bus stimuliavęs ne tik poeto individualus poreikis save išsakyti, bet ir bebręstąs lietuviškos mokyklos poreikis iškopti iš tos primityvios pirmosios savo gyvavimo stadijos. Tą prielaidą remtų faktas, kad 1811–1814 m. parengiamos dvi lietuvių kalbos gramatikos (Aleksandro Butkevičiaus, Dominyko Mogėno) mokykloms. A. Strazdo rinkinėlis turi bendrų bruožų su lenkiškose parapinėse mokyklose naudotomis Francišeko Karpinskio giesmėmis. Tai būtų tartum pirmieji konkretūs žingsniai praplėsti lietuviškos pradinės mokyklos turinį, susiejant su liaudies dvasine tradicija. Studentų būrelio veiklos laikotarpiu jis plečiasi toliau. Ir čia norėtųsi priminti tik kelis žinomus faktus. Verčiant universiteto pripažintą mokykloms itin nuosaikų požiūriu į liaudies švietimą Jono Chodzkos (Jan Chodźko) „Poną Joną iš Svisločės“ į lietuvių kalbą, praplečiamas jo turinys, siūlant mokyti Lietuvos istorijos, muzikos – dainų, o pabaigoje pridedant „Mužikėlio giesmę“, savo nuotaikomis žadinančią socialinę liaudies sąmonę ir priešingą pačios knygelės krypčiai. Šalia leidinių, iškeliančių tautosakos estetinę vertę, neskiriamų mokyklai, jau Kajetono Nezabitauskio sudarytame pirmajame naujoviškame lietuvių elementoriuje įdedama liaudies smulkiosios kūrybos, dar nedrįstant vaikams teikti liaudies dainų. Pabrėžiamas reikalas vaiką supažindinti su savo krašto praeitimi. Dionizas Poška spaudoje svarsto, kas galėtų parašyti tokią istoriją, laikydamas netinkamais tuo atžvilgiu dvasininkus, nes jie neigiamai vertintų pagoniškąjį savarankišką Lietuvos laikotarpį. Naiviai poetas tikėjosi pagalbos tokiam vadovėliui iš to meto švietimo vadovybės. D. Poška ieškojo autoriaus, o Simonas Daukantas, dar studentas būdamas, jau 1822 m. buvo parašęs pirmą lietuvišką Lietuvos istoriją ir paskyręs neoficialiajai lietuviškai mokyklai, dažnai sutampančiai su namų mokymu. Ši istorija buvo antiunijinė, antibaudžiavinė. Vėliau savo apibendrinančiame veikale „Būdas...“ S. Daukantas net išbrauks bajoriją, kaip išsigimusią, iš kuriamojo visuomenės darbo. Faktiškai S. Daukanto istorija mokyklos nepasiekė, bet pedagoginės minties raidos požiūriu šis veikalas itin reikšmingas. Po 1830 m. pasirodo leidinukai, nuosekliai priartinantys liaudies skaitytojui ne tik praktines žinias, bet ir humanistines vertybes. Deja, per visą XIX amžių lietuviškos

mokyklos padėtis buvo tokia, kad realizuoti besiplečiančio liaudies lavinimo bei lavinimosi turinio nebuvo galima. Tačiau pažangiosios pedagoginės tendencijos, kultūros demokratėjimo proceso maitinamos, brandino toliau nacionalinės mokyklos idėją, siekiančią liaudžiai atverti duris į visas dvasines vertybes, pratęsiant savąsias liaudiškas nacionalines tradicijas ir aktyvinant patį liaudies žmogų.

Straipsnis nekeistu pavadinimu skelbiamas iš mašinraščio, saugomo LMABV RS, f. 391, b. 723. Ant pirmojo mašinraščio lapo autorės ranka užrašyta: „Atiduota „Mokslui ir gyvenimui“, 1977 09 13 – atmetė; [1977] 10 10 nunešta „Kultūros barams“ – atmetė!“

◇◇◇

Pradinės mokyklos socialinės paskirties klausimas Lietuvoje XIX a. pirmajame ketvirtyje

Vykstant feodalizmo ideologijos krizei, kuri ėmė ryškėti Lietuvoje jau XVIII a. antrojoje pusėje, luominė mokykla pamažu virsta klasine. Jau Edukacinės komisijos sudaryta švietimo sistema diegė į kultūrinį krašto gyvenimą daugelį kapitalizmui būdingų ideologinių elementų, ir todėl komisijos nuostatuose nebepabrėžiamas mokyklos luomiškumas. Dar mažiau jis išryškinamas 1803–1804 m. švietimo reformoje, tačiau iš esmės išliko iki pat XIX a. pabaigos.

Kova su feodalizmu, o nuo XIX a. vidurio kova su stipriomis jo liekanomis, kurioms tarpti carinės Rusijos santvarka buvo sudariusi visas sąlygas, vyko ir švietimo srityje. Ji čia visų pirma reiškėsi kova prieš mokyklų skirstymą atskiriems luomams, dėl laipsniško ir laisvo perėjimo iš žemesnio tipo mokyklos į aukštesnį. Palyginti greitai nyko luominiai skirtumai tarp dvarininkų ir stambiosios buržuazijos, kurios dalis buvo ir carinis biurokratinis valdžios aparatas, bet jie ilgai laikėsi santykiuose su liaudimi, ypač su valstiečių masėmis. Ir juo labiau aktyvėjo patys valstiečiai kultūriniame gyvenime, tuo labiau valdantieji sluoksniai stengėsi apriboti tą aktyvumą, duodami jiems siaurai luominės paskirties mokyklą.

Dviejų epochų, feodalizmo ir kapitalizmo, sankryžoje kirtosi gana įvairios pažiūros į liaudies švietimo paskirtį, formas ir turinį. Tamsiausias, reakcingiausias bajorijos sluoksnis žiūrėjo į valstietį kaip į darbo jėgą, kurią reikia tik drausminti. Viena tokių drausminimo priemonių buvo laikomas religinių tiesų įdiegimas, teikiant tik būtiniausias elementarias žinias arba apsieinant ir be to.

Šviesesnioji, akylesnioji bajorija, pripažindama, kad reikia gerinti gyvenimą (tačiau išlaikyti esamą santvarką), savo pažiūromis į liaudies švietimą nebuvo vienalytė. Vieniems jų atrodė, kad santykiai su baudžiauninkais susiklostytų idealūs, jei pats dvarininkas ponas būtų šviesus ir humaniškas. Todėl visų pirma jie reikalavo kelti dvarininkijos kultūrinį lygį, o valstietis esąs antraeilis dalykas: jam pakanką ligi šiol bažnyčios globojamo švietimo. Toliau ėjo ta liberaliųjų dvarininkų dalis, kuriai įtakos buvo turėjusi XVIII a. pabaigoje ir dar XIX a. pradžioje populiari Lietuvoje fiziokratų teorija. Laikydama žemę ir žemės darbą visuomeninio turto pagrindu, ji iškėlė ir žemės darbininką valstietį kaip

pagrindinį vertybių gamintoją. Kartu buvo reiškiama mintis, kad juo labiau jis nuskurdintas ir prislėgtas, tuo mažiau jo darbas produktyvus ir todėl nuostolingas žemės savininkui. Padidėjęs valstiečio ekonominio-kultūrinio gyvenimo lygis laiduoja geresnį jo darbo efektą. Valstiečio švietimo klausimas šiuo atveju keliamas ekonominiu požiūriu. Ekonominiam valstiečio darbo efektyvumui pasiekti reikalingas ir atitinkamas mokymo turinys. Nepaisant deklaruojamos pagarbos valstiečiui, šios krypties atstovai vertino jį visų pirma kaip gamybinį veiksnį, bet ne kaip visateisį ir visavertį žmogų, įvairiai buvo sprendžiama, kiek tam vertybių gamintojui galima bei reikia duoti žinių ir kiek jam leisti naudotis kultūriniais žmonijos laimėjimais.

Ne taip toli nuo šios pažiūros buvo liberaliosios buržuazijos pedagoginės minties kryptis, reikalavusi švietimo visiems sluoksniams, tačiau išskyrusi kaimo mokyklą į atskirą rūšį su siauresniu mokomuoju turiniu. Demokratinės krypties atstovai visų pirma siekė laisvo kelio liaudžiai į visas mokyklas, be jokių apribojimų. Ši tendencija daugiausia pasireiškė pačios lietuvių liaudies kovoje dėl teisės mokytis ir atskirų, dažnai iš liaudies kilusių, inteligentų praktinėje švietėjiškoje veikloje.

Nemaža reikšmės liaudies švietimui plėstis ir pažiūroms į jį keistis turėjo su kapitalizmo įsigalėjimu Vakaruose ir jo elementų gausėjimu centrinėje ir rytinėje Europoje vykstąs nacijų konsolidavimosi ir formavimosi procesas. XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje susidariusioje Lietuvos ir Lenkijos politinėje situacijoje iškilo mintis, kad tik keliant visos tautos kultūrą, ugdant visų jos sluoksnių nacionalinį susipratimą įmanomas ateityje savarankiškos valstybės atkūrimas. Todėl reikėjo ir liaudžiai duoti tam tikrą išsilavinimą, neapsiribojant vien religinėmis ir profesinėmis žiniomis. Su liaudies kova dėl teisės šviestis ir su nacionalinio sąmoningumo didėjimu glaudžiai siejosi gimtosios kalbos mokyklose vartojimo klausimas. Dėl specifinių nacionalinių santykių Lietuvoje, kur stambiųjų, dirbančių ideologiniame fronte, feodalų sluoksnis buvo nutautęs, kova dėl lietuvių kalbos teisių mokykloje buvo vienas iš pagrindinių lietuvių liaudies kovos dėl teisės į kultūrą reikalavimų, – tai buvo viena iš sudedamųjų bendro socialinio klausimo tuo metu dalių[1].

Trumpai čia suminėtos tendencijos dažnai susidurdavo tiek praktinėje, tiek teorinėje plotmėje. Pirmas platesnis Lietuvos visuomenės susidomėjimas liaudies švietimo klausimais ir jų svarstymas kilo Edukacinės komisijos kūri-

[1] Šiame straipsnyje dėl vietos stokos gimtosios kalbos klausimas toliau nenagrinėjamas.

mosi metu. Antrasis toks pakilimas buvo 1816–1822 m. Tuo laikotarpiu išsikristalizavo skirtumai tarp demokratinių pačios liaudies švietimo tendencijų ir feodalų luomo pažiūrų į jas.

Edukacinės komisijos veikimo metu, nors daug buvo kalbėta apie pradines mokyklas ir liaudies švietimą, tačiau faktiškai jų padėtis, kaip ir visą XVIII amžių, nedaug tepasikeitė: parapinėms mokykloms nebuvo skirta lėšų iš edukacinio fondo, jos liko priklausomos nuo Bažnyčios, o feodalinės visuomenės viešoji nuomonė ir toliau skyrė vidurines mokyklas aukštesniesiems sluoksniams, parapines – valstiečiams, smulkiajai šlėktai ir miesto amatininkams. Juridiškai jokio barjero pereiti iš parapinės mokyklos į vidurinę nebuvo, bet jį lėmė materialinių valstiečių išgalių ribotumas ir pati to meto gyvenimo struktūra, kurioje dar nebuvo išryškėjęs kiek didesnis inteligentijos poreikis. 1783 m. Edukacinės komisijos nuostatų XXII skyriaus § 2 iš esmės nusakoma luominė parapinės mokyklos paskirtis: *Šviesti liaudį religiškai, atsižvelgiant į tam luomui tinkamas prievoles, darbus ir gamybą – toks yra tų mokyklėlių tikslas.*[2]

1803 m. gegužės 18 d. Vilniaus universiteto nuostatų § 40 tas luominis momentas formaliai neiškeltas[3]. Kadangi skirtingai nuo kitų carinės Rusijos mokyklų apygardų Vilniaus mokyklų apygardoje gimnazijos ir apskrities mokyklos neturėjo atskiros luominės paskirties ir savo programomis bei mokslo metų skaičiumi mažai tesiskyrė vienos nuo kitų, be to, iš abiejų tipų buvo galima stoti tiesiog į universitetą, tai faktiškai susidarė trijų pakopų mokyklų sistema, kurioje perėjimas iš žemesnės pakopos į aukštesnę nebuvo formaliai suvaržytas. Tačiau kiekviena pakopa turėjo sudaryti baigtą mokslo ciklą, o ne paruošiamąjį etapą aukštesnei mokyklai. Tik parengiamosios klasės prie vidurinių mokyklų specialiai buvo skirtos besiruošiantiems toliau mokytis. Visuomenėje tebebuvo gyvas įsitikinimas, kad pasiturinčiam bajorui nedera leisti savo vaiko į parapinę mokyklą – ji tinkanti tik žemesniems sluoksniams. Ir dvarininkų vaikai retai telankydavo tokias mokyklas, o mokydavosi iš pradžių arba namie, arba parengiamosiose vidurinių mokyklų klasėse, o mergaitės – pensionuose. Taigi luominė parapinės mokyklos paskirtis buvo dar visuomenėje giliai įleidusi šaknis.

Tiek Edukacinė komisija, tiek caro valdžia ir Vilniaus universiteto švietimo vadovybė neaprūpino parapinių mokyklų lėšomis iš bendrųjų švietimo fondų,

---

[2] Komisja Edukacji Narodowej, Wrocław, 1954, p. 699.

[3] Сборник постановлений по Министерству народного просвещения, t. 1, СПб., 1864, p. 59.

jos buvo paliktos atskirų mecenatų ir klebonų malonei; atsakomybė už jas tartum teko Bažnyčiai, tačiau kontrolė priklausė ir universitetui. Iš esmės pradinių mokyklų reikalai nebuvo sukoncentruoti vienose rankose, o palikti beveik savieigai. Nuodugniau patyrinėjus jų išlaikymo lėšų klausimą paaiškėja, kad pagrindinis pradinių mokyklų išlaikytojas buvo ne dvasininkai ir ne dvarininkai, kaip teigia kone visi buržuaziniai istorikai, o pati liaudis. Iš Šiaulių apskrityje veikusių 1808-aisiais, nederliaus, metais 16 parapinių mokyklų devynias išlaikė tėvai, keturiose tėvai mokėjo mokytojui, o klebonas duodavo jam „stalą" (t. y. maistą), o apie tris mokyklas žinių nėra (reikia manyti, kad ir tas išlaikė tėvai, nes duomenys imti iš bažnytinių šaltinių)[4]. Taigi vidurinė mokykla buvo nemokama, o pradinė – dažniausiai mokama. Ne veltui 1831 m. sukilimo metu lietuviškame atsišaukime į liaudį, kviečiant imtis ginklo, be neapibrėžtos, miglotos laisvės, žadėta duoti jai *daug veltų iškalų*[5]. Jau tas vienas faktas, kad pradinis mokslas buvo mokamas, sunkino liaudžiai leisti vaikus mokytis, nekalbant apie tai, kad parapinių mokyklų tinklas buvo retas. Edukacinės komisijos nuostatai, o vėliau šviesesnioji feodalinė visuomenė tik pageidavo, kad būtų po vieną mokyklą parapijoje. Nors vakarinėje Lietuvos dalyje tas bemaž buvo pasiekta pačioje XIX a. pradžioje, tačiau rytinėje dalyje labai toli atsilikta per visą XIX a. pirmąją pusę. Tik arti bažnyčios gyvenantieji vaikai galėjo pasiekti mokyklą iš namų, o toliau gyvenantiems tėvams reikėjo ieškoti, kur juos apgyvendinti, mokėti už butą ir valgį. Nederliaus metais (pvz., 1808 m.) nustodavo veikti daugelis mokyklų – valstietis nepajėgdavo mokėti už mokslą ir išlaikyti vaiko atskirai nuo šeimos.

Todėl vis labiau ryškėjo neatitikimas tarp esamų liaudies švietimo galimybių ir augančio liaudies poreikio gauti minimalių žinių. Šviesesnioji Lietuvos visuomenė, ypač universiteto siunčiami mokyklų vizitatoriai, dažnai nusiskundžia, kad liaudies švietimo klausimas toli gražu nėra išspręstas. Tačiau nei jie, nei vėliau buržuaziniai istorikai, tyrinėjusieji tą laikotarpį, nepastebėjo nei pačios liaudies didėjančio sąmonėjimo, nei jos siekimo demokratizuoti kultūrines vertybes, liaudies aktyvėjimo šioje srityje. Tai rodo nuolat didėjantis mokinių skaičius parapinėse, liaudies iniciatyva steigiamose kaimo mokyklėlėse ir didelis besimokančių valstiečių procentas (kartais 50 proc.) vidurinėse.

XIX a. pirmajame ketvirtyje parapinių mokyklų, kurios buvo universiteto registruojamos (žinios dažniausiai būdavo netikslios, nes jas pateikdavo vie-

[4] VVU mokslinės bibliotekos Rankraščių skyrius [VUB RS], f. KC, b. 559.

[5] „Darbai ir dienos", t. 8, Kaunas, 1938, p. 82–83.

nur klebonai, kitur apskričių garbės globėjai, dar kitur jos buvo užrašomos iš pasikalbėjimo su vidurinės mokyklos vedėju), labai nedaug padaugėjo. Štai Šiaulių apskrityje 25 parapijose 1804 m. veikė 24 mokyklos, nederliaus metais, 1806 m., – 15, o jau 1817, 1824, 1826 m. – vėl 24 mokyklos, tik mokinių skaičius pasikeitė: 1804 m. – 659, o 1822 m. – 1 043 mokiniai. Telšių apskrityje 27 parapijose 1804 m. veikė 18 mokyklų, 1805 m. – 24, 1808 m. – 15, 1824 m. – 23 mokyklos; mokinių skaičius išaugo nuo 671 mokinio 1804 m. ligi 1 157 mokinių 1824 m. Raseinių apskrityje vaizdas kiek kitoks: 44 parapijose 1804 m. veikė 19 mokyklų, 1822 m. – 18, 1824 m. – 31, 1826 m. – 46 mokyklos, tačiau mokinių nepadaugėjo, kaip anose dviejose apskrityse: 1804 m. – 579, o 1824 m. – 526 mokiniai. Rytų Lietuvos apskrityse mokinių skaičiaus ar mokyklų tinklo didėjimo niekur nėra, pvz., Ukmergės apskrityje 49 parapijose 1805 m. buvo užregistruota 11 mokyklų, o nuo 1812 m. mokyklų skaičius ima mažėti[6].

Be to, kai kuriose apskrityse pradeda plėstis ypatingas pradinės mokyklos tipas – kaimo mokyklėlės, niekieno neregistruojamos ir neglobojamos (Anupro Jasevičiaus atsiminimuose „Išginimas ir sugrįžimas“[7] jos vadinamos *bakalorijomis*, o Užnemunėje – *pakampių mokyklėlėmis*). Jas steigė patys valstiečiai savo iniciatyva arba kurio nors šviesesnio žmogaus paraginti. Jų buvo visoje Lietuvoje: Žemaitijoje, Užnemunėje ir t. t. Mokė tose mokyklėlėse dažniausiai skaityti ir rašyti (ne visur) gimtąja kalba, tikybos ir skaičiavimo (taip pat ne visur), kartais pamokydavo lenkiškai. Jos kūrėsi visų pirma todėl, kad valstiečiui ir neturtingam šlėktai buvo pigesnės, o iš dalies ir todėl, kad mokoma jose buvo gimtąja kalba. Jų programą lėmė pačių valstiečių jaučiamas reikalas turėti nors kiek žinių, reikalingų besikeičiant ir vis sudėtingėjant žmonių santykiams.

Trečiasis savarankiško liaudies veržimosi į mokslą ir jos iniciatyvos šioje srityje reiškinys – tai gausus valstiečių skaičius vidurinėse mokyklose. Į vidurines mokyklas leisti savo vaikus skatino valstietį noras išsilaisvinti iš žeminančios luominės padėties, o kapitalizmo elementams feodalinėje epochoje besivystant, augo ir inteligentinių profesijų visuomeninis svoris ir poreikis. Ypač veržėsi į aukštesniąsias mokyklas smulkioji šlėkta, nuo jos nenorėjo atsilikti ir valstiečiai, ypač laisvieji ir pasiturintieji. Dauguma jų ėjo į kunigus, nes į žemesniuosius dvasininkus bajorai nesiveržė, o įgyti kunigo profesiją buvo

---

[6] VUB RS fondai: 1804 m. KC, b. 235; 1808 m. KC, b. 559; 1822 m. KC, b. 238 ir KC, b. 260; 1824 m. KC, b. 511; 1826 m. KC, b. 513.

[7] Mūsų senovė, t. 3, Kaunas, 1940, p. 109.

lengviau ir materialiniu atžvilgiu: gydytojui ir teisininkui reikėjo baigti vidurinę mokyklą ir universitetą, o kunigui – pakako nepilnos vidurinės ir seminarijos, kurioje gaudavo visą išlaikymą ir butą. Tačiau dauguma valstiečių vaikų išstodavo iš vidurinių mokyklų pirmųjų klasių dėl lėšų trūkumo. Jie imdavo dirbti parapinių ir kaimo mokyklėlių mokytojais, gaudavo įvairių pareigų dvaruose, rečiau – grįždavo atgal namo prie žemės. Visi šitie žmonės negalėjo būti patenkinti savo padėtimi: jų siekimas išsimokslinti ir taip išsivaduoti iš paniekinimo dažniausiai sužlugdavo. Jie sudarė šviesesnį, drauge ir neramųjį fermentą tarp valstiečių, aiškiau nei visi kiti suvokdami socialinę skriaudą.

Taikliai tą momentą, iš savo kertės žiūrėdamas, yra pastebėjęs Ukmergės apskrities garbės globėjas F. Siesickis (F. Siesicki) 1823 m. rašte kuratoriui Adomui Jurgiui Čartoriskiui (Adam Jerzy Czartoryski). Iš dalies teisingai konstatuodamas, kad *parapinėse mokyklose kartais vaikas nieko neišmoksta,* jis priduria, jog *imlesnio proto ima bodėtis žemdirbio luomu, dažnai mesdami tėvo amatą, vaikosi paskui viliokiškus projektus arba, išmokę pono lėšomis rašyti, naudoja tą dovaną, keldami nepaklusnumą vyresnybei, rašinėdami prašymus ir padėdami bylinėtis <...> Tokia yra priežastis, dėl kurios daugelis dvarininkų turėjo susilaikyti steigti pas save valstiečiams mokyklėles. Šią baimę pašalins vyriausybės duota tinkama mokyklėlių kryptis, o aprūpinus jas priemonėmis, palengvinus jose mokymąsi, <...> jos patrauks ir valstiečius*.[8]

Taigi stiprėjančios klasių kovos sąlygomis feodalų sluoksnis, kuriam slydo pagrindas iš po kojų, vis labiau ima analizuoti visus sau pavojingus visuomeninius veiksnius. Kartu atkreipiamas dėmesys į pamokytą valstietį ir jo vietą visuomenės gyvenime, vis labiau imama baimintis, kad per plačios jo žinios nebūtų pavojingos esamai santvarkai. Dar 1816 m. universiteto prof. Ignas Reška (Ignacy Reszka), grįžęs iš mokyklų vizitacijos, skundėsi pradinių mokyklų tinklo retumu ir bandė spręsti liaudies švietimo klausimą, siūlydamas tokį projektą: *esu priverstas pasakyti, kad Vilniaus ir Žemaičių vyskupijose prelatai, kanauninkai ir turtingiausi klebonai, kurie turi beneficijas, neduoda pavyzdžio neturtingiems klebonams, steigiant parapines mokyklas, priešingai, tuo paskatina gėdingai atsikalbinėti. Universitetas turbūt, pasiteiravęs dvasinės vyresnybės, sugebės tokiam apsileidimui užkirsti kelią. Reikia dar žinoti, kad dėl nuolatinio skurdo retas valstietis ir akalicos šlėkta išsigali savo sūnų išvežti už mylios, ten jam išnuomoti butą ir aprūpinti maistu. Todėl, norint uoliai šiomis sąlygo-*

[8] Lietuvos TSR CVIA [LVIA], f. 567, ap. 2, b. 1213, l. 88.

mis patenkinti šviesiausiojo imperatoriaus valią ir ketinimus, reikia visų pirma gauti nutarimą, kad kiekvienas kaimas nors vieną berniuką galėtų siųsti į parapinę mokyklą, o šis, gavęs nustatytų žinių, būtų įpareigotas mokyti kelerius metus savo kaimo vaikus. Gerai žinodamas bajorų luomo daugumos pažiūras į valstiečių švietimą, prof. I. Reška čia pat pažymi, kad reikia universitetui apsidrausti ne tik nuo neigiamos dvarininkų pažiūros į valstietį, bet ir nuo jų savivaliavimo. Todėl, norint siūlomą projektą įgyvendinti, nutarimą reikią teisiškai apdrausti, *nes kitaip dvarininkai tuoj atiduos tokius jaunuolius į rekrutus ir niekados kitaip negalės būti paskleistos tarp žmonelių elementarios žinios*[9].

Telšių pavieto garbės globėjas baronas A[ntanas?] Rionė (A. Rönne), apsilankęs mokyklose ir pasitaręs su klebonais, 1821 m. kovo 5 d. rašė universitetui raportą: *Gaunu daug nusiskundimų iš parapijų klebonų, kad kaimuose ir akalicose moko mokytojai, neturėdami jokio mokyklos pažymėjimo ir nepatikrinto elgesio.*[10] Platelių klebonas skundžiasi, rašoma tame pačiame rašte, kad jo parapinėje mokykloje tėra vos keli vaikai, nors parapijiečių gausu, *o tik todėl, kad kaimuose ir akalicose laiko direktorius. Tos steigiamos slaptosios mokyklos, kurios jokiai mokyklinei priežiūrai nepriklauso, man atrodo, visai priešinasi bet kuriems edukaciniams nuostatams ir yra priežastis, kad parapinės mokyklos, kurios rūpestingai prižiūrimos, nėra gausios, tuo tarpu kai daugybė vaikų privačiose ir nekontroliuojamose vietose gauna dažnai klaidingą mokslą. – Todėl, jei šviesusis universitetas, skubiai išsiųsdamas* [raštą], *įgalios mane užkirsti kelią blogiui, galėsiu pagal savo pareigas, kaip apskrities maršalka, paprašyti žemesnįjį Žemės teismą uždrausti kaimuose ir akalicose mokyti vaikus.*[11] Be abejo, yra dalis tiesos, kad kaimo mokyklėlėse – *bakalorijose* – samdomi mokytojai dažnai būdavo ne tik mažai pasiruošę tam darbui, bet ir visokie perėjūnai, elgetos, tačiau ir parapinių mokyklų mokytojais būdavo vargonininkai, zakristijonai ir šiaip vos vos pasimokę žmonės. Vadinasi, abiejų tipų mokyklose mokytojo pasirengimo lygis nebuvo aukštas. Baroną A. Rionę gąsdino visiška mokyklėlių priklausomybė nuo tėvų valstiečių ir nepavaldumas jokiai kontrolei.

Valstiečio veržimasis į mokslą ir tuo būdu vadavimasis iš materialinės ir dvasinės priklausomybės nuo žemvaldžių kėlė nerimą visai bajoriškajai inteligentijai, kuri, neneigdama liaudies švietimo būtinumo, vis daugiau ėmė svars-

---

[9] Lietuvos TSR CVIA [LVIA], f. 567, ap. 2, b. 523, l. 66.

[10] Ten pat, f. 567, ap. 2, b. 1571, l. 47.

[11] Ten pat.

tyti, koks tas švietimas turėtų būti. Toks gyvo svarstymo laikotarpis Lietuvoje pastebimas 1816–1822 m., nors jo pradžia siekė Edukacinės komisijos laikus. Dar 1776 m. liberaliosios bajorijos atstovas kunigas Mykolas Karpavičius, darydamas pranešimą seime švietimo klausimais, atskleidęs ponų savivaliavimą, įrodinėjo švietimo būtinumą liaudžiai, nes iš to būsią naudos ir ponams, ir valstiečiams, bet kartu pareiškė, kad valstiečiams didelio mokslo nereikią, svarbiausia, katekizmą dėstant, iškelti jų ydas ir kovoti su jomis bei su *neapykanta ponams*[12]. Taigi valstiečių švietimui feodalinėje santvarkoje buvo skiriamas ekonominis ir socialinis uždavinys.

1810 m. universitetui steigiant Joniškėlio pavyzdinę mokyklą, tarp liberaliųjų dvarininkų ima ryškėti valstiečių mokslo programos suprofesinimo mintis. Iš pradžių ji nebuvo aiškiai socialiai nuspalvinta, tik tolesnėje raidoje ėmė vis labiau atsiskleisti tendencija sudaryti skirtingas programas pradinei mokyklai, skiriamai žemesniam luomui, ir vidurinei mokyklai. Tai matyti, Joniškėlio mokyklos statutą („Joniškėlio parapinės mokyklos Upytės apskrities sandara, Vilniaus imperatoriškojo universiteto vadovybės 1810 m. spalio 28 d. patvirtinta ir vykdyti pateikta“)[13] lyginant su jo prototipu – Voluinės, Podolės ir Kijevo gubernijų vizitatoriaus, turinčio ypatingas teises, energingo švietimo veikėjo Tado Čackio (Tadeusz Czacki) 1807 m. sudarytais ir Švietimo ministerijos aprobuotais nuostatais pradinėms mokykloms, kurie buvo pridėti prie minėto statuto. T. Čackis aiškiai skiria pradines mokyklas (be parengiamųjų klasių prie vidurinių) žemesniems visuomenės sluoksniams: šlėktai, kuri pati dirba žemę (išskiriama ir tokia kategorija!), ir amatininkams privalomas pradinis ir ūkinis švietimas, valstiečiams – tik ūkinis, o bendrasis lavinimas – tik kaip fakultatyvinis[14]. (Nuostatų II skyriaus § 8 rašoma, kad **nedraudžiama** valstiečių vaikui mokytis ir nepraktiškojo, elementariojo mokslo, o § 7 sakoma, kad valstiečių vaikai privalo mokytis praktiškų mokslų[15].) Jis teigia, kad dviejų pirmųjų sluoksnių vaikai turi

---

[12] T. Wierzbowski, Szkoły parafjalne w Polsce i na Litwie, Kraków, 1921, p. 84.

[13] Lietuvos TSR CVIA [LVIA], f. 567, ap. 2, b. 306, l. 1.

[14] T. Čackis naudojosi Edukacinės komisijos žymaus veikėjo H. Kolontajaus sudarytu pradinių mokyklų projektu (žr. H. Kołłątaj, Korespondencya listowna z Tadeuszem Czackim, t. 2, Kraków, 1844, p. 148–205). Tačiau palyginti demokratines pastarojo pažiūras T. Čackis savajame projekte pakeitė tai, ką H. Kolontajus skyrė valstiečiams, priskirdamas žemę dirbančiai šlėktai (žr. P. Chmie1owski, Tadeusz Czacki, 1898, Kraków, p. 68).

[15] Сборник материалов по истории просвещения, т. 3, 1865, СПб, p. 856–857; plačiau žr. A. Endzinas, Specialusis mokymas Lietuvoje XIX a. pirmojoje pusėje, Pedagogika ir psichologija, t. 2, Vilnius, 1962, p. 141–144.

pradėti mokytis 6–8 metų, o valstiečių – 10 metų. Kadangi valstiečių vaikai turi dirbti ūkyje, tai pagrindinis jų mokymo laikas – keli žiemos mėnesiai ir sekmadieniai, o šlėktos ir amatininkų vaikams – ištisi mokslo metai. Tačiau Joniškėlio mokyklos programos autorius[16] atmetė T. Čackio pradinės mokyklos luomines tendencijas, neišskirdamas atskiros programos šlėktai ir valstiečiams. T. Čackiui rūpėjo, kad, atitikdama naujus gamybinius santykius, pagrindinė darbo jėga – valstietis – būtų gerai jiems pasiruošusi, o Joniškėlio nuostatų autorius matė valstietyje ir žmogų, sugebantį suprasti ir šaknies traukimą, ir geometriją, ir geografiją, ir t. t. Jo sudaryta programa buvo aiškaus realinio profilio, susieta su praktika, platesnė, sudėtingesnė ir naujoviškesnė už T. Čackio siūlomąją šlėktai. Vis dėlto universitetas, kaip ir Joniškėlio programos autorius, steigdamas naujo tipo pradinę mokyklą Lietuvoje, nepareiškė aiškios pažiūros dėl jos ryšio su vidurine mokykla. Joniškėlio mokyklos programa buvo kuriama naujai, neatsižvelgiant į to meto tradiciją, joje buvo linkstama į gamtos, matematikos ir praktiškuosius mokslus, o tai tuo metu buvo pažangus dalykas. Tačiau ryšys su vidurine mokykla nutrūko, nes jos programa buvo aiškiai klasikinio humanitarinio profilio. Naujasis pradinės mokyklos tipas neprigijo Lietuvoje ne tik todėl, kad trūko tam parengtų mokytojų ir materialinės bazės, bet ir dėl pačios liaudies neigiamos pažiūros į siaurai profesinę programą. Liaudis iš dalies stichiškai, iš dalies dėl susidariusios tradicijos daugiausia siekė dviejų tikslų: duoti savo vaikams, kurie neketina toliau mokytis, minimumą būtiniausių gyvenime žinių, t. y. pramokyti skaityti, rašyti ir skaičiuoti, o kurie trokšta toliau mokytis – paruošti į vidurinę, t. y. pramokyti lotynų ir lenkų kalbų. Be lotynų kalbos tuo metu žmogus tikru inteligentu negalėjo būti laikomas. Gyvenimas kūrė savotišką paradoksą: pažangiausias mokyklos tipas Joniškėlyje savo programa tapo luominės mokyklos tipu ir todėl negalėjo patenkinti liaudies troškimų, o atsilikęs mokyklos tipas su lotynų kalba dėl pačios švietimo sistemos struktūros padėjo griauti švietimo luomiškumo pagrindus. Joniškėlio mokytojai patys domėjosi, kodėl jų mokykloje maža mokinių, o apstu paprastose parapinėse mokyklose. Mokyklų direktorius J. Skačkovskis (J. Skaczkowski) 1822 m. kovo 14 d. rašė universitetui raštą apie nelegalias valstiečių mokyklas Upytės apskrityje ir ten pat nagrinėjo, kas trukdo Joniškėlio mokyklai tapti populiaria. Tarp daugelio kliūčių,

[16] Atrodo, kad tai buvo pažangus Lietuvos kultūros veikėjas Kazimieras Kontrimas, nes jis pasirašė minėtus nuostatus. K. Kontrimas tuo metu itin daug rūpinosi mokyklų klausimais, pvz., 1809 m. jis parašė memorandumą universitetui dėl pasaulietiškos mokyklos žydų varguomenei Vilniuje steigimo ir kt.

gubernijos maršalkos ir Joniškėlio mokytojų teigimu, pati svarbiausia yra tai, kad *kažkoks Joteika, pasivadinęs pedagogu, gyvenantis per mylią nuo Joniškėlio, Pušaloto parapijoje, vadinamame Pagirnupio kaime, neturintis jokio vyresnybės tam leidimo, įkūrė vien tik pasipelnymo tikslu mokyklėlę ir joje moko valstiečių vaikus daugiausia lotynų kalbos, kurios mokymu, suvedžiodamas pačius valstiečius tėvus, atbaido jų vaikus nuo tikrai tinkamų valstiečių luomui mokslų*. Panaši mokyklėlė buvo įsteigta Joniškėlio parapijoje. Tačiau klebonas Kybartas, apsižiūrėjęs, kad mokytojas neturįs jokio pažymėjimo, be to, nieko neišmanąs, pasiuntęs jį žemės dirbti, o mokinius į Joniškėlio mokyklą[17].

Joniškėlio mokykla tapo iš dalies luomine dėl neprisitaikymo prie vidurinių mokyklų programos, tačiau vėliau skirtingų programų valstiečiams ir valdančiajam sluoksniui klausimas keliamas vis dažniau.

Universitete kelis kartus buvo diskutuojama dėl lotynų kalbos reikalingumo pradinėje mokykloje. 1820 m. prof. Jonas Kantas Chodanis (Jan Kanty Chodani) ir prof. L. Kapelis (L. Capelli), grįžę iš vizitacijos po Vilniaus miesto mokyklas, pareiškė, kad lotynų kalba būtina besiruošiantiems stoti į vidurinę, bet visai nereikalinga tiems, kurie nesimokys toliau, nes tik *vargina veltui vaikų protą ir gaišina laiką*. Todėl ji turėtų būti griežtai uždrausta[18]. O toks draudimas, aišku, pirmiausia turėjo būti taikomas valstiečiams skirtose mokyklose.

Pradinių mokyklų programų svarstymams kilti, siekiant priartinti jas prie gyvenimo, be abejo, buvo pagrindo. Tačiau siūlomų reformų kryptis parapinę mokyklą būtų pavertusi siaurai luomine. Bene ryškiausiai tą prieštaravimą tarp teisingos to meto pradinės mokyklos kritikos ir siūlomo sprendimo atskleidžia vienas iš akyliausių vizitatorių, liberaliosios dvarininkijos atstovas Jonas Chodzka Boreika (Jan Chodźko Borejko) 1822 m.: *Parapinės mokyklos, kokios yra dabartiniu metu, teduoda vaikams tik laiko nuostolius ir sudaro tolesniam jų mokslui* [veikiau] *kliūtis nei galimybę šviestis; atrodo, kad visa yra skirta tik tam, kad kuo greičiau išmokytų lotyniškai asmenuoti ir linksniuoti. Aptikau net tokių mokyklų, kuriose tiesiog mokoma iš lotyniškų knygų silabizuoti. Todėl, išskyrus tarpusavio mokymo* [Lankasterio metodo] *mokyklas, kuriose pradinis mokymas vyksta paprastai, kitos itin menkai paruošia į apskrities mokyklą ir mažiausiai atitinka savo paskirtį, t. y. apšviesti kaimiečių vaikus pagal jų, žemdirbių, luomą. Jei prie apskrities mokyklų parengiamosios klasės moko lotynų*

[17] Lietuvos TSR CVIA [LVIA], f. 567, ap. 2, b. 1095, l. 58.

[18] Ten pat, t. b. 275, l. 4.

gramatikos ir kitų pradinių mokslų, kurių vėliau mokinys klasėje klausys, [tai] *šie* [mokslai] *itin naudingi tiems, kurie turi laiko ir sąlygų eiti į mokyklas. Bet žemdirbių vaikams parapinė mokykla turi būti mokslo pradžia ir pabaiga.*[19]

Pradines mokyklas suluominti 1817 m. buvo užsibrėžęs ir kuratorius A. Čartoriskis, kada jis neteko dirvos veikti prie caro Aleksandro I kaip politinis veikėjas. Žemvaldžius rūpintis liaudies švietimu vertė besivystantys kapitalistiniai santykiai, politinė situacija, ypač vis dažnesnis pačios liaudies sąmoningas švietimo vertinimas kaip vienos iš kovos priemonių prieš feodalizmo įtvirtintą kultūrinį žemesnio luomo apribojimą ir dvasinį pavergimą. A. Čartoriskis ragino universitetą sunorminti parapinių mokyklų materialinio aprūpinimo, administracinio pavaldumo ir programų klausimus. 1818 m. universitetas sudarė parapinėms mokykloms programos projektą ir tarėsi su Vilniaus vyskupu, kaip sutvarkyti jų išlaikymą. Visuose tuose raštuose ryškėja ne tik feodalų susirūpinimas liaudies švietimu, bet drauge ir nerimas dėl liaudies švietimo linkmės, kad ji nebūtų pavojinga dvarininkams. Praktiškai visi tie svarstymai jokių rezultatų nedavė. Pats A. Čartoriskis[20] tik paragintas iš šalies įsteigė 1823 m. savo dvaruose vienintelę Kupiškio mokyklą, kurioje buvo dirbama Lankasterio metodu ir dėstoma lenkų kalba. Net pats jos įsteigimo motyvas buvo, atrodo, siaurai luominis, nes Troškūnų vidurinės mokyklos vizitacijos akte pažymėta, kad palyginti pasiturimai gyvenantieji Kupiškio parapijos valstiečiai daug vaikų siunčia į vidurinę, o tai esąs labai neigiamas reiškinys. Netrukus A. Čartoriskis paskyrė pinigų mokyklai, kad valstiečiai neleistų vaikų į vidurinę mokyklą.

A. Čartoriskio raštuose universitetui, greta įžvalgių ir teisingų metodinių nurodymų, matyti noras išskirti pradinę mokyklą iš vientisos mokyklų laipsnių eilės į uždarą luominį tipą. 1817 m. liepos 16 d. rašte Nr. 227 kuratorius rašo universitetui: *1) Parapinių mokyklų steigimas ir jų skaičiaus didinimas privalo būti*

---

[19] VUB RS, f. KC, b. 515, p. 290.

[20] Buržuazinėje lenkų istoriografijoje ir kai kuriuose šiandieninės Lenkijos leidiniuose, kaip W. Bobkowska, Nowe prądy w polskiem szkolnictwie ludowem w początku XIX w., Kraków, 1928, p. 274; M. Handelsmann, Adam Czartoryski, t. 1, Warszawa, 1948, p. 59; J. Ka11enbach, Kuratorja Wileńska, Warszawa, 1909, p. 423, ir H. Moscickio veikaluose, A. Čartoriskis iškeliamas kaip vienas pagrindinių liaudies švietimo Lietuvoje puoselėtojų, mokyklų tinklo išplėtėjas ir t. t. Ši mintis iš dalies pakartota ir „Lietuviškojoje enciklopedijoje" (t. 5, Kaunas, 1937, p. 1003). Tačiau faktai kalba ką kita: daugiausia pradinių mokyklų buvo Žemaitijoje, bet nė viena jų nebuvo įsteigta A. Čartoriskio iniciatyva, o Rytų Lietuvoje mokyklų tinklas beveik nepadidėjo. Pagrindinis veiksnys švietimui plėtotis vis dėlto buvo pati lietuvių liaudis.

laikomas svarbiausiu dalyku, vadovaujant ir tvarkant auklėjimo veiklą, kadangi ši gyventojų klasė yra gausiausia ir ligi šiol labiausiai apleista, o jos švietimui tos mokyklos yra skiriamos. 2) Pirmasis kiekvieno mokyklos laipsnio uždavinys turi būti pilnai išlavinti tuos, kuriems tos mokyklos skiriamos. Jokios žemesnės mokyklos nereikia laikyti tik paruošiamąja aukštesnei, o priešingai – dėti visas pastangas, kad kiekviena mokykla galėtų visiškai išprusinti tuos mokinius, kurie į aukštesnę nebeeis (o tokių yra didžiausias skaičius) <...> 4) Todėl, steigiant įvairių rūšių bei laipsnių mokyklas, mokslo dalykus, jų apimtį, mokymo metodus ir sudarinėjant vadovėlius, reikia, kad taisyklės nurodinėtų tiktai tai gyventojų klasei, kuriai ta mokykla yra skiriama, o neruoštų mokinių aukštesnėms mokykloms. 5) <...> Žemesnėse mokyklose apskritai privalo būti mokomi praktiškieji mokslai, o aukštesnėse – scientiniai (moksliniai). *6) <...> prie kiekvienos aukštesnės mokyklos turi būti prieš ją einanti žemesnė. <...> 8) <...> geriau mažiau, bet geriau išmokyti. 9) <...> žemesnių mokyklų instrukcijoje mokytojams reikia įrašyti, kad ne tiek dėmesio reikia kreipti į pačius gabiausius ir su jais skubėti, kiek į daugumą, į vidutinius*.[21]

Grynai metodinių ir tikslių nurodymų A. Čartoriskis duoda dešimtoje savo rašto pastraipoje: *Tiek sudarant vadovėlius žemesnėms mokykloms, tiek jose mokant, reikia laikytis šių dėsnių: pradėti juslinių daiktų rodymu, o ne abstrakcijomis. Pereiti nuo pavienio prie bendro, nuo žinomo prie nežinomo. Nemokyti nieko, kas negalėtų būti mokykloje suprasta arba nebūtų nurodyta. Lavinant kuriuo nors dalyku protą ir aiškinant jį, reikia atsižvelgti taip pat į širdies auklėjimą; o savo ruožtu, auklėjant širdį, reikia stengtis, kad iš to mokymo galėtų būti kokia nors loginė nauda. Reikia stengtis sudaryti įgūdžius, nes juos galima žymiai ilgiau išlaikyti, negu mokslą*.[22] Vis dėlto savąjį raštą A. Čartoriskis baigia raginimu sustiprinti mokyklose tikybą, kaip visa ko pagrindą. A. Čartoriskis dėjo pagrindus grynai luominei mokyklos sistemai, kur liaudžiai skiriamos žinios ir mokymo metodas būtų kitokie kaip aukštesniems luomams. Tą pačią mintį, tik dar labiau nukrypusią į reakciją, randame teologijos profesoriaus J. K. Chodanio 1823 m. memorandume universitetui „Kaip pataisyti auklėjimą Vilniaus apygardos žemesnėse mokyklose“ („Myśli względem poprawienia Edukacyi krajowey przez urządzenie przyzwoite Szkól niższych“). Būdamas pats gerai išsilavinęs, prof. J. K. Chodanis apibendrino to meto feodalinės inteligentijos ir feodalų klasės pažiūras į liaudies švietimą. Jo

[21] Lietuvos TSR CVIA [LVIA], f. 567, ap. 2, b. 689, l. 51–52.

[22] Ten pat.

memorandume pirmiausia krinta į akis pastangos suvienodinti visų mokyklų programas ir vadovėlius. Iš vienos pusės, tai teisingas noras, nes tokiu būdu buvo galima pakelti daugelį visai žemo lygio pradinių mokyklų. Iš kitos pusės, šis troškimas suvienodinti rodo, kad nekyla nė mažiausios minties dėl įvairių tautų, sudarančių Vilniaus universiteto apygardą – lietuvių, baltarusių, ukrainiečių ir kt., – aprūpinimo atitinkamomis mokymo priemonėmis. Gimtosios kalbos principas mokykloje taikomas ne iš esmės, o formaliai. Mokyklų struktūra – grynai luominė (pagrindu paimti T. Čackio 1807 m. nuostatai): pradinė mokykla – žemiausiam luomui, vidurinė – vidutiniam (*tai klasei priklauso dvarininkų vaikai, kurie turi padorų išlaikymą, bet yra neturtingi, tokie paprastai būna vieno palivarko savininkai su gausia šeimyna; civiliniai tarnautojai ir žemesnių laipsnių kariškiai, gausi privačių ir ekonominių tarnautojų klasė, pirkliai, artistai, žymesni amatininkai ir kt.*[23], kurie *reikia tikėtis, augs*[24]). Tarp aukštesniojo ir žemesniojo mokyklos laipsnių, J. K. Chodanio manymu, privalėtų būti turinio ir metodo skirtumai. Žemesniojo laipsnio mokyklose neturį būti nereikalingų dalykų: mokinys tokioje mokykloje, radęs viską, kas jo luomui dera, galėtų būti patenkintas ir ramus, kad daugiau mokytis jam nebereikės. Toliau jis galėtų tobulintis pagal savo profesiją (pašaukimą)[25].

J. K. Chodanis teigė, kad *mūsų krašte pirmiausia reikia pakylėti kaimo gyventojus ligi žmogaus, – duoti jiems suvokti ir pajusti moralines ir religines sąvokas, kurios sudaro didžiausią skirtumą tarp žmonių ir gyvulių*[26]. *Žemesnės klasės žmogui mokslo tikslas turi būti toks, kad nežinojimas netrukdytų jam gerinti savo buitį, kad ir valstietis galėtų tapti naudingesnis sau ir kitiems, žodžiu, kad galėtų būti geras žmogus ir geras pilietis.*[27] Šis abstraktus ir palyginti platus valstiečio mokslo tikslo nusakymas sukonkretintas labai susiaurėja: valstiečiui, atseit, pakanka tikybos, mokėti skaityti ir rašyti, skaičiuoti, dorovės mokslo, praktinės mechanikos, matavimo, daržininkystės, ūkininkystės ir religinių giesmių, o daugiau jo **nieko** nereikia mokyti: nei užsienio kalbų, nei poezijos, o dorovės moksle jis *apsieis be pavyzdžių ir aprašymų didžių ir didvyriškų žygių*[28]. Vadinasi, reikia saugoti liaudį nuo visko, kas galėtų pažadinti mintį, kad

---

[23] VUB RS, f. KC, b. 653, p. 9.

[24] Ten pat, p. 19.

[25] Ten pat, p. 6.

[26] Ten pat, p. 2.

[27] Ten pat, p. 3.

[28] Ten pat, p. 10.

valstietis yra žmogus, kas galėtų pažadinti troškimą augti. Romantizmo suklestėjimo pradžioje mokytas profesorius jautė poezijos jėgą, didvyriško žygio paveikslo poveikį ir todėl stengėsi apsaugoti nuo visų tų dirgiklių žemesniąją klasę.

J. K. Chodanis siūlė naudoti liaudžiai ir kitokį metodą. Geriausias jam atrodė Lankasterio metodas, kuris neplečia akiračio, o duoda tam tikrą mechaniškai išmoktų žinių kiekį. Jei Lankasterio metodą būtų sunku visur įvesti, tai profesorius siūlo naudoti dar Edukacinės komisijos metu išleistą elementorių lenkų kalba „Elementarz dla szkół parafialnych" (Wilno, Zawadski, 1808)[29]. Tačiau J. K. Chodanis čia pat siūlė sutrumpinti vadovėlio dorovės mokslo skyrių, nes jis esąs per sunkus. Autoriaus nuomone, jį reikėtų išleisti atskira knygele apie kiekvienos visuomenės klasės pareigas ir prievoles, pritaikant specialiai žemesniajam luomui[30]. Žemesniųjų sluoksnių švietimo metodo pagrindą turėjo sudaryti prakticizmas, kuris turėjo apsaugoti juos nuo visko, kas gali skatinti mąstyti ar duoti mąstymo įgūdžių besimokančiajam, o aukštesniesiems sluoksniams ir išskirtinių gabumų žmonėms iš žemesniųjų sluoksnių J. K. Chodanis siūlė mokslinį metodą, kaip jis jį vadino, *scientinį* (*scyentificzna metoda*). – *Mokiniai, kurie gimė su dideliais talentais arba su didesniu turtu, kad galėtų atitikti savo pašaukimą, turi turėti daugiau žinių ir pagaliau privalo mokytis tokiu metodu, kuris įpratintų suvokti daugybę faktų ir atskirų sąvokų, tvarkyti ir ypač stebėti bendruosius principus, taisykles ir dėsnius, kuriuos leidžia pažinti sistemiškai sudarytas mokslas. Skirdami didelę savo jaunystės dalį mokslui aukštesnėje mokykloje ir išėję iš jos, nebūtinai nuo jos atitrūkę, šie mokiniai gali susipažinti su moksliniu metodu ir tinkamai naudotis jo rezultatais, ar mokydami viešai, ar rašydami mokslo veikalus, ar užimdami aukštesnes, administracines vietas, ar tvarkydami savo dvarus krašto ir valstiečių labui. Priešingai, žemųjų sluoksnių, gausiausių, mokiniams, kurie mažai laiko tegali skirti mokslui, daugelis žinių nėra reikalingos; tuo pačiu metodu mokomi jie patirs tik kenksmingą jo įtaką.*[31]

Taip tiksliai apibūdino J. K. Chodanis žemvaldžių luomo baimę, kad žemesnieji sluoksniai gali imtis krašto valdymo. Jis aiškiau nei visi kiti pabrėžė metodo reikšmę šioje klasių kovos formoje. Pats būdamas dvasininkas ir priklausydamas Lietuvos intelektualų ratui, jis įžvalgiai pastebėjo, ką neša su savi-

[29] Ten pat, p. 11.

[30] Ten pat, p. 12.

[31] Ten pat, p. 6–7.

mi tikrai mokslinis metodas, kuris tuo metu sparčiai formavosi ir Vilniuje jau kai kuriais atvejais buvo nebetoli nuo materialistinio pasaulio reiškinių aiškinimo (A. Sniadeckis gamtos moksluose, J. Lelevelis istorijoje ir t. t.).

A. Čartoriskio ir J. K. Chodanio mintys nebuvo vienišos, jos reiškė daugelio žemvaldžių baimę dėl kylančio liaudies nepasitenkinimo esama padėtimi. Universitetas, kuratoriaus paragintas ir prisiminęs Edukacinės komisijos 1777 m. pasirašytą konkordatą su dvasininkija, projektavo sudaryti tokią pat sutartį su Vilniaus vyskupu dėl pradinių mokyklų. Tokios sutarties juodraštis ir nuorašas, pasirašyti 1821 m. rugsėjo 15 d. Vilniaus vyskupijos atstovo prelato Jono Kajetono Civinskio (Jan Kajetan Ciwiński) ir Lietuvos edukacinės komisijos nario kunigaikščio Konstantino Radvilos dėl parapinių mokyklų išlaikymo ir administravimo, guli šiandien Centriniame istoriniame Vilniaus archyve (f. 567, ap. 2, b. 305). Šie žmonės, ištyrę sąlygas, kurių reikia, kad vėl pradėtų veikti 1777 m. konkordatas, nutarė, kad: 1) reikia pastatyti prie kiekvienos parapinės bažnyčios namus mokyklai, 2) turi būti visur vienodas *etatas* direktoriui išlaikyti ir 3) švietimo vadovybės mokymo programos turi būti vienodai vykdomos[32]. Toliau konstatuojama, kad Vilniaus vyskupijoje iš 265 pasaulietinių (t. y. ne vienuolynams priklausančių) klebonijų pusei jų reikalinga pagalba mokykloms statyti ir mokytojams išlaikyti[33]. Rašte siūloma, kad nuo 1822 m. sausio mėn. kiekviena klebonija pagal savo pajamas mokėtų tam tikrą mokestį, kurio pakaktų užmokėti 265 mokytojams po 40 rb metinio atlyginimo ir po 5 rb bendroms mokyklų išlaidoms, iš viso 11 925 rb metams. Pagal 1805 m. skaičiavimus, pasaulietinės (t. y. ne vienuolių) dvasininkijos metinės pajamos sudarė 150 000 rb sidabru, todėl 11 925 rb nebūsią daug, juoba kad į tą pačią sumą įeina vargonininko išlaikymas[34]. Projekte siūloma trejus metus dar nemokėti mokytojams-vargonininkams sutarto atlyginimo, o iš surinktų pinigų statyti mokyklas. Nuo 1825 m. sausio mėn. dvidešimčiai mokyklų jau reikėtų pradėti mokėti iš etatinio fondo ir toliau, statant mokyklas, vis didesniam mokytojų skaičiui mokėti atlyginimus. Kai bus pastatytos visos mokyklos, tada mokytojai gautų po 40 rb per metus atlyginimo ir 5 rb mokyklos reikalams, remontas priklausytų klebonui, kuras ir šviesa – tėvams, o mokytojo maitinimas – klebonijai[35]. Taigi mokyklų statymo ir nuolatinio mokytojo aprūpinimo klausimas buvo pribrendęs ir universiteto

[32] Lietuvos TSR CVIA [LVIA], f. 567, ap. 2, b. 305, l. 45–46.

[33] Ten pat, l. 46.

[34] Ten pat, l. 47.

[35] Ten pat, l. 48.

pastangas jį išspręsti reikia laikyti teigiamu reiškiniu, bet toje pačioje sutartyje pabrėžiamas parapinės mokyklos luomiškumas, mokymo turinio siaurumas ir pradinių mokyklų atidavimas vėl Bažnyčiai anaiptol nepriskirtinas prie pažangiųjų aukštosios Lietuvos mokyklos veiksmų. Sutartyje neabejotinai atsispindėjo J. K. Chodanio memorandumo ir A. Čartoriskio kai kurios mintys. Joje nurodoma, *kad mokymo taisyklės parapinėms mokykloms remtųsi daugiausia tikyba, pamaldumu bei dora ir protingu pažinimu to, kas yra aplinkui žmogų, kuris skiriamas žemei dirbti. Tos rūšies mokyklos negali būti laikomos židiniu, susietu su vis aukštesnio mokymo laipsniais. Parapinė mokykla yra žemdirbiui ir pradinė, ir baigiamoji, todėl ji privalo ruošti ne tolesniam mokymuisi, o pradėti ir baigti jo lavinimą. Religijos, dorovės, gerų įpročių, švelnaus elgesio ne tik su žmonėmis, bet ir su gyvuliais įtvirtinimas; matų, svorių, skaičių pažinimas, sujungtas su skaitymu, žolių bei augalų auginimu ir su kitais žemės ūkiui priklausančiais dalykais, padarys iš to žemdirbio gerą krikščionį, dorą žmogų, tvarkingą gaspadorių, kuris be jokių iliuzijų, patenkintas savo luomu, stropiai ir ramiai tenkinsis, atlikdamas savo pareigas.*[36]

Vyskupija nesutiko materialiai apsunkinti klebonų, o universitetas nei iš savo beneficijų, nei iš dvarininkų jokių lėšų nepasiūlė. Taip ir liko ta sutartis neįsigaliojusi. Ji tik rodo, kaip tuo metu žiūrėjo į liaudies švietimą daugelis liberaliosios dvarininkijos ir dvasininkijos, kaip buvo susirūpinta švietimu, kylant pačios liaudies sąmoningumui ir iniciatyvai.

Stiprėjant reakcijai, vis daugiau buvo daroma kliūčių liaudies žmogui per mokslą išeiti iš savo luomo. Carinis švietimo ministras Aleksandras Šiškovas (Aleksandr Šiškov), perėmęs 1824 m. ministeriją, pareiškė, kad *mokyti rašto visą liaudį ar didelį jos skaičių duotų daugiau žalos kaip naudos*[37]. Visa carinė ir feodalinė švietimo politika Lietuvoje siekė neplėsti liaudžiai skirtų mokyklų tinklo, apriboti mokymo turinį, stiprinti tikybos mokymą, šalinti gimtąją kalbą – visa tai turėjo sukliudyti formuotis lietuvių liaudies demokratinei kultūrai. Tačiau nors visi tie trukdymai gerokai pristabdė liaudies kultūrinį augimą, vis dėlto lietuvių liaudies kovos dėl kultūros nepajėgė sužlugdyti. Demokratinė lietuvių pedagoginė mintis visą laiką kovojo prieš mokyklų luomiškumą ir valstiečiui teikiamų žinių apribojimą.

---

[36] Ten pat, l. 47.

[37] С. А. Князъков, Н. И. Сербов, Очерки истории народного образования в России до эпохи реформ Александра II, Москва, 1910, p. 201.

A. Strazdas, S. Stanevičius, S. Daukantas, J. Čiulda ir kiti savo raštais ir praktine veikla reikalavo duoti liaudžiai mokslo gimtąja kalba, atverti jai duris į visų tipų mokyklas, kartu pripažįstant jai lygias teises su kitais sluoksniais dalyvauti kultūriniame savo krašto gyvenime.

Čia spausdinamas straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija, t. 8, 1966, *p. 129–141. Įteiktas 1963 m. balandžio mėn.*

◇◇◇

Mokytojų rengimas Lietuvoje feodalizmo krizės laikotarpiu

Visuomenės luominė struktūra feodalizmo laikotarpiu griežtai skyrė įvairių luomų socialines ekonomines funkcijas, todėl augančios kartos pasirengimui gyventi buvo keliami skirtingi reikalavimai. Juos turėjo atitikti kuriama mokyklų sistema, mokymo programos, auklėjimo kryptys.

Iki oficialaus krikščionybės įvedimo 1387 m. Lietuvoje mokyklų sistemos nebuvo. Žemutiniai visuomenės sluoksniai rengėsi gyvenimui perimdami vyresniosios kartos patirtį praktiškai veikdami. Tuo tarpu valdančiuose sluoksniuose nuo XIV a. pabaigos augo poreikis gauti geresnį išsilavinimą, paremtą Vakarų Europos švietimo modeliu. Dauguma mokytojų buvo dvasininkai, mokę kunigaikščių ir bajorų dvaruose, o tęsti išsilavinimą jaunuoliai, lydimi tų pačių globėjų, vyko į Vakarų universitetus. 1397 m. Prahos universitete buvo įsteigta kolegija lietuviams. Nuo XV a. pradžios po Krokuvos universiteto reformos valdant Jogailai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau LDK) jaunimas mokėsi ir Krokuvos, ir kituose Vakarų universitetuose, gilindami europinės kultūros pažinimą ir tobulindami to meto mokslo kalbos – lotynų – įgūdžius.

Ta aplinkybė, kad LDK užėmė dalį rusėnų žemių, paskatino pradėti vartoti vadinamąją slavų kanceliarinę kalbą kaip oficialių dokumentų kalbą. Taip per XV–XVII a. susidarė sudėtinga ir prieštaringa liaudies švietimo sistema.

Pirmosios, iš esmės grynai tikybinės mokyklos buvo įkurtos Lietuvoje XIV a. (Vilniaus katedros) ir XV a. pradžioje (pirmoji parapinė 1409 m.). XVI a. viduryje Lietuvoje vyko elementaraus lygio mokyklų pokyčiai, nes didėjo visuomenės poreikiai švietimui ir tebevyko Renesanso judėjimas. Vilniaus vyskupijos 1526–1527 m. sinodas nutarė, kad kiekvienoje parapijoje turi veikti mokykla ir būti mokytojas. Pradinį išsilavinimą tuo metu teikė kelių tipų mokyklos: parapinės (jos vyravo), bajorų dvarų, miestų (jos plačiai nepaplito), cechų meistrų dirbtuvės. Mokymo programos buvo labai įvairios: nuo pažinties su pačiomis elementariausiomis žiniomis iki triviumo (pirmųjų kolegijų klasių lygio). Specialios mokymo institucijos pradinio mokymo pakopos mokytojams rengti Lietuvoje iki XVI a. vidurio nebuvo. Šiose mokyklose kartais dirbdavo studentai – universiteto, dvasinių seminarijų ir kolegijų klausytojai, bet dažniausiai asmenys, baigę parapinę mokyklą ir turintys rašto ir giedojimo pradmenis.

1541 m. pradžioje[1] Lietuvos protestantai Abraomas Kulvietis, kaip spėjama, ir Stanislovas Rapolionis, Jurgis Zablockis, gavę išsilavinimą Vakarų Europos universitetuose, pirmųjų lietuviškų knygų rengėjai, įsteigė aukštesniojo lygio mokyklą. Kontrreformacinės jėgos tą mokyklą 1542 m. uždarė, o jos steigėjai buvo priversti emigruoti į Karaliaučių. Ten 1544 m. kunigaikštis Albrechtas įkūrė protestantų universitetą, kuriame profesoriavo ir lietuvių. Karaliaučiaus universitetas kelis šimtus metų rengė evangelikų dvasininkus ne tik Prūsijos Kunigaikštystės lietuviams, bet iš dalies ir Lietuvai. Nuo 1718 m. universitete veikė lietuvių kalbos seminaras, rengiantis kunigus, kurių dalis dėstė parapinėse mokyklose.

Pačioje Lietuvoje 1568 m. bajorai Vilniaus seime prašė karaliaus atidaryti kolegijas Vilniuje ir Kaune. Vykstant politinėms ir religinėms kovoms 1570 m. Vilniuje buvo atidaryta kolegija; ją steigti buvo bandyta jau 1568 m., universitetas buvo įsteigtas 1579 m. Šiai aukštajai mokyklai vadovavo Katalikų bažnyčia, o konkrečiai – jėzuitų ordinas. XVII a. pabaigoje vidurinio mokymo pakopos mokyklų tinklas jau buvo gana tankus: etnografinės Lietuvos teritorijoje jų buvo 13: keturios katalikų pasauliečiams ir septynios uždaros vienuolynų, be to, veikė dvi protestantiškos mokyklos. 1643 m. Lietuvos jėzuitų provincijoje buvo 111 mokytojų, o mokinių kartu su studentais visoje LDK – 3 165.

Vilniaus universitetas, tapęs Lietuvos intelektualiniu centru, rengė ir mokytojus. Kurį laiką nuo 1641 m. prie jo veikė pedagoginė seminarija. Be universiteto, mokytojus rengė uždaros katalikų dvasinės seminarijos, noviciatai, kuriuose buvo įgyjamas vidurinis ir vidurinis aukštesnysis išsilavinimas. Daugumą kolegijų Lietuvoje valdė jėzuitai; pagrindinės jų mokyklų organizacijos ir pedagoginės veiklos nuostatos buvo išdėstytos „Ratio studiorum“ (1599); kiekvienas provincijolas, vadovavęs vienuolijos provincijai, turėjo atidžiai atrinkti kandidatus pedagoginiam darbui; siunčiami vizitatoriai turėjo tikrinti mokytojų darbą ir mokyklas ir atsiskaityti provincijolui.

Vidurinėse ir aukštojoje mokykloje buvo dėstoma lotynų kalba. Parapinėse mokyklose mokyta įvairiomis kalbomis: lietuvių, lenkų, lotynų, o protestantiškose – kartais ir vokiečių kalba. Be to, kai kuriose vidurinio tipo mokyklose dėstyta ir kanceliarinė slavų kalba, kuria buvo rašoma Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dokumentacija.

Vilniaus vyskupystės 1528 m. sinodo nutarimai reikalavo, kad parapinėse mokyklose mokytojai tikybą dėstytų lietuvių ir lenkų kalba. Tačiau toli gražu ne

[1] [Patikslinama A. Kulviečio mokyklos įkūrimo data. Autorės tekste buvo nurodyta senesnėje istoriografijoje įsigalėjusi data – 1539 m.]

visi dvasininkai ir mokytojai mokėjo lietuviškai: mokydamiesi lotynų kalbos tik kai kurie mokytojai rėmėsi lietuvių kalba. XVII a. pradžioje intensyvėjant kovai su reformacija prie Vilniaus kolegijos, o gal ir prie universiteto, veikė lietuvių, latvių ir estų kalbų būreliai. 1719–1732 m. Lietuvos reformatų gimnazijoje Kėdainiuose visi alumnai turėjo mokytis lietuvių kalbos.

Aukštosios mokyklos dėstytojai buvo neturtingieji bajorai ir kartais net valstiečiai, domėjęsi mokslu. Taip pradėjo formuotis inteligentijos, dar labai susijusios su dvasininkija, bet savo veikla iš dalies siekiančios pasaulietinių tikslų, pradmenys. Iš mokytojų ir aukštosios mokyklos dėstytojų tarpo kilo Lietuvos švietimo veikėjai, tokie kaip Konstantinas Sirvydas, dėstęs kolegijose, o vėliau ir universitete, kur tapo profesoriumi. Jis parašė pirmąjį lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodyną („Dictionarium trium linguarum“, 1629) ir, kaip manoma, pirmąją lietuvių kalbos gramatiką (1630).

1773 m. vykdyta švietimo reforma: buvo sukurta bendra Lenkijos ir Lietuvos valstybinė švietimo (edukacinė) komisija, kuri turėjo vadovauti visoms mokykloms, naudodamasi 1773 m. panaikinto jėzuitų ordino turtais. Edukacinė komisija, kurią sudarė 12 narių, buvo atsakinga seimui ir veikė per dvi aukštąsias (vyriausiąsias) – Vilniaus ir Krokuvos – mokyklas. Universitetui buvo pavaldžios vidurinio lygio (apskritinės ir paapskritinės) mokyklos, o pastarosios vadovavo parapinėms. Parapinės mokyklos faktiškai liko bažnyčių valdomos, nes jos neturėjo kitų lėšų. Teoriškai visa mokyklų sistema turėjo tapti valstybine, t. y. pasaulietine ir nacionaline (visų pakopų lavinimas turėjo vykti gimtąja kalba). Smarkiai pasikeitė mokymo programos: apie pusė pamokų buvo skirta gamtos ir matematikos sritims ir praktiniam tų žinių taikymui. Auklėjime stiprėjo kryptis ugdyti pilietiškumą, paremtą gana liberaliomis nuostatomis, bet išlaikant luominę visuomenės struktūrą. Jau reformos pradžioje kai kurie komisijos nariai kėlė mintį, kad netikslinga vykdyti reformą, nes trūksta jai vykdyti pasirengusių mokytojų. Specialiai rengiant mokytojus reforma būtų susitrukdžiusi keliolikai metų, o su švietimo reforma buvo siejami ir politiniai, ir nacionaliniai lūkesčiai: neleisti galutinai žlugti Lenkijos ir Lietuvos Valstybei (pirmasis Abiejų Tautų Respublikos padalinimas buvo įvykęs 1772 m., antrasis – 1793 m., trečiasis, paskutinis – 1795 m.).

Savo pedagoginėmis idėjomis reforma prašoko to meto visuomenės pedagoginės kultūros lygį, todėl tarp 1783 m. mokyklų nuostatų teorinių reikalavimų ir jų įgyvendinimo nuolat buvo atotrūkis. Vienas pirmųjų reformos dokumentų buvo „Parapinių mokyklų taisyklės“, kurias išleido pirmasis Edu-

kacinės komisijos pirmininkas Vilniaus vyskupas Ignas Masalskis 1774 m. Jose buvo pageidaujama, kad aukštosios mokyklos dėstytojai būtų dirbę parapinių mokyklų mokytojais. Kitaip tariant, buvo suformuluota utopinė mintis, kad parapinėje mokykloje turėtų dirbti mokytojai, baigę aukštąjį mokslą. I. Masalskis 1775 m. Vilniuje įsteigė pirmąją Abiejų Tautų Respublikoje seminariją parapinių mokyklų mokytojams. Mokymo programa apėmė mokymą skaityti ir rašyti, skaičiuoti, matuoti, išmanyti žemdirbystės ir daržininkystės pagrindus, pažinti vaistinius augalus, giedoti chore, groti klavikordu, katekizmo mokymą. Seminarija rengė mokytojus ir vargonininkus bažnyčiai. Seminarija surinkdavo iki 20 asmenų. Lietuvių kalba seminarijoje nebuvo dėstoma. Seminarija iš esmės tenkino Vilniaus miesto ir Vilniaus vaivadijos rytinės dalies, kurioje vyravo baltarusių bajorai ir valstiečiai, poreikius.

Lietuvos etnografiniuose rajonuose, iš dalies Žemaitijoje, valstiečiai, šalia mokymosi parapinėse mokyklose, praktikavo vaikų mokymą namuose. Elementarių mokslo žinių poreikis vis augo, ypač Vakarų Lietuvoje. Tai paaiškinama tuo, kad čia buvo daugiau laisvųjų žmonių, be to, buvo paplitusi piniginė žemės rentos forma činšas (kai kuriose apskrityse pagal 1795 m. gyventojų reviziją činšininkai sudarė 60–70 proc.). Tai skatino kai kuriuos kapitalistinio gamybos būdo pradmenis. Šioje Lietuvos dalyje per dešimtmetį (1776–1786 m.) vidutiniškai buvo išplatinama po 1 000 egzempliorių lietuviškų elementorių be Edukacinės komisijos žinios ir jos atstovų paramos. Švietimo institucijos neužsiėmė mokytojų rengimu nei Vakarų Lietuvos mokykloms, nei namų mokymui. Mokytojų pasirengimas vyko stichiškai. Tikslių duomenų apie Vakarų Lietuvos mokytojų kvalifikacijas nėra: apie jas galima spręsti tik restrospektyviai, remiantis išlikusiomis XIX a. pradžios ataskaitomis apie etnografinės Lietuvos dalies mokyklas. Negalime kalbėti apie specialų pedagoginį parapinių mokyklų mokytojų ir mokiusiųjų vaikus namuose kaimo vietovėse pasirengimą.

1780 m. Edukacinės komisijos nuostatų XXII skyriuje „Apie parapines mokyklas“ keliami šie pedagoginiai reikalavimai: rengiant kaimo vaikus savarankiškam gyvenimui, reikia daug laiko skirti veiklai laukuose ir darže; kartu reikia suderinti rašto ir skaitymo mokymą; būtina išlaikyti žmoniškus santykius tarp mokytojo ir mokinio, pageidaujama, kad nebūtų vartojami šiurkštūs žodžiai, o fizinės bausmės galimos tik blogiausiu atveju. Tačiau Edukacinės komisijos idėjos buvo įgyvendinamos lėtai, nes pirmosios mokyklos pakopos mokytojų ir administracijos ryšiai buvo silpni, o mokytojų pasirengimas daugeliu atvejų buvo nepatenkinamas.

Vidurinių mokyklų pakopos mokytojų pasirengimui buvo keliami daug aukštesni reikalavimai. Švietimo reforma pakėlė mokytojų visuomeninį prestižą, išskyrusi juos į *akademinį* sluoksnį, kuris apėmė ir aukštųjų mokyklų dėstytojus. Aukštojo ir vidurinio mokslo mokytojams buvo taikoma speciali jurisdikcija. Vidurinio mokslo pakopos mokytojai turėjo teisę dalyvauti konkursuose į laisvas vietas aukštojoje mokykloje ir jiems universitete buvo teikiama pirmenybė.

Mokytojus vidurinėms mokykloms universitetas rengė ketverius metus. Šiuo tikslu kandidatams į mokytojus buvo įsteigta seminarija. Mokymo programa joje buvo tokia pati kaip ir kitų studentų. Kiekvienas seminaristas savo nuožiūra rinkosi specialybę. Jau pirmojoje XIX a. pusėje kandidatai į mokytojus turėjo papildomai išklausyti kursus tų dalykų, kurie buvo dėstomi vidurinėje mokykloje. Todėl humanitarinės krypties klausytojai turėjo savo išsilavinimą papildyti gamtos mokslų žiniomis, ir atvirkščiai. Specialių pedagogikos kursų nebuvo, kai kurie dėstytojai (Johanas Heinrichas Abichtas (Johann Heinrich Abicht)) šį dalyką skaitė kaip praktinės filosofijos kurso dalį. Pagal Edukacinės komisijos nuostatus kandidatas turėjo įgyti pedagoginio darbo patirties, kad esant reikalui pavaduotų vidurinės mokyklos pakopos mokytojus arba padirbėtų privačiai korepetitoriumi (direktoriumi). Be to, kiekvieną mėnesį vienas iš profesorių turėjo skaityti ir nagrinėti Edukacinės komisijos nuostatus, pabrėždamas mokytojo profesijos svarbą ir du svarbiausius pasirengimo jai akcentus: gerą dalyko pažinimą ir paties mokytojo etiką (V nuostatų skyrius).

Toks buvo idealusis mokytojų parengimo modelis. Bet dalis vidurinių mokyklų liko valdomos vienuolijų (ne jėzuitų). Daugumoje jų dėstė ne mokytojai pasauliečiai, o vienuoliai. Mokytojų vienuolių rengimas turėjo senas tradicijas seminarijose ir noviciatuose. Ten buvo mokoma vidurinio mokslo dalykų, ir pagal tai, kuriam tipui priklausė noviciatas, buvo pridedamas filosofijos kursas (jis aprėpė ir kai kurių tiksliųjų disciplinų žinias) arba teologija. Pirmąjį XIX a. ketvirtį kai kuriuose kursuose siekiant patenkinti naujųjų laikų poreikius buvo gilinamasi į literatūrą, fiziką, matematiką. Buvo ir pedagoginė praktika – darbas žemesnėse vidurinės mokyklos klasėse, po jos vienuoliai vėl grįždavo mokytis. Tokia rengimo tradicija liudija, kad vyravo požiūris, jog darbui pirmosiose klasėse nereikia aukštos kvalifikacijos. Su tuo Edukacinė komisija kovojo. Siekiant pakelti mokytojų dvasininkų pasirengimo lygį iki pasauliečių išsilavinimo lygio, buvo iškeltas reikalavimas, kad būsimieji mokytojai vienuoliai, lavinęsi noviciate, lankytų universitetą. Tačiau tai įgyvendinti buvo sunku, kol mokyklas valdė vienuolijos. Pavyzdžiui, pasiunčiami kandidatai į mokytojus lankyti universite-

to, o dauguma jų lanko teologijos, ir tik retas kuris – fizikos ar kitų dalykų paskaitas.

Grįžtant prie Edukacinės komisijos nuostatų, reikia atkreipti dėmesį į progresyvias pedagogines tendencijas: juose teigiama, kad mokytojo veiklos tikslas yra ugdyti žmogų ir pilietį, pabrėžiama proto ir širdies reikšmė, t. y. mokytojo asmenybės svarba siekiant gerų auklėjimo rezultatų, iš mokytojo reikalaujama gerai pažinti mokinį – jo charakterį, polinkius, suvokimo gebėjimus atsižvelgiant į amžių. Atkreipiamas dėmesys į tai, kad vaikas taip pat yra protinga būtybė, kad santykis su mokiniu turi būti tėviškas ir draugiškas, fizinių bausmių reikia vengti. Mokytojui patariama daugiau skaityti apie mokymą ir auklėjimą. Tie nurodymai ir pageidavimai, taikomi idealiajam modeliui, tuo metu buvo sunkiai įgyvendinami. Tačiau tam tikru požiūriu jie buvo realizuojami: mokytojo ir mokinio santykiai humanizavosi (labiau vidurinio nei pradinio mokslo pakopoje), gilėjo visuomeninės pareigos samprata, nes buvo pabrėžiama kiekvieno asmens atsakomybė už valstybę. Kaimo mokyklose ši atsakomybė buvo suprantama kaip valstiečio darbo ekonominis rezultatyvumas. Mokytojams buvo keliami grynai pasaulietiniai uždaviniai, atitinkantys luominę visuomenės struktūrą.

Pirmoji karta, išauklėta pagal švietimo reformos nuostatas, po Respublikos padalinimų atsidūrė naujose politinėse aplinkybėse, o socialiniai kultūriniai santykiai darėsi vis sudėtingesni. Aštrėjo klasių kova. Tvirtėjo liaudies socialinė ir kartu nacionalinė savimonė. Didėjo ideologinė visuomenės diferenciacija. XIX a. pirmojoje pusėje galima įžvelgti du kulminacinius socialinių ir nacionalinių įtampų laikotarpius: 1831 m. ir 1863 m. sukilimus. Pastarasis kartu su baudžiavos panaikinimu, vykusiu 1861–1862 m., lėmė didelį Lietuvos kultūrinės raidos pokytį: 1865 m. caro valdžia uždraudė lietuvių kalbą mokyklose ir spaudą lotyniškais rašmenimis.

Per pirmąjį XIX a. ketvirtį ir vėliau iki 1831 m. mokyklų valdymas daugiau ar mažiau atitiko Edukacinės komisijos nuostatus: tai universitetinė mokyklų administravimo struktūra. Visa mokyklų sistema ir pedagoginės kryptys labai pakito po 1831 m., kai buvo panaikinta universitetinė mokyklų administravimo struktūra. Mokyklų apskrities viršininkais pradėta skirti kuratorius, tiesiogiai pavaldžius generalgubernatoriui (Rusijos teritorijose kuratoriai buvo tiesiogiai pavaldūs švietimo ministerijai). Pradinės mokyklos buvo pavaldžios trims ministerijoms (švietimo, vidaus reikalų ir valstybinių turtų). Visų pakopų mokyklose buvo mokoma rusų kalba, auklėjama – pagal Sergejaus Uvarovo princi-

pus: vienvaldystė, stačiatikybė, tautiškumas (suprantamas kaip caro ir tautos vienybė), kurių tikslas buvo diegti paklusnumą.

Didėjant visuomenės susisluoksniavimui vis labiau formavosi ne tik socialiniai, bet ir kultūriniai žemutinių sluoksnių poreikiai. Mokymas gimtąja – lietuvių – kalba buvo viena iš esminių švietimo demokratizavimo, prieinamumo liaudžiai sąlygų. Perėjimas nuo dėstymo lotynų kalba į mokymą šnekamąja kalba visose mokyklų pakopose nepanaikino kalbų barjero lietuvių valstiečių vaikams, norėjusiems siekti vidurinio mokslo – neišmokus lenkų kalbos tai buvo neįmanoma. Sustiprėjus lenkų išsivaduojamajam judėjimui po trečiojo Respublikos padalinimo ryškėjo siekis suvienyti buvusios valstybės dalis. Lenkų kalba kartu su lenkų nacionaline kultūra buvo pagrindinis bajorų luomą integruojantis veiksnys. Be to, reikia pažymėti, kad lenkų kalba ir lenkų kultūra XIX a. Lietuvos ir Baltarusijos teritorijoje tapo vienu svarbiausių skiriamųjų luominių dvarininkijos požymių. Mokyklos, ypač vidurinės, vis didino šį bajorijos išskirtinumą. Tuo pačiu metu valstiečių socialinės sąmonės ir bendras visai Europai nacionalinio apsisprendimo brendimas formavo ir Lietuvoje poreikį mokytis lietuvių kalba, o vėliau brandino ir nacionalinės mokyklos idėją, kurios principus sudaro ne tik dėstymas gimtąja kalba, bet ir mokymo turinio pagrindimas konkrečios tautos nacionaline kultūra; auklėjimo uždaviniu tampa siekis parengti augančią kartą, kad ji tęstų kūrybinę veiklą savo nacionalinės kultūros naudai, todėl Lietuvoje liaudies švietimo srityje atsiranda neoficiali srovė ir atitinkamai iškeliami reikalavimai mokytojui. Tačiau ši neoficiali srovė neturėjo jokių materialių lėšų, nebuvo susijusi su mokyklų administravimo institucijomis, kad galėtų deramai parengti mokytojus. Parapinių mokyklų tinklas faktiškai liko toks pat, tačiau jose augo mokinių skaičius. Susidarė pagrindiniai mokyklų tipai. Vyravo vienklasė parapinė mokykla, kurios tikslas buvo išmokyti elementarių rašto ir skaitymo įgūdžių (ne visada), skaičiuoti (taip pat ne visada) ir katekizmo pagrindų. Mokslas trukdavo dvi tris žiemas. To paties buvo mokoma ir neoficialioje kaimo mokykloje, vadinamojoje namų mokykloje. Dviklasė mokykla, kurioje mokslas truko ketverius metus, apėmė dvi pirmąsias vidurinės mokyklos klases kartu su parengiamąja pakopa. Buvo ir dar vienas realinio profilio mokyklų tipas (Edukacinės komisijos praktinės žemdirbystės pakraipos mokyklos modelis), tačiau jis nepaplito.

XVIII a. uždarius seminariją mokytojų rengimas parapinėms mokykloms vyko stichiškai. Tik 1819 m. vėl pradėjo veikti tokia seminarija, ketverius metus rengusi mokytojus ir vargonininkus. Stojantieji į ją turėjo turėti pačias elementa-

riausias žinias. Mokslas vyko lenkų kalba; dėstyta rusų kalba, mokyta skaityti lotyniškai, bažnytinės slavų kalbos (unitų apeigų liturgijos pagrindu), aritmetikos, praktinės pakraipos elementarios geometrijos, higienos pradmenų ir pirmosios medicinos pagalbos, daržininkystės ir žemdirbystės, braižybos ir ūkinės statybos, dailyraščio, moralės pagrindų (per visus ketverius metus), Dievo įstatymo, bažnytinio giedojimo ir groti vargonais (visus ketverius metus). Iš pedagogikos dalykų buvo dėstomos mokytojo pareigos ir Lankasterio metodas. Mokytojo pareigos buvo dėstomos pažangaus lenkų pedagogo Edukacinės komisijos nario Gžegožo Piramovičiaus (Grzegorz Piramowicz) iniciatyva. Didelis keblumas buvo tai, kad sėkmingai mokytis groti vargonais galėjo tik muzikalūs jaunuoliai. Mokytojo ir vargonininko specialybių jungtis ne visada buvo rezultatyvi.

Mokymo lygis seminarijoje pagal to meto reikalavimus buvo gana aukštas, tačiau ir XVIII a., ir XIX a. pirmojoje pusėje seminarija nebuvo populiari tarp lietuvių. Ji buvo skirta Vilniaus mokslo apygardai, kurios gyventojų dauguma buvo slavai. Lietuvių lankomų mokyklų mokytojais dažniausiai dirbo iš tos pačios teritorijos kilę asmenys, o jų pasirengimas buvo įvairus: vieni – buvę vidurinių mokyklų įvairių klasių mokiniai, kiti – asmenys, nebaigę dvasinių seminarijų, treti – parapinių mokyklų mokslus išėję. Aukščiausias kvalifikacijas turėjo universiteto klausytojai ir dvasinių seminarijų auklėtiniai. Tipišką Vakarų Lietuvos mokytojų kvalifikacijos vaizdą teikia 1821 m. Šiaulių, Raseinių ir Upytės apskričių ataskaitos: iš 75 parapinių mokyklų mokytojų 24 buvo mokęsi vidurinėse mokyklose (ataskaitose nenurodoma, kiek klasių jie baigė), 1 atėjo iš antros klasės, 7 – iš trečios, 13 – iš ketvirtos, 7 – iš dvasinės seminarijos, 10 – kunigų, 5 – vargonininkai, 7 – neaišku, kur mokęsi, 1 – moteris (nenurodyta, kur mokėsi). Menkiausio išsilavinimo mokytojus turėjo kaimo mokyklos, kurias globojo valstiečiai. Tai dažniausiai buvo žmonės, nemokantys rašyti gimtąja kalba ir ne visada mokantys skaityti, bet turintys gyvenimo patirties.

Numalšinus 1831 m. sukilimą, mokytojų seminarija, kaip ir universitetas, buvo faktiškai uždaryta, oficialiai – „perkelta“ į Vitebską, kur visko buvo mokoma rusų kalba. Ją baigiantys kandidatai (1836 m.) laikė rusų ir lotynų kalbų, Rusijos ir visuotinės istorijos, dailyraščio, braižybos ir piešimo egzaminus. Pedagoginį išprusimą jie gaudavo mokydamiesi parapinėse mokyklose, kuriose buvo dirbama Lankasterio metodu. Be to, buvo mokomasi prancūzų ir vokiečių kalbų, muzikos, bet mokytojo darbas nebuvo siejamas su vargonininko profesija. Lietuviškų teritorijų gyventojai Vitebsko seminarijos nelankė. Baigusieji seminariją turėjo dirbti valstybinėse parapinėse mokyklose, kurios buvo steigia-

mos vietoje parapinių mokyklų prie bažnyčių. Vitebsko seminarijos absolventai nebuvo populiarūs Lietuvoje.

Nuo 1843 m. visuose Rusijos rajonuose pradėtos steigti Valstybės turtų ministerijos mokyklos. Jose turėjo dirbti mokytojai, parengti stačiatikių mokytojų seminarijose, tačiau Lietuvai buvo padaryta išimtis: kad gyventojai neboikotuotų tų mokyklų, jose galėjo mokytis ne tik valstiečių vaikai, o mokytojais galėjo dirbti ne tik stačiatikių dvasininkai.

Lietuvių kalbos pamokoms valdiškose mokyklose buvo skiriamos trys savaitinės pamokos, tačiau kadangi dauguma mokytojų lietuviškai nemokėjo, tai tos trys valandos buvo grynas formalumas. Pagrindinė mokyklos užduotis buvo išmokyti vaikus rusų kalbos. Mokymas ir auklėjimas neturėjo jokio ryšio su nacionaline lietuvių kultūra.

Esant tokioms sąlygoms, neišvengiamai daugėjo neoficialių mokyklų. Caro administracijos nekontroliuojamų privačių mokyklų veiklai apriboti nuo 1834 m. buvo nustatyta 250 rublių bauda mokytojams, neturintiems leidimo mokyti. Tuos leidimus gaudavo asmenys, išlaikę specialius egzaminus gimnazijose: pagrindinis kliuvinys buvo tai, kad mokytojai, mokslus ėję iki 1831 m., nepakankamai mokėjo rusų kalbą. Kadangi neoficialių mokyklų sektorius Vakarų Lietuvoje buvo gana didelis, tai šis nurodymas kėlė pavojų lietuviškų mokyklų gyvavimui. Žemaitijos bažnytinė vyresnybė kreipėsi į vyriausybę prašydama, kad būtų leista mokyti vaikus gimtąja kalba religinio auklėjimo tikslais. 1841 m. caro valdžia davė tokį leidimą, tačiau tik Telšių vyskupijai, kuri aprėpė Vakarų ir Šiaurės Lietuvą, išskyrus Suvalkų guberniją. Be to, buvo pareikalauta, kad mokyklose būtų dėstoma rusų kalba, o kapitula atsiskaitytų dėl mokyklų darbo Vidaus reikalų ministerijai. Taip caro valdžia įgijo tam tikrą neoficialių mokyklų kontrolę ir įpareigojo, kad jose būtų dėstoma rusų kalba, o katalikų dvasininkija vėl gavo teisę valdyti mokyklas; kartu buvo įteisinta pirmosios mokymo pakopos veikla lietuvių kalba. Nuo 1850 m. vyskupu tapo lietuvių rašytojas Motiejus Valančius. Jo pastangomis 1854 m. mokyklų skaičius pakilo iki 197 (jose mokėsi 5 910 mokinių), o valdiškų mokyklų 1856 m. Kauno gubernijoje buvo 43 (su 1 426 mokinių). Dalis mokyklų laikėsi visuomeniniais pagrindais, nes vyskupas M. Valančius reikalavo iš savo dvasinių pavaldinių rūpintis jomis ir moraliniu, ir materialiniu požiūriu. Specialiam mokytojų rengimui lėšų nebuvo. Apie 1860 m., pačiu lietuvių kultūrinio pakilimo metu, buvo iškelta mintis įsteigti elementarių-jų mokyklų mokytojų seminariją, bet reakcijos laikotarpiu numalšinus 1863 m. sukilimą tokią idėją įgyvendinti buvo neįmanoma. Tokių ne valdiškų mokyklų,

vadinamų „valančinėmis“, mokytojų pasirengimo lygis buvo kuo įvairiausias, kaip ir mokytojų, dirbusių parapinėse ir kaimo mokyklose iki 1831 m. sukilimo.

Iki 1831 m. pagal Edukacinės komisijos nuostatus vidurinių mokyklų mokytojai buvo rengiami seminarijoje, kandidatai į mokytojus – universitete. Mokytojai vienuoliai pradėjo derintis prie universiteto reikalavimų – savo pasirengimą mokytojauti pradėjo tobulinti universitete.

Po 1831 m. Lietuvoje pilnų vidurinių mokyklų skaičius buvo sumažintas, kartu suardytas perimamumas tarp bajorų lankomų apskritinių šešiamečių mokyklų ir gimnazijų. Uždarius Vilniaus universitetą neliko institucijos, rengiančios mokytojus vidurinio mokslo pakopos mokykloms. Padėčiai pagerinti buvo įsteigta 14 stipendijų studijuojantiesiems Rusijos universitetuose, nors juose mokėsi pakankamai jaunuolių. Tačiau ir tos vietos ne visos buvo užimtos. Slaptu 1852 07 19 aplinkraščiu Švietimo ministerija nurodė vietos administracijai, kad įvairi mokytojų kadrų nacionalinė sudėtis neskatina *kurti santarvės*. Stiprėjo tendencija neleisti dirbti mokytojais vietinės kilmės asmenims, o numalšinus 1863 m. sukilimą ši nuostata tapo neskelbtu įstatymu.

Kitaip buvo ugdomos mokytojos. Edukacinė komisija pateikė idealųjį parapinės mokyklos modelį: berniukai ir mergaitės turėjo būti mokomi atskirai, atitinkamai mokytojai turėjo būti vyrai ir moterys. Tačiau tokių mokyklų buvo maža, o pradinio mokymo pakopos liaudžiai skirtų mokyklų mokytojų moterų rengimu niekas nesirūpino. Esama žinių apie mokytojas, mokiusias berniukus, bet tai buvo moterys savamokslės, mokiusios vaikus kaimuose, namuose. 1808 m. Lietuvoje buvo 17 mergaičių pensionų (550 mokinių), kuriuose mokė 51 mokytojas. 1844–1860 m. tokių pensionų buvo 19–20. Kai kurie iš jų turėjo teisę ugdyti namų ir pensionų mokytojas. Tokiomis mokytojomis buvo galima tapti ir išlaikius kalbos, aritmetikos, istorijos, geografijos ir tikybos egzaminus prie gimnazijų. Kadangi mokslas pensionuose buvo gana brangus, juose daugiausiai mokėsi dvarininkų ir miestiečių luomų mergaitės. Tarp kvalifikuotų mokytojų nebuvo iš liaudies kilusiųjų.

Kitokia buvo mokytojų vyrų socialinė sudėtis. Tarp jų vyravo bežemiai ir neturtingi bajorai, bet buvo kilusių ir iš valstiečių, ypač Vakarų Lietuvoje. Dauguma jų dėl materialinės padėties neturėjo galimybių baigti mokyklos, dalis buvo priversti dirbti mokytojais įvairaus tipo pradinėse mokyklose. Tai teikia galimybę vertinti mokytojų pasirengimą kitu požiūriu: kiek mokytojai galėjo skatinti liaudies masių socialinę ir nacionalinę savimonę ir ją aktyvinti. Auklėjimas šia kryptimi galimas, jei išlaikomas stiprus ryšys su tautos kultūros tradicijomis. Lenki-

jos ir Lietuvos Valstybės teritorijoje feodalizmo laikotarpiu nesusiformavo stipri savita trečiojo luomo – miestiečių – kultūra. Todėl feodalizmo krizės laikotarpiu dauguma asmenų, kilusių iš žemutinių sluoksnių, įgijusių kokį nors išsilavinimą, tolo nuo savo sluoksnio, stengdamiesi prisišlieti prie kilmingųjų kultūros, o šią smarkiai veikė nacionalinė lenkų kultūra. Tačiau dar Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kilmingieji jautė kultūrų skirtumus, o išsilavinę valstiečiai, neturtingieji bajorai ir net vidutiniai Vakarų Lietuvos bajorai tą skirtumą jautė gana stipriai. XIX a. buržuazinių nacionalinių judėjimų laikotarpiu vis labiau plito idėja, kad liaudies masės yra savaiminiai nacionalinių bruožų saugotojai.

Visi šie vėjai mažai atsispindėjo mokyklų programose, o pradinių mokyklų mokytojų rengimo turinyje visai nebuvo juntami. XIX a. ne tiek mokymo poveikis, kiek kiti veiksniai, tarp jų ir inteligentijos bei mokytojų iš žemutinių sluoksnių atsiradimas, mažino socialinį ir kultūrinį atitolimą nuo liaudies masių. Inteligentai ir mokytojai stojosi į pozicijas, artimesnes tautai, kryptingai įsitraukė į kūrybinę intelektualinę ir visuomeninę veiklą. Kai kurie vidurinių mokyklų mokytojai, o kartais ir pradinių (Laurynas Ivinskis), rašė vadovėlius, knygas liaudžiai lietuvių kalba, kovojo dėl lietuvių kalbos teisių, taip pat su socialiniu bei nacionaliniu inteligentijos nutolimu nuo liaudies, su susvetimėjimu. Tačiau tame judėjime tuo metu mokytojai dalyvavo dar neorganizuotai.

Literatūra

M. Lukšienė, Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, Kaunas, 1970.

Г. Забулис, Вилънюсский университет и история Литвы, Вилънюс, 1979.

Vilniaus universiteto istorija 1579–1803, Vilnius, 1976.

J. Lebedys, Lituanistikos barai, Vilnius, 1972, t. 1.

E. Ulčinaitė, Necessaria est lingua lituanica, Kultūros barai, 1978, nr. 7.

I. Lukšaitė, Lietuvių kalba reformaciniame judėjime XVII a., Acta historica lituanica, t. 5, Vilnius, 1970.

Straipsnis pavadinimu Подготовка учителей в Литве в период кризиса феодализма *skelbtas leidinyje* Проблемы подготовки учителей в истории развития народного образования в Прибалтике, Рига, 1981, *p. 34–48. Į lietuvių kalbą išvertė Ingė Lukšaitė.*

❖❖❖

Edukacinė komisija

◇◇◇

Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis

Edukacinė komisija yra Šviečiamojo (Apšvietos) amžiaus pedagoginės minties kūdikis, išaugęs to laikotarpio idėjų atmosferoje. Maitino ją ir savojo krašto laimėjimai, ir Vakarų Europos šios srities idėjos. Trumpai apibūdinti šio amžiaus pagrindines švietimo tendencijas būtų galima taip: siekiama švietimą suvalstybinti ir sekuliarizuoti (supasaulietinti), sutautinti ir padaryti visuotinį.

Edukacinės komisijos istoriografijoje ypač daug dėmesio buvo ir yra skiriama nagrinėti Edukacinės komisijos atsiradimo dirvą pačioje luominėje Respublikoje [Abiejų Tautų Respublikoje, Lenkijos ir Lietuvos Valstybėje, Žečpospolitoje]. Nemažai nagrinėti ir ryšiai su bendru visai Europai pedagoginių minčių kontekstu, vis dėlto labiau pabrėžiant vietos sąlygų poveikį (Antonis Karboviakas (Antoni Karbowiak), Hana Pohoska (Hanna Pohoska), Stanislovas Kotas (Stanisław Kot), Lukašas Kurdybacha (Łukasz Kurdybacha), Stanislovas Tyncas (Stanisław Tync), Bogdanas Suchodolskis (Bogdan Suchodolski) ir kt.)[1]. Plačiai ir išsamiai lenkų istoriografijoje nušviečiama Edukacinės komisijos reikšmė lenkų kultūrai, ypač lenkų nacionalinės savimonės augimui ir stiprėjimui.

Lietuvių istoriografijoje tik pastaruoju metu imta plačiau domėtis šio laikotarpio švietimo sistemos paliktais pėdsakais lietuvių nacionalinėje kultūroje. Tarpukario lietuvių istorikai skyrė palyginti nedaug dėmesio Edukacinei komisijai. Jiems rūpėjo nustatyti komisijos vietą bendrame Lietuvos ir Lenkijos Valstybės administraciniame aparate, atsižvelgiant į jos santykį su Lietuvos valstybingumu, taip pat jos požiūrį į lietuvių kalbą[2]. Lietuvių tarybinėje istoriografijoje jau dedami pagrindai plačiau ir iš kitų ideologinių pozicijų vertinti bei

---

[1] A. Karbowiak, Pedagogika Komisyi Edukacyi Narodowej w świetle systemów pedagogicznych XVIII w., Przewodnik naukowy i literacki, Rocznik XXXV, Lwów, 1907; H. Pohoska, S. Kot, Historja wychowania, Kraków, 1924; B. Suchodolski, Trzy pedagogiki, Warszawa, 1970.

[2] A. Šapoka, Lietuva ir Lenkija po 1569 metų, Kaunas, 1938; J. Gvildys, Edukacinės komisijos švietimo darbai Lietuvoje, Židinys, t. 13, Nr. 5–7 (76–77), 1931, p. 478–494.

nušviesti Edukacinės komisijos veiklą ir jos palikimą Lietuvoje[3]. Tai tik darbo pradžia. Dar lieka neištirtos specifinės Lietuvos kultūrinės sąlygos prieš Edukacinės komisijos sukūrimą, nenagrinėta ir neapibendrinta, nenustatyta, kiek ir kaip to laikotarpio mokyklų sistema bei joje gyvavusios pedagogikos koncepcijos veikė mūsų nacionalinės kultūros raidą, jos atskirų elementų plėtojimąsi. O juk kultūros vystymesi atskiri veiksniai ne visada lemia tų pačių reiškinių pasirodymą. Kultūros reiškinių tarpusavio ryšiai dažnai nėra vienareikšmiai. Lietuvių tarybinėje istoriografijoje palyginti plačiausiai iš feodalizmo irimo laikotarpio yra tyrinėti ekonominiai ir socialiniai santykiai bei reiškiniai, o iš kultūros srities – literatūriniai. To meto žmogaus formavimo, t. y. pedagoginiai, idealai, realios žmogų formuojančios aplinkos sąlygos ir tarpusavio ryšys tarp viena ir kita dar mūsų labai mažai liesti ir laukia tyrinėtojų.

Pedagoginė aplinka. Kurios nors epochos pedagogikoje ar kurios nors pedagogikos kryptyje gali būti akcentuojamas jaunosios kartos paruošimas gyvenimui, t. y. ieškojimas, kaip geriausia jaunimui prisitaikyti prie gyvenimo sąlygų; gali būti dėmesys sutelktas į asmenybės tobulinimą – formavimą tam tikram idealui, t. y. į prisitaikymą prie tam tikros ideologijos; pagaliau gali būti siekiama keisti ir formuoti patį gyvenimą per tam tikra kryptimi formuojamą asmenybę. Šį atvejį turbūt turime iš dalies prieš akis, kai žiūrime į Edukacinę komisiją. Šis požiūris būdingas Šviečiamajai epochai, dėl šito bruožo – tikėjimo švietimu kaip vaistu nuo visokių visuomenės negalavimų – pats laikotarpis vadinamas „Šviečiamuoju“ („Apšvietos“). Todėl tuo metu buvo plačiai susidomėta pedagogika ir jai skirta didelė reikšmė gyvenime.

Visa tai nebuvo svetima XVIII a. antrosios pusės Lietuvos ir Lenkijos visuomenei. Tačiau tai išbandyti atsirado proga, susidarius ypatingai situacijai. Luominė Respublika buvo atsidūrusi ant savo egzistencijos bedugnės krašto. Vidiniai prieštaravimai ją buvo taip nualinę, kad kaimynės valstybės laisvai ki-

---

[3] Vilniaus universitetas, Vilnius, 1967; A. Šidlauskas, Švietimas Lietuvoje XVIII a. pabaigoje, Vilnius, 1962, mokslo kandidato disertacijos rankraštis, LMAB RS, f. 26-1199; A. Šidlauskas, Mokyklų reforma Lietuvoje XVIII a. pabaigoje, Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, Serija A, nr. 2(13), 1962, p. 37–57; A. Šidlauskas, Pradinis mokymas Lietuvoje XVIII a. paskutiniame ketvirtyje, Tarybinė mokykla, 1962, nr. 6; A. Šidlauskas, Kova dėl gamtos mokslų įvedimo Lietuvos mokyklose XVIII a. pabaigoje, Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai, Serija A, nr. 2(11); p. 133–143; A. Šidlauskas, Tiksliųjų ir gamtos mokslų vadovėliai Lietuvos mokyklos XVIII a. pabaigoje, Bibliotekininkystė ir bibliografija, t. 3, 1964; A. Šidlauskas, Vidurinės mokyklos Lietuvoje XVIII a. pabaigoje, Iš lietuvių kultūros istorijos, Vilnius, 1964, p. 123–132; M. Lukšienė, Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, Kaunas, 1970.

šosi į Respublikos vidaus gyvenimą ir diktavo jai vidaus bei užsienio politiką. Šitokiomis aplinkybėmis šviesesnioji visuomenės dalis XVIII a. antrojoje pusėje ėmė svarstyti būdus kraštui iš sunkios padėties išsigelbėti. Bajoriškas parlamentarizmas, toks specifiškas šios valstybės pagrindas, sudarė sąlygas tiems svarstymams išsiplėsti ir apimti plačius bajorų sluoksnius. Tuo metu ne kartą iškilo mintis, kad švietimas šiuo atveju gali būti didelė parama, gelbstint valstybę nuo pražūties. Tuoj po pirmojo valstybės padalinimo, kuris sukrėtė išlavintuosius protus, šviesesnioji visuomenės dalis ėmė svarstyti kelis projektus kraštui iš padėties išgelbėti. Viena svarbiausių buvo mokyklų reforma. Tuo metu 1773 07 21 popiežius breve sustabdė jėzuitų ordino veikimą. O šios vienuolijos rankose buvo didžioji vidurinių mokyklų dalis Lietuvoje ir Lenkijoje, be to, ir vienintelė Lietuvos aukštoji mokykla.

Jėzuitų ordinui buvo uždrausta veikti 1759 m. Portugalijoje, 1772 m. – Prancūzijoje, 1773 m. – Austrijoje, tais pačiais metais ir Lenkijos ir Lietuvos Valstybėje, tačiau Rusijos caras Pavelas I po pirmojo padalinimo užimtose žemėse jėzuitams leido veikti.

Jėzuitai turėjo didelius turtus krašte. Pats ordinas pagrindiniu savo tikslu laikė mokymą ir per jį siekė įtakos to meto valstybėse. Ir tai jis daugelyje kraštų buvo pasiekęs. Gerai suorganizuotos su tiems laikams gerai parengtais mokytojais jėzuitų mokyklos buvo populiarios net ir tarp nekatalikų. Visur ten, kur jie turėjo platų mokyklų tinklą, sustabdžius jų veiklą, reikėjo skubiai spręsti, kaip tvarkyti švietimą. XVIII a. pedagoginių koncepcijų, teorijų ir švietimo pertvarkymo projektų buvo daug ir įvairių – juk ne veltui laikotarpis vadinamas Šviečiamuoju amžiumi. Uždarius jėzuitų mokyklas ir daugelyje vietų likus dideliems jų turtams, susidarė proga visai naujai pertvarkyti švietimą ir pagaliau įgyvendinti šviesiųjų galvų amžiaus svajones. Visų pirma naudotasi reta proga ir stengtasi švietimą suvalstybinti, centralizuoti. Bažnyčia daugeliu atvejų palikta švietimo reikalus tvarkyti, bet valstybei skiriamas vadovaujantis vaidmuo.

Jėzuitai mažai kreipė dėmesio į liaudies švietimą, jiems rūpėjo tik aukštesnieji visuomenės sluoksniai, per kuriuos jie galėtų valdyti. Šviečiamajame amžiuje, kada formavosi buržuazijos ideologija ir gimė ne viena idėja, jau net pranokusi tą ideologiją, buvo pareikšta nemaža minčių ir dėl pradinės liaudžiai skiriamos mokyklos. Atsiradus lėšų, buvo galima projektuoti, kad valstybė apimtų visas mokyklų pakopas. Pagaliau šia proga buvo stengiamasi sumoderninti patį mokymo turinį, vienur daugiau, kitur mažiau jį pakreipiant realine kryptimi, stiprinant taip pat gimtosios kalbos pozicijas.

Prancūzijoje buvo pasiūlytas ne vienas švietimo sistemos projektas, tačiau nė vienas ilgesniam laikui neįsigalėjo. Vis dėlto to meto Prancūzija buvo visos Europos sekama ir mintys iš jos plačiau pasklisdavo. Tuojau, jėzuitus panaikinus, teisininkas Lui Renė de Karadė Lašalotė (Louis-René de Caradeuc La Chalotais, 1701–1785) išleido „Jaunimo nacionalinio auklėjimo ir mokymo bruožus“ („Essai d'éducation nationale ou Plan d'études pour la jeunesse“, 1763). Remdamasis Etjeno Bono de Kondijako (Étienne Bonnot de Condillac) ir Žano Žako Ruso (Jean-Jacques Rousseau) kai kuriomis idėjomis, jis skelbė, kad mokyklos uždavinys – paruošti valstybei gerus piliečius, todėl švietimas turi būti valstybinis ir tautinis. Jis turi būti taip pat pasaulietinis, todėl negalima apsiriboti vien mokytojais vienuoliais, o kur kas geriau tą darbą gali dirbti pasauliečiai mokytojai. L. R. Lašalotė pirmiausia rūpėjo nuodugniai parodyti neigiamąsias vienuolynų mokymo ir auklėjimo puses.

1768 m. Bartolomėjus Rolanas (Barthélemy-Gabriel Rolland d' Erceville, 1734–1794), Paryžiaus parlamento (tuo metu parlamentais vadintos Prancūzijoje teismo ir administracijos įstaigos) pirmininkas, pateikė savo Auklėjimo planą (Plan d'éducation), kuriame siūlė vientisą švietimo sistemą. Visos valstybės mokyklos turi būti pavaldžios universitetams, kurie rengtų mokytojus, programas ir vadovėlius, taip pat nurodytų mokymo metodus. Universitetai rengtų ilgainiui pasauliečius mokytojus. Paryžiaus universitetas, kaip pirmasis visoje šalyje, turi turėti aukščiausią valdžią kitoms aukštosioms mokykloms. Visi valstybės gyventojai lanko mokyklas pagal savo luomą. Kiekvienai vidurinei mokyklai paskiriama tam tikra teritorija, kurioje žemesniosios mokyklos (pradinės ir pensionai) turi gauti leidimą veikti. B. Rolano planą buvo bandyta įvesti didelėje Prancūzijos dalyje, tačiau jis netapo visos valstybės švietimo pagrindu. 1772 m. buvo panaikinti parlamentai ir kartu vėl buvo įvairiai projektuojama pertvarkyti mokyklas. Prasidėjus Prancūzijos buržuazinei revoliucijai, buvo pasiūlyta ir radikalių švietimo reformų. Plačiai nuskambėjo, tiesa, nuosaikesnis tarp kitų, Antuano de Kondorsė (Antoine de Condorcet, 1743–1794) švietimo sistemos sumanymas (1792), kuriuo reikalaujama visuotinio, privalomo ir nemokamo mokslo, tačiau jis nebegalėjo turėti tiesioginio ryšio su Edukacine komisija, kuri tuo laikotarpiu jau baigė savo veiklos dienas.

Austrijoje dar nepanaikinus jėzuitų ordino 1760 m. jau buvo įkurta Dvaro švietimo komisija vidurinėms mokykloms tvarkyti, o 1771 m. visu švietimu jau ima rūpintis valstybė, anaiptol nenušalindama Bažnyčios.

Portugalijoje panaikinus jėzuitų vienuoliją sudarytai Aukščiausiajai švietimo tarybai vadovauti buvo paskirtas universiteto rektorius[4].

Vokietijoje žinomas pedagogas Johanas Bernhardas Bazedovas (Johann Bernhard Basedow) 1770 m. reikalavo, kad švietimas būtų pavestas tvarkyti *Moralinei arba edukacinei kolegijai*[5]. Nekatalikiškuose kraštuose švietimo pertvarka vyko panašiai: valstybė stengėsi perimti visų piliečių auklėjimą į savo rankas ir kartu pertvarkyti mokyklas naujais pagrindais, atitinkančiais naujus gamybinius santykius ir naujus išsilavinimo lygio bei pobūdžio poreikius. 1765 m. Prūsijos imperija perorganizavo pradines mokyklas pagal Johano Ignaco Felbigerio (Johann Ignaz Felbiger) projektą, formaliai įsivesdama privalomąjį mokymą. Tas pats J. I. Felbigeris buvo pakviestas sutvarkyti pradines mokyklas Austrijoje. Jo mintimis naudojosi ir Edukacinės komisijos švietimo reformatoriai[6].

Taigi Edukacinei komisijai Respublikoje kuriantis, švietimo suvalstybinimo ir sutautinimo mintis jau buvo įgavusi konkrečias formas, Europoje buvo bandoma įgyvendinti švietimo sistemas, kurios apimtų visas mokyklų pakopas.

Išsilavinusioji Lietuvos ir Lenkijos visuomenė daugiau ar mažiau buvo susipažinusi su visomis tomis paminėtomis pedagoginėmis idėjomis ar bandymais. Pagaliau ta pačia kryptimi, tik gal nuosaikesnėmis formomis, panašios brendo mintys ir vietoje. Lenkų istoriografija ypač daug dėmesio skiria Edukacinės komisijos pirmtakui Stanislovui Konarskiui (Stanisław Konarski), kuris XVIII a. viduryje reformavo naujais pagrindais pijorų laikomas vidurines mokyklas Respublikoje. Visų pirma S. Konarskis siekė iš nuopuolio pakelti bajorišką valstybę, perauklėdamas pačią bajorijos viršūnę – aristokratiją. Kaip ir jėzuitams, liaudies švietimas jam nerūpėjo. Jo įkurtoje Varšuvos aristokratijai „Collegium Nobilium“ daugiausia dėmesio skiriama išugdyti pirmiausia valstybės pilietį ir patriotą, sugebantį aktyviai dalyvauti Respublikos viešajame gyvenime ir sąmoningai jį formuoti. Palikdamas humanitarinį mokymo turinį, S. Konarskis jį sumodernino: sumažintas laikas lotynų kalbai, o daugiau dėmesio skirta lenkų kalbai, įvesta naujovė – mokyti prancūzų ir vokiečių kalbų, palyginti plačiai mokyta istorijos, ypač savo krašto, geografijos, politikos ir teisės, matematikos ir fizikos žinių buvo teikiama nedaug, o gamtos visai neliesta. Filosofijos kurse

---

[4] A. Karbowiak, Pedagogika Komisyi Edukacyi Narodowej w świetle systemów pedagogicznych XVIII wieku, Przewodnik naukowy i literacki, Rocznik XXXV, Lwów, 1907, p. 220.

[5] Ten pat, p. 221.

[6] T. Mizia, Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, p. 19.

mokiniai buvo supažindinami su Renė Dekarto (René Descartes) ir sensualistų mintimis. Pats dėstymo būdas turėjo būti nebe scholastinis, remtis nebe tiek atmintimi, o naudoti vaizdumo priemones (lotynų kalbos mokyta iš Jano Amoso Komenskio (Jan Amos Komenský, Comenius) „Orbis pictus"), plėtoti mąstymą. To paties S. Konarskio sudarytuose visuose pijorų vidurinėms mokykloms-kolegijoms nuostatuose (1754–1755) naujovės įvedamos gerokai atsargiau, bet ir jos kėlė abejonių prie senosios mokyklos pripratusiems žmonėms, ir Lietuvos pijorai dešimt metų nenorėjo pradėti dirbti pagal naujuosius nuostatus[7].

S. Konarskį palaikė karalius Stanislovas Augustas. Pijorai greitai išpopuliarėjo tarp šviesesniųjų bajorų. Jėzuitai negalėjo ir nenorėjo atsilikti ir ėmėsi taip pat moderninti savąsias mokyklas[8]. O susipažinusių su naujomis pedagogikos kryptimis žmonių jėzuitams netrūko. Taigi antrojoje XVIII a. pusėje buvo nemaža galvojama pedagoginiais klausimais ir kai kas bandoma keisti – mokykla buvo pastebimai atsilikusi nuo gyvenimo reikalavimų. Šitokioje atmosferoje 1773 m. buvo sukurta Respublikoje valstybinė švietimo tvarkymo institucija viena Lietuvai ir Lenkijai, pirmą kartą sulaužant nusistovėjusią nuo Liublino unijos (1569 m.) tvarką turėti atskiras vykdomosios valdžios institucijas Lenkijai ir Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei. Tai buvo aiškus vis stiprėjančios Lenkijoje tendencijos panaikinti visus Lietuvos dar likusius valstybingumo bruožus laimėjimas. Ši tendencija bus būdinga visai Edukacinės komisijos veiklai. Ji labai ryškiai bus akcentuojama, priimant seime 1791 m. gegužės 3 d. Konstituciją.

Mokyklų administracijos sandara. Organizavimosi metu Edukacinė komisija, karaliaus globojama, buvo sudaryta iš aštuonių komisarų, po keturis Lietuvai ir Lenkijai. Ligi 1776 m. jos pirmininku buvo Vilniaus vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (Ignacy Jakub Massalski). Daugelis komisarų buvo gerai susipažinę su savo epochos kultūriniais laimėjimais, tarp jų ir su naujausiomis pedagogikos idėjomis. I. Masalskis ir Joachimas Chreptavičius (Joachim Chreptowicz) ypač pritarė fiziokratų (Fransua Kenė (François Quesnay)) ekonomikos ir kultūros teorijai (Vilniaus vyskupas buvo pasikvietęs į Lietuvą vieną iš fiziokratų veikėjų Nikola Bodo (Nicolas Baudeau, 1730–1792), o kiek vėliau pačioje Edukacinėje komisijoje sekretoriumi dirbo fiziokratas Pjeras Diuponas de Nemuras (Pierre Samuel du Pont de Nemours, 1739–1817).

---

[7] Apie S. Konarskio reformas žr. S. Kot, Historja wychowania, Kraków, 1924, p. 321–340.

[8] S. Bednarski, Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce, Kraków, 1933.

Ekonominė fiziokratų teorija, iškėlusi ypatingą žemės darbo, kaip pagrindinės gamybos formos, vertę, kartu reikalavo duoti žemdirbiui tam tikrą daugiausiai praktinių žinių kiekį, kad jo darbas būtų našesnis. Tatai žadino susidomėti liaudies švietimu kaip ekonominiu klausimu ir visuomenininkus-politikus, o ne pedagogus. Fiziokratiškasis požiūris buvo itin būdingas Edukacinei komisijai.

Edukacinė komisija tvarkėsi palyginti autonomiškai: nuo 1776 m. ji kas dveji metai turėjo pateikti seimui tvirtinti savo biudžetą, atsiskaitydavo seimui, tačiau komisarus (nuo 1776 m. jų buvo 12) skirti turėjo karalius, – jie nebuvo renkami. Itin silpnas vykdomasis valstybės aparatas, be to, dezorganizacija valstybės viduje trukdė tiksliai ir kruopščiai perimti jėzuitų turtus ir išlaikyti juos visus švietimo reikalams. Daugybė jų ištirpo didikų rankose, neišskiriant nė pačių komisijos komisarų. Tai buvo iš viso plataus masto korupcijos laikotarpis.

Reformuoto švietimo administracinio pastato viršūnėje buvo pati Edukacinė komisija; jai tiesiogiai pavaldūs du universitetai, pavadinti pagal dvi susijungusias valstybes Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiąja mokykla Vilniuje ir Lenkijos Karalystės vyriausiąja mokykla Krokuvoje; vyriausiosioms mokykloms pavaldžios vidurinės mokyklos, kurios sudarė dvi hierarchijos pakopas: apygardinės po vieną apygardoje (7 metų, bet 6 klasių) ir apygardėlinės (paapygardinės) po vieną ar daugiau apskrityje (6 metų, bet 3 klasių), – abiejose programos skyrėsi nedaug: pradinės mokyklos, vadinamos parapinėmis, turėjo būti pavaldžios per apygardėlines apygardinių rektoriams, tačiau būdamos finansiškai priklausomos ar nuo parapijos klebono, ar tiesiog nuo pačių parapijiečių, jos labiau klausė Bažnyčios kaip tiesioginės pasaulietinės savo valdžios. Tiesioginis perimamumas buvo tarp vidurinės ir aukštosios mokyklos, o parapinės, nors formaliai neatskirtos, vis dėlto faktiškai nerengdavo tiek, kad būtų galima tiesiog stoti į vidurinę. Pagal visą švietimo sandarą šią mokyklų sistemą būtų galima vadinti universitetine. Tokią matėme Prancūzijoje B. Rolano pasiūlytą sistemą, tokia pat buvo ir Rusijoje XIX a. pirmajame ketvirtyje.

Panašiu atveju aukštoji mokykla turi ne tik uždavinį kurti mokslą ir pedagoginį – mokyti, bet ir administracinį – tvarkyti ir prižiūrėti krašto mokyklas. Kol mokyklų tinklas nėra platus, aukštosios mokyklos vadovavimas švietimui turi daug teigiamybių: paprastai universitete susibūrusi krašto intelektualinė viršūnė, kuri gali kvalifikuočiausiai tvarkyti švietimo reikalus; glaudus kontaktas tarp aukštosios mokyklos ir žemesniosios mokyklų pakopos sudaro sąlygas kvalifikuotai kontroliuoti mokymo turinį bei auklėjimą ir taip kelti mokyklų lygį; įtraukia pačią aukštąją mokyklą plačiai kultūrinei bei visuomeninei veiklai, ugdo

visuomeninę jos atsakomybę, neleidžia atitrūkti mokslui nuo opiųjų gyvenimo klausimų. Teigiama ir tai, kad mokytojus rengia ta pati institucija, kuri tiesiogiai tvarko švietimą, – teoriškai sudaro sąlygas čia pat koreguoti ir patį mokymo procesą, ir vieną iš to proceso vykdytojų – mokytoją. Ypač palanki buvo universitetinė sistema, žengiant ryžtingą žingsnį nuo scholastinio mokymo turinio į naujovišką, kuriame daug dėmesio skiriama mąstymui, taip pat ir patirčiai. Lietuvos aukštoji mokykla tik 1781 m. oficialiai persitvarkė naujais pagrindais. Faktiškai persitvarkymas vyko iki pat amžiaus pabaigos. Mokytojų pasirengimas nauja kryptimi taip pat negalėjo staigiai persilaužti. Taigi reikėjo nuolatinių ilgamečių pastangų pasukti visą švietimą naujomis vėžėmis.

Būtų klaidinga perkelti mūsų dienų trijų lygių mokyklos sistemos sąvoką į anuos laikus. Tiesa, jau J. A. Komenskis reikalavo, kad pradinę mokyklą lankytų visi visų luomų vaikai. Edukacinės komisijos svarstymuose ši mintis tik praslysta. Dažniausiai, kai kalbama apie pradinę parapinę mokyklą, turima galvoje valstiečiams ir miestiečiams skiriamą mokyklą, vadinasi, dar neišsivaduojama iš luominės švietimo sampratos. Tai pažymėta ir Edukacinės komisijos nuostatų skyriuje apie parapines mokyklas, kur sakoma, kad jos skiriamos liaudžiai[9]. Tačiau jokių formalių luominių ar turtinių barjerų tarp mokyklų nedaroma ir jokių draudimų stoti žemesniojo luomo jaunimui į visų pakopų mokyklas nebuvo. Vidurinėse mokyklose, kaip ir prieš reformą, mokslas nemokamas. Žinoma, visas dėmesys skiriamas bajorų jaunimui, į jį kreipiamasi ir nuostatų įžangoje. Ir čia Edukacinė komisija nori pirmiausia panaikinti susidariusią nelygybę tarp bajorijos, pabrėžtinai siekdama, kad visas bajorų jaunimas *be įžeidžiančio auklėjimo atskiruose konviktuose*[10], t. y. specialiai aristokratijai skiriamuose, mūsiškai tariant, internatuose, būtų vienodai mokomas ir auklėjamas. Tam skiriamos viešosios lėšos ir tam pačiam reikalui – kad ir neturtingas bajoras galėtų mokytis – kuriami konviktai neturtingiems šlėktoms[11]. Kreipiamasi į tautos (šiuo kartu tai lygu bajorijos) jaunimą, kad jis visas eitų mokytis į viešąsias mokyklas. Kitaip sakant, kad jis būtų auklėjamas valstybės laikomose mokyklose. Šiuo atžvilgiu Edukacinė komisija nedarė jokių nuolaidų – įstatymu buvo uždrausta egzistuoti privačioms vidurinėms bei aukštosioms mokykloms; pradinio tipo ir mergaičių pensionai turėjo gauti leidimą veikti iš švietimui vadovaujančių institucijų. Švietimas tapo ne privatus kiekvieno reikalas, o viešas visos visuome-

[9] Komisja Edukacji Narodowej, Zebrał i opracował Stanisław Tync, Wrocław, 1954, p. 783.

[10] Ten pat, p. 572.

[11] Ten pat.

nės dalykas. Tai Švietiamosios epochos laimėjimas, tai naujos visuomenės formacijos reiškinys. Edukacinė komisija šiuo atžvilgiu Europoje varė naujovišką vagą, nors dar turėdama ir senųjų, feodalizmui būdingų bruožų (luomiškumo). Kaip nusako šių dienų lenkų pedagogikos tyrinėtojas Bogdanas Suchodolskis (Bogdan Suchodolski), ji buvo *pirmasis bandymas susikurti centrinę švietimo administraciją feodalinėje valstybėje*, o *visų pirma – ir kaip tik tuo atžvilgiu ji pralenkė vėlesniąsias ministerijas – ji buvo autoritetinga švietimo reformos institucija*.[12]

Faktiškai tas centralizmas nebuvo toks besąlygiškas. Trūkstant ir lėšų, ir pasauliečių mokytojų, iš dalies taikantis ir prie konservatyvių bajorijos tradicijų, nemaža dalis vidurinių mokyklų liko įvairių vienuolijų rankose. Jos turėjo laikytis Edukacinės komisijos nustatytų mokymo bei auklėjimo programų ir atsiskaityti universitetui – Vyriausiajai mokyklai. Ši mokyklų dalis klausė iš tikrųjų dviejų valdžių: Edukacinės komisijos ir savo vienuolijos. Bemaž visą laiką vyko tarp tų dviejų institucijų vienokia ar kitokia trintis. Tik dalis mokyklų buvo pasaulietinės ir priklausė vien tik valstybės švietimo vadovybei – tai vadinamosios akademinės mokyklos. Iš pažiūros naujoji mokyklų sistema ne taip labai skyrėsi nuo senosios: tie patys trys mokyklų tipai, kurių pirmasis, parapinė mokykla, su kolegijomis nesusieta. Vidurinė mokykla, kolegija, ypač jėzuitų mažoji kolegija, buvo panaši į apygardinę, nes turėjo penkias klases, kurių dvi būdavo po dvejus metus. Skyrėsi mokymo turinys ir auklėjimo kryptis, nors patys jėzuitai jau buvo įvedę naujovių. Kai kurie jų autoriai, kaip antai Karolis Virvičius (Karol Wyrwicz, gimęs 1717 m. Breslaujos apskr., lankęsis Olandijoje, Prancūzijoje, Vokietijoje [miręs 1793])[13], geografijos vadovėlyje („Geografia powszechna czasów teraźniejszych", 1770) taikliai kritikavo to meto Lenkijos ir Lietuvos gyvenimo ydas, parodydamas nemaža politinio įžvalgumo[14]. Iš jėzuitų tarpo išėjo ir kai kurie žymieji Edukacinės komisijos laikų veikėjai, kaip Gžegožas Piramovičius (Grzegorz Piramowicz) ir Martynas Počobutas-Odlianickis (Marcin Poczobutt-Odlanicki). Savo ruožtu visa ši švietimo reforma buvo dar itin bajoriška ir todėl suprantamas glaudus jos ryšys su senąja sistema. Ja siekta paspartinti kilmingųjų luomo prisitaikymą prie besikeičiančių ekonominių ir kartu socialinių bei kultūrinių santykių ir sąlygų.

---

[12] Bogdan Suchodolski, Trzy pedagogiki, Warszawa, 1970, p. 128.

[13] S. Bednarski, Upadek i odrodzenie jezuitów w Polsce..., p. 272–280.

[14] A. Jobert, La Commission d'éducation nationale en Pologne (1773–1794), Paris, 1941, p. 134–140.

Mokymo turinys. Senoji mokyklos sistema duodavo bajorams tvirtai suformuotą katalikišką pasaulėvaizdį, kurį sumaniai remdavo parinkti pavyzdžiai ir ištraukos iš antikos autorių, ir bajorišku individualizmu paremtą įsitikinimą, kad bajorijos luomas per savo seimus ir seimelius atlieka išskirtinį vaidmenį luominėje Respublikoje, kad jis yra pagrindinė vykdomoji ir įstatymų leidžiamoji valdžia. Mokykla teikdavo bajorams puošnios iškalbos įgūdžius, išpuoselėdavo bajorišką ambiciją, skatindama lenktyniavimą, įpratindavo iš jaunumės dalyvauti seimeliuose, pataikavo bajorijos savimeilei. Todėl bajorija džiaugėsi jėzuitų mokyklomis ir jas gyrė. Švietimo reformų šalininkai ir ėmėsi bandymų keisti tą patenkintą savimi šlėktą.

Edukacinės komisijos nuostatuose (turima galvoje 1783 m. nuostatai, kitose jų redakcijose buvo padaryta neesminių pakeitimų) nėra išdėstytos nuoseklios pedagoginės koncepcijos. Vis dėlto jie apima auklėjimą ne tik mokykloje, bet ir šeimoje. Visų pirma akcentuojamas visuomeninis auklėjimo aspektas, daugiausiai apsiribojant bajorų luomu. Nuostatų įžangoje mokytojams rašoma: *Atidžiai peržiūrėję visus nutarimus ir nurodymus, kalbėsite savo bendrapiliečiams apie visa tai, kas žmogų gali daryti pamaldų Dievui, apsišvietusį ir dorą visame jo gyvenime, todėl teisingą ir jautrų savo artimam, geru Tėvynės sūnumi, taurų kalboje, paklusnų teisei, žinantį savo laisves, apdairų savo mantai; visa, kas tarnauja sveikam, vyriškam, tolimam nuo lengvabūdiškų išmonių auklėjimui, t. y. visa, kas veda į asmeninę ir visuomeninę laimę, visa tai šiame rinkinyje nurodyta, pasiūlyta ir prisakyta.*[15] Gausėjant kapitalizmo elementų, visuomeniniai santykiai, kartu ir jaunosios kartos socializacija, darėsi sudėtingesni. Naujoji mokykla turėjo įvesdinti bajoraitį į juos, kad jis galėtų likti visuomenės viršūnėje. Besikeičiantis gyvenimas reikalavo ir naujo žinių fondo. Agrarinėje šalyje visų pirma, norint intensyvinti žemės ūkį ir sugebėti jo produktus parduoti, reikėjo ir atitinkamų praktinių žinių.

Todėl keičiamas mokymo turinys aukštojoje ir vidurinėje mokykloje, pasukant į tiksliuosius ir gamtos mokslus[16]. Vilniaus universitete skubama įvesti mediciną, gamtos mokslus, stiprinama matematika, pradedama dėstyti piešimą, architektūrą. Daugeliui čia suminėtų mokslo sričių trūko parengtų vietos žmonių, todėl, pertvarkant aukštąją mokyklą naujais pagrindais, pasikviesta

[15] Komisja Edukacji Narodowej..., p. 574.

[16] Žr. plačiau: A. Šidlauskas, Kova dėl gamtos mokslų įvedimo Lietuvos mokyklose XVIII a. pabaigoje; A. Šidlauskas, Tiksliųjų ir gamtos mokslų vadovėliai Lietuvos mokyklose XVIII a. pabaigoje.

iš užsienio žymių specialistų: iš Prancūzijos medikus Nikola Renjė (Nicolas Regnier), Žaką Briotė (Jacques Briotet), gamtininką Žaną Emanuelį Žiliberą (Jean Emmanuel Gilibert), iš Italijos gydytoją Steponą Lauryną Biziją (Stephanus Bisius, Bizio), iš Vokietijos Johaną Georgą Adamą Forsterį (Johann Georg Adam Forster). Iš vietos mokslininkų europinio masto specialistai buvo M. Počobutas, matematikas Pranciškus Norvaiša (Franciszek Narwoysz), mokėjęs gerai ir lietuvių kalbą, jau Edukacinės komisijos veiklos pabaigoje – iš valstiečių kilęs mūsų krašto architektas Laurynas Stuoka-Gucevičius (Wawrzyniec Stuoka-Gucewicz) ir kiti.

Humanitariniai dalykai turėjo šimtametes tradicijas, todėl ne taip lengva buvo juos pasukti į kitas vėžes, pagaliau tuo laikotarpiu dar ir tokio didelio poreikio nebuvo. Nauja buvo prigimtinės teisės kursas, skaitomas Jeronimo Stroinovskio (Hieronym Stroynowski), ir didelė naujovė – lenkų kalbos kaip dėstomosios įvedimas aukštojoje mokykloje, tuo buvo labai nepatenkintas jos rektorius M. Počobutas. Pamažu naujos pažiūros skverbėsi ir į kitus dalykus[17]. Mokymo turinio reforma nebuvo radikali, šalia čia pat dar tebebuvo stiprūs teologijos mokslai. Vis dėlto gerokai sustiprinti ir naujai įvesti tiksliųjų ir gamtos mokslų kursai patys savaime siaurino bažnytinės įtakos sferą intelektualiniame gyvenime. Dėstant humanitarinius dalykus vis labiau reiškėsi merkantilinės fiziokratinės, iš esmės kritikuojančios luominę visuomenės sandarą, pažiūros. Reikia dar nepamiršti, kad, be mokyklos įtakos, kaip ir šiais laikais, tik, žinoma, ne tokiu mastu, buvo ir kitų švietimo raidos veiksnių: knygos, visuomeniniai ryšiai, kelionės. Pastarosios, ypač tarp aristokratijos, buvo laikomos viena iš būtinų lavinimosi priemonių. O šie papildomi švietimosi būdai dažniausiai vedė į ikirevoliucinę Prancūziją, kur neretai buvo susiduriama su radikalia feodalizmo ir Bažnyčios kritika, o tai sudarė palankią dirvą Edukacinės komisijos idėjoms įgyvendinti. Tos idėjos sklido Respublikoje, net tarp pačių dvasininkų tuo metu atsirado liberaliai mąstančių: antai vyskupas I. Masalskis visai nereagavo, kai jam buvo paskųsta, kad jo artimas patarėjas matematikas kunigas Ježis Gžegožas Kniaževičius (Jerzy Grzegorz Kniażewicz) esąs Voltero šalininkas[18].

Vyriausioji Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokykla buvo įpareigota rengti mokytojus vidurinėms mokykloms. Neveikiai ji pati persiformavo, ne taip daug iš karto buvo vadinamųjų akademinių mokyklų, kuriose būtų dėstę universitetą baigę mokytojai. Iš pradžių reikėjo verstis buvusiais jėzuitais ar kitais

[17] Plačiau šie dalykai čia neliečiami, žr. Vilniaus universitetas, Vilnius, 1966, p. 57–67.

[18] A. Jobert, La Commission d'éducation..., p. 177.

vienuoliais, be to, nemaža dalis buvo dar vienuolijų laikomų mokyklų. Iš visų senąsias mokyklas ar vienuolių seminarijas baigusių mokytojų sunku buvo laukti, kad jie tinkamai dėstytų naujus, jiems maža težinomus gamtos mokslus ir kad pereitų prie naujoviškesnių mokymo metodų. O vis dėlto Vyriausioji mokykla, jei ir netapo pirmaujančiu tuo metu mokymo židiniu, kaip tai atsitiko su persitvarkiusiais naujais pagrindais kai kuriais vokiečių universitetais (Getingeno, Halės), ėjo ta linkme, kad tuo židiniu taptų. O tai, kad tas pats universitetas vadovavo ir mokykloms, ir mokytojų rengimui, ir prižiūrėjo, ir tikrino jų darbą bei skirstymą, labai spartino reformos įvedimą.

Mokykloms pereiti į kitas vėžes turėjo padėti vadovėliai. Šiuo požiūriu Edukacinė komisija elgėsi operatyviai ir, net mūsų laikų matais, tikslingai. Buvo sudaryta atskira centralizuota vadovėlių (Elementorinių knygų) komisija, veikusi, kaip ir pati Edukacinė komisija, Varšuvoje. Ji užsakydavo vadovėlius ne tik vietos pedagogams, bet ir žinomiems užsienio mokslininkams, arba vertė ten vartojamus į lenkų kalbą – visi jie buvo leidžiami lenkiškai. Taigi logikos vadovėlį parašė žymusis sensualistas E. B. Kondijakas (1715–1780), matematikos vadovėlį – Simonas Liujeras (Simon L'Huillier, 1750–1840). Pačioje vadovėlių komisijoje buvo pakviesta dalyvauti žmonių iš užsienio, kaip antai S. Liujeras, Christianas Pfeidereris (Christian Pfeiderer), Žanas Batistas Diubua (Jean Baptiste de Jancigny Dubois) ir kt.[19] Visa tai glaudino kontaktus su Šviečiamosios (Apšvietos) epochos Europos mintimi ir mokslu.

Didelį posūkį padarė komisija vidurinių mokyklų mokymo turinyje, pasukdama iš ligi tol buvusios humanitarinės krypties į programą, kurioje didelį svorį turėjo tikslieji ir gamtos mokslai. Tik pirmose dviejose klasėse palikta humanitarinių disciplinų persvara. Jose mokė visų dalykų po vieną mokytoją. Buvo dėstoma: lotynų kalbos gramatika kartu su lenkų, skaitomi lotyniški tekstai, mokoma aritmetikos, geografijos ir gamtos mokslų pradmenų. Aukštesnėse klasėse jau mokytojai pasiskirstydavo dalykus. Iškalbos pamokose, šalia lotynų kalbos gramatikos, buvo susipažįstama, verčiant į lenkų kalbą ir atvirkščiai, su Kornelijumi Nepotu, Ciceronu, Horacijumi, Juvenaliu, Livijumi, Tacitu ir kt. Kartu duodama retorikos, poezijos žinių, mokoma rašyti laiškus, aprašyti įvykius – laisvai reikšti mintis lenkiškai ir lotyniškai. Vis dėlto čia dar pasiliko senosios mokyklos gramatinė-retorinė mokymo kryptis.

---

[19] S. Tync, Komisja Edukacji Narodowej dziełem Oświecenia, Komisja Edukacji Narodowej, Kraków, 1954, p. CLXXI.

Naujovišką dėstomų dalykų grupę sudarė geografija, istorija, dorovė ir teisė. Ypač naujas, šviečiamosios linkmės buvo dorovės ir papročių bei prigimtinės teisės mokslas. Dorovės ir papročių disciplina buvo bendra visų tikybų mokiniams, o tikyba buvo iškelta į kiekvienos religijos bažnyčią. Dėstant dorovę remtasi skaitiniais iš klasikinių autorių. Aukštesnėse klasėse buvo pereinama prie natūralios – prigimtinės individo ir tautų teisės. Šis kursas ypač šviečiamai nuskambėjo, kai XVIII a. baigiantis Vilniaus universiteto profesorius, nuo 1799 m. iki 1806 m. jo rektorius, J. Stroinovskis parašė atitinkamą vadovėlį, kurį XIX a. pradžioje carinė valdžia puolė dėl jo skleidžiamų antimonarchinių idėjų, o 1824 m. visai uždraudė naudoti mokyklose. Istorijos kursas apėmė Lenkijos ir Lietuvos Respublikos ir visuotinę istoriją. Ši disciplina turėjo diegti pilietiškumą ir tėvynės meilę.

Svetimos kalbos buvo pasirinktinės; siūloma mokytis kaimynų kalbų, ypač vokiečių (dvylika savaitinių valandų mokytojui), prancūzų kalba nukeliavo į antrą vietą, o amžiui baigiantis, prisidėjo rusų kalba. Šalutiniais dalykais, kurie ne visose mokyklose buvo dėstomi, laikomi piešimas ir muzika.

Iš matematikos disciplinų trečioje klasėje buvo tęsiama aritmetika ir pradedama geometrija, kuri baigiama ketvirtoje klasėje, jungiant su praktiniais matavimo ir braižybos darbais. Ketvirtoje ir penktoje klasėse dėstoma algebra. Prie matematikos priskiriama logika, kuri dėstoma šeštoje klasėje. Fizikos sąvoką tuo metu sudarė gamtos mokslai kartu su fizika ir chemija. Trečioje ir ketvirtoje klasėje gamta buvo dėstoma praktiškai taikant sodininkystei, daržininkystei ir žemės darbams (kol dar neturėta naujų vadovėlių, dažnai remtasi romėnų autoriais!). Ketvirtoje klasėje pradedama fizika, kuri tęsiama ir penktoje klasėje. Penktoje (ji dvimetė) pradedama mineralogija, botanika ir zoologija (ši disciplina įvesta laipsniškai). Šeštojoje baigiama fizika, dėstoma menų ir amatų istorija (ši disciplina ypač būdinga prancūzų enciklopedininkams).

Nemaža dėmesio Edukacinė komisija skyrė fiziniam auklėjimui. Tai nebuvo visai naujas dalykas mokyklose, nes jau jėzuitai savo mokyklose kaip Renesanso palikimą buvo įvedę mokyklose žaidimus ir pasivaikščiojimą gryname ore. Fiziniam auklėjimui skirtame Edukacinės komisijos nuostatų skyrelyje (1783 m. nuostatuose tai XXV skyrius) rašoma: *Kuo glaudžiausias ryšys ir sielos ir kūno vienovė rodo lygiai glaudų ryšį ir būtiną reikalą jungti fizinį ir moralinį auklėjimą.*[20] Iš pradžių nebuvo skiriama atskiro laiko pamokų tvarka-

[20] Komisja Edukacji Narodowej..., p. 718.

raščiuose fiziniam lavinimui, jis turėjo įsiterpti į visą mokinio buitį. Mokyklos pareiga buvo žiūrėti, kad mokiniai daug būtų ore jau parėję į savo bendrabučius, kad pertraukų ir atostogų metu daug judėtų ir stiprintų savo sveikatą, kad būdami mokykloje gautų tvirtų higienos įgūdžių. Luominei Respublikai vis labiau besistumiant į bedugnės kraštą, reformų šalininkai itin akcentavo būtinybę stiprinti militarinę valstybės jėgą. Tai [daryti] trukdė valstybės kaimynės, kurios jau buvo vieną kartą pasidalinusios Respublikos teritorijos dalį. Vienas iš pačių žymiausiųjų lenkų Šviečiamosios epochos žmonių Hugas Kolontajus (Hugo Kołłątaj, 1750–1812) svajojo paskirstyti po visas apygardines mokyklas kadetų korpuso auklėtinius, kad ir kiti mokiniai persiimtų karine dvasia, o iš baigusių vidurines mokyklas bajoraičių ta dvasia pasklistų ir tarp valstiečių. Tada visa tauta būtų pasiruošusi karo atveju ginti kraštą, kaip tai yra Šveicarijoje[21]. 1789 m. Edukacinė komisija surado šiek tiek lėšų, kad vidurinės mokyklos galėtų pasisamdyti po kariškį, kuris mokytų vaikus karo mokslų, žinoma, daugiausiai praktiškai mankštintis. Ne visi tėvai palankiai žiūrėjo į tuos karinius mokymus. Antai Lietuvos mokyklas vizitavęs (1791 m.) Antanas Obrompalskis (Antoni Obrąpalski) pažymi, kad kai kurios karinės pratybos esančios ir sunkios, ir net kenksmingos, trukdančios mokymuisi. Atsižvelgdamas į tai vizitatorius įsakė sumažinti tų pratybų ligi dviejų kartų per savaitę po dvi valandas. O mokyklos buvo apsirūpinusios kariškiais, antai Kretingos apygardėlinė buvo nusisamdžiusi net puskarininkį iš Prūsijos Frydricho Vilhelmo II armijos[22]. Šis fizinio lavinimo dalinis sumilitarinimas buvo dar vienas mokyklos ir viso auklėjimo suvalstybinimo bruožas.

Itin reikšmingas buvo visoje švietimo reformoje nuosekliai taikomas gimtosios kalbos principas. Jis jau buvo labai pabrėžtas S. Konarskio. Pagaliau visoje to meto Europos atmosferoje buvo pribrendusi nacionalinės mokyklos idėja, o jos neįmanoma įgyvendinti, nepripažįstant teisių gimtajai kalbai visuose mokyklų tipuose ir moksle. Edukacinė komisija siekė stiprinti Respubliką per valstybinį švietimą ir, kaip pasikviestas iš Prancūzijos P. Diuponas de Nemuras pažymėjo, komisija siekė *per švietimą sukurti naciją*. Gimtosios kalbos vaidmuo šiuo atveju buvo neįkainojamas, tačiau pati jos sąvoka suprantama savotiškai. Luominę Respubliką sudarė kelių tautybių piliečiai, tarp kurių jau seniai buvo akcentuojama lenkų tautos pirmenybė. Valstybės padėčiai ir viduje, ir užsienio

[21] A. Jobert, La Commission d'éducation..., p. 353, 442.

[22] VUB RS, f. 2-DC, b. [?].

santykiuose smarkiai šlyjant, ima stiprėti vienalytės nacionalinės valstybės idėja. Ją turėjo paremti bendra valstybinė švietimo sistema su viena dėstomąja – lenkų – kalba, kuri turėjo naikinti visų pirma dar pačioje bajorijoje besireiškiančius nacionalinius skirtumus. Nacionalinės mokyklos principas virsta lenkiškos mokyklos principu. Vadovėlių leidimo komisijoje niekur nė žodžiu neužsimenama apie vadovėlius nei lietuvių, nei ukrainiečių ar baltarusių kalbomis. Tiesa, pradinėse mokyklose dėstomoji kalba dažnai buvo palikta savieigai, bet to fakto niekas niekur nelegalizavo. Vilniuje akademinėje spaustuvėje leidžiamų lietuviškų elementorių tiražai pastebimai augo, tačiau švietimo institucijos visai į tuos reikalus nesikišo – tai rinkos diktuojamas reiškinys, kurį savo ruožtu lėmė pačios lietuvių liaudies poreikis mokytis gimtąja kalba. Vidurinėse mokyklose apie lietuvių kalbą teužsimenama labai retais atvejais. Skirtingai nuo mokyklų vizitatorių pirmajame XIX a. ketvirtyje, kurie dažnai skųsdavosi, kad mokiniai Lietuvoje labai vargsta, kol išmoksta lenkiškai, šiuo laikotarpiu tokių įrašų vizitavimo aktuose reta. Antai 1788 m. Jonas Erdmanas (Johann Erdmann) raporte apie Kražių mokyklą įrašė: *Man skundėsi mokytojai, ypač žemesniųjų klasių, kad jiems daug vargo ir darbo su pirmą kartą atvykstančiais į mokyklą; juos pirma reikia mokyti, kad lenkiškai suprastų, o paskui – kad galėtų iš lotynų kalbos ką nors į lenkų išversti.*[23] Sunku šiandien išsiaiškinti, kodėl tų nusiskundimų taip padažnėjo vėliau, o kodėl jų taip maža XVIII a. pabaigoje. Gal čia turėjo įtakos dar ne taip iš pradžių pabrėžiamas lenkų kalbos grynumas ir tobulas jos mokėjimas, o tai vis augs lenkų nacionalinei savimonei stiprėjant. Juk pačios vidurinės mokyklos ne iš karto perėjo prie akcento daugiau lenkų kaip lotynų kalbai, ypač vienuolijų laikomose mokyklose.

Laikant lenkų kalbą vidurinėse mokyklose gimtąja, sunkėjo kelias į mokslą vakarinių Lietuvos sričių bajorams, kurie dar nebuvo atsižadėję lietuvių kalbos, ir ypač lietuvių valstiečių ir miestelėnų vaikams. Kalba šiuo požiūriu buvo vienas iš luominių barjerų, siekiant mokslo. Tuo metu paspartėjo bajorų lenkėjimas.

Edukacinės komisijos vidurinių mokyklų mokymo turinys buvo kreipiamas realine utilitarine kryptimi. Visi dalykai aiškiai supasaulėja. Net dorovės klausimus stengiamasi pateikti remiantis ne bažnytinėmis dogmomis, o vadinamąja prigimtine etika, išplaukiančia iš įgimtų žmogaus savybių bendrauti, vienas kitam padėti. Dievybės idėja anaiptol nepaneigiama, tik ji neturi ryškių žmogiškų bruožų – tai artima deizmui. Fizikos ir matematikos kursai, palyginti

[23] VUB RS, f. 2-DC, b. 95, Jono Erdmano 1788 m. vizitavimo raportas, l. 9.

su tais laikais, jau buvo sumoderninti net jėzuitų ir pijorų (po S. Konarskio reformos) mokyklose[24], bet visiška naujovė buvo botanika, zoologija, daržininkystė ir sodininkystė, bandymai teikti amatų ir menų istoriją (deja, pastarasis kursas, neturint nei vadovėlių, nei pasirengusių jo mokyti mokytojų, ir liko tik bandymas, rodantis švietimo reformos kryptį). Vidurinę mokyklą baigęs jaunuolis (visų pirma galvojama apie bajoraitį) turėjo mokėti lotyniškai tiek, kad galėtų pasiskaityti klasiką ir išversti tekstą iš lenkų kalbos į lotynų, lenkų kalba turėjo laisvai reikšti mintis, rašyti laiškus, prakalbas ar rašinius; turėjo orientuotis, kaip elgtis šeimoje, santykiuose su pavaldiniais, taip pat susipažinti su savo krašto valdymo ir savivaldos formomis; jis turėjo įgyti praktinių ir teorinių žinių, kad galėtų naujoviškai tvarkyti ūkį, kad jam atsivertų galimybės susivokti to meto pramonėje (daugiausiai manufaktūrų pavidalu). Auklėjamasis turinio pobūdis turėjo išmokyti orientuotis ekonominiuose ir socialiniuose santykiuose, nesibaidyti praktinio darbo, pajungti savo asmeninės naudos siekimą valstybės ir tautos interesams. Visa tai turi duoti mokymas, o ne pamokslai ir religinės praktikos. Tą posūkį gerai jautė pagal tradicijas išauginta senoji bajorų karta. Naujasis mokymo turinys ir auklėjimas, šalia besikeičiančių ekonominių ir socialinių santykių, pastebimai keitė ir žmones. Po dešimties metų darbo ne veltui mokslo metų atidarymo iškilmėse ir Telšiuose (1797 m.), ir Vilniuje (1798 m.) mokytojai rado reikalą kreiptis į mokinius ir į susirinkusius tėvus įrodinėdami, kad mokslas anaiptol negadina papročių, o tik kelia žmonių dorovę. Ypač įdomi iškalbos mokytojo Telšiuose prakalba. Tai mokslo apoteozė. *Tik tas,* – pradeda savo kalbą mokytojas*, – kuris išaugo laukinių girių tankynėse ir nepažino bendravimo su žmonėmis, gali teigti, kad mokslai nėra naudingi. O kad mokslai verti aukštos pagarbos ir ypatingos žmonių meilės, patvirtins, be jokios abejonės, kiekvienas, kuris žino, kas yra su žmonėmis bendrauti. – Ką gi mylėti? Ką gi galima žemėje gerbti, jei mokslai nėra tokios meilės ir pagarbos turinys? Visa juose yra iškalbu, visa nuostabu, nieko nerasime, kas galėtų jiems prilygti. Mokslas, kurio vienintelis tikslas yra padaryti žmogų ir tautas laimingas, viską savo taurumu pranoksta*. Šitaip išaukštinęs mokslą, kalbėtojas tęsia: atsiranda tokių, kurie *prieš mokslą sukyla, kaltindami jį, kad jis gadina papročius, naikina senąsias dorybes <...>, kad mokslo apšviestas protas esantis pražūtinga* („fatalny“) *žmogui duota dovana; teigia, kad nuo to laiko, kai vėl atsirado šviesių žmonių, nebegalima rasti gerų žmonių. – O žmonių sielos, nesuprantančios*

[24] S. Bednarski, Upadek i odrodzenie szkół jezuickich..., p. 354–374.

ir nežinančios pagarbos mokslui![25] Po tokios įžangos Telšių mokytojas piešia savo epochos šviesaus žmogaus modelį – idealą. Jis bemaž tobulybė – *jo širdis tokia talpi, kad tik vieni mokslai ją gali pripildyti*. Neturi jis priešų blogio pilname pasaulyje, nes nuolat *atsimena tą apšviesto Proto tezę (maksimą), kad dėl to, kas bendraujant su žmonėmis pasitaiko nemalonaus, reikia kaltinti ne žmones, o jų prigimties silpnybę, nes žmogaus prigimtis todėl, kad ji yra žmogiška, negali būti tobula. – Jis pats kitaip nemoka įsivaizduoti panašių į save žmonių, kaip giminaičio, bičiulio, bendrapiliečio, artimo vardu. <...> Malonumai, lepinimasis, tiek galios turintys kitiems, šio žmogaus atveju, atrodo, visai neturi reikšmės, – tai pojūčių žaislai ar smaguriai, o žmogus, turintis tvirtus išsilavinimo* (edukacijos) *pagrindus ir mokslų pasirinkimą, atrodo, tartum būtų viena dvasia*. Toliau prakalboje brėžiama to idealaus šviesaus žmogaus laikysena visuomeniniuose santykiuose, ir čia jau kalbėtojas nuslysta dar toliau nuo Šviečiamosios epochos įprastinio žmogaus modelio į krikščioniškąją asmenybės kaip nuolankaus stoiko sampratą. Kad ir kokio luomo tas idealusis šviesus žmogus gimtų ir gyventų, jis patenkintas savo socialine padėtimi: *Jo veiklos akstinas bus ne akla aistra ar asmeninė nauda, o apšviestojo Proto atgarsis, liepiantis klausyti kiekvienos aukštesnės valdžios ir atsižvelgti į to didžiulio kūno, kurį vadiname tauta ir kurio jis tėra mažutėlis narys, poreikius.*[26] Tas idealus žmogus, per istorijos amžius nešantis tautoms šviesą ir kartu laimę, prilyginamas gydytojui, be kurio pagalbos tautos sirgtų[27]. Vadinasi, šviesusis protas daug ką keičia ir privalo keisti žmonijoje, tik, deja, socialiniai santykiai paliekami nekintami, o žmonių ryšiai tegali pagerėti, atsiradus daugiau visuomenėje gerų šviesių žmonių. Tai labai jau nuosaikus Šviečiamojo amžiaus požiūris. Jis būdingas daugeliui švietimo reformą vykdžiusių Lietuvos ir Lenkijos bajorų. O aktyvus kūrybiškas žmogaus kišimasis į gamtą yra vienas iš to šviesiojo idealaus žmogaus pagrindinių bruožų. Vis dėlto ir šioje koncepcijoje jau nebesiūloma tvardyti geidulius ir egoistinius siekius vardan amžinojo pomirtinio gyvenimo, kurį už dorą gyvenimą žemėje duos Dievas. Antgamtinis pradas šito šviesuolio veikloje kaip motyvas beveik nefigūruoja. Kiek kita kryptimi pasukdamas savo prakalbą apie mokslo teigiamą, o ne neigiamą poveikį dorovei kalbėjo Vilniaus mokyklos mokytojas kunigas Šperkavičius, padarydamas išvadą, kad mokslo

[25] VUB RS, f. 2-DC, b. 102, Mokyklų raportai ir laiškai Vyriausiajai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklai 1781–1797 m., l. 90.

[26] Ten pat, l. 91.

[27] Ten pat, l. 92.

negalima kaltinti bedievystės skleidimu[28]. Tai du tikri pavyzdžiai, rodantys, kad ir pačios mokyklos, ir visuomenė skyrė mokymo turiniui, t. y. teikiamoms jaunimui mokslo žinioms, ir auklėjamąjį vaidmenį.

Būdinga visai mokymo sistemai tai, kad grindžiamas mokymas utilitariniais, gyvenimiškais motyvais. Nuostatų skyriuje apie „Klases ir mokslus" ketvirtoje pastraipoje rašoma: *pradėdami kiekvieną dalyką ir kiekvieną jo dalį, mokytojai aiškiai išdėstys savo mokiniams, kuo jis bus gyvenime naudingas; tą patį aiškinimą pakartos mokytojas ir dalyką baigdamas*.

Pradinės mokyklos mokymo turinys derėjo prie vidurinių mokyklų turinio savo praktine linkme. Programoje buvo nurodyta mokytis skaityti, rašyti (praktiškai tai ne visada buvo vykdoma), skaičiuoti, dorovės pagrindų kartu su katekizmu, pabrėžiant valstiečio ar miestiečio luomines pareigas, mokant praktiškai žemės darbų, higienos pradmenų ir žinių apie prekybą, humanitarinio lavinimo, kuris ugdytų žmogiškuosius vaiko pradus; plėsti dvasinį vaiko pasaulį niekas nesiūlė, o apie kokį nors ryšį su pačios liaudies dvasiniais turtais dar tuo metu iš viso niekur mokyklose neužsimenama. Gerokai radikalesnėse nei 1783 m. nuostatai I. Masalskio „Parapinių mokyklų taisyklėse" buvo užsimota ir valstiečiui diegti *laisvės skonį*, nesiūlyta dėstyti tikybos, nes dar vaiko protas nesąs pribrendęs suvokti stebuklus, o rankų darbai laikomi būtina sąlyga ne tik fiziniam, bet ir psichiniam žmogaus buklumui bei pajėgumui ugdyti[29]. Ši pažiūra, artima Džono Loko (John Locke) mintims, siūlanti fizinį darbą ir bajoro vaikui, skambėjo itin naujoviškai. Nuostatuose jau iš esmės ji pakeista, nes apie darbą, jau suprantamą kaip gamybinį, kalbama tik valstiečio ir miestiečio vaikui. *Enciklopedizmas ir profesionalizmas buvo tam tikrų XVIII ir XIX a. minties krypčių (fiziokratizmo, utilitarizmo, neopozityvizmo) produktas ir pabrėžė pritaikomąjį mokymo pobūdį.*[30] Nuostatuose vėl akcentuojamas tikybinis auklėjimas, bet, palyginti su padėtimi iki Edukacinės komisijos, apsiribojama katekizmu ir atsisakoma įvairių bažnytinių apeigų mokymo. Parapinių užduotis – vis dėlto jau pasaulietiškas švietimas[31].

Metus žvilgsnį į Edukacinės komisijos vidurinių mokyklų mokymo turinį, konstatuojama, kad jis visose srityse kreipiamas utilitarine kryptimi, suteikiant nemaža realinių bruožų. Kartu visi dalykai aiškiai supasaulėja, net dorovės klau-

---

[28] Ten pat, l. 102, 105.

[29] T. Mizia, Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1964, p. 61.

[30] R. Wroczyński, W poszukiwaniu modeliu szkoły średnej, Nowa szkoła, 1972, nr. 5, p. 7.

[31] T. Mizia, Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej..., p. 65.

simus stengiamasi pateikti, remiantis ne bažnytinėmis dogmomis, o vadinamąja prigimtine etika, išplaukiančia iš įgimtų žmogaus savybių bendrauti, vienas kitam padėti. Fizikos ir matematikos kursai, palyginti su tais laikais, jau buvo sumoderninti anksčiau, bet naujovė buvo botanika, zoologija, daržininkystė ir sodininkystė, bandymai duoti amatų ir menų istoriją.

Mokymo proceso organizavimas dar nedaug kuo skyrėsi nuo senosios mokyklos, tačiau jau kai kas buvo pakeista. Mokymo proceso organizavimas skirstant mokinius ir mokymą į klases buvo perimtas iš senosios, tačiau pirmosios pavestos dviem atskiriems mokytojams, o aukštesnėse įvesta dalykinė sistema – šitai nebuvo dar ištisai taikoma seniau. Pamokos paskirstytos taip, kad mokiniai, kiekvieną rytą nuvesti į pamaldas į bažnyčią, turėtų pagrindinių dalykų pamokų dvi valandas (nuo 8 iki 10 val.) prieš pietus ir dvi valandas po pietų (nuo 14 iki 16 val.), o fakultatyvūs dalykai (svetimos kalbos, karinė mankšta, piešimas, muzika) įsiterpia po pietų šalia pagrindinių kursų. Antradienių ir ketvirtadienių popiečiai paliekami laisvi nuo pamokų. Jie skiriami mokinių rašiniams ir pratyboms bei pasivaikščiojimui ar žaidimams gryname ore. Įsidėmėtina, kad nuostatuose buvo nustatyta, kuris popietis ar sekmadienis paskirtinas kurio nors dalyko namų darbams ar pratyboms, kad mokiniai nebūtų perkraunami.

Mokinių grupėms pagal gyvenamas patalpas skiriami prižiūrėtojai iš vyresniųjų mokinių, rečiau – iš tą pačią mokyklą baigusiųjų. Jie vadinami *direktoriais*. Jų pareiga – prižiūrėti ne tik mokinių elgesį ir buitį, bet ir mokymąsi namie. Atskirame (XX) nuostatų skyriuje aptariamos visos direktorių pareigos. Grįžę po pamokų namo, mokiniai po trumpos pertraukos direktorių prižiūrimi *kartoja* pamokas. Direktorius atsakingas, jei mokinys neišmoksta. Pats direktorius įpareigojamas ne tik gerai mokytis, jei dar yra mokinys, bet ir ruoštis bei skaityti savo globojamų mokinių einamus dalykus. Taigi direktoriai yra tartum mokytojo pagalbininkai. Jų žinias mokytojai, dažniausiai mokyklos vedėjas, tikrina, jiems mokykloje daromos sueigos, kur skaitomi ir nagrinėjami juos liečiantys nuostatai.

Dar vieni mokytojo pagalbininkai turėjo būti skiriami iš geresniųjų tos pačios klasės mokinių – tai *dekurionai* (dešimtininkai). Jie turėjo būti mokytojo ir mokinių tarpininkai, taip pat patikrinti prieš pamoką savo dešimtuko žinias ir pranešti mokytojui. Kiek teko peržiūrėti mokyklų vizitavimo pranešimų, juose apie *dekurionų* darbą neužsimenama, o ne kartą pasitaiko iš pačių mokinių skiriami *cenzoriai*, Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu ir XIX a. pradžioje mokyklose dar iš jėzuitų mokyklos žinomi, kurių pareigos buvo panašios.

Mokinių skaičius klasėje nebuvo normuotas. Pasitaikydavo pirmosiose klasėse net po pusantro šimto mokinių, tačiau aukštesnėse klasėse jų buvo nedaug, kartais vos keli. Aptinkame vizitatorių pasiūlymą leisti dirbti gausioje klasėje porai mokytojų, bet dėl finansinių sumetimų Edukacinė komisija to neleisdavo. Mokinių amžius pirmojoje klasėje buvo pageidaujamas 9–10 metų, tačiau priimdavo visokio amžiaus. Todėl iki pat 1830 m. pasitaikydavo pirmose klasėse 8 metų vaikų ir 26 metų vyrų. Be to, iš senosios mokyklos pasiliko nelegalizuotas paprotys leisti direktoriams, jei jie dar mokiniai, atsivesti į klasę ir savo ruošiamus į mokyklą mokinukus, nes nebuvo jų kur palikti. Tai vadinamieji *minimusai*. Jie nieko pamokoje nesuprasdami arba snaudė, arba išdykaudavo. Šitaip klasėje susidarydavo trys mokinių grupės: didžiųjų, t. y. *maiores* – vyresnio amžiaus, mažųjų – *minores* ir tų mažiausiųjų. Visa tai labai apsunkindavo mokytojo darbą.

Kas mėnesį vykdavo kiekvieno dalyko egzaminai (jų nebūdavo tik pirmuosius tris mėnesius metų pradžioje), kuriuos tikrino mokyklos vedėjas. Metų pabaigoje būdavo keliamieji iš klasės į klasę ar baigiamieji egzaminai, po jų pasirodymas (*popis*). Tai buvo viešos iškilmės bažnyčioje (to meto viešoje apylinkės salėje), į kurias atrinkdavo mokinius, geriausiai išlaikiusius metinius egzaminus. Jie buvo klausinėjami, tėvams ir žymesniems apylinkės žmonėms klausant, geriausieji apdovanojami.

Didaktikos metodai. Edukacinės komisijos nuostatuose gerokai nuosekliau ir detaliau išdėstyta mokyklos darbo organizacija, o apie didaktinius metodus rašoma bendromis frazėmis. Teoriškai Edukacinė komisija buvo priešinga senosios mokyklos scholastiniam (mokykliniam) dėstymo būdui. Naujoji mokykla visų pirma norėjo įsąmoninti mokytoją ir visuomenę, kad naujam turiniui netinka senasis scholastinis mokyklinis mokymo būdas, kur vyravo verbalizmas. Į didaktinius metodus bandoma perkelti gamtos mokslų metodologinius principus. Daug įtakos turėjo sensualistinė pažinimo teorija. Ji tuo metu buvo populiari, o ja remti mokymo metodiką ypač skatino jos vieno žymiausiųjų atstovų – E. Kondijako – tiesioginiai ryšiai su Edukacine komisija. Pagrindinis, natūralusis dėstymo būdas siūlomas *analitinis.* Jis labiau paremtas indukcija. Nuostatų XV skyriuje apie klases ir mokslus penktoje pastraipoje rašoma: *Dėstydamas* [mokytojas] *tvirtai laikysis nuostatos, kad kiek galėdamas niekad nepradėtų nuo bendrųjų dalykų ar pasakymų ir pereitų prie atskirų, nuo sunkesniųjų prie lengvesnių, nuo sudėtingų prie pavienių ir paprastų, nuo atitrauktinių minčių prie pojūčiais pagaunamų. <...> Iš viso mokydami mokytojai*

turi stengtis ir žiūrėti, kad mokiniai mokytųsi daugiau protu ir suvokimu, o ne atmintimi <...> O tą suvokimą paaiškina ar papildo kitu nurodymu: *Mokytojas nuolatos turi rūpintis jo globai pavestą jaunimą pratinti stebėti* („zastanawiać się") *daiktus, pačiam mąstyti; tam reikalui turi būti taikomi mokomieji dalykai, rašiniai ir visokios pratybos. Yra daiktų ir aplinkybių, supančių jaunuolį, kurie patys savaime jį moko; čia sumanus mokytojas sugebės be aiškaus pamokymo tik nukreipti mokinio protą ir reikiamai sutelkti jo dėmesį ir pojūčius.*[32] Vadinasi, be mokykloje dėstomų dalykų, mokytojas turi mokėti panaudoti artimąją mokinio aplinką. Šiuo savo reikalavimu Edukacinė komisija buvo toli pažengusi nuo scholastinio dėstymo būdo, dėl kurio ji dažnai nuostatuose polemizuoja. Antai nurodymuose apie mokiniams skiriamus rašinius sakoma: *<...> bendra taisyklė, kad jų* [rašinių] *medžiaga būtų išmintinga, pritaikyta prie amžiaus, aplinkybių ir papročių, vengiama tuščių, sausų, abejingų, pernelyg sudėtingų, mokiniams per aukštų dalykų*. Ir čia pat patariama mokytojui atsižvelgti į individualius mokinio gebėjimus: *Pastebėję mokinių polinkį vienai ar kitai rašinių rūšiai, mokytojai leis jiems atitinkamai daugiau joje praktikuotis.*[33]

Beveik kiekvieną discipliną buvo stengiamasi susieti su praktiniu gyvenimu. Reikalauta, kad mokyklos turėtų fizikos ir matematikos kabinetus, kad mokiniai praktiškai mokytųsi geometrijos žinias taikyti žemės matavimams, kad išmoktų per gamtos pamokas skiepyti [medžius] ir kitų darbų. Tai nebuvo visai naujas dalykas mokykloje. Štai Kražių kolegijoje 1760 m. iš likusių užrašų su piešiniais matyti, kad buvo atliekami matematikos ir fizikos praktiniai darbai[34]. Bet tai dar nebuvo visoms mokykloms taikomas reikalavimas. Edukacinė komisija įvedė ir visai naują gyvosios gamtos kursą su praktiniais darbais. Nauja taip pat buvo mineralogija ir meteorologiniai stebėjimai. Tačiau tai dažnai buvo teorija, nes ne taip lengva buvo sukomplektuoti tuos kabinetus, o ir sukomplektuotieji būdavo, mūsų akimis žiūrint, menkutyčiai, skaičiuojant kabineto inventorių su visomis smulkmenomis ligi poros dešimčių vienetų. Vilniaus aukštoji mokykla, vadovavusi mokykloms bemaž visą pusšimtį metų su maža pertrauka, įgyvendindama Edukacinės komisijos pedagogines idėjas, dar ir XIX a. skundėsi, kad su praktiniais darbais sunkiai einasi, nors Pranciškus Ksaveras Bogušas (Franciszek Ksawery Bohusz), 1803 m. vizitavęs Lietuvos mokyklas[35], ne vienoje

[32] Komisja Edukacji Narodowej..., p. 662.

[33] Ten pat, p. 663.

[34] S. Bednarski, Upadek i odrodzenie szkół jezuickich..., p. 373–374.

[35] VUB RS, f. 2-DC, b. 13-184.

mokykloje rado ir sodus, ir daržus bandymams, ir meteorologinius stebėjimus, ir daromus vietovių bei miestelių planus-žemėlapius.

Būtų per drąsu teigti, kad jau tuo metu mokykloje būtų buvęs taikomas veiklos (darbo) principas kaip mokymosi būdas, – tai labiau vaizdumo-iliustracijos priemonė, mažinant verbalinio metodo vyravimą mokykloje. Jei Edukacinės komisijos nuostatuose pasiūlytą mokymo metodą pabandytume priskirti kuriam nors iš Vincento Okonio (Wincent Okoń) suklasifikuotų keturių mokymosi būdų – išmokimas, atradimas, išgyvenimas ir veikla[36], – tai, be abejo, mokykloje liko mokymo būdas, kai mokytojas teikia informaciją, kurią mokiniai turi išmokti, t. y. jis būtų priskirtinas išmokimui, kaip ir senasis scholastinis, tačiau buvo įvedama naujų elementų. Vis dėlto skirtumas tarp jų jau buvo nemažas. Tuo metu jau rekomenduojamas dėstant indukcijos metodas, vadinamas analitiniu metodu. Tačiau nepaisant to, kad ne taip veikiai buvo galima pasukti mokyklą iš ją užvaldžiusio verbalizmo, šiandien, mūsų požiūriu, itin vertintinos tos pažangios anuo metu pedagoginės mintys, pripažinusios ir kėlusios darbo ir veiklos elementus mokymosi procese. Tuo metu tai buvo naujo laiko kregždės. Tačiau darbas dažniausiai dar vertinamas teoriškai. Bajoraitis pratinamas ne tiek pats dirbti, kiek darbą stebėti. Edukacinės komisijos nuostatuose direktoriams nurodoma vedžioti mokinius į vietas, kur dirbami žemės ūkio darbai, užsiimama amatais, į parduotuves ir turgus, *kad jie sužinotų, kiek kainuoja iš prigimties jiems lygių žmonių darbo ir triūso jiems reikalingi ir patogūs daiktai, kad jie žinotų jų vertę ir kainą, kad mokytųsi, kaip žmonės vieni kitiems reikalingi, kad reikia gerbti visus luomus ir profesijas ir kad pats darbas yra vertas uždarbio ir naudos*[37]. Tai tipiškas fiziokratinis požiūris. O štai Vilniaus mokyklos iškalbos mokytojas Šperkavičius jau kur kas kategoriškiau teigia: *Geras auklėjimas turi neleisti vaikams būti neveikliems. Darbas yra žmogui įgimtas, o poilsiu tinka naudotis tiktai atsikvepiant nuo darbo*. Nedirbantieji nuobodžiauja, nors ir ieško vis naujų pramogų, tačiau vis tiek nėra patenkinti nei savimi, nei kitais. *Taigi tegu jūsų vaikai nepasikliauja tarnais ir šeimynykščiais, tegu tik tais atvejais naudojasi jų pagalba, kai patys nepajėgia sau ko pasidaryti. Taip pasieksite, kad jie pažintų ir suprastų tą tiesą, jog niekas pats vienas savęs visame kame negali aprūpinti, kad mums būtina kitų pagalba, bet tik abipusė*.[38]

---

[36] W. Okoń, Podstawy wykształcenia ogólnego, Warszawa, 1967, p. 82.

[37] VUB RS, f. 2-DC, b. 13-184.

[38] VUB RS, f. 2-DC, b. 102, 1798 08 27, Iškalbos mokytojo kunigo Šperkavičiaus kalba Vilniaus apskritinėje mokykloje, mokslo metus pradedant, l. 103.

Taip toli ėjo nedaugelis. O valstiečiui ir miestiečiui buvo siūlomi, sakykime, gamybinio darbo pradmenys. Ir čia požiūriai nebuvo vienodi. Daugelis dvarininkų tiesiog bijojo pamokyto valstiečio. Edukacinė komisija tuo atžvilgiu teigė, jog tas minimumas žinių, kurias jis gautų parapinėje mokykloje, turėtų paskatinti valstietį ar amatininką įsisąmoninti, kokios jų abiejų luominės ir profesinės pareigos[39].

Kova prieš mokymo metodą, paremtą vien atmintimi, pastangos pažadinti protavimą, padedantį apibendrinti patirtį, nebuvo lengvos. Daugelis vizitatorių vis primena mokytojams, kad ne tiek apeliuotų į atmintį, tačiau jau ir tai buvo laikoma gerai, jei mokiniai mokėjo savais žodžiais atpasakoti pamoką: *<...> kiek galima, kad mokiniai stengtųsi suvokti dalyką protu ir savais žodžiais nekliūdami papasakotų, – tai ir yra mokėti*[40]*,* – rašo 1791 m. mokyklų vizitatorius kun. A. Obrompalskis. Šis minimalus reikalavimas ne kartą kartojamas egzaminų metu: vizitatoriai patenkinti, jei mokiniai atsakinėja savais žodžiais ir sugeba susivokti, kai jiems kitaip negu įprasta suformuluojamas klausimas. Atminties vaidmenį mokymesi palaikė ir pati mokinio žinių kontrolės sistema: išmoktą pamoką tikrino dvi grandys – direktoriai ir cenzoriai-dekurionai – ir abi jos buvo nekvalifikuotos, nes tai buvo tie patys mokiniai, iš kurių reikalauti, kad sugebėtų paskatinti atsakinėjantį protauti, buvo bergždžias dalykas. Iš pradžių šiuo atžvilgiu didelių sunkumų buvo ir su pačiu mokytojų pasirengimu. Visi jie buvo baigę senąją mokyklą ir kopijavo tuos metodus, kuriais jie patys buvo mokęsi.

Edukacinės komisijos steigėjai ir vadovai gerai suprato, kad švietimo reformos negalima įvykdyti, neparengus jai mokytojo ir neįdavus jam į rankas naujų vadovėlių. Mokytojų rengimu turėjo rūpintis aukštoji mokykla, o komisijos nuostatai siekė pakelti mokytojo prestižą visuomenėje, aprūpinti jį materialiai ir duoti jam praktiškų darbo patarimų, kuriuose kaupėsi pagrindinė pedagoginė išmintis, nes aukštojoje mokykloje dar nebuvo numatyto jokio pedagoginio kurso ar praktikumo. Jau vėliau (1787 m.) G. Piramovičius parengė pirmą tokį, sakykime, pedagogikos vadovėlį „Mokytojo pareigos“ pradinės mokyklos mokytojui, kuris ilgą laiką buvo vienintelis. Juo galėjo naudotis ir vidurinių mokyklų mokytojai. Šiaip galiojo tvirtos mokymo taisyklių, ypač jėzuitų mokyklos sudarytų, tradicijos, kurios tebebuvo gyvos įvairių vienuolijų naujokynuose – seminarijose. Pedagogine praktika buvo laikomas darbas pirmosio-

[39] Komisja Edukacji Narodowej..., p. 699.

[40] VUB RS, f. 2-DC, b. 83, 1791 m. kunigo A. Obrompalskio mokyklų vizitavimo aktas, l. 4.

se vidurinės mokyklos klasėse. Vadinamosiose mokslingose vienuolijose šis darbas buvo kiekvieno naujoko ir išbandymo laikas. Edukacinė komisija kovojo su tuo neteisingu požiūriu į pradinio mokymo ir žemesniųjų klasių mokytojų darbą, teigdama, kad šiam dėstymui reikia būti ne menkiau, o bemaž labiau pasirengusiam ir sugebančiam. Ta klaidinga pažiūra į darbą su mažaisiais dažnai pasitaikydavo ir tarp mokyklų vadovų, skiriančių silpnesnius mokytojus į žemesnes klases. Antai 1787 m. G. Piramovičius, aplankęs Lietuvos mokyklas ir pastebėjęs šį reiškinį, rašė, kad stebėjimas ir patirtis rodo, kaip daug reiškia, kokius gauna vaiko protas pirmuosius įgūdžius ir į ką kreipiamas aukštesnėse klasėse; gerų mokytojų rankose yra daug nepažangių mokinių, nes ateina pas juos neparuošti. Koks turi būti įgudęs, kaip turi pažinti žmogų tas, kuriam pirmajam tenka formuoti vaiką![41]

XVIII a. pirmiausia Ž. Ž. Ruso ir Johanas Heinrichas Pestalocis (Johann Heinrich Pestalozzi) tartum atvėrė duris į vaiko psichiką, kurią vis labiau stengiamasi pažinti. Mokymas pradedamas individualizuoti pagal vaiko sugebėjimus ir polinkius. Jau buvo minėta apie tai, aptariant rašinių metodikos ypatumus. Nurodymuose direktoriams patariama jiems nelaukti iš visų savo auklėtinių vienodo pažangumo, nes ne visi vienodai pajėgūs[42]. Kitoje vietoje patarimuose tėvams, kalbant apie fizinį auklėjimą, primenama, kad kiekvienam vaiko amžiaus tarpsniui yra savas ir nuovokos („rozsądek“) matas[43]. Taigi susiduriame su mintimi apie vaiko amžiaus tarpsnių skirtingumą, tačiau dar niekur nenurodoma, kokie jie konkrečiai yra. Vertinga tais laikais reikia laikyti ir tai, kad iškeliamas reikalas suformuluoti mokinių mokymosi motyvus, – kad mokiniai suprastų mokslo naudą ir būtų, mūsiškai tariant, teigiamai emociškai nusiteikę, žiūrėtų į mokymąsi su meile, kaip į pramogą.

Vis dėlto mokymosi motyvai dažniausiai buvo formuojami dar senosios mokyklos sukurtais tradiciniais būdais: lenktyniavimu, dovanomis-pagyrimais, bausmėmis, stengiamasi suteikti visam tam teigiamą moralinį atspalvį, bet vis dėlto vyravo individualios ambicijos, kuriomis ir buvo remiamasi. Mokytojui buvo primenama, kad vaikas – taip pat protaujantis žmogus[44], vis dėlto socialinė to meto struktūra dar labai atsispindėjo ir mokyklos gyvenime. Valdžią turinčiajam įstatymai leido trempti kitą jam pavaldų žmogų. Mokytojo dispozicijoje

[41] VUB RS, f. 2-DC, b. 88, G. Piramovičiaus mokyklų vizitavimo aktas, l. 72.

[42] Ten pat, l. 693.

[43] Ten pat, l. 720.

[44] Ten pat, l. 657.

buvo ne tik apdovanojimai, bet ir bausmės, kaip antai: sudaromi tinginių sąrašai; jei įspėjimai nieko nepadeda, tai mokinys pastatomas mokyklos koridoriuje stovėti su lenta, kurioje įrašyta atitinkamai: *apsileidęs moksle, neklusnus, atžarus* ir t. t.; jei nesitaiso, mokytojas, mokyklos vedėjui pritarus, gali paskirti rykščių ir už nesimokymą, ir už moralinio pobūdžio nusikaltimus[45]. Taigi tie naujojo pedagoginio požiūrio daigai – suformuoti teigiamą mokinio vidinį santykį su mokymusi – tuo metu dar buvo tik deklaruojami, neapmąsčius konkrečių pasiūlymų nei tėvams, nei mokytojams. O prievartos priemones buvo lengva pasiimti iš ilgus amžius gyvavusios tradicijos. Jos dabar tik buvo bandomos reglamentuoti, kiek sušvelninti ir taip pažaboti mokytojo vienvaldystę.

Auklėjimo metodai. Ir mokymui, ir auklėjimui skiriama, šalia itin pažangių idėjų, kurios pateikiamos labiau deklaratyviai, ir daugybė konkrečių nurodymų, kurie dar atspindi Lenkijos ir Lietuvos Valstybės visuomenės luomiškumą. Nuostatų XXV skyrelyje apie fizinį auklėjimą trumpai aptariama, koks turėtų būti vaiko vystymasis nuo gimimo iki mokyklos ir kokios yra tėvų pareigos. Nėra čia, tiesa, akcento motinų vaidmeniui, kurį itin pabrėžė J. A. Komenskis (motinos mokykla). Tačiau, priešingai negu anos epochos pasiturinčio bajoro šeimoje, kurioje vaikas nuo pat gimimo buvo atiduodamas į svetimas rankas auginti, Edukacinė komisija kelia tėvų atsakomybę už vaiką iki jis dar nelanko mokyklos. Daugelis minčių primena Džono Loko (John Locke) auklėjimo principus. Pažymimas glaudus ryšys tarp fizinio ir dvasinio žmogaus vystymosi, *<...> sveikata, žvalumas, juslių ir jėgų tvirtumas, be abejo, pareina nuo ankstyvo auklėjimo kūdikystėje, nuo gyvenimo būdo jaunystėje*[46]. Nuostatuose pateikiama patarimų tėvams, kaip grūdinti kūdikį, nelepinti, sudaryti sąlygas daug judėti ore, nepradėti per anksti apkrauti proto ir tik palengva didinti krūvį. Pabrėžiama tėvų pavyzdžio reikšmė vaiko moraliniam ir dvasiniam vystymuisi, perspėjama, kad būtų tinkamai parinkti ir kūdikį slaugantys žmonės. Akcentuojama didelė giedrios nuotaikos reikšmė tolesniam žmogaus vystymuisi, – tą mintį randame dar prieš nuostatų sudarymą I. Masalskio 1774 m. „Parapinių mokyklų taisyklėse“ . Tai tipiška dar Renesanso laikais iškelta idėja. Pažymėtina, kad I. Masalskis ją siūlė taikyti visų luomų vaikams, nes jo taisyklėse skelbta, jog parapines turi lankyti visi vaikai. Tačiau baudžiavos sąlygomis ištisai teigiamomis emocijomis nuspalvintas auklėjimas valstiečio vaikui buvo gryna utopija.

---

[45] Ten pat, l. 706.

[46] Ten pat, l. 718.

Nuostatuose ne kartą pabrėžiama žala augančiam žmogui, jei slopinama jo prigimtis. *<...> Linksmumas ar niūrumas, piktumas, gerumas, drąsa ir vyriškumas ar suglebimas, bailumas, lydintieji žmogų visą gyvenimą,* – rašoma nuostatuose tėvams, *– dažniausiai prasideda dėl tų žmonių, kuriems pavesta pirmųjų vaiko dienų priežiūra, nuo jų elgesio*.[47] Ir toliau tęsiama ta pati mintis: *Diegiant jaunimui paklusnumą, pagarbą vyresniesiems ir jo amžiui deramą elgesį, reikia duoti jam tinkamą laisvę kalbėti ir veikti, neslopinti jame prigimto gyvumo ir guvumo, tačiau mokėti ją gerai panaudoti ir nukreipti toliau naudinga kryptimi; todėl vengti nuolatos drausti ir barti, reikalingoms pastaboms suteikti įtaigumą ir veiksmingumą, išmintingai parodant tų klaidų ir ydų pasekmes ir įtikinėjant protą*.[48] Juk *perdėtas barimas ar purkštavimas, greitas ir lengvas baudimas slopina vaiko tiek proto, tiek kūno gyvumą*[49].

Be to, nuostatų skyriuje apie fizinį auklėjimą patariama tėvams neskubinti vaiko mokymo, lygiai kaip ir nesuvėlinti, atsižvelgiant į jo sveikatą, proto lakumą ar bukumą, o pradėjus mokyti jo staiga neperkrauti, *nes vaiko protui labiau subrendus, viena diena bus daugiau pasiekta, kaip ilga pamokų eile su nuvargintu ir nesuprantančiu kūdikiu*[50]. Tačiau prisiminus Ž. Ž. Ruso Emilio mokymo pradžią, reikia pažymėti, kad Edukacinė komisija buvo nuosaikesnė ir nevėlino per daug mokymo pradžios. Būdinga laisvajam natūraliajam auklėjimui stengtis, kad mokymasis nebūtų jaučiamas kaip prievarta. Nuostatų XVIII skyriuje apie mokinius sakoma, kad jaunimas turi nueiti į mokyklą nusiteikęs įgyti šviesaus proto ir išsiauklėjimo ne prižiūrimas ar verčiamas, o savo paties noru ir troškimu[51]. Tėvai turi vaikams įdiegti mokymosi skonį, kad tą dalyką *laikytų pramoga, kad mylėtų mokslą ir mokytojus*[52]. Tai, žinoma, labiau teoriniai teiginiai, nes visa mokyklos praktika, pamokų organizavimas mažai ką bendra turėjo su pramoga ir laisvu vaiko vystymusi. Tačiau tokie nurodymai turėjo švelninti dažniausiai prievarta grindžiamą mokymą pagal senąją mokyklos sistemą. Taip pat kreipė dėmesį į vaiko pribrendimą vienokiam ar kitokiam protiniam krūviui. Deja, mokykloje sėdėjo tame pačiame suole bemaž kūdikis ir vyras, o aukštąją mokyklą sugebėdavo baigti 13 metų vaikai. Teorija ir praktika buvo dažnai tolimos.

---

47 Ten pat, l. 719.

48 Ten pat, l. 721.

49 Ten pat, l. 720.

50 Ten pat, l. 720.

51 Ten pat, l. 681.

52 Ten pat, l. 720.

Bajoriškoje Lenkijos ir Lietuvos Respublikoje buvo susiformavęs savotiškas šlėktiškas individualizmas, gerokai svetimas kaimynų visuomenėms, kuriose jau buvo stipri centralizuota karaliaus valdžia, žabojusi bajorų savivalę. Be to, dar tebebuvo daug ekonomiškai stiprių miestų, kuriuose buvo puoselėjama naujųjų laikų ideologija – visa tai kartu sudarė atsvarą bajorijai. Lenkijos ir Lietuvos Valstybėje pati bajorija, tiksliau, jos viršūnė – didikai – vadovavo švietimo reformai, todėl ir auklėjimo kryptis neįgavo čia kiek ryškesnių antifeodalinių aspektų. Visai panašiai kaip ir ekonominės minties raidoje, pasak lenkų tyrinėtojų, *klasikinė ekonominė mintis ne visada atitiko viešpataujančių klasių poreikius bei interesus. Todėl Lenkijoje antifeodaliniai ašmenys turėjo būti atšipinti ir net pakeisti solidarumo koncepcija. Svarbiausias ekonomikos uždavinys buvo įtikinti feodalinius žemės savininkus, kad tikslinga pereiti taikiu reformų būdu prie kapitalistinių ūkininkavimo formų.*[53] Panašiai buvo ir pedagogikos srityje. Auklėjimu siekta aptašyti pilną egoistinių ambicijų, arogantišką, su savo pavaldiniais žiaurų, su už save aukštesniais – pakalikiškai nuolankų, mokantį sublizgėti tuščiomis frazėmis ir mintimis, bet ne savarankišku mąstymu bajoraitį ir pakreipti visuomeniškumo ir ypač valstybiškumo linkme, paliekant visą socialinę santvarką neliestą.

Mokykla buvo uždaro pobūdžio, dažniausiai nuošalyje nuo centrų. Tuo požiūriu ir natūralios pedagogikos šalininkai svajojo apie mokyklas, nenutolusias nuo gamtos, kaimo vietovėse. Edukacinės komisijos atveju tai diktavo vienuolynų laikomų mokyklų geografinis pasiskirstymas ir ten esančios patalpos vidurinėms mokykloms. Pamokų išdėstymas per visą dieną neleido mokiniams gyventi kiek tolėliau nuo mokyklos. Izoliavimo nuo visa, kas bloga, principu rėmėsi jėzuitų auklėjimas. Edukacinės komisijos veiklos laikotarpiu mokiniai gyveno išnuomotuose kambariuose mažuose miesteliuose po kelis ir keliolika, prižiūrimi per direktorius pačios mokyklos. Mokyklos uždarumas aiškiai sumažėjo, tačiau Edukacinės komisijos nuostatai vis dar vertė žiūrėti, kaip ir senojoje mokykloje, į mokyklos kolektyvą kaip į uždarą bendruomenę, kurioje mokytojui skiriamas pagrindinis vaidmuo. *Kiekvienas mokytojas*, – rašoma nuostatuose, – *turi būti įsitikinęs, kad jo paties proto ir širdies savybės turės įtakos jo mokinių protui ir širdžiai. Reikia mokytojui todėl aiškiai žiūrėti į dalykus, pažinti žmogų, jo polinkius, aistras, kiekvienam amžiui būdingą suvokimą,*

[53] L. Guzicki, S. Żurawski, Historia polskiej myśli społeczno-ekonomicznej, Warsawa, 1969, p. 104.

į žmogaus sugebėjimų ryšį.[54] Mokytojo padėtis visuomenėje apibrėžiama taip: *Jis laikys save piliečiu, kuris tarnauja Tėvynei, auklėdamas jos sūnus, o savo – bendrapiliečius.<...> Mokytojas, apsvarstęs žmogaus ir piliečio esmę, viską darys, kad mokiniui <...> būtų gera pačiam ir kad su juo būtų gera gyventi. Visa, kas sudaro atskiro žmogaus laimę: sveikata, dora, papročiai, tikra išmintis, gera namų tvarka. Meilė, draugiškumas ir pagarba kitiems, visa, kas sudaro visuomeninę laimę: visiems lygus ir tikslus teisėtumas, išmintingi įstatymai, krašto apsauga, pilietiškos dorybės, sprendimų nepriklausomumas, minties ir elgesio taurumas, švenčiausias svetimos nuosavybės gerbimas – visa tai yra auklėjimo dalykas ir mokytojo pastangų tikslas.*[55] Tai labai abstraktus jaunimo socializavimo deklaravimas, adresuotas iš esmės bajorijai. Tačiau iš esmės negriaunant baudžiavinių santykių, kur įvairios prievartos priemonės iki pačių žiauriausių formų buvo įprastos, neišvengiama ir Edukacinės komisijos pedagogikoje diametraliai prieštaraujančių laisvos, savarankiškos asmenybės ugdymui nurodymų, kai leidžiama taikyti aukščiausią bausmę – viešą mokinio išniekinimą rykštėmis. Smulkiai numatyti nusikaltimai ir atitinkamos bausmės apibūdina ir to meto jaunimą, ir jo elgesio vertinimo normas. Pabrėžiamas reikalavimas būti paklusniems ir nuolankiems vyresniesiems. Štai keli atvejai, kai taikomos aukščiausios bausmės: jei mokinys pakartotinai nusižengia dievobaimingumo, mokymosi reikalavimams, yra nepaklusnus vadovybei ir nesitaiso, jei jis ką viešai apšmeižia, atsiprašęs viešai jis dar baudžiamas rykštėmis. Ta pati bausmė taikoma už užpuolimą, sumušimą, svaidymąsi akmenimis, už vagystę, girtuokliavimą (dažniau pasitaikantį), už pasileidimą (jei be papiktinimo, tai privačiai baudžiamas rykštėmis, o priešingu atveju – viešai) ir t. t.

Mokiniams tarpusavyje susivaidijus, įžeidus vienas kitą ir t. t. dorovės mokytojas skiria teisėjus iš pačių mokinių ir tie teisia. Teismo procedūra panaši kaip ir suaugusiųjų – tai mokinių savivaldos forma, pratinanti juos prie visuomeninio gyvenimo. Be to, mokykla sudarydavo teismą ir iš vedėjo bei mokytojų sunkesnių nusikaltimų atvejais, kai tekdavo bausti išvarant iš mokyklos (buvo numatyta, tarp kitų, ir mokinių maišto atvejis).

Tikrovėje tuo metu dažnai pasitaikydavo, kad bajorai teisingumo ieškojo su savo kaimynu ne tik bylinėdamiesi, bet ir ginklu užpuldami savo „priešą“ su dvariškiais ir draugais. Mokiniai, kurie neretai buvo jaunuolio amžiaus, kartais

---

[54] Komisja Edukacji Narodowej..., p. 656.

[55] Ten pat.

dalyvaudavo tokiuose užpuolimuose, bet tai buvo jų šeimos dalykas. Tačiau nemaža net ir XIX a. pirmajame ketvirtyje būdavo bylų, kai mokiniai jau kaip kolektyvas užpuldavo ir primušdavo miestiečius, ypač miestelių žydus. Laikant mokyklas jėzuitams ne vieną kartą yra buvę tokių mokinių riaušių – muštynių su kitatikiais ar su kitų vienuolynų (pvz., pijorų) [mokyklų] mokiniais. Naujoji mokykla bandė kovoti su tuo bajorų savavaliavimu. Tačiau ji dar paliko tas pačias prievartos priemones, tik jai teko pačiai kovoti, kad jos būtų nuosaikiau taikomos. Buvo numatytos bausmės direktoriams ir mokytojams už žiaurų elgesį su mokiniais. Savo ruožtu bajoriškos demokratijos dėlei ir mokytojai, ir mokiniai galėjo skųstis aukščiau, ir tokių bylų būdavo.

Iš vizitatorių aktų matyti, kaip kartais nelengva buvo pereiti prie humaniškesnių auklėjimo formų. Antai G. Piramovičius pažymi, kad Barūnų mokyklą paskundė mokinys, nes jį du mokytojai taip primušę, jog reikėję kviestis barzdaskutį[56] (barzdaskučiai teikdavo ir nesudėtingą [medicininę], ypač chirurginio pobūdžio, pagalbą). O štai Kražiuose pasivėlinę į mokslo pradžią mokiniai buvo nubausti viešomis bausmėmis. Tada jie sukilo, kai kurie griebėsi ginklo ir pradėjo smurtauti[57]. Tas pats G. Piramovičius, apibendrindamas panašius reiškinius, taikliai pareiškia, kad patiems mokytojams trūksta šviesos ir elgesio kultūros, todėl grasinimus ir kūno bausmes jie laiko geriausiomis priemonėmis priversti mokinius jiems paklusti[58]. Ir mokytojas, ir mokinys gyveno baudžiavinėje santvarkoje, kur fizinė jėga kaip prievartos priemonė, išnaudojant gausiausią gyventojų sluoksnį, buvo legaliai pripažinta. Ši aplinka veikė mokyklą ir todėl nelengva buvo sušvelninti mokyklos vidaus papročius. Tačiau mokyklos vaidmuo, keliant mokinių ir mokytojų elgesio kultūrą, ypač taurinant žmonių tarpusavio santykius, diegiant jaunimui atsakomybės visuomenei jausmą, buvo nemažas. Nors Edukacinės komisijos nuostatuose prieš baudžiavą niekur nepasisakoma, vis dėlto pačioje mokykloje jokių luominių skirtumų tarp mokinių neskatinta daryti, pabrėžtinai kelta kiekvieno asmeninė, o ne kilmės vertė.

Apibendrinimas. XVIII–XIX a. lietuvių nacionalinės kultūros raidai lemiamos reikšmės turėjo pažangiosios, demokratinės tendencijos, visų pirma visi tie veiksniai, kurie griovė baudžiavinius santykius ir padėjo stiprėti kultūriniam demokratizacijos procesui, taip pat tvirtėti ir plėstis liaudies socialinei ir nacio-

[56] VUB RS, f. 2-DC, b. 88, G. Piramovičiaus 1782 m. Lietuvos mokyklų vizitavimo aktas, l. 39.

[57] Ten pat, l. 54.

[58] Ten pat, l. 73, 74.

nalinei savimonei. Trumpai apžvelgus Edukacinės komisijos pedagogines pažiūras, jos diegtą švietimo reformą [galima teigti, kad] kol kas nėra gausu platesnių mūsų kultūros raidos klausimais studijų, turime pasitenkinti vos viena kita pastaba ir pasvarstyti apie Edukacinės komisijos paliktus pėdsakus mūsų kultūros plėtotėje. Čia pat prisimintina, kad švietimo struktūra labai nedaug kuo pasikeitė ir Vilniaus universiteto vadovaujamuoju laikotarpiu, todėl neįmanoma išskirti ir izoliuoti Edukacinės komisijos darbo pjūties nuo jos pasėtų ir toliau augusių daigų, o vertinant rezultatus atskirti juos nuo toliau vykusių jos užprogramuotų reiškinių ir kartu atsiradusių naujų veiksnių.

Edukacinė komisija nesikėsino iš pagrindų griauti senąjį feodalinės luominės visuomenės pastatą, ji tik stengėsi daug ką jame taisyti ar sušvelninti. Tačiau kai kurie jos padaryti posūkiai sutapo su vykstančiais gyvenime pasikeitimais ir šitaip juos greitino ir brandino. Iškėlusi visuotinio švietimo mintį, ji pradinei mokyklai neišgalėjo surasti nei lėšų, nei žmonių. Ir vis dėlto pradinių mokyklų tinklas išsiplėtė. Visuomenės (daugiausia dvasininkų ir bajorų) nuomonė buvo formuojama taip, kad pamažu įsigalėtų įsitikinimas, jog liaudies švietimas duoda našesnį efektą valstybės ekonomikai, taigi kartu ir valdantiesiems sluoksniams. Kartu buvo keičiamas požiūris į darbą ir dirbantį žmogų. Šviečiamasis laikotarpis, iškėlęs žemdirbio visuomeninę-ekonominę reikšmę, liaudies kultūros savarankiškumo vertės dar nebuvo įsisąmoninęs. Tačiau iš esmės tai vieno proceso dvi viena paskui kitą einančios grandys. Ir šiuo atveju Edukacinės komisijos visuotinio švietimo minties populiarinimas teigiamai atsiliepė lietuvių kultūros ugdymui.

Mokymo turinys, ypač vidurinėje ir aukštojoje mokyklose, taip pat mokymo metodai buvo pasukti palyginti radikaliai kita nei iki šiol linkme. Dėmesys atkreiptas į materialųjį pasaulį, į supančią jaunuolį gamtos ir žmonių aplinką, pradėti nagrinėti žmonių santykiai. Iškelta žmogaus pojūčiais pažįstamų reiškinių vertė. Sumažėjo rėmimasis autoritetu, pradėtas kelti reikalas mokyti savarankiškai mąstyti. Ši kryptis savaime turėjo padėti irti luominių kultūrų uždarumui žadindama kritinę mintį. Kai kurie natūraliosios pedagogikos elementai Edukacinės komisijos koncepcijose, kartu ir susipažinimas su šia kryptimi per sklindančią šviečiamąją literatūrą vertė kitomis akimis pažiūrėti į palyginti natūraliomis sąlygomis augantį ir gyvenantį žemdirbį valstietį, o nuosekliai kiek vėliau ir į jo dvasinę kultūrą.

Prancūzų tyrinėtojas Ambruazas Žoberas (Ambroise Jobert), parašęs plačią monografiją apie Edukacinę komisiją, ne visai sutikdamas su lenkų moksle

įsigalėjusia nuomone, kad aptariamoji švietimo reforma esanti vienintelė ir pirmoji tokia Europoje, linkęs laikyti ją Prancūzijos šviečiamosios minties įkvėpta. *Pagaliau*, – rašo A. Žoberas, – *pagrindinis lenkų sistemos originalumas yra rinkimo ir autonomijos principas, kuris viešpatavo visose akademinėse pakopose. Mokyklų apygarda sudaro mažutę respubliką su išrinktu rektoriumi priekyje. Apygardų korporacijas prižiūri Vyriausiosios mokyklos, pačios turinčios didelę nepriklausomybę. Komisija turi galią kontroliuoti, kaip sistema veikia, ir tvarko švietimo fondus <...> Taigi mokyklų organizacija atitinka Lenkijos valstybės respublikoniškas institucijas ir tradicijas. Kaip tik savo respublikoniška dvasia komisijos nustatyta dėstymo sistema yra originalaus pobūdžio ir istoriškai įdomi.*[59]

A. Žoberas nepažymi, kad ta respublikoniška tradicija buvo bajoriška, besireiškianti dažnai anarchiniu individualizmu ir luominiu uždarumu. Švietimo reforma anaiptol nesikėsino to uždarumo griauti ir demokratinio elemento į liaudžiai skiriamų pradinių mokyklų valdymą nebandė įsivesti (iš dalies tų elementų matome, pvz., XIX a. pradžioje absoliutistinėje Prūsijoje: mokyklų reikalus tvarkant dalyvaudavo ir valsčiaus atstovas). Tačiau respublikoniškasis renkamumo ir autonomiškumo principas švietime ypač vertintinas dviem požiūriais. Komisijos sudarytoje auklėjimo ir mokymo sistemoje nemaža dėmesio skirta stiprinti kiekvieno auklėtinio visuomeninio atsakingumo supratimą ir jausmą, nors ir neperžengiant bajorų luomo ribų. Savo ruožtu įvairių švietimo grandžių autonomiškumas ugdė ištisos žmonių grupės ir patyrimą, ir atsakomybę dėl krašto kultūros raidos krypties, dėl jo likimo apskritai. Visa tai formavo kartą, kuri negalėjo būti abejinga kultūros klausimams kaip visuomenės problemai. O tai jau buvo daug, ir tai turėjo tiesioginį ryšį su lietuvių nacionalinės kultūros augimu, nes juo plačiau ir į žemesnius sluoksnius sklido susirūpinimas kultūros klausimais kaip visuomenės problema, tuo daugiau galimybių susidarė, kad jis apimtų ir tuos luominės Lietuvos visuomenės sluoksnius, kurie tebevartojo lietuvių kalbą.

Švietimo reforma stengtasi mokyklas suvalstybinti ir tam tikru mastu supasaulietinti. Šios tendencijos reiškėsi keičiant ir valdymą, ir mokymo turinį, ir auklėjimą. Tai buvo svarbus posūkis brėstant naujai kartai. Platėjo mokyklas lankiusiųjų, ypač baigusiųjų, domėjimosi ratas, darėsi labiau pagrįsti sprendimai, glaudėjo ryšiai su gyvenimu. Pradeda formuotis profesinė pasaulietinė inteligentija (mokytojai, gydytojai ir kt.), kurių kultūriniai horizontai tiems lai-

[59] A. Jobert, La Commission d'éducation..., p. 282.

kams palyginti platūs. Bet ir dvasininkų išsilavinimo lygis pastebimai keitėsi. Jie lankė tas pačias supasaulietintas mokyklas, linkusieji į mokslus iš jų tarpo dirbo mokytojais Edukacinės komisijos, o vėliau Vilniaus universiteto vadovaujamose mokyklose, nors dar ir išlaikomose vienuolijų. Kartu dirbo, kad ir negausus, pasauliečių mokytojų būrelis. Pasaulietinė dvasia neišvengiamai skverbėsi į dvasininkų luomą, plėtė jų interesus ir iš dalies keitė kai kuriuos požiūrius. Trūkstant dokumentuose iš Edukacinės komisijos veiklos laikotarpio gausesnių duomenų apie socialinę mokinių sudėtį, kai ką galime spręsti iš analogijos su XIX a. pirmuoju ketvirčiu. Būtent: Žemaitijoje nemaža ėjo į vidurines mokyklas ir valstiečių, kurie dažniausiai pasukdavo į dvasininkus, nes materialiai neišgalėdavo baigti vidurinės, o juo labiau aukštosios mokyklos. Kad taip buvo ir XVIII a. pabaigoje, rodo vizitatoriaus G. Piramovičiaus pastaba apie Kretingos vidurinę 1782 m., kad ji esanti beveik vienų valstiečių lankoma[60]. Mokslingieji iš jų galėjo dirbti, nebaigę vidurinės, pradinių mokyklų mokytojais, kiti jų tapdavo dvasininkais ar vienuoliais mokytojais ir paprastais vienuoliais. Yra įdomus karaliaus Stanislovo Poniatovskio laiškas apie naujosios mokyklos išaugintą kartą, kad ji nepateisinanti į ją sudėtų visų lūkesčių, kad ji einanti savuoju keliu. Anksčiau, skundžiasi karalius, buvę mažai šviesių žmonių ir todėl buvę lengviau šviesiesiems vadovauti. *Nuo to laiko buvo čia* [Respublikoje] *daug skaityta, bet be vadovo ir be metodo, įgyta lakaus ir net dažnai prašmatnaus iškalbingumo, kuris buvo retas anksčiau. Tai todėl, kad, kaip žinote, buvo daug padėta triūso pagerinti mokyklas, tačiau nepakankamai sugebėta jaunimui vadovauti, jam iš mokyklos išėjus. Tai sudarė jaunuose žmonėse, kurių gausu šiame seime, įsitikinimą, kad jie gali ir turi pasitikėti tik savo nuomone.*[61] Mūsiškai tariant, valstybė buvo nepajėgi vadovauti intelektualinėms jėgoms, kurias ugdė mokykla. Jaunimas buvo kitoks nei seniau, bet ir ne toks, kokio tikėjosi mokykla. Vidurinė ir aukštoji mokykla liko elitarinė, ir vis dėlto pastebimai sudemokratėjo. Žinių fondas artino mokinius prie realaus gyvenimo ir skatino jį vienaip ar kitaip vertinti. Auklėjimo ir mokymo metodai, nors faktiškai tebebuvo kompromisiniai lyginant su senąja tradicine mokykla, žadino pasitikėti žmogaus protu ir jo prigimtimi. Visa tai vienaip veikė bajoraitį, kitaip – besimokantį valstietį. Tiesa, dar vis bajoriška iš esmės mokyklos kultūra asimiliuodavo daugumą į ją patekusių

[60] VUB RS, f. 2-DC, b. 88, G. Piramovičiaus 1782 m. Lietuvos mokyklų vizitavimo aktas, l. 62. Vizitatorius pažymi, kad Kretingos mokykloje vos vienas kitas bajorų kilmės mokinys, daugelis ruošiasi į kunigus, todėl „nesimoko geometrijos“.

[61] A. Jobert, La Commission d'éducation..., p. 375.

iš žemesniųjų visuomenės sluoksnių jaunuolių. Tačiau pažangios, peržengiančios bajoriško luomiškumo ribas idėjos turėjo rasti ir rado atgarsį taip pat ir <...> lietuvio valstiečio sąmonėje <...>

Taip buvo ir su labai pabrėžiama Edukacinės komisijos nacionalinės mokyklos idėja. Mokykla turėjo padėti sukurti tautinę luominę (feodalinę) su kai kuriais kapitalizmo elementais konstitucinę monarchiją, kur valdantysis bajorijos sluoksnis būtų tautiniu požiūriu vienalytis. Todėl šiam sluoksniui skiriamos mokyklos buvo tik lenkiškos ir jokių užuominų apie kitas Respubliką sudarančias tautas Edukacinės komisijos nuostatuose ar nurodymuose nerandame. Gimtosios kalbos sąvoka buvo interpretuojama taip, tartum visoje valstybės teritorijoje gyventų viena tauta. Tautos sąvoka visai sutapatinama su lenkų tautos sąvoka. Besireiškiantys jausmai išskirtinai Lietuvai buvo laikomi „provinciniu" patriotizmu. Formavosi viešoji nuomonė, kad inteligentui gimtoji kalba gali būti tik lenkų kalba. Lenkų tautos konsolidacijos ir jos brendimo į naujųjų laikų naciją procese Edukacinės komisijos nuveiktas darbas lenkų istoriografijoje vertinamas ypač teigiamai. Tuo metu ir XIX a. pirmojoje pusėje labai daug mokslą einančių Lietuvos gyventojų sulenkėjo. Edukacinės komisijos sukurta mokykla šiuo požiūriu atliko neigiamą vaidmenį lietuvių nacionalinės kultūros raidoje. Tačiau tame pačiame reiškinyje glūdėjo ir jo priešingybė. Tų lietuvių visuomenės sluoksnių, kurie nebuvo nutraukę ryšių su lietuvių liaudimi, labai pabrėžiamas reikalas ugdyti mokykloje patriotizmą mokiniams turėjo žadinti ir savosios tautos meilę. O nors ir silpna tiesioginė ir netiesioginė kai kurių elementų viešpataujančios luominės ideologijos kritika mokykloje turėjo stiprinti kilusių iš valstiečių jaunuolių ir socialinę, ir tautinę savimonę. Kultūros procesuose dažnai susiduriama su netiesioginiais poveikiais. Edukacinės komisijos atveju, šalia daugelio kitų socialinių, ekonominių, politinių veiksnių, švietimo reforma, kurdama kuo palankiausias prielaidas lenkų tautos konsolidavimuisi, skleidė naują tautos sampratą, žadino domėjimąsi šios srities klausimais. Tai negalėjo neatsiliepti ir demokratinės lietuvių inteligentijos formavimuisi.

Skelbiama viena iš studijų apie Edukacinę komisiją ir jos veiklą iš M. Lukšienės asmeninio archyvo, saugomo LMAVB RS, f. 391, b. 725 ir b. 726. Autorės archyve yra kelių neskelbtų studijų: „Edukacinė komisija (1773–1794)" (50 p.); „Edukacinės komisijos (1773–1794) švietimo sistema"; „Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis" ir „Lietuvos edukacinė komisija (1797–1802)" (60 p.) mašinraščiai. Pirmąsias tris studijas autorė perdarė (papildė, struktūravo, redagavo) ir pavadino „Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis". Ši

studija buvo autorės užbaigta, tačiau pirminio viso teksto mašinraščio neišliko, nes autorė vėliau iš jo darė atskirus, mažesnės apimties straipsnius.

Čia skelbiamas atkurtas šios studijos tekstas. Ant šio mašinraščio egzemplioriaus pirmojo lapo autorės ranka užrašyta: „Straipsnis, išimtas iš sužlugdyto rinkinio, skirto Edukacinės komisijos 200 metų jubiliejui (atskiri puslapiai paimti pranešimui konferencijai).“ Jos archyve išliko neišleisto rinkinio turinys, kuriame numatyti A. Šidlausko, J. Mingino, A. Endzino ir du M. Lukšienės straipsniai: „Edukacinės komisijos (1773–1794) sistema“ ir „Lietuvos edukacinė komisija (1797–1802)“. Prie turinio autorės ranka parašyta pastaba: „Ministro Rimkaus uždraustas spausdinti ir išdalinti straipsniai autoriams“.

Rengiant šią studiją spaudai naudotasi visais jos variantais. Struktūra ir studijoje nagrinėjamų temų visuma paliekama tokia, kokia yra išlikusi ketvirtame neredaguotame studijos mašinraščio egzemplioriuje, pagrindiniu tekstu buvo laikyti pirmasis ir antrasis mašinraščio egzemplioriai (autorės redaguoti, papildyti, bet kai kur sutrumpinti, nes iš jų buvo išimtos tos dalys, kurios turėjo tapti atskirais straipsniais); šie mašinraščiai sudarė didžiausią teksto dalį. Pasirinktas pirmojo mašinraščio egzemplioriaus pavadinimas, nes jis geriausiai atitinka studijos turinį.

Į čia skelbiamos studijos tekstą sukeltos tos išimtosios dalys, kurios turėjo tapti atskirais straipsniais, bet nebuvo paskelbtos, taip pat ir autorės papildymai, įrašyti į rengtų, bet neskelbtų straipsnių tekstus. Šitaip buvo atkurtas ištisinis studijos tekstas ir kartu įtraukti autorės ranka įrašyti redakciniai ir turinio taisymai, papildymai, padaryti dirbant su atskiromis teksto dalimis.

M. Lukšienės pranešimo tekstas „Edukacinės komisijos įnašas į pažangiąją pedagoginę mintį (pranešimas Edukacinės komisijos 200 metų sukakčiai pažymėti)“, kaip liudija autorės data ant pirmojo rankraščio puslapio, buvo baigtas 1973 12 13; jis yra čia skelbiamos plačiosios studijos vienos dalies santrauka, todėl atskirai nepublikuojamas. Pirmųjų dviejų išvardytų studijų tekstų dalį autorė panaudojo keliems straipsniams, kurie buvo skelbti Pedagogikos mokslo darbuose ir pavadinti „Lietuvos edukacinė komisija (1797–1803)“ ir „Lietuvos edukacinės komisijos nuostatai (1797–1799)“. Jie skelbiami ir šiame rinkinyje.

◇◇◇

Lietuvos edukacinė komisija (1797–1803)

Mūsų visuomenei yra gerai žinoma Edukacinė (švietimo) komisija, veikusi nuo 1773 ligi 1794 m. Jai buvo perduoti panaikinto jėzuitų ordino, kuriam ligi tol priklausė didžiuma aukštesniųjų mokyklų turtų. Feodalinei Lietuvos ir Lenkijos Valstybei (Abiejų Tautų Respublikai, Žečpospolitai) tuo metu atsidūrus ant bedugnės krašto, šviesesnieji bajorų luomo atstovai, tarp kitų priemonių, tikėjosi gelbėti Žečpospolitą reformuodami mokyklas. Jos turėjo parengti visų pirma bajorų jaunimą besiformuojančioms naujoms ekonominėms, politinėms ir kultūrinėms sąlygoms, iš esmės neardant feodalinės santvarkos pagrindų. Tai buvo pirmoji švietimo ministerija ir kartu pirmoji Žečpospolitoje administracijos institucija, bendra Lietuvai ir Lenkijai, todėl iš pradžių ji buvo vadinama Abiejų Tautų edukacine komisija. Vis labiau stiprėjant lenkų bajorijos tendencijoms naikinti visus net nominalius skirtumus Ketverių metų (1789–1792) seimo sudarytoji 1791 m. gegužės 3 d. konstitucija *<...>Lietuvą laikė neatskiriama Lenkijos dalimi ir todėl net jos vardo nepaminėjo, ji <...> iš esmės panaikino paskutines Lietuvos valstybingumo liekanas*[1].

Vis dėlto dalis Lietuvos bajorų tebepuoselėjo mintį turėti tokį savarankiškumą, kaip numatyta Liublino unijoje. Tatai atsispindėjo kai kuriuose 1792 m. Targovicos miestelyje reformų priešininkų bajorų sudarytos konfederacijos, paprašiusios Jekaterinos II globos ir paramos, reikalavimuose. Žymus to laikotarpio lenkų tyrinėtojas Tadeušas Korzonas (Tadeusz Korzon) XIX a. rašė: *nors Lietuvos konfederacija kiekviena proga primindavo Liublino unijos neliečiamybę, vis dėlto griežtai reikalavo, kad būtų grąžinta Lietuvai visos magistratūros ir kariuomenė, net iš Vilniaus arsenalo paimtos ar Lietuvos liejykloje išlietos patrankos, ji grasino Karūnos konfederacijai, kad kol visa tai nebus sugrąžinta, lietuvių tauta nemokėsianti mokesčių.*[2] Kuriant Lietuvai atskiras etmono, kanclerio, iždininko pareigybes ir karo, policijos, iždo institucijas, turėjo būti įsteigta ir atskira švietimo – Edukacinė – komisija. Iš pradžių konfederatai svarstė, kaip skirstyti Žečpospolitos teritoriją. Kaip aiškina Božena Michalik (Bożena Micha-

---

[1] Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1957, t. 1, p. 346.

[2] T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, Krakow-Warszawa, 1886, t. 5, p. 256.

lik) ir Tadeušas Mizia (Tadeusz Mizia), Lietuvos konfederacijos Generalitetas spyrėsi išlaikyti bent formalias valstybingumo žymes ir nesutiko, kad visa valstybės teritorija būtų suskirstyta į provincijas. Esą buvę *klastingai* pasinaudota tokiu reikalavimu, ir Lietuvos konfederacijos vadai, vadovaudamiesi *savo separatistine politika*, pasiekę, kad būtų sudarytos dvi švietimo komisijos: Lenkijai ir Lietuvai[3].

Pirmasis žingsnis pertvarkant švietimą buvo Lietuvos Generaliteto nurodymas 1792 m. rudenį Edukacinės komisijos sekretoriui Antoniui Malčevskiui (Antoni Malczewski) po paruošiamųjų darbų perkelti iš Varšuvos į Vilnių Lietuvos mokyklas liečiančią medžiagą. Lietuvai švietimo komisija buvo sudaryta tik 1793 m. kovo 19 d., o darbą turėjo pradėti balandžio 15 d.[4] Į komisiją buvo pakviesti ne vien Targovicos konfederacijos šalininkai, bet ir šiaip žinomesni visuomenei žmonės. Lietuvos edukacinę komisiją sudarė: Livonijos (Latgalos) vyskupas Juozapas Kazimieras Korvinas Kasakauskis (Józef Kazimierz Korwin Kossakowski) ir Vilniaus prelatas Jonas Nepomukas Kasakauskis (Jan Nepomuk Kossakowski), be to, vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (Ignacy Jakub Masalski), Lietuvos kancleris Joachimas Chreptavičius (Joachim Chreptowicz) (abu senosios Edukacinės komisijos kūrėjai), Vilniaus kapitulos kanauninkas Ignotas Kontrimas (Ignacy Kontrim) (vyresnysis Kazimiero Kontrimo brolis), Žemaičių vyskupas Jonas Dominykas Lopacinskis (Jan Dominik Łopaciński), profesorius kunigas Dovydas Pilchovskis (Dawid Pilchowski); iš pasauliečių – Trakų kaštelionas Kazimieras Pliateris (Kazimierz Plater), Trakų sargybininkas A. Savickis, Ašmenos tarėjas Ignotas Chominskis (Ignacy Chomiński), Lietuvos tribunolo narys Antanas Liaudanskis (Antoni Laudański)[5].

Vos ėmus komisijai veikti, prasidėjo antrosios Žečpospolitos dalybos, ir Lietuvos edukacinė komisija juridiškai nustojo gyvavusi. Ji egzistavo vos kelis mėnesius (nuo 1793 m. balandžio ligi tų pačių metų lapkričio mėn.), taigi ko nors žymesnio nuveikti negalėjo. Stiprėjant antireforminėmis bajorų nuotaikoms, dar 1793 m. sausio mėn. sudaryta Targovicos konfederacijos delegacija, tyrusi senosios Edukacinės komisijos veiklą, pareiškė nepasitenkinimą mokyklose taikomais mokymo metodais, lotynų kalbos lygiu, ketino atiduoti visas vidu-

[3] B. Michalik, T. Mizia, Stosunek konfederacji Targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej, Rozprawy z dziejów oświaty, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966, t. 9, p. 79.

[4] Ten pat, p. 79–80.

[5] B. Żongołłowicz, Ustrój uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802), Wilno, 1925; atspaudas iš Rocznik prawniczy Wileński, t. 1, Wilno, 1925, p. 4.

rines mokyklas vienuolynams išlaikyti ir ten rengti joms mokytojus, tik sekti, kad neblogėtų fizikos ir matematikos dėstymas, nes šios disciplinos esančios itin naudingos. Be to, buvo siūloma patikrinti visų privačių mokyklų mokytojų religinius ir politinius įsitikinimus[6].

Po valstybės padalinimo, kurį turėjo patvirtinti į Gardiną sušauktas seimas ir išspręsti kai kurias likusios valstybės dalies valdymo problemas, vėl prasidėjo svarstymai, kiek steigti švietimo komisijų. Seime už vieną bendrą abiem tautoms švietimo komisiją atkakliai kovojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) vyriausiosios mokyklos rektorius Martynas Počobutas-Odlianickis (Marcin Poczobutt-Odlanicki) ir Krokuvos vyriausiosios mokyklos įgaliotinis Jonas Sniadeckis (Jan Śniadecki). Jie abu norėjo išlaikyti senosios Edukacinės komisijos darbo linkmę, be to, dar padaryti aukštąsias mokyklas nepriklausomas nuo bendrosios švietimo administracijos. Karalius šiam reikalavimui aiškiai nepritarė. Pagaliau, labiausiai J. Sniadeckio pastangomis, carinės valdžios įgaliotinis Jakovas Zyversas (Jakov Sievers) sutiko, kad Gardino seimas panaikintų atskiras švietimo komisijas. Buvo sudaryta vėl bendra. Tačiau netrukus prasidėjo Tado Kosciuškos (Tadeusz Kościuszko) sukilimas, o po jo – paskutinės valstybės dalybos. Kai per sukilimą, nušalinus Jokūbą Jasinskį (Jakub Jasiński) nuo vadovavimo Lietuvos sukilėliams, buvo sudaryta pavaldi Lenkijai Centrinė LDK deputacija, joje, tarp kitų įstaigų, turėjo veikti ir švietimo skyrius.

Galutinai išsidalijus Žečpospolitą, Jekaterina II į Lietuvą valdymo aparatui pertvarkyti paskyrė jau anksčiau gerai pažinusį vietos sąlygas Nikolajų Repniną (Nikolaj Repnin), kuriam dar prieš padalinimą 1794 m. spalio 3 d. įsake dėl švietimo krypties Lietuvoje rašė: *Jaunimo auklėjimas, toks svarbus dalykas, turi atkreipti mūsų valdžios dėmesį, kad jis nuo dabar remtųsi paklusnumu Dievui ir valstybės įstatymams. O kadangi, kaip žinome, Vilniaus akademija, ypač pijorų mokyklos, apkrečia Lietuvos jaunimą begėdiška, Dievui priešiška ir visai žmonių giminei žalinga įtaka, tai reikia tas žalingąsias mokyklas kuo atidžiau ištirti ir iš jų einančią blogybę pačioje užuomazgoje sunaikinti. Tam reikalui galite naudoti visokias priemones.*[7] Su tokiais įgaliojimais N. Repninas ėmėsi darbo.

Apie antrosios Lietuvos edukacinės komisijos sudarymą ir jos veiklą lietuvių tarybinėje istoriografijoje rašyta tiek, kiek ji siejama su Vilniaus universite-

---

[6] Lietuvos TSR istorija, Vilnius, 1957, t. 1, p. 69, 76–78.

[7] П. Жукович, Школъное дело в западной России в царствование Екатерины II, Журнал Министерства просвещения, 1915, t. 12, p. 343–344.

to istorija[8]. Daug plačiau šis paskutinis XVIII a. dešimtmetis išnagrinėtas lenkų istoriografijoje: nemažai žinių yra pateikęs Mykolas Balinskis (Michał Baliński) Vilniaus akademijos istorijos[9] skyriuje apie M. Počobutą; šiam dešimtmečiui skirtos Bronislavo Žongolovičiaus (Bronisław Żongołłowicz)[10] ir Leonido Žytkovičiaus (Leonid Żytkowicz)[11] monografijos. Abu autoriai naudojo archyvų duomenis, ypač atidžiai Vilniaus gubernijos generalgubernatoriaus fondus yra peržiūrėjęs L. Žitkovičius. Lietuvos TSR centriniame valstybiniame istorijos archyve [LVIA], Vilniaus universiteto fonde, yra antrosios Lietuvos edukacinės komisijos veiklą liečiančios bylos[12]. Dalis jose esančių dokumentų kartojasi ir kituose fonduose, kuriais yra naudojęsi minėti autoriai, tačiau tose bylose yra naujų, literatūroje nežinomų faktų.

N. Repninas 1795 m. paskyrė trijų kariškių (Nikitos Panino (Nikita Panin), Ivano Fryzelio (Ivan Friesel) ir Johano Hermano fon Ferzeno (Johann Hermann von Fersen) komisiją švietimo sistemos pertvarkymo projektui parengti. Be to, apdairus užimto krašto valdytojas pavedė projektą sudaryti ir vietos sąlygas gerai pažįstančiam buvusiam Targovicos konfederacijos metu Lietuvos edukacinės komisijos nariui Jonui Nepomukui Kasakauskiui (Jan Nepomucen Kossakowski). Kariškių komisija visų pirma pasiūlė reformuoti universitetą, iškeliant iš jo katalikų teologijos disciplinas į dvasines seminarijas, o jų vietoje įvedant kitatikių tikybinius dalykus, be to, išbraukti iš tiksliųjų mokslų astronomijos ir chemijos kursus. N. Repninui pasirodė priimtinesnis J. N. Kasakauskio

---

[8] Vilniaus universitetas, Vilnius, 1966; Vilniaus universiteto istorija 1579–1803, Vilnius, 1979.

[9] M. Baliński, Dawna Akademia Wileńska, Petersburg, 1862.

[10] B. Żongołłowicz, Ustrój uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802)...; B. Žongolovičius yra dėstęs 1894–1914 m. Kauno dvasinėje seminarijoje ir tada rašęs lietuviškai, paskui profesoriavo Vilniaus Stepono Batoro universitete.

[11] L. Żytkowicz, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797, Wilno, 1938.

[12] LVIA, Vilniaus universiteto fondas 721, ap. 1, b. 1330, „Dyaryusz czynności Komissyi Edukacyjney w Gubernii Litewskiej. Dnia 20/30 Augusta 1797 Roku zaczętey"; ten pat, b. 1331; Viešosios edukacinės komisijos bendrųjų institucijų veiklos Lietuvos gubernijoje protokolai, pradėti 1797 08 20 / 31; ten pat, b. 1332, Lietuvos edukacinės komisijos siunčiamų raštų knyga 1797–1800 m.; ten pat, b. 1333; „Do Rządu Litt." – komisijos raštai gubernatoriui; ten pat, b. 1334, „Rekwizycye Komissyi Edukacyiney Litewskiey" – komisijos raštai universitetui 1797–1799 m.; ten pat, b. 1335, „Od Szkoły głównej" – universiteto atsakymai komisijai 1797–1800 m.; ten pat, b. 1336, „Od Rządu Litt." – gubernijos valdybos ir iždo rūmų raštai Lietuvos edukacinei komisijai 1798–1800 m.

projektas, kuriame buvo siūloma tik papildyti aukštojoje mokykloje dėstomas disciplinas architektūra, tapyba ir veterinarija, padidinti trečdaliu profesoriams privalomų paskaitų skaičių, skirti kiekvienam po pavaduotoją; steigti prie universiteto karo ir amatininkų mokyklas, paliekant visą senosios Edukacinės komisijos struktūrą; vidurines mokyklas perduoti vienuolijoms, kad jas išlaikytų ir jose mokytų; vidurinių mokyklų neskirstyti į du tipus – apygardines ir paapygardines, o visas vadinti apskritinėmis (pavietinėmis); švietimui vadovauti steigti Edukacinę komisiją. N. Repninas abejoja komisijos reikalingumu, be to, jam atrodė geras kariškių pasiūlymas nedėstyti universitete katalikų tikybos dalykų. Tačiau carams pasikeitus, Pavelas I, lankydamasis Vilniuje, pažadėjo M. Počobutui palikti aukštąją mokyklą tokią, kokia ji yra su visomis turėtomis teisėmis. 1797 m. liepos mėn. Pavelui I buvo įteikti naujieji švietimo nuostatai su etatais ir caras juos patvirtino[13].

Buvo sudaryta anksčiau veikusių švietimo komisijų pavyzdžiu Viešojo švietimo (edukacinė) komisija Lietuvos gubernijoms, pakaitomis net ir oficialiuose raštuose vadinta Lietuvos edukacine komisija. Ji buvo pavaldi generalgubernatoriui. Tokių švietimo komisijų Rusija neturėjo. Pagal Jekaterinos II 1775 m. patvirtintus gubernijų nuostatus (papildytus 1780 m.) kiekvienoje gubernijoje turėjo veikti Visuomeninės globos įstaiga (Приказ общественного призрения), kuri prižiūrėtų ir organizuotų liaudies mokyklas, ligonines, prieglaudas, pataisos namus[14]. Ji buvo pavaldi gubernatoriui. Lietuvoje socialine globa rūpinosi Špitolinė komisija[15], tačiau jai nepriklausė švietimo reikalai[16]. Vienintelė žinoma jai pavaldi mokykla – tai Vaikelio Jėzaus prieglaudos mokykla. Taigi Lietuvoje buvo sudarytas kitoks administracinis paskirstymas negu Rusijoje. Mokyklų paveldumo klausimas buvo iškilęs 1800 m., kai Rusijos mokyklų steigimo komisija

[13] L. Żytkowicz, Rządy Repnina na Litwie 1794–1797, 1938, p. 220.

[14] Ten pat, p. 157, 160.

[15] Lietuvių liaudis „špitole“ vadino parapijos senelių ar tiesiog pavargėlių patalpas ir pačią prieglaudą. Šiandien lenkų kalba „szpital“ reiškia ligoninę, seniau – dar ir invalidų bei senelių prieglaudą. Taip antai pagal seimo nutarimus 1768 ir 1775 m. buvo įsteigta, bet vos 1799 m. pradėjo veikti ligoninė „špitolė“ prie Šv. Jokūbo bažnyčios (Szpital generalny Wileński), turėjusi tris skyrius: vargšų invalidų (155 žmonės), ligonių ir vargšių gimdyvių. Joje dirbo 3 chirurgai, gydytojas, akušerė ir vaistininkas. Per 1799 m. buvo suteikta pagalba 591 invalidui ir ligoniui; žr. LVIA, f. 390, ap. 135, b. 2, l. 14, 16, 17. Špitolinė, arba Visuomeninės globos, komisija lėšas gaudavo iš aukų. Jas papildydavo valstybė, leisdama naudotis dalimi [lėšų, gautų iš] mokesčių už tiltus ir parduodant kortas.

[16] LVIA, f. 390, ap. 135, b. 2.

iš naujai prijungtų gubernijų pareikalavo žinių apie mokyklas ir pensionus, nes pagal Visuomeninės globos įstaigų nuostatus visos mokyklos turėjo priklausyti Mokyklų steigimo komisijai ir jai atsiskaityti[17]. Lietuvos edukacinė komisija informavo Rusijos mokyklų steigimo komisiją apie savo sudėtį, veiklą ir kartu nurodė, kad ji veikia pagal senas šio krašto tradicijas, be to, yra patvirtinta paties caro. Apie pavaldumą Visuomeninės globos įstaigai rašte neužsimenama[18]. Jau 1801 m. spalio 18 d. Rusijos mokyklų steigimo komisijos rašte svarstoma, kaip suvienodinti prijungtųjų žemių mokyklas su Rusijos mokyklomis, čia pat pažymint, kad tais metais Visuomeninės globos įstaiga perėmusi mokyklas savo žinion. Tačiau pateiktos tik vienos Vilniaus apskritinės mokyklos metinės išlaidos (2 242 rb. 50 kap.)[19]. Taigi galima teigti, kad Lietuvos edukacinė komisija buvo pagrindinė švietimo administravimo institucija, tiesiogiai pavaldi gubernatoriui, ir tik pirmaisiais XIX a. metais buvo bandoma Lietuvos švietimo administravimą suvienodinti su Rusijos imperijos švietimo valdymo struktūra[20].

Išlikusioje protokolų knygoje 1801 m. gruodžio 20 d. – paskutinio posėdžio data[21]. Vėlesnės žinios apie komisiją netiesioginės. 1802 m. Vilniaus universiteto pranešime švietimo ministrui minimos lėšos, skiriamos Lietuvos edukacinės komisijos sekretoriui ir raštinei išlaikyti[22]. Tų pačių metų spalio mėn. Dovydas Pilchovskis (Dawid Pilchowski), Vilniaus vyskupo, pirmininkaujančio komisijai, pavaduotojas, pasirašo Lietuvos edukacinės komisijos vardu ataskaitą apie Gardino gubernijos apskritines mokyklas[23]. Ir dar 1803 m. universiteto ataskaitoje randame pažymėtą Edukacinei komisijai išlaikyti skirtą sumą – 14 117 rb[24]. Taigi Lietuvos edukacinė komisija bent formaliai nebuvo panaikinta ligi naujos švietimo reformos 1803 m.

Lietuvos edukacinės komisijos darbo gairės yra surašytos dviejuose pagrindiniuose jos dokumentuose. Pirmajame (1797 m. liepos 23 d.) 11 trumpų

---

17 Сборник материалов для истории просвещения в России, С. Петербург, 1893, t. 1, p. 183, 184.

18 VUB RS, f. 151 (L. Uziemblos fondas), b. 468, l. 82–83. Šis atsakymas be datos įsiterpęs tarp Lietuvos edukacinės komisijos 1799–1800 m. dokumentų.

19 Сборник материалов для истории просвещения в России, p. 390.

20 Vilniaus universiteto istorija 1579–1803, Vilnius, 1979, p. 238.

21 LVIA, Vilniaus universiteto fondas 721, ap. 1, b. 1330.

22 Сборник материалов для истории просвещения в России, p. 542.

23 Ten pat, p. 554–557.

24 Ten pat, p. 551.

pastraipų dokumente[25] aptariama Lietuvos edukacinės komisijos struktūra, įvairių švietimo grandžių pavaldumas, jų kontrolė ir kompetencija. Jame rašoma: *Komisiją sudaro 12 žmonių: šeši pasauliečiai ir šeši dvasininkai. Juos skiria gubernijos valdytojas, o jo nesant – gubernatorius, tačiau dėl dvasininkų atsiklausiama vyskupo. Be komisijos narių, turi teisę dalyvauti, kada patinka arba reikalui esant, užimdami pirmąsias vietas, Lietuvos gubernatorius, kaip civilinis viršininkas, Vilniaus vyskupas, kaip akademijos kancleris, ir Žemaičių vyskupas, nes vyskupijoje yra vienuolijų mokyklų.*[26] Nariai skiriami šešeriems metams. Komisija prižiūri apskritines mokyklas, kolegijas, pensionus ir visas bajorų jaunimo auklėjimo ir mokymo įstaigas, taip pat universitetą (pastarąjį tik studijų atžvilgiu, kaip antai komisija įpareigota tikrinti profesorių paskaitų metinius prospektus). Visos mokymo įstaigos turi atsiskaityti komisijai, o ji – parengti bendrą ataskaitą gubernatoriui. Komisija skiria vidurinių mokyklų mokytojus ir tikrina, kaip dėstoma mokyklose ir universitete. Ji parenka tinkamus žmones vadovėliams rašyti ir pačius vadovėlius. *III. Svarbiausias jos uždavinys – rūpintis, kad viešasis švietimas būtų paremtas dorove ir geru elgesiu, kad mokytojai stengtųsi įdiegti jaunimui tvirtus religijos pagrindus, ištikimybę monarchui, dorybių meilę, pareigingumą ir skatintų jaunų žmonių širdis prie gerų darbų*[27].

Tame pačiame dokumente surašyti visi į Edukacinę komisiją paskirti nariai, vadinami komisarais: iš pasauliečių – Lietuvos vicegubernatorius Nikolajus Volkovas (Nikolaj Volkov), Kauno patauininkis Juozapas Ignotas Korvinas Kasakauskis (Ignacy Józef Korwin Kossakowski), Lietuvos *vaiskis* Mykolas Zaleskis (Michał Zaleski), Rėkyvos seniūnas Pranciškus Mauricijus Karpis (Franciszek Mauricy Karp), Ukmergės raikytojas Antanas Lapa (Antoni Łappa), Kobryno *pakamaris* Aleksandras Raiskis (Aleksander Rayski); iš dvasininkų – Vilniaus oficijolas D. Pilchovskis, Vilniaus kanauninkas I. Kontrimas, Vilniaus prelatas Jeronimas Stroinovskis (Hieronym Stroynowski), Vilniaus kanauninkas Mykolas Dluskis (Michał Dłuski), bazilijonų viršininkas Ambraziejus Sinhajevskis (Ambroży Sinhajewski) ir benediktinų viršininkas Vaclovas Ziolkovskis (Wacław Ziołkowski). Netrukus susirinkusi naujoji Edukacinė komisija nutarė, kad pirmininkaus pakaitomis Vilniaus vyskupas J. N. Kasakauskis arba Žemai-

[25] LVIA, Vilniaus universiteto fondas 721, ap. 1, b. 1331, l. 2–3.

[26] Ten pat, l. 2.

[27] Ten pat.

čių vyskupas Simonas Mykolas Giedraitis (Szymon Michał Giedroyć) (iš tikrųjų veikė Juozapas Arnulfas Giedraitis).

1797 m. spalio 28 d. Viešojo švietimo komisijos kreipimesi į apskritines mokyklas[28] bemaž ištisai pakartoti senosios Edukacinės komisijos nuostatų skyriai (XI, XVII–XX, XXI, XXV) dėl vidurinių mokyklų darbo. Praleisti skyriai apie universitetą, parapines mokyklas ir apie bausmes bei paskatinimus. Nepažymėta, ar remtasi 1783 m., ar 1790 m. komisijos nuostatais, tačiau tas faktas, kad 1790 m. nuostatai turėjo 24 skyrius, rodytų, jog pagrindu imti pirmieji. Kreipimesi skyriai turi šias antraštes: XI – pamaldos ir dvasinės paslaugos, t. y. mokykloje švenčiamos šventės, religiniai mokytojų ir mokinių įpareigojimai; XIII – mokyklos prefektas (vadovas); XIV – mokytojai; XV – klasės ir mokomieji dalykai; XVI – mokyklos, turinčios mažiau kaip 6 mokytojus; XVII – egzaminai ir pasirodymai; XVIII – mokiniai; XIX – fundacijų mokiniai, t. y. šelpiamieji; XX – direktoriai (guverneriai); XXI – laisvalaikis ir mokslo metų pradžia; XXV – fizinis auklėjimas.

Tą patį rudenį Lietuvos edukacinė komisija patvirtino, kokios vidurinės mokyklos ir kelių klasių pereina kuriai vienuolijai: Barūnų (3 klasių, t. y. su 3 mokytojais) mokykla (Ašmenos apskritis) – bazilijonams; Lydos (2 kl.) ir Ščiutino (6 kl.) mokyklos (Lydos apskr.) – pijorams; Gardino (6 kl.) mokykla (Gardino apskr.) – dominikonams; Merkinės (4 kl., Trakų apskr.) – dominikonams; Ukmergės (6 kl.) – pijorams ir Troškūnų (5 kl., Ukmergės apskr.) – bernardinams; Panevėžio (6 kl., Upytės apskr.) – pijorams; Kauno (4 kl., Kauno apskr.) – pranciškonams; Raseinių (6 kl.) – pijorams, Dotnuvos (5 kl.) – bernardinams ir Kražių (6 kl., Raseinių apskr.) – karmelitams; Padubysio (6 kl., Šiaulių apskr.) – bazilijonams; Telšių (6 kl., Telšių apskr.) – bernardinams; Kaltanėnų (4 kl., Užnerio apskr.) – pranciškonams[29].

Ne visos mokyklos pajėgė turėti tiek klasių, kiek buvo leista, nes vienuolių ordinams, ypač tiems, kurie ligi šiol mokyklų nelaikydavo, trūko mokytojų. Tokiu atveju klases darydavo dvimetes. Naujoji situacija po paskutinio valstybės padalinimo verste vertė vienuolius imtis išlaikyti mokyklas. Mat Jekaterina II katalikų vienuoliams suformulavo du visuomeninius uždavinius: pagalba švietimo ir socialinės globos srityse. Vienuolynams, kurie nepaisytų šių nurodymų,

[28] LVIA, fondas 721, ap. 1, b. 1331, l. 7–8. Dalis teksto paskelbta L. Żytkowicz..., p. 228.

[29] LVIA, Vilniaus universiteto fondas 721, ap. 1, b. 1330, l. 9; LMAVB RS, f. 151, b. 468, l. 3.

grėsė likvidavimas[30]. Todėl dabar mokyklų ėmėsi ir tie ordinai, kurie anksčiau jų nelaikydavo. Antroji priežastis, ir bene svarbiausia – tai ekonominė. Apie tai rašoma viename apžvalginiame (be datos) Lietuvos edukacinės komisijos pranešime gubernatoriui: *<...> kadangi po padalinimo didelė dalis Edukacinio fondo turtų nuo Lietuvos buvo atskirta ir tuo būdu pats fondas gerokai sumažėjo, todėl, norint deramai aprūpinti universitetą daugeliu dalykų, kurių jam trūksta, ir išlaikyti tokį parankų imperijai kadetų korpusą, be to, kad taptų naudingi įvairūs Lietuvoje esantieji vienuolių ordinai, jiems atiduotos išlaikyti apskritinės mokyklos, užuot mokėjus mokytojams atlyginimus.*[31]

Trečioji priežastis buvo ideologinio pobūdžio: konservatyvioji bajorų dalis nepritarė senosios Edukacinės komisijos švietimo reformai, ypač kad ir nuosaikiai, bet pasaulietiškai jos krypčiai. Balsų grąžinti mokyklas jėzuitams netrūko seimuose dar ir prieš padalinimus – Targovicoje sudaryta prieš reformas nusistačiusių bajorų konfederacija buvo nutarusi vidurines mokyklas grąžinti dvasininkams. Dabar tą kelią vertė pasirinkti ir finansinė padėtis, nes carinė valdžia jokių lėšų prisijungtųjų sričių švietimui neketino skirti.

Faktiškai vidurinių mokyklų padėtis ne taip jau radikaliai keitėsi, nes Lietuvoje senosios Edukacinės komisijos laikais tik Vilniaus, Kauno ir Kražių vidurinės mokyklos jau buvo pasaulietiškos, vadinamos akademinėmis, o visos kitos dar priklausė vienuolijoms, nors turėjo visiškai paklusti Edukacinės komisijos nuostatams. Dabar tik viena vidurinė mokykla Vilniuje liko tiesiogiai pavaldi universitetui ir turėjo būti pavyzdžiu kitoms mokykloms, o kitos – padalytos įvairioms vienuolijoms. Edukacinės komisijos 1797 m. rugsėjo 17–28 d. posėdyje Vilniaus apskritinės mokyklos mokytojais buvo paskirti 3 dvasininkai ir 4 pasauliečiai, o vadovu – kunigas Juozapas Holynskis (Józef Holyński)[32].

Vidurinių mokyklų mokymo turinys, organizacija ir metodai liko tokie patys, kokie buvo reformuotoje mokykloje. Akcentai tikybai ir lotynų kalbai anaiptol neatsispindėjo pamokų tvarkaraštyje. Nebuvo leista grįžti prie senųjų, dar prieš reformą naudotų vadovėlių; taip antai Lietuvos edukacinė komisija, sužinojusi, kad Kražiuose, be naujųjų, mokoma ir iš Alvaro lotynų kalbos vadovėlio, svarstė tą faktą posėdyje[33].

---

30 L. Żytkowicz..., p. 254, 255–265.

31 VUB RS, f. 2-DC, b. 125, l. 93, 94.

32 LVIA, Vilniaus universiteto fondas 721, ap. 1, b. 1330, l. 5.

33 Ten pat, l. 22.

Gamtos ir matematikos dalykų dėstymas nepakito, nors šie mokslai nebuvo populiarūs nei tarp bajorų, nei tarp vienuolių mokytojų. Dar XIX a. pirmajame ketvirtyje universitetas atkakliai kovos dėl tų dalykų dėstymo gerinimo vienuolių išlaikomose mokyklose.

Taip pat liko tas pats požiūris į dėstymo metodus, pakartojant skyrius apie juos iš senosios Edukacinės komisijos nuostatų. Mokytojai raginami ugdyti mokinių mąstymą, o ne grįsti mokymą vien atmintimi, žinojimą sieti su praktika. Į šį reikalavimą buvo atsižvelgiama vertinant mokyklos darbą. Taip antai, perklausius 1799 m. Vilniaus apskritinės mokyklos direktorių (korepetitorių), buvo priminta mokytojams, kad jie labiau pratintų mokinius remtis protu ir glaudžiau sietų mokslų teoriją su praktika[34]. Šia linkme paruošti mokytojus gerokai pasunkėjo, kai Lietuvos edukacinės komisijos veiklos metais atsisakyta mokytojus rengti universitete, kuriame jau buvo besikurianti gera bazė gamtos mokslą puoselėti. Dabar, palikus vienuolių mokytojų rengimą vienuolių naujokynams ar dvasinėms seminarijoms, sunku buvo tikėtis, kad būsimieji mokytojai imtų dėstyti ne verbaliniais metodais.

Pati auklėjimo kryptis bei metodai iš esmės nedaug pasikeitė, lyginant su senosios Edukacinės komisijos laikų mokyklų tikrove. Tačiau oficialiuose naujosios Edukacinės komisijos raštuose akcentuojama, kad reikia stiprinti ne tik religinį auklėjimą, bet ir nuolankumą monarchui. Vis dėlto, nors ir nebekalbama apie aiškų visuomeninį mokyklos angažuotumą, labai aiškų senuosiuose nuostatuose, bet iš tikrųjų mokiniai ruošiami bajoriškajam parlamentarizmui, kurio didieji šalininkai buvo abu Lietuvos edukacinių komisijų pirmininkai: Juozapas Kazimieras Kasakauskis (1738–1794) ir Jonas Nepomukas Kasakauskis (1755–1808). Mokiniai buvo pratinami dalyvauti bajorų visuomeniniame gyvenime tam tikromis moksleivių savivaldos formomis, kurios dar iš jėzuitų laikų turėjo senas tradicijas – derinti religinį auklėjimą su pilietiniu. Pvz., mokinių draugija „Sodalitas Rosariana“ rinkdavo savo prefektus, oratorius, maršalkas, vėliavnešius, cenzorius ir t. t., mokiniai titulavosi savo tėvų titulais, mokydamiesi perimti iš tėvų visuomeninius vaidmenis. Tačiau skirtingai nuo pirmosios Edukacinės komisijos to meto švietimo vadovybė neskatino kritiškai žvelgti į senąjį bajorijos gyvenimo būdą ir mąstymą, o tai buvo visai paranku carinei politikai.

Kitaip carinės administracijos atstovams atrodė pasitaikančios respublikoniškosios idėjos kai kuriuose vadovėliuose, perimtuose iš pirmosios Edu-

[34] LVIA, f. 576, ap. 2, b. 7, l. 9.

kacinės komisijos. Patvaldiškoje carinėje valstybėje tokios tendencijos buvo laikomos nusikaltimu. Tiktai po paskutinio padalinimo gyvenimas pradėjo sruventi kiek normalesne tėkme. Rusijos mokyklų steigimo komisija, gavusi reikiamų žinių iš Lietuvos edukacinės komisijos, 1801 m. spalio 18 d. raštu siekė suvienodinti visos imperijos mokyklų struktūrą. Apžvelgusi Lietuvos mokyklų vadovėlius, ji ypač piktinasi istorijos ir teisės knygomis, nes jose esą *<...> dėstomi visai priešiški monarchiniam valdymo būdui principai*. Šį teiginį komisija paremia citata iš Graikijos istorijos vadovėlio IV klasei, išleisto 1786 m. Jame gėrimasi graikų miestų kova su monarchija, vadovėlis baigiamas šiais žodžiais: *<...> visa Graikija ėmė veržtis į laisvę ir ilgainiui pradėjo nekęsti paties žodžio „monarchas“*[35]. O iš trečios klasės senovės istorijos vadovėlio Mokyklų steigimo komisija pasipiktinusi cituoja: *<...> ir Azijoje, ir Egipte, ir Persijoje buvo patvaldystė, – be abejo, tai senesnė forma, nes reikia ilgo laiko, kol žmonės pradeda suvokti tarpusavio teises*. Dar labiau piktinamasi J. Stroinovskio vadovėlio „Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tautų teisės mokslas“ (1785) teiginiu, kad įstatymų leidžiamoji galia yra tautoje, priklauso nuo tautos ir suteikiama tautai[36]. Mokyklų steigimo komisija siūlė istorijos ir geografijos vadovėlius nedelsiant versti iš rusų kalbos, o matematikos, fizikos ir lotynų – sutiko laikinai palikti tuos pačius[37]. Pasiūlymas nebuvo įgyvendintas, nes 1803 m. buvo įvesta palyginti liberali švietimo reforma visoje Rusijoje, ir tas pats J. Stroinovskio vadovėlis buvo išverstas į rusų kalbą. Jis su triukšmu buvo išmestas iš mokyklų tik 1824–1825 m. m.

Truputį neaišku, kodėl, kartojant senuosius Edukacinės komisijos nuostatus, praleistas skyrelis apie bausmes ir paskatinimus. Nors pažangieji Abiejų Tautų edukacinės komisijos nariai nepripažino fizinių bausmių, jos liko įteisintos mokyklose ir palyginti plačiai taikomos, nepaisant to, kad nuostatų aiškiai normuojamos ir reglamentuojamos. Pirmosios Lietuvos edukacinės komisijos pirmininkas Juozapas Kazimieras Kasakauskis augo šeimoje, kurioje visai atsisakyta fizinių bausmių[38]. Gal ir antrasis J. N. Kasakauskis tokiam auklėjimo būdui nepritarė, jei buvo praleistas bausmes įteisinantis skyrelis. Deja, Vilniaus universitetas su fizinėmis bausmėmis dar ilgai kovos.

---

[35] Сборник материалов для истории просвещения в России, p. 383.

[36] Ten pat, p. 385.

[37] Ten pat, p. 394–395.

[38] Pamiętniki Jozefa Kossakowskiego, biskupa Inflanckiego 1738–1788, Warszawa, 1891, p. 11.

Reformuojant švietimą, mergaičių mokymas nebuvo iš esmės pertvarkytas, nepagerėjo jis ir mūsų aptariamuoju laikotarpiu, tačiau dėmesio jam skirta daugiau, nes kartu su vizitatoriais mokykloms buvo pasiųsti patikrinti pensionų (berniukų ir mergaičių) ir konviktų (mūsų terminais – internatų) darbą Tadeušas Kundzičius (Tadeusz Kundzicz)ir Andrius Sniadeckis[39], o šiems atsiskaičius, 1798 m. rudenį Lietuvos edukacinė komisija pavedė profesoriui J. Stroinovskiui sudaryti bendrąsias pensionų taisykles, kurias komisija patvirtino per dvi savaites[40]. Taisyklėse mergaičių pensionų mokymo turinys dar liko senoviškas (skaitymas, rašymas, skaičiavimas, katekizmas, dorovės mokymas, istorijos ir geografijos pradmenys, rankų darbai, o papildomai – svetimos kalbos, muzika, šokiai, piešimas), tačiau naujoviškai skambėjo šalia dorovės apibrėžiamas rūpinimasis ir vaiko sveikata, ir higienos įgūdžių ugdymas, reikalavimas žaisti [gryname] ore ir neslopinti neišmintingu griežtumu vaiko įgimto gyvumo bei judrumo[41].

* * *

Visa, kas čia buvo pasakyta apie mokymą ir auklėjimą Lietuvos edukacinės komisijos laikais, liečia bajoriukus, jų rengimą gyvenimui. Jokio apribojimo kitiems luomams stoti į vidurines mokyklas niekur neįrašyta, tačiau apie juos ir neužsiminta. Išleistuose nuostatuose ar instrukcijose vizitatoriams neminimos pradinės mokyklos, tarsi jų nebūtų bendroje švietimo sistemoje. Negavusi ataskaitos iš Lietuvos edukacinės komisijos apie pradines mokyklas, Rusijos mokyklų steigimo komisija tarė, kad Lietuvoje apskritai tokių nesą. Kiek galima atkurti iš žinomų šaltinių, padėtis yra tokia. Senoji Edukacinė komisija, sudarydama nuostatus, galvojo apie visą švietimo sistemą, kokia ji turėtų būti. Lėšų pradinėms mokykloms iš bendrojo edukacinio fondo neištekus, pradinės mokyklos liko Bažnyčios žinioje, išlaikomos arba pačių žmonių, arba parapijų klebonų, retai – dvarininkų. Tokią padėtį rado ir Lietuvos edukacinė komisija, o jos edukacinis fondas buvo dar labiau sumažintas ir jokių vilčių išlaikyti parapines mokyklas ji neturėjo. Sustiprėjus dvasininkų įtakai visoje mokyklų sistemoje, nereikalauta iš parapinių mokyklų atsiskaityti Edukacinei komisijai, pasitenkinta ataskaitomis vyskupams, kurie buvo komisijos nariai.

---

[39] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 27.

[40] Ten pat, b. 1331, l. 12–16.

[41] Ten pat, b. 1331, l. 16.

Tačiau komisijai pradinės mokyklos yra rūpėjusios. 1799 m. gegužės 23 d. (birželio 3 d.) svarstant vadovėlių leidimą, pradedama nuo parapinių mokyklų. Komisija patvirtino iki tol mokyklose naudotą elementorių (lenkišką) ir pageidavo, kad būtų atskirai išspausdinti rašymo pavyzdžiai ir katekizmas didesniu tiražu, šitaip sumažinant jų kainas. Tuo rūpintis apsiėmė pats komisijos pirmininkas J. N. Kasakauskis, o kitais dviem vadovėliais (kiek praplėstu mokslu apie dorovę ir sveikatingumą bei kai kuriais žemės ūkio ir fizikos (t. y. gamtos) pradmenimis) parapinėms mokykloms – Kauno pataurininkis Juozapas Ignotas Kasakauskis[42].

Netrukus per 1799 m. birželio 22 (liepos 3 d.) posėdį vyskupas J. N. Kasakauskis skaitė pertvarkytą dorovės vadovėlį. Pirmojoje jo dalyje buvo rašoma apie žmogaus pareigas artimui, antrojoje – sau pačiam, trečiojoje – apie pareigas Dievui[43]. Ar buvo parengti vadovėliai apie sveikatingumą ir gamtos mokslus, iš protokolų neaišku.

Nėra išlikę ir jokių Lietuvos edukacinės komisijos pareiškimų dėl lietuvių kalbos, tačiau keli protokolai apie pradinių mokyklų vadovėlius leidžia daryti kai kurias išvadas. Niekur neužsimenama apie administruojamos teritorijos daugiatautiškumą ir įvairiakalbiškumą. Taigi eita senosios Edukacinės komisijos nužymėtu keliu, laikant lenkų kalbą viešąja kalba. Lietuvių kalba buvo atsidūrusi tarsi už komisijos globos ribų. Tai rodytų kai kurie lietuviškų elementorių spausdinimo faktai, jei jie nėra atsitiktiniai. „Mokslas skaitymo rašto lietuviško...“ 1790 m. (2 800 egz.) 1796 m. buvo spausdinamas Vilniaus akademijos spaustuvėje, 1798 m. – jau bazilijonų spaustuvėje, 1799 m. ir 1802 m. – pijorų[44]. Lietuvos edukacinė komisija buvo taip sutvarkiusi, kad akademijos spaustuvės vedėjas neturėjo teisės nieko spausdinti ir pardavinėti be cenzūros ir komisijos parašų[45]. Vadinasi, per komisijos rankas turėjo eiti ir lietuviškų elementorių, kaip ir visų knygų, spausdinimas. Tačiau dėl nežinomų priežasčių lietuviškus elementorius ima spausdinti kitos spaustuvės, o visos lietuviškos knygos ir toliau leidžiamos akademijos spaustuvėje: „Aukso altorius“ (1798 m.), M. Olševskio „Broma, atverta ing viečnastį“ (1799 m.), J. Jaknavičiaus „Ewanjelie polskie y Litewskie“ (1799 m. ir 1803 m.), „Giesmės apie švenčiausią paną Mariją“ (1799 m. ir 1802 m.)[46].

---

42 Ten pat, b. 1330, l. 60.

43 Ten pat, b. 1330, l. 69.

44 Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, Vilnius, 1969, p. 267, 268.

45 LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 69.

46 Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, 1969, p. 17, 108, 142, 296.

Visos šios knygos buvo spaustuvei pelningos, nesusijusios su mokyklomis, gal todėl leidimus joms spausdinti komisija lengvai duodavo.

Kiek Edukacinė komisija turėjo teisę savarankiškai tvarkyti mokyklų reikalus, rodo dokumentuose išlikusi vienos mokyklos byla. Povilas Ksaveras Bžostovskis, pagarsėjęs savo sukurta savotiška „respublika" Merkinėje-Pavlove [Paulavoje] (prie Merkio aukštupio), pasiskundė komisijai, kad jo žemes nupirkęs Frederikas Mošinskis (Frederyk Moszyński) nesilaikąs sutarties, neduodąs lėšų valstiečiams mokytojui ir felčeriui išlaikyti. Naujasis savininkas teisinosi, jog jis tuos pinigus panaudojęs tiems patiems valstiečiams šelpti[47]. Edukacinė komisija pasirodė negalinti to ginčo spręsti, nepasitarusi su gubernatoriumi. Taigi Lietuvos edukacinės komisijos kompetencija tvarkant pradines mokyklas, lyginant su senąja komisija, bus sumažėjusi. Vizitatoriams neįsakoma jų kontroliuoti, pačios mokyklos atsiskaito ne tarpinei grandžiai – apskritinių mokyklų prefektams, o tiesiog per klebonus vyskupams. Tą patvirtina Liudo Truskos TSRS centriniame valstybiniame istoriniame archyve Leningrade rastos Žemaičių ir Vilniaus vyskupų ataskaitos Romos katalikų dvasinei kolegijai apie jų vyskupijose 1801–1802 m. m. veikusias mokyklas. Deja, Žemaičių vyskupijos ataskaitoje pradinės mokyklos nepažymėtos, jos retrospektyviai nustatomos iš 1803 m. ir 1804 m. sąrašų. Lietuviškose Vilniaus vyskupijos srityse nurodytos 78 parapinės mokyklos, kuriose mokėsi 996 mokiniai, tai, Liudo Truskos skaičiavimu, sudarė 2,5 proc. mokyklinio amžiaus vaikų. Žemaitijoje mokyklas lankė daugiau kaip 4 proc. vaikų. O iš viso XVIII a. pabaigoje ir XIX a. pradžioje dabartinės Lietuvos teritorijoje, apytikriais skaičiavimais, L. Truska mano buvus pustrečio šimto parapinių mokyklų su 4–5 tūkstančiais mokinių[48]. Šie skaičiai nedaug keisis ir vėliau, kada Vilniaus universitetas ims energingai rūpintis mokyklomis, nes ir jis nedisponuos jokiomis tam reikalui lėšomis.

Pradinių mokyklų tinklo tankumas ir mokinių gausumas priklausė, kaip rodo atidesni tyrinėjimai, ne tik nuo administracijos ar valdančiosios klasės pastangų, bet ir nuo pačios liaudies ekonominės padėties, jos augančio poreikio turėti minimalių žinių. Visos čia minėtos švietimo administracinės institucijos nesirūpino lietuvių kalba mokyklose. Lietuviškos mokyklos idėja pamažu formavosi ir stiprėjo pačios lietuvių liaudies veržimusi į šviesą, gausėjant iš jos kilusių inteligentų. Šio proceso atžvilgiu reikia teigiamai vertinti, kad Lietuvos

---

47 LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 55, 56, 71.

48 L. Truska, Lietuvos mokyklos XVIII a. pabaigoje–XIX a. pradžioje, Kraštotyra, kn. 10, Vilnius, 1980, p. 42–43.

edukacinė komisija išplėtė vidurinių mokyklų tinklą, nežiūrėdama į tai formaliai, esą kiekvienoje apskrityje turi būti po vieną vidurinę, kaip buvo linkusi tvarkyti pirmoji komisija. Tuo remiantis vakarinėje Lietuvos dalyje atidarytos Padubysio ir Dotnuvos mokyklos, o rytinėje – Troškūnų ir Kaltanėnų. Žemaitijoje Varnių ir Kalvarijos parapinės mokyklos nepajėgė iškopti į aukštesnę pakopą – pastaroji tai padarys po 1803 m. Tankesnis mokyklų tinklas ypač lengvino neturtingiesiems, o iš jų valstiečiams, pasiekti aukštesnį išsilavinimą (žr. lentelę). Kražių mokykloje, kaip matote, nebajorų buvo 23 proc., Padubysio – 38 proc., Dotnuvos – 18 proc. Reikia atminti, kad tuo metu iš stojančiųjų kilmės dokumentų griežtai nereikalauta, ketinantieji toliau mokytis stengėsi užsirašyti bajorais, todėl galima manyti, kad nebajorų procentas buvo didesnis.

Vidurinių mokyklų mokinių socialinis pasiskirstymas 1800–1801 m. m. (iš Lietuvos edukacinės komisijos ataskaitos)[49]

Mokykla	Mokytojų	Mokinių						
		iš viso	bajorų	dvasininkų	valdininkų	pirklių	miestiečių	„raznočincų"
Vilniaus apskritinė	8	184	144	21	-	5	22	1
Barūnų apskritinė	8	124	112	6	-	-	4	2
Kaltanėnų apskritinė	3	29	20		5		1	3
Merkinės apskritinė	5	54	21	-	27	-	5	1
Ukmergės apskritinė	3	56	43	-	-	-	-	13
Troškūnų apskritinė	6	171	166	-	-	1	4	1
Kauno apskritinė	4	38	19	1	-	1	14	3
Panevėžio apskritinė	3	116	99	-	4	1	1	11
Raseinių apskritinė	3	148	138	-	-	1	-	9
Dotnuvos apskritinė	6	160	115	-	3	-	13	29
Kražių apskritinė	7	326	246	-	-	-	-	80
Padubysio apskritinė	4	148	66	-	-	-	26	56
Telšių apskritinė	6	298	271	5	-	-	-	20
Lydos apskritinė	4	49	39	-	5	-	3	2
Gardino apskritinė	8	148	103	2	-	5	35	3
Naugarduko apskritinė	7	107	82	11	1	2	11	-

[49] Сборник материалов для истории просвещения в России, p. 250, 262. Vilniaus universiteto bibliotekos nurodytoje ataskaitoje pažymėti 1801 m., tačiau visai tie patys moksleivių skaičiai Vilniaus apskritinėje ir aukštojoje mokykloje įrašyti ataskaitoje. VUB RS, f. 2-DC, b. 125.

Mokykla	Mokytojų	iš viso	bajorų	Mokinių dvasininkų	valdininkų	pirklių	miestiečių	„raznočincų"
Ščiutino apskritinė	3	104	97	-	-	3	4	-
Slanimo apskritinė	5	48	28	1	2	2	15	-
Žyrovičų apskritinė	10	243	182	55	-	-	6	-
Lyskovo apskritinė	5	88	80	2	1	2	3	-
Bresto apskritinė	7	153	106	39	-	-	8	-
Konviktai: Pijorų	8	48	32	-	-	-	-	16
Bazilijonų	1	8	8	-	-	-	-	-
Ambraziejaus	1	8	8	-	-	-	-	-
Pensionai: Dabry	12	45 (27 b. 18 m.)	43	-	-	-	-	-
Pinabelio	2	12	12	-	-	-	-	-
Labovskio		4	2	-	-	2	-	-
Iš viso	141	2933	2230	143	48	23	175	251
Universitetas	39	256						
Iš viso	180	3191						

Didelių sunkumų stojantiems į vidurines mokyklas lietuviams valstiečiams ir smulkiesiems bajorams sudarė kalbinis barjeras, po Edukacinės komisijos reformos įvedus vietoj lotynų kalbos lenkų dėstomąją kalbą. Lietuvos edukacinė komisija tęsė šią liniją toliau. Ir po trečiojo padalinimo mokykla turėjo atlikti lenkų, kaip valstybinės kalbos, skleidimo funkciją. Antai gubernatorius 1799 m. birželio 1 (12) d. rašte Lietuvos edukacinei komisijai nurodo leisti Raseinių pijorų mokyklos mokiniams padėti vietos žemesniajam teismui rašyti raštus lenkų kalba, nes šis skundėsi, kad keturi šioje raštinėje dirbantys raštininkai menkai temoka lenkiškai; paprotys padėti buvęs iš seno, tačiau dabar mokykla bijanti leisti mokinius be Edukacinės komisijos sutikimo[50]. Teismuose paprastai dirbo bajorai, žemesniais valdininkais būdavo smulkieji. Taigi Žemaitijoje tie smulkieji vargo su lenkų kalba, jos nemokėdami.

Painūs santykiai klostėsi tarp Edukacinės komisijos ir universiteto. Nors iš dalies, atėmus iš aukštosios mokyklos žemesniųjų švietimo grandžių tvarkymą, susidarė gal kiek palankesnės sąlygos universiteto žmonėms atsidėti tik mokslui, tačiau komisijos noras išlaikyti ankstesnį vidurinių mokyklų lygį be aukštosios mokyklos pagalbos galėjo tik pasunkėti. Pažymėtina, kad sunkioje to meto politinėje situacijoje tik retais atvejais tos dvi įstaigos sugebėjo sudaryti bendrą frontą prieš vis stiprėjantį carizmo kišimąsi į kultūros reikalus. Gubernatorius siekė, kad Edukacinė komisija būtų paklusnus įrankis išžvalgyti, kas universitete vyksta. Aukštajai mokyklai atrodė geriau tiesiog priklausyti nuo gubernatoriaus

[50] VUB RS, f. 2-DC, b. 125, l. 23.

ir ji dažnai su panieka atsikirsdavo Edukacinei komisijai. 1799 m. balandžio 22 (gegužės 7) d. gubernatorius. I. Fryzelis pasirašė „Smulkių Lietuvos edukacinės komisijos taisyklių ir pareigų išdėstymo“ aktą, įpareigojantį komisiją tikrinti visą universiteto mokslinę produkciją[51]. Aukštoji mokykla tam pasipriešino. Tačiau netrukus padėtis pasikeitė, ir naujieji nuostatai neįsigaliojo.

Apžvelgus Lietuvos edukacinės komisijos veiklą, matyti, kad ji buvo perdėm bajoriška. Komisija stengėsi prisitaikyti prie bajorų masės nuotaikų, tačiau labai sunkiomis politinėmis aplinkybėmis bandė ir išsaugoti kai kuriuos švietimo reformų laimėjimus (mokymo turinį, metodus). Be abejo, padarytas žingsnis atgal stabdant mokyklos pasaulėjimą. Santykiuose su aukštąja mokykla ir vienai, ir antrai pusei kartais trūko pilietinio blaivumo bendroje kovoje dėl savarankiško savojo krašto kultūros plėtojimosi. Komisijos pozicija buvo dažnai šiuo požiūriu žemesnio lygio nei universiteto, bet ir jos priklausomybė nuo caro valdininkų buvo kur kas didesnė. Edukacinę komisiją iš dalies sudarė bajorai, neremiantys visiško Lietuvos ir Lenkijos sulydymo, vadinamieji separatistai. Dažnas jų, ypač Kasakauskiai, tikėjosi šiai linkmei carinės Rusijos paramos. Savo socialinėmis pažiūromis būdami palyginti konservatyvūs, jie nesugebėjo surasti kontakto su nors lėtai, bet jau besiformuojančiu demokratiniu visuomenės srautu, vis stipriau reiškiančiu lietuvių liaudies interesus. O vis dėlto ištisai neigiamai vertinti tą bajorišką „separatizmą“ negalima. Naujoms sąlygoms besiklostant, ši idėja ne vienam inteligentui padėjo atsispirti asimiliacijai ir rasti kelią į kylantį demokratinį lietuvių kultūrinį judėjimą.

Spausdinamas straipsnis, tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Pedagogika, t. 16, Pedagogikos mokslinio tyrimo institutas, Pedagogikos ir psichologijos sektorius, Vilnius, 1981, *p. 127–147.*
Straipsnis įteiktas 1979 m. rugsėjo mėn.
Straipsnio mašinraščio, saugomo LMAVB RS, f. 391, b. 725, pirmajame lape autorės ranka parašyta: „Dar kartą perredaguotas, sutrumpintas 1980 III [atiduotas] į Pedagogikos darbus“. Taip pat žr. šiame rinkinyje skelbiamų studijų „Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis“ ir „Lietuvos edukacinės komisijos (1797–1803) veikla“ komentarus.



[51] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 17–20; akto santrauką žr. B. Żongołłowicz, Ustrój uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802), Wilno, 1925, atspaudas iš Rocznik prawniczy Wileński, Wilno, 1925, t. 1, l. 31–32.

◇◇◇

Lietuvos edukacinės komisijos (1797–1802)[1] veikla

Lietuvos edukacinė (švietimo) komisija veikė palyginti trumpai – nuo 1797 m. iki 1802 m. Ji rūpinosi mokyklų reikalais Lietuvoje komplikuotu politiniu atžvilgiu ir audringu pereinamuoju po padalinimų laikotarpiu, kol buvo pertvarkyta. Pedagoginiu požiūriu jos veikla rėmėsi daugiausia anksčiau veikusios Edukacinės komisijos nužymėta kryptimi, tačiau ne pačia pažangiąja jos linija, o gerokai atsižvelgdama į konservatyviųjų bajorijos ir dvasininkijos sluoksnių pageidavimus mokyklos tvarkymosi srityje. Tai buvo tartum kompromisas tarp dviejų priešingų požiūrių į švietimo plėtojimąsi.

Mintis steigti Lietuvos edukacinę komisiją kilo dar tebeveikiant Edukacinei komisijai Targovicos konfederacijos metu. Ketverių metų seimo (1789–1792) reformų rezultatas – „1791 m. gegužės 3 d. konstitucija" – Lietuvą laikė neatskiriama Lenkijos dalimi ir todėl net jos vardo nepaminėjo, ji *<...> iš esmės panaikino paskutines valstybingumo liekanas*[2]. 1792 m. konservatyviosios jėgos, reformų priešininkės, sudarė Targovicos miestelyje konfederaciją, prašydamos Jekaterinos II globos ir paramos. Šioje konfederacijoje dalis Lietuvos didikų bei bajorų iškėlė šūkį atkurti Gegužės 3 d. konstitucijos panaikintas atskiras Lietuvai valstybines pareigybes. Tarp jų buvo reikalavimas, kad Lietuva turėtų atskirą švietimo tvarkymo instituciją – Lietuvos edukacinę komisiją. (Vadinamasis Targovicos konfederacijos Lietuvos generalitetas ir ėmėsi atkurti atskiras valdymo institucijas.) Iki šiol lietuvių istoriografijoje nei Targovicos sukurta, nei po paskutinio Respublikos padalinimo įsteigta Lietuvos edukacinė komisija beveik nenagrinėtos. Tarybinė lietuvių istoriografija tik trumpai pamini Lietuvos edukacinę komisiją leidinyje „Vilniaus universitetas"[3]. Ją trumpai mini Algirdas Šidlauskas savo disertacijos rankraštyje „Švietimas Lietuvoje paskutiniame XVIII a. ketvirtyje"[4] ir Meilė Lukšienė monografijoje apie švietimą XIX a. pirmojoje pusėje[5].

---

[1] [Kitame šiame rinkinyje skelbiamame straipsnyje „Lietuvos edukacinė komisija (1797–1803)" autorė priėjo išvadą, kad Lietuvos edukacinė komisija darbą baigė 1803 m.]

[2] Lietuvos TSR istorija, t. 1, Vilnius, 1957, p. 346.

[3] Vilniaus universitetas, Vilnius, 1966, p. 55–57.

[4] A. Šidlauskas, Švietimas Lietuvoje paskutiniame XVIII a. ketvirtyje, Vilnius, 1962, mokslo kandidato disertacijos rankraštis, LMAVB RS, f. 26-1199.

[5] M. Lukšienė, Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje, Kaunas, 1970, p. 31.

Lenkų švietimo istoriografija turi senas tradicijas, ir mums rūpimą laikotarpį nagrinėjo ne vienas autorius. Iš XIX a. istorikų minėtini Mykolas Balinskis (Michał Baliński), palikęs reikšmingą monografiją apie senąjį Vilniaus universitetą – akademiją[6]. M. Balinskis skyrė nemaža dėmesio laikotarpiui, kada, panaikinus jėzuitų ordiną, Vilniaus universitetas buvo perorganizuotas į Vyriausiąją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokyklą, o susikūrus Lietuvos edukacinei komisijai, – į Vilniaus vyriausiąją mokyklą. Ją autorius aptarė skyriuje apie Martyno Počobuto-Odlianickio (Marcin Poczobutt-Odlanicki) biografiją. M. Balinskiui labiausiai rūpėjo paties M. Počobuto santykis su Lietuvos edukacine komisija. Taigi pažiūrėta į tą Lietuvos švietimo etapą kiek siauresniu, nors ir įdomiu aspektu. Taip pat nedaug dėmesio jai skyrė ir kito kapitalinio darbo apie Respublikos vidaus santvarką XVIII a. pabaigoje autorius Tadeušas Korzonas (Tadeusz Korzon)[7], trumpai tepažymėdamas atskiros Lietuvai švietimo komisijos įsteigimą Targovicos konfederacijos metu ir jos atgaivinimą po paskutinio padalinimo. Ir visas Targovicos konfederacijos veikimas, ir atskiros Lietuvai švietimo institucijos sukūrimas, išskyrus nedideles išimtis, lenkų istoriografijoje vertinamas neigiamai, o rašiusių apie Targovicą autorių palyginti nemažai. Rečiau kas yra lietęs Lietuvos edukacinę komisiją, veikusią 1797–1802 m. Pirmoji studija, skirta Edukacinės komisijos kūrimo laikotarpiui ir Lietuvos edukacinės komisijos veiklai, priklauso Bronislavui Žongolovičiui (Bronisław Żongołłowicz) (dėsčiusiam kanonų teisę 1895–1914 m. Kauno dvasinėje seminarijoje, paskui profesoriavusiam Vilniaus Stepono Batoro universitete, rašiusiam pirma lietuviškai[8], o paskui lenkiškai). Jis rašė apie to laikotarpio Vilniaus universitetą[9], pirmasis iškėlė nemaža iki tol neskelbtų faktų apie Lietuvos švietimo komisiją, nedidelės apimties studijoje jis panaudojo nemaža pirminių šaltinių, tačiau nebandė kiek kritiškiau pažvelgti į lenkų istoriografijoje nusistovėjusį ištisai neigiamą Lietuvos edukacinės komisijos vertinimą ir jo laikosi toliau, neparemdamas naujais faktais.

Antrąją panašios apimties studiją, skirtą Edukacinės komisijos laikotarpiui, parašė Leonidas Žitkovičius (Leonid Żytkowicz) knygos apie Nikolajaus

---

6 M. Baliński, Dawna Akademia Wileńska, Petersburg, 1862.

7 T. Korzon, Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, Warszawa, t. 5, 1886.

8 B. Žongolovičius, Iš praeities Pagramančio bažnyčios, Draugija, 1907; Tas pats, Bažnyčia ir valstybė, Petrapilis, 1918; lotyniškai Tas pats, De scholis in diocesi Samogitensi, Tridentinum, 1907.

9 B. Żongołłowicz, Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802), Wilno, 1925, atspaudas iš Rocznik prawniczy Wileński, t. 1, Wilno, 1925.

Repnino (Nikolaj Repnin) valdymą Lietuvoje viename skyriuje[10]. Jis sutelkė dėmesį į švietimo struktūrą Lietuvoje ir į bendrą politinį kontekstą, kuriame organizavosi to meto švietimas. L. Žitkovičius atsargesnis, vertindamas to meto kultūros faktus, susilaiko nuo per daug kategoriškų sprendimų, argumentuodamas tuo, kad dar daug kas nėra ištirta. Autorius aptaria savo turimus šaltinius ir pažymi, kad jie yra su trūkumais. Jis plačiausiai pasinaudojo Vilniaus generalinio gubernatoriaus fondu. Šios studijos jau atkuria gana išsamų Lietuvos edukacinės komisijos veiklos vaizdą. Mes jomis plačiai naudosimės, aptardami nagrinėjamąjį laikotarpį. Šiuo metu yra kiek pasipildę anų dviejų autorių panaudoti fondai, esantieji mūsų respublikoje. Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorinis archyvas [LVIA] atgavo dalį Lietuvą liečiančių bylų iš Leningrado centrinio valstybinio archyvo, tarp jų ir tiesiogiai susijusių su Lietuvos edukacinės komisijos veikla[11]. Dalis studijoje randamų dokumentų kartojasi tuose fonduose, kuriuos panaudojo anksčiau minėtieji autoriai. Tačiau turint vienoje vietoje iš eilės surašytus, pvz., mums rūpimos komisijos posėdžių protokolus ar galint gretinti kartu komisijos siunčiamus raštus universitetui su jo atsakymais, daug kas paryškėja, pasipildo ar įgauna kitą atspalvį. Vis dėlto ir šiandien negalima teigti, kad surinkta išsami informacija apie šį laikotarpį, kuria remdamiesi galėtume susidaryti vaizdą ir jį visapusiškai vertinti.

Lietuvos edukacinės komisijos ištakų reikia ieškoti Targovicos konfederacijoje. Apie ją nemaža rašyta lenkų istoriografijoje. Specialiai konfederacijos santykį su Edukacine komisija, o kartu ir jos pozicijas švietimo klausimais tyrė du lenkų autoriai Božena Michalik (Bożena Michalik) ir Tadeušas Mizia (Tadeusz Mizia)[12]. Targovicos konfederaciją sudarė konservatyvieji bajorijos ir didikų sluoksniai, siekę grąžinti luominę Respubliką į tą jos padėtį, kurioje ji buvo dar prieš visas, kad ir nedrąsias, XVIII a. pabaigos reformas. Didelė konfedera-

[10] L. Żytkowicz, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797, Wilno, 1938, p. 207–244.

[11] LVIA, Vilniaus universiteto fondas 721, ap. 1, b. 1330, Edukacinės komisijos veiklos Lietuvos gubernijoje veiklos dienoraštis, pradėtas 1797 08 20 / 31; ten pat, b. 1331, Viešosios edukacinės komisijos bendrųjų institucijų veiklos Lietuvos gubernijoje protokolai, pradėti 1797 08 20 / 31; ten pat, b. 1332, Lietuvos edukacinės komisijos siunčiamų raštų knyga 1797–1800 m.; ten pat, b. 1333, Edukacinės komisijos siunčiami raštai gubernatoriui 1797–1800 m.; ten pat, b. 1334, Lietuvos edukacinės komisijos raštai Vyriausiajai mokyklai (universitetui) 1797–1799 m.; ten pat, b. 1335, Vyriausiosios mokyklos atsakymai Lietuvos edukacinei komisijai 1797–1800 m.; ten pat, b. 1336, Gubernijos valdybos ir Iždo Rūmų raštai gubernatoriui 1797–1800 m.

[12] B. Michalik, T. Mizia, Stosunek konfederacji Targowickiej do Komisji Edukacji Narodowej, Rozprawy z dziejów oświaty, t. 9, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966.

cijos rėmėja buvo katalikų dvasininkija, todėl ir konfederatai ne kartą kreipėsi į ją. Antai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės konfederacijos generalitetas kreipėsi 1792 08 27 universalu į dvasininkiją, ieškodamas paramos savo politinei linijai. Rašte buvo pageidaujama, kad vyskupai įsakytų kunigams nepainioti į religinius dalykus savo samprotavimų politiniais klausimais (tai buvo taikoma kai kuriems palyginti radikaliai nusiteikusiems dvasininkams, kurie kartais iš sakyklų skelbė nepriimtinų minčių, – ir mūsų Antanas Strazdas buvo vienas iš tokių). Tačiau čia pat buvo siūloma dvasinei cenzūrai kontroliuoti spaustuves, kad nepraslystų kas prieš tikybą, kad <...> *Klebonai pranešinėtų ištikimai ir sąžiningai, pastebėję kur viešosios tvarkos drumstėjus <...>. Be to, įpareigojame Šviesiausius Dauggalius vyskupus, kad jautriai rūpintųsi jaunimo auklėjimu mokyklose. Naudingesni tėvynei dori piliečiai nei matematikai, astronomai ir kt. <...> Jaunimą formuoja daugiau mokytojų gyvenimo pavyzdys nei jų mokslai, jei jie nesiderina su papročiais. Samdomos ir apmokamos mokytojo pareigos visiškai yra skirtingos nuo pašaukimo ir įžadų uždedamų pareigų. Tauta įpareigoja instrukcijomis bemaž visus savo atstovus grąžinti mokymo ir auklėjimo pareigoms kunigus jėzuitus. Kadangi praeitas seimas visus tautos reikalavimus paniekino, tai ir ši tautos valia ne tik nebuvo išklausyta, bet dar lengvabūdžių rašeivėlių plunksnomis pati tauta, šito reikalaujanti, buvo įžeista. Pareiškėme, kad, gerbdami tautos valią, mes tvirčiausiai reikalaujame ir reikalausime visais būdais grąžinti jėzuitų ordiną ir pavesti jam mūsų jaunimo auklėjimą, krašto valdžiai prižiūrint.*[13] Tame pačiame universale konfederacijos vadovybė pažymėjo ir Lietuvos santykį su Karūna. Buvo panaikinti visi Ketverių metų seimo nutarimai, tarp jų Lietuvos kaip atskiro administracinio vieneto nepripažinimas[14]. Apie šią tendenciją žymus to laikotarpio lenkų tyrinėtojas T. Korzonas rašė: *Nors Lietuvos konfederacija kiekviena proga primindavo Liublino unijos neliečiamybę, vis dėlto aštriai reikalavo, kad į Lietuvą grįžtų visos jos magistratūros ir net kariuomenė, net iš Vilniaus arsenalo paimtos ar Lietuvos liejykloje išlietos kanuolės; grasino Karūnos konfederacijai, kad iki negrąžins, lietuvių tauta nemokės mokesčių.*[15] Grąžinant atskirus Lietuvai etmonus, kanclerį, iždininką, turėjo būti atkurtos ir karo, policijos, iždo ir įsteigta švietimo komisijos.

---

[13] W. Smolenski, Konfederacja Targowicka, Kraków, 1903, p. 244–275.

[14] Ten pat, p. 275.

[15] T. Korzon, Wewnętrze dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. 5, Warszawa, p. 256.

Dėl švietimo komisijos, kadangi jos nėra buvę senojoje Respublikoje prieš padalinimus, konfederacijoje nebuvo bendros nuomonės. Konfederacija pavedė Stanislovui Feliksui Potockiui (Stanisław Szczęsny Potocki) sudaryti valstybės konstitucijos projektą. Jame visa Respublika padalinta į tris maždaug lygias provincijas: Lietuvą, Didžiąją Lenkiją ir Mažąją Lenkiją. Kiekviena provincija turėjo turėti savo urėdus, tarp jų ir švietimo. Lietuvos generalitetas vis dėlto spyrėsi išlaikyti formalias Lietuvos valstybingumo žymes ir nesutiko su padalinimu į provincijas. Anot B. Michalik ir T. Mizios, buvo *klastingai* pasinaudota pasiūlymu skirstyti visą valstybę į tris provincijas, ir Lietuvos generaliteto vadai, remdamiesi *savo separatistine politika*, pasiekė, kad Edukacinė komisija būtų padalinta į Karūnos ir Lietuvos komisijas[16]. Svarbiausią vaidmenį generalitete turėjo broliai Kasakauskiai (Kossakowscy), <...> *trokštantieji užtikrinti Lietuvos provincijai visišką atskirumą nuo Karūnos, o kartu sau ir kitiems didikams lemiamą vaidmenį šios provincijos valdyme*[17].

Konfederacijai kuriant projektus, Edukacinė komisija tebeveikė. Pirmasis žingsnis pertvarkant švietimą buvo Lietuvos generaliteto nurodymas 1792 m. rudenį Edukacinės komisijos sekretoriui A. Malčevskiui (A. Malczewski), kad, pasibaigus paruošiamiesiems darbams, perkeltų iš Varšuvos į Vilnių Lietuvos mokyklas liečiančią medžiagą. (Ar tai buvo padaryta, nenustatyta.) Atskira Lietuvai komisija buvo įsteigta 1793 03 19 ir nurodyta, kad ji turi pradėti darbą tų pat metų balandžio mėn. 15 d.[18] B. Žongolovičius 1792 04 25 datą laiko bendros Abiejų Tautų edukacinės komisijos veiklos Lietuvoje juridine pabaiga. Tą dieną į Vilnių įžengė caro kariuomenė ir universiteto Šv. Jonų bažnyčioje visos profesūros akivaizdoje buvo paskelbtas „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laisvos generalinės konfederacijos aktas“[19]. Vis dėlto, jei dar rudenį buvo stengiamasi perkelti Lietuvą liečiančius dokumentus iš Varšuvos, juridiškai reikia laikyti tebegaliojančia tuo metu ir Edukacinės komisijos valdžią.

Targovicos konfederacijos šalininkai stengėsi sudaryti tokią komisiją, kuri apimtų ne vien jų pačių šalininkus, bet ir nežinomesnius visuomenei žmones. Pagrindiniai vadovai buvo Livonijos vyskupas Juozapas Kazimieras Korvinas-Kasakauskis (Józef Kazimierz Korwin-Kossakowski), Vilniaus prelatas Jonas Nepomukas Kasakauskis (Jan Nepomuk Kossakowski), be jų, dar nariais

[16] B. Michalik, T. Mizia, Stosunek Konfederacji..., p. 79.

[17] Ten pat.

[18] Ten pat.

[19] B. Żongołłowicz, Ustrój..., p. 1–2.

buvo paskirti: vyskupas Ignotas Jokūbas Masalskis (Ignacy Jakub Masalski), taip pat kaip Lietuvos pakancleris Joachimas Liutauras Chreptavičius (Joachim Lutaur Chreptowicz) – abu Abiejų Tautų edukacinės komisijos kūrėjai, Vilniaus kanauninkas Ignotas Kontrimas (Ignacy Kontrim), vyskupas Juozapas Lopacinskis (Józef Łopaciński), profesorius kunigas Dovydas Pilchovskis (David Pilchowski), o iš pasauliečių: Trakų kaštelionas Kazimieras Plioteris [Pliateris] (Kazimierz Plater), Trakų sargybininkas Ignotas Savickis (Ignacy Sawicki), Ašmenos tarėjas Ignotas Chominskis (Ignacy Chomiński), Lietuvos tribunolo narys Antanas Liaudanskis (Antoni Laudański)[20].

Komisijai vadovavo vyskupas J. N. Kasakauskis. Buvo numatoma keisti aukštosios mokyklos struktūrą, todėl sustabdyta paskaitų prospektų spausdinimas. Daugiau ką konkretaus komisija negalėjo nuveikti, nes prasidėjo antrosios Respublikos dalybos. Specialiai neištyrus visų to meto šaltinių, sunku spręsti, kiek Lietuvos komisija būtų tiksliai rėmusis savo darbe S. Potockio siūlytu švietimo pertvarkymo projektu, sudarytu dar nesusikūrus atskiroms komisijoms. Jame buvo numatytos trys mokyklų pakopos: žemiausia būtų triklasės, vienuolių išlaikomos mokyklos, kurias kontroliuotų vyskupai. Antrą pakopą sudarytų aukštesniosios mokyklos, kurių programa apimtų filosofiją ir teologiją (vadinasi, tartum grįžtama prie senųjų vienuolijų mokyklų). Aukščiausia pakopa būtų akademijos, po vieną kiekvienoje provincijoje, bet dirbančios pagal senuosius Edukacinės komisijos nuostatus. Nauja projekte buvo tai, kad Edukacinės komisijos pirmininkas eitų kartu ir cenzoriaus pareigas, kurios apimtų administracinių institucijų kontrolę, jei būtų pažeistos teisės normos. Tokiu atveju švietimo komisijos pirmininkas turėtų teisę reikalauti atitinkamos valdžios šaukti nepaprastąją seimo sesiją. Be to, S. Potockis siūlė kiekvienoje provincijoje steigti karo akademijas ir jas pavesti tvarkyti Edukacinei komisijai[21].

Targovicos šalininkų požiūris į to meto švietimą ryškėjo ir 1792 m. rudenį sudarytos delegacijos Edukacinės komisijos veiklai tirti nuomonėje, surašytoje 1793 m. sausio mėnesį: buvo pareikštas nepasitenkinimas mokyklose taikomais metodais, lotynų kalbos dėstymo lygiu[22]; jų nuomone, vidurines mokyklas turėtų išlaikyti vienuolynai ir parengti joms mokytojus, tik šie turėtų specialiai pasiruošti iš matematikos bei fizikos, kurios tokios naudingos viešajam švie-

[20] Ten pat, p. 4. B. Michalik ir T. Mizia studijoje „Stosunek Konfederacji...“, p. 80, Lietuvos edukacinės komisijos sudėtyje D. Pilchovskio nemini.

[21] B. Michalik, T. Mizia, Stosunek Konfederacji..., p. 73–74.

[22] Ten pat, p. 69.

timui. Toje nuomonėje Edukacinei komisijai buvo prikišama, kad per daug pinigų išleidžiama senatvės pensijoms ir visokiems apdovanojimams. Siūloma taip pat patvirtinti visų privačių mokytojų religiškumą ir politinius įsitikinimus, kad visas auklėjimas valstybėje būtų vienos krypties[23]. Iš karto to targovičėnai negalėjo įgyvendinti, tačiau visus pasiekiamus nepasitraukusios Edukacinės komisijos narius vertė viešai pripažinti Targovicos politinę kryptį.

Šiandien dar trūksta žinių, kur ir kiek tuo metu buvo pradėta švietimą pertvarkyti Targovicos konfederacijos nužymėta linkme. Viena tik galima turbūt neapsirinkant teigti, kad turėjo sustoti mokyklų pasaulėjimo procesas, kuris ir šiaip dar toli gražu nebuvo iki galo pagal Edukacinės komisijos reikalavimus baigtas.

Vos įsisteigus atskiroms švietimo komisijoms 1793 m. pavasarį prasidėjo antrosios valstybės dalybos, sušaukus vadinamąjį Gardino seimą, kuris turėjo patvirtinti patį dalybų aktą, be to, spręsti kai kuriuos likusios valstybės dalies santvarkos klausimus. Painiojosi Ketverių metų seimo (Gegužės 3 d. konstitucijos) ir Targovicos konfederacijos nutarimai ir projektai.

Seime susidūrė, šalia kitų požiūrių, ir jau mūsų minėta tendencija išlaikyti nors nominaliai atskiras Lietuvos valdymo institucijas su kryptimi visiškai panaikinti bet kokį atskirumą. Švietimo srityje tai reiškė kovą dėl dviejų ar vienos visai valstybei švietimo komisijos. Pirmąją palaikė senojo feodalinio susiskaldymo šalininkai, antrąją – valstybinio aparato stiprinimo ir vieningos nacionalinės valstybės, kurioje beatodairiškai vyrautų lenkų tauta, šalininkai. Seime dėl vienos švietimo komisijos ir kartu dėl Lietuvos edukacinės komisijos panaikinimo atkakliai kovojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiosios mokyklos rektorius M. Počobutas ir Krokuvos vyriausiosios mokyklos įgaliotinis Jonas Sniadeckis (Jan Śniadecki). Apie pirmojo veikimą tuo metu yra plačiai rašęs M. Balinskis, apie J. Sniadeckio – Karolis Levickis (Karol Lewicki)[24]. Abu autoriai be jokios atodairos palaiko savo aprašomųjų profesorių pozicijas. Pagrindinis priešas, Lietuvos edukacinės komisijos pirmininkas vyskupas Juozapas Kazimieras Korvinas-Kasakauskis, vaizduojamas ištisai neigiamai. Jam prikišama, kad jo veiklos pagrindinis motyvas – noras prisigrobti iš edukacinio fondo. Tai kartoja ir K. Levickis, ir B. Michalik, ir T. Mizia, ir kiti. Priekaištas remiasi, atrodo, amžininkų nuomone.

---

[23] Ten pat, p. 76–78.

[24] K. Lewicki, Jan Śniadecki obrońcą Szkoły Głównej Koronnej na sejmie Grodzieńskim 1793 r., Rozprawy z dziejów oświaty, t. 1, Wrocław, 1958.

J. Sniadeckis ir M. Počobutas labai atkakliai stengėsi išsaugoti savo atstovaujamų aukštųjų mokyklų autonomiškumą, jų pradėtos pažangios mokslo krypties neliečiamybę. Tam abu negailėjo jėgų. Abu ėjo pas karalių, pas faktinį to meto viešpatį carinės valdžios įgaliotinį Jakovą Zyversą (Jakov Sievers). Jie naudojosi visomis galimomis progomis palenkti lemiantį žodį turinčius asmenis, kad nebūtų prarasti Edukacinės komisijos laimėjimai. Per 1793 m. saulės užtemimą abu profesoriai astronomai suorganizavo saulės stebėjimą su parsisiųsdintais iš Vilniaus astronominiais prietaisais kartu su karaliumi, J. Zyversu ir I. J. Masalskiu. Ta proga jie abu daug kalbėjo švietimo klausimais ir įtikino J. Zyversą, kad nėra reikalo turėti dvi atskiras švietimo komisijas. J. Zyversas pažadėjo remti aukštąsias mokyklas ir padėti sujungti vėl abi edukacines komisijas į vieną[25]. Be to, abu astronomai, dideli aukštųjų mokyklų patriotai ir mokslo nepriklausomumo šalininkai, norėjo ateities švietimo sistemoje ne vien tik išlaikyti Edukacinės komisijos sukurtą pastatą, jie kai kur ėjo toliau. Pats karalius, vienas iš Edukacinės komisijos iniciatorių ir steigėjų, pastebėjo šiuo atveju, kad J. Sniadeckis ir M. Počobutas abu siekia padaryti aukštąsias mokyklas nepriklausomas nuo bendrosios švietimo valdžios[26]. Ir karalius tam nepritarė. Tai, kad M. Počobutas norėjo matyti aukštąją mokyklą visai autonomiškai besitvarkančią, mums daug ką paaiškina vėlesniuose rektoriaus santykiuose su Lietuvos edukacine komisija jau po paskutinio padalinimo – M. Počobutas ir toliau kovojo dėl universiteto nepriklausymo nuo krašto švietimo valdžios, nepaisydamas labai tam nepalankių sąlygų. Pagaliau labiausiai J. Sniadeckio pastangomis carinės valdžios įgaliotinis J. Zyversas ir karalius sutiko, kad Gardino seime būtų panaikintos atskiros edukacinės komisijos. K. Levickis spėja, kad tam projektą paruošęs J. Sniadeckis ir kad jis rūpinosi peržiūrėti senuosius Edukacinės komisijos nuostatus, parengdamas naują jų redakciją, kuri buvo patvirtinta seime 1793 m. lapkričio 24 d.[27]

Kol visa tai vyko, Lietuvos edukacinė komisija juridiškai egzistavo nuo 1793 m. balandžio mėn. iki tų pačių metų lapkričio mėn., nesuskubusi daugiau ką konkretaus nuveikti. Atkurtos bendros abiem tautoms Edukacinės komisijos nariais karalius paskyrė Lenkijos primą M. Poniatovskį, Vilniaus vyskupą I. Masalskį, Joachimą Chreptavičių, Chelmo vyskupą Voicechą Skarževskį (Woj-

[25] K. Lewicki, Jan Śniadecki..., p. 120–121.

[26] Ten pat, p. 121.

[27] Ten pat, p. 126.

ciech Skarszewski), Lietuvos paiždininkį Stanislovą Poniatovskį (Stanisław Poniatowski), Vilniaus vyriausiosios mokyklos profesorių D. Pilchovskį, Krokuvos vyskupą Andžejų Gavronskį (Andrzej Gawroński), profesorių H. Stroinovskį, Mikalojų Volskį (Mikołaj Wolski) ir Pranciškų Ksaverą Vainą (Franciszek Ksawery Wojna)[28], tačiau jai beveik neteko pradėti veikti, nes tuoj prasidėjo Tado Kosciuškos (Tadeusz Kościuszko) sukilimas ir paskutinis padalinimas.

Tuo suiručių laikotarpiu mokyklos veikė nusistovėjusia tvarka, tik kai kur su pertraukomis. Universitetas tvarkė akademines mokyklas, o tos, kurios priklausė vienuolynams, kaip mano L. Žitkovičius, nebeatsiskaitydavo Vyriausiajai mokyklai, o tik savo vienuolijų viršininkams[29]. Sunku pasakyti, kiek ir kurios mokyklos nutraukė darbą. L. Žitkovičiaus nuomone, universitetas turbūt neveikė dvejus metus, iki 1796 m. spalio mėnesio. Kražių mokykloje buvo gausu mokinių 1794 m., todėl tikriausiai mokslas joje nebuvo nutrūkęs. Vyriausioji Lietuvos sukilėlių valdžia buvo įsakiusi 1795 m. visoms mokykloms pradėti rudenį darbą, tik sunku susekti, kaip tas įsakymas buvo vykdomas[30].

Po trečio padalinimo Jekaterina II paskyrė į Lietuvą vadovauti administracijos perorganizavimui jau anksčiau susipažinusį su Respublika N. Repniną. Mat neįvykus padalinimui 1794 10 03 Jekaterina II įsakė rašė N. Repninui dėl švietimo Lietuvoje: *Jaunimo auklėjimas, toks svarbus dalykas, turi atkreipti valdžios dėmesį, kad jis remtųsi nuo dabar paklusnumu Dievui ir valstybės įstatymams. O kadangi, kaip žinome, Vilniaus akademija, ypač pijorų mokyklos, apkrečia jaunimą begėdiška, Dievui priešinga ir visai žmonių giminei žalinga įtaka, tai reikia tas žalingąsias mokyklas kuo atidžiausiai ištyrinėti ir iš jų išplaukiančią blogybę pačioje užuomazgoje atskleistą sunaikinti, tam reikalui galite naudoti visokias priemones.*[31]

T. Kosciuškos sukilimą nuslopinus, N. Repninas 1795 m. paskyrė trijų asmenų komisiją, kad sudarytų projektą, kaip pertvarkyti švietimą Lietuvoje. Komisiją sudarė du generolai ir vienas pulkininkas: Nikita Paninas (Nikita Panin), Ivanas Fryzelis (Ivan Friesel) ir Johanas Hermanas fon Ferzenas (Johann Hermann von Fersen). Komisijai buvo pavesta ištyrinėti ir ekonominę mokyklų padėtį, Vilniaus akademijos auklėjamojo darbo priimtinumą. N. Repninas, norė-

[28] B. Żongołłowicz, Ustrój..., p. 9.

[29] L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 210.

[30] Ten pat, p. 215.

[31] П. Жукович, Школъное дело в Западной России в царствовании Екатерины II, Журнал Министерства просвещения, Петроград, 1915, t. 12, p. 343–344.

damas pats orientuotis švietimo klausimais, parsisiųsdino Maskvos universiteto, Petrapilio akademijos ir rusų liaudies mokyklų nuostatus[32]. Šalia to, apdairus naujai užimto krašto valdytojas, ne visai pasitikėdamas nepažįstančių vietos gyvenimo ir sąlygų komisijos narių sprendimais, pasiūlė švietimo perreformavimo projektą sudaryti Jonui Nepomukui Kasakauskiui, buvusiam Lietuvos edukacinės komisijos Targovicos konfederacijos metu nariui, kuris veikė drauge su vyskupu Juozapu Kazimieru Kasakauskiu, vėliau pakartu sukilimo metu.

Generolų komisija pasiūlė perreformuoti Vilniaus aukštąją mokyklą, iškeliant teologiją, kanoninę teisę ir kitas katalikų dvasininkų disciplinas į dvasines seminarijas ir vienuolynų dvasininkų ruošimo mokyklas, o vietoje to steigti disidentų (t. y. kitatikių) mokslų fakultetą. Be to, siūlė išbraukti iš tiksliųjų mokslų astronomiją ir chemiją. N. Repninas atsiklausė vyskupo J. N. Kasakauskio, kuris projektą atmetė. Matyt, ir caro įgaliotinis pats matė, kad tokie pasiūlymai, kurie nesiderina su vietos tradicijomis, tik suerzintų naujai prijungto krašto gyventojus, ir bemaž visai parėmė J. N. Kasakauskio sudarytą projektą. Kaip vyskupas teigia savo atsiminimuose, jis rėmėsi senosios edukacinės komisijos nuostatais[33]. Didžiausias pasikeitimas buvo tas, kad vidurinės mokyklos perduodamos išlaikyti ir vadovauti vienuolijoms. Būta ir kitų pataisų: buvo siūloma praplėsti aukštojoje mokykloje dėstomus dalykus, įvedant architektūrą, tapybą ir veterinariją, padidinti vienu trečdaliu profesoriams privalomų skaityti valandų skaičių, skirti kiekvienam iš jų po pavaduotoją, steigti prie universiteto karo mokyklą ir amatininkų mokyklą. Vidurinės mokyklos nebeturėjo būti skirstomos į apygardines ir paapygardines (apygardėlines), o paliekamos vienu pavadinimu – apskritinės (pavietinės). Visam švietimui turėjo vadovauti viena švietimo komisija – Edukacinė komisija.

N. Repninas iš generolų projekto norėjo pridėti prie J. N. Kasakauskio pasiūlytojo tik sumanymą steigti Vilniaus vyriausiojoje mokykloje protestantų dogmatikos katedrą, kad nebereikėtų būsimiems tų tikybų dvasininkams važinėti į užsienius mokslo baigti. Taip pat N. Repninas abejojo, ar reikia steigti Lietuvai švietimo komisiją. Tuo tikslu klausė Jekateriną II, nuo ko turėtų prijungtame

---

[32] L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 216.

[33] J. N. Kasakauskio atsiminimų spausdinta tik dalis: Pamiętnik ks. Jana Nepomucena Kossakowskiego, biskupa Wileńskiego, Biblioteka Warszawska, t. 2, 1895; publikuotoji dalis apima iki 1782 m., o mus dominančioji liko rankraštis, kurį naudojo L. Žitkovičius, bet visas rankraštis, prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvęs Krasinskių bibliotekoje Lenkijoje, kaip manoma, sudegė kartu su biblioteka.

krašte priklausyti mokyklos: ar nuo generalgubernatoriaus, ar nuo Visuomeninės globos institucijos (Приказ общественного призрения). Carui valdant tie du dalykai nebuvo išspręsti. Kol buvo svarstomi projektai ir sudaromi naujieji švietimo nuostatai, mokyklos tvarkėsi senaisiais pagrindais. Švietimui kaip ir anksčiau vadovavo universitetas.

Jekaterinai II mirus, N. Repninas 1797 m. pradžioje referavo apie švietimo padėtį Lietuvoje naujajam carui Pavelui I. Šis apsilankė tų pačių metų gegužės mėnesį Vilniuje. Pavedžiotas rektoriaus M. Počobuto po universitetą, pažadėjo palikti aukštąją mokyklą tokią, kokia ji tuo metu buvo su visomis jos turėtomis teisėmis. Liepos mėnesį carui buvo pateikti naujieji švietimo nuostatai. Caras juos žodžiu patvirtino kartu su švietimo etatais[34], ir jie liko galioti iki pat 1803 m. reformos.

Buvo sukurta anksčiau veikusių edukacinių komisijų pavyzdžiu Viešoji švietimo komisija Lietuvos gubernijai[35] arba, anų laikų terminus išlaikant, Viešoji edukacinė komisija. Ji dažnai buvo pakaitomis vadinama sutrumpintai Lietuvos edukacine komisija. Ji buvo pavaldi generalgubernatoriui. Tokių švietimo komisijų Rusija neturėjo ir todėl čia buvo susidariusi išskirtinė padėtis. Pagal Jekaterinos II 1775 m. gubernijų nuostatus, papildytus 1780 m., kiekvienoje gubernijoje turėjo veikti Visuomeninės globos įstaiga, kuri prižiūrėtų ir organizuotų liaudies mokyklas, ligonines, prieglaudas, pataisos namus ir kt.[36] Ši įstaiga pati buvo pavaldi gubernatoriui. Lietuvoje buvo taip pat suorganizuota Visuomeninės globos įstaiga, tačiau ji neperėmė švietimo reikalų. Peržvelgę Lietuvos TSR CVIA [LVIA] saugomą Visuomeninės globos fondą (Nr. 390), ten randame Lietuvos špitolinės[37] komisijos protokolus. Šios komisijos kompetencija visai atitinka Visuomeninės globos įstaigai paskirtas socialinės globos

[34] L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 220.

[35] Po paskutinio padalinimo N. Repninui buvo pavesta suorganizuoti naujoje teritorijoje gubernijas pagal Rusijos administracinį paskirstymą. Organizavimo metu etnografinės Lietuvos teritorija ir baltarusių gyvenami plotai, atitekę Rusijai po trečiojo padalinimo, kurį laiką buvo vadinami Lietuvos gubernija, kurią valdė N. Repninas. 1796 m. jis buvo jau padalinęs ją į dvi gubernijas: Vilniaus ir Slanimo, bet 1797 m. oficialiai sukurta viena Lietuvos gubernija. Kadangi tai buvo palyginti didelis administracinis vienetas, tai caras Aleksandras vėl atkūrė N. Repnino sukurtąsias dvi gubernijas, Slanimo guberniją pavadindamas Gardino vardu. Žr. L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 173, 391.

[36] Ten pat, p. 157, 160.

[37] CVIA, f. 390, ap. 135, b. 2, 14, 16, 17. [Špitolinės komisijos pavadinimo paaiškinimą žr. šio rinkinio straipsnio „Lietuvos edukacinė komisija (1797–1803)“ 15 išnašą.]

sritis, išskyrus rūpinimąsi liaudies mokyklomis. Vienintelis atvejis, kai žymima jai pavaldi mokykla, tai Vaikelio Jėzaus prieglaudos mokykla. Taigi Lietuvoje susidarė kitokie pavaldumo santykiai tarp atskirų administracinių vienetų kaip Rusijoje. Gubernatoriui buvo tiesiogiai pavaldi ir Edukacinė, ir Visuomeninės globos įstaiga.

Pertvarkius švietimą, pakeistas aukštosios mokyklos pavadinimas: ji dabar vadinama nebe Vyriausiąja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mokykla, o Vyriausiąja Vilniaus mokykla. Jos globoje palikta tik viena Vilniaus vidurinė mokykla, kuri nebuvo perduota vienuoliams. Atsisakius pasaulietinių vidurinių mokyklų, nebereikėjo nė pasauliečiams mokytojams rengti seminarijos prie aukštosios mokyklos, ir ji buvo panaikinta. Šiaip bendroji mokyklų sistema pasiliko tokia pat kaip buvusi prieš padalinimus.

Geriausiai matyti naujosios Edukacinės komisijos ir jai pavaldžių mokyklų bendroji struktūra iš toliau dedamo ištisinio 1797 m. liepos 23 d. Bendrųjų nuostatų teksto:

Auklėjimo, arba Edukacinės, komisijos sandara, paskelbta 1797 m. liepos mėnesio 23 d. Lietuvos gubernią valdančio šviesiausio kunigaikščio feldmaršalo ir įvairių ordinų kavalieriaus pono Repnino.

Idant visoje Lietuvos gubernijoje bajorų jaunimas būtų vienodai auklėjamas ir minėtas auklėjimas deramai prižiūrimas, o mokyklos būtų tvarkingai laikomos ir didžiai naudingos, steigiama tam tikslui panaši į buvusią Lenkijoje Edukacinę komisiją šitaip sudaryta atskira Auklėjimo komisija:

Komisiją sudaro 12 žmonių: šeši pasauliečiai ir šeši dvasininkai. Jų skyrimas priklauso nuo gubernijos valdytojo, o jo nesant, nuo gubernatoriaus, tačiau dvasininkai skiriami, atsiklausus Vilniaus vyskupo. Be paskirtų į Komisiją narių, Lietuvos gubernatorius, kaip civilinis viršininkas, Vilniaus vyskupas, kaip Akademijos kancleris, ir Žemaičių vyskupas, kaip taip pat turintis vyskupijose vienuolyno mokyklų, turi teisę dalyvauti toje Komisijoje, kada jiems patinka, arba reikalui esant užimdami pirmąsias vietas.

Jei jų nėra, Komisijai pirmininkauja pirmasis pagal amžių narys, o reikalams spręsti reikia penkių narių.

Pirmą kartą susirinkusi Komisija nustatys posėdžių dienas ir valandas, įsteigs raštinę, išrinks sekretorių ir kitus reikalingus pagalbininkus ir pateiks gubernatoriui raštinės sąmatą, laikydamasi griežto taupumo.

Edukacinės komisijos komisarų arba narių pareigos truks šešerius metus, o praėjus tam laikui bus tvirtinami senieji arba skiriami naujieji nariai.

Komisija prižiūrės apskritines mokyklas, pensionus, kolegijas ir visas kitas bajorų jaunimo auklėjimo įstaigas visoje Lietuvos gubernijoje, taip pat ir universitetą, bet tik studijų atžvilgiu, kada ir kaip jai nurodys gubernatorius.

Komisijai skiriamos šios pareigos:

I. Ji visais būdais stengsis, kad būtų imtasi įgyvendinti naujai patvirtintą Vilniaus planą, pavestą ypatingai Lietuvos gubernatoriaus globai, kai tik to pareikalaus minėtasis gubernatorius. Komisija įpareigojama visaip jam padėti.

II. Pagal valdžios valią Komisija sutvarkys apskritines mokyklas, kurios dabar paskirstytos vienuolynams, išdalins joms mokymo planą, nurodys būdus jam įgyvendinti, nustatys klasių skaičių ir parinks vadovėlius.

III. Pagrindinis jos uždavinys bus rūpintis, kad viešojo auklėjimo pagrindus sudarytų dorovė ir geras elgesys, kad mokytojai stengtųsi įdiegti jaunimui tvirtus religijos pagrindus, ištikimybę monarchui, dorybės meilę, pareigingumą ir lenktų prie gera jaunų žmonių širdis.

IV. Apskritinių mokyklų profesorius ir mokytojus skiria Komisija.

V. Mokslo metams baigiantis universiteto rektorius Komisijai pateikia žinias apie mokslą, o apskritinių mokyklų vedėjai – raportus apie savo mokyklas ir mokymąsi jose. Komisija, padariusi visa to santrauką, pateikia gubernijos valdytojui ne tik ją, bet ir ataskaitą apie tai, ką ji per tuos metus veikusi. Ji taip pat įpareigojama atsiskaityti ir gubernatoriui, kada jis ko klaustų.

VI. Ji privalo kartą per metus, o reikalui esant ir dažniau, pasiųsti į apskritines mokyklas vizitatorius. Šiam tikslui ji gali naudotis mokyklų direktoriais arba, savo nuožiūra, ir kitais asmenimis. Į universitetą ji turi pasiųsti vieną ar du savo narius patikrinti, ar visa kas mokoma tvarkingai.

VII. Ji taip pat įpareigojama peržiūrėti ir tvirtinti arba nubraukti partikuliarines pensijas ir leisti mokėti naujas, jei pastebėtų, kad jos būtų naudingos, vis dėlto prieš tai pasitarus su gubernatoriumi.

VIII. Prieš spausdindami savo metinių paskaitų prospektus, universiteto profesoriai juos iš anksto pateikia Komisijai, kurį juos peržiūri, pritaria arba pataiso pagal reikalą ir aplinkybes ir praneša apie tai gubernatoriui.

IX. Nesantaikos ir ginčų tarp asmenų, kurie skiriami auklėti jaunimą apskritinėse mokyklose, atveju Komisija įsigilina į skundus ir stengiasi juos spręsti, draugiškai sutaikindama.

X. Ji parenka žmones, sugebančius parašyti vadovėlius arba pataisyti senuosius; peržiūrėjusi vadovėlius, Komisija arba juos tvirtina, arba pataiso.

XI. Šiuo kartu Auklėjimo komisijos komisarais arba nariais skiriami šie asmenys: iš pasauliečių – 1) Jo Mylista ponas Lietuvos vicegubernatorius [Nikolajus] *Volkovas* [Nikolaj Volkov], *valstybės tarėjas, 2)* [Juozapas Ignotas] *Kasakauskis* [Józef Ignacy Korwin Kossakowski]*, Kauno pataurininkis, 3)* [Mykolas] *Zaleskis* [Michał Zaleski]*, Lietuvos vaiskis, 4)* [Pranciškus Maurikis] *Karpis* [Franciszek Mauricy Karp], *Rėkyvos seniūnas, 5)* [Antanas] *Lapa* [Antoni Łappa], *Ukmergės raikytojas, 6)* [Aleksandras] *Raiskis* [Aleksander Rayski], *Kobryno pakamaris, iš dvasininkų – 7) Jo Mylista kun.* [Dovydas] *Pilchovskis* [Dawid Pilchowski], *Vilniaus oficiolas, 8) J. M. kun.* [Ignotas] *Kontrimas* [Ignacy Kontrim], *Vilniaus kanauninkas, 9) J. M. kun.* [Jeronimas] *Stroinovskis* [Hieronym Stroynowski], *Vilniaus prelatas, 10)* [Mykolas] *Dluskis* [Michał Dłuski]*, Vilniaus kanauninkas, 11)* [Ambraziejus] *Sinhajevskis* [Ambroży Sinhajewski], *bazilijonų viršininkas, 12)* [Vaclovas] *Ziolkovskis* [Wacław Ziołkowski], *benediktinų viršininkas.*

Vilnius, 1797 m. liepos 23 d.

Rašto originalą pasirašė kunigaikštis N. Repninas. Nuorašo, kurio čia pateikiame vertimą, atitiktį originalui paliudijo Lietuvos gubernijos tarėjas Ferdinandas Kontrimas (Ferdinand Kontrym), o protokolą pasirašė jos pirmininkas Ignotas Juozapas Kasakauskis (Ignacy Józef Kossakowski)[38].

Jau tų pačių metų rugpjūčio 24 (rugsėjo 4) d. susirinkusi naujai sudaryta komisija nustatė savo darbų tvarką: posėdžiams paskyrė dvi dienas per savaitę vienoje iš universiteto salių nuo 10 val. ryto. Sutvarkė raštinę, įsigijo knygas raštams, nutarė vesti posėdžių protokolų knygą (*Dyaryusz*), ginčų atvejais suteikė pirmininkaujančiam du balsus ir t. t.[39] Tuo tarpu kartu parašytas komisijoje dirbančiųjų priesaikos tekstas, kuriuo pasižadama sąžiningai dirbti ir laikyti paslaptį apie dokumentuose minimus asmenis.

Tą pačią Lietuvos edukacinės komisijos pareigų patvirtinimo dieną N. Repninas, informuodamas gubernatorių Jakovą Bulgakovą (Jakov Bulgakov) apie komisiją ir jos narius, pažymėjo, kad pirmininkauti pakaitomis joje turės Vilniaus vyskupas J. N. Kasakauskis ir Žemaičių vyskupo koadjutorius Juozapas Arnulfas Giedraitis.

Kaip matyti iš pateikto komisijos struktūros ir pareigų teksto, daug yra palikta neaptarta. Pagrindinis akcentas dedamas pabrėžti komisijos nepriklausomybę nuo gubernatoriaus. Santykis su Visuomeninės globos įstaiga visai

[38] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 2–3.

[39] Ten pat, l. 5.

nenusakomas. Finansų klausimas neliečiamas. Taip pat nieko nepasakyta, kokie tie mokslo planai ir tvarka, apie kuriuos kalbama tekste. Nė vienu žodžiu neužsiminta apie santykį su senosios Edukacinės komisijos nuostatais, kurių, tam tikru būdu gyvenimo modifikuotų, tebebuvo laikomasi mokyklose. Matyti, carinės valdžios atstovams dar nebuvo aišku, kiek palikti senąją mokyklų tvarką, o kiek ją suvienodinti su Rusijos tvarka, kuri tuo metu buvo dar nenusistovėjusi. Gyvenimas spyrė apsispręsti ir dar tų pačių 1797 m. rudenį (rugsėjo 28 d.) buvo išsiuntinėtas „Viešosios edukacinės komisijos kreipimasis į apskritines mokyklas“, kuris iš tikrųjų buvo iš dalies Edukacinės komisijos nuostatų pakartojimas ir turėjo būti smulkmeniškas mokyklos darbo vadovas. Kitais metais Lietuvos komisija išleido nurodymus vizitatoriams, kurie dar kartą patvirtino šios komisijos darbo ryšį su ankstesniąja Edukacine komisija. Vis dėlto politinės ir visuomeninės sąlygos buvo smarkiai pasikeitusios ir, nors praktiniame darbe daugeliu atžvilgių tebegaliojo senieji darbo principai, tačiau iš dalies keitėsi pati darbo kryptis. Bajoriškosios respublikos nužymėtos švietimo gairės negalėjo tikti absoliutinės monarchijos sąlygomis. Senoji Edukacinė komisija ir Targovicos sukurtos atskiros Lietuvai ir Lenkijai komisijos buvo palyginti autonominės institucijos, atsiskaitančios seimui, tačiau dabartinė Viešoji edukacinė komisija visai priklausė nuo gubernatoriaus, o pati savo ruožtu nenorėjo pripažinti pirma turėto aukštosios mokyklos autonomiškumo. Štai šitiems daugiausia nesutarimams tarp komisijos ir universiteto tvarkyti ir jos veikimo sričiai nustatyti buvo pasirašytas gubernatoriaus I. Fryzelio raštas „Lietuvos edukacinės komisijos taisyklių ir pareigų išdėstymas“. Tai pagrindiniai mums žinomi Lietuvos edukacinės komisijos paskelbti dokumentai, nusakantys jos veiklos ribas ir jos reikalavimus mokyklai.

1801 m. gruodžio 20 d. data – tai paskutinio komisijos posėdžio data, kurią turime pažymėtą jos protokolų knygoje[40]. Nuo to laiko mūsų žinios apie komisijos veikimą jau netiesioginės. 1802 m. (data tiksliai nenurodyta) Vilniaus universiteto pranešime švietimo ministrui apie patį universitetą ir jo globoje esančią Vilniaus apskritinę mokyklą sąmatoje pažymėta ir lėšos, skiriamos Lietuvos edukacinės komisijos sekretoriui bei raštinei išlaikyti[41]. Tų pačių metų spalio mėnesį D. Pilchovskis pasirašė Lietuvos edukacinės komisijos vardu ataskaitą

[40] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330.

[41] Сборник материалов для истории просвещения в России, С. Петербург, 1893, t. 1, p. 542.

apie Gardino gubernijos apskritines mokyklas kaip Vilniaus vyskupo, pirmininkaujančio komisijai, pavaduotojas[42].

1803 m. Vilniaus universiteto rašte sąmatos grafoje randame pažymėtą sumą, skirtą Edukacinei komisijai išlaikyti – 14 118 rb.[43] Ta suma pažymėta minėtame 1802 m. universiteto pranešime, bet ten iš viso neįrašytos visos universitetui skiriamos lėšos. Taigi galima konstatuoti, kad Lietuvos edukacinė komisija veikė iki pat 1803 m., kada buvo sukurta Vilniaus švietimo apygarda.

Tarp 1799 m. ir 1803 m., matyt, būta tam tikrų neaiškumų dėl Lietuvos mokyklų pavaldumo. 1800 m. gegužės 19 d. raštu Rusijos mokyklų kūrimo komisija reikalauja iš Minsko, Voluinės, Podolės, Kuršo ir Lietuvos civilinių gubernatorių atsiskaityti apie jų gubernijoje esančias mokyklas bei pensionus. Čia pat pažymima, kad pagal Visuomeninės globos įstaigos nuostatų 104 ir 105 straipsnius 1799 m. visos mokyklos privalo priklausyti Mokyklų kūrimo komisijai ir jai atsiskaityti, o ligi šiol komisija tokių žinių iš naujai prijungtų prie Rusijos gubernijų nėra gavusi[44]. Atrodo, kad į tą paraginimą atsiliepiantis Lietuvos edukacinės komisijos raštas yra išlikęs Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne[45]. Dokumentas yra be datos, bet įsiterpęs tarp 1799–1800 m. raštų. Jame tiesiog informuojama apie komisijos sudėtį, pareigas, įsisteigimo aplinkybes, taip pat trumpai aptariami nuveikti darbai. Santykis su Visuomeninės globos įstaiga pažymimas formaliai, be jokio aptarimo ir patikslinimo: *Nuo senų laikų Edukacinė komisija buvo vietinė krašto institucija, kadaise Lenkijos valstybės sukurta ir seimo konstitucijomis apdrausta. Vėliau, organizuojant Lietuvos provinciją, įjungta į imperiją, tuo metu ją valdęs J. M. šviesiausias kunigaikštis Repninas, laikydamas, kad ši institucija reikalinga viešajam švietimui prižiūrėti, ir remdamasis tuo, kad šviesiausias monarchas maloningai paliko veikti visas vietos institucijas Lietuvos provincijoje, – savo reskriptu, pažymėtu 1797 07 23, Edukacinę komisiją atgaivino. Jos sudėtis yra ši: komisija* [yra] *dalis valdžios institucijos, žinomos Visuomeninės globos valdybos (Приказ общественного призрения) vardu, kurios nuolatiniai nariai pagal užimamas*

[42] Ten pat, p. 554–557. Pateiktą ataskaitą apie Vilniaus gubernijos apskritines mokyklas, atrodo, [parašytą] tuo pačiu laiku (ten pat išspausdintą p. 552–554, deja, be datos), reikėtų laikyti pasirašytą taip pat Edukacinės komisijos, nes atsakoma į visai tuos pačius klausimus ir tuo pačiu būdu.

[43] Ten pat, p. 551.

[44] Ten pat, p. 183–184.

[45] VUB RS, f. 2-DC, b. 125, l. 82–83.

pareigas yra Jo mylista gubernatorius, Vilniaus ir žemaičių vyskupai, o, be jų, šešeriems metams išrinkti šie asmenys: iš dvasininkų Šviesiausias Dauggalis Dovydas Pilchovskis, Vilniaus vyskupas sufraganas; kunigas Ignotas Kontrimas, prelatas, Vilniaus kasininkas (kustosz); kunigas Mykolas Dluskis, Vilniaus kanauninkas; kunigas [Jeronimas] *Stroinovskis, Vilniaus prelatas scholastas; kunigas Ambraziejus Sinhajevskis, bazilijonas; iš pasauliečių Š. D. Nikolajus Volkovas, Lietuvos gubernatorius; Dovydas Fryzelis, pašto direktorius; Juozapas Kasakauskis, Kauno patarininkis; Antanas Lapa, Trakų maršalas; Ignotas Buchoveckis* [Ignacy Buchowecki]*, Vilniaus tarėjas; Antanas Puzina* [Antoni Puzyna], *valstybės tarėjas.*[46]

1801 m. spalio 18 d. Mokyklų kūrimo komisijos rašte svarstoma, kaip suvienodinti prijungtų žemių mokyklas su Rusijos mokyklomis. Ten kartu surašytos švietimui išleidžiamos lėšos, apie kurias žinių yra suteikusi Lietuvos visuomeninės globos įstaiga. Tačiau kažkodėl tos lėšos teapima vienos Vilniaus apskritinės mokyklos metines išlaidas – 2 242 rb. 50 kp.[47] Minėtame rašte pažymėta, kad Visuomeninės globos įstaiga perėmusi tais metais mokyklas savo žinion[48], tačiau mūsų respublikoje esančiuose tos įstaigos dokumentuose tai neatsispindi. Gal duomenys yra subendrinti visoms gubernijoms, neatsižvelgiant, kad Lietuvoje veikė atskira nuo socialinio aprūpinimo institucija, skirta vien švietimui tvarkyti? O to meto informacija apie užimtą kraštą kultūros srityje buvo menkoka, pvz., tame rašte Rusijos mokyklų kūrimo komisija, negavusi duomenų apie Lietuvos pradines mokyklas, stebisi, kad jų iš viso nesą. Kaip nurodo apie carinės Rusijos vadinamųjų Vakarų gubernijų švietimą rašęs Platonas Žukovičius (Platon Žukovič), carinė valdžia, valdant Pavelui I, šiose srityse konkrečių nurodymų visuomeninės globos įstaigoms nedavė. Todėl vienoje gubernijoje buvo daugiau orientuojamasi į visuomeninės globos įstaigas mokyklų klausimais, kitur mažiau, bet apskritai imant buvo laikomasi senosios Edukacinės komisijos nustatytų gairių[49].

Žvelgiant į Lietuvos edukacinės komisijos (1797–1802) pagrindinius paskelbtus aktus, krinta į akis keli jos kuriamo švietimo momentai. 1797 m. akte kalbama tik apie dvi mokyklos pakopas: vidurinę – apskritinę mokyklą ir aukš-

[46] VUB RS, f. 2-DC, b. 125, l. 82.

[47] Сборник материалов..., t. 1, p. 390.

[48] Ten pat, p. 393–394.

[49] П. Жукович, Западная Россия в царствовании императора Павла, Журнал Министерства народного просвещения, Петроград, 1916, t. 15, p. 202–203.

tąją – Vyriausiąją Vilniaus mokyklą, kuri dažniausiai vadinama tiesiog universitetu. Pirmojo laipsnio mokykla – parapinė – visai neminima pagrindiniuose komisijos aktuose. Švietimas, kuriuo žadėjo rūpintis valstybė per Viešąją edukacinę komisiją, apėmė tik bajorų jaunimą. Apie liaudį ne tik konkrečiai nieko nekalbama, bet net ir poros skambių frazių nepasakoma. Parapinės mokyklos Edukacinės komisijos metu buvo paliktos Bažnyčiai, bet vis dėlto jos nuostatuose nebuvo išjungtos iš bendros mokyklų sistemos, jų priežiūra, kad ir labai formaliai, buvo pavesta tai pačiai komisijai tarpiškai per vidurinių mokyklų vedėjus. Dabar apie visa tai nebeužsimenama. Komisijai rašomose ataskaitose, vizitatoriams sudarytose instrukcijose apie parapines tylu. Niekur nerandame nusakyto ir santykio tarp Edukacinės komisijos ir Bažnyčios.

Vis dėlto to meto švietimo vadovams Lietuvoje pradinių mokyklų klausimas yra rūpėjęs. Tą rodo komisijos protokolai. Svarstant (1799 05 23 (06 03)) vadovėlių leidimą, pradedama pagal eilę nuo pradinių mokyklų vadovėlių. Komisija patvirtino tame posėdyje senąjį Edukacinės komisijos išleistą parapinėms elementorių ir kartu pageidavo, kad būtų atskirai išspausdinti didesniu tiražu rašymo pavyzdžiai ir katekizmas, kad būtų pigiau mokiniams įsigyti. Elementoriumi apsiėmė rūpintis pats komisijos pirmininkas J. N. Kasakauskis, o dviem kitais vadovėliais parapinėms – kiek praplėstu mokslu apie dorovę bei sveikatingumą ir kai kuriais žemės ūkio bei fizikos (t. y. gamtos mokslų) pradmenimis – apsiėmė pasirūpinti Kauno pataurininkis J. I. Kasakauskis[50].

Netrukus 1799 06 22 (07 03) posėdyje vyskupas J. N. Kasakauskis (o ne Kauno pataurininkis J. I. Kasakauskis, kaip buvo anksčiau sutarta) skaitė komisijos posėdyje savo peržiūrėtą ir patvarkytą vadovėlį apie dorovę parapinėms. Praplėtęs jis jį suskirstė trimis dalimis: pirmoji apėmė žmogaus pareigas artimajam, antroji – pareigas sau pačiam, trečioji – pareigas Dievui. Pirmąją dalį pirmininkaujantis čia pat posėdyje perskaitė, o kitas dvi – kitame (1799 06 25 (07 06) posėdyje[51].

Jokios užuominos apie reikalą atsižvelgti į vaikų gimtąją kalbą nerandame. Viešojo švietimo komisija, visai panašiai kaip Varšuvoje veikusi visai luominei Respublikai Vadovėlių komisija, privaloma visai valstybei kalba laiko lenkų kalbą, tartum lietuviškai, baltarusiškai ir ukrainietiškai kalbančių nė nebūtų. Tuo tarpu mūsų nagrinėjamu laikotarpiu lietuviški elementoriai buvo

[50] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 60.

[51] Ten pat, l. 69.

spausdinami; „Mokslas skaytima raszta lietuwiszka diel mažu wayku, kuremy padiety ira wisoki mokslai krykszcioniszki“ (pavadinimas teikiamas pagal „Lietuvos TSR bibliografiją“) buvo išspausdintas Vilniaus akademijos spaustuvėje 1790 ir 1796 m. (1790 m. spaustuvė pardavė 2 800 egz.); 1798 m. išspausdinta bazilijonų spaustuvėje, 1799 m. – pijorų spaustuvėje, 1802 m., kaip manoma, taip pat pijorų[52].

Vilniaus universiteto, tuo metu dar dažnai vadinamo Akademijos vardu, spaustuvės vedėjas pagal specialiai jam parašytus Lietuvos edukacinės komisijos nuostatus neturėjo teisės nieko spausdinti nei pardavinėti be cenzūros ir Lietuvos edukacinės komisijos parašų[53]. Vadinasi, per komisijos rankas turėjo eiti ir lietuviškų knygų, jei jos buvo spausdinamos universiteto spaustuvėje, leidimas. Reikia vis dėlto pažymėti, kad Lietuvos edukacinei komisijai veikiant, kada akademijos spaustuvė neturėjo teisės be leidimo nieko spausdinti, lietuviškus elementorius spausdino kitos Vilniaus spaustuvės. Ar tai tik statistinis reiškinys, ar gal neduota jiems leidimo, tuo tarpu nežinome. Akademijos spaustuvė tuo trumpu laikotarpiu kitų lietuviškų knygų, ne elementorių, spausdino ne vieną: „Aukso altorių“ (1798 m.), P. Šrubauskio „Balsą širdies“ (1798 m.), M. Olševskio „Bromą, atvertą ing viečnastį“ (1799 m.), J. Jaknavičiaus „Ewanjelie polskie y litewskie“ (1799 m., 1803 m.), „Giesmes apie švenčiausią paną Mariją“ (1799 m., 1802 m.)[54]. Visos šios knygos, kaip ir lietuviškas elementorius, buvo spaustuvėms pelningos, nes ėjo palyginti nemažais tiražais. Čia komisija, matyt, duodavo leidimus pelno sumetimais, o elementorius gal jau turėjo ir dalykinę aprobatą. Bet tai tik spėjimas.

Parapinėms mokykloms tvarkyti komisijos pirmininkas ir kartu Vilniaus vyskupas, kuriam parapinės buvo pavaldžios pagal visas tradicijas, J. N. Kasakauskis išleido du aplinkraščius, kurie vis dėlto nepriklauso komisijos veiklos sričiai.

Apie parapinę mokyklą, kaip atskirą atvejį, komisija yra svarsčiusi vienąme savo posėdyje: dvasininkas Povilas Ksaveras Bžostovskis (Paweł Ksawery Brzostowski), pagarsėjęs savo sukurta savotiška „respublika“ Merkinėje – Pavlove ([Paulavos] respublika prie Merkio aukštupio), pasiskundė komisijai, kad jo žemes nupirkęs Frederikas Mošinskis (Frederyk Moszyński) nesilaikąs su-

---

52 Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, Vilnius, 1969, p. 267, 268.

53 LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 201.

54 Lietuvos TSR bibliografija, t. 1, Vilnius, 1969, p. 17, 108, 142, 296.

tarties ir neduodąs lėšų jo buvusiems valstiečiams mokytojui (*direktoriui*) ir felčeriui išlaikyti. Toliau skunde sakoma, kad naujasis savininkas teisinąsis panaudojęs tuos pinigus tiems patiems valstiečiams sušelpti[55]. Šio atskiro atvejo savarankiškai komisija neišsprendė: ji nieko negalėjo nutarti, nepasitarusi su gubernatoriumi[56].

Esant šitokiai padėčiai, kada juridiškai niekur nebuvo užfiksuota pradinių mokyklų ryšiai su komisija, o jos daugiau platoniškas dėmesys joms plaukė iš tradicijos, kuri ėjo nuo Edukacinės komisijos laikų, neliko ir jokių ataskaitų apie šias mokyklas. Jos tegalėjo būti rašomos tik vyskupams, kaip tiesioginiams pradinio mokymo viršininkams. Apie kokius nors poslinkius programų, t. y. mokymo turinio, ar didaktinių metodų požiūriu negalėjo tuo metu būti ir kalbos. I. Masalskiui įsikišus Vilniaus vyskupijoje pradinių mokyklų reikalai liko savieigai, jie slinko į priekį labai pamažu. Pati komisija, neturėdama lėšų pradinėms, matyt, paliko padėtį tokią, kokią buvo radusi.

Panašus komisijos santykis buvo ir su vidurinėmis mokyklomis. Senosios Edukacinės komisijos veikimo metu dar ne visos vidurinės mokyklos buvo nebe vienuolijų, o pasaulietinės, dažnai dar dirbo pagal senąsias mokyklų tradicijas, su kuriomis Edukacinės komisijos vizitatoriai atkakliai kovojo. Didelė bajorijos dauguma nebuvo patenkinta naujomis pasaulietinėmis mokyklomis ir dažnai seimuose reikalavo grąžinti jas vienuoliams. Šis noras labai buvo pabrėžtas Targovicos konfederacijos metu. Apskritai XVIII a. pabaigoje, kaip atsakymas į Prancūzijos buržuazinę revoliuciją, itin suaktyvėjo ir konservatyviųjų elementų veikla. Momentas juo labiau buvo patogus, kai į visą krašto gyvenimą ėmė kištis reakcijos gynėja carinė Rusija. Tai buvo bendras ideologinis reiškinys. Be to, veikė ir ekonominiai momentai. Iš jėzuitų perimti turtai faktiškai nedavė tiek lėšų švietimui, kiek buvo laukiama: daug jų ištirpo dvarininkų rankose, sunku buvo išreikalauti tuos procentus, kuriuos jie buvo pažadėję mokėti. Padėtis dar pasunkėjo po padalinimų. Lietuvos edukacinė komisija buvo įsteigta tik tam tikros teritorijos švietimui tvarkyti, o jėzuitų turtai buvo pasiskirstę plačiai ir tose baltarusiškose srityse, kurios nebepriklausė vadinamajai Lietuvos gubernijai. Taigi į Edukacinį fondą įplaukiančių lėšų labai sumažėjo. Apie tai literatūroje retai teužsimenama[57], kreipiant dėmesį tik į ideologinius momentus. Lietuvos edu-

[55] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 55–56.

[56] Ten pat, l. 71.

[57] Apie finansinę švietimo padėtį po antrojo padalinimo M. Balinskis rašė: „Į Rusijos rankas pateko aštuonios akademinės mokyklos, aprūpintos pasauliečiais mokytojais, o kartu su jomis ir didžioji švietimo fundacijos dalis." M. Baliński, Dawna Akademia Wileńska..., p. 346.

kacinės komisijos raštuose (1796–1801 m.) gubernatoriams viename be datos apžvalginiame pranešime „Švietimo padėtis Lietuvos gubernijoje“ konstatuojama, kad naujoji komisija vidurines mokyklas perdavė vienuolynams, drauge nurodomos šios priežastys: 1795 m. padėtis pasikeitė, *<...> nes po padalinimo didelė dalis Edukacinio fondo turtų nuo Lietuvos atsiskyrė, tad pats fondas gerokai sumažėjo. Todėl norint, kad būtų deramai aprūpintas universitetas daugeliu dalykų, kurių jam trūksta, kad galėtų būti padoriai išlaikomas toks parankus imperijai Kadetų korpusas, be to, kad taptų naudingos įvairios Lietuvoje esančios vienuolijos, joms atiduotos išlaikyti apskritinės mokyklos, užuot mokėjus mokytojams atlyginimus.*[58] Apie kokį nors ideologinį momentą čia nekalbama. Antra vertus, žinome, kad, valdžios aparatui persitvarkant, Jekaterina II, vadovaudamasi absoliutizmo principais, kišosi į Katalikų bažnyčios administravimo reikalus. 1795 10 06 (17) Jekaterina II įsaku keitė kai kurių Katalikų bažnyčios institucijų tarpusavio santykius. Uždraudus vienuolijoms susisiekti su jų viršininkais, esančiais už Rusijos imperijos sienų, carė įsakė vienuolynams klausyti tiesiog vyskupų. Be to, vienuoliams skiriami du tikslai: pagalba švietimo ir socialinės globos srityje. Neįsitraukusiems į tas dvi visuomeninio darbo veiklos sritis vienuolijoms aiškiai grėsė likvidavimas[59]. Visa tai, iš vienos pusės, skatino vienuolijas stengtis gauti pareigą išlaikyti mokyklas ir joms vadovauti, o iš kitos – vietinė Bažnyčios vadovybė buvo suinteresuota išlaikyti nepaliestą, kiek tai įmanoma, katalikų dvasininkų skaičių ir savo vaidmenį bei įtaką viešajame gyvenime. Tuo turbūt galima aiškinti faktą, kad mokyklas dalinosi gana daug vienuolijų. Gal tas pats motyvas bus paveikęs ir tą aplinkybę, kad J. N. Kasakauskis savo parengtame projekte siūlė daugiau vidurinių mokyklų, kaip buvo nustačiusi ir aprobavusi Edukacinė komisija. Vienos iš jų faktiškai jau veikė, tik buvo Edukacinės komisijos nepripažįstamos (Dotnuvoje, Troškūnuose veikė bernardinų laikomos parapinės)[60], kitos steigiamos naujai, įsitraukiant į darbą iki šiol švietime nedalyvavusiems vienuolių ordinams, kaip antai Kaltanėnuose vyskupas siūlė steigti mokyklą pranciškonams[61]. Padėtis buvo gana komplikuota, nes reikėjo atleisti pasauliečius mokytojus. Jie turėjo

---

58 VUB RS, f. 2-DC, b. 125, l. 93, 94.

59 L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 254, 255, 265.

60 LVIA, f. 576, ap. 1, b. 28, Raportų apie Dotnuvos apskritinės mokyklos padėtį nuorašai (1801–1806), l. 19; byloje pažymėta, kad Dotnuvoje parapinė mokykla jau veikianti 30 metų, tad turėjo įsikurti apie 1770 m.

61 L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 225.

būti aprūpinami puse algos iki susiras darbą. Be to, tie dvasininkai, kurie dėstė ne jų vienuolijoms priklausiusiose mokyklose, turėjo arba pereiti į savo ordino mokyklas, arba būti vyskupo aprūpinti darbu parapijose[62]. Visa tai prasidėjo, dar naujai Edukacinei komisijai nepradėjus veikti.

Tuoj po 1797 07 23 Lietuvos edukacinės komisijos organizavimo akto naujoji institucija išsiuntinėjo jau mūsų minėtą kreipimąsi į vidurines mokyklas, kur nurodomos pagrindinės darbo gairės. Šis kreipimasis atstojo iš tikrųjų vidurinių mokyklų nuostatus. Skirtingai nuo senosios Edukacinės komisijos kelis kartus redaguotų ir skelbtų nuostatų, apimančių visų pakopų mokyklas ir tuo būdu kuriančių visos švietimo sistemos pagrindus, šie nuostatai aplenkia pradinio ir aukštojo mokslo pakopas.

Čia pateikiame 1797 09 17 (28) „Viešosios edukacinės komisijos kreipimosi į apskritines mokyklas“[63] svarbesniuosius momentus: *Vyriausiosios valdžios įsteigta Lietuvos gubernijoje Viešoji edukacinė komisija, atsiliepdama į šviesiausiojo ir maloningiausiojo monarcho labdaringus ketinimus, nepraleidžia jokios priemonės ir nesibodi jokiu darbu, tobulindama auklėjimą viešosiose apskritinėse mokyklose. Tačiau nenorėdama tokiu svarbiu reikalu, gerai neištyrusi, daryti kurių nors žingsnių, bet gerbdama šviesų ir uolų savo pirmtakų darbą, rekomenduoja visoms apskritinėms mokykloms tuo tarpu rūpestingai laikytis visų buvusios Edukacinės komisijos nuostatuose esančių nurodymų, tiek liečiančių dėstomųjų dalykų dienotvarkę ir dėstymo būdą, tiek taip pat kalbančių apie vadovėlius („elementorines knygas“) ir apie mokinių priežiūros bei drausmės klausimus*.

<...> Apskritinių mokyklų vedėjai ir visi mokytojai privalo rūpestingai įsigilinti ir tiksliai laikytis visko, kas yra buvusios Edukacinės komisijos nuostatų XI, XIII–XX, XXV skyriuose nurodyta.[64]

---

[62] Ten pat, p. 226.

[63] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 6–7, „Kreipimosi...“ tekstas pasirašytas J. N. Kasakauskio. Nepilną „Kreipimosi...“ tekstą publikavo L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 227.

[64] „Kreipimesi...“ nepasakyta, kurių metų Edukacinės komisijos nuostatai turimi galvoje, tačiau reikia manyti, kad 1783 m., nes tai buvo vieninteliai spausdinti nuostatai ir jie turėjo 25, o ne 24 skyrius, kaip 1790 m. nuostatai. Nurodyti „Kreipimesi...“ skyriai turi šias antraštes: XI – „Pamaldos ir dvasinės paslaugos“ (mokyklose švenčiamos šventės, religiniai mokinių ir mokytojų įpareigojimai); XIII – „Mokyklos prefektas“; XIV – „Mokytojai“; XV – „Klasės ir dalykai“; XVI – „Mokyklos, turinčios mažiau kaip 6 mokytojus“; XVII – „Egzaminai ir pasirodymai“; XVIII – „Mokiniai“; XIX – „Fundacijų mokiniai“ (įvairių fundacijų išlaikomi); XX – „Direktoriai“ (guverneriai); XXI – „Laisvalaikis ir mokslo metų pradžia“; XXV – „Fizinis auklėjimas“.

<...> O kadangi pagrindinis auklėjimo uždavinys yra padėti jaunimo širdyse religijos ir dorovės pamatus, tai Komisija pirmiausia ir kreipia dėmesį į šį esminį dalyką ir ypač rekomenduoja apskritinių mokyklų vedėjams bei mokytojams, kad ko stropiausiai būtų mokiniams dėstoma krikščionių tikyba ir jos nurodomos pareigos, kad mokslo dalykų tvarkaraščiuose būtų tam reikalui skiriama daugiau nei iki šiol ir visai pakankamai laiko.

<...> Taip pat daugiau nei iki šiol laiko ir atsidėjimo reikia lotynų kalbai, kuri visiems besiruošiantiems į įvairius mokslus yra tikrai reikalinga. Todėl Komisija rekomenduoja, kad apskritinių mokyklų mokytojai daugiau ir labiau atsidėję mokytų jaunimą lotyniškai, ne tik stropiai išdėstydami gramatikos taisykles, bet taip pat versdami klasikinius autorius ir dažnai skirdami mokiniams pratybas namuose atlikti. Laikas, skirtas puikiems lotyniškiems veikalams, niekada nebus jaunimui prarastas laikas. Tuo keliu eidami, mokytojai plės mokinių lotynų kalbos žinias, lavins kartu jų protą, formuos jų širdis, kels dvasią, skiepydami tikrą skonį ir norą mokslams.

Visai ta pačia kryptimi surašyta ir pirmoji po 1797 m. nuostatų įsigaliojimo instrukcija vizitatoriams[65]. Joje pabrėžiama, kad vienuolynai tik dabar yra perėmę mokyklas, todėl vizitatoriai turi akylai žiūrėti šiais pirmaisiais persitvarkymo metais šių dalykų: turi būti parinkti mokytojai, vizitatoriai turi surinkti žinias apie kiekvienos mokyklos vedėjo ir mokytojų sugebėjimus, elgesį ir pateikti komisijai visa tai surašyta atskirame lape; paraginti daug dėmesio skirti religiniam auklėjimui; gerinti lotynų kalbos mokėjimą; prižiūrėti, kad visur būtų laikomasi vienodų nuostatų ir vadovėlių; vizitatorius turi išegzaminuoti kiekvienos klasės mokinius, patikrinti jų bendrą lygį, turi taip pat aplankyti pamokas, kuriose turi stebėti mokytojo mąstymo būdą, tinkamus jo gebėjimus, taip pat gabesniuosius mokinius; patikrinti, ar gero elgesio yra direktoriai (guverneriai); ar pamaldos vyksta nustatytu laiku; atidžiai pasidomėti, ar neturtingi mokiniai Kražiuose išlaikomi iš paskirto jiems Pilsudskio fondo pagal fundatoriaus valią, kiek jų ir kaip jie laikomi; tikimasi iš didelį patyrimą turinčių auklėjimo srityje vizitatorių, kad jie sugebės patys daug ką vietoje spręsti ir pasiūlys Edukacinei komisijai, kas taisytina bei keistina; baigę vizitavimą, vizitatoriai surašo apie kiekvieną mokyklą raportą ir teikia Edukacinei komisijai.

Šie du čia apžvelgti aktai akivaizdžiai rodo naujos Edukacinės komisijos darbo principus ir pagrindinius metodus. Lyginant su senosios komisijos

---

[65] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 9–11, – Instrukcija vizitatoriams; VUB RS, f. 2-DC, b. 73, l. 10–11, – Instrukcijos defektuotas egzempliorius.

nuostatais, matyti ir tai, kas bendra, ir kas jas skiria. Jau minėjome, kad Lietuvos edukacinė komisija nesiryžo pateikti pilnos švietimo sistemos nuostatų. Visi jos aktai arba labai bendro pobūdžio, arba skiriami atskiroms mokyklų rūšims. Niekur neformuluojami aiškiai skirtingi principai. Vis dėlto kai kurie dalykai pabrėžtinai akcentuojami. 1797 m. „Kreipimesi...“ pabrėžiamas posūkis į klasikinius dalykus ir primygtinai keliamas tikybos svoris mokyklose. Lygiai tokie patys momentai iškils jau Vilniaus švietimo apygardoje apie 1824–1825 metus, kada ėmė stiprėti konservatyviosios nuostatos. Senoji Edukacinė komisija buvo iškėlusi tikybą į kiekvienos religijos kulto namus, taip pabrėždama, kad mokykloje gali mokytis visų tikybų vaikai. Žinoma, taip anaiptol nebuvo atskiriama mokykla nuo bažnyčios, nebuvo leidžiama kiek liberaliau žiūrėti į tikybą, nors vis tiek liko tikybinis auklėjimas. Bet pats faktas, kad mokyklose ilgainiui turėjo daugumą sudaryti pasauliečiai mokytojai, labai daug turėjo reikšmės. Dabar vėl atsisakyta pasauliečių mokytojų, paliekant juos vienoje tik Vilniaus apskritinėje mokykloje. Nebekalbama apie senosios komisijos sukurtą vadinamąjį „akademinį“ luomą. Pagal 1783 m. nuostatus jį sudarė aukštųjų ir vidurinių mokyklų mokytojai. Pats pavadinimas „akademinis luomas“ aiškiai rodo ryšį su luominei visuomenei būdinga struktūra. Tai tartum intelektualinio darbo žmonių profesinė korporacija. Feodalizmo epochoje buvo žinomi pasaulietiniai fizinio, amatininkų, ar ekonominio pobūdžio – pirklių – profesiniai junginiai cechai ir gildijos, bet mokytojų profesinio susibūrimo, regis, ligi tol nėra buvę. Tai reikia laikyti Edukacinės komisijos įvesta naujove. Mokytojų – akademinis – sluoksnis gynė mokytojų teises, kartu uždėdamas jam ir pareigas. Viešoji edukacinė komisija šito atsisakė. Mokytojas vėl turėjo ištirpti vienuolynų gyvenime. Atsisakyta ir specialios pasaulietinės mokytojų rengimo seminarijos prie universiteto. Ji buvo likviduota ir atgaivinta tik nuo 1803 m. 1797 m. apie mokytojo pasirengimo lygį nebekalbama – tai vienuolijų reikalas. Iš tikrųjų tai faktinės padėties fiksavimas be perspektyvos į ateitį.

Vidurinių mokyklų mokymo tvarka, turinys ir metodai paliekami tie patys. Minėtasis akcentas tikybai ir lotynų kalbai anaiptol neatsispindėjo pamokų tvarkaraštyje. Nebuvo leista grįžti prie senųjų prieš Edukacinės komisijos sukūrimą vartotų vadovėlių, antai, sužinojusi, kad Kražiuose vartojamas, šalia naujųjų, dar senasis Alvaro lotynų kalbos vadovėlis, Lietuvos edukacinė komisija svarsto tą klausimą posėdyje[66].

[66] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 22.

Gamtos ir matematikos dalykai buvo palikti nepakeisti. Jie nelabai populiarūs nei tarp bajorijos, nei tarp vienuolių mokytojų. Dar XIX a. pirmajame ketvirtyje universitetas atkakliai kovojo dėl tų dalykų lygio vienuolių išlaikomose mokyklose. Mums rūpimu laikotarpiu tokio akcento jiems nematome, bet tas faktas, kad naujoviškoji Edukacinės komisijos pradėta kryptis tebetęsiama toliau, rodo, jog iš esmės į ją naujoji švietimo komisija nesikėsino.

Taip pat paliekamas nepakeistas požiūris į dėstymo metodiką. Visas skyrelis apie ją pakartojamas iš Edukacinės komisijos nuostatų. Kaip ir anksčiau, primenama mokytojams, kad nesiremtų mokydami vaikus atmintimi, o stengtųsi plėtoti jų mąstymą.

Mokytojui buvo sunku suvokti, kaip tatai konkrečiai daryti, nežinant tuo metu paties mąstymo mechanizmo, o dar blogiau, daugumai mokytojų remiant savo darbą patirtimi, kurią jie atsimena dar iš savo pačių mokymosi laikų. Išmokti gaunamas žinias sieti su praktika, daryti savarankiškus apibendrinimus, apie ką svajojo sensualistine pažinimo teorija besiremiantieji Šviečiamojo laikotarpio žymieji pedagogai, buvo sunkiau, kada buvo panaikintos tokios būtinos naujiesiems metodams įsigalėti sąlygos: atsisakyta rengti mokytojus universitete, kuriame buvo kuriama stipri abiem laikams gamtos mokslų bazė, duodanti naujoviškus metodologinius pagrindus. Vienuolynų naujokynuose ir seminarijose buvo sunku tikėtis, kad būsimieji mokytojai vienuoliai gautų ne scholastika pagrįstus metodus. Keitėsi, žinoma, ir čia daugelis pasenusių pažiūrų, tik ne taip radikaliai. Ne visos vienuolijos vienodu tempu taikėsi prie naujųjų reikalavimų.

Iš esmės „Kreipimesi...“ liko nepaliesti ir auklėjimo kryptis, ir metodai. Akcentas tikybai faktiškai nedaug ką lėmė, nes ir anksčiau tikybinis momentas buvo stiprus, ypač vienuolijų išlaikomose mokyklose, o jų Lietuvoje buvo dauguma. Ne visai aišku, kodėl, kartojant daugelį senosios komisijos nuostatų skyrelių, praleistas čia skyrelis apie bausmes ir paskatinimus. Edukacinė komisija buvo įteisinusi fizines bausmes, nors ir labai jas apribodama ir reglamentuodama. Iš J. N. Kasakauskio atsiminimų galima manyti, kad jis pats buvo fizinių bausmių priešininkas, kaip ne vienas to meto šviesus žmogus[67]. Tačiau faktiškai jos buvo tiek įsigalėjusios mokykloje, kad vargu ar jis būtų galėjęs prieš jas pakelti balsą. Vis dėlto pats praleidimo faktas bylotų, jog būta kažkokių abejonių.

---

[67] Pamiętniki Józefa Kossakowskiego biskupa Inflanckiego 1738–1788, Warszawa, 1891, p. 11. Juozapas Kasakauskis, pirmosios Edukacinės komisijos pirmininkas, rašė, kad jis pats augo šeimoje, kur visai nebuvo naudojamos fizinės bausmės.

Kaip ir senosios komisijos metu, tiesioginis mokinių auklėtojas buvo vadinamasis direktorius, vėliau vadinamas namų prižiūrėtoju ar guverneriu. Tai buvo dažniausiai aukštesniosios klasės mokinys, kartais jau baigęs mokyklą jaunuolis, kuriam mokykla pavesdavo po kelis mokinius prižiūrėti ir mokymosi, ir auklėjimo požiūriais. Štai Vilniaus apskritinėje mokykloje 1799 m. pažymėta, kad mokytojai iškvietė į savo posėdį vieną direktorių, kurio mokiniai nepakankamai pažangūs ir esą įžūlūs. Posėdyje dar dalyvavo universiteto atstovas prof. Simonas Malevskis (Szymon Malewski). Buvo patikrintos direktoriaus dalykinės žinios, jos buvo gana silpnos. Jaunuolis prašėsi paliekamas ir žadėjo pasitaisyti. Mokytojų taryba nutarė jam tuo tarpu direktorystės neatimti[68]. Panašioje direktorių perklausoje 1800 m. toje pačioje mokykloje vienas iš jų pašalinamas nuo darbo[69]. Iš mokinių pažangumo ir direktorių žinių daromos išvados ir apie mokytojų metodus. Antai tais pačiais 1799 m. Vilniaus apskritinėje mokykloje buvo priminta mokytojams po direktorių perklausos, kad jie stengtųsi mokinius pratinti remtis protu bei supratimu, o ne atmintimi, kad mokslų teorija jungtųsi glaudžiai su praktika[70].

Pati auklėjimo sistema naujosios komisijos metu kartojo ištisai mokyklose jau seniau nustatytąją. Nedaug kuo skyrėsi ir visa auklėjimo kryptis. Sustiprėjo tik gal kai kurie akcentai. Kasakauskiai – ir Juozapas Kazimieras (1738–1794), Livonijos vyskupas, buvęs Targovicos konfederacijos metu Lietuvos edukacinės komisijos steigėjas ir jos pirmininkas, ir Jonas Nepomukas (1755–1808), Vilniaus vyskupas, Lietuvos edukacinės komisijos pirmininkas nuo 1797 m. – abu buvo vadinamojo šlėktiškojo parlamentarizmo šalininkai, bijoję krašte monarcho valdžios įsigalėjimo (bet tai jiems nekliudė lankstytis ir bendradarbiauti su carų absoliutizmu). Mokyklose tebebuvo puoselėjamos bajoriškosios respublikos tradicijos, ieškant joms atramos ir antikoje. Visa tai atsispindėjo ir vadovėliuose, kurie buvo ištisai paveldėti iš senosios Edukacinės komisijos. Pats tas šlėktiškasis respublikoniškumas daugeliu atvejų buvo gyvenime itin reakcingas, tačiau, pačiai Respublikai žlugus, nemaža jo teorinių teiginių susisiekė su buržuazinės santvarkos ideologija. Krašte, kur tebesilaikė feodalizmas, kur buvo taip įsigalėjusi patvaldystė, respublikoniškos mintys buvo laikomos nusikaltimu. Neatsitiktinai, lig tik jau po prijungimo gyvenimas pradėjo eiti kiek normalesne tėkme,

[68] LVIA, f. 576, ap. 2, b. 7, Pasitarimų mokyklos vidaus klausimais bylos, l. 11.

[69] Ten pat, l. 12.

[70] Ten pat, l. 9.

Rusijos mokyklų kūrimo komisija ėmė domėtis mokyklų struktūra prijungtose žemėse, reikalaudama jai atsiskaityti ir iš Lietuvos švietimo vadovybės. Gavusi reikiamų žinių, ši komisija 1801 10 18 rašte svarsto, kaip suvienodinti Lietuvos mokyklas su Rusijos mokyklomis, čia pat iškeldama nepriimtinus skirtumus tarp vienų ir kitų. Apžvelgusi vadovėlius, Rusijos komisija ypač piktinasi istorijos ir teisės vadovėliais: juose vietomis esą *<...> dėstomi principai visai priešingi monarchistiniam valdymui*. Toliau cituoja iš Graikijos istorijos vadovėlio IV klasei, išleisto 1786 m., kur autorius gėrisi graikų miestų kova prieš monarchiją ir apibendrina aprašymą šiais žodžiais: *<...> Visa Graikija ėmė veržtis į laisvę ir ilgainiui ėmė nekęsti paties monarcho pavadinimo.*[71] O iš senovės istorijos III klasei vadovėlio pasipiktinusi komisija cituoja: *<...> ir Azijoje, ir Egipte, ir Persijoje buvo patvaldystė, be abejo, tai senesnė forma, nes reikia ilgo laiko, kol žmonės pradeda suvokti tarpusavio teises.*[72] Dar labiau piktinamasi ir čia pat minimame rašte diskutuojama su J. Stroinovskio vadovėlyje („Prigimtinės, politinės teisės, politinės ekonomijos ir tautų teisės mokslas“) pareikšta mintimi, kad įstatymų leidžiamoji valdžia yra tautoje, priklauso nuo tautos ir skirta tautai[73]. Mokyklų kūrimo komisija siūlo istorijos ir geografijos vadovėlius išversti iš rusų kalbos. Įtartini atrodė auklėjamuoju požiūriu ir kiti vadovėliai, bet ne taip labai, o ir neturėta kuo juos pakeisti, todėl matematikos, fizikos ir lotynų kalbos vadovėlius siūloma laikinai palikti[74]. Savo pasiūlymų komisija nesuskubo įgyvendinti, nes tuoj buvo įvesta palyginti liberali 1803 m. švietimo reforma visoje Rusijoje ir tas pats J. Stroinovskio vadovėlis buvo išverstas į rusų kalbą. Jis tik 1824–1825 m. buvo su triukšmu išmestas iš visų mokyklų.

Prie bajoriškojo parlamentarizmo mokiniai mokyklose buvo pratinami tam tikromis savivaldos formomis, kurios turėjo senas tradicijas ir derino religinį auklėjimą su pilietiniu. Tokia, pvz., buvo plačiai paplitusi Rožančiaus brolija (Sodalitas Rosariana, arba Mariana), kur mokiniai rinkdavosi prefektus, oratorius, maršalus, vėliavininkus, cenzorius ir t. t., o patys jau vartojo visus paveldėtus titulus, – ruošėsi veikti lygiai taip, kaip jų tėvai kad gyveno. Jau po 1803 m., iš vienos pusės, universitetas pradės kovoti su panašiomis draugijomis mokyklose, nes jos skiepijo davatkiškumą, iš kitos pusės, carinė švietimo vadovybė, argumentuodama mokyklos drausmės stiprinimu, pamažu per tą patį universitetą kovojo ir su mokinių dalyvavimu kartu su tėvais bajorų seimeliuose.

---

71 Сборник материалов для ..., t. 1, p. 383.

72 Ten pat, p. 384.

73 Ten pat, p. 385.

74 Ten pat, p. 394– 395.

Lietuvos edukacinė komisija anaiptol nekeitė senųjų mokyklų tradicijų. Palikusi šviečiamąjį mokymo turinį, ji tik švelnino galinčius iš jo išplaukti radikalesnės minties reiškinius. Tai daugiau esamos padėties fiksavimas be kokios nors kūrybinės naujos programos. Įprastos vienuolynų mokyklos nuo amžių nusistovėjusia auklėjimo tvarka atrodė bajorijai stabilios ir artimesnės nei naujoviškos pasaulietinės. Jos kėlė daugiau pasitikėjimo ir carinei valdžiai, nes jose turėjo būti diegiama ir daugiau nuolankumo bei paklusnumo. Ir vis dėlto pati Lietuvos edukacinė komisija laikė vienintelę paliktą pasaulietinę Vilniaus apskritinę mokyklą pavyzdžiu kitoms[75]. Žinoma, pereinamuoju mokyklų perdavimo vienuolynams laikotarpiu mokyklos negalėjo iš karto gerai susitvarkyti ir prisitaikyti prie vienodų reikalavimų, o komisija buvo linkusi griežtai išlaikyti bendrą visoms vidurinėms mokykloms tvarką, nesvarbu, kuriai vienuolijai jos atiteko.

Akademinių mokyklų, Lietuvos edukacinei komisijai pradėjus veikti, tebuvo trys: Vilniaus, Kauno ir Kražių (palyginti gausiai jų buvo Baltarusijoje). Dar 1797 m. rugsėjo 17 (28) d. komisijos posėdyje buvo nutarta kreiptis į valdžią, kad leistų Kauno mokyklą perduoti pranciškonams[76]. Kražių mokykla, karmelitų perimta, tą patį rudenį skundėsi, kad atvykę nauji mokytojai neturį kur gyventi, nes kariuomenė laiko užėmusi buvusios jėzuitų mokyklos patalpas. O Vilniaus apskritinė tame pačiame komisijos posėdyje paliekama tiesioginėje universiteto globoje ir turinti būti pavyzdžiu kitoms mokykloms. Kartu patvirtinti ir jos mokytojai, kurių 3 dvasininkai ir 4 pasauliečiai, tačiau mokyklai rektoriumi skiriamas dvasininkas – kunigas Juzefas Holynskis (Józef Holyński)[77].

Tą patį 1797 m. rudenį Lietuvos edukacinė komisija patvirtino, kurios vidurinės mokyklos ir kelių klasių pereina kuriai vienuolijai[78]. Tačiau ne visos mo-

---

[75] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 5.

[76] Ten pat, l. 7.

[77] Ten pat, l. 5.

[78] Ten pat, l. 9. Mokyklos paskirstytos taip: Ašmenos apskr.: 3-jų klasių Barūnų m-kla – bazilijonams; Lydos apskr.: 2-jų klasių Lydos ir 6-ių klasių Ščiutino – pijorams; Gardino apskr.: 6-ių klasių Gardino – dominikonams; Trakų apskr.: 4-ių klasių Merkinės – dominikonams; Ukmergės apskr.: 6-ių kl. Ukmergės – pijorams ir 5-ių kl. Troškūnų – bernardinams; Upytės apskr.: 6-ių kl. Panevėžio – pijorams; Kauno apskr.: 4-ių kl. Kauno – pranciškonams; Raseinių apskr.: 6-ių kl. Raseinių – pijorams, 5-ių kl. Dotnuvos – bernardinams, 6-ių kl. Kražių – karmelitams; Šiaulių apskr.: 6-ių kl. Padubysio – bazilijonams; Telšių apskr.: 6-ių kl. Telšių – bernardinams; Užnerio apskr.: 4-ių kl. Kaltanėnų – pranciškonams; Valkavisko apskr.: 4-ių kl. Lyskovo – misionieriams; Slanimo apskr.: 3-jų kl. Slanimo – reguliariesiems kanauninkams, 6-ių kl. Žyrovičų – bazilijonams; Bresto apskr.: 6-ių kl. Bresto – bazilijonams; Naugarduko apskr.: 6-ių kl. Naugarduko – dominikonams.

kyklos pajėgė turėti tiek klasių, kiek joms buvo skirta, nes vienuolynams trūko parengtų mokytojų, o klasių skaičius priklausė nuo mokytojų skaičiaus: kai jų trūko, klasės buvo dvimetės. Iki jėzuitų [ordino] panaikinimo ne visos vienuolijos laikydavo mokyklas. Dabar pati situacija vertė imtis išlaikyti mokyklas, bet reikėjo joms parengti mokytojų. Taigi 1800 m. pavasarį pijorų provincijolas kreipėsi į Lietuvos edukacinę komisiją leisti trejiems metams uždaryti Panevėžio ir Lydos mokyklas, nes trūksta mokytojų ir nepastatytos bažnyčios. Apsvarsčiusi tą reikalą, komisija leido lygiai trejiems metams mokyklas uždaryti, vienas iš argumentų leisti taip pasielgti buvo tas, kad abiejose šiose apskrityse veikė dar po vieną mokyklą (tuo metu Dotnuva buvo priskirta Upytės apskr.), be to, laikinai uždarytas mokyklas lankė nedaug mokinių[79]. Iš viso dar ir pirmąjį XIX a. ketvirtį mokyklos buvo nevienodai gausios. Didelis skirtumas taip pat būdavo tarp žemesniųjų ir aukštesniųjų klasių lankomumo: aukštesnėse klasėse labai daug nubyrėdavo.

1798 m. pavasarį Lietuvos edukacinė komisija patvarkė mokyklų vizitavimą. Balandžio 26 (gegužės 7) d. posėdyje buvo paskirti universitetui vizituoti kanauninkas I. Kontrimas ir pataurininkis J. Kasakauskis, o apskritinėms mokykloms – buvęs Bresto mokyklos rektorius kunigas Buchoveckis ir buvęs Kauno mokyklos rektorius kunigas Šistkovskis. Iš jų pirmam pavestos aplankyti baltarusiškų sričių ir iš lietuviškų – Merkinės mokyklos, o antrajam – visos lietuviškos mokyklos[80]. Instrukciją vizitatoriams parašyti buvo pavesta M. Dluskiui[81]. Vilniaus apskritinę mokyklą patikrino pats universitetas.

Pensionams tikrinti paskirtas kunigas Tadas Kundzičius (Tadeusz Kundzicz) ir profesorius Andrius Sniadeckis[82]. Gavusi rugpjūčio mėnesį iš šių abiejų vizitatorių ataskaitas ir, matyt, konstatavusi, kad pensionai dirba skirtingai, komisija pavedė profesoriui J. Stroinovskiui surašyti bendrąsias pensionų veikimo taisykles[83]. Per dvi savaites taisyklės buvo patvirtintos[84]. Jose atsispindi nemaža bendrųjų to meto pažiūrų į auklėjimą, jas iš dalies galima laikyti pačios komisijos pažiūrų atspindžiu, nes nebekartota šiuo atveju kurios nors senosios Edukacinės komisijos nuostatų pastraipos. Trumpai tariant, pensionų taisyklės

---

79 LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 94, 95; b. 1331, l. 12–16.

80 Ten pat, l. 25.

81 Ten pat, l. 25.

82 Ten pat, l. 27.

83 Ten pat, l. 30.

84 Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 12–16.

kalba apie šiuos dalykus: konviktai ir pensionai (pastarieji buvo skiriami ir berniukams, ir mergaitėms) reikalingi tiems tėvams, kurie negali išlaikyti savo vaikų arba neranda jiems tinkamų guvernerių. Be Lietuvos edukacinės komisijos leidimo negali veikti joks pensionas ir konviktas. Niekur negali būti kartu abiejų lyčių vaikai, taip pat kartu dalyvauti jokiuose žaidimuose, dirbti ar prie stalo. Berniukų pensionuose visi turi eiti nuo pirmos klasės į viešąsias mokyklas, pensione tegali mokytis tik besiruošiantieji stoti. Pensionų ir konviktų laikytojai du kartus raštu atsiskaito Lietuvos edukacinei komisijai, kuri vizituoja juos. Pirmasis ir pagrindinis auklėjimo rūpestis – įdiegti religinę dvasią ir pareigingumą. Be to, vaikai turi būti visur ir visada pratinami būti mandagūs, švarūs, deramai visur ir su visais elgtis. Įpareigojama diegti vaikams ištikimybę, klusnumą, pagarbą sostui ir kad uoliai vykdytų visus monarcho įsakymus. Pensionų ir konviktų laikytojai patys turi būti visais atžvilgiais pavyzdingi, tokius pat turi parinkti mokytojus bei tarnus. Niekas svetimas be vedėjo leidimo negali įeiti į pensioną ar konviktą, o kalbėtis tegalima tik jo akivaizdoje. Vaikai negali niekur ir niekada patys išeiti, vedėjui nežinant. Pensionai ir konviktai uždaromi 8 val. vakaro, o vasarą 9 val. Berniukų pensionuose ar konviktuose vaikai ruošiami į pirmą klasę, lankantieji mokyklas kartoja pamokas direktorių prižiūrimi, papildomai gali mokytis svetimos kalbos, šokti, fechtuotis, jodinėti, muzikos ir t. t. Mergaičių pensionuose mokoma: a) gerai skaityti, rašyti, praktiškai skaičiuoti, b) katekizmo ir dorovės mokslo, c) istorijos ir geografijos pradmenų, d) rankų darbų, be to, dar gali būti mokoma papildomai, tėvams pageidaujant, svetimų kalbų (vokiečių, prancūzų, italų), piešti, muzikos, šokių ir t. t. Toliau kalbant apie tos rūšies mokymo įstaigas apskritai, nurodoma, kad ypač apdairiai turi būti parenkamos mokslo knygos, o be vedėjo leidimo vaikai visai negali skaityti jokios knygos.

Šalia dorovinio auklėjimo ir mokymosi, nurodoma, kad lygiai svarbi yra ir augančio vaiko sveikata, todėl reikia žiūrėti: a) kad patalpos būtų sveikos, sausos, švarios ir kasdien vėdinamos, b) kad maistas būtų sveikas, švarus ir gerai pagamintas, c) kad būtų laikomasi gulimosi, valgymo, žaidimų ir kt. dienotvarkės, d) kad neišmintingu griežtumu nebūtų slopinamas vaiko įgimtas gyvumas, e) kad vaikai išmoktų paprastų higienos taisyklių, kurių reikia laikytis valgant, geriant ir t. t., f) po kiekvienų pietų ir vakarienės vaikams turi būti leidžiama pažaisti, be to, kada tik oro sąlygos leidžia, kuo dažniausiai jie turi išeiti į gryną orą. Ligos ar nelaimės atveju vedėjas turi kuo skubiausiai pranešti gydytojui ir tėvams. Visi konviktų ir pensionų mokytojai bei vedėjai turi skaityti ir laikytis

buvusios Edukacinės komisijos nuostatų skyrių apie dorovės mokymą, direktorius – ir apie fizinį auklėjimą[85].

1798 m. spalio 4 (15) d. Lietuvos edukacinė komisija pasiuntė N. Repninui savo veiklos ataskaitą[86]. Ataskaita glausta. Joje komisija pabrėžia tris svarbiausius savo darbo uždavinius: susiorganizuoti pačiai, perduoti vidurines mokyklas vienuolijoms ir išlaikyti bendrą mokymo planą. Komisija sakosi tuos uždavinius įvykdžiusi. Jos žinioje 21 mokykla, kurių tik viena neperduota brolijoms, turinti 97 mokytojus ir 2 818 mokinių[87]. Tėvai dar negalėjo, rašoma ataskaitoje, pajusti pertvarkymo, bet kitais metais tikimasi daugiau mokinių. Anksčiau buvę nepaisoma, kad tikyba visų mokslų pagrindas, taip pat buvęs kiek smukęs lotynų kalbos lygis. Dabar stengiamasi tą padėtį ištaisyti. Taip pat atkreiptas dėmesys į privačius pensionus – jie buvę išslydę iš viešosios kontrolės. Dabar šiuo atžvilgiu reikalai taisosi, visi turės dirbti pagal bendrą planą ir bus naudingi ruošiant jaunimą (vyrus) stoti į apskritines mokyklas.

Kiek iš turimų dokumentų turime žinių, mokyklų darbas dėl komisijos įvestų pakaitų nedaug susitrukdė. Ne visos galėjo pradėti [dirbti] su nustatytu joms klasių skaičiumi, aišku, turėjo smukti ir pats mokymo lygis, trūkstant tinkamai parengtų mokytojų vienuolių, bet pats vidurinių mokyklų skaičius nemažėjo. J. N. Kasakauskis buvo projektavęs daugiau vidurinių mokyklų, kaip buvo leidusi Edukacinė komisija (Dotnuvos, Troškūnų ir Kaltanėnų), prisidėjo dar Padubysio mokykla[88], kuri tiesiog išsikovojo sau teisę būti apskritine, o baltarusiškose žemėse – Slanime. Iš Edukacinės komisijos neleistų išsiplėsti į vidurines mokyklas vienuolių laikomų parapinių ir šiuo kartu nepajėgė išsikovoti tos teisės Varnių parapinė. Žemaitijoje apskritinių tipo mokyklų buvo palyginti tanku. Taip pat liko parapinės lygio ir Žemaičių Kalvarijos mokykla. Ji virs apskritine tik 1803 m.[89]

---

[85] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 16.

[86] Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1333, l. 12–14.

[87] Ten pat, l. 13. 1799 m. sausio 12–23 d. komisijos raporte gubernatoriui I. Fryzeliui kartojami tie patys mokyklų ir mokinių skaičiai (l. 17–19).

[88] L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 225, nurodo, jog J. Kasakauskis savo atsiminimuose rašęs, kad numatęs steigti Padubysyje 4 kl. apskritinę mokyklą. Pagal M. Valančių, bazilijonai Padubysyje įsteigė trijų klasių mokyklą 1782 m. be Edukacinės komisijos leidimo (tiesioginis viršininkas tuo atveju turėjo būti Kražių mokyklos vedėjas). Todėl ji buvo uždaryta. Ji vėl ėmė veikti tik Kražiams perėjus karmelitams, t. y. Lietuvos edukacinės komisijos metu <...> *Wilniaus mokslinicze perdietiniuj lejdant,* – M. Wołonczewskis, Žemajtiu Wiskupiste, Wilniuj, 1848, d. 2, p. 59.

[89] M. Wołonczewskis, Žemajtiu Wiskupiste, p. 46.

Vidurinių mokyklų pagausėjimas buvo neabejotinai teigiamas Lietuvos edukacinės komisijos įnašas į mūsų krašto kultūrą. Naujoji švietimo vadovybė nepažiūrėjo formaliai, kad kiekvienoje apskrityje būtų po vieną apskritinę mokyklą, leido jų po dvi ir net tris. Žemaitijoje todėl jos kai kur išsidėstė palyginti netoli viena kitos. O tai lengvino neturtingiems mokiniams [siekti mokslo]. [Čia trūksta vieno – autorės numeruoto 44-uoju – mašinraščio puslapio. Jo teksto surasti nepavyko.]

Ir štai vienintelėje mums žinomoje pilnoje su socialiniu mokinių pasiskirstymu ataskaitoje (1800–1801 m. m.) (žr. lentelę) [lentelė skelbiama šio rinkinio straipsnyje „Lietuvos edukacinė komisija (1797–1803)"] matome, kad vakarinėje Lietuvos dalyje naujai įsisteigusios Dotnuvos ir Padubysio apskritinės mokyklos, šalia Kražių, turi didžiausią besimokančių valstiečių procentą: Kražiuose – 25 proc., Padubysyje – 38 proc., Dotnuvoje – 18 proc. XIX a. pradžioje, kada pradės veikti Žemaičių Kalvarijos apskritinė mokykla, ji pasidarys, šalia Kretingos pusiau apskritinės, valstietiškiausia mokykla ne tik Lietuvoje, bet ir visame Vilniaus švietimo apygardos plote. Tuo pačiu metu valstiečių sumažės Kražiuose. Rytinėse Lietuvos srityse, kaip rodo lentelė, besimokančių valstiečių palyginti nedidelis procentas. Faktiškai jis buvo kiek didesnis, nes tais laikais dar nebuvo reikalaujama jokių kilmės dokumentų iš stojančiųjų, o ne taip jau sunku buvo užsirašyti bajoru.

Mokinių gausumas apskritinėse mokyklose palyginti nepasikeitęs. Jis maždaug laikysis toks pat daugumoje mokyklų ir XIX a. pradžioje. Smarkiai pagausės mokinių apie 1820 m.

Apie pradinių mokyklų tinklą Lietuvos edukacinės komisijos veikimo laikotarpiu neturime surinkę žinių. Minėtoje 1800–1801 m. m. ataskaitoje apie parapines visai neužsimenama. Carinė švietimo centro valdžia apskritai manė, kad Lietuvoje pradinių mokyklų visai nėra, o vaikai į apskritines mokyklas ruošiami namie. Žinoma, taip nebuvo. Sprendžiant iš parapinių tinklo, kuris veikė Edukacinės komisijos metu, ir ataskaitų Vilniaus švietimo apygardai 1804, 1805, 1808 m., parapinės turėjo veikti ir mums rūpimu laikotarpiu, gal kiek sumažėjus jų skaičiui, nes tuo laikotarpiu susilpnėjo bajorijos ir dvasininkijos dėmesys tam klausimui. Pati Lietuvos edukacinė komisija, kaip esame matę iš pateiktų jos potvarkių, apie parapines nekalba, palikdama jas Bažnyčiai.

Aukštosios mokyklos reikalai, jau buvo minėta, komisijai sudarė nemaža vargo. Nuo pat jos sukūrimo universitetas žiūrėjo į ją nepasitikėdamas. Pati Lietuvos edukacinė komisija negavo teisės savarankiškai tvarkyti švietimą,

ji kiekvieną savo žingsnį turėjo derinti su gubernatoriumi, bet ji nenorėjo, kad šalia jos gyvuotų autonomiškai besitvarkąs universitetas. Susidūrimai buvo todėl neišvengiami. Neigiamiems santykiams susiklostyti padėjo ir istoriniai įvykiai, ir susiformavę asmeniniai kai kurių vadovaujančių žmonių santykiai. Universiteto rektorius M. Počobutas su Krokuvos universiteto įgaliotiniu prof. J. Sniadeckiu Gardino seime atkakliai kovojo prieš Targovicos konfederacijos sukurtą atskirą Lietuvai švietimui vadovaujančią instituciją. Kartu jie siekė visiško aukštųjų mokyklų autonomiškumo švietimo sistemoje. Po Respublikos padalinimo naujosios Edukacinės komisijos pirmininku tapo buvusios targovičėnų komisijos aktyvus narys J. N. Kasakauskis, tarp kurio ir M. Počobuto visą laiką liko antipatija. Turbūt tuo tik galima paaiškinti M. Počobuto priešiškumą J. N. Kasakauskio pasiūlymams steigti architektūros ir dailės katedras. Apie tai su kartėliu rašė savo atsiminimuose Lietuvos edukacinės komisijos pirmininkas: *Nors buvo daug kliūčių, o jas, svarbiausia, darė net rektorius M. Počobutas, pamiršdamas krašto naudą ir akademijos šlovę, aš išlaikiau architektūros ir dailės katedras ir mano pasiūlytus* [kandidatus]: *į pirmąją p.* [Lauryną] *Gucevičių* [Wawrzyniec Gucewicz], *į antrąją p.* [Pranciškų] *Smuglevičių* [Franciszek Smugliewicz].[90]

Tačiau pagrindinis nesutarimų pagrindas – tai komisijos atliekamos tarpininko funkcijos, įgyvendinant carinei valdžiai savo švietimo politikos reikalavimus. Gubernatorius per Edukacinę komisiją norėjo gauti kuo smulkiausių žinių apie universiteto gyvenimą. Prisimintinas čia Jekaterinos II 1794 m. įsakymas N. Repninui atkreipti kuo daugiau dėmesio į Vilniaus aukštąją mokyklą kaip į pavojingų idėjų lizdą. N. Repninas buvo geras diplomatas ir elgėsi su vietos institucijomis palyginti apdairiai. 1797 m. Lietuvos edukacinės komisijos bendrieji nuostatai neišvertė švietimo iš senųjų šaknų. Aiškiausiai naujausius pasikeitimus yra suformulavęs pats M. Počobutas 1803 m., kada jis, eidamas rektoriaus pavaduotojo pareigas, rašė informacinį raštą apie Vilniaus universiteto padėtį švietimo ministrui. Rašte pabrėžtinai nurodoma, kad 1797 m. nuostatų naujoves įvedęs pats N. Repninas: *1) Kunigaikštis Repninas norėjo, kad vietoje dviejų kolegijų būtų sudaryti trys fakultetai: moralės, fizikos ir medicinos; jis panaikino papildomas kolegijų pirmininkų ir sekretorių pareigybes ir atlyginimus*. Panašiu tonu, pabrėždamas asmeninę N. Repnino valią ir norus, išvardina ir kitas

[90] L. Żytkowicz, Rządy Repnina..., p. 222; cituojamas J. N. Kasakauskio atsiminimų rankraštis, l. 214.

naujoves: 2) panaikintos pirma buvusios papildomos prie pagrindinių katedrų paskaitos, kurios buvo mokamos (300 rb.); 3) vietoje dviejų teologijos profesorių paliekamas vienas; 4) panaikinta astronomijos observatorijos adjunkto pareigybė; 5) N. Repninas atidavė provincijų mokyklas vienuolynams, jas prižiūri jo sukurta Edukacinė komisija; 6) panaikino mokytojų seminariją; 7) N. Repninas perdavė prie universiteto veikusio konvikto, kuriame išlaikomi ir mokomi 70 neturtingų bajoraičių, fondą Kadetų korpusui, visai nepriklausančiam nuo universiteto; 8) N. Repninas taip pat atėmė universitetui namus, kuriuose gyveno gimnazijos mokytojai, ir atidavė juos Kadetų korpusui; 9) seniau universiteto profesoriai ligos atveju galėjo prašyti padėjėjo, o dabar N. Repninas įvedė juos prie kiekvienos katedros (yra 14, trūksta 4); 10) inkorporuotos į universitetą piešimo ir tapybos katedros, graikų kalbos paskaitos, taip pat prijungti rusų, prancūzų ir vokiečių kalbų ir muzikos mokytojai; 11) universitetui pasiūlius anksčiau sujungtos į vieną katedrą labai plačios medicinos disciplinos naujame statute išskirtos: terapija ir klinikinės medicinos katedros atskirtos nuo patologijos ir farmakologijos. Taip pat prie fizikos fakulteto prijungta architektūra; 12) gubernatorius I. Fryzelis „norėjo“, kad mokslo metai baigtųsi ne birželio 30 d., o liepos 1 d., o prasidėtų rugsėjo 1 d., o ne spalio 1 d.; 13) N. Repninas atidavė Gardine buvusią spaustuvę Vilniaus vyskupui[91].

M. Počobutas sužymėjo pakitimus universitete, neliesdamas santykių su Edukacine komisija, o pabrėždamas caro įgaliotinio valią, pertvarkant švietimą Lietuvoje. Hierarchiniai santykiai tarp universiteto, komisijos ir gubernatoriaus buvo taip sutvarkyti, kad komisija pranešdavo šiam tiesiog smulkmenas apie aukštąją mokyklą, žinoma, ir pati kišosi dažnai ir ten, kur visai nereikėjo. Visa tai puikiai matyti iš Lietuvos edukacinės komisijos raštų gubernatoriui knygos, kurioje komisija praneša gubernatoriui kiekvieną savo žingsnį, mažiausią potvarkį. O universiteto raportų – atsakymų Lietuvos edukacinei komisijai knygoje (1798–1800) aukštoji mokykla kartais aiškinasi dėl menkiausių išlaidėlių ūkio srityje. Kartais tuose atsakymuose girdisi ironijos ar pasipiktinimo gaidelės. Pvz., universiteto klausiama, kam reikia aukštojoje mokykloje virėjos, atsakoma, kad virėja laikoma ne universitete, o virtuvėje, kur ji gamina valgį bernui, vartininkui ir durininkui, nes kitaip jie, eidami kitur pavalgyti, nusigeria[92]. Tuo pačiu raštu atsakoma į komisijos klausimą-priekaištą, esą rektorius su dviem

[91] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1333.

[92] Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1335, l. 38, 39.

profesoriais, išvykę į Gardiną pas valdžios atstovus (iš pradžių administracinis centras buvo paliktas ten, kur vykdavo Lietuvos ir Lenkijos seimai) aukštosios mokyklos reikalais, išleidę tam tikrą sumą išgėrimui („detrunkatai“). Iš viso atsakymo tono matyti, kaip viduje virpėdamas iš pasipiktinimo aiškinasi M. Počobutas, kad jis tuo metu sirgęs ir pats vienas negalėjęs važiuoti į Gardiną gyvybiniais universiteto reikalais, kad tarnyba jam paskyrusi pagalbininkus ir subsidiją, tą vadinamąją „detrunkatą“, nes tuo metu profesoriai net atlyginimo nebuvo gavę[93].

1798 m. buvo paskirti du komisijos nariai kanauninkas I. Kontrimas ir patauininkis J. Kasakauskis vizituoti Vyriausiąją mokyklą. Vizitatoriams surašytoje instrukcijoje[94] nurodyta smulkiai patikrinti ne tik ūkinę universiteto padėtį, bet ir dėstytojų pareigingumą, jų paskaitų kokybę, studentų pažangumą ir t. t. O abu vizitatoriai nedaug ką teturėjo bendra su mokslo gyvenimu ir profesūrai negalėjo būti autoritetai, vertindami jų paskaitų lygį. Tie pora pavyzdžių rodo, kad komisijai dažnai trūko takto ir ji rodė savo valdžią smulkmenose. Tas negalėjo neerzinti susibūrusių universitete intelektualų. Šitokiomis aplinkybėmis turbūt ne kartą yra pritrūkę savitarpio supratimo ir vieningumo tarp komisijos ir profesūros, ginant bendrus kultūrinius interesus.

Carinė valdžia tuo metu stengėsi arčiau susipažinti su vietos kultūrinėmis sąlygomis, ieškojo būdų ir priemonių suglaudinti vietos švietimo sistemą su visos Rusijos atitinkama sistema. Antai 1798 06 12 (23) d. gubernatorius įsako, kad medicinos studentų egzaminuose dalyvautų kaip Valstybinės medicinos kolegijos atstovas vyresnysis Medicinos valdybos narys, kuris būtų laikomas universiteto garbės nariu[95]. Taip pat Edukacinės komisijos to pat mėnesio posėdžio protokole pažymėta, kad gubernatorius nurodęs medicinos kolegijai palaikyti santykius su Rusijos medicinos kolegija[96]. Kartu valdžios negalėjo patenkinti labai jau bendro pobūdžio Lietuvos edukacinės komisijos 1797 m. nuostatai. Kaip įrašyta Lietuvos edukacinės komisijos posėdžių protokolų knygoje, valdžia buvo pasiryžusi 1799 m. reformuoti universiteto statutą, *atsižvelgiant į esamus valdžios nutarimus*[97]. Preliminarinį aukštosios mokyklos pertvarkymą rodo jau gubernatoriaus I. Fryzelio pasirašytas 1799 04 22 (05 07)

[93] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1335, l. 32–34.

[94] Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 7–9, b. 1336, l. 3.

[95] Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1336, l. 3.

[96] Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 23.

[97] Ten pat, l. 85.

raštas, pavadintas „Smulkus Lietuvos edukacinės komisijos taisyklių ir pareigų išdėstymas“ („Wyszczególnienie prawideł i obowiązków Komissyi Edukacyjnej Litewskiey“)[98]. Dedame čia jo ištisinį vertimą į lietuvių kalbą. Įžanginiame straipsnyje visa skamba ne kaip komisijos nutarimas, o tiesiog kaip gubernatoriaus įsakymas.

Pritardamas Lietuvos edukacinės komisijos pasiūlymui, kuris remiasi dvejų metų patirtimi, kad reikia plačiau paaiškinti <...> 1797 07 23 pateiktas vykdyti taisykles, pridedu prie jų šią instrukciją:

I. Edukacinei komisijai pavesta ne tik visokeriopa Vyriausiosios mokyklos, apskritinių mokyklų ir viešųjų abiejų lyčių [mokinių] *pensionų globa, bet ji dar įpareigojama stengtis, kad didžia dalimi jau pradėtos elementorinės knygos (vadovėliai) būtų baigtos, pataisytos ir visur įvestos. Vyriausiosios mokyklos korespondencija mokslo klausimais su kitomis akademijomis turi būti deramai sutvarkyta. Visi kiti Vyriausiosios mokyklos veikalai, vertimai, disertacijos, kurie tik galėtų ar turėtų jos vardu pasirodyti, neturi būti spausdinami, neperžiūrėti pirma Komisijos ir be jos leidimo.*

II. Idant Komisijos sudėtis visą laiką būtų pajėgi atlikti aukščiau ir toliau nurodytas pareigas, viena pusė jos narių bus visada imama iš profesorių emeritų tarpo, o antroji – iš kitų dvasininkų ir pasauliečių, mėgstančių mokslą ir jį pažįstančių.

III. Visų pirma Komisija turi rūpintis: kad visokeriopai būtų laikomasi mokymo plano; kad mokymui ir Vyriausiajai mokyklai, ir apskritinėms mokykloms bei pensionams asmenys būtų parenkami kuo rūpestingiausiai; kad vietoms Vyriausiojoje mokykloje užimti būtų gerai sutvarkyti konkursai, kuriems pirmininkaus vienas kuris Komisijos narys. Neturi būti niekam įteikiami patvirtinantieji pareigas patentai, kol nesurengtas konkursas ir kol jie valdžios nepatvirtinti. Kiekvieno laipsniai ir pareigos turi būti juo aiškiausiai aprašyti. Apskritai kiekvienas turi kuo tiksliausiai žinoti ir atlikti savo pareigas – šiuo atžvilgiu kad ir ką nutartų Komisija, turi būti jos visiškai klausoma.

IV. Be kas pusmetį pateikiamų Vyriausiosios mokyklos ir apskritinių mokyklų raportų, bent kartą per metus, o reikalui esant ir dažniau, iš Komisijos narių į Vyriausiąją mokyklą, o iš paskirtų tam direktorių į apskritines mokyklas siunčiami vizitatoriai, kurie, vadovaudamiesi nuostatuose duotu aprašymu ir

---

[98] Rašto santrauką pateikia iš prancūziško vertimo B. Žongołłowicz, Ustrój..., p. 31–32; LVIA, f. 378, ap. 7, b. 2, l. 853–871; tekstas lenkų kalba yra Komisijos potvarkių knygoje, LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 17–20.

Komisijos jiems įteikta instrukcija, turi viską patikrinti, sužymėti Vyriausiosios mokyklos aktus, mokymo istoriją, naujus išradimus ir kitas knygas, kurias yra nurodę vesti Vyriausiojoje mokykloje nuostatai ir mokymo planas. Apie visa tai vizitatoriai turi pranešti Komisijai. O ji, mokslo metams baigiantis, surašo bendrą raportą valdžiai.

V. Mokslo metams baigiantis, Vyriausiosios mokyklos profesorių ir viceprofesorių paeiliui rašomi prospektai ir disertacijos, kurie paprastai tvirtinami Vyriausiosios mokyklos sesijose, turi būti pateikti tvirtinti ir Komisijai, kad atostogų metu prieš mokslo metų pradžią būtų galima išspausdinti, o mokslui prasidėjus būtų galima padalinti. Prieš mokslo metų pabaigą vyksta viešieji egzaminai, kuriuos rengia Komisija, o šv. Petro ir Povilo dieną, kaip šviesiausiojo monarcho vardo dieną, vienas iš profesorių ar viceprofesorių turi paskaityti viešai Vyriausiosios mokyklos salėje disertaciją.

VI. Komisijos pareiga žiūrėti, kad kabinetai ir muziejai su visomis jiems priklausančiomis kolekcijomis būtų kuo tvarkingiausiai užlaikomi ir būtų jiems skirtose vietose, neišmėtyti privačiuose butuose ir namuose, su tiksliais inventoriais, kurių vienas egzempliorius turi būti padėtas kolekcijos vietoje, antrasis įteiktas Komisijai.

VII. Komisija griežtai žiūri, kad ir biblioteka būtų surinkta iš privačių butų į vieną vietą ir su kuo tiksliausiais sąrašais būtų visa sutalpinta vienose patalpose. Tebūnie skirtos dienos viešam jos naudojimui. O profesoriai reikalingas sau knygas galės pasiimti bet kuriuo metu, palikę kvitą.

VIII. Komisijai ypač pavedama sutvarkyti ir prižiūrėti Vyriausiosios mokyklos spaustuvę, kad būtų parenkami tinkami spaudai veikalai, kad nepritrūktų apskritinėms mokykloms vadovėlių, kad būtų tvarkingai laikomos išlaidų ir sąskaitų knygos. Iš viso, kad viskas būtų deramai sutvarkyta.

IX. Kiekvieną metų trečdalį geros būklės (sarta tecta) kabinetų, bibliotekos, spaustuvės ir kt. sąskaitos pateikiamos Komisijai, kuri turi visa tai peržiūrėti ir pasirašyti visus raštus, kad būtų paliudyta, jog visa tai atlikta.

X. Tais pat terminais, t. y. kiekvienam metų trečdaliui baigiantis, Komisija sudarys ir pateiks valdžiai mokėjimų lentelę, pažymėdama pasikeitimus, kurie įvyko ar kam mirus, ar atvykus asmeniui, kuriam pagal valdžios planą turi būti mokama.

XI. Mokslo metų pabaiga Vyriausiojoje mokykloje nustatoma birželio mėnesio pabaigoje, o pradžia – spalio mėnesio 1 d. (pagal rusų kalendorių). Niekam anksčiau išvykti ar vėlintis į mokslą neleidžiama.

XII. Komisija pataiso nuostatus ir mokslo planą pagal šiuos nurodymus. Valdžiai pateikti ir jos patvirtinti jie bus išspausdinti ir įteikti Vyriausiajai mokyklai kaip jos veikimo vadovas. Nuostatuose, mokslo plane ir visuose savo potvarkiuose Komisija turi siekti, kad viešasis švietimas tarnautų geram tikslui, kad įsišaknytų tikyba, įsitvirtintų dorovės meilė, ištikimybė monarchui, pareigingumas.

Kaip matyti iš pateiktų rekomendacijų, komisija kontroliuoja beveik visą aukštosios mokyklos darbą, tikrina net paskaitų prospektus, rašomus spaudai veikalus. Tiesa, minėtame dokumente nurodoma, kad pati komisijos sudėtis keičiama taip, kad pusę jos narių sudarytų universiteto žmonės (profesoriai pensininkai). Šito nebuvo kuriant Lietuvos edukacinę komisiją, kurioje dalyvavo tik du Vyriausiosios mokyklos dėstytojai (D. Pilchovskis ir J. Stroinovskis), tačiau ne kaip jos atstovai, o kaip dvasininkai. Šitaip naujai sudaryta komisija turėjo pateikti naujus aukštosios mokyklos nuostatus. Tai buvo tarytum tam tikra nuolaida universitetui, jei sudarant naują statutą dalyvautų jo paties žmonių dalis.

Tuo metu iš rektoriaus pareigų pasitraukė M. Počobutas. Jį pakeitė J. Stroinovskis. Universiteto nuostatams keisti gubernatorius I. Fryzelis iš Edukacinės komisijos paskyrė šiuos jos narius: pašto direktorių D. Fryzelį, apskritinių mokyklų direktorių J. I. Kasakauskį ir Vilniaus kanauninką M. Dluskį. Kartu su universiteto atstovais sudaryta komisija turėjo per metus pateikti naujų Vilniaus aukštosios mokyklos nuostatų projektą. Rengti jį buvo sunku, nes universiteto ir Lietuvos edukacinės komisijos žmonės tarpusavyje nesutarė. Apie tai referuoja Lietuvos edukacinė komisija: *Kadangi universiteto išrinkti žmonės nenorėjo pakęsti Komisijos valdžios ir įtakos, kurią Komisija privalėtų turėti santykiuose su universitetu, o tie santykiai tarp Komisijos ir universiteto turėtų būti pažymėti statute arba taisyklėse, tai universiteto atstovai tai leido ir nenorėjo priimti...* Taip visas reikalas ir sustojęs, kol nuspręs aukščiausioji valdžia[99]. Kitame rašte dar aiškiau nusakyta nesantaikos priežastis: universiteto žmonės reikalavę, *kad universitetas neturėtų jokios priežiūros, kad būtų pats sau paliktas*. Tą nuostatą aukštosios mokyklos žmonės atkakliai gynę[100]. O universiteto tarybos posėdžio protokole (1800 01 14) išdėstyti nesutarimai su komisija papunkčiui. Pradžioje pažymėta, kad taryba, išklausiusi savo atstovus, kurie buvo paskirti

[99] VUB RS, f. 2-DC, b. 125, l. 87, 91.

[100] Ten pat, l. 95.

akademiniam statutui peržiūrėti, Lietuvos edukacinės komisijos raštą Nr. 123[101] ir išnagrinėjusi komisijos pasiūlytą nuostatų projektą, priėjusi šias išvadas: 1) universitetas ir toliau palieka įgaliojimus savo atstovams; 2) universitetą sudaro profesoriai ir administracija, kurių priekyje stovi rektorius; 3) universitetas skiriamas ne vienai kuriai provincijai, gubernijai, o visai imperijai, ypač Lietuvos, Minsko, Baltarusijos, Voluinės, Podolės ir kt. gubernijoms; 4) universitetas turi turėti atskirą statutą; 5) jis turi būti taip organizuojamas, kad galėtų vaisingai dirbti ir klestėti, nepaisant, ar bus kuriai valdžiai pavaldus, ar jokiai nepriklausys; 6) universitetas turi gerą statutą ir gerai sutvarkytus mokslus, atitinkančius Europos mokslo lygį, ir nereikalingas jokių reformų, o tik labdaringos globos; 7) peržiūrėjęs savo statute nusakytus santykius su buvusia Edukacine komisija, jis dabar nemato nieko lygaus imperijoje, o senuoju pavyzdžiu jis klusnus aukščiausiajai valdžiai ir Lietuvos gubernijos vadovybei; 8) siūlomas projektas visai dezorganizuotų universitetą, o caras juk palikęs jam jo turimą tvarką ir sandarą; 9) projektas naikina rektoriaus pareigybę, įprastą visuose Europos universitetuose; 10) siūloma direktoriaus pareigybė nesiderina su visa universiteto struktūra, o tegali būti naudinga tik tiems, kurie dėl asmeninių savybių negali įeiti į universiteto sudėtį; 11) projektas nori nustumti universitetą kuo toliausiai nuo Lietuvos gubernijos vadovybės, nes kuria, be jau turimo tarpininko – Lietuvos edukacinės komisijos – tarp universiteto ir komisijos, dar vieną – direktoriaus pareigybę; 12) projektas naikina universiteto privilegiją <...>, o tą privilegiją suteikė Grigalius XIII ir ji jau galioja 220 metų; 13) projektas liepia, kad tada, kai universitetas ką patvirtina, mokslo darbus dar aprobuotų asmenys, kurie nėra įrodę savo kvalifikacijos pranašumo, o taip keliamas nepasitikėjimas visuomenėje akademijos narių mokslingumu. Visa tai apsvarsčiusi, taryba nutarė pareikšti apie projekto žalingumą mokslui ir švietimui ne tik savo atstovams, bet ir Lietuvos edukacinei komisijai bei gubernatoriui[102].

Po tokio pareiškimo universiteto statuto projekto svarstyti buvo neįmanoma. Tuo pat maždaug metu caras Pavelas I, susidomėjęs jėzuitais, pakeitė savo požiūrį į Vilniaus universitetą ir pažadėjo jiems perduoti Vilniaus aukštąją mokyklą ir grąžinti visus iš jų atimtus turtus. Į Vilnių išvyko jėzuitų atstovas Gabrielis Gruberis (Gabriel Gruber). Buvo sutarta net priėmimo data – 1801 m. gegužės mėnuo, o jau 1800 m. spalio 12 d. potvarkiu leista jėzuitams steigti

[101] LVIA, f, 721, ap. 1, b. 1332, l. 47, 48, Raštas apie universiteto bibliotekos praplėtimą.

[102] VUB RS, f. 2-DC, b. 20, l. 1–4.

katalikų gyvenamose srityse mokyklas. Administracijai liepta juos remti, grąžinti turtus[103]. Rektorius J. Stroinovskis pasiuntė carui prašymą, kad paliktų universitetą, bet gavo būdingą carui atsakymą: perplėštą jo paties prašymą ir įsakymą dviem savaitėms arešto su vandeniu ir duona[104]. Laimei, švietimas liko vis dėlto iš pagrindų nepertvarkytas, nes caras tuo metu buvo nužudytas (1801 03 11 (24)), o jo įpėdinis, daug liberalesnis, pasitelkė švietimui tvarkyti lenkų didiką Adomą Čartoriskį (Adam Czartoryski), kuris stengėsi visomis priemonėmis pratęsti senosios Edukacinės komisijos tradicijas ne tik visoje buvusioje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, bet taip pat ta pačia kryptimi paveikti besikuriančią visos Rusijos imperijos švietimo sistemą.

Taip baigėsi ir konfliktas tarp Lietuvos edukacinės komisijos ir universiteto; 1800 m. parengtas aukštosios mokyklos statutas buvo atmestas, o padėčiai pasikeitus, ir nebandyta jo įgyvendinti. Iš universiteto tarybos argumentų, kodėl projektas nepriimtinas, matyti, kad aukštoji mokykla gynėsi nuo pajungimo per naujai sukurtą pareigybę Lietuvos edukacinei komisijai, norėjo neleisti susiaurinti išlaikytos autonomijos likutį ir rinkosi iš dviejų pavaldumų tiesioginį priklausymą aukštesnei valdžiai, bet ne tą patį pavaldumą per tarpininkus.

Išvados. Tie keleri metai, kada veikė Lietuvos edukacinė komisija, buvo painūs politinės padėties požiūriu. Sukurti Švietimo reikalų tvarkymo komisiją caro valdžia per N. Repniną bus leidusi tik todėl, kad pačioje imperijoje tuo metu dar nebuvo nusistovėjusios laiko dvasiai atitinkančios švietimo sistemos. Savarankiškos švietimo politikos komisija negalėjo turėti. Iš pat pradžių švietimo sandara buvo palikta iš esmės panaši į buvusią prieš padalinimus. Pačią komisiją sudarė vietos žmonės, gubernatorius I. Fryzelis 1799 07 23 (08 03), be gubernatoriaus, paskyrė dar vieną narį – pašto direktorių D. Fryzelį[105]. Didinant carinės politikos rėmėjų skaičių ir siekiant sumažinti universiteto atsparumą, kitame komisijos posėdžio protokole pažymėta, kad nešališkumo dėlei atimamas sprendžiamasis balsas aukštosios mokyklos klausimais iš komisijos nario J. Stroinovskio, jam tapus rektoriumi[106]. Carinė administracija, kaip iš visa ko atrodo, pirmiausia rūpinosi sukurti tokius juridinius santykius, kad turėtų teisę kontroliuoti švietimą iki mažiausių smulkmenų. Komisija buvo sudaryta iš žmonių, kurie buvo linkę bendradarbiauti arba bent nereiškė pasipriešinimo

[103] B. Żongołłowicz, Ustrój..., p. 39.

[104] Ten pat.

[105] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1331, l. 72.

[106] Ten pat.

tam bendradarbiavimui su carine valdžia. Vis dėlto valdžia iš karto nesikėsino suvienodinti užimto krašto mokyklų su visos imperijos mokyklomis. Vadinasi, komisija turėjo ir tam tikros laisvės veikti. Reikėjo čia politinio nuovokumo ir pačiai turėti aiškius tikslus, norint savarankiškai ko siekti, bet to dažnai pasigendame.

Pirmiausia, retais atvejais galima įžiūrėti bendrą komisijos frontą su universitetu. Lietuvos edukacinė komisija kartais gynė aukštąją mokyklą prieš gubernatorių, pvz., 1797 09 28 (10 09) komisija rėmė universiteto prašymą nenaikinti astronomo observatoriaus etato, į kurį M. Počobutas siūlė J. Sniadeckį[107]. Ji rėmė universiteto reikalavimą neapkrauti chirurgijos profesoriaus veterinarijos paskaitomis[108]. Jai pritariant astronomijos katedra gavo teisę turėti adjunktą[109]. Mums rūpimu laikotarpiu buvo įvestas chemijos kursas, o didžiulis aukštosios mokyklos laimėjimas – tai architektūros ir dailės katedros, kurioms, atrodo, rektorius nelabai pritarė. Regis, komisijos pastangomis P. Smuglevičiui buvo paskirtas ne žemesnis kaip kitiems dėstytojams atlyginimas, pabrėžiant jo talentą ir tobulumą[110]. Tuo metu buvo praplėsti ir medicinos mokslo dalykai. Visa tai rodo, kad ir tokiu neramiu persitvarkymo laikotarpiu švietimo vadovybė Lietuvoje anaiptol nebuvo tik pasyvus carinės valdžios įrankis. Per palyginti trumpą laikotarpį buvo įvesta teigiamų naujovių. Iš labai tolimos laiko perspektyvos žiūrint, galima suabejoti, ar vien neigiamai vertintinas ir tas faktas, jog aukštajai mokyklai buvo atimta visų kitų mokyklų administravimo teisė. Tas ją atpalaidavo nuo labai daugelio rūpesčių ir galėjo turbūt sudaryti tinkamesnes sąlygas atsidėti vien mokslui. Tačiau yra ir kita pusė: ano meto sąlygomis universitetas daug greičiau nei kitos mokyklos grandys galėjo ir pajėgė persiorganizuoti pagal naujausius mokslo laimėjimus. Universitetinė švietimo sistema laidavo nuolatinę moderniojo mokslo lygio įtaką ir vidurinėms mokykloms. Nukirtus tą ryšį tarp aukštosios ir vidurinių mokyklų, reikalauti iš vienuolynų laikomų mokyklų aukšto mokslinio lygio buvo tik formalumas. Po 1803 m., atkūrus vidurinių mokyklų priklausomybę nuo universiteto, šis labai daug vargo, norėdamas išlaikyti tinkamą lygį vienuolynams paliktose apskritinėse mokyklose. Lietuvos edukacinė komisija, pasilikusi tiesioginę vidurinių mokyklų priežiūrą ir tuos pačius bemaž kaip prieš padalinimus mokymo turinio reikalavimus, vargu ar būtų

[107] LVIA, f. 721, ap. 1, b. 1332, l. 4, 5.

[108] Ten pat, l. 5.

[109] Ten pat, l. 11.

[110] Ten pat, f. 721, ap. 1, b. 1330, l. 5, 6.

pajėgusi ilgainiui priversti mokyklas tą lygį išlaikyti. Tam reikėjo turėti nemažą būrį pajėgių intelektualinių jėgų, kurių komisijai trūko, o universitetas jas turėjo.

Pasižiūrėjus į komisijos ir universiteto nesutarimus, galima pastebėti, kad komisija, ypač jos pirmininkas J. N. Kasakauskis, norėjo būti pagrindiniu švietimo Lietuvoje vadovu, o universitetas daug ką sprendė gal pernelyg alternatyviai. Viena pusė buvo itin nuolaidi caro administracijai, antroji – prieš tiesioginį viršininką, komisiją, stojo kartais piestu. Bendro fronto nelabai tematyti, nors abi pusės siekė, kiek tai įmanoma, išlaikyti bent didumą švietimo laimėjimų, kurie buvo pasiekti iki padalinimų.

Švietimo vadovaujančių institucijų požiūris į lietuvių liaudies nacionalinę kultūrą, ypač jos kalbą, nesiskyrė nuo senosios Edukacinės komisijos pozicijų. Lietuvos edukacinėje komisijoje turėjo būti gyvos Lietuvos kaip atskiro administracinio vieneto tradicijos, tačiau dar nematyti nė krislelio naujo laiko požiūrio į naciją ir jos kultūrą – tai ištisai senoji pažiūra. Jų požiūriu, lietuvių kalba buvo liaudies kalba. Pats rektorius M. Počobutas visų tų feodalinės valstybės kataklizmų metu buvo pesimistiškai nusiteikęs ne tik dėl lietuvių kalbos, kurią laikė su tam tikru gailesčiu visai žuvusia kalba, bet taip pat lygiai liūdną ateitį pranašavo ir lenkų kalbai. Kviečiamas dalyvauti Varšuvos mokslo bičiulių draugijoje, jis atsisakė, o privačiame laiške aiškino: *Tegu daro, ką nori, bet kalbos neišlaikys. Svetimųjų interesas, o dvasininkijos ekonominiai ir politiniai poreikiai ilgainiui prives ją* [lenkų kalbą] *prie žlugimo. Didelės ir labai mokslingos kalbos, graikų, lotynų, o net ir mūsų lietuvių kalba, su laiku sužlugo, nekalbant apie senesniąsias, kaip chaldėjų, egiptiečių ir kt.*[111] O jei ir išliktų lenkų kalba, tai vis tiek ja parašytų knygų Europa nesupras, todėl siūlo mokslo veikalus rašyti lotyniškai. Tokioms nuotaikoms esant, nieko, regis, nebuvo reaguota į Lenkijos primo klausimą, kurį persiuntė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiajai mokyklai Krokuvos kanauninkas Kolomčicas (?Kołomczyc), iš kur kilusi lietuvių kalba, kuo skiriasi nuo žemaičių kalbos. Primo klausė iš Londono, o ten norėta kildinti lietuvių kalbą iš lotynų kalbos[112]. Šie klausimai dar pakartotinai iškils XIX a. pradžioje. Atrodo, mums rūpimuoju laikotarpiu nei mokslinių, nei kurių praktinių žingsnių nebandyta dėl lietuvių kalbos imtis. Vietoj lotynų kalbos mokyklose įsigalint lenkų kalbai, vakarinėse Lietuvos srityse ir bajorai dažnai jos dar gerai nemokėjo. Tą rodo gubernatoriaus raštas Lietuvos edukacinei komisijai (1799 06 01 (12)), kuriame siūloma leisti Raseinių pijorų mokyklos mokiniams

[111] M. Baliński, Dawna Akademia Wileńska..., p. 379.

[112] VVU, f. 2-DC, b. 9, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiosios mokyklos posėdžių protokolų nuorašai, l. 83.

padėti vietos žemesniajam teismui surašyti lenkiškai raštus, nes teismas skundėsi gubernatoriui, kad jo keturi raštinėje dirbantieji žmonės menkai temoka lenkų kalbą; paprotys padėti buvo iš sena, tik dabar mokykla bijanti leisti mokiniams [padėti] be Edukacinės komisijos leidimo[113]. Iš tos žinelės matyti, kad XVIII a. pabaigoje vakarinėse Lietuvos srityse smulkieji bajorai (o šie dažniausiai tarnavo teismuose) tebekalbėjo lietuviškai. Todėl mokyklose, kaip ir XIX a. pirmajame ketvirtyje, turėjo būti baigta su nemokančiais lenkiškai pirmųjų klasių mokiniais. Lietuvos edukacinė komisija čia nieko nebandė keisti. Ji atstovavo bajorų klasės ideologijai, atspindėdama labiau dešiniojo sparno tendencijas. Didelio posūkio į konservatyvumą politinėje situacijoje komisija gerokai pristabdė mokyklos pasaulėjimą, atiduodama vidurines vienuolijoms, tačiau stengėsi išsaugoti naujovišką jų mokymo turinį su mažomis palyginti nuolaidomis lotynų kalbos ir tikybos dėstymo akcentams. Teoriškai visai liko nepaliestos didaktinių ir auklėjimo metodų bandytos įvesti naujovės. Tačiau labai sustiprėjo auklėjimo pastangos išugdyti nuolankumą ir paklusnumą monarchui.

Lietuvos edukacinė komisija savo veiklos laikotarpiu liaudies švietimo bei auklėjimo klausimų bemaž nelietė, todėl ir kalbėti apie kuriuos nors sąlyčius su lietuvių liaudies nacionaline kultūra negalima.

Skelbiamas M. Lukšienės archyve esantis studijos apie Lietuvos edukacinę komisiją mašinraštis (60 p.), saugomas LMAVB RS, f. 391, b. 720. Sutrumpintas šio teksto variantas, straipsnis, pavadintas „Lietuvos edukacinė komisija 1797–1803“ buvo skelbtas leidinyje Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai, Pedagogika, t. 16, Pedagogikos mokslinio tyrimo institutas, Vilnius, 1981, *p. 127–147. Šiame rinkinyje spausdinamas platusis variantas pakoreguotu pavadinimu „Lietuvos edukacinės komisijos (1797–1803) veikla“ ir sutrumpintasis variantas – minėtasis straipsnis. Plačiajame teikiamas platus politinio gyvenimo kontekstas ir daug įdomių, iki šiol į mokslo informaciją nepatekusių žinių; trumpasis straipsnis teikia santraukinį Lietuvos edukacinės komisijos veiklos įvertinimą ir vaizdą. Plačiau apie studijos atsiradimo aplinkybes žr. šiame rinkinyje skelbiamos studijos „Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis“ komentarą.*



[113] VVU, f. 2-DC, b. 125, l. 23.

◇◇◇

Lietuvos edukacinės komisijos nuostatai (1797–1799)

Sustabdžius jėzuitų ordino veiklą 1773 m., luominėje Lietuvos ir Lenkijos Respublikoje buvo sukurta pirmoji Europoje valstybinė švietimo tvarkymo institucija, pavadinta Karūnos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės edukacine komisija, kartais trumpiau vadinama Abiejų Tautų edukacine komisija, o dar dažniau – Edukacine komisija. Ji veikė ligi paskutinio Lenkijos ir Lietuvos Valstybės padalinimo, tiksliau – ligi Tado Kosciuškos (Tadeusz Kościuszko) sukilimo 1794 m. Tai buvo pirmoji bendra Lenkijai ir Lietuvai valstybinė švietimo institucija. Jos sukūrimas atitiko XVIII a. Lenkijoje ryškiai besireiškiančią tendenciją stiprinti valstybę vienalyčiais tautiniais pagrindais ir naikinant visokias, kad ir formalias, unijos akto paliktas federatyvumo žymes.

Lietuvos bajorijai ši tendencija nebuvo paranki. Itin konservatyvios Targovicos konfederacijos metu (1792–1794) buvo iškelta mintis, kad švietimo tvarkymo institucija, kaip ir visos kitos administracijos valdymo sritys, būtų atskira Lietuvai ir Lenkijai. Ta pačia proga buvo pareikštas seniai bajorijos sluoksniuose glūdėjęs nepasitenkinimas pasaulietine švietimo kryptimi, kurią pradėjo Edukacinė komisija. Bajorijos masės reikalavo grąžinti Bažnyčios valdžią mokykloms. Taigi jau Targovicos konfederacijos metu buvo sukurtos Lietuvai ir Lenkijai nebe bendros Karo, Iždo ir Švietimo (Edukacinė) komisijos. Pastarajai stojo vadovauti vyskupas Juozapas Ignotas Korvinas-Kasakauskis (Józef Ignacy Korwin-Kossakowski), tačiau ši komisija nesuskubo pradėti veikti.

Tuoj pat po paskutinio valstybės padalinimo, 1795 m., carinės valdžios įgaliotinis užimtosioms žemėms Nikolajus Repninas (Nikolaj Repnin) susirūpino pertvarkyti ir švietimą. Tuo reikalu jis paskyrė trijų kariškių (Nikitos Panino (Nikita Panin), Ivano Fryzelio (Ivan Friesel) ir Johano Hermano (Johann Hermann von Fersen)) komisiją paruošti projektą, kartu patikrinti, kiek priimtinas Vilniaus aukštosios mokyklos auklėjimo darbas. Pats N. Repninas buvo susipažinęs su ankstesne švietimo padėtimi padalintoje valstybėje, todėl greta komisijos, sudarytos iš visai svetimų šiam kraštui žmonių, jis dar pasiūlė parengti švietimo projektą vysk. J. I. Kasakauskiui. O kai reikėjo pasirinkti, N. Repninas paėmė pagrindu šio pasiūlymą. Priežasčių galėjo būti kelios. Caro įgaliotinis buvo pakankamai gudrus diplomatas ir stengėsi nekiršinti prieš save bajorijos. Pačioje Rusijos imperijoje tuo laikotarpiu dar nebuvo nusistovėjusios švietimo

sistemos, tuo tarpu po antrojo ir trečiojo padalinimo Rusijai atitekusioje Lietuvos teritorijoje švietimo sistema buvo aiški.

Tuo būdu 1797 m. buvo sukurta Viešojo švietimo komisija vadinamosioms lietuviškoms gubernijoms (dar vadinama ir Lietuvos edukacine komisija). Jos nuostatus patvirtino tų pačių metų liepos mėn. 23 d. Nuostatų tekstas, kiek mums žinoma, niekur tada nebuvo išspausdintas. Rankraštiniu tekstu naudojosi ir du daugiausia apie Lietuvos edukacinę komisiją rašiusieji autoriai: Bronislavas Žongolovičius (Bronisław Żongołłowicz) ir Leonidas Žitkovičius (Leonid Żytkowicz). Be labai trumpų nuostatų, komisija papildė juos kitais mokyklas įpareigojančiais dokumentais, kaip antai: „Kreipimusi į apskrities mokyklas“ (1797 09 17 (28)), „Instrukcija vizitatoriams“ (1798 m.), „Taisyklėmis pensionų ir konviktų laikytojams“ (1798 m. ruduo), pagaliau 1799 m. balandžio 22 (gegužės 3) d. gubernatoriaus I. Fryzelio pasirašytu raštu „Lietuvos edukacinės komisijos taisyklių ir pareigų išdėstymas“. Naujas aukštosios mokyklos statutas tuo laikotarpiu nebuvo sudarytas. Tarp Lietuvos edukacinės komisijos ir universiteto vadovybės visą laiką tvyrojo įtampa ir nesutarimas.

Kokią švietimo sistemą kūrė Lietuvos edukacinė komisija? Kokie pagrindiniai skirtumai tarp anksčiau veikusios Abiejų Tautų edukacinės komisijos sudarytos švietimo sistemos, jos auklėjimo krypties ir mūsų nagrinėjamosios? Ar ji įnešė nauja, ar grąžino sena? Pagaliau ką iš jos perėmė jau 1803 m. sudaryti Vilniaus švietimo apygardos nuostatai?

Pirmiausia reikia pažymėti, kad Edukacinė komisija nesuskubo įgyvendinti visų savo nuostatuose sužymėtų reikalavimų. Gyvenime egzistavo tam tikras kompromisas tarp senojo švietimo, visiškai priklausiusio nuo Bažnyčios, ir naujojo, statomo daugiau ant pasaulietinių pamatų. Lietuvos edukacinė komisija pasirėmė iš dalies kaip tik ta kompromisine švietimo forma. Be to, politinė situacija buvo pasikeitusi: valstybės suverenumo nebebuvo, Lietuva sudarė integralią dalį absoliutinės monarchijos, visai nepažinusios tokios specifinės šlėktiškos demokratijos, kokia buvo buvusi ligi tol Lietuvoje.

Lietuvos edukacinę komisiją sudarė šeši pasauliečiai ir šeši dvasininkai, skiriami gubernijos valdytojo, o jam nesant, – gubernatoriaus (dvasininkai buvo skiriami atsiklausus vyskupo). Gubernatorius ir vyskupai (Vilniaus ir Žemaičių) turėjo teisę dalyvauti komisijoje ir užimti pirmąsias vietas. Anksčiau buvusi universitetinė švietimo sistema pakeičiama: universitetas prižiūri tik vieną likusią pasaulietinę Vilniaus apskritinę mokyklą. Visos kitos vidurinės mokyklos tiesiogiai atsiskaito komisijai, o pačios pereina vienuolynams. Šie jas išlaiko,

duoda mokytojus, bet laikosi komisijos nustatyto mokymo plano. Komisijai taip pat pavaldūs pensionai ir konviktai. Aukštoji mokykla, dabar jau vadinama Vyriausiąja Vilniaus mokykla, irgi atsiskaito komisijai, kuri tikrina per savo vizitatorius ir apskritines, ir aukštąją. Universiteto profesoriai pateikia komisijai savo paskaitų metinius prospektus. Komisija juos tvirtina ir praneša apie tai gubernatoriui. 1799 m. komisijos pareigų išdėstyme dar priduriama, kad ji prižiūri spaustuvės darbą ir kad nė vienas universiteto nario vertimas, disertacija (vieša kalba, studija) negali būti spausdinami komisijos neperžiūrėti. O savo ruožtu gubernatorius gali kiekvienu metu pareikalauti žinių apie mokyklų padėtį.

Svarbu pažymėti, kad naujoji komisija kalba tik apie bajorų jaunimo vienodą visam kraštui auklėjimą, visai nė žodžiu neužsimindama apie kitus luomus, tuo tarpu senoji komisija savo nuostatų įžangoje kalba apie tautos jaunimą. Tiesa, senoji taip pat labiausiai rūpinosi bajorais ir ne vieną kartą sutapatino tautą su šlėktomis. Vis dėlto ankstesniuose nuostatuose yra nemažas skyrius apie parapines mokyklas – švietimo sistema bent teoriškai apėmė visus luomus. Dabar apie parapines net neužsimenama, tarsi jų nebūtų. Nė vienoje to laikotarpio, kada veikė Lietuvos edukacinė komisija, ataskaitoje ar vizitavimo akte neužsimenama apie pradines mokyklas. Taigi, formaliai žiūrint, ši komisija švietimą visai suluomino, apribodama jį tik bajorams. Tačiau taip spręsti būtų klaidinga. Lietuvos edukacinei komisijai buvo pavestos anksčiau veikusios Vadovėlių (Elementorinių knygų) komisijos pareigos, t. y. rūpintis išleisti ir parengti visus reikiamus visoms mokykloms vienodus vadovėlius. Lietuvos edukacinė komisija, pradėjusi posėdžiauti, nedelsdama susirūpino vadovėliais ir pradėjo konkrečiai dirbti nuo pradinės mokyklos knygų. Vadinasi, ir pradinės mokyklos tuo metu nebuvo nustojusios veikti, ir komisija laikė savo tiesiogine pareiga jomis rūpintis. Kodėl parapinės mokyklos nepaminėtos komisijos nuostatuose, mums nežinoma. Galima tik spėlioti, kad N. Repninui ta mokyklų rūšis gal buvo mažiau žinoma, o apie liaudies švietimą tuo metu nevertė galvoti jokie politiniai motyvai.

Iš dalies kitaip dabar buvo nusakomi auklėjimo tikslai. Jie 1797 m. nuostatuose formuluojami šitaip: *Pagrindinis jos (komisijos) rūpestis bus žiūrėti, kad viešojo švietimo pagrindus sudarytų dorovė ir geras elgesys, kad mokytojai visų labiausiai stengtųsi įdiegti jaunimui tvirtus religijos pagrindus, ištikimybę monarchui, dorybės meilę, pareigingumą, lenktų jų širdis prie gero*. Visai neminima apie pilietines, visuomenines jaunimo pareigas. Viskas apsiriboja religija, ištikimybe naujajam monarchui – carui ir siaurai suprantamu dorumu. Religinio momento stiprinimas itin rūpėjo konservatyviajai bajorijai, kuri piktinosi ir pasauliečiais mokytojais, ir visai neįprastais gamtos mokslais. Ne mažiau rū-

pėjo stiprinti religingumą ir carinei valdžiai, iš dalies finansiniais sumetimais, iš dalies politiniais, prisitaikant prie šlėktų ne kartą keltų reikalavimų grąžinti mokyklas vienuolynams. Taip ir buvo padaryta. Juo lengviau tai buvo įvykdyti, kad dar daugelis vidurinių mokyklų ir Edukacinės komisijos metu nebuvo supasaulietintos. Lietuvių gyvenamoje teritorijoje tik Kražių, Kauno ir Vilniaus apskritinės mokyklos buvo buvusios jau supasaulietintos. Atidavus vėl visas vidurines mokyklas (be Vilniaus mokyklų) vienuolynams, kartu atsisakyta pasauliečių mokytojų rengimo prie universiteto. Šitie pertvarkymai ateičiai būtų labai neigiamai atsiliepę, jei 1803 m. nuostatai nebūtų vėl bandę neskubant stiprinti pasaulietinius pradus švietime: vėl rengti mokytojus pasauliečius, vėl perleisti bent dalį mokyklų pasauliečiams vadovauti.

Mokymo turinį ir tvarką Lietuvos edukacinė komisija paliko tokią pat, kaip ir anksčiau, tik labiau akcentavo lotynų kalbos svarbumą, ko ne kartą buvo pageidavusi bajorijos dauguma. Vadinasi, nuo gamtos mokslų akcento pirmiau dabar pereita prie klasikinių, tačiau pamokų skaičius ir jų santykis nuostatuose liko tas pats kaip Edukacinės komisijos metu.

Apibendrinant šias kelias pastabas, reikėtų konstatuoti, kad naujoji švietimo valdymo struktūra nustojo daug demokratinių bruožų. Ji tapo iš dalies pavaldi vieno carinio valdininko valiai. Buvo norima susiaurinti universiteto autonomiškumą studijų srityje; kartu jis nebebuvo įpareigotas rūpintis ir tvarkyti vidurines ir pradines mokyklas. Sustiprėjo Bažnyčios vaidmuo švietime. Čia pat reikėtų pažymėti, kad praktikoje šie poslinkiai nebuvo tokie radikalūs kaip nuostatų formuluotėse. Vilniaus švietimo apygardos 1803 m. nuostatai grąžino universitetui švietimo valdymo funkcijas, sustiprino pilietinio-visuomeninio auklėjimo akcentus, aiškiai nekėlė luominio apribojimo švietimui.

Naudotasi: Centrinio valstybinio istorinio archyvo [LVIA], Vilniaus un-to fondo (Nr. 721) ap. 1, b. 1330; B. Żongołłowicz, Ustrój Uniwersytetu Wileńskiego (1792–1802), Wilno, 1925; L. Żytkowicz, Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1979, Wilno, 1938.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu spausdintas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai, t. 5, 1972 m. respublikinių konferencijų medžiaga, Sudarė Vl. Rajeckas, Lietuvos TSR švietimo ministerija, Mokyklų mokslinio tyrimo institutas, Vilnius, 1972, *p. 82–86. Taip pat žr. straipsnio „Edukacinės komisijos (1773–1794) pedagoginė kryptis“ komentarą.*

❖❖❖

Iš pedagoginės minties istorijos

◇◇◇

Kazimieras Kontrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos

(Vilniaus universiteto 400 metų jubiliejui)

Mūsų kultūros istorijoje seniai žinomas Vilniaus universitetų bibliotekininko, žymaus visuomenininko Kazimiero Kontrimo (Kazimierz Kontrym) (1772–1836) memorandumas (1822), kuriuo siūlyta įvesti lietuvių kalbos lektoratą ano meto Vilniaus universitete. Lenkų spaudoje jį paskelbė Stanislavas Pigonis[1] (Stanisław Pigoń). Šis dokumentas, įdomus ne vien lituanistikai, bet ir mūsų visuomeninės minties istorijai, lietuviškai paskelbtas neseniai leidinyje „Mūsų kalba"[2]. Čia mums rūpės išsiaiškinti, su kuriomis to meto socialinėmis ir kultūrinėmis kryptimis jis sietinas, kokie galėjo būti jo atsiradimo 1822 m. akstinai, kas galėjo nulemti, kad iš universiteto žmonių jį surašė būtent K. Kontrimas.

Plačiau memorandumo autoriaus biografijos čia neliesime, esame ją skaitę gražiame prof. Jono Palionio straipsnyje[3]. Lenkų istoriografijoje, be daugelio straipsnių apie K. Kontrimą, yra platoka Zdislavo Skvarčinskio (Zdisław Skwarczyński) studija[4].

K. Kontrimas jau savo gyvenamais laikais buvo laikomas nepaprastai veiklia, šiek tiek mįslinga asmenybe. Jis buvo vadinamas „projektų kūrėju", „nematoma visur veikiančia dvasia", „burtininku" (kiek neigiama prasme), Vilniaus Franklinu, be to, „šlėktų ėdiku", radikalu, separatistu. Trys paskutiniai epitetai jau apibūdina K. Kontrimą socialiniu ir politiniu atžvilgiu. Koks tas jo radikalumas ir separatizmas?

Kone visas jo gyvenimas susijęs su Vilniaus universitetu, nors jis pats nebuvo baigęs aukštojo mokslo. Buvo ilgametis universiteto bibliotekininkas,

---

[1] S. Pigoń, Z dawnego Wilna, Wilno, 1929.

[2] V. Žulys, Senasis universitetas ir lietuvių kalba, Mūsų kalba, 1978, nr. 6, p. 30–36; Memorandumo vertimą parengė J. Tumelis, p. 36–38.

[3] J. Palionis, Vilniaus Franklinas: [K. Kantrimas – XVIII a. Lietuvos kultūros gyvenimo veikėjas], Mokslas ir gyvenimas, 1976, nr. 9, p. 18–19.

[4] Z. Skwarcyński, Kazimierz Kontrym. Towarzystwo szubrawców. Dwa studia, Łódź, 1961.

buvo paskirtas jo istoriku, daugelio periodinių leidinių iniciatorius ir aktyvus bendradarbis ar redaktorius, universiteto vadovaujamos mokyklų sistemos vertintojas ir tobulintojas, vienas iš Mokyklų komiteto steigėjų, socialinės globos institucijų sumanytojas, žmogus, kurio buvo atsiklausiama, komplektuojant universiteto kadrus, ir t. t. Kai 1824 m. buvo nuslopintas moksleivių bruzdėjimas ir pasitraukė rektorius Juzefas Tvardovskis (Józef Twardowski), caro valdžia, svarstydama naujo vadovo kandidatūrą, pažymėjo, kad universitete galima skirti tris sroves: profesorių vokiečių, brolių Sniadeckių ir K. Kontrimo. Be universiteto istoriko Liudviko Janovskio (Ludwik Janowski), lenkų istoriografijoje dvi pastarosios nuneigiamos, laikant jas viena. Caro valdžia abiem jomis nepasitikėjo; nepalietusi Sniadeckių, ji „apvalė" universitetą – pašalino keletą personalo žmonių, tarp jų K. Kontrimą ir Igną Onacevičių (Ignacy Onacewicz) (vėliau tapusį Simono Daukanto bičiuliu), kuriems buvo uždrausta net Vilniuje lankytis. Abu buvo laikomi pavojingais jaunimo ir visos visuomenės nuomonės formuotojais.

K. Kontrimas dirbo universitete jo klestėjimo metais (1803–1825). Ši „visur veikianti dvasia" dalyvavo dviejuose sukilimuose: 1794 ir 1831 metų. Gyvenimą baigė 1836 m. Žemaitijoje, kur gyveno jo senelis Kazimieras Mykolas, iš kur buvo išėjęs ir jo tėvas Juozapas Motiejus. Senelis, Žemaičių kunigaikštystės „architektas" (lenk. *budowniczy*), turėjo Telšių apskrityje Jomantiškių dvarelį. Jį paveldėjęs, Juozapas Motiejus vedė Oną Mackevičiūtę ir gavo dalios prastos žemės Bohdanovo dvarelį, dar vadinamą Gabrilovščizna, Ašmenos apskrityje, Kušenecko parapijoje. Kodėl ir kaip tėvas prarado savo tėvoniją Žemaitijoje, nežinome. Jis apsigyveno Bohdanove ir vertėsi daugiausia javų plukdymu į Karaliaučių – anuo metu bajorui nebuvo itin garbingas darbas. Kazimieras gimė tame dvarelyje jau tėvui mirus. Štai čia ir kyla klausimas, ar galėjo jis mokėti lietuviškai. XVIII a. gale ir XIX a. pirmojoje pusėje žemaičiai bajorai dar tebemokėjo lietuvių kalbą ir šnekėdavosi ja dažniausiai su savo valstiečiais, o kalbėdamiesi tarp savęs mėgdavo įterpti lietuviškų posakių. Lenkų kalba vis labiau darėsi bajoriškumo požymiu. Taigi yra pagrindo manyti, kad Kazimiero senelis ir tėvas, abu nestambūs žemvaldžiai, bus mokėję lietuviškai. Apie motiną negalima nieko tikra pasakyti. Vaikai, taip pat ir Kazimieras, augo baltarusiškoje aplinkoje, ir, jei motina ir būtų mokėjusi lietuvių kalbą, čia nebūtų buvę progos ją prisiminti. Todėl vargu ar Kazimieras vaikystėje bus girdėjęs lietuviškai šnekant. To nematyti ir iš kitų kurių faktų ar jo paties raštų. Tačiau augo jis, be abejo, aplinkoje, kur tebebuvo gyvos istorinės tradicijos, kur buvo puoselėjama meilė savajai žemei,

tapatinant ją su valstybės sąvoka – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės [LDK] teritorija. Šeimoje turėjo būti gaji kultūrinio ir valstybinio LDK savitumo samprata. Vyresnieji Kazimiero broliai, prisidėdami prie Targovicos konfederacijos, manifestavo, kad nesutinka visai panaikinti LDK atskirumą nuo Lenkijos. (Tą jų poelgį lenkų istoriografai laiko savotiška Kontrimų šeimos gėda, kurią išperkanti tik Kazimiero veikla. Vyresnysis Ignotas buvo vienas iš Lietuvos edukacinės (švietimo) komisijos narių.)

Kokia paties Kazimiero pozicija šiuo klausimu? Dalyvavimas Tado Kosciuškos sukilime rodo jo nusiteikimą prieš carizmo politiką (kurią iš dalies rėmė Targovica), tačiau tas nereiškė, kad, dėdamasis su unijinių nuotaikų sukilėliais, jis būtų buvęs už visišką Lietuvos valstybingumo panaikinimą. Greičiau bus buvę atvirkščiai. Tas aiškiai matyti iš paties K. Kontrimo 1812 m. (tuo metu jis buvo Lietuvos iždo komisijos sekretorius) rašyto memorandumo[5] prancūzų okupacinei valdžiai dėl Lietuvos finansinio pajėgumo. Pagrindinė rašto mintis yra ta, kad Lietuva jau keli amžiai finansiškai skurstanti dėl politinės situacijos ir bajorų luomo ekonominio nesusivokimo. Viskas prasidėję nuo unijos su Lenkija, kada dalis valstybės ir didikų pajamų ėmė plaukti į Lenkiją. Ir K. Kontrimas etapas po etapo atskleidžia, kad bajorija gabena kapitalą iš Lietuvos, kad nerodo iniciatyvos kaupti ir kurti materialines vertybes savajame krašte. Memorandume autorius aptaria feodalizmo laikotarpį, nekritikuodamas pačios santvarkos, tik nurodydamas žalingus karų padarinius valstybės ūkiui. Bene didžiausias kaltinimas kliūva žemvaldžiams už jų ekonominį ir pilietinį trumparegiškumą, už didelį savanaudiškumą. Prancūzams užėmus Lietuvą ir Lenkiją, buvo panaikinti muitai tarp sudarytos Lenkijos Kunigaikštystės ir Lietuvos. Lietuvos iždo komisija, greičiausiai to paties K. Kontrimo rūpesčiu, muitus grąžino – tai taip pat tam tikras valstybinio atsiribojimo momentas. Šis 1812 metų K. Kontrimo raštas rodyte rodo, kad ne be reikalo jis buvo vadinamas separatistu.

K. Kontrimo demokratinės tendencijos reiškėsi įvairiai: jis vienas iš tų, kurie, būdami nepatenkinti daugybe prabangių bei tuščių masonų apeigų, suskaldo juos ir sukuria kur kas demokratiškesnę, aiškiai antibaudžiavinę jų atskalą – „Nenaudėlius“; jis rūpinasi Vilniaus varguomene, skatina steigti vaikų prieglaudas, ragina kovojant su nusikalstamumu atsisakyti ne tik fizinių bausmių (o jos tuo metu buvo žiaurios), bet ir trėmimo į Sibirą, kuris neperauklėjąs, o tik atimąs iš krašto darbo jėgą. Nusikaltėlius jis siūlo čia pat taisyti naudingu darbu. 1822 m.

[5] Žr. J. Iwaszkiewicz, Litwa w roku 1812, Warszawa, 1912, p. 375–395.

eiliniam nederliui ir badmečiui ištikus, K. Kontrimas verčia į lenkų kalbą Teodoro Brandenburgo (Theodor Brandenburg) knygutę apie duonos kepimą iš islandiškų kerpių. Kitąmet ji pasirodė Simono Stanevičiaus išversta į lietuvių kalbą. Ar būta kokių ryšių tarp abiejų vertėjų, tuo tarpu neaišku. „Šlėktų ėdikas“ buvo surinkęs baudžiauninkų ir miesto varguomenės valgomos duonos pavyzdžių ir norėjo surengti universitete jų parodą, kad feodalai akivaizdžiai pamatytų, kuo minta liaudis. Parodos, deja, valdžia neleido atidaryti. Taigi K. Kontrimas ne be reikalo buvo vadinamas radikalu, nors iš laiko perspektyvos mes gal ir sušvelnintume jam skiriamus epitetus; tuo metu buvo už jį ir radikalesnių.

Lietuvių kalbos lektoratą, kalbant dabartiniais terminais, K. Kontrimas pasiūlė 1822 m. Ar tai buvo pavienis balsas, neturėjęs platesnio visuomeninio pagrindo? O gal jis buvo tik vienas iš reiškinių, kuriuos švietimo vadovybė ignoravo ir iš dalies net slopino? Pagaliau ar tas pačiame universitete prabilęs balsas buvo pačios aukštosios mokyklos nueito kelio rezultatas, ar gal yra prisidėję ir kiti veiksniai? Ne į viską galime šiandien atsakyti, bet kai kas ryškėja, gausėjant duomenų apie to meto Lietuvos kultūrinį gyvenimą.

Po 1803 m. universiteto reformos lietuvių kalbos klausimas buvo iškilęs jau 1804–1805 metais. Buvo sudaryta lietuvių kalbos tyrinėjimo ir lietuvių tautosakos rinkimo komisija. Paskirtas 1804 m. mokyklas vizituoti V. Matusevičius ragino mokytojus įsitraukti į šį darbą ir rinkti žinias universitetui. Deja, rezultatų nebuvo. 1805 m. Lietuvos mokyklas vizitavo iš Lenkijos gilumos kilęs iškalbos profesorius Filipas Neriušas Golianskis (Filip Neriusz Golański). Susidūręs su žemaičių mokinių vargais vidurinėse mokyklose, kur dėstomoji kalba buvo lenkų, jis pasiūlė: gal vertėtų dėstyti lietuviškai. Pasiūlymas atgarsio nesusilaukė. Metai po metų mokyklų vizitacijos aktuose žymima, kad lenkų kalbos tartis, žodynas ir iš viso jos mokėjimas lietuvių gyvenamose srityse labai šlubuoja. Universiteto vadovybė įsakmiai reikalavo ieškoti būdų, kad vidurinės mokyklos mokiniai tobulai išmoktų lenkiškai. Tam tikslui buvo steigiamos prie vidurinių mokyklų parengiamosios klasės, kuriose itin daug dėmesio buvo kreipiama į lenkų kalbą; pirmųjų klasių mokytojai, kurie pasiekdavo šiuo atžvilgiu gerus rezultatus, buvo viešai giriami. Kai kurie vizitatoriai (Jonas Chodzka Boreika (Jan Chodźko Borejko)) reikalavo, kad mokiniams būtų sakomi lenkiški pamokslai, kad jie nesiklausytų jų kartu su liaudimi lietuviškai. Tokia buvo universiteto švietimo politika.

Kitaip buvo su pradinėmis mokyklomis. Universitetas neturėjo nei pakankamai lėšų joms išlaikyti, nei kadrų joms kontroliuoti. Dažnai jos buvo paliktos

savieigai. Tada buvo oficialiosios pradinės mokyklos, vadinamos parapinėmis, ir neoficialiosios, pačių valstiečių išlaikomos, kai kur vadinamos *bakalorijomis*, ir mokoma namuose. Neoficialiosiose mokyklose dažniausia mokyta lietuviškai, o parapinėse – nelygu koks mokytojas ir kiek klasių: rengiant vaikus į vidurinę mokyklą reikėjo, šalia lietuvių, mokytis ir lenkų kalbos. Universitetas jokių nuostatų tuo klausimu nėra paskelbęs. Vienintelis atvejis – tai Joniškėlio mokykla, kuriai dvarininkas Ignas Karpis (Ignacy Karp) buvo paskyręs palyginti didelę fundaciją ir pavedęs ją universiteto globai. Sudarant mokyklos programą, atrodo, K. Kontrimo rūpesčiu, buvo įrašytas reikalavimas (1810 m.), kad mokytojai mokėtų lietuviškai (bet tai dar nereiškė, kad mokytų lietuviškai). Tačiau universiteto sudarytoje vadovėlių komisijoje, kurioje dalyvavo K. Kontrimas ir reikalavo lygiuotis į Europą, apie lietuviškus vadovėlius nebuvo kalbėta. Atrodo, kad apie 1810 m. pats K. Kontrimas dar neturėjo aiškaus požiūrio dėl lietuvių kalbos vietos švietimo sistemoje. Būta kai kurių svyravimų ir knygų cenzūros komitete, priklausiusiame universitetui: 1811 m. atsiųstam parapinių mokyklų vadovėliui – Aleksandro Butkevičiaus gramatikai („Tarmrieda Lenkiszkay-Lietuviszka“) – cenzūros komiteto narys prof. Zacharijas Nemčevskis (Zacharias Niemczewski) pritarė, ją aprobavo, tačiau, spausdinimui užtrukus, jau 1824 ir 1825 metų komiteto nariai sutrukdė ne tik gramatikos[6], bet ir Antano Strazdo dainų, o 1830 m. – ir lietuviško aritmetikos vadovėlio leidimą.

Tuo tarpu čia pat, šalia universiteto, kone kasmet buvo leidžiamos naujos lietuviškų elementorių laidos, apie 1811–1814 m. buvo bandoma aprūpinti lietuvišką mokyklą naujais vadovėliais, praplėsti mokymo turinį: giesmėmis, dainomis, gramatika (A. Strazdas, A. Butkevičius, Dominykas Mogėnas). Lietuvių studentų būrelis jau 1822 m. pradeda reikštis toli siekiančiais tikslais ir sumanymais – S. Stanevičiaus „Šlovė žemaičių“ yra raiški tos veiklos poetinė deklaracija, – užsibrėžiama taisyti, ką amžiai buvo pagadinę, tautos švietimo kultūros matu imamas ne elito, o liaudies pasiektas lygis (Jurgis Pliateris), rašoma Lietuvos istorija lietuvių kalba (Simonas Daukantas, 1822), nacionalinės savigarbos reikalu laikoma taisyklingai mokėti gimtąją lietuvių kalbą; sudaroma palyginti plati lietuviškos pradinės mokyklos programa (Dionizo Poškos iškelta 1824 m.) su lietuvių kalbos gramatika, Lietuvos istorija, praktinio pobūdžio skaitiniais, higienos kursu ir t. t. Kristijono Donelaičio ir S. Stanevičiaus kūrybos

[6] Plačiau žr. A. Kaupuž, I. Lukšaitė, A. Butkevičiaus gramatikos byla, Kalbotyra, Vilnius, 1962, t. 5, p. 122.

pavyzdžiais rodoma, kad lietuvių kalba tinka ir aukšto lygio poezijai, ir mokslui. Tuo pat metu Vincentas Martinionas Valmikas (Wincentas Martinionas iž Walmusu, Walmikas, Wilmikas) bandė visokiais būdais protestuoti prieš universiteto cenzūros varomą lietuviškų knygų diskriminaciją. Vadinas, jei kliūtys pasitinkamos nebe nuolankiai, jei šakojasi veiklos programa, jau pakankamai aiškiai yra suvokiamas atskiro kultūrinio kelio būtinumas. Sąjūdžio pagrindas – nebe bajoriškoji kultūra, o ieškoma ištakų liaudies dvasinėje kultūroje.

Ir štai K. Kontrimas ir į jį panašūs žmonės, tebejaučiantys buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūrinį bei valstybinį savitumą, bet anaiptol neidealizuojantys bajorijos socialiniu, ekonominiu ir iš dalies jau ir kultūriniu atžvilgiu, pradeda kreipti akis į liaudį, pradeda kitaip vertinti ir jos socialinį, ekonominį ir kultūrinį vaidmenį. Vieni iš tų žmonių visai įsitraukė į naująjį sąjūdį, kiti – tik iš dalies. Manyčiau, kad prie pastaruųjų priklausė ir K. Kontrimas. Jo memorandumas parašytas 1822 m., kada ir Vilniuje, ir Žemaitijoje buvo jaučiamas naujojo judėjimo pakilimas. K. Kontrimas bus jį pajutęs. Jo socialinės ir nacionalinės pozicijos skatino judėjimą paremti kokiu nors žingsniu, vis dėlto visiškai neįsitraukiant.

Memorandumą sudaro 15 pastraipų. Pirmose septyniose autorius tartum motyvuoja savo pasiūlymą. Pirmiausia apžvelgia lietuvių tautos gyvenamą teritoriją; nesiriboja vadinamomis lietuviškomis gubernijomis carinėje Rusijoje, o pažymi ir Minsko guberniją, ir Lenkijos karalystę (Užnemunę), ir Prūsiją su Tilže, su Klaipėdos ir iš dalies Karaliaučiaus miestais, kur tebevartojama lietuvių kalba. Toliau nurodo, kad toje teritorijoje (iš tikrųjų jau nebe visur) atliekamos tikybinės paslaugos ir mokoma tikybos ta kalba, o Prūsijoje Karaliaučiaus universiteto lietuvių kalbos katedroje (tiksliau, seminare) mokomi tos kalbos būsimieji dvasininkai ir valdininkai, kuriems reikės bendrauti su liaudimi. K. Kontrimas dar padrąsina universiteto vadovybę, primindamas, kad ir Rusijos imperijoje mokoma vietos kalbų, kaip antai Dorpate (Tartu) estų ir latvių. Taip paskatinęs Vilniaus intelektualų savimeilę pavyzdžiais iš svetur, autorius kaip pirmąjį argumentą, kodėl reikėtų lietuvių kalbos mokyti ir Vilniaus universitete, kelia jos naudingumą istorijos mokslui. Jis pažymi, kad lietuvių kalba padės pažinti ne tik Lietuvos, bet ir visų tų tautų, kurios sudarė LDK ar su ja bendravo, neišskiriant net ir totorių, istoriją. Šį, sakytume, tarptautiniu mastu bekylantį reikalą mokytis lietuvių kalbos ir ją tyrinėti būtų dar labiau sutvirtinęs tuo metu kilusios ir sparčiai besiplėtojančios lyginamosios kalbotyros motyvas, tačiau K. Kontrimas, matyt, su ja nebuvo susidūręs.

Antrasis argumentas, kodėl reikėtų lietuvių kalbos lektorato universitete, – tai liaudies reikalai. Vienuoliktoje pastraipoje rašoma: *Lavintis lietuvių kalbos ir stiliaus srityje turėtų visi Vyriausiosios seminarijos klierikai iš Žemaičių vyskupijos, ateidinėtų ir klierikai iš Vilniaus seminarijos, taip pat ir kai kurie kandidatai iš mokytojų seminarijos. Iš to mokslo semtųsi naudos ir ketinantys ateityje užimti tarnybas apskrityse, kuriose plačiai kalbama lietuviškai, o nemažiau – ir atsidėjusieji gilesniems tyrinėjimams šiaurės tautų, būtent jų viduramžių istorijos, kurios ligi šiolei neišaiškino jokio krašto mokslininkai ir kuri laukia, kad ją atskleistume ypač mes, kaipo vaikaičiai tų barbarų, kurie kažkada užplūdo Europos pietus ir vakarus.*[7]

Kalbėdamas apie liaudies reikalus, K. Kontrimas nori, kad, kaip Prūsijoje, lietuvių kalbos mokytųsi dvasininkai ir valdininkai. Kalbėdamas apie būsimuosius mokytojus, jis sumini kai kuriuos mokytojų seminarijos prie universiteto vadinamuosius kandidatus (t. y. studentus). Tai buvo būsimieji vidurinių mokyklų mokytojai. Kaip lotyniškoje, taip ir lenkiškoje vidurinėje mokykloje mokytojai, norėdami vaikams gerai išaiškinti, neapsieidavo be lietuvių kalbos. Apie tai randame vienur kitur vizitavimo aktuose. Vadinasi, K. Kontrimo pasiūlyme galvojama, ar įteisinti tą praktiką, o gal ir kitaip vartoti vidurinėse mokyklose lietuvių kalbą. Apie pradinės mokyklos mokytojus memorandume nekalbama, neužsimenama apie tuo metu veikusią Vilniuje vargonininkų ir parapinių mokyklų mokytojų seminariją, kurioje lietuvių kalbos niekas nedėstė ir kurios absolventai daugiausia pasklisdavo baltarusiškose Vilniaus švietimo apygardos srityse, o lietuviškose daugiausia dirbo mokytojai, pasimokę kelias klases vidurinėje mokykloje, dvasininkų seminarijoje ar tiesiog savamoksliai. Taigi memorandumas dar nebando aiškiai patvarkyti lietuvių kalbą mokyklose, tačiau reikalavimas, kad liaudis galėtų susikalbėti viešose įstaigose, iš dalies suponuoja ir jos teisių pripažinimą, bent jau pradinėse mokyklose. Net septyniose memorandumo pastraipose K. Kontrimas svarsto būsimojo lietuvių kalbos lektoriaus kandidatūrą ir siūlo žemaitį Leoną Uvainį (Leon Uwojnis) (1753–1828), Raseinių pilies teismo raštininką, pagarsėjusį savo filologiniais sugebėjimais, rašiusį lietuvių kalbos etimologinį žodyną[8]. K. Kontrimas ieškojo žmogaus, kurio autoritetas būtų mokslininkų pripažįstamas ir kuris imponuotų savo erudi-

[7] V. Žulys, Senasis universitetas..., p. 38.

[8] Čia naudojamasi išamiausiomis šiuo metu surinktomis žiniomis apie jį. Žr. R. Mikšytė, Silvestras Valiūnas, Vilnius, 1978, p. 138–140.

cija eiliniam Lietuvos bajorui. O L. Uvainis buvo mokęsis Karaliaučiaus universitete, Varšuvoje. Jis mokėjo graikų, lotynų, vokiečių ir prancūzų kalbas, domėjosi Rytų kalbomis, ypač sanskritu, senatvėje pramoko italų, ispanų, rusų ir anglų kalbų. Vertė (veikiausiai į lenkų kalbą) Aleksanderį Poupą (Alexander Pope) ir Viljamą Šekspyrą (William Shakespeare). Memorandumo autorius, parinkdamas autoritetingą eruditą, siekė įveikti bajorijos dalyje jau susiformavusią ir vis labiau anuo metu didėjančią luomo panieką „liaudies dialektui", kaip dažnai buvo vadinama lietuvių kalba. Tą K. Kontrimas pažymi atskiroje XIII pastraipoje: jei lektorius nebus pakankamai moksliniu atžvilgiu autoritetingas, visas dėstymas galįs virsti pašaipos objektu. Be to, K. Kontrimas, žinodamas ir lenkiškos profesūros nuotaikas, ir universiteto finansus, siūlė tik lektoratą, už kurį būtų mokama juokingai mažai: 300 rb per metus, tiek, kiek gaudavo eilinis vidurinės mokyklos mokytojas.

Taigi memorandumas neskelbė radikalių idėjų. Jis reikšmingas labiausiai tuo, kad siekė įteisinti lietuvių kalbą viešajame gyvenime ir moksle. Tačiau čia pat, tarp lietuvių kultūros veikėjų, brendo platesni reikalavimai. Pats universitetas, kuriame gyvavo anaiptol ne viena pakraipa, nebuvo lengvai palenkiamas pastebėti ir reaguoti į naujuosius visuomenės reiškinius. Antai K. Kontrimo biografas Z. Skvarčinskis yra pastebėjęs, kad ir „Nenaudėlių", prie kurių steigimo buvo prisidėjęs pats K. Kontrimas, laikraštis „Gatvės žinios" ilgainiui griežtai atsiribojo nuo vadinamojo lietuviško separatizmo, vadinasi, liovėsi pabrėžęs LDK kultūrinį bei politinį savitumą. O jį kiekvienas savaip suprato: profesoriai Z. Nemčevskis, gerai mokėjęs lietuviškai ir dar 1806 m. teikęs prancūzui Konradui Malte-Brunui (Conrad Malte-Brun) žinių skyreliui apie lietuvių kalbą (Tableau de la Pologne..., Paris, 1807); I. Onacevičius, Stanislovas Bonifacas Jundzilas (Stanislaw Bonifacy Jundziłł), Ignas Danilavičius, Juozapas Jaroševičius (Józef Jaroszewicz), tas pats K. Kontrimas ir kt. Būta didesnės ar mažesnės trinties ar bent nuomonių ir jausmų skirtumo. Verta priminti, kad L. Uvainis kurį laiką yra gyvenęs Vilniuje ir bendravęs su Z. Nemčevskiu ir kitu matematiku – Pranciškumi Norvaiša (Franciszek Narwojsz), demokratinių pažiūrų žmonėmis, – tai ryšku jų mokyklų vizitavimo akte (1809), kur jie kalba apie pačiuose mokyklų vartojamuose metoduose glūdinčias kliūtis sėkmingai mokytis varguomenės vaikams. Retas kuris taip įžvalgiai sugebėjo matyti. Sugretinus tų trijų žmonių demokratines tendencijas ir iš viso jų prielankumą lituanikai, kyla mintis: gal tada ir bus gimusi K. Kontrimui ne viena memorandumo mintis? Bet tai tik spėliojimai.

Ilgai manyta, kad K. Kontrimo memorandumas jokio atgarsio neturėjęs. Ne per seniausiai istorikas Vytautas Merkys atskleidė (S. Daukanto Raštų, 1976, pratarmėje), kad rengiant naujus universiteto nuostatus buvo nutarta (1828) įvesti lietuvių kalbos lektoratą. Čia pat reikia pažymėti, kad Literatūros fakulteto pasiūlyme (1825) lietuvių kalbos lektorato reikalingumo argumentų kur kas mažiau negu K. Kontrimo projekte: tesiremiama tik tuo, kad lietuvių kalba esanti reikalinga dvasininkams, o apie mokytojus ir valdininkus, lygiai kaip apie mokslo tikslus, nebeužsimenama. Ir vis dėlto įsivesti lietuvių kalbos kursą buvo pasiryžta, bet... buvo likviduotas pats universitetas.

Taigi, feodalizmui irstant, kintantys socialiniai santykiai ir nacionalinė lietuvių liaudies sąmonė lėmė besiformuojantį naują demokratinį kultūrinį procesą. Jis plėtojosi, įtraukdamas į savo orbitą daugiausia iš liaudies kilusią inteligentiją ir dalį liberaliųjų ar radikalesniųjų bajorų, kurie tebejautė gyvą ryšį su savąja žeme ir jos kultūra, kurių saitai su liaudies kalba nebuvo nutrūkę. Universitetą sudarė nevienalytės šiuo požiūriu žmonių grupės, ir jų santykis su šiuo procesu buvo įvairus: vienos buvo priešiškos, kitos – abejingos, dar kitos šį procesą rėmė ar tik jam simpatizavo. K. Kontrimo memorandumas – vienas tam tikrų konkrečių sąlygų nulemto istorijos proceso momentų.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje Kalba ir mintis, LTSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos respublikinė kalbos komisija, Vilnius, 1980, *p. 168–178.*

◇◇◇

J. Adomaičio-Šerno švietimo kultūros raidoje vertinimas

Lietuvių pedagoginės minties istoriografijoje vis dar gausu baltų dėmių. Viena iš jų – tai požiūrių į kultūros ir švietimo santykį analizė.

XIX a. viduryje jau buvo pribrendusi lietuvių visuomenėje nacionalinės mokyklos sistemos mintis. Prisimintinas Motiejaus Valančiaus 1864 m. lietuviškos gimnazijos projektas, pasiųstas carinei valdžiai. Visa tai sustabdė lietuviškos spaudos ir mokyklos uždraudimas. Bet idėja neužgeso. Iš dalies ji buvo pačios lietuvių liaudies įgyvendinama su dideliais pavojais. Tai slaptoji mokykla. Toliau tą idėją puoselėjo ir ugdė draudžiamoji lietuvių spauda. „Aušros" pirmajame programiniame straipsnyje lietuviškai spaudai buvo iškeltas uždavinys užpildyti nacionalinės mokyklos spragą: *Ką mokslinyčios nedaro, tai mes patys atlikti turime.* Aukšta ir teisingais pagrindais sukurta kultūra (*daba*) esanti tautos amžino gyvenimo laidas, skelbė „Aušroje" po metų Jonas Šliūpas. O *daba apima visą gyvenimą – ir draugijinis rėdas, ir ekonomiškas būvis, ir apšvaista, ir doros plotis, ir gėris papročių.*[1] Nacionalinė kultūra savo ruožtu esanti sąlyga visuomenei tapti tauta – nacija. Iš karto keldamas uždavinį siekti aukšto kultūros laipsnio, J. Šliūpas, reikšdamas daugelio „Aušros" bendradarbių mintis, tais pačiais metais kitame straipsnyje pateikė ir lietuviškos mokyklos sistemos projektą: 2–6 m. vaikams – kūdikių namai su Frydricho Frėbelio (Friedrich Wilhelm August Fröbel) metodu, 7–10 m. vaikams – pradinė, o paskui turinti būti penkerių metų vidurinė, ketverių ar penkerių metų aukštesnioji[2]. Tuo tarpu dešinioji lietuvių spauda net pačioje XIX a. pabaigoje kalbėjo apie minimalią programą: apie lietuvių kalbos teisių išsikovojimą tik pačioje pradinės mokyklos pradžioje[3].

Prisiminę kelis būdingesnius ano meto ypatumus, trumpai stabtelsime prie Juozo Adomaičio, slapyvardis Šernas, knygos „Etnologija arba mokslas apie Žemės tautas" (I leid. išėjo 1903 m., pakartotas 1919 m. Čikagoje; 667 p.). J. Šernas buvo publicistas, vienas iš „Varpo" steigėjų, mokslo populiarintojas, išleidęs nemaža reikšmingų įvairių sričių knygų. Apie jį, kaip apie pažangų veikėją, yra rašęs ne vienas lietuvių tarybinis mokslininkas: Alfonsas Gučas – kaip

---

1 J. Szl. [J. Šliūpas], Tikrasis ieškinys tėvyniškumo, Aušra, 1884, nr. 1/3, p. 7.

2 J. S. Kuokštis [J. Šliūpas], Apie įtaisymą lietuviškų mokslaviečių, Aušra, 1884, nr. 1/3, p. 4.

3 [Be parašo], Mūsų iškalos, Tėvynės sargas, 1898, nr. 1, p. 10.

apie psichologą ir pedagogą, Juozas Žiugžda ir Jonas Macevičius – kaip apie materialistinės minties skleidėją, Juozas Barzdaitis – ateistą, Bronius Genzelis – kaip apie pozityvistinės minties reiškėją, Vincentas Žemaitis – kaip apie pasaulietinės etikos propaguotoją ir t. t. J. Šerno „Etnologija...“ verta būti nagrinėjama ir lietuvių pedagogikos istorijos raidos požiūriu. Tai pirmasis mūsų bandymas pateikti lyginamąją pedagogikos istoriją, nesiriboti vien Europa, o apimti beveik visą pasaulį.

J. Šernas yra pradininkas ir kitu atžvilgiu: jis kalba apie kiekvienos tautos kultūrą kaip svarbų veiksnį ne izoliuotai, kaip dažniausiai daroma, o atsižvelgdamas į glaudžią jo sąveiką su kitais kultūros procesą skatinančiais ar slopinančiais veiksniais. Tiesa, pats darbas nėra originalus. Autorius nurodo du mokslininkus, kuriais jis rėmėsi: Michaelį Haberlantą (Michael Haberlandt) (1860–1940) ir Šarlį Leturno (Charles Letourneau) (1831–1902). Pirmasis – austrų indologas ir etnologas, jo knyga „Völkerkunde“, pasirodžiusi 1898 m., susilaukė kelių leidimų, buvo verčiama į kitas kalbas (į lenkų – 1907 m.). Antrasis – prancūzų antropologas, sociologijos populiarintojas, neoriginalus tyrinėtojas, išleidęs daug veikalų apie vedybų, moralės, literatūros ir kt. „evoliucijas“, leidinį „Sociologija, paremta etnografija“ ir kt. J. Šernas naudojosi šio autoriaus „Auklėjimo evoliucija įvairiose žmonių rasėse“ (mūsų bibliotekose nesant prancūziškojo originalo, lyginome su rusiškuoju 1900 m. vertimu; 499 p.).

J. Šernas palyginti plačiai perteikė M. Haberlanto etnologiją, kuri daugiau teorinio pobūdžio, o Š. Leturno veikalą laisvai perpasakojo, iškeldamas sau artimesnes mintis. Derindamas abiejų autorių koncepcijas, neišvengė kai kurių mažų prieštaravimų. Visai originalus dalykas, kad įterpiama duomenų iš Lietuvos švietimo istorijos arba lyginama kurios nors tautos švietimo padėtis ar kryptis su atitinkama situacija Lietuvoje, nors J. Šernui ir trūko kiek nuodugnesnio savosios švietimo istorijos pažinimo. Jo bandymas įtraukti Lietuvos pedagogikos istorijos duomenis į bendruosius pasaulio kultūros dėsningumus yra vertingas .

Pirmojoje dalyje, kur remiamasi daugiausia M. Haberlantu, iškeliami trys tautų bei genčių skirstymo kriterijai: lingvistinis, antropologinis (suprantamas kaip fizinis) ir kultūrinis. Tolydinę kultūrų raidą kartais sutrikdančios nenormalios sąlygos, tada vystymasis galįs sustoti arba sužlugti. To pavyzdžiu nurodomas (p. 11)[4] lietuvių kultūros raidos sutrikimas carinėje Rusijoje. Tautų gy-

[4] Čia ir toliau nurodomas A. Šerno „Etnologijos arba mokslo apie Žemės tautas“ 2-ojo leidimo (Čikaga, 1919) puslapis.

venimo formų įvairovę lemiantys gamtiniai veiksniai, socialiniai ryšiai ir pačios tautos individualios ypatybės, jos fizinės ir protinės jėgos veikia tautos organizacijos formą ir jos išsilavinimo lygį (p. 39). Viena iš svarbiausių sąlygų kultūrai plėtotis – laisvas tautų bendravimas, o carinis režimas, jį varžydamas, vėlinąs kultūros kilimą (p. 44–45).

Šiaip visur pabrėžtinai teigdamas progreso reikšmę istorijoje, materialistiškai aiškindamas gamybos ir socialinių santykių tarpusavio pareinamybę, J. Šernas nepadaro nuoseklaus žingsnio į marksistinę ideologiją, lieka buržuazinės demokratijos pozicijose. Pavyzdžiui, jis abejoja tolydiniu dorovės normų progresu. Tačiau autorius pabrėžia, kad privatine nuosavybe paremtų visuomenių pagrindinis bruožas esąs egoizmas, „svetimo" skriaudimas (ypač tai žymu tautų santykiuose), ir smerkia kolonijinę didžiųjų valstybių politiką, kada engiamos ir net naikinamos silpnesnės tautos, nepaisant jokių dorovės normų, ir pagaliau kuriamos atitinkamos patogios teisės ir dorovės normos, paremtos kerštu idėja. Ir čia J. Šernas kaip pavyzdį nurodo despotišką carinį režimą (p. 130–131). O kalbėdamas apie senovės Amerikos inkų kultūrą, kur dorovės normas formavo nuosavybės nepripažįstanti visuomenė, autorius, be teigiamų jos bruožų, pažymi šias neigiamybes: atskiras individas netenkąs laisvės, ir *toks surėdymas jeigu ir apsaugąs žmones nuo vargo <...>, jis užmušąs privatišką iniciatyvą, energiją tautos* (p. 245). Tačiau J. Šernas nebando ieškoti trečiojo kelio – socializmo, kad sprendžiant vargo problemą būtų kartu siekiama optimalaus asmenybės suklestėjimo.

Dvasinei tautų kultūrai skiriamas visas šeštasis skyrius. Aptariamos šios sritys: kalba, menas, religija ir mokslas. Pačioje pradžioje pabrėžtinai teigiama, kad dvasinė kultūra – tai *grynai tautiškos ypatybės*, nes jos sukurtos *visų draugijos narių* (p. 143). Tačiau nacionalumo bruožo nagrinėjimas nėra nei nuoseklus, nei išsamus. Jis beveik neliečiamas kalbant apie mokslą: išdėstomos pozityvistinės pažiūros į mokslų hierarchiją (humanitariniams visada gresiąs sumetafizinimas, o tiksliesiems toks pavojus visada esąs mažesnis). Iš menų labiausiai nacionalinis esąs žodžio menas, o dailė, muzika ir šokiai tų bruožų turį mažiau (!). *Visos senovės religijos*, – rašo autorius, – *yra tautišku tikėjimu, paremtu ant tautos istorijos, ant jos padavimų ir apeigų, ant papročių* (p. 174). Kunigija – *tik palaikytoja tų formų ir padavimų*. Tačiau ji visur esanti progreso *sutūrėtoja* (p. 173). Argumentų šiam teiginiui J. Šernas nepateikia.

Antrojoje knygos dalyje, aprašant pasaulio tautas (remiamasi Š. Leturno darbu), daugiausia dėmesio skiriama švietimui bei mokslui. Žinios apie įvai-

rias tautas labai nevienodos, kartais itin scheminės, nebandoma kuriuo nors pagrindu grupuoti kultūras, neaptariami kultūros žemumo ar aukštumo kriterijai, aiškiai jaučiamas europocentrizmo vyravimas. Pirmosios dalies įdomūs svarstymai apie kultūros sričių nacionalumą čia tarsi pamirštami. Mokslo sritis dažniausiai apima tiksliuosius ir praktiškuosius dalykus, o apie humanitarinius beveik neužsimenama. Iš meno sričių minima architektūra, o apie žodžio meną, muziką kalbama retkarčiais. Kultūros kilimo veiksniai rikiuojami šitaip: gamtinė aplinka, ekonomika, socialinė visuomenės struktūra, kultūriniai ryšiai. Dažnai aptariama individo padėtis socialinių santykių sistemoje, kas būdinga buržuazinei demokratinei ideologijos krypčiai.

Analizuojant švietimo sistemas, stengiamasi pažymėti lavinimo masiškumo ir prieinamumo laipsnį. Bemaž visur aptariamas mergaičių lavinimas. J. Šernas neigiamai vertina bet kokį švietimo monopolizavimą, nesvarbu, ar tai daro vienas kuris luomas, kasta ar sluoksnis (pvz., dvasininkai), ar valstybė. Viena iš kultūros progreso sąlygų esanti minties laisvė. Antai *musulmonų valdovai iš pradžių nestabdę liuosybės proto, neaprėžę jam rubežių, todėl ir mokslai tąsyk stovėję aukščiau* (p. 447). Viduramžiais katalikiškuose universitetuose ir vidurinėse mokyklose buvęs *užkirstas kelias laisvam mislijimui ir tyrinėjimams*, o tai buvęs visos kultūros stabdys (p. 640).

Gyvendamas kapitalizmo struktūros valstybėse, ypač patyręs skaudžius absoliutinės monarchijos gniaužtus, J. Šernas žiūrėjo iš viso skeptiškai į patį valstybės institutą ir į jo rankose esantį švietimą. Iškėlęs klausimą, kodėl laisvos graikų mokyklos, perkeltos į Romos valstybę, nedavė tų pačių vaisių, jis abejoja, ar būtų buvę geresni rezultatai, jei jomis būtų rūpinusis valstybė. Į valdžią prasimuša doroviškai menki žmonės, *tokiems labiausiai rūpį išdirbti kuo daugiausiai spangų savo įnagiu*. To pavyzdžiu autorius nurodo viduramžių Europos valstybes ir savo meto carinę Rusiją, nes jos *mokyklos stengiasi išdirbti spangus garbintojus pravoslavijos ir caro, ir jo tarnų* (p. 615). Nematydamas kitokios galimos valstybės formos, J. Šernas kelia nepriklausomos mokyklos idėją, tačiau kokios visuomenės rankose ji turėtų būti, neaišku. Toji idealioji mokykla turėtų ugdyti ne kareivį, ne fanatiką, ne vergą. Kiekvienai tautai reikią *tvirtų <...> fiziškai, išlavintų moksluose ir dailės supratime, žmonių su pastoviomis nuomonėmis, tvirto būdo, energiškų <...>* (p. 657). Čia daug reiškią tinkami mokymo bei auklėjimo metodai, o netinkami ypač neigiamai atsiliepią doroviniam ugdymui. Mokymo turinys bei metodai, nepritaikyti prie nacionalinio būdo, galį būti itin žalingi. Pavyzdžiu nurodomi Amerikos indėnai: ten mokyklos pakelian-

čios protą, bet smukdančios dorovę. Apskritai visai Europos civilizacijai J. Šernas prikiša egoizmą. Anot autoriaus, jos pats dorovinio ugdymo pagrindas esąs klaidingas, tai – individualizmas (p. 660).

Savo knygą J. Šernas baigia, įspėdamas lietuvius, kad jie įsisąmonintų geros mokyklos būtinumą, nes *kas nepaseks su pirma žengiančiomis* [tautomis], *turės išnykti, taps sumyniotas greičiau žengiančių* (p. 667).

Lietuvių pedagogikos istorijoje, turint prieš akis XIX–XX a. sandūrą, iš aptariančių kultūros ir švietimo ryšius autorių J. Šernas pirmasis juos taip plačiai ir įvairiapusiškai nagrinėjo pasauliniame kontekste, be to, iš tais laikais pažangių demokratinių pozicijų.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai, Pedagogikos mokslo tyrimo institutas, Vilnius, 1987, *t. 19, p. 104–111. Straipsnio pradžioje buvo autorės pastaba: „Straipsnis sudaro dalį didesnio darbo apie lietuvių pedagoginės minties raidą".*

◇◇◇

Kajetonas Aleknavičius

(Iš pedagoginės minties istorijos Lietuvoje)

Kajetonas Aleknavičius (Kajetan Olechnowicz) (1804–1874) mūsų kultūros istorijoje daugiausia žinomas kaip poetas didaktas, išleidęs „Pasakas, pritikimus, veselias ir giesmes" 1861 m. (antrasis leidimas, pavadintas „Kikiliu laibakoju", pasirodė „Versmių" serijoje 1971 m.). Nemažas jo giesmių pluoštas pavirto liaudies dainomis. Tai rodo, kad poetui buvo artimos lietuvių tautosakos poetikos tradicijos ir liaudies pasaulėjauta. Antrasis K. Aleknavičiaus leidinys „Elementarius, arba Lengvus mokslas skaytit Rašto Švento. Lietuviškai del vayku Lietuvniku par kunigu K. Olechnovičiu. Ape reykala ir viežliva apsiejma kalbiasyes parašitus", pasirodęs 1864 m., daugiausia minimas kaip pirmas elementorius aukštaičiams. Iš tikrųjų jis vertas kur kas daugiau dėmesio. Visų pirma elementoriuje pateiktas bene vienintelis palyginti platus lietuviškos mokyklėlės – *bakalorijos*, paplitusios XIX a. pirmojoje pusėje, o vėliau tapusios mūsų slaptosios mokyklos pagrindu, paveikslas. Kartu šio elementoriaus antroji dalis, vadinamieji „kalbesiai", yra tartum visai originalus pirmasis ir vienintelis minėtojo mokyklos tipo organizavimo ir mokymo vadovas. Pagaliau tai pirmasis lietuviškas originalus elementorius, kur išdėstytas trumpai, bet nuosekliai *viežlybas apsiėjimas*, sakytume, vaiko elgesio ar, tiksliau, jo santykio su aplinka pagrindai.

Pedagoginiu atžvilgiu pati elementorinė vadovėlio dalis naujovėmis nepasižymi. Tai dar nuo Martyno Mažvydo (Martinus Mosvidius) einanti tradicija, pateikus abėcėlę, pereiti prie „beabaso", o paskui prie skaitymo. Kai kuriuose elementoriuose po skiemenavimo dar būdavo pateikiami skaityti atskiri žodžiai ir tik tada pereinama prie sakinių, dažniausiai maldų ir katekizmo, skaitymo. K. Aleknavičius atskirų žodžių nepateikia. Taigi elementorinėje dalyje nieko pažangesnio nerandame. Tai turbūt ir bus nulėmę, kad į šį elementorių mūsų pedagogai ligi šiol ir neatkreipė daugiau dėmesio. Rašyba taisyta.

Įdomiausia ir originaliausia antroji elementoriaus dalis – vadinamieji „kalbesiai". K. Aleknavičius atkreipia dėmesį į ilguosius ir trumpuosius lietuvių kalbos garsus, be to, išskiria tvirtapradę priegaidę (tiesa, čia autorius nėra nuoseklus ir neretai apsirinka). Atitinkamai sudaryta ir rašyba. Pedagoginiu atžvilgiu čia nauja ir svarbu tai, kad autorius nuo pat pirmųjų vaiko mokymosi žingsnių

nori atkreipti dėmesį į specifines lietuvių kalbos garsų ypatybes, kurios skiriasi nuo slavų kalbų. Žinoma, autorius šiaip nepabrėžia garsinio principo, taikytino mokant sudaryti skiemenis, tačiau akcentas garso kokybei savaime turėjo kreipti įžvalgesnį mokytoją bent priartėti prie garsinio metodo.

Poelementorinė dalis – skaitiniai – metodiniu požiūriu nenuosekli. Juose neatsižvelgiama į vaiko vystymosi ir skaitymo technikos tobulėjimo laipsniškumą. Šiaip pats skaitinių turinys nuostabiai artimas ir savas kaimo žmogui, yra viena kita gyva vaikų gyvenimo situacija, kokių ligi tol originaliuose lietuviškuose elementoriuose retai tepasitaikydavo, tačiau dalis skaitinių vis dėlto skiriama tėvams ir mokytojui, o ne vaikui. Tai tartum metodiniai nurodymai, kurie šiandien dedami arba vadovėlio pabaigoje, arba leidžiami atskirai. Vis dėlto ir vaikui, ir suaugusiajam skiriamus skaitinius K. Aleknavičius pateikia pusiau grožine forma – dialogu, kur veikia keli vieno kaimo žmonės: senelis Kirpus, kerdžius – mokytojas Pipiras, kaimynai ir vaikai – mokiniai. Tai mėgstama didaktinės prozos kūrinio forma. Grožiniai skaitinių elementai, konkretizuojantys skaitytojui artimą aplinką ir kartu padedantys autoriui tartum peržengti atokumą tarp savęs ir kaimo žmogaus mentaliteto, gerokai išlygina skaitinių adresato skirtingumą.

Pirmieji trys „kalbesiai“ yra savotiškas vadovas valstiečiams, kaip organizuoti patiems be niekieno pagalbos lietuvišką mokyklą. Sumanymas kyla *nedėlios dienoje po pietų rugių lauke*, iškilus gyvam reikalui mokėti skaityti. Kaimynai sutaria kviestis mokytoju kerdžių ir sulygsta jam mokėti po *berlinką* nuo vaiko mėnesiui. Numatoma apie 30 vaikų. Taigi mokytojui algos už mokslą nuo Visų šventųjų ligi Jurginių susidarytų 9 rb. Be to, jis gautų maistą. Už ganymą mokama atskirai. Mokslas vyksta pakiemiui po savaitę. Mokymui turėtų pakakti dviejų žiemų, bet silpnesniems mokiniams pridedama dar trečioji ir net ketvirtoji, t. y. mokyti tol, kol išmoks. Nuo ankstyvo pavasario ligi ganymo pabaigos mokytojas, jau dabar eidamas kerdžiaus pareigas, tęsia darbą laukuose ir miškuose. Toje „miško“ ar „lauko“ mokykloje įtvirtinamos žiemą įgytos žinios, jos pagilinamos ir praplečiamos.

Ši kaimo mokyklėlė – *bakalorija* – piešiama itin uždara, ji įkurta savam reikalui. Ji net ir su klebonu jokių ryšių neturi. Neatskleidžia autorius nei jos kūrėjams, nei vaikams jokių perspektyvų toliau mokytis, net pasvajoti apie kitą kurią, ne žemdirbio, profesiją. Šiuo atžvilgiu K. Aleknavičius konservatyvokas. Jis tebekartoja seną mintį apie liaudies vaikui reikalingą uždarą ir atskirą mokyklos tipą. Antai klebono lūpomis jis sako mokyklėlės organizatoriams: *Palikęs*

ponams mokslą iškalų, mokyk vaikus savo skaityt ant knygų.[1] Šiuo atžvilgiu mūsų autorių toli pralenkia Antanas Tatarė, tuo pačiu metu sūduviams parodęs vidurinio ir aukštojo mokslo besiekiančius valstiečius ir jį įgijusius, net ir gabiai mergaitei valstietei neatsakęs kelio į Vilnių mokytis. K. Aleknavičius apibendrino daugiau Dzūkijos šiokiadienius, reikalaudamas, kad kiekvienas mokėtų skaityti, tačiau platesnių akiračių valstiečiui neatverdamas.

Prie kaimo mokyklėlės organizavimo nurodymų priskirtinas ne tik mokytojo samdymas, bet ir jo parinkimo kriterijai, kuriuos, tiesa, lemia itin realios galimybės. Mokytoju sulygstamas vienarankis elgeta, prieš tai patikrinus jo dorovingumą (jis neturi būdingų elgetoms bruožų: negeria ir darbštus žmogus) ir žinias, reikalingas mokyti skaityti, t. y. dalyko mokėjimą. Ir čia pat vyriausio kaime ir šviesiausio valstiečio Kirpaus lūpomis duodami metodiniai dėstymo nurodymai. Taigi turėtume trečią mokytojo pasirinkimo kriterijų – didaktinius jo sugebėjimus.

Pradžia mokslo yra akmeniu, ant kurio remiasi mokslas gero skaitymo, todėl mokytojas neturi skubinti vaiko, peršokti. *Mokyk su kantrybe: vaikams vieniems pradžia lengvai ateina, antriems per procę <. . .> pradžioj da nemokančių nebark, nelojok, neskurdink; pradžia sunki lengvą galą daro.*[2] Taigi turime mokymo individualizavimo pradmenis, besiremiančius tam tikru vaiko psichikos pažinimu. Elementoriuje iškeliamas mokytojo teigiamas emocinis santykis su pradedančiaisiais, jo moralinė parama menkiau sugebantiems: *Nuo tėvų pasamdytas, būk mokytoju ir tėvu vaikų; mokyk, ne po daug užduok, dažnai pervesk, rodyk reikalą mokslo, tinginius rūpink, negalinčius tiesink, visus lygiai mylėk...*[3]

K. Aleknavičius čia dar pratęsia Renesanso laikais pradėtą Žano Žako Ruso (Jean Jacques Rousseau), Johano Heinricho Pestalocio (Johann Heinrich Pestalozzi), filantropininkų ir kt. plėtojamą siekimą auklėti ir mokyti vaiką natūralioje, džiaugsmo ir giedros pilnoje atmosferoje. Ši mintis ypač paryškėja kiek vėlesnėje mūsų autoriaus poezijos knygelėje, kurios moto: *ridende veritatem dicere* (besijuokiant teisybę sakyti). Čia netiesiogiai keliamas balsas prieš rūstų, sausą mokymą, taip plačiai tuo metu įsigalėjusį. Negana to, romantizmo epochai baigiant nuskambėti, K. Aleknavičius ieško savo pedagoginei minčiai atra-

[1] K. Olechnovičius, Elementarius, arba Lengvus mokslas skaytit Rašto Švento..., [Vilnius], 1846.

[2] Ten pat, p. 37.

[3] Ten pat, p. 38.

mos lietuvių liaudies charakteryje. Jo manymu, *<...> lietuvių liaudies būdas, nuotaika, daiktų suvokimas, tikėjimas praeitimi visuomet naivus, žaismingas, linksmas*[4]. Taikydamasis prie šitaip suvokiamo nacionalinio charakterio, K. Aleknavičius moko pro šypsnį, o kartais nevengdamas ir grotesko. Jam nebūdingas puritoniškas mokymo tonas nei asketiška pasaulėjauta. Jo elementoriuje laisvalaikio klausimas pateikiamas kaip kultūros kėlimo veiksnys. K. Aleknavičius jį formuluoja taip: *Kūnas valgymo, dūšia pasilko dvasiško reikalauja.*[5] Tačiau dvasiškas penas nebetelpa religinėse praktikose. Didžiulį vaidmenį jis skiria knygai – savišvietai ir *naudingoms zabovoms*[6], apimančioms liaudies tradicinius, dažniausiai apeiginius pasilinksminimus. Ir besimokantis vaikas, ir suaugęs žmogus raginami dalintis praktiškomis ir ypač dvasinio turinio žiniomis, raginami visų pirma mokyti nemokančius skaityti, kad turėtų pagrindinį raktą *dvasiško pasilko* ragauti.

Nei pareigos, nei atsakomybės už švietimą ir švietimąsi K. Aleknavičius neužkrauna kitiems luomams – čia pati liaudis turi sąmoningai imtis iniciatyvos. Lietuvos kaime nebuvo tokio stipraus bendruomeniškumo kaip rusų. Jame buvo labiau linkstama į individualizmą, ir tai atsispindi ano meto didaktiniuose lietuvių raštuose. Kiek kitoks šiuo atžvilgiu K. Aleknavičius: jam rūpi puoselėti lietuvio valstiečio socialumą. Esame minėję, kad jo elementoriuje pirmą kartą išdėstomi *viežlybo apsiėjimo* pagrindai. Tai vaiko santykis su šeimos nariais ir šeimynykščiais, kaimynais, ponu, gamta, jo elgesys bažnyčioje, kaimo pasilinksminimuose. Šitai išdėstyta neplačiai, remiamasi senomis feodalinio kaimo tradicijomis, įprastinėmis dorovės normomis. Tačiau yra vienas kitas įdomesnis akcentas, artimai susijęs su tauriausiais liaudies pasaulėjautos pradmenimis.

Mokydamas mandagaus elgesio – kad reikia įėjus pas kaimyną kepurę nusiimti, netriukšmingai mandagiai su kaimyno vaikais žaisti ir t. t. – K. Aleknavičius atskleidžia ir tokio elgesio vidinį, žmogiškosios esmės pagrindą. Antai su ponu patariama mandagiai, nuolankiai laikytis, bet *nesiklonioti* žemai, o juo labiau kelis kartus[7]. Papeikdamas netinkamą elgesį – pasigėrimą, triukšmavimą pasilinksminimuose, – jis rašo: *Veselijos, pasėdos, bankietai žmonių, procaunykų, dykame čėse nuo procės, yra zabovomis; zabovose esam draugystėj žmonių daugio, daugiaus išmanančių, kur rūbais viršų, žodžiais širdį, kokiais*

[4] K. Aleknavičius, Kikilis laibakojis, Vilnius, 1971, p. 202.

[5] K. Olechnovičius, Elementarius..., p. 69.

[6] Ten pat.

[7] Ten pat, p. 61.

viduj esam pasirodžiam[8]*; Zabovoj, pasėdoj, tunciuj bovykies viežlybai ir bovijantiems drauge nebūk nuobodus.*[9] Taigi atkreipiamas dėmesys į kiekvieno bendraujančio su kitu žmogumi savigarbą ir kartu aktyvią atsakomybę už bendrą *zabovą*.

Tą pačią abipusės pagarbos santykiuose mintį K. Aleknavičius plėtoja, kalbėdamas apie žmogaus santykį su gamta. Dešimtame „kalbesyje" nebe pirmą kartą autorius pateikia pedagoginę situaciją, kada tėvas (ne mokytojas) su vaikais išeina vasarą į laukus ir gamtoje pradeda dialogą apie žmogaus vietą joje. Tiesa, čia žmogus laikomas gamtos valdovu, bet kartu iškeliamas ne vien vienpusiško naudojimosi ja momentas. Šalia valstietiško utilitaraus požiūrio į ją pabrėžiamas tiesioginis susiliejimas, sutapimas su gamta ir iš to plaukiantis reikalas ją tausoti ir mylėti visa, kas gyva. Nauda čia suprantama ne vien materialiai, bet ir kaip estetinių ir etinių išgyvenimų šaltinis: antai *vieversys pranašauja pavasarį, lakštingalė panaujin, kregždė apšaukia <...>,* paukščiai *giesmėmis aušrą pasitinka, vakare dieną palydžia, vargulį artoją tiesia ant procę rūpin*[10]. Žmogus yra tos pačios gamtos dalis: *Balsas paukštelių yra balsu prigimtu, kurį mes žmones ant save lygyt turim ir kas sau negera, kitam nedaryt*.[11] Ir tėvas, šį žmogaus ir gamtos vienovės išgyvenimą įtvirtindamas, siūlo vaikams pabučiuoti žemę – *visų motiną*. Tartum užbėgdamas už akių galimam priekaištui iš dvasininkų, K. Aleknavičius tėvo lūpomis paaiškina, kad šis aktas neprieštarauja Dievo pagerbimui[12]. Šį tokį artimą panteistiniam pasaulio suvokimą randame ir K. Aleknavičiaus folkloru virtusiose giesmėse, kaip „Gražus miškas, miško būdas", „Kikilis laibakojis" ir kt. Tai ne vien stichiškas poeto savosios liaudies pasaulėjautos atspindėjimas. K. Aleknavičiui tie dalykai plačiau rūpėję. Jis domėjosi lietuvių liaudies mitologija, stebėjosi, kad lietuvis valstietis yra išlaikęs senuosius tikėjimus, bet pamiršęs praeities protėvių žygius[13] (deja, pats K. Aleknavičius nepabandė praplėsti savo mokyklos mokymo turinio istorinę sąmonę žadinančiais momentais). Aiškindamasis žmogaus ir gamtos santykio klausimą, K. Aleknavičius, matyt, ieškojo atsakymo ir filosofijoje, jei savo poezijos tomelio pratarmėje mini Benedikto Spinozos (Baruch Spinoza) ir Fry-

---

8 Ten pat, p. 59.

9 Ten pat.

10 Ten pat, p. 65.

11 Ten pat, p. 66.

12 Ten pat, p. 67, 69.

13 K. Aleknavičius, Kikilis laibakojis, p. 209.

dricho Šlejermacherio (Friedrich Daniel Ernst Schleiermacher) pavardes[14]. Nors ir kuklus K. Aleknavičiaus įnašas į lietuvių pedagoginės minties raidą, tačiau kai kuriais bruožais jis yra savitas ir brangintinas. Jo siūlomas kaimo mokyklėlės mokymo turinys siauras, pernelyg įaugęs į to meto realaus gyvenimo sąlygas, kai ta lietuviška mokykla neturėjo nei parengto mokytojo, nei lėšų, nei vadovavimo. Tačiau jo piešiamas tos mokyklėlės vaizdas žavi mus savo autentiškumu, o prie jos sąlygų pritaikyti pedagoginiai nurodymai nesiorientuoja į atgyvenusią pedagoginę atmosferą. Kai kurie jų yra pažangūs. Labiausiai vertintina tai, kad K. Aleknavičius stengėsi žadinti valstiečio kultūrinį aktyvumą, iniciatyvumą, nelaukdamas pagalbos iš kitur. Ragino išmokusius skaityti mokyti kitus ir toliau patiems šviestis.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai, t. 8, 1975 m. respublikinių konferencijų medžiaga, Sudarė V. Rajeckas, Vilnius, 1976, *p. 58–63.*

[14] Ten pat, p. 202.

◇◇◇

Pedagoginė mintis M. Karpavičiaus pamoksluose

Žmogaus ir jo vietos visuomenėje samprata rūpi ir pedagogikos, ir literatūros istorijai. Visų epochų Lietuvos pedagoginė mintis dar labai mažai tyrinėta. Lietuvių literatūros istorijoje, be Vytauto Vanago studijos apie Antaną Strazdą, nerasime kiek platesnių darbų, nagrinėjančių XVIII a. paskutinio ketvirčio Lietuvos kultūrinį gyvenimą. O šis laiko tarpas brandino mums ištisą kartą lietuvių literatūros ir kultūros veikėjų: Antaną Strazdą (Antoni Drozdowski, Drazdawskas), Dionizą Pošką (Dionyzy Paszkiewicz), Juozapą Arnulfą Giedraitį (Józef Arnulf Giedroyć), Aleksandrą Butkevičių (Aleksander Butkiewicz), Dominiką Mogėną (Dominik Mogien), Antaną Jackų Klementą (Antoni Hyacint Klement) ir kt. Daugelis to laikotarpio visuomeninių, estetinių, pedagoginių idėjų prasiskleidė tik XIX a. pirmojoje pusėje. Būtų galima kelti klausimą, ar nenagrinėtini XVIII a. paskutinis ir XIX a. pirmasis ketvirtis kartu, mechaniškai nebrėžiant tarp jų griežtos skiriamosios ribos.

To meto publicistikai priskirtini ne vien periodikos straipsniai ir įvairios brošiūrėlės, kurių tada rodėsi gana gausiai, bet ir kai kurių pamokslininkų pamokslai visuomeninėmis temomis. Visa ši publicistika buvo paskelbta lenkų kalba; apie bandymus rašyti šią literatūrą lietuviškai tuo tarpu nežinome (Anos Kaupužos surasti ir 1965 m. „Literatūros" VIII t. paskelbti du lietuviški satyriniai eilėraščiai „Išpažinimas sunkybės ir skaudžio kentimo valsčiaus miesto Kauno nuog savo ponų" ir prasidedantis eilute *Aš, Lučinskas – benderdarbis...*, nors ir turi publicistinių elementų, jiems turbūt nepriklauso). Šiuo atveju pasirinkti savo laiku plačiai nuskambėję Mykolo Pranciškaus Karpavičiaus (Michał Franciszek Karpowicz) pamokslai[1].

XVIII a. pabaigoje gyvą minčių keitimąsi stimuliavo pati politinė ir ekonominė padėtis, susidariusi tuo metu feodalinėje Respublikoje. Aiškiai besireiškianti daugelyje gyvenimo sričių suirutė kėlė valdančiosios klasės nerimą. Susiformavo dvi stovyklos: viena stengėsi išlaikyti „status quo" su visomis šlėktiškosiomis privilegijomis, paramos dairydamasi carinėje Rusijoje, antroji – reformų krypties – buvo linkusi atsisakyti kai kurių privilegijų (svarbiausia, „liberum veto"), stiprinant karaliaus valdžią ir darant kai kurių socialinio pobūdžio

[1] Michał Franciszek Karpowicz, Kazania, t. 1–3, Kraków, 1806.

nuolaidų miestiečiams. Publicistikoje vyko polemika tarp abiejų šitų stovyklų. Abiejų pažiūros į švietimo sistemą, jo kryptį buvo skirtingos. Abi stovyklos norėjo turėti pagal savo modelį suformuotą jaunąją kartą, bajorų kartą, kuri valdys Respubliką. Tačiau abiejų modeliai ne taip jau labai skyrėsi. Labiausiai nesutarta dėl požiūrio į liaudies žmogaus vietą visuomenėje ir jo vertinimo.

Mykolas Pranciškus Karpavičius priklausė vadinamajai reformų stovyklai. Jo pažiūroms į ekonominius, socialinius, o kartu ir kultūrinius klausimus nemažą įtaką turėjo bendroji Šviečiamosios epochos atmosfera. Nei Lietuvos, nei Lenkijos inteligentija (daugiausia aristokratiška) nebuvo izoliuota nuo bendrojo Europos kultūrinio gyvenimo, priešingai, tie kontaktai buvo gana glaudūs.

Plačiai tuo metu buvo žinoma fiziokratų ekonominė teorija (Fransua Kenė) (François Quesnay). Ji buvo populiari ir Lietuvoje. Bene pagrindiniu jos skleidėju reikia laikyti Igną Jokūbą Masalskį (Ignacy Jakub Massalski), kuris turėjo glaudžius ryšius su prancūzų fiziokratais, pats viešėdavo Prancūzijoje ir kvietėsi jų atstovus į Lietuvą. I. Masalskis buvo subūręs grupę žmonių: M. Karpavičių, Povilą Ksaverą Bžostovskį (Paweł Ksawery Brzostowski), sukūrusį vadinamąją Pavlovo-Merkinės [Paulavos] respubliką, Vilhelmą Kalinskį (Wilhelm Kaliński), pamokslininką, savo patarėją švietimo reikalais Gžegožą Kniaževičių (Grzegorz Kniażewicz), kuris, I. Masalskio skatinamas, vertė iš anglų ir prancūzų kalbų brošiūras žemės ūkio klausimais, ir kt., kurie daugeliu atvejų vadovavosi fiziokratų teorija.

M. Karpavičius yra išleidęs tarp kitų ir savo pamokslus visuomeninėmis temomis – apie visuomeninius santykius. Kelis jų yra paskyręs ponų ir jų pavaldinių santykiams. Tai daugiausia fiziokratų teorijos pažiūros, ten pat netgi nurodomi šaltiniai, minimos ir jų idėjų ištakos, pvz., Šarlio Lui de Monteskjė (Charles Louis de Montesquieu) mintys. Tikybiniai momentai šiuose pamoksluose labiau dekoracija, juose pateikta žmogaus samprata labai daug kuo panaši į I. Masalskio ir kitų Edukacinės komisijos teoretikų kurtą žmogaus modelį.

M. Karpavičius į klausimą, kas yra žmogus pats sau, kas jis yra kitiems žmonėms, o jam kiti žmonės, atsako šitaip: *Žmogus – tai laisvas, jautrus, protingas, visada laimės trokštantis gamtos kūrėjo tvarinys.*[2] Jam pačiam priklauso jo paties jėgos, valia, ypatybė ir galios, todėl jis – savojo asmens ponas. Iš individo pozicijų žiūrima į individo poreikius ir jo santykius su kitais individais. Patys pirmieji žmogaus, kaip asmens, poreikiai – tai jo gyvybės išlaikymo poreikiai – miegas ir maistas. Antrieji poreikiai – tai laimės ir giminės pratęsimo

[2] Ten pat, t. 2, p. 115.

poreikiai, o tretieji, nors nėra tokie būtini, bet be jų gyvenimas sunkesnis ir skurdesnis – tai darbo įrankiai, ginklai, drabužiai. O iš visų jų išplaukia viena bendroji reikmė – tai mokslo reikmė: kaip visa tuo, kas žmogui prigimties duota, protingai naudotis[3].

Iš prigimties duotų poreikių-teisių išplaukia ir žmogaus pareigos. Jų keturios poros: 1) teisė naudotis būtiniausiais dalykais ir pareiga dirbti, kad surastum tuos reikalingus dalykus; 2) teisė neturėti kliūčių dirbant, kad patenkintum pirmosios eilės poreikius, ir pareiga nekliudyti tenkinti juos kitiems; 3) teisė nepatirti skriaudos ir prievartos savo asmeniui ir pareiga nedaryti jų kitiems; 4) teisė naudotis kitų gerumu bei pagalba ir pareiga teikti ją ir kitiems. Darbas – tai naudojimas savo paties jėgų, sveikatos, išmonės, kad būtų galima patenkinti savo poreikius ir atlikti pareigas. Kadangi žmogus yra ir turi būti savo paties šeimininkas, tai lygiai taip pat jis turi laisvai turėti teisę disponuoti savo darbo vaisiais[4]. Tai yra būdingos buržuazinio liberalizmo idėjos, atvedusios prie feodalizmo griovimo.

Feodalinėje Lietuvoje tokia buržuazinių koncepcijų propaganda buvo pažangus reiškinys, tačiau jos buvo čia pat apribojamos ir pritaikomos prie įprastinės bajoro galvosenos, o tai labai mažino jų reikšmę. Reikalavimas laisvai naudotis savo darbo vaisiais savaime veda prie baudžiavos panaikinimo. M. Karpavičius skiria porą pamokslų paaiškinti, kaip istoriškai susidarė klasinė visuomenė. Jis daro išvadą, kad žemė yra dabartinių jos savininkų istoriškai susidariusi nuosavybė ir ji neliečiama. Noras, kad visi būtų laimingi, patenkinti, kad pavaldinys nebūtų savo pono vergas, jo nuomone, anaiptol negriaunąs baudžiavinių santykių, nesiekiąs silpninti liaudies paklusnumo ponams, o priešingai – siekiąs labiau *pririšti liaudį prie žemės savininkų, tik ne vergovės ir grandinių kartėliu, o parodant jų pačių laimę, tad ir meilės pareigą jų ponams.* Taigi buržuazinės ideologijos pagrindai nuosekliai neplėtojami ligi galo, jie derinami prie feodalizmo. Tai atsispindi ir pažiūrose į liaudies švietimą.

Pagal fiziokratų teoriją, pagrindinis kiekvieno krašto gerovės šaltinis – aukšto lygio žemės darbas. Pavaldinių turtingumas yra pačių dvarininkų, žemės savininkų, turtingumas. Švietimas yra vienas iš pagrindinių būdų abipusei gerovei pasiekti, nesuardant nusistovėjusių klasinių santykių, tačiau gerokai sušvelninant juos.

---

[3] Ten pat, t. 2, p. 234.

[4] Ten pat, t. 2, p. 198–201.

Kalbant apie švietimą, pasirenkamas moto: „Sapientium sanitas orbis terrarum“ (Išminčių gausumas gydo pasaulį). Ir toliau sakoma: *Taigi mano paraginti pakilkite prie mokslo, o bus jums gerai. <...> Kas liga kūnui, tas nežinojimas ir tamsumas kiekvienam kraštui, o kuo gydytojas, kad ligonis pasveiktų, tuo yra ponai Dievo jiems pavestų tarnų ir pavaldinių mokslui ir švietimui. <...> Štai akstinas kiekvienam savo paties naudai ir pačiam sau imtis švietimosi, kad būtų išgydytas pagedęs svietas, ir kitus versti šviestis jų pačių gerui. <...> Mūsų kraštas seniai ta liga serga. <...>.Tamsumas yra visai visuomenei keksmingas.*[5] Pacituotose mintyse išryškėja ir pažiūrų į švietimą naujumas, ir kartu anam laikui būdingas jų ribotumas. Nauja buvo tai, kad keliama švietimo visuotinumo idėja, kad švietimo reikalas laikomas visos tautos, o ne vienos klasės gerovės sąlyga. Feodalinei Lietuvos ir Lenkijos Respublikai akivaizdžiai žlungant, M. Karpavičius dėl švietimo plėtimo apeliuoja, kaip ir kiti panašių pažiūrų žmonės, į bajorijos pilietinius jausmus, į jų savojo valstybingumo sampratą. Taigi švietimas laikomas ne tik atskiro individo laimės sąlyga, bet ir visuomeniniu reikalu, glaudžiai siejant individo likimą su tautos ir visuomenės likimu.

Šioje švietimo sampratoje sena reiškėsi tuo, kad tam sparnuotais žodžiais gerbiamam, net liaupsinamam žemdirbiui skiriama ir kita švietimo „dozė“ negu bajorui, ir kitokia to mokslo kokybė, o pats žemdirbys valstietis laikomas nesugebančiu savarankiškai nieko spręsti nei veikti žmogumi. Jam tik reikia bajorijos rūpestingos ir visokeriopos globos ir meilės. Ši nuomonė laikysis dar ilgai, kol socializmas ims ją griauti.

XVIII a. pabaigoje ir dar XIX a. pradžioje tai, ką mes pavadinome čia „sena“, buvo didesnei bajorų visuomenės daliai ne tik nauja, bet ir nepriimtina, netgi pavojinga: *Tokiems pasakyti, kad mužikėliams reikia mokslo, jų nuomone, griauti krašto tvarką, silpninti teisės galią ir pažeisti jų (bajorų) kilmingumą, kurį jie patys per savo nežinojimą ir nenaudingumą paniekina.*[6] Gyvenamasis laikas nebegali pakęsti tokių tamsuolių, šaukia M. Karpavičius, tai juk epocha, kada *protas pradeda būti gerbiamas, kada pagrindine dorybe pradedama laikyti naudingumą savo kraštui*[7]. Pratęsdamas toliau tą mintį, jis specialiai sustoja ties tėvynės meilės pareiga, kuriai turi būti palenkti atskiro asmens interesai. Vadinasi, nepaprastai iškerojusio šlėktiškojo individualizmo sąlygomis iš Švie-

[5] Ten pat, t. 3, p. 41, 42.

[6] Ten pat, p. 49.

[7] Ten pat, t. 3, p. 50.

čiamojo amžiaus idėjų pasirenkamos ne tiek tos, kurios teigia individo laisvę, bet tos, kurios propaguoja žmogaus socializaciją.

Nepaisant skelbiamo žmonių lygybės šūkio, valstiečiui skiriamas švietimas nebando plačiau lavinti ir plėtoti jo žmogiškųjų galių. Jam tereikią profesinių, tikybinių ir tų socialinių santykių žinių, kurios padėtų sugyventi su savo ponais. Tuo tarpu karalius ir aristokratija turi apimti socialinių santykių visumą, kad galėtų protingai už visus galvoti ir valdyti. Taigi iš Šviečiamojo amžiaus idėjų pasirenkama anaiptol ne pačios radikaliosios, o gerokai suaugusios su visa feodalizmo struktūra. Tačiau švietimo visuotinumo idėja, žmogaus socializacijos mintis, pagarba darbui ir jį atliekančiam žmogui, pasmerkimas esamų baudžiavos prievartos formų – visa tai skynė kelią Lietuvos visuomenėje pažangioms pedagoginėms idėjoms.

Straipsnis pavadinimu „Pedagoginė mintis kai kuriuose XVIII a. pabaigos Lietuvos publicistiniuose leidiniuose (M. Karpavičiaus pamoksluose)“ skelbtas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai, t. 4, 1971 m. respublikinių konferencijų medžiaga, Sudarė Vl. Rajeckas, Vilnius, 1971, *p. 53–57. Straipsnio pavadinimas pakeistas į „Pedagoginė mintis M. Karpavičiaus pamoksluose“, nes jis tiksliau atspindi turinį. Senajame pavadinime nebuvo akcentuojama, kad tiriamas tekstas yra pamokslai, nes tuo metu, kai straipsnis buvo skelbiamas, tai būtų mažinę galimybę jį išspausdinti.*

◇◇◇

Apie negirdėtą Vilniaus universiteto galvočių Steponą Jeronimą Perlaitį

Vilniaus universiteto rankraštyne guli mažai kieno tesklaidomas 463 puslapių rankraštis (F 1, D-14) tituliniame puslapyje menišku šriftu užrašyta antrašte „Szwenta ir pagirta roda deł iszmintingu gražiu ir diewo baimingų zmonių, kurie su rupeszczu klausineje Kielo in amžina ir iszczesliwa giwenima o dedelej bijos prapulties duszios sawo paraszyta metuose 1849 nog užgimimo Chrystuso Pono". Atidžiau įsiskaitę randame tarp daugelio kitų visą skyrelį apie Vilniaus akademiją – universitetą ir jo mokslo vyrus, sukurtus nežinomo autoriaus vaizduotės. Kaip ir visa spaudai, atrodo, parengta didaktinė knygelė, ir šis beletristinis epizodas apie Lietuvos aukštąją mokyklą skirtas kovai su girtybe, tačiau šalia paliečiami ir kiti klausimai. Rašo įgudusi ranka neišprususiam liaudies skaitytojui, trokšdama jį pamokyti, kaip galima geriau ir gražiau gyventi, bet vengdama užkliudyti opiuosius ano meto socialinius santykius, labai akcentuodama religinį momentą, – kaip ir visų mūsų didaktų.

Štai kaip pradedamas skyrelis apie universitetą:

Akademia Wilniuje. Ape metus 1818 nog užgimimo Jezuso Chrystuso didžiauseme mieste Lietuwos Wilniuje buwo: ant wiso swieto pagirta ir paszłowinta Akademia, tay ira: buwo iszkała wisokiu didziausiu moksłu. Karaley Lenku ta iszkała fundawojo. Teyp tay buwo: uzprasze jie isz wiso swieto ko iszmintingiausius gałwoczius, cnatliwus wirus, priżadedami juos miletie, szenawotie, kaypo didžiausius, kaypo didžiausius gieradejus žmoniu: priżadedami ju reykałus apweizdetie ir gausey atnagraditie už ju gieradejiste: kad paszwentina sawa proce deł apszwietimo Lietuwos žmoniu. Isz wisu Karalu ta Akademije ko gieriausej patayse Szwiesiauses Jo Milista Ciesorius Rossijos Karalus Lenku Alexandras. Susirinko daugielis dideleys talentays nog Pono Diewo abdowanotu mokintoju. Susirinko su džiaugsmu szymtu szymtai ponaytcziu isz wisu iszkału musu žemeje kłausitie moksłu reykalingu... (p. 96).

Autorius toliau pasakoja apie įvairių tautų talentinguosius išminčius, suplaukusius į Vilnių. Parinko jis jų septynis: du iš Valakų, t. y. iš Italijos, – vienas jų Povilas Sophos, iš Lenkų žemės *pono sūnus* Salamonas Dobrochackis, iš Hamburgo vokietis S. Fišeris, iš Paryžiaus Tadeuszas Pantametreur, iš Rusijos Dovydas Umnicoj. Vienas jų pasakoja Lietuvos jaunikaičiams apie žemę, vandenis,

magnetą, kitas – apie vaikelių gražų auginimą ir mokslinimą krašte (Vokietijoje) ir t. t., bet svarbiausia – jiems autoriaus prisakyta kalbėti prieš girtybę. Vis dėlto viso skyriaus apie Vilniaus universitetą atrakcija yra šeštasis galvočius *Didis mokintojas Jo Mylista ponas Hieronimas Perlaitis, sūnus artojaus lietuvininkų* (toliau rašybą vartosime dabartinę). Štai ir visas jo gyvenimo kelias, atsigręžus trumpai į šio profesoriaus protėvių, lietuvių, praeitį, keliant tuo būdu skaitytojo nacionalinę savigarbą ir drauge žadinant jo atsakomybės jausmą už dabartį ir ateitį, tačiau, kaip matysime, anaiptol nepaisant tikrų faktų:

Senovės gadynėse lietuvininkai buvo labai garsūs ant svieto. Jų žemė vadinosi Didi Kunigaikštystė Lietuvos. Jie savo gražią kalbą nog Viešpaties apturėjo prie fabrikos puikaus bokšto Babilonijos. Viešpats davė jiems ko gražiausią žemę po dangum ant pagyvenimo: dirvos gausios, pievos našios, ant kranto marių, diktos upės: dėl jų vigados daugiau nereikia. Žiemos šalčiai, vasarų karščiai į patį sykį, o pavasariai[s] ir rudenimis darganų, pūdančių žemę ir sveikatą žmonių, čionai nėra. Po šilelius smalingos pušaitės tarpiai auga, ant <...> šviesių seklyčaičių ir tose sveikesnis pagyvenimas, nekaip Hišpančikams į kalnelį įsikasus su parpliais. Dėl to lietuvininkai labai sveiki, labai gražūs ir ant viso gero nagūs žmonės. Senovės gadynėse, kada dar jie buvo suvedžioti pamokslais pagonijos, Lenkus, Vokiečius, Švedus ir kitus iš Rytų, ką jiems pakajų maišydavo, pylė kaip reikia. O ne sykį Lenkus už Vyslos, Vokiečius toli į Vakarus, Maskolius in Rytus, susėdę ant savo mažų arkliukų be jokios politikės palydėjo. Po tam, kad graži panelė Jadvyga, karalienė Lenkų, atadavė ranką Jagielai, kunigaikščiui Lietuvos, mūs geri tėveliai isimokino nog lenkų pažintie šventą evangeliją Jezuso Christuso, pamokslai švento Povilo apaštalo perėmė ir pašventino širdis lietuvininkų teip labai: jie dabar vienatine storone bovintis su žagre ant savo žemelės ir mislytie apie išganymą dūšios. Didės storonės nupelnytie garbę ir šlovę to svieto jiems nepasidaboja. Dabar lietuvininkai per šešias dienas kaip bitutės po laukelius savo, o sekmą kožną nedėlę bažnytėlėje bovijasi su ponu Dievu. Teip labai nobažnu tėveliai Jo mylystos pono Stepono Hieronimo Perlaičio <...>. Dešimtų metų vaikelis panūdo labai mokintis ir prašė tėvo savo, kad jį leistų į iškalas. – „Vaikeli mano, – atsakė tėvas, – aš neesmi taip bagotas kaip ponas. Kur aš imsiu taip daugel kašto? Ale, mano vaikeli, jei to labai trokšti, aš visomis sylomis tau pamačinsiu: galėsi eitie į mokslus, kad paaugsi ir in razumą ateisi." Martynas Perlaitis, ūkininkas Bijūnų, kaip prastas žmogus, nesupaisė, kas tai yra dideli mokslai, jam rodėsi, kad viską ant svieto taip lengva isimokintie, kaip yra lengva isimokintie dalgis po pievą vedžiotie,

ir neleido į mokslus sūnaus savo iki aštuoniolikai metų. Labai buvo negražu Jo mylistai Steponui Hieronimui Perlaičiui, kad jau būdamas gražus jaunikaitis atkako į Kauną ir nežinojo, kaip lenkiškai duona vadinasi. Ale ką darytie? – Norus po čėsui ėmėsi Jo mylista Steponas Hieronimas į dvasišką [t. y. protinį] *darbą. Visi ponai mokintojai pamatė, kad tas jaunikaitis atvažiavo į Kauną ne tinginiautie, kaip daugelis išlepintų ponaičių. Per dienas ir per naktis mokinosi tris metus ir padarė žymę. Isimokino lenkiškai ir atsistojo ant suvažinėto vieškelio, kuriuomi keliavo visi mokinti per amžius jieškotie skarbų razumo ir išminties. Nog to čėso lengvesnis darbas Jo mylistai ponui Steponui Hieronimui Perlaičiui* [pasidarė] *ir su pono Dievo padėjimu perėjo visus mokslus, ką buvo išguldinėti Kaune. Persinešė į Akademiją Krokuvos ir, stojęs ant aukšto kalno Helikono, su galvočiais svieto su didele patieka del savęs ir viso svieto grožybes žiūrėjo. Tas didis Lietuvos vyras visokias kalbas senovės gadynių kaip tai: kalbą ir raštus Egipto, Asyrijos, Medijos, Libijos, Žydų, Grekų ir Lotynų, lygiai ir kalbas mokinto svieto šių čėsų mokėjo saldžiai kalbėtie, kaip gali zgrabnas ir nagus muzikantas ant skripkos saldžiai tancevojantiems širdį pajudintie. Tai, vaikine, čionai su padėjimu tiktai pono Dievo gali žmogus taip daugel isimokintie. Tas vyras dabar Akademijoje Vilniaus skaitė knygas visokių mokslų apie didžius daiktus galybės Viešpaties. Viena miera jam buvo kožna kalba kalbėtie, vienog jisai visiems prisipažino, kad lietuviška kalba jam yra ko mieliausia ir visados Viešpatį Dievą sutvertoją savo garbino bažnyčioje su balsu giedodamas lietuviškai. Kad daugelis lietuvininkų nuduodavo nemoką lietuviškai, jis jiems in akis pasakė: „Jūs nenorite savo kalba kalbėtie, o kitokių kalbų neisimokinate. Jumis rodosi, kad jau jūs mokate lenkiškai, lotyniškai, vokiškai, o kad imate svetimomis kalbomis kalbėtie, švebeldžiuojate ir žmones juokinate."*

O toliau eina profesoriaus Perlaičio pamokslas apie arielką...

Tos pačios arielkos proga, ieškodamas argumentų prieš jos šalininkų teigimą, jog karalystės griuvo, kalbos pakito, o žmonės kaip gėrė, taip ir geria, autorius tarp kitų savo svarstymų platokai išdėsto apie kalbų kitimą. Anot jo, moksle liko ir liks trys kalbos: graikų, lotynų, hebrajų. O *kalbos lenkų, maskolių, vokiečių ir kitų giminių atsimainė per tai, kad jų galvočiai, ėmę iš senovės kalbų mokslus, savo kalbomis rašė. Iš to paeina, kad jų kalbos iš pradžios savo prastos būdamos, stojos dabar gražios ir puikios. Tomis kalbomis vyrai išmintingi, o potam ir visi žmonės apsako garbę Dievo. Dabar kožnas, kuris nori turėtie kiek tiek razumo, tegul isimokina nors gi lenkiškai suprastie. Lietuvininkų kalba yra be atmainos dėl to, kad niekas nemislyja ir su visu nesirūpina biednų*

Lietuvos žmonelių apšviestie. Yra mūs kalba labai prasta ir daugelio gražių daiktų su visu negalima yra tąja kalba aprašytie. O dėl ko Lietuvininkai taipo labai žemai pasiliko, matydami kitus žmones aukštyn žengiančius prisižiūrėtie in gražybes veido Viešpaties?.. Kad visos giminės ėjo pašauktos balsu Dovydo pranašo, idant garbintų Dievą savo kalbomis, pritardamos šventiems aniolams Viešpaties, Lietuvininkai, apsunkinę save gausumu Dievo dovanų, kietai įmigę kirmijo! Didesnės neteisybės po saule nepamatysi! Už tai apskundžiu Jus, lietuvininkai, prieš sūdžią dangaus ir žemės... Jo mylista vyskupas diocezijos Augustavos Karalystės Lenkų Povilas Strašinskis Lietuvininkų kalbą pramanė kalba avelių, kurios tiktai kalba mru-mru, mru-mru. Ar gražu yra mumis girdėtie, kad mums taip skaudžiai ant juoko sako? – pasakykite man per ką mes ant juoko pasilikome? – per girtybę: gražiausi vyrai Lietuvos, kurie yra išrinkti ir pasiųsti brolių savo apšviesti, susėdę su bobomis per dienas arielkų dziubija... (p. 70, 71).

Kalti, autoriaus nuomone, visų pirma dėl lietuvių kalbos nuopuolio tie, kurie mokslo yra gavę, bet kaltas ir kiekvienas net ir paprasčiausias žmogus: *Visi Lietuvos prasto stono apleidžia savo vaikelius: jie auga drauge su paršiukais ir nieko daugiau nesimokina, kaip tiktai žemę suknistie, sujovytie. Daugiaus nė jokio jiems apšvietimo... Ir da to negana: da kožnas savo vaikelius į arielką pajaukina ir piktybės griekų išmokina* (p. 73).

Pro retoriškai sutirštintas spalvas ir didaktikai būdingą konceptyvumą, kada žmonės, daiktai ir situacijos rikiuojamos tam tikrai idėjai įrodyti, maloniai mus stebina ano meto mūsų didaktinės prozos kontekste ne tik autoriaus meilė savajam kraštui ir kalbai, bet ypač jo požiūris į kalbos plėtojimosi sąsają su kultūros pažanga ir į inteligento bei eilinio žmogaus atsakomybę už šį procesą. Kalbos, kaip matyti iš citatų, iš pradžių visos vienodos, vienos plėtojasi, tobulėja, kitos nekultivuojamos smunka, prastėja. O tobulėja tos, kuriomis rašomi viso svieto mokslai, viso svieto grožybės, smunka gi tos, kurios vartojamos tik siaurose srityse. Autorius, kaip matėme, lietuvių kalbos tuo metu padėtį nusako labai jau juodai. Iš dalies turbūt tai stilistinis momentas – viskas piešiama kontrastingai, – iš dalies vis dėlto gal autoriui stigo ryšių su ano meto lietuvių kultūros veikėjais, o kartu ir informacijos, kas jau padaryta ir kas daroma. Taip antai maždaug tuo metu (1851 m.) Žemaitijoje Ambraziejus Pranciškus Kašarauskis (Kašarauskas, Ambrozy Kossarzewski) džiaugiasi, kad lietuvių kalba ne tik kėlėsi iš nuopuolio, bet beveik tobula, ir cituoja kaip įrodymą Simono Daukanto „Būdą“.

Tačiau mūsų nežinomas autorius nesmerkia lietuvių kalbos likti prastuomenės nusususia kalba. Jis žadinte žadina skaitytoją, inteligentą ir liaudies žmogų jaustis atsakingą už savąją kultūrą. O visų pirma kaltina dvasininkus, kad Lietuvoje pradėta garbinti Dievą ne gimtąja kalba, laikydamas šį faktą pasaulyje negirdėtu. Formaliai tartum nieko neprikišdamas Augustavo vyskupui, vis dėlto pakartodamas jo užgaulius žodžius lietuvių adresu, jis siekia paliesti savo skaitytojo savimeilę ir šitaip pažadinti jį galvoti ir veikti, bet kartu ir piktinasi pats tokiu vyskupo santykiu. Tarp kita ko, nepaisydamas savo klerikalinės ideologijos ir tiesiog, be abejonės, dvasininko profesijos antspaudo, mūsų autorius nesivaržo pateikti neigiamus dvasininkų personažus grynai kaimo buities fone. Taip antai šalia prasigėrusių valstiečių ar dvariškių jis pasakoja ir apie iš pataisos namų (vienuolyno) grįžusį kunigą Tamočių Šeškevičių, kuris apsimetė pasitaisęs. Jį pasitiko Besmegenių, Švebeldžių, Avigalvių kaimų žmonės, tarp jų Skilandienė, Dvylukienė, Bezliepyčios našlė su pyragu ir *miešta virinta arielka*. Ir gėrė kunigas su savo bendrais, kol *smertį griekuose gavo* (p. 378, 379), nors gerasis klebonas iš gretimos parapijos daug pastangų dėjo prapuolantį gelbėti.

Grįžtant prie gilesnių kultūros klausimų, kurie užima ne taip jau daug vietos knygelėje, visai dažniausiai užgožtų kovos su alkoholizmu, taip pat maldingų pamokslavimų, krinta į akis autoriaus sugebėjimas praturtinti mūsų didaktinę prozą naujomis situacijomis. Jis ne tik prikaišioja valstiečiui, kad jis tik žemę tesimoko knisti, bet ir kuria vaizdą, kaip galima pasiekti ir kitokią profesiją bei visuomeninę padėtį. Ryškiausias pavyzdys – Steponas Perlaitis, sugebėjęs tapti universiteto galvočiumi (atkreipkime dėmesį, kad jis nepiešiamas dvasiškųjų mokslų išminčiumi). O štai kitas blaivininkas Tripoškaitis visus savo vaikus išleidžia į mokslus. Leisdamas savo dukrą Agotą Ceciliją už Lauryno Sidabraičio, kelia ponišką *veseliją*, kurioje nedaug svečių, šykštu vaišių (arbatos tik po dvi *sklenyčias* su trupučiu arako – tai ir visas išgėrimas!), su muzika, skirta ne tik pasišokti, su didaktinėmis dainelėmis. Vienas Tripoškaičio sūnus atsidūręs Prancūzijoje. Čia pat kaimynystėje gyvena nuo prancūzmečio užsilikęs prancūzas Morkus de Mamoure, dabar tapęs lietuviu valstiečiu, susirašinėja su savo tėvais (laiškai pateikiami). Ta proga autorius moko lietuvius valstiečius kitų šalių pavyzdžiais (jie dažniausiai pramanyti), kaip geriau gyventi. Iš viso autoriaus teikiamo konteksto jaučiama aiški projekcija jau į kapitalistinius santykius. Tačiau autorius susirūpinęs ne tiek plėsti ekonominį skaitytojo akiratį, kiek, šalia dorovinio, galimybe ir protinį darbą pažinti. Prisiminkim, kaip jis pamoko Perlaičio tėvo atveju neatidėlioti gabiųjų vaikų mokslo, ligi tie *razumo* įgaus, kada jau

daug sunkiau mokytis. Ak, Ksaveras Bogušas dar 1803 m. savo vizitavimo akte rašė apie pasiryžėlius žemaičius mokinius, jau suaugusius pasiekusius vidurinės mokyklos suolą, prašančius mokytojo jiems įkrėsti rykščių, bene palengvės mokslus suvokti!

Viso rankraščio čia neišdėstysi. Jį sudaro ištraukos iš Šventraščio lenkų ir lietuvių kalba – tai tartum pamokslų, didaktinių iliustracijų, įžangos. Tokių pasakojimų yra dvidešimt. Pabaigoje ištrauka iš 1844 m. Užnemunėje galiojusių potvarkių dėl *karčiamų* ir kt., pagaliau „Išguldymas žodžių lietuvininkams nežinomų" (p. 455–462), kur aiškinami *Sodoma, Gomora, Sinajus* ir t. t., bet *pekla* keičiama į *pragarą*, nes tas žodis *locnas* [t. y. savas], *sumenija* – į *sanžinę*, *rozsądek* verčiamas *nuomone*. Turinys rašytas žmogaus, kuris vartoja jau *V*, o ne *W, S* su brūkšneliu, o ne *SZ*. Beje, pats rankraštis rašytas ar perrašinėtas dviem rašysenomis.

Kas jo autorius? Gerai pažįstančiam XIX a. vidurio lietuvių literatūrą jis ir naujas, ir savotiškai savas. „Lietuvos TSR bibliografijos" t. 1 rankraščių sąraše „Szwenta jr pagirta Roda" įrašyta 318 numeriu (p. 536). Pastaboje įrašyti du spėjami autoriai (Laurynas Ivinskis ir Lepertas [vardas nežinomas]), bet linkstama į antrąjį. L. Ivinskis – žemaitis, taigi atkrinta, antrasis bemaž ko nežinomas lietuvių literatūroje, o juk aiškiai matyti, kad tą knygelę rašė stilistas, puikiai mokėjęs kalbą suvalkietis, vartojęs bendraties galūnę *-tie*. Pasižvalgius po šio Lietuvos kampo negausius to meto rašytojus, pirmiausia ateina į galvą Antanas Tatarė (1805–1889). Pirmiausia rašyba ir tarmė. Štai gabalėlis iš Tatarės 1851 m. „Pamokslų išminties ir teisybės..." pratarmės: *Iki szioley Lietuwininkai knygose sawo turėjo tiktay nobažnas małdas ir Szwentu rasztu nedaugeł. Gimines paszłowintos ne teyp, jos sawo kalbose turi iszraszyntus wisus szwentus rasztus; o idant galetu suprastie Szwentus rasztus iszmintingi ju wiray, parasze daugybe wisokiu knigu <...> Ira knigos grażiu iszmislu ir sztuku, ira knigos ape wisa didi swieta: grażibiu niszpasakytu; ira knigos ape nusidawimus wisokio łaiko nog seniausiu gadiniu skaytant iki sziam czesuy <...> Atsius Ponas Diewas ir deł musu Waykielu tokius gieradejus rasztininkus pamokslu <...>* Ne tik rašyba bei tarmė sutampa, bet ir mintys, galvojimas labai jau artimi.

A. Tatarės tais pačiais kaip „Roda" – 1849 – metais parašyta, tačiau tik 1900 m. sutrumpinta Amerikoje pasirodžiusi knygelė „Pamokslai gražių žmonių" pasakoja apie tais pačiais ar artimais vardais pavadintus kaimus: Besmegenių, Avigalvių, Vamzdininkų ir kt. Ta pačia pavarde, tik kitu vardu – Sta-

nislovu – pavadintas teigiamas personažas Perlaitis, kuris, tiesa, nepasiekia aukštų mokslų, bet sugeba prikalbinti savo gaspadorių išleisti visus savo vaikus į mokslus, net ir mergaitę mokyti Vilniuje. Ir čia, ir ten susitinkame prasigėrėlį Krepesių, ir t. t. Stiliaus ir leksikos tapatumą reikėtų patyrinėti, tačiau paviršium pažvelgus skirtybės nekrinta į akis, o bendrybių apstu. Galėtų kilti klausimas, ar tais pačiais metais galėjo tas pats žmogus parašyti dvi stambokas knygas, tačiau data tituliniame puslapyje dar nieko nesako, kada rašyta. Krokuvos archyvuose yra A. Tatarės rankraštis. Lyginant čia daug ką būtų galima išsiaiškinti, bet mūsų kalbamas rankraštis gali būti ir nuorašas. Šiaip ar taip, jei ir negalima visu šimtu procentų teigti, kad atsirado naujas A. Tatarės darbas, malonu žinoti, baigiantis jubiliejiniams Vilniaus universiteto metams, kad jau 1849 m. mūsų Alma mater buvo lietuvių grožinėje literatūroje, kad per lietuvio artojo sūnaus personažą tartum apibendrinama vis ryškėjanti XIX a. pirmojoje pusėje valstietiškoji lietuvių nacionalinės kultūros plėtotės linkmė.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas savaitraštyje „Literatūra ir menas“ 1980 m. kovo 22 d., p. 16. Ant mašinraščio, saugomo LMAVB RS, f. 391, b. 726, autorė pieštuku užrašiusi: „Atiduota 1979.XI.5 Literatūrai ir menui“.

◇◇◇

A. Kašarauskio[1] pastabos. XIX a. vidurys

(Iš mūsų didaktinės minties istorijos)

Ligi pat XX a. neturėjome lietuviškos pedagoginės spaudos, kuri normaliomis švietimo sąlygomis yra viena iš prielaidų pedagoginei minčiai tinkamai plėtotis. Neturėjome nė pilnos lietuviškų mokyklų sistemos, o be jos negali išsiskleisti ir savosios pažangios pedagoginės kryptys, juoba kad feodalizmo ir kapitalizmo epochose pati švietimo struktūra yra elitinė. Ir vis dėlto Lietuvoje palyginti anksti buvo siekiama sukurti demokratinę, liaudies vaikui prieinamą savą mokyklą. Šis siekimas reiškėsi įvairiais aspektais: socialiniu, politiniu, bendruoju kultūriniu, pedagoginiu ir kt. Paskutiniame feodalizmo irimo etape dar palyginti buvo retas pedagoginis to siekimo aspektas, kuris atsispindi Ambraziejaus Kašarauskio (Kašarausko, Kosaževskio, Ambrozy Kossarzewski) (1821–1870) straipsnyje „Apie lietuviškus žodynus ir bendrą požiūrį į Lietuvos kraštus“, išspausdintame Adomo Honorijo Kirkoro (Adam Honory Kirkor) redaguotame leidinyje „Pismo zbiorowe“ (1862). Prie straipsnio pridėtos 44 įvairaus turinio pastabos (*notos*). Jas jungia viena bendra gija – gimtojo krašto meilė ir siekis aktyvinti lietuvių nacionalinės kultūros kilimą. Kilęs iš neturtingų bajorėlių, A. Kašarauskis, siekdamas mokslo, kaip ir daugelis beturčių moksleivių, pasuko įprastiniu keliu – į dvasininkus. Jis kurį laiką mokytojavo Telšiuose, vėliau buvo artimas Motiejaus Valančiaus bendradarbis, o po 1863 m. sukilimo ištremtas mirė Tomske. Visą savo gyvenimą A. Kašarauskis domėjosi įvairiais mokslais: etnografija, folkloru, kosmogonija, geologija, botanika, lyginamąja lingvistika ir kt. M. Valančiaus paragintas, jis buvo pradėjęs rengti lietuvišką botanikos vadovėlį. Be abejo, aukštojo išsilavinimo stoka, seminarijoje įdiegta ribota, daugeliu atžvilgių reakcinga dvasininko pasaulėžiūra smarkiai stabdė tikrai talentingo savamokslio mokslininko darbą.

Pedagogikai A. Kašarauskis neskyrė daug dėmesio, tačiau toliau pateikiamas 33-iosios pastabos (*notos*) vertimas daug kuo artimas pažangioms anų laikų didaktikos idėjoms. Pažymėtina, kad jis bando pagrįsti kai kuriuos savo pedagoginius patarimus vaiko ir net mokytojo psichologija. A. Kašarauskis

---

[1] [M. Lukšienė tekste vartojo tuo metu įprastą šio visuomenės veikėjo pavardės formą *Kašarauskas*. Čia teikiama dabar įprastinė *Kašarauskis*.]

smerkia verbalinį mokymą, pataria nuosekliai laikytis pagrindinio didaktikos principo – nuo artimos vaikui aplinkos eiti prie tolimesnės, sieti žinias su gyvenimiškais uždaviniais, remtis vaiko patirtimi, neperkraunant jo atminties. Jaudina tai, kad autorius daro didelį priekaištą ano meto vidurinei mokyklai, kuri savo turiniu ir dėstomąja kalba buvo visiškai svetima lietuvių liaudies vaikui. Anot A. Kašarauskio, dėl jos netikusio mokymo vaikas nesugeba netgi parašyti motinai laiško jai suprantama kalba.

Norime pažymėti, kad mums šiuo atveju rūpėjo tik A. Kašarauskio pedagoginės mintys, todėl geografinių vardų vertime netikslinome ir neaiškinome, o jie, kaip ir autoriaus geografinės žinios, galėtų būti įdomūs Lietuvos geografijos istorikams. [Išnašose teikiami paaiškinimai yra A. Kašarauskio.]

33-ioji pastaba

Šiandien visuotinai priimtas mokymo metodas yra keistai nepraktiškas ir netinkamas. Užuot aiškinus artimiausius dalykus, į kuriuos žvelgia vaiko akys, paprastai siekiama pačių tolimiausių, jokio sąlyčio su jo gyvenimu neturinčių. Mokant geografijos pradmenų, kalbama apie vietoves, kurių čionykštis gyventojas niekada nesitiki pamatyti, tuo tarpu ką pas save mato, ką liečia, ant ko kasdien vaikšto, to nė pavadinti nemoka. Pirma vaikas išgirsta apie Gangą ir Maranijoną, kaip apie Nerį ar Nevėžį, greičiau sužino, kur Nordkapas ir Gerosios Vilties žemė nei kur Briusteris ir Domesnes; jis anksčiau sužinos, kokios žūklės Niufaundlando seklumose, kaip Palangos, Vilkijos ar Kraslavo apylinkėse; jam bus artimesni Niagaros ar Šafhuzo kriokliai, kaip panašus prie Narvos[2] arba artimesnis, nors ir mažesnis Ventoje; lengviau apskaičiuos jis Tenesio viršūnės ar La Platos lygumų aukštį, kaip mūsų Šatrijos[3], Kangero[4] ir Deibių[5] (Dejbisy) aukš-

---

[2] *Mūsų kaimynų Čiudų krašte Narvos upėje yra didelis ir platus krioklys, apie kurį rašo Helmersenas, lygindamas jį su Niagaros kriokliu; jis taip sako apie Narvos upę: „Jos Ontarija yra Suomių įlanka, jos Erija yra Peipo ežeras“ – plg. „Ann. des Mines de Russie“, 1838, p. 117, ir „Geologie des europaeischen Russlands von R. Murchison, E. von Verneuil und A. von Keyserling“, Stuttgart, 1847, p. 60.*

[3] *Šatrija – kalnas Žemaičiuose, 23/4 varsto į pietryčius nuo Luokės, 746 angliškų pėdų aukščio virš Baltijos jūros.*

[4] *Kangeras (dabar vad. Kangarai. – M. L.) – žymi aukštuma Rygos apskrityje; žr. J. Pawłowski, Podręcznik geografji Ces. Rossyjskiego, Dorpat, 1852, d. II, p. 16; turbūt jai taikomas 1 032 pėdų aukštis, parodytas Murchisono geognostiniame žemėlapyje.*

[5] *Deibiai – iškilus kalnas Vilniaus apylinkėje, 4 varstai į šiaurę nuo „Polaen“, jo aukštis 1 018 2/3 pėdos; žr. Naturhistorische Skizze von Eduard Eichwald, p. 255. Ten pat nurodytas ir kitų Lietuvos kalnų aukštis.*

tumas[6]*, geriau žinos apie Meksikos golfo tėkmes, kaip apie mums artimesnės Kuršių įlankos arba mūsų vietinės atmosferos sroves*[7]*; smulkiau imsis pasakoti apie Paryžiaus apylinkių suakmenėjimus, kaip apie savuosius Papilėje, žinomus net užsienyje. Iš kur tas svetimųjų dalykų kėlimas, o savųjų ignoravimas? Iš kur ta panieka mus supantiems dalykams ir jų nepaisymas? Ne vienam atrodo, kad tik užsienyje yra kas nors ypatinga, o pas mus – vien tik neverta pažvelgti menkysta ir prastysta. Nemylime savojo krašto dalykų todėl, kad jų nepažįstame, kad nepajėgiame įsižiūrėti ir pažinti; tuo tesigiriame, ką randame knygose, o svetimųjų parašytos knygos apie mūsų kraštą dažnai būna klaidingos. Antai mokinys Lietuvoje ir Žemaičiuose iš vadovėlio kartoja, kad Raseiniai yra prie Dubysos, kad Žemaičiai apima visas tris apskritis, kad jų kraštas lygus ir žemas*[8]*, kad vietinių uolų Lietuvoje nesą arba tėra mažai, nors tas prieštarauja tikrovei ir vietos geografijai bei geognozijai. Bet tos klaidos ateina iš knygų, ir jas kartoja patys mokytojai, kurie nepažįsta savojo krašto ir nepajėgia jų atitaisyti.*

Tokius pat netikslumus ir nepraktiškumą matome ir kitose mokslo šakose, pvz., astronomijos pamokose mokiniai mokomi apie žvaigždynus ir žvaigždžių padėtį iš žemėlapių ar gaublių, o danguje ir poros nesugeba išvardyti, nes ir pats mokytojas gamtoje gal niekados nėra jų stebėjęs; mokosi botanikos ne iš gyvos augalų karalijos, ne iš gamtos, o iš sausų, nepamokančių (be pavadinimo) sisteminių aprašų, iš veikalo apie terminiją ir botanikos atlaso, todėl, baigęs aukštesniuosius mokslus, bernelis nemoka pasinaudoti ūkiniu kalendoriumi ir susiieškoti jame augalų, nes pats nežino, ką jam ponas Dievas augino jo paties ūkyje.

Užuot gausinę tikroviškas žinias ir plėtoję daiktų sąvokas, perkrauname paprastai jaunuolio atmintį gausybe vokabulų ir gramatikos taisyklių iš penkių ar šešių kalbų, kurios jam visai nesuprantamos, kurios visai nepriklauso lavinimui[9]*, kuriomis didesnioji mokinių dalis provincijoje niekados nei skaitys, nei*

---

[6] *Gera žinoti ir apie tolimesnius užsieninius dalykus, tačiau kodėl mūsų Lietuva turi būti terra incognita? Ar neverta žinoti apie mūsų mažesnių kalvų aukščius vien dėl to, kad turėtume matą ir vaizduotumės aukštesnių kalnų aukščius, kaip antai Uralo, Karpatų, Valdajaus? Šie pastarieji juk nedaug ką aukštesni už kai kurias mūsų kalvas Vilniaus ir Ašmenos apskrityse.*

[7] *Žemyninę oro srovę galima pastebėti kalvoje tarp Jaunių ir Voverių į šiaurės vakarus nuo Gardamo, ji eina nuo Nemuno ir Minijos žiočių Kvėdarnos kryptimi; per tą kalvą eina kelias ir yra pasienio sargybos būdelė. Pajūrio kunigo namai taip pat yra nuolatinių vėjų pagairėje.*

[8] *Tikroji Žemaitija aukštumu ir kalvotumu prilygsta Uralo–Baltijos kalnagūbriui, kaip greitosiomis galima pamatyti Sydovo geografiniame atlase.*

[9] *Nors kalbos yra raktas į žmogaus mokslą, tačiau pačios savaime nesudaro tikrojo mokslo.*

kalbės, tuo tarpu krašto gimtoji kalba, kuri pati reikalingiausia, ignoruojama. Svetimomis kalbomis atliekami pratimai, deklamuojami eilėraščiai, o savąja nemoka, nesugeba parašyti motinai paprasto suprantamo laiško, nes niekas jo nemoko, niekas nepaiso, neparodo, tartum vien dėl to, kad tai kaip tik yra gyvenimiškiausia ir reikalingiausia kiekvienam besilavinančiajam.

Dėl savo prigimties jaunimas mėgsta pasirodyti, išsiskirti, kartais nusikalsta perdėtu žodžiu, lengvu sprendimu ir mėgavimusi sąmojingai sužibėti, o mokytojai, užuot saistę jų iškerojusią vaizduotę ir pakreipę iš iliuzinės ir pavojingos egzaltacijos į tikroviškumo ir paprastumo kelią, patys rodo blogą pavyzdį ir gadina mokinius nenatūralia ir dirbtine kalba, girdamiesi ligi vaikiškumo savo erudicija. Mokiniai, nežinodami, kad dėstymo paprastumas ir natūralumas sudaro visą jo taurumą, grožį ir vertę, stengiasi pamėgdžioti savo mokytojus tuštybėmis, griebiasi visada pūsto stiliaus, veržiasi aukštyn, viršydami savo jėgas, ir mano, kad tai vertinga. Tuo tarpu jie nejaučia, kad darosi juokingi, ir iš mokslo išeina nei šis, nei tas.

Visų pirma vaikai mokykloje mokosi ne to, ko jiems labiausiai reikia praktikoje, išėjus iš mokyklos, kaip antai: mokslo, kaip reikia gyventi pasaulyje, kaip atlikti pareigas, kaip būti naudingam visuomenei; nemokomi, kaip vieniems su kitais koresponduoti, užmegzti draugiškus ryšius, kaip, atsižvelgiant į situaciją, išmintingai kalbėti ir rašyti, o gaišta paprastai laiką ir niekais leidžia savo gabumus, kartodami nenaudingas ir sausas teorijas (pvz., iš retorikos) ir pedantiškas mokyklines formules, kurios, egzaminams pasibaigus, išgaruoja iš mokinio galvos ir niekad jo gyvenime nebus pritaikomos. Vietoj nuodugnaus tiesų gelmės tyrimo, doroviško tobulėjimo ir daiktų esmės visur ir visame kame perpratimo matome tik patį paviršutiniškumą, manierą, formą. Ir ar tai keista, jei iš to madingo auklėjimo išeina tik pro forma piliečiai, valdininkai ir svyruojančių principų rašytojai?

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje Mokymo ir auklėjimo klausimai, Lietuvos TSR švietimo ministerija, Pedagogikos mokslinio tyrimo institutas, 1979 m. respublikinių konferencijų medžiaga, t. 12, Sudarė J. Vaitkevičius, Vilnius, 1980, *p. 50–53.*

KETVIRTAS SKYRIUS

Amžininkai

◇◇◇

Augustinas Janulaitis ir literatūra

Šiemet sukako 100 metų nuo Lietuvos praeities tyrinėtojo, Lietuvos TSR mokslų akademijos akademiko, profesoriaus Augustino Janulaičio (1878–1950) gimimo. Jo atminimui skirtame LTSR MA Istorijos instituto išplėstiniame mokslinės tarybos posėdyje (1978 03 17) buvo apibūdintos ideologinės A. Janulaičio pozicijos (Bronius Vaitkevičius), jo įnašas į Lietuvos istorijos ir teisės istorijos tyrinėjimus (Juozas Jurginis, Kęstutis Domaševičius), marksizmo klasikų vertimai (Julius Lebedys), jo gausiai rašytos biografijos (Vytautas Merkys) ir istoriniai rankraščiai (Antanas Tyla). Šiame straipsnyje norėčiau paliesti dar vieną A. Janulaičio veiklos sritį – literatūros kritiką, istoriją ir grožinių kūrinių vertimus. Literatūra buvo jo plačių interesų paraštėje, tačiau savitai pasireiškęs A. Janulaitis yra ir čia.

Mirdamas valstietis Matas Janulaitis paliko šešis sūnus ir tris dukteris. Vyriausiam iš sūnų, Kalikstui, buvo aštuoniolika metų, antrajam, jau besimokančiam Juozapui, penkiolika, o mažieji vaikai buvo dar vos bekylą nuo žemės: būsimasis istorikas Augustinas – penkerių, Julija (vėliau Biliūnienė-Matjošaitienė) – trejų ir Veronika (vėliau Alseikienė, pirmoji lietuvė medicinos mokslų daktarė oftalmologė) – nepilnų metų. Tėvas, energingas ir galvotas žmogus, jau mirties patale gulėdamas, prašo žmoną, kad, jei tik išgalės, visų pirma leistų mokytis jauniausią iš berniukų – Gustelį. Mama, likusi su pulku vaikų, ne tik pritarė tėvo nuomonei, bet dar ir pasvajodavo: o gal mažylis kada bus kaip Motiejus Valančius, kurio atminimas toks gyvas žmonėse. Ak, ir Antano Strazdo asmenybė, jo dainos buvo savos šiame Lietuvos kampe (prie Šiaulių, Malavėnų kaime). Pasakodavo Agota Janulaitienė vaikams apie A. Strazdo priešgynumą, apie jo nukunigėjimą, bet nesmerkdama, o širdimi suvokdama maištaujančios asmenybės vietą gyvenime. Juk ir ji pati buvo ne iš nuolankiųjų: kai daili šešiolikos metų Agotėlė Petkutė (1842–1908) grėbė šieną dvaro pievose, ponas, pastebėjęs mergaitę, liepė ateiti pas jį, bet ši, nieko nelaukdama, leidosi bėgti namo ir paskui ilgai slapstėsi. Viskas baigėsi laimingai. Pasklidęs gandas pasiekė Matą Janulaitį (apie 1824–1884). Jam patiko mergaitės poelgis. Paprašė žmonių ją parodyti bažnyčioje ir netrukus pasiuntė piršlius. Romantiška! O leisti mokytis abiejų valstiečių šeimose nebuvo pirmiena.

Anticarinės nuotaikos Janulaičių šeimoje buvo savaime suprantamos. Mažiesiems augant, besimokantis vyresnysis brolis Juozas parūpindavo lietuviškos draudžiamos spaudos. Pradėjus mokslus Augustinui, knygnešiai buvo nuolatiniai svečiai Malavėnuose. Mokykla nė vieno nesulenkino. Anksti pradėjęs lankyti Šiaulių gimnaziją (vos septynerių metų), Augustinas ne tik pats skaitė, bet ir platino draudžiamą spaudą. Keturiolikos metų berniukas todėl šalinamas (1893 m.) iš gimnazijos. Kaip rašo atsiminimuose sesuo Julija, mama, iškviesta į mokyklą ir parėjusi su liūdna žinia namo, nepriekaištavo sūnui – ji širdimi buvo jo pusėje, jausdama skausmą ir kartu pasididžiavimą. Laimė, berniukui neišrašė vilko bilieto, jis pateko į Rygos gimnaziją. Dėstomosios rusų kalbos pakeitimas į vokiečių nesutrukdė laiku baigti gimnaziją (1896 m.), tik atsiliepė pažymiams.

Sunkios ano meto gyvenimo sąlygos anksti brandino jaunimą. Išvarytas iš gimnazijos Janulaitukas ne tik platino draudžiamą spaudą, bet ir jautėsi įsipareigojęs pats išmokti taisyklingai lietuviškai rašyti, įsijungti į lietuvių kultūros darbą. Iš gimnazijos laikų likusi nedidelė knygutė kaligrafiškai (vėliau rašysena beveik neįskaitoma) ir ano meto taisyklingiausia rašyba užrašytų (apie 1893–1898 m.) gimtojo Malavėnų kaimo liaudies dainų. Rinkinyje 144 dainos. Tarp jų randame ir liaudyje prigijusių eilėraščių-dainų (Silvestro Valiūno „Birutę“, Antano Vienažindžio „Sudie, kvietkeli...“ ir kt.). 1894 m., matyt, sau pačiam įsirašytas Maironio „Vilnius“. Nuo pat mažų dienų A. Janulaitis pasižymėjo operatyvumu ir organizuotumu. 1898–1899 m. jis randa būdų 73 savo rinkinio dainoms išspausdinti leidinyje „Mitteilungen der Litauischen literarischen Gesellschaft“. Vieni pirmųjų jo straipsnių draudžiamojoje spaudoje („Varpas“, 1897, Nr. 6) buvo Franko Tecnerio (Frank Tetzner) lietuvių dainų leidinio ir jo darbų apie Kristijoną Donelaitį anotacijos; be to, trumpai paminima Martyno Mažvydo giesmės „Te Deum laudamus“ lenkiška publikacija. Pažymėtinas ir operatyvumas (minimi leidiniai pasirodė tais pačiais 1897 m.), ir kartu mokslinė studento orientacija į filologiją. Beje, dar 1896 m. norimų įsigyti knygų sąrašėlyje šalia Heinricho Heinės (Heinrich Heine), Semiono Nadsono (Semion Nadson) matome literatūros kritiką Nikolajų Michailovskį (Nikolaj Michailovskij), toliau – Vilhelmo Vundto (Wilhelm Wundt) „Sielą ir protą“, Piotro Viktorovo (Piotr Viktorov) „Apie asmenybę kaip nervinį-psichinį organizmą“ ir kt.

Tautosaką A. Janulaitis renka ir toliau, aprėpdamas bemaž visus žanrus ir ragindamas dirbti šioje srityje kitus. Antai 1899 m. į „Mitteilungen....“ jis pasiunčia Užventyje Marijos Pečkauskaitės užrašytą dainą. To meto jo rankraščiuose randame pradėtą rengti lietuvių karo dainų rinkinį „Lietuviškos kariaunos

dainos“, į kurį dėjo dainas iš Antano ir Jono Juškų, Leopoldo Geitlerio (Leopold Geitler), Jono Basanavičiaus, Alberto Becenbergerio (Albert Bezzenberger) leidinių, papildydamas savo užrašytomis. Rinkinys nebuvo baigtas. Šalia kitko jis tik rodo, kad tautosaka buvo itin svarbi A. Janulaičio mokslinių interesų sritis. Jis dar išspausdino tautosakos 1906 m. („Živaja starina“), dalyvavo 1910 m. Lietuvių mokslo draugijos komisijoje, sudarant folkloro rinkimo programą, paskelbė tautosakos „Tautoje ir žodyje“ (1923). Rinkdamas tautosaką ir kitus ragindamas, A. Janulaitis užmezgė ryšius su žmonėmis, kurie buvo neabejingi lietuvių liaudies kultūrai. Tie ryšiai ilgainiui vis platėjo. Daug kas paskui siųsdavo A. Janulaičiui įvairius istorijos ir kultūrinio palikimo dokumentus. Dar iš tų pirmųjų metų tarp būsimojo istoriko tautosakos rinkinių randame liaudies poetės Uršulės Tamošiūnaitės eilėraščių rinkinuką, užrašytą 1889 m. Pajuodupio (pasirašęs Pajodupiu). Kiek vėliau A. Janulaičiui buvo atsiųstas panašių XIX a. vidurio giesmių-eilėraščių pluoštas. Apie jų autorių Dominyką Palionį-Pėžą (1836–po 1882) A. Janulaitis ilgai ieškojo žinių ir tik tarybiniais metais parašė jo biografiją, kuri kartu su šio poeto, emigranto po 1863 m. sukilimo, kūryba saugoma A. Janulaičio fonde. Tokie liaudies poetų kūrybos pluoštai, nors ir neturi išliekamosios vertės, įdomūs tyrinėjant literatūros procesą.

1896 m. įstojęs į Maskvos universiteto Teisės fakultetą, A. Janulaitis pasineria į visuomeninį studentų gyvenimą, kartu ypač aktyviai dalyvaudamas bendrame lietuvių nacionaliniame judėjime. Studijų metais filologiniai interesai neišblėsta. Jis klauso garsiojo profesoriaus Filipo Fortunatovo (Filipp Fortunatov) paskaitų, kaip ir daugelis to meto veikėjų, laiko nacionalinės savigarbos sąlyga tobulinti gimtosios kalbos žinias. Dapkūnų tautosakos juodraščio, pradėto 1899 m., gale randame išrašus iš Kazimiero Jauniaus „Kalbamokslio“, retesnių lietuviškų žodžių bei terminų sąrašą, be to, lietuvių–lenkų ir lietuvių–vokiečių žodynėlius, – aišku, savam reikalui, siekiant geriau suvokti gimtąją kalbą. Tuo pat keliu jis ragina eiti ir jaunesniuosius: vadovaudamas atostogų metu Šiaulių moksleivių kuopelei, jis kaip svarbiausią pareigą jiems nurodo mokytis savosios kalbos, – tai esąs žingsnis į nacionalinį sąmoningumą[1].

Pašalintas iš Maskvos universiteto ir vėl atsidūręs gimtinėje, A. Janulaitis atsideda visuomeninei veiklai: platina draudžiamą spaudą, lipdo anticarinius atsišaukimus, daug rašo į lietuvių, kartais ir į rusų spaudą, organizuoja lietuviškus nelegalius spektaklius ir kt. Pasak Konstantino Jasiukaičio, A. Janulaičio energijos būtų užtekę visam šimtui žmonių. Nuo 1901 m. jis – apsisprendęs socialde-

[1] J. Tomkytės-Damijonaitienės atsiminimai (A. Janulaičio fondas).

mokratas, ilgainiui – dešiniojo socialdemokratų sparno lyderis. 1900–1901 m. kalinamas. Gresiant Sibiro tremčiai laimingai pasprukęs į Prūsiją, A. Janulaitis ligi 1906 m. gyvena Prūsijoje, Šveicarijoje (čia bando tęsti studijas, bet jų nebaigia), Londone, visą laiką skirdamas politinei veiklai. 1906 m. jis grįžta į Lietuvą ir vis labiau atsideda moksliniam darbui, kurio dalelė skiriama ir literatūrai.

Dar studentas būdamas ar vos išvarytas iš aukštosios mokyklos, A. Janulaitis minėtame Dapkūnų tautosakos sąsiuvinyje tiksliai bibliografiškai susižymėjo apie 60 pozicijų (apysakų, apsakymų bei dramų) lietuviška tematika lenkų, rusų ir vokiečių kalbomis. Čia pat surašyti prūsų, lietuvių folkloro, kalbos ir kultūros tyrinėjimai. Nežinome, ar šios knygos buvo reikalingos savišvietos, ar kitiems tikslams, o gal galvota ir versti? Tuo pat metu ryškėja blaivus moksliškas požiūris į fakto reikšmę, nebesitenkinama aušrininkų romantiškomis svajonėmis. Neatsitiktinai pagrečiui pasirodo keli A. Janulaičio darbai. Straipsnyje „Apie vaikų literatūrą“ („Varpas“, 1901, nr. 4) raginama atsidėjus kurti originalią literatūrą vaikams, pradedant savuoju folkloru – pasakomis. Vaikams skiriama literatūra turinti būti patraukli ir gera.

1902 m. išspausdinamas palyginti reikšmingas literatūros kritikos straipsnis „Patriotizmas, originališkumas ir padorumas“. Jame ne tik reikalaujama atsakingai elgtis su verčiamais grožinės literatūros originalais, neplagijuoti, bet ir paliečiami kai kurie realistinio kūrinio nacionalinio savitumo klausimai. Kalbėdamas apie tuo metu paplitusį vertimų lietuvinimą, A. Janulaitis rašė: *Norint sulietuvinti, reikia padaryti iš jų* [personažų] *tikrus lietuvius, gyvus žmones, o ne manekenus, reikia perdirbti visą apysaką, kitaip sakant, reikia parašyti naują apysaką, pasiskolinus temą. Situacija bus kitokia, sąlygos ne tos pačios, tai ir darbas, veiksmas ir galas gali būti kitoki.*[2] Čia jau užčiuopti kai kurie realistinio meno dėsningumai, ryškėja platus būsimojo istoriko žvilgsnis, bandantis apimti istorinio proceso sudėtingumą ir įvairių gyvenimo sričių ryšius. Satyrinė brošiūra „Kur lietuvių senovėje gyventa?“ prieš romantišką ir kartu mėgėjišką Lietuvos istorijos traktavimą pasirodė 1903 m.

A. Janulaičio interesas literatūrai niekada neišblės, bet ir neišaugs. Ilgainiui susiformuos požiūris istoriko, gerai nutuokiančio literatūros vaidmenį istoriniame procese. Daugiausia dėmesio jis kreipė į literatūros poveikį pasaulėžiūrai. Intensyviausios politinės veiklos laikotarpiu (1896–1906) A. Janulaitis, ypač redaguodamas „Darbininkų balsą“ (1902–1905), jaunatviškai kėlė litera-

[2] Lietuvių literatūros kritika, t. 1, Vilnius, 1971, p. 688.

tūrai reikalavimą be jokių nuolaidų: kol iš carizmo neišsikovota minimalių teisių, teiktini tik tiesiogiai kovai svarbūs kūriniai. (Dėl to iš dalies jautėsi nebegalįs spausdinti minėtame leidinyje kai kurių savo apsakymų J. Biliūnas.) Vėliau šis A. Janulaičio kategoriškumas sumažės. Tačiau visą laiką jį traukė ir žavėjo aktyvios, prieš esamą santvarką ar bent rutiną kovojančios ar maištaujančios asmenybės, ypač kuriuo nors būdu susijusios su socializmo idėjomis. Kartu nuo pat pirmųjų A. Janulaičio kaip tyrinėtojo žingsnių ryškėja siekimas kritiškai vertinti didelę įtaką darantį bajoriškąjį lenkų istoriografų požiūrį į Lietuvos praeitį, iškeliant valstietiškąjį pradą ir liaudies vaidmenį lietuvių nacionalinėje kultūroje, taip pat stengiantis pasukti savuosius tyrinėtojus į grynai mokslinį kelią.

Trumpu savo Šiaulių veiklos laikotarpiu A. Janulaitis itin daug dėmesio skyrė lietuviškiems spektakliams organizuoti, laikydamas juos viena iš veiksmingų visuomeninio veikimo priemonių. Buvo sudaręs jaunimo trupę. Literatūrinių interesų čia būta turbūt nedaug, tačiau pats dramos žanras iš visų kitų gal labiausiai atitiko A. Janulaičio prigimtį savo dinamiškumu, vidine įtampa ir išraiškos glaustumu. Jis grįš prie šio žanro jau vėliau, atsidūręs vokiečių lageryje Čerske Pirmojo pasaulinio karo metu. Ten, be filosofijos istorijos, sociologijos (Liudvigo Gumplovičiaus) (Ludwig Gumpłowicz), į lietuvių kalbą jis vertė vieną po kito dramos veikalus. Susikūrus Valstybės teatrui, jis dar išvertė porą dramų, stengdamasis mažinti veikalų stygių. 1926 m. rugpjūčio 30 d. rašo teatro direktoriui, kad išvertęs šiuos veikalus: Hermano Hejermanso (Hermann Hejermans) „Viltį“, Nikolajaus Gogolio „Revizorių“, Arnės Garborgo (Arne Garborg) „Paulių“, Liudvigo Tomos (Ludwig Thoma) „Dorybę“, Henriko Ibseno (Henrik Ibsen) „Norą“, „Visuomenės šulus“, „Šmėklas“, „Hedą Gabler“, „Rosmersholmą“, „Daktarą Stokmaną“, Adolfo Novačinskio (Adolf Nowaczyński) „Karo dievą“. Šiame sąraše pasigendame tuo metu, matyt, dar nebaigtos versti Frydricho Šilerio (Friedrich Schiller) „Klastos ir meilės“, kurios rankraštis yra A. Janulaičio fonde. Rampos šviesą išvydo tik keli šių vertimų, o išspausdinti buvo H. Ibseno „Nora“, „Šmėklos“, „Visuomenės šulai“ ir A. Novačinskis, kiti liko rankraščiai, papildydami gausų A. Janulaičio palikimą.

A. Janulaitis nekėlė sau didelių reikalavimų kalbos stiliui, todėl ilgainiui jo versti dramos kūriniai tapo scenoje sunkiai pastatomi. Įdomu tik, kad jų pasirinkimas atskleidžia kai kuriuos paties vertėjo asmenybės bruožus ir siekimus: norą praturtinti lietuvių skaitytoją socialinės tematikos kūriniais, nutiesti tiltą į Šiaurės tautų, tokių pat nedidelių, kaip ir mes, kultūrą. Šalia to, atrodo, pačiam A. Janulaičiui yra buvusi artima pagrindinė H. Ibseno dramų problema – sti-

prios asmenybės susidūrimas su visuomene. Kitas A. Janulaičiui artimas dramaturgas buvo Džordžas Bernardas Šo (George Bernard Shaw). Jis nesiėmė jo versti, tačiau, būdamas Lietuvių mokslo draugijos įsteigtoje knygų leidimo komisijoje, tuoj po Pirmojo pasaulinio karo buvo apmetęs sąrašą knygų, kurių reikėtų lietuvių visuomenei. Pasižymėta tik socialinė ir humanitarinė sritys, kai kur pieštuku prirašant galimus ar sutartus vertėjus ir rašalu – veikalų autorius. Turime šias sritis: etika, šeima (autoriai – Frydrichas Engelsas (Friedrich Engels), Liudvikas Kšivickis (Ludwik Krzywicki)), teisė, istorija, revoliucija, bažnyčia, valstiečių marai (Vokietijoje, Anglijoje, Prūsų Lietuvoje), Lietuvos istorija (pažymėtos temos: reformacija, baudžiava, sukilimai, seimai; šalia pastaba, kad Volodimiras Antonovyčius (Volodymyr Antonovyč) ir Matvejus Liubavskis (Matvej Liubavskij) baigiami versti). Paskutinis skyrius – beletristika: Anatolis Fransas (Anatole France), Stefano Žeromskio (Stefan Żeromski) „Ištikimoji upė“, Gerhartas Hauptmanas (Gerhart Hauptmann), Dmitrijaus Merežkovskio (Dmitrij Merežkovskij) „Julijonas“, H. Heinės „Vokietija. Žiemos pasaka“ (vertėjas – Liudas Gira), H. Ibsenas (vertėjas – Vincas Krėvė), B. Šo, L. Toma, Hermanas Zudermanas (Hermann Sudermann) ir Gabriela Zapolska (Gabriela Zapolska).

Kaip matome, vertimai apima socialinę, antiklerikalinę tematiką, atitinkančią A. Janulaičio politinės veiklos kryptį, ir gana ryškiai pabrėžtą asmenybės vaidmens istorijoje problemą. Čia vėl grįžtama prie paskutinėse gimnazijos klasėse pamėgto H. Heinės. Traukė ne tik poeto jaunystės kovingumas, bet ir romantinė jo poezija. Uždarytas vokiečių lageryje, A. Janulaitis, šalia H. Ibseno, užmarštyje ieškojo H. Heinės kūryboje, stulbinančiais tempais išversdamas šiuos jo dalykus: „Apie Vokietijos religijos ir filosofijos istoriją“, „Kelionė į Harcą“, „Šiaurės jūra“, „Atsiminimai“, „Mintys ir trupiniai“, „Politikos stogo gaidžiai“. Karui pasibaigus ir gyvenimui sunormalėjus, A. Janulaitis, įsigilinęs į istorijos tyrinėjimus, vis dar puoselėjo mintį išleisti H. Heinę lietuviškai. Be L. Giros, kuris jau buvo išvertęs poemą „Vokietija. Žiemos pasaka“, prisikalbino Balį Sruogą ir Faustą Kiršą. Viename aplanke randame A. Janulaičio parašytą įvadą H. Heinės raštų leidimui ir šalia savųjų prozos vertimų sudėtus B. Sruogos verstus „Kelionės į Harcą“ eiliuotus intarpus (mašinraštis su poeto parašu, įvade pažymėta, kad versta 1922 m.), „Šiaurės jūros“ II ciklą, F. Kiršos verstų eilėraščių pluoštą (dalis jų spausdinta „Klaipėdos žinių“ priede 1924 m. vasario 16 ir 24 d.) ir L. Giros – „Vokietija. Žiemos pasaka“ (spausdinta „Skaitymuose“, IV kn., 1921). Deja, H. Heinės tomelis lietuviškai nepasirodė. A. Janulaitis, matyt, bandė dar

sykį 1940 m. atiduoti jį Valstybinei pedagoginei leidyklai (pieštuku pažymėta įvado kampe). Įdomus yra pats bandymas. Kartu paaiškėja B. Sruogos, F. Kiršos ir L. Giros (vienas eilėraštis ruošiamajame rinkinyje įdėtas ir Mykolo Vaitkaus verstas) vertimų paskatos. Savo ruožtu kiek pasipildo B. Sruogos palikimas, nes ligi šiol turėjome Tarybų Lietuvoje (Algio Samulionio teigimu) „Kelionės į Harcą" juodraštį, o lyginant 1922 m. „Šiaurės jūros" tekstą su jo „Raštuose" 1946 m. data pažymėtuoju tos poemos vertimu, atsiskleidžia poeto stiliaus ir meistriškumo kaita.

Vis dėlto ne vertimais labiausiai pažymėtinas A. Janulaičio įnašas į lietuvių literatūros istoriją, o visų pirma parašytomis ar tik apmestomis rašytojų ir kultūros veikėjų studijomis-biografijomis. A. Janulaičio darbuose apie lietuvių raštijos atstovus nesiimama spręsti būtent literatūrinių klausimų, tai visuomeninės minties, kultūros istorijos ir kai kuriuo atžvilgiu psichologinės apybraižos. Pagrindinis žvilgsnis – istoriko žvilgsnis, keliantis socialinius politinius veiksnius, formavusius nagrinėjamąsias asmenybes.

Pirmoji tokia A. Janulaičio parašyta biografija pasirodė 1902 m. apie Adomą Mickevičių (Adam Mickiewicz). Čia dar nebuvo panaudota naujų šaltinių, tačiau požiūris į didįjį romantiką ano meto mūsų literatūros gyvenime – gana savitas. Pirmiausia autoriaus bandyta surinkti ir tiksliai sužymėti visus lietuviškus spausdintus ir nespausdintus A. Mickevičiaus vertimus, o į patį poetą pažvelgta ne kaip į romantišką Lietuvos praeities ar jos gamtovaizdžio vaizduotoją, o kaip į kovotoją prieš carizmą („Vėlinių" III d.) ir publicistą, Hiugo Felisitė Robero de Lamenė (Hugues Felicité Robert de Lamennais) krikščioniškojo socializmo idėjų skelbėją (prie F. de Lamenė A. Janulaitis dar grįš ne kartą, cituodamas radikalias jo mintis). Su jaunatvišku įkarščiu jis ieško poeto palikime momentų, siejančių jį su darbininkų judėjimu, remdamasis tuo laikotarpiu lenkų literatūros kritikoje vykusia dešiniųjų ir kairiųjų kova dėl A. Mickevičiaus.

Dėl A. Janulaičio studijų į lietuvių literatūrą įėjo Kiprijonas Nezabitauskis-Zabitis (1779–1837). Jis pateikė ir Liudviko Jucevičiaus, Mikalojaus Akelaičio biografijas, papildė Simono Daukanto gyvenimo bei veiklos žinias. A. Janulaičio ir jo sesers J. Janulaitytės-Biliūnienės pastangomis 1913 m. buvo išleistas pirmasis Jono Biliūno raštų leidinys su biografija ir Adomo Varno pieštu portretu.

Beveik kiekviename A. Janulaičio darbe naudojami ligi tol nežinomi šaltiniai, dokumentai, patikrinami senieji. Tam reikalui jis rausiasi archyvuose, plačiai susirašinėja su įvairiais žmonėmis ir įstaigomis. Gyvendamas Kaune ir negalėdamas pasiekti Lenkijos archyvų, jis kreipėsi į lenkų mokslininkus (Stanislavą

Kotą (Stanisław Kot), Liudviką Janovskį (Ludwik Janowski)), Mykolą Eustachijų Brenšteiną (Michał Eustachy Brensztejn) ir kt. ir gaudavo iš jų nuorašų, nuorodų. Talkino A. Janulaičiui daug asmenų (K. Nezabitauskį-Zabitį nurašinėjo ar rinko medžiagą Paryžiuje Paulius Galaunė, Marija Mašiotaitė-Urbšienė, 1791 m. konstitucijos lietuvišką vertimą Krokuvoje nurašė ten iš Lietuvos pasitraukęs Juozapas Albinas Herbačiauskas). Taigi susitelkė labai įdomios epistolinės medžiagos Lietuvos kultūros tyrinėjimams.

Toliau rinkdamas ir papildydamas duomenis apie S. Daukantą, K. Nezabitauskį-Zabitį ir kitus, A. Janulaitis, aptikęs ką nors nauja apie kurį mūsų kultūros veikėją, gilinosi ir ieškojo dar naujos medžiagos. Lietuvos TSR MA rankraštyne [LMAVB RS] A. Janulaičio fonde Nr. 267 dabar saugomi aplankai su nauja medžiaga apie Simoną Stanevičių, Dionizą Pošką, Joną Jušką (Jono ir Antano metrikų originalai), Vladislovą Dembskį, Vladislavą Sirokomlę (Władysław Syrokomła), Juozą Miliauską-Miglovarą, Joną Mačį-Kėkštą ir kt. Vieni tų aplankų plonyčiai, kiti apystoriai, pribrandinti studijoms ar straipsniams.

Tyrinėjant toliau K. Nezabitauskį-Zabitį, A. Janulaičio rankose atsidūrė prancūzų krikščioniškojo socializmo atstovo H. F. de Lamenė antrojo vertėjo į lietuvių kalbą V. Dembskio laiškai (1870–1874). Juose teiraujamasi, ar lietuvis skaitytojas sugebės dėl savo išsilavinimo lygio skaityti H. F. de Lamenė, apie platinimo galimybes, viliantis net pakartotinio leidimo. Tas pats K. Nezabitauskis-Zabitis atvedė prie kito itin vertingo ir įdomaus lietuvių kritikos istorijai radinio – trumpos S. Stanevičiaus recenzijėlės (lenkų kalba) apie K. Nezabitauskio-Zabičio knygelę „Surinkimas dasekimų apie bites“ (1823). Tai atskiras lapelis, paties S. Stanevičiaus pasirašytas. Recenzija kalbinė, stilistinė, neliečianti turinio; tiksliau – tai nurodymas klaidų, kurios siūlomos ištaisyti, nes *neįmanoma, kad Vilniaus spaustuvininkai, nemokantys lietuviškai, galėtų ką nors šia kalba be klaidų išspausdinti; todėl būtina pataisyti*. S. Stanevičiaus taisymai ne visada šiandien įtikinantys, tačiau itin įdomūs mūsų literatūrinės kalbos istorijai (pvz.: *pastarosios – veikiau sutikčiau pasturosios, nes taip vartojama sudurtiniuose žodžiuose: pasturgalis, pasturlakai (gruday). Oždama geriau rašyti uoždama, nes žodžiuose, kur žemaičiai taria u (uždama), o lietuviai o (oždama) (!), rašoma uo, pvz., duona,* ir t. t.*)*.

Kaupiant medžiagą apie tą patį K. Nezabitauskį-Zabitį, atsirado nežinoma D. Poškos recenzija-laiškas. Jis rašytas ne D. Poškos ranka – tai nuorašas, bet turinys ir stilius nekelia abejonių. Nors D. Poška antraštėje pažymi rašysiąs apie „Bičių knygelę“, išleistą Kiprijono Nezabitauskio-Zabičio vardu, tačiau

savo pastabas jis pradeda nuo Kajetono Nezabitauskio-Zabičio (1800–1876) elementoriaus (1824). Konstatuoja gerą, aiškų, rišlų jo stilių, *gramatiškumas ir rašyba gali būti laikomi pavyzdingais ligi sekančio žodyno ir lietuviškos gramatikos* [pasirodymo]. Pasidžiaugęs elementoriaus pabaigoje išspausdinta lietuviškų knygų bibliografija, jis suabejoja, ar ne per anksti spausdinti Aleksandro Butkevičiaus (Aleksander Butkiewicz) lenkų–lietuvių kalbų gramatiką, kol nėra gero žodyno, o jei jau būtų nuspręsta, tai derėtų nusimanantiems tą gramatiką gerai peržiūrėti.

Nuo elementoriaus peršokęs prie Juozapo Rupeikos išversto ir išleisto Jono Chodzkos Boreikos (Jan Chodźko Borejko) „Jono iš Svisločės", D. Poška suabejoja, ar nebūtų buvę tikslingiau versti tik kai kurias vietas, papildant verstiniais agronominio turinio dalykais, o dar geriau, jei kuris nusimanantis apie botaniką studentas atostogų metu parinktų iš žemaičių valstiečių vaistingųjų augalų pavadinimų, užrašytų ką nors apie jų naudą, – pati knygelė galėtų turėti antraštę „Juozapas iš Šeduvos". Pradėjęs nuo mokyklai skiriamų knygelių, D. Poška toliau pateikia daugeliu atžvilgių labai įdomų projektą. Lietuvišką pradinę mokyklą laikydamas savaime suprantamu dalyku, jis pasitenkintų, jei valstietis joje išmoktų skaityti, rašyti ir šiek tiek skaičiuoti, o išėjęs gautų štai tokią lietuvišką bibliotekėlę: elementorių, tikybos vadovėlį, maldaknyges (tik jų kalbą būtina peržiūrėti), apie doro žmogaus pareigas – atseit, dorovės vadovėlį, agronominių knygelių apie kai kurias naujoves (bites, sodus, apynius, bulves); botanikos knygelę apie vaistinguosius augalus, apie žmonių ir gyvulių sveikatą, apie girtuokliavimo žalą. Kaimo žmogaus bibliotekoje turi būti lietuvių kalbos gramatika ir žodynas. Lietuvių kalbos gramatikos pagrindų reikia išmokyti, sako D. Poška, parapinėje mokykloje, tačiau kiekvienas toliau besimokantis, ypač ketinantis būti dvasininku, privalo tobulai mokėti lietuvių kalbą. Prisiminkime dar „Mužiko" autoriaus kitu atveju iškeltą reikalavimą parūpinti lietuvio, ir ne dvasininko, rašytą Lietuvos istorijos vadovėlį mokykloms – ir turėsime itin pažangų tiems laikams liaudies švietimo modelį.

Taigi kiekviename A. Janulaičio pradėtų darbų aplanke randame tyrinėtojus masinantį didesnį ar mažesnį deimančiuką. Čia visų nesuminėsi. Antai J. Miliausko-Miglovaros aplanke – poeto aušrininko 1923 m. atsiųstas neskelbtų jo eilėraščių pluoštas (pirmasis spausdintas 1884 m.), dienoraštis ir autobiografija. Šalia čia pat įdėtos Juozo Tumo paskelbtos studijėlės apie J. Miglovarą nedaug kas nauja teiškyla, tik kažkaip graudžiai pajunti gyvą mažamokslio romantiko asmenį. Štai 1893 m. spalio 21 d. užrašytas sapnas: Miglovara išrinktas

Lietuvos karaliumi, jį pagerbia muzika, čia jis ruošiasi karui ir t. t., – caro valdininkėlis, kuriuo ilgus metus tarnavo poetas, sapne gauna caro leidimą karaliumi būti!..

Verti spausdintų (A. Tylos duomenimis, jų arti 3 000 spaudos lankų) ir nespausdintų A. Janulaičio darbų lapus ir lenki galvą prieš šio žmogaus darbą ir užmojų plotį. Ypač daug skirta XIX a. Lietuvos socialinėms, politinėms ir kultūrinėms problemoms, siekiant sudaryti visuminį to amžiaus, kuriame brendo ir vystėsi lietuvių nacionalinis išsivaduojamasis judėjimas, vaizdą.

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas žurnale „Pergalė", 1978, nr. 11, p. 137–145.

◇◇◇

Besigalynėjant su baime

Neseniai buvau gavusi susipažinti su Irenos Kostkevičiūtės parašytu įvadiniu straipsniu Putino filosofinių raštų tomui[1]. Perskaičiau ir apėmė toks didelis džiaugsmas: visų pirma atsivėrė paties Putino pasaulėžiūros brendimo ir mąstymo panorama. Dalis dalykų žinoma, bet tvyrojo kažkur pasąmonės kampučiuose nesuvesti į visumą, dalis visai nežinomų. Suprantama, straipsnis negali atskleisti visko, kas jaudino, skaudino tą tokį reikšmingą mūsų XX a. kultūros milžiną. Bet pajunti tas didžiąsias platybes, kuriomis vaikščiojo Poeto-mąstytojo mintis. Ir tai svarbiausia. Džiugina ir tai, kad į XX a. pabaigą jau rašome apie tuos dalykus nebe vaikiškai ir... nesigręžiodami kiek baimingomis akimis į nuleistą schemą. Džiugina autorės didžiulis šuolis į naują savo pačios lygmenį. Džiugina ypač akivaizdžiai besiformuojantis sveikintinas mūsų kultūros reiškinys: mažėja atotrūkis tarp Putino minties viršukalnių ir nors ir mažos mūsų visuomenės dalelytės gebėjimo kilti ta kryptimi. O juk ilgą laiką žiojėjo tamsi bedugnė tarp šių lygmenų...

Man asmeniškai kažkokioje naujoje šviesoje iškilo mūsų kultūroje nuolat vykstanti konfrontacija tarp Rytų ir Vakarų. Ji yra natūrali mūsų geopolitinės situacijos išdava. Iš to kampo nušviesta iš atminties išniro ir nemaža pokario metų besitęsusi garsi ar tyli Lietuvių literatūros katedros polemika su MA Lietuvių kalbos ir literatūros institutu ir dvi centrinės figūros: Putinas ir Korsakas. Mano atmintis, ypač konkrečioms smulkmenoms, trumpa ir netiksli. Manau, dalyviai iškels daugybę faktų iš užmaršties ir papildys bei pakoreguos bendrą vaizdą. O norisi prikelti dabartinės lietuvių literatūros istorijos formavimosi pradžią.

Į Vilnių persikėliau dirbti 1949 m. rudenį. Katedrai vadovavo Marcelinas Ročka (1949–1951 m., TSKP narys 1949–1954 m.). Nuo karo pabaigos jau ėjo šešti metai. Išvažiavo daug ešelonų, savo pareiškimus ar eilėraščius draskoma širdimi, dantis sukandę parašė ne vienas rašytojas, po velėna atgulė Balys Sruoga, na, ir Petras Cvirka... Baimė ir siaubas kažkur sukiojosi tarp visų, neužčiuopiamas, bet juste juntamas. Reikėjo gyventi, reikėjo suvokti jo normas ir rasti savo kelią ir kartu mūsų kultūros raidos kelius...

---

[1] [Atrodo, kad rašoma apie Irenos Kostkevičiūtės parašytą įvadinį straipsnį „Poeto ir mąstytojo keliu“, – Vincas Mykolaitis Putinas, Raštai: Estetika, Iš Lietuvos filosofinio palikimo, sudarė I. Kostkevičiūtė, Vilnius, 1989, p. 5–41.]

1949 m. jau buvo pats laikas padėti ant stalo ir Lietuvos istorijos, ir lietuvių literatūros istorijos pirmiausiai prospektus, paskui knygas. Nebeatsimenu, kokia tuo metu buvo padėtis su istorija. Regis, pirmasis, „žiugždinis", jos variantas tuo metu jau buvo parašytas. Man atvykus į katedrą ar jau buvo pradėtas, ar kaip tik tuo metu pradėtas svarstyti lietuvių literatūros istorijos prospektas. Svarstėme nuosekliai, kolektyviškai kiekvieną fomuluotę. Posėdžiai buvo ilgi, įtempti, kartais tiesiog įkyrūs, stengiantis čia pat surašyti vienintelį galimą variantą, kad niekas paskui pats savavališkai nekeistų nė per nago juodymą. Sėdėjo visi katedros nariai. O tai reiškė, kad kiekvienas pasakymas pirma turėjo būti pasvertas mintyse, suformuluotas taip, kad nežeistų čia pat esančių klusių ausų, bet ir kad kartu neduotų progos nubraukti kultūros vertybes, kurias galima išsaugoti.

O tas „galima" parėjo nuo daugelio sąlygų: nuo paties savosios literatūros žinojimo, nuo marksistinės metodologijos pažinimo ir suvokimo, kokias ji galimybes teikia, nuo svarstančiųjų gebėjimo operuoti koncepcijomis (literatūrinėmis ir ideologinėmis), nuo mąstymo lankstumo bei imlumo, nuo dorovinių pozicijų visuomeninėse konfliktinėse situacijose, pagaliau nuo psichologinių būsenų ir veiksnių – įtaigumo laipsnio, išgyventų psichinių traumų ir lūžių, baimės veikiamos vaizduotės lakumo, tikrovės suvokimo schemos ir t. t. Prie psichologinių veiksnių priskirtinas ir sociologijoje vadinamos mažosios grupės reiškinys. Jos psichologinis klimatas sunkiose asmenybės gyvenimo situacijose gali be galo daug padėti ar sužlugdyti, gali pakreipti viena ar kita linkme, kartais visai netikėta net tam pačiam asmeniui. Tokia „mažoji" grupė buvo susidariusi ir katedroje (apie tai vėliau). Jos sukurtas vidinis klimatas veikė pačius narius ir kartu svarstymo eigą.

Svarstyta pačioje katedroje, o paskui kartu su Literatūros ir kalbos institutu. Katedra turėjo Vincą Mykolaitį-Putiną, institutas – Kostą Korsaką-Radžvilą. Šalia K. Korsako institute tuo laikotarpiu dirbo Kostas Doveika, dar pradedantys Leonas Gineitis, Ambraziejus Jonynas ir kt. Visi tie žmonės buvo pakankamai išgąsdinti arba ir neturintys aiškaus savo veido. Kazys Boruta jau nebedirbo institute, buvo kalėjime, Kazys Jakubėnas kaip tik tuo metu (1950) tragiškai žuvo, tremtyje buvo Antanas Miškinis, Kazys Inčiūra ir kt. Daugybės rašytojų, emigravusių į Vakarus, pavardės buvo neminimos. Institute dar nebuvo nei tokio Vytauto Kubiliaus (jis kaip tik tuo laikotarpiu buvo išvarytas iš universiteto, paskui vėl priimtas, bet ilgą laiką vis gaudavo rykščių už savo straipsnius ar knygas), nei Alberto Zalatoriaus, nei Algio Samulionio ir kt., kurie vėliau pra-

dės atitiesti mūsų literatūros mokslo nugarkaulį ir patys vaikščioti nebe taip nulenkta galva. K. Korsakas neturėjo šalia savęs nė vieno stipraus charakterio (jo nebūtų pakentęs), pakankamai didelio kito autoriteto, su kuriuo būtų reikėję skaitytis.

Visai kitokia padėtis buvo katedroje. Čia buvo Putinas (pasitraukė 1954 m.) su savo didžiule literatūrine erudicija, poeto autoritetu ir dar visų literatūros moksle tuo metu dirbančių ar pradedančių atžvilgiu mokytojo pozicija, neišskiriant nė paties K. Korsako. O tas mokytojo autoritetas buvo neeilinis. Pati Putino asmenybė buvo anaiptol neautoritarinė, trapi, pažeidžiama, ieškanti, neapodiktiška – vadinasi, pati savaime kurianti tarp mokytojo ir mokinių laisvus ryšius. Kartais tie ryšiai galėjo būti tarsi nejuntami, kritiški. Ir vis dėlto buvo tarsi šaltinis, prie kurio galėjai ateiti pasisemti ne gatavų schemų, o ieškojimo, apmąstymų ar net konfrontacijos su savomis begimstančiomis koncepcijomis. Juk Putino rašyta paskutiniame penkmetyje prieš karą lietuvių literatūros istorija buvo savotiškas ieškojimas kelių pažvelgti į literatūros procesą, kaip man dabar atrodo (nors čia reiktų dar kartą šiandien perskaityti pakartotinai tą veikalą), glaudžiai siejant meninę specifiką, ko ligi tol dar labai vangiai daryta, su visuomeniniu vertybiškumu. O pastarąjį bandant suvokti platesniais matais, nei to meto ideologinė lietuvių visuomeninė diferenciacija diktavo. Šiuo atžvilgiu Putinas buvo platesnis ir gilesnis už Juozą Ambrazevičių, Antaną Vaičiulaitį. Jis neskelbė schemų, išspręstų sistemų nei ideologinėje, nei meninėje srityje, jis stovėjo kažkur kitoje plotmėje nei Stasys Šalkauskis ar Antanas Maceina. Dideliu skandalu nuvilnijo per Lietuvą ne tiek jo išėjimas iš kunigų tarpo, kiek platus žmogiškas ir filosofiškas to savo žingsnio motyvavimas dideliu romanu „Altorių šešėly“, kuris šiandien jau gyvena ir kitomis prasmėmis. Ir vis dėlto lūžio metu poetui neprireikė kurios nors gatavos schemos pasiremti naujoje visuomeninėje situacijoje atsidūrus, neprireikė schemiškos priešybės, o taip dažnai būna panašiose situacijose. Jis išėjo iš Teologijos fakulteto ir atsidūrė kitoje aplinkoje – tarp Balio Sruogos, Vinco Krėvės, Mykolo ir Vaclovo Biržiškų, Vosyliaus Sezemano, Levo Karsavino, Vlado Dubo, Igno Jonyno, Pranciškaus Augustaičio ir kt. Tačiau jis vadovavo „Židiniui“, jis buvo katalikiškos „Šatrijos“ korporacijos globėjas, regis, ir asmeniniai draugai nedaug pasikeitė. O vis dėlto visuomeninė situacija jau buvo kitokia. Dešinė, kad ir kritiškai dabar žiūrėdama, nestūmė nuo savęs ir beveik laikė skandalui aptilus savu. Kairė anaiptol neturėjo pagrindo Putino savintis, bet jo pilietinė drąsa skelbti savo tiesą, nedangstant jokiu melo šydu, savaime vertė žiūrėti į šią asmenybę visai kitomis akimis.

Grįžtant prie Mokytojo paveikslo, jis nebuvo tas, kuris buria apie save savo sekėjus. Ne, neatrodė net, kad jis ko mokytų ar norėtų kuo įtikinti. Tai daugiau dalinimasis savo paties ieškojimais, atradimais, svyravimais, lūžiais ir kančiomis (poezijoje). Ką šitokia pozicija duoda, pradedi suprasti tik iš perspektyvos. Pokario Putinas katedroje dirbo, išgyvenęs sunkius karo metus, neseniai buvęs parklupdytas (už tą silpnybės valandą kentėjęs visą laiką, dar dilginamas anoniminių laiškų su priekaištais ir pasmerkimu), palydėjęs mintimis ne vieną iš savo meto šviesulių į Rytus ir Vakarus ar aukštąjį kalnelį. Žilstančią Putino galvą, einant paskui Balio Sruogos karstą 1947 m., matau tarsi dabar tai būtų. Nedidelis žmonių būrys, saugomas milicijos, kad niekas neprisijungtų, pradėjus eiti nuo Rašytojų sąjungos rūmų, palydimas gausiai sustojusių gatvėse žmonių, eina nuleidę galvas, o pačiame priekyje Putinas, vienplaukis, susikaupęs. Atrodė, kad jis tarsi perima ir B. Sruogos neštą mūsų kultūros dalį, tarsi jungėsi jų dviejų ir daugybės kitų kančios į vieną kančią...

Katedroje Putinas buvo didžiausias eruditas, tačiau tam laikotarpiui ne universalus – aiškiai orientuotas į Vakarų kultūros modelį. Rusų literatūros jis negalėjo nepažinti, bet pagrindinės jo literatūros kaip meno ir mokslo gairės formavosi Vakarų kultūros areale. Kiek į kurią pusę Putiną orientavo rusų XX a. pirmojo ketvirčio filosofai idealistai Nikolajus Berdiajevas ir Vladimiras Solovjovas, su kuriais mūsų to meto katalikai intelektualai būdavo ne tik gerai susipažinę, bet dažnai ir sekėjai, nežinau. Abu filosofai daug kuo sijo su Vakarais, tačiau jų Rytams būdingas kontempliatyvumas, jų, ypač V. Solovjovo, rusiškos nacionalinės dvasios ieškojimas traukė ir kai kuriuos mažųjų tautų nacionalinio sąjūdžio dalyvius (ypač dešinės). Tarp jų turbūt žymiausias mūsų S. Šalkauskis. Nacionalinės specifikos klausimas jaudino daugelį Vidurio Europos tautų. Jis buvo opus nuo XIX a. vidurio ir rusų tautai. Sprendžiamas įvairiai: nuo reakcingiausių slavofilų (žinoma, kai kurių) skelbiamo kultūrinio uždarumo, patriarchalizmo garbinimo, stačiatikybės tapatinimo su monarchizmu ir patriotizmu ligi radikalaus nacionalinio klausimo siejimo su socialinėmis problemomis, kultūrinio atdarumo ir bendradarbiavimo (Visarionas Belinskis). Nacionalumo ieškojo visi didieji rusų menininkai. Ir šiandien žymus senosios rusų literatūros tyrinėtojas akademikas Dmitrijus Lichačiovas anaiptol neatmeta daugelio net ir slavofilų, tų pačių rusų filosofų idealistų (konkrečiai, V. Solovjovo) teiginių, kurdamas rusų nacionalinės specifikos bruožų visumą, norėdamas aptarti rusiškumo esmę (žr. D. Lichačiovo prabangiai išleistą 1984 m. „Заметки о русском“).

Atsiprašau už digresiją. Norėjau tik pasakyti, kad ši slavų, ypač rusų (tarp lenkų ji buvo įgijusi kitokį atspalvį, tačiau suliejusi mesianizmą su slavofiliškuoju misticizmu) plačiai liečiama nacionalinės dvasios problema negalėjo nejaudinti XX a. pirmojo ketvirčio lietuvių inteligentijos.

Tačiau, man regis, Putinui tas rytietiškas minties neapibrėžtumas, aiškesnių kontūrų nemėgimas buvo svetimokas. Jo vaizdiniuose – mintyse yra kažkoks skaidrumas, o ne miglotumas. Savo ruožtu jam visai svetimas racionalistinis mistikos tvarkymas, koks, man bent atrodo, būdingas S. Šalkauskio mąstymui. Gal aš ir klystu, gal ir nesuprantu, tik juste jaučiu skirtumą. Putinui svetima kiekviena schema. Plati mintis ar jausmas neapribojama kuria nors griežta skiriamąja linija – riba. Suvokęs tartum įeini į tą erdvę, bet ji tavęs nevaržo, nediktuoja nieko. Tai ypatingas menininko mintijimas.

Kalbamu metu Rytai mums nešė įsakmiai ir visai kitą dar galvojimo būdą. Iš esmės jis buvo racionalistinis, empirinis, palenktas veiklai, – visomis ištakomis vakarietiškas – tai marksizmas. Savo istorine situacija laikotarpis, primenantis Rusijos Petro I laikus. Kultūrinė terpė, kurioje plėtojosi ši doktrina, siekianti ekonomikos pagrindais monistiškai išsiaiškinti visą žmogaus dvasinį pasaulį, buvo pačių kūrėjų visai nepramatyta. Beveik trisdešimties metų kultūriniai mainai ir saitai su visa Europos tradicija nutraukti, savosios kultūros tradicijos perimamumas sutrikdytas, inteligentijos sluoksnis sunykęs, – visa tai atsiliepė pačios doktrinos plėtotei ir teorinėje plotmėje, ir jos taikyme visose be išimties praktikos ir teorijos srityse. Daugybė dalykų iš tos doktrinos autorių buvo tiesiog „pamiršta“, neliečiama. Jos interpretavimas ims platėti tik aštuntąjį dešimtmetį.

Štai su šiuo galvojimo būdu, atrodo, Putinas nebuvo kiek nuodugniau susipažinęs. O jis buvo tuo metu vienintelis leidžiamas kelias ir būdas visos humanistikos klausimams spręsti. Čia prisimintinas Dominyko U[rbo] pasakotas epizodas apie vieną seminarą: tautininkų veikėjas studentas skaito referatą apie neoromantizmą lietuvių literatūroje, skaito, ir matyti, kaip persigąsta, nes jame marksizmas ir keikimasis. Pasirodo, tai Antano Venclovos referatas, kurį pats Putinas davė pasiskaityti studentui, o šis neperskaitęs ėmėsi skaityti tiesiog seminare.

Antroje dialogo pusėje buvo K. Korsakas, išaugęs rusų sociologinės literatūros mokyklos įtakoje be jokių nukrypimų. Studijavo Kauno universitete (ir tik čia, niekur neišvažiuodamas ir nesusipažindamas su kitomis aukštosiomis mokyklomis) gana ilgą laiką su pertraukomis lietuvių ir rusų literatūras. Lietuvių li-

teratūra – tai, svarbiausia, Putinas. Rusų literatūra – visų pirma B. Sruoga. Jisai anaiptol nepiršo sociologinės krypties, tačiau rusų literatūros kurse, kiek prisimenu, laikėsi kartais net labai artimai Dmitrijaus Ovsianiko-Kulikovskio teksto (baisiai pykau, tą pastebėjusi) ir kokių nors bandymų pažvelgti į rusų to meto formalistinę mokyklą, bent literatūros paskaitose, nebūdavo. Nežinau jo teatro seminarų... Tautosakoje B. Sruoga supažindino su rusų Aleksandro Veselovskio ir Aleksandro Potebnios moderniškomis koncepcijomis. Bet K. Korsakui pastaroji kryptis, atrodo, nedarė didesnio poveikio. Jis iš tų žmonių, kurie labai anksti bręsta. Ir čia lemia ne vien gyvenimo sąlygos. Man rodos, tai ir prigimties dalykas. Studijuodamas J. Radžvilas redagavo (1933–1940) reikšmingą kairiosios lietuvių inteligentijos žurnalą „Kultūra“, skelbė marksistine (daugiau ar mažiau) metodologija paremtus literatūrinius straipsnius. Jie įnešė naujų aspektų į literatūros interpretaciją, jaunimui buvo įdomūs. Nes lietė kartu ir gyvenimo sopes, tačiau dažnai keldavo ir priešiškus jausmus. Senajai kartai tai nebuvo naujiena. Atsimenu tėvą, kuris gerai pažinojo tą sociologizuojančią rusų literatūros kryptį ir pats kitaip nė negalėjo vertinti meno kūrinių, tačiau jį erzino J. Radžvilo straipsnių nesavarankiškumas, sekimas čia V. Belinskiu, čia Dmitrijumi Pisarevu. Erzino ir tam tikras jaunatviškas nihilizmas nacionalinei tradicijai, kartais besireiškiantis kairėje nepakankamu valstybingumo vertės tautos egzistencijai suvokimu.

Įsigalėjęs kultūrinis-istorinis literatūros interpretavimas jau buvo gerokai apsitrynęs, dažnai kiek ir suprimityvintą meno sampratą beteikiąs. Gerai atsimenu, kaip mano studijų metais gaudyte gaudydavome visa, kas giliau skverbėsi į meniškumo esmę. Šiuo požiūriu J. Radžvilo literatūros kritikos straipsniai nedaug ką nauja galėjo atverti. Nors čia pat kairiosios krypties to paties K. Korsako draugai, lygiai kaip ir jis pats, kūryboje laužė įprastą formą, vienaip ar kitaip, eidami daugiau ar mažiau europiniu keliu. Tik dažnas atvejis, kada tos naujovės būdavo apsukusios kelią per Rytus, iki pasiekdavo mus.

Gal klystu, bet man atrodo, kad žymusis lietuvių literatūros sociologinės, marksistinės krypties atstovas K. Korsakas – žmogus, kuriam reikia tvirto, aiškaus pamato po kojų, kuriam ilgesnį laiką abejoti, ieškoti pati prigimtis neleidžia. Tiesiog reikia aiškumo, kad galėtų kitam aiškiai, įsakmiai teigti ir pats veikti. 1909 m. gimęs, jis vos per dvidešimtmetį perkopęs davė toną visai literatūros kritikos krypčiai! Jis pats buvo toks orus, taip neabejojantis, kad jį ir kiti tokiu laikė. Tai neabejotinai gabus, nuovokus, stiprų estetinį jausmą turintis žmogus, pagal prigimtį gimęs valdyti, išsiskirti, bet kartu su ta savybe paprastai poruojasi ir antroji – gebėjimas paklusti.

Regis, bene du momentai ypač trukdė J. Radžvilui kilti. Užmegztas ryšys su pogrindžiu, išlaikytas per paskutinį tarpukario dešimtmetį, būtų buvęs be galo reikšmingas jau pokario metais. Kaip žmonės kalbėjo, malonės prašymas (?) ir išėjimas iš kalėjimo, nesuderintas su nurodymais iš M[askvos], liko tam tikra dėmė, labai trukdžiusi. Antrasis momentas (tai grynai mano pačios samprotavimai, paremti mūsų kultūrinio gyvenimo tėkmės stebėjimais) – ta aplinkybė, kad gabus žmogus iš pat pradžių, įeidamas į kultūrinį gyvenimą, mokėjo gerai įvaldyti vientisą literatūrinių reiškinių interpretavimo marksistinį, tiksliau, sociologinį aparatą; tatai padėjo jam prabilti įtaigiai, daugeliu atvejų šviežiai, nekonformistiškai. Traukė J. Radžvilo logiškumas, aiškumas, straipsnių užbaigtumas. O aplink kiek daug ieškojimų, bandymų rasti glaudų santykį tarp formos ir turinio! Gal, tiksliau, pirmiausiai suvokti formos funkcijas. Neturėjo savo užbaigtos interpretavimo sistemos nei B. Sruoga, nei Putinas... Aišku, jų ieškojimai vyko daug aukštesniame meno suvokimo lygmenyje.

Iš principo dėl savo ideologinio priešiškumo įsilieti į tuos ieškojimus J. Radžvilas nė nenorėjo. Vis dėlto jis negalėjo nepajusti, turėdamas gerą iš prigimties literatūrinę nuovoką, kad „anie“ turi kur kas didesnę erudiciją, ir ne vien dėl amžiaus skirtumo, bet ir dėl specializuotų įvairiapusių studijų, kurios leido esmingiau ir giliau perprasti ne vieną Rytų ir Vakarų mokyklą. Jų ieškojimai – jau originalus kūrybinis darbas. Ir štai, jei neklystu (tą reiktų dokumentiškai įrodyti), prieš pat karą Kaune operos teatre vykusiame Jono Biliūno minėjime, kur pagrindinį pranešimą darė J. Radžvilas, ne vienas pastebėjo, kad J. Radžvilo sprendimai nebe tokie tiesmuki, subtilesni, daugiau dėmesio meniniams atspalviams. Nebeatmenu asmenų, kurie, be mūsų šeimos rato, buvo tos nuomonės (gal tik mes?); atmenu, tas faktas buvo apibūdintas, kad K. Korsakas krypstąs dešinėn, kad jo požiūriai platėja. Taip. Platėja, nes bent šiek tiek ima atsilaisvinti schemos rėmai.

Atėjo penktasis dešimtmetis. Jaunystės meninis *credo* dabar tapo vienintelis visiems privalomas kelias. Tačiau greta ėjo ir stalinizmas, kuris kiek labiau mąstančiam žmogui, o K. Korsakui išminties netrūko, kažin ar galėjo brėžti viliojančius tolius. Nežinau, nei ką tas žmogus jautė, nei ką galvojo, tik istorijos ratas jį įsuko naujoje situacijoje į vadovaujančius sluoksnius. O vis dėlto ne į pačias viršūnes, nors pagal savo potenciją ir ambicijas jis galėjo būti kaip tik ten...

Tai štai, grįžtant prie lietuvių literatūros pirmojo marksistinio konspekto svarstymo, pagrindiniai vadovai buvo Putinas ir K. Korsakas. Pirmasis buvo dar ne per seniausiai antrojo mokytojas. Ir kad ir kaip būtų, dėl to meto visuomenės

nerašyto elgesio kodekso – tradicijos – pagarba mokytojui buvo įaugusi beveik kiekviename iš mūsų. Tai negalėjo neatsiliepti ir K. Korsako laikysenai bei sprendimams. Ir dar: man atrodo, kad kažkur pasąmonėje K. Korsakas negalėjo nejausti Putino visapusiškos erudicijos pranašumo ir kartu pasiekto visuomeninio statuso aukštumo (vaišių katedroje epizodas ir miesčioniško perteklingumo supainiojimas su dvasios aristokratiškumu!) (Ak, žeidė ir tai, kad Putinas asmeniniuose santykiuose laikėsi per atstumą su K. Korsaku.) Antra vertus, ne tik Putinas, bet ir K. Korsakas suvokė mūsų literatūros pateikimo ir interpretavimo tuo metu didžiulę politinę reikšmę, iš viso vieną iš tautos egzistencijos sąlygų. Tai nebebuvo literatūrinių krypčių galynėjimasis, o visiems akivaizdus vienas tikslas – išsaugoti literatūros gyvybę. Dėl metodologijos negalėjo būti jokio klausimo. Visa diskusijų esmė buvo ta, kiek tarp leidžiamų ribų įmanoma išsilaikyti. Tačiau ribų stabilumo suvokimas labai įvairavo. Čia daug reiškė psichologinis nusiteikimas baimės, streso atmosferoje, asmens prestižo saugojimo laipsnis, mąstymo lankstumas ar sustingimas ir turbūt pats požiūris į asmenybės klusnumą iš viršaus nuleidžiamų normų atžvilgiu, pagaliau jau anksčiau minėtas artimiausios darbo aplinkos mikroklimatas. Visi šie veiksniai veikė ne tik abu pagrindinius diskusijų dalyvius, bet ir kiekvieną atskirai paėmus posėdžių narį.

Kaip mes paprastai vadinome, korsakynėje tuo metu dirbo literatūros srityje daugiausia jaunimas: Vytautas Galinis, Leonas Gineitis, Kazys Umbrasas. Jie buvo ne tik dar neapsiplunksnavę kaip reikiant literatūros istorikai, bet ir „nesišiaušiančio“ jaunimo tipo žmonės. Iš vyresniųjų – Kazys Boruta ir Antanas Vengris areštuoti, o Kostas Doveika nebuvo linkęs rizikuoti. 1947–1958 m. korsakynėje dirbo Bronius Pranskus-Žalionis (reabilituotas tik 1957 m., represuotas 1939–1947 m., 1923–1936 m. Vakarų tautinių mažumų komunistiniame universitete [Maskvoje] Lietuvių literatūros katedros vedėjas). Jo buvimas negalėjo neveikti mikroklimato. Dar prisimenu, kad K. Korsakas savo institute ilgai nelabai toleravo kitokią nei jo paties nuomonę, tai turime prieš akis beveik monolitinę grupę žmonių, kuri ne pati įtaigojo vadovą, o jo klausė.

Į kai kuriuos svarstymus dar ateidavo Pedagoginio instituto Lietuvių literatūros katedros atstovai. Kiek atsimenu, jų buvo du: Aldona Vaitiekūnienė ir Vitas Areška. Abu jaunučiai, dar vos pradedą dėstytojo kelią aukštojoje mokykloje. Savarankiško sprendimo sunku buvo laukti, bet abu netylėjo, gyvai dalyvaudami, tačiau abu skirtingai. V. Areška prabildamas bandė sprausti literatūros procesą į primityviausią to meto marksistinės schemos Prokrusto lovą,

nesusivokdamas esamoje situacijoje, o A. Vaitiekūnienė mokėdavo, nepaisant jaunatvės, lakiai atskirti esminius posėdyje ginamus nacionalinės kultūros dalykus drauge su meninėmis vertybėmis ir prisidėti prie jų gynimo, remdamasi marksistine metodologija. Ir koks buvo daugelio mūsų vėliau džiugus nustebimas, kai po keliolikos metų, grįžęs bene iš Maskvos aspirantūros, tas pats V. Areška pasirodė išaugęs jaunatviškus schemiškumus, praplatėjusio akiračio literatūros nagrinėtojas! Universiteto Lietuvių literatūros katedrą sudarė daug margesnė, įvairesnė asmenų grupė tiek savo pasaulėžiūra, tiek moksliniu pajėgumu, tiek – tai anoje situacijoje ypač svarbu – individualių savybių požiūriu. Čia buvo susitelkęs nemažas būrys žmonių, kurie nelabai pasidavė tai stipriai to meto niveliacijos ir kartu konformizmo bangai. Kiekvienas iš tos žmonių grupės reiškė savo atsparumą užgriuvusiai bangai savaip, pagal savo individualius bruožus. Normaliomis sąlygomis liberalioje atmosferoje vargu ar ši grupė būtų taikiai sugyvenusi – būtų tuoj atsiradę atsparos taškai už katedros ribų pagal pasaulėžiūrines ir literatūrines kryptis arba kombinuotai. Tuo metu, turint visuomeninės atsakomybės nuovoką, o to nė vienam iš tos grupės žmonių tikrai netrūko, visos pastangos buvo sutelktos išsaugoti nuo naikinimo (ir materialiai, ir ypač dvasiškai) nacionalinės kultūros turtus.

Svarstymų pradžioje, kai iš Kauno universiteto (jį perkeliant į Vilnių) 1949 m. atvykau dirbti į Vilnių, katedrai vadovavo Marcelinas Ročka (1912–1983). Anksčiau jo nepažinojau ir atvykusi beveik nieko nežinojau, tiek tik, kad buvo partinis, specialybė – klasikas. Netrukus jį paviliojo pasiūlymas būti Pedagoginio instituto rektoriumi (1951–1955) ir ten greitai jis buvo sugniuždytas morališkai, kai kažkas iškėlė jį dirbus vokiečių laikais kai kada vertėju. Pašalintas iš partijos atsidūrė tarsi čia pat tremtyje nuo viso visuomeninio ir mokslinio gyvenimo beveik iki mirties (1983). Lėto būdo, galvojantis, susikaupęs, mokslininko tipo žmogus. Kas jį pastūmėjo stoti į partiją, atrodo, prieš savo pasaulėžiūrą (tiesą pasakius, jos taip ir neperpratau), nežinau. Bet šiaip doras kultūros darbininkas. Kai buvo sprendžiami esminiai literatūros klausimai, neatsimenu, kad būtų kur M. Ročka bandęs siūlyti melą. Jo specialybė tik ne visur galėjo padėti ieškoti tinkamų argumentų gynybai. Jau vėliau po savo parklupdymo, atsidūręs Knygų rūmuose, dirbo daug, rašė, buvo beveik vienintelis Lietuvos lotyniškosios literatūros specialistas bibliografas, bet jam buvo uždėtas „tabu“. O žmogus, kai baltarusiai jam pasiūlė persikelti pas juos ir atiduoti savo žinias jiems, žadėdami viską spausdinti, nesutiko... Tik porą metų prieš mirtį tartum buvo gavęs nerašytą leidimą spausdinti platesnio tiražo leidiniuose (konkrečiai pakviestas

A. Gučo iniciatyva parašė vietoje mirusio Jono Laužiko skyrius apie mokyklą ir pedagoginę mintį Lietuvoje XV–XVI a., „Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties istorijos bruožai“, Vilnius, 1983).

Jurgį Lebedį taip pat jau radau katedroje. Jis čia dirbo jau nuo 1946 m. (1946–1948 m. dirbo ir Lietuvių literatūros institute). Atėjęs iš mokyklos, žinomas kaip kruopštus, reiklus mokytojas. Nors mudviejų su J. Lebedžiu studijos prasidėjo beveik vienu laiku, bet pasižinome tik iš matymo. Aš dar likau studijuoti ir galutinai baigiau universitetą tik 1942 m. J. Lebedys buvo „Šatrijos“ korporacijos narys, rašęs „Židinyje“. Tai buvo darbo, kruopštumo, nuoseklumo įsikūnijimas. Studijų metais bent neatsimenu, kad būtų fejerverku blizgėjęs. Katedroje dirbdamas jis jau turėjo didelį tikslių žinių bagažą ir neabejotiną autoritetą. Atėjusi apie jį beveik nieko nežinojau: nei apie jo pažiūras, nei, juo labiau, kad turėjo brolį, dirbantį partiniame aparate. Pagrindinės pozicijos ano meto situacijoje paaiškėjo mudviem kartu (o gal J. Lebedžiui kitaip atrodė?) per vieną viešą universiteto susirinkimą. Aš buvau tik atvažiavusi. Matyt, bandydama mano klusnumą, partinė administracija liepė viešai pasiūlyti, kaip tada buvo įprasta, kažkokiems rinkimams kandidatu bene Staliną (o gal ir kitą veikėją?). Atsisakyti nebuvo galima. Drebančiu balsu kažką pasakiau. Pasibaigus susirinkimui nulėkiau į katedrą ir pravirkau nebesusitvardydama. Ar tuo metu įėjo J. Lebedys, ar ten jau buvo, nebeatsimenu, bet, regis, ir jam kažką tame susirinkime reikėjo pasakyti. Abu buvome baisiai susierzinę. J. Lebedys tyliai tarė kelis raminančius, paguodžiančius žodžius. Abiem buvo aišku, kad šiuo metu kelias eina ta pačia kryptimi, ir pasitaikantys maži grumsteliai neturi kliudyti. O jų per kelerius labai intensyvaus darbo metus negalėjo nepasitaikyti. Turėjau tam žmogui užkliūti tik įžengusi į katedrą. J. Lebedys dėstė XIX a. pirmosios pusės lietuvių literatūros kursą. Aš jį dėsčiau Kaune. Auginau tuo metu tris mažus vaikus (mažiausias buvo gimęs 1944 m. pačioje pabaigoje). Persikeliant į Vilnių prašiau vyro, kad išsiderėtų per dekaną Eugenijų Meškauską tą patį (XIX a. pirmosios pusės) kursą, nes dar turėjau apsiimti skaityti tautosaką, – dviejų naujų kursų nesijaučiau sugebėsianti parengti. E. Meškauskas J. Lebedžio sutikimą gavo. Vis dėlto nemanau, kad J. Lebedžiui tai buvo prie širdies ir be nuoskaudos. Tuoj pat išėjo M. Ročka. Reikėjo naujo katedros vedėjo. Niekas neabejojo, kad ši vieta priklauso tik J. Lebedžiui (tada nereikėjo partijos bilieto katedros vedėjo postui). Katedroje kiti žmonės buvo jaunesni, na, o iš šalies skirti turbūt nenorėjo pats E. Meškauskas, kuriam netrūko išminties įvertinti visą politinę situaciją ir Literatūros katedros vaidmenį ir nustatant pagrindines lietuvių lite-

ratūros vertinimo gaires, ir rengiant mokytojus bei kitus kultūros darbininkus. J. Lebedys, kalbinamas turbūt ne vieną kartą, kietai laikėsi savo „ne“. Nežinau, po kelinto pokalbio E. Meškausko kabinete telefonu buvau iškviesta nusileisti iš katedros vienu aukštu žemiau pas dekaną. Ramus, besišypsantis, kaip visados, dekanas pirmą kartą man pareiškė, kad taip ir taip. J. Lebedys verkte verkia ir aš turinti sutikti. Supratau ir aš situaciją. Sutikau, žinodama, kad našta baisiai sunki. Kabinete nepravirkau, apsipyliau ašaromis koridoriuje (dar ir dabar girdžiu E. Meškausko žodžius: *Ką aš galėjau padaryti, kai vyras verkia?*). Taip, per visą [mano] vedėjavimo laiką J. Lebedys turbūt nė karto didesnėje viešumoje neprabilo katedros vardu, niekur tuo požiūriu nepavadavo. Pykau ne kartą, prikišdavau. Takto man ne visada pakanka ir pakako. Namie vaikai, ūkiniai rūpesčiai ir jau netrukus prasidėjusios vyro ligos. J. Lebedys mokėjo kartais su humoro, o kartais su ironijos gyslele atsikirsti. Ne kartą iš J. Lebedžio jutau, kad neišgaliu ir moksliniu požiūriu būti tokio lygmens, kuris dera, – našta buvo kartais man nepakeliama. Na, bet lietuvių literatūros interesų bežiūrint jokių nesutarimų tarp mūsų niekad nekilo.

Tekstas skelbiamas iš nedatuoto autorės ranka taisyto mašinraščio, saugomo LMAVB RS, f. 391, b. 721. Straipsnio pradžioje autorė nurodo, kad jis rašytas, perskaičius Irenos Kostkevičiūtės įvadinio straipsnio Vinco Mykolaičio-Putino filosofijos darbų tomui rankraštį. Atskiras V. Mykolaičio-Putino filosofijos darbų rinkinys nebuvo išleistas. 1989 m. „Minties“ leidykla išleido knygą Vincas Mykolaitis-Putinas, Raštai, Estetika, Sudarė Irena Kostkevičiūtė, Vilnius, 1989, *knygoje (p. 5–41) paskelbtas Irenos Kostkevičiūtės straipsnis „Poeto ir mąstytojo keliu“. Matyt, M. Lukšienė sako skaičiusi šio straipsnio rankraštį, gautą iš jo autorės. Šis M. Lukšienės tekstas galėjo būti parašytas 1987 m.*

◇◇◇

Putinui būtų 95 metai

Kiekvienam iš mūsų nuo mokyklos suolo Putinas – visų pirma poetas, kurio žodžiais ir vaizdais bandėme įsisąmoninti savo jaunystės jausmus ir mintis. Nuo studentavimo metų (1932) man, kaip ir ne vienam kitam, Jis – Mokytojas, ir likęs juo visam gyvenimui... Nuo pokario (tiksliau, 1949) metų – Žmogus, su kuriuo bendrauta, dirbta, kartu išgyventa ne viena sunki juoda valanda ir džiaugsmo akimirka. Didėjant laiko perspektyvai Putinas vis aiškiau ryškėja kaip daugiabriaunė XX a. lietuvių nacionalinę kultūrą integruojanti jėga – asmenybė, integruojanti ir minties priešybes, ir istorinio žmogaus patirtį, einančio ir klumpančio per prarajas ir viršukalnes...

Mokytojas. Jo autoritetas metams bėgant augo, bet šalia esantiems tarsi nepastebimas. Pati Putino asmenybė anaiptol ne autoritarinė, trapi, lengvai pažeidžiama, žado netenkanti prieš smurtą, vis ieškanti, neapodiktiška, kurianti tarp mokytojo ir mokinio nepastebimus, laisvus ryšius, jokiu būdu neužgožianti. Nacionalinės kultūros tapsme Putino poezija tokia pat laisva, atdara kultūrų bendravimui, turtinimui. Tačiau, antra vertus, niekur Mokytojas nevedė į schemos savinimąsi, į mėgdžiojimą, svetimo modelio perkėlimą į savąją kultūrą. Kaip prisimenu to meto Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą, studentas jame susidurdavo su įvairiomis, sakyčiau, rinktinėmis humanitarinio mokslo europinėmis tiek Rytų, tiek Vakarų kryptimis. Jauni dėstytojai, gabūs, dažnai tiesiog talentingi žmonės, buvo siunčiami į įvairius mokslo židinius pagilinti savo žinių. Jau pavardės pačios už save kalba: Putinas, Mykolas ir Vaclovas Biržiškos, Juozas Tumas-Vaižgantas, Vincas Krėvė, Balys Sruoga, Levas Karsavinas, Vosylius Sezemanas ir kt. Štai toks konkretus atvejis: tik pasirodžius Petro Cvirkos „Meisteriui ir sūnui“ Putinas skiria seminaro darbo temą: lyginamuoju metodu palyginti P. Cvirkos kūrinį su Romeno Rolano (Romain Rolland) „Kola Brenjonu“ („Colas Breugnon“); nurodė ir net skolino reikiamą literatūrą, kad išryškėtų būtent pats metodas – kryptis. Savo ruožtu pabrėžti abiejų kūrinių nacionalumo bruožai veda į kultūros (per literatūrą) nacionalinės specifikos suvokimą ir aptarimą. Bet juk šalia Vinco Mykolaičio paskaitų ir seminarų klausiausi ir V. Sezemano estetikos, atskirų jos kursų apie komiškumą, tragiškumą ir t. t. Vadinasi, negali apsieiti nagrinėdamas P. Cvirką be Anri Bergsono (Henri Bergson) veikalo „Juokas“. Ši problematika anaiptol ne svetima, o žinoma ir ar-

tima buvo ir darbo vadovui. Koks iš to rezultatas – atskiras klausimas, bet taip parodomas kelias, kaip turtinama savoji kultūra, kaip jaunam žmogui suieškoti atramas profesinėms žinioms sisteminti, taip pat pasaulėžiūrai kurtis.

Ir dabar akyse stovi didžiulė, beveik 200 žmonių auditorija antrame aukšte Gedimino ir Kristijono Donelaičio gatvių sankryžoje, kur saulės nutviekstoje katedroje skaito, galvą retai pakeldamas, kiek susigūžęs, tarsi drovėdamasis Vincas Mykolaitis. 1929 m. jis nusileido iš trečio aukšto, Teologijos fakulteto, dubliavusio iš dalies humanitarinį, ir kūrė pirmą naujosios lietuvių literatūros kursą, plėsdamas ir gilindamas literatūros istorijos sampratą ne vienu aspektu. Tuo pat laikotarpiu sūkuriavo verpetais lietuvių visuomenėje „Altorių šešėlio" sukeltas šurmulys, plėtėsi rašytojo ir mokslininko žodžio paveikumas, stimuliuodamas kultūros procesų imlumą, nestereotipiškumą ir integraciją.

Nuo 1938 m. iki 1949 m. tiesiogiai su Putinu bendrauti neteko iki to laiko, kai buvau atkelta iš Kauno universiteto į Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedrą. Buvo praėję beveik dešimt sunkių ir tragiškų metų: karo ir pokario metų, kurie tebesitęsė ir kalbamuoju laikotarpiu. Katedros nariai, kurie jau buvome subrendę prieš karui prasidedant, buvo nemaža skaitę apie 1937–1939 m. Maskvoje vykusius teismo procesus ir jų baigtis, apie stalinizmo nacionalinę politiką, lietuvių komunistų areštus ir teismus (šitos žinios buvo siauresnės). Taigi iliuzijų neturėta. V. Mykolaičio, profesoriaus ir rašytojo, kolegos V. Sezemanas, L. Karsavinas, Kazys Boruta, Kazys Jakubėnas, Kazys Inčiūra ir kt. kalėjo... Ligi persikėlimo į katedrą Vilniuje vieną kartą temačiau Putiną. Neseniai buvo grįžęs B. Sruoga iš lagerio. Sėdėjo jis prie stalo pas Žmuidzinavičius dabartiniame memorialiniame dailininko salonėlyje toks sunykęs, išblyškęs ir apsiniaukęs. Maža ką tekalbėjo. Putinas tą vakarą paskaitė kelis savo kūrinius. Vakaro prieblandoje, pasitinkančioje tuo metu slogią baimingą naktį, tragiškai skambėjo „Vivos plango, mortuos voco"...

1949 m. B. Sruoga jau buvo atgulęs po velėna (ne vienas krimtosi po prievartos našta prasilenkęs su sąžine, o jis jau buvo atideklaravęs savo prisitaikymą... kokia kaina ir kančia, niekas šiandien nebenustatys). O mokyklos, tarp jų ir aukštosios, dirbo. Joms reikėjo naujų vadovėlių, naujų mokymosi šaltinių. Reikėjo Lietuvos istorijos, reikėjo ir lietuvių literatūros kurso, o pirmiausia programų. Kai atsidūriau katedroje, nebeatsimenu, ar pirmasis „žiugždinis", kaip tada buvo vadintas, Lietuvos istorijos variantas jau buvo baigtas. Lietuvių literatūros feodalizmo laikotarpio prospektas pasirodė 1952 m. Kalbamuoju metu tebebuvo svarstomas. Tuose aptarimuose dalyvavo trys institucijos: Lietuvių kalbos ir

literatūros institutas (vadovas – profesorius Kostas Korsakas), Vilniaus universiteto Lietuvių literatūros katedra ir Pedagoginio instituto atitinkamos katedros atstovai (kiek prisimenu, man atrodo, tai būdavo tik Aldona Vaitiekūnienė ir Vitas Areška). Į bendrus svarstymus eidavome kruopščiai, nuodugniai apsvarstę pirma savo katedroje kiekvieną formuluotę, o ne tik bendrąsias koncepcijas. Posėdžiai vykdavo ilgi, įtempti, kartais įkyrūs. Sėdėdavo visi katedros nariai. Kiekvieną sakinį pirma svarstėme mintyse, paskui argumentuodami siūlėme ir kolektyviai čia pat redagavome, kad nežeistų ausų, kad koks net ir mažas netikslumas formuluotėje nesudarytų dingsties nubraukti kurią nors mūsų nacionalinės kultūros vertybę, kurią buvo galima išsaugoti.

O tas „galima" parėjo nuo daugelio sąlygų: nuo paties savosios literatūros ir istorijos išmanymo, nuo marksistinės metodologijos pažinimo ir suvokimo, kokias galimybes ji teikia, nuo svarstančiųjų gebėjimo operuoti koncepcijomis (literatūrinėmis ir ideologinėmis), nuo mąstymo lankstumo (ne kompromisiškumo!) bei imlumo, nuo dorovinių pozicijų konfliktinėse visuomenės situacijose, pagaliau nuo psichologinių veiksnių: įtaigumo laipsnio, išgyventų psichinių traumų ir lūžių, nervinio atsparumo, nuo baimės veikiamos vaizduotės lakumo, tikrovės suvokimo schemos ir t. t. Prie psichologinių veiksnių priskirtinas sociologijoje aiškinamas mažosios grupės reiškinys. Sunkioje asmenybės gyvenimo situacijoje palankus ar priešiškas mažosios jos grupės klimatas gali labai padėti asmenybei išlikti ar, priešingai, sužlugti, lygiai kaip ir kolektyvo laikysenai: mažoji grupė ir lyderis – abu kartu ar nesutardami – gali nulemti ir dažniausiai nulemia ir didelio kolektyvo nuomonės kryptį.

Visi suminėti ir dar daugelis kitų veiksnių veikė ir literatūros istorijos svarstymus. Pasižiūrėjus į dalyvius kartų požiūriu, maždaug galima sakyti, kad kartos buvo trys: vyriausias V. Mykolaitis-Putinas, toliau maždaug pasiekę ar bepasiekią 40-metį ir gabus jaunimas, baigęs aukštąją pokario metais, – kas aspirantas, kas jau bepradedąs dėstytojas. Vieni jų pasišiaušę, kiti glotnūs ir nuščiuvę. Atskiras atvejis – K. Korsakas-Radžvilas, Lietuvių kalbos ir literatūros instituto direktorius ir kartu katedros profesorius. Amžiumi jis priklausė tiems 40-mečiams, tačiau visuomeninė ir mokslinė jo padėtis, marksistinės metodologijos, ypač rusų revoliucinių demokratų estetikos, išmanymas, tai, kad jis jau prieš karą, palyginti jaunas žmogus, buvo ištisos lietuvių literatūros krypties teoretikas, – visa tai jam teikė išskirtinį statusą tuose svarstymuose.

Na, o V. Mykolaitis-Putinas vis dėlto buvo visų besirenkančių dalyvių Mokytojas, neišskiriant ir K. Korsako. Galėjai su juo nesutikti – jis niekad ir nevertė

sutikti, – tačiau išklausyti ir permąstyti, ką jis pasakė, liepė kiekvieno sąžinė ir natūrali pagarba jam.

Štai tokiomis aplinkybėmis gyvenimas leido iš arti matyti Putiną ir kaip mokslininką, ir kaip Žmogų, ir kaip poetą (nebe iš tribūnos, o nedrąsiai besidžiaugiantį, dar dažniau droviai abejojantį parašytu kūriniu).

Katedroje Putinas buvo didžiausias eruditas, tačiau tam laikotarpiui ne universalus – aiškiai orientuotas į Vakarų kultūros modelį. Rusų literatūros jis negalėjo nepažinti, lygiai kaip ir XX a. pradžios rusų filosofijos, žinoma, idealistinės – Nikolajaus Berdiajevo ir Vladimiro Solovjovo. Abu šie filosofai daug kuo buvo susiję su Vakarais, tačiau jų Rytams būdingas kontempliatyvumas, jų, ypač V. Solovjovo, rusiškos nacionalinės dvasios ieškojimas traukė ir kai kuriuos mažųjų tautų nacionalinio sąjūdžio dalyvius, ypač iš dešinės (ak, atgyja šių filosofų mintys ir šiandien, – žr. prabangiai išleistą 1984 m. profesoriaus Dmitrijaus Lichačiovo „Zametki o russkom“). Intensyvaus lietuvių nacionalinės kultūros kūrimosi laikotarpiu, kada reikėjo nedelsiant panaikinti žiojinčią spragą, tiesiog tuščioje vietoje pastatyti kurios nors kultūros srities statinį, o statybinę medžiagą neišvengiamai imti iš svetimų kultūrų arealų, reikėjo ieškoti ir ieškota teorinių pagrindų nacionalumui suvokti, teoriškai apipavidalinti. Putino pagrindinės literatūros kaip meno ir mokslo gairės formavosi vis dėlto Vakarų kultūros areale. Kaip man regis, Putinui svetimokas rytietiškas (?) minties neapibrėžtumas, aiškesnių kontūrų nemėgimas. Jo vaizduose ir mintyse yra kažkokio skaidrumo. Tačiau jis tolimas ir nuo, pvz., racionalistinio mistikos tvarkymo (Stasys Šalkauskis) – tai menininko mintijimas. Jam svetima kiekviena schema. Plati mintis ar jausmas neapribojama kokia nors aiškia skiriamąja linija. Suvokęs tartum įeini į atveriamą erdvę, ji tavęs nevaržo, nieko nediktuoja. Šitaip, atrodo, Putinas ėjo per lietuvių literatūros istoriją, rašydamas paskutiniame penkmetyje prieš karą ta tema knygą. Tai kelių ieškojimas, tai bandymas glaudžiai susieti meninę specifiką su visuomeniniu vertybiškumu. O pastarąjį bandant suvokti platesniais matais, nei to meto ideologinė lietuvių visuomenės diferenciacija diktavo. Šiuo požiūriu Putinas buvo platesnis ir gilesnis už Juozą Ambrazevičių, Antaną Vaičiulaitį ir kt. Jis neskelbė schemų, neteikė išspręstų sistemų nei ideologijos, nei meno srityje.

Toks Putinas sėdosi prie nedidelio pailgo stalo skliautuotame nedideliame trečio aukšto katedros kambarėlyje. Sėdėdavome ilgai. Putinas kartais pykdavo, skųsdavosi, kad būdamas silpnos sveikatos pavargstąs, kad jam taip daug laiko atimama nuo kūrybos. Bet sėdėjo. Visi jautėm, kad tai gyvybinis mūsų kultūros

reikalas. Tą suprato visos trys besvarstančios institucijos. Ano meto sąlygomis tik kolektyviai įvestos ir iš viršaus sankcionuotos kultūros palikimo vertybės turėjo teisę gyventi. Prieš akis buvo dvi pagrindinės problemos: autorių ir kūrinių atranka ir interpretacija, savaime suprantama, su jų sprendimu buvo susijusi metodologinė motyvacija. Teoriškai gana paprasta formuluoti: reikėjo pervertinti palikimą marksistiškai. Faktiškai tai buvo kur kas sudėtingiau. Nutarimas po nutarimo degradavo meninio aspekto vertinimą, neigė nacionalinės kultūros kaip visumos teigimą (vieningoji srovė). Antai „Vagos“ leidyklos redakcijos vedėjas siūlė ištaisyti „ideologiškai ydingą“ Jono Biliūno „Brisiaus galo“ pabaigą, taip pat neseniai palyginti iš Minsko kalėjimo išėjęs Bronius Pranskus, „Priekalo“ literatūros skyriaus vedėjas, panašiai samprotavo patekęs kiek vėliau į tuos mūsų svarstymus (nors greitai ėmė kratytis to siauro dogmatizmo). Juk galiojo taisyklė: kas ideologiškai teigiama, tas ir meniškai turi būti teigiama, ir atvirkščiai. Tuo metu Antanas Vienuolis klupdamas ir kentėdamas rašė „Puodžiūnkiemį“... Buvo ir kitas polius toje pačioje metodologijoje. Istorijos ir filologijos fakulteto dekanas Eugenijus Meškauskas savo paskaitose sklandė teorinėse aukštumose ir rodė, kad įmanoma prislopusiai minčiai kvėpuoti oru. Tarp jo klausytojų dygo drįstantys daugiau ar mažiau savarankiškai mąstyti žmonės, tik tuo metu jie dar nebuvo nė apsipūkavę...

Taip svarstėme sakinį po sakinio, stengdamiesi išlaikyti kiekvieną kultūros dirvų – ir artų, ir dar neartų – pėdą. Katedroje nebuvo nė vieno gero marksisto. Skaitėme, konfrontavome su savo turimomis žiniomis – literatūros žinios, be abejo, plačiausios buvo Putino, o marksizmo – visų įvairios. Nesistengėme anaiptol taikyti šaltos schemos prie gyvo kultūros organizmo (tokiu atveju mes ją būtume žudę – tą gerai jautėme), ieškojome visų galimų argumentų praplėsti gyvybės erdvę. Bendruose visų institucijų pasitarimuose tendencija likdavo ta pati, tik skyrėsi suvokimas. Tarp katedros žmonių būta, jei galima taip apibūdinti, tam tikro donkichotizmo, savo galėjimo pervertinimo. Šiandien iš laiko perspektyvos tas momentas objektyviai bus atlikęs teigiamą vaidmenį, nors subjektyviai kai kuriems ir nelinksmai pasibaigęs...

Nuomonių dėl tikrovės vertinimo susidūrimuose būdavo visokių emocinių niuansų, o prie pliko kuklaus medinio stalo katedros kambarėlyje išgyventa nuostabių kūrybinių mokslinio ieškojimo valandų. Kolektyviškumas moksliniame darbe paprastai tik vargina. Putinui jis tikrai buvo alsinantis, bet mes visi kiti augome ir tą jautėme. Plėtėsi ir Putino horizontai, žinoma, kitu mastu, bet vidinė darna ir ne iš viršaus diktuojamas, o iš širdies plaukiantis minties nusiteikimas

žmonių, kurie anaiptol nebuvo nei vienodo charakterio, nei pasaulėvaizdžio, teikė retų, visam gyvenimui išliekančių išgyvenimų. Putinas, žinoma, ne vien dėl to mikroklimato katedroje, bet mūsų akyse ėmė atsitiesti po neseniai patirtų slogių gniuždančių smūgių. Ėmė rodytis jo nauji literatūros darbai, vienas po kito gimė poezijos šedevrai, kurie paskui sudarė „Būties valandą“ ir „Langą“ – Putino žodis išsigrynino nuo visų nebūtinai reikalingų dulkelių, apibendrindamas per savo kančią XX a. žmogaus kančias...

Ir matau aš Putiną tartum didžiulę integruojančią mūsų kultūrą grandį... Ir norisi dėkoti likimui, kad regėjau džiaugsmu spindinčias ir kančios pritemdytas Jo akis...

Straipsnis skelbiamas pirmą kartą. Autorės ranka taisytas jo mašinraštis saugomas LMAVB RS, f. 391, b. 722. Mašinraščio pirmajame lape autorės ranka įrašyta „1988. I. 6 Mokslininkų rūmuose“.

◇◇◇

Žmuidzinavičių pastogė (Dziedulis)

Datos negaliu pasakyti, kada dėdė Untanis, kitiems tiesiog Untanis, virto Dzieduliu. Ir ne tik mažiesiems jo anūkams ar tų anūkų tėvams, t. y. mano kartai, bet iš viso visai artimajai aplinkai. Žinoma, kas be ko, Dziedulio amžininkai tebevadino dažniau Untaniu. Dziedulis man pačiai – tai mano tėvų kartos neatidaloma dalis, be kurios nebūtų tos kartos visumos, trūktų daugelio jos spalvų. Ta dalelė buvo tokia savotiška, kažkuo skirtinga nuo mano tėvų ir panašių į juos spalvų ir tonų. Anoji kažkuo žaižaravo, traukė savo nekasdieniškumu, egzotiškumu. Žinoma, tada neanalizavau ir neieškojau atsakymo, kodėl taip – tiesiog buvo linksma patekti į tą pastogę ir patirti kažkokį naujumą.

Atsimenu, Palanga. Ji dar tuo metu pustuštė. Kur šiandien vila prie vilos, marguliavo pievos. Mokėjome žaisdamos negrus ir Kongo miškus pareiti nuo Birutės kalno ligi maždaug šiandieninės Jono Basanavičiaus gatvės, slapstydamosi nuo baltaveidžių (mes, dvi ar trys mergiūkštės, juk buvome juodukės), jų nesutikę akis į akį! Tai iš tokios Palangos išsiruošėme būrelis mergaičių pėsčios į Kauną būtinai mums reikalingų paliktų lėliukių *(*aš, vilnietė, žinoma, nusileidau ir į Vilnių nesiūliau keliauti). Mums atrodė, kad Kretinga ranka pasiekiama, o paskui geri dėdės konduktoriai mus priims į traukinį. Kaune pasiimame savo lobius ir grįžtame pas mamas, joms nė rūpesčio nesukėlusios. Kilometrą ar du nužingsniavusios ištroškome, išalkome, o Palangos bažnyčios bokštas vis dar matyti... Jau kyla mintys, gal mamytės mūsų pasigedo... Štai fajetonas sustoja ties mumis. Tai dėdė Untanis važiuoja iš Kretingos (juk autobusų tada dar nebuvo). „Ką jūs čia, mergaitės, darote?“ Mes viena per kitą pasakojame. Jis savo įprastiniu juoku dar paryškina mūsų sumanymo linksmumą. Giedrytė, žinoma, pasiilgusi tatuko sėdasi į fajetoną, o mes dar lyg pasiryžusios kelionę tęsti. Bet lig tik juodas, su būda aukštokas vežimas pasislėpė už kalnelio, visų mūsų lūpytės atsiviepė ir dar kiek pasiginčijusios pasukom pas mamas.

Arba... Vėjas, lietaus gūsiai, dar lovoje gulint girdėti jūra. Bėgu po pusryčių į anuos namus – vis tiek jau į pajūrį nebeisime (mama ir teta Verutė ar šiaip, ar taip bemaž ligi pietų gydo ir čia, Palangoje, savo ligonius, o mes, vaikai, laisvai siaučiame). Pareina šviečiantis dėdė Untanis, kvepiantis Baltijos vėju, sulytas, ir

traukia kažkokią paslaptingą brangenybę iš kišenės, pirma visaip sukėlęs mūsų smalsumą. Ogi didžiulis gintaro gabalas, kaip pusė kiaušinio. Traukdamas iškilmingai dovanoja man (man jau net kvapą užgniaužia)... antrąją pusę, likusią jūroje. Tai kaip dabar nebėgsi į pajūrį ieškoti, kaip nebraidysi ligi ausų sušlapusi ir neklamposi po šūsnis suverstų medgalių bei jūros žolių. Tik – vienas tik: gintarą čiupinėjame ne tik mudvi, tos dvi mergiūkštės: rūpestingai, akinius nusiėmusi, šypsodamasi apžiūri ir ponia Mara (Marija; tada „tetomis" nesišvaistyta). Ir kada mudvi pakeliame sparniukus bėgti, ji apvelka savo dukrytę ir pataria man nubėgti namo ir atitinkamai apsivilkti.

O išvykos už Rąžės į tuo metu šlapokus miškus gyvačių pamatyti. O jau daug vėliau kelionės pačiūžomis užšalusiu Nevėžiu ligi visiškai sutemstant ir kartais, atlydžiui užėjus, reikėdavo net į krantą briste išbristi. O sužadinti norai-svajonės ilgų kelionių baidarėmis po nuostabius mūsų ežerus ir upes. Visa tai mūsų jaunimui šiandien savaime suprantami, įprastiniai dalykai. O tada tai buvo daugeliui tikra naujovė. Pirmoji iš valstiečių išėjusi inteligentijos ir iš viso aristokratijos karta mokėjo dirbti, bet ne atsileisti, ne žaisti, na, ir požiūris į su žaisme susijusias išlaidas tebebuvo grynai valstietiškas, neigiamas. Pati gyvenimo sankloda stūmė susikurti tvirtą materialinį pagrindą po kojų. Daugelis vos tik pradėjo jausti gyvenimo pastovumą. O paskui jau iš įsibėgėjimo tam materia- [trūksta vieno puslapio teksto]

<...> sis komponentas, tartum šešėlyje esantis, o toks svarus – tai Marė Žmuidzinavičienė. Ji sudarė sąlygas jam iškopti iš įprastinio mūsų dailininkams ir iš viso veikėjams gyvenimo pusbadžiu ir laisvai atsidėti kūrybai, kaip rašo pats Antanas Žmuidzinavičius savo atsiminimuose: vos 1915 m. pradėjęs dirbti pirmojoje lietuvių gimnazijoje Vilniuje jis gavo pirmąją algą nuo dailės studijų laikų. Bet ne tas čia svarbu: panelė Marija Putvinskaitė, kurios mama iš Pliaterių giminės, atsinešė į besiformuojantį lietuvių inteligentijos sluoksnį šimtmečiais brendusias bendravimo kultūros tradicijas, jau nušlifuotus stereotipus, formas. Turėjo jas savitas ir mūsų kaimas, bet naujomis sąlygomis, naujam turiniui dažnai reikėjo laiko ir sugebėjimo kūrybiškai tuos pagrindus panaudoti. Lengviau pasiskolinti miesčioniškuosius stereotipus. Kalbamuoju atveju tradicijos buvo aukšto lygio. Tačiau schemiškai perkelti į konkrečią naują dirvą vis dėlto nebuvo galima. Ir dar tėvų namuose broliui Vladui pritapus prie lietuvių nacionalinio judėjimo ir savo šeimą nusprendus ugdyti lietuvių nacionalinės kultūros pagrindais, reikėjo sąmoningai daug ką savyje, savo požiūriuose ir įpročiuose keisti – reikėjo daug ką sudemokratinti. Čia ne vieta anali-

zuoti, kiek, kokiu laipsniu tas demokratėjimo procesas vyko. Neužteko išmokti lietuviškai, reikėjo įveikti kontaktuose su žmonėmis per amžius susidariusius socialinius ir kultūrinius barjerus. Ieškota, kaip tai padaryti. Vienu tarpu prastinta ligi kraštutinumo rengimasis, indai – visa buitis. Pastebėta, kad toks „hiperdemokratizmas“ anaiptol nepadeda, jo atsisakyta. Marė Putvinskaitė visą tą etapą išgyveno, ir tada, kada aš mačiau, buvo surastos aiškios, paprastos, visai žmogaus nevaržančios bendravimo formos, o iš antrosios – išdaigiška nerūpestinga, kiek tarsi menininkų bohemą primenanti nuotaika, tačiau visada išsilaikanti nepriekaištingame lygyje, – prancūzai turi gerą žodį „distingué“. Visa tai kartu sudarė vientisą audinį – tai ir buvo šių namų žavumas.

Kiek ten priklegėta, prisijuokta, kiek pridainuota. Reikia pasakyti, kad būtent daina, man atrodo, ir buvo ta meno sritis, kuria dažniausiai kontaktuota, kuria reiškėsi kūrybiška žaismė (kiek prisimenu, dailė, šeimininko darbas nesudarydavo dingsties išeiti į šią meno sritį pavaliūkauti, – o gal nepataikiau būti?). Taigi daina. Visa šeima buvo itin muzikali. Dziedulis – nepralenkiamas dzūkiškos dainos atlikėjas. Na, o jau jo duetai su Beatriče [Grincevičiūte] – tikros kūrybinės dviejų talentingų žmonių akimirkos. Ir kaip gaila, kad jos neįamžintos. Matau ir dabar tą retą Dziedulio veido išraišką, tokią skirtingą, nekasdienišką. Tai buvo nepakartojamos valandos.

Labai retais atvejais, bet jau mažame ratelyje, nuskambėdavo tikrasis meno žodis. Vienas toks pilkų tonų pavakarys ir dabar stovi prieš akis. Tai savo nuotaika visai priešingybė įprastiniam subuvimui. Apsilankė tik grįžęs iš Štuthofo Balys Sruoga su Putinu. B. Sruoga toks sunykęs, prislėgtas, pilnas nerimo. Tada Putinas skaitė savo „Vivos plango, mortuos voco...“

Nepastebimai atslinko tai milžinų kartai, mano tėvų kartai, saulėlydžio metas. Vienas, paskui kitas – štai jau ir išėjęs... Ilgą laiką Kaune, kol buvo gyva ponia Marė, ar Palangoje ir vėliau traukė ši pastogė ypač šeimininkų amžininkus. Dažniau jau to šurmulio ir klegesio nebekildavo, bet humoras sklaidė ne kartą besiniaukstančias nuotaikas. Prie kavutės Palangos verandoje sėdėdavo Sofija Čiurlionienė, Petras Klimas, Juozas Urbšys, Julija Biliūnienė-Matjošaitienė, Dalia Putvienė, Salomėja Aleksienė ir kt. Dziedulis apsilankydavo visada savo kartos bičiulių subuvimuose. Ateidavo visada šviesdamas (net ir tada, kada jį jau buvo suėmusios negalios), tuoj pat nuvydamas nuo stalo juodus šešėlius, dažnai išdaigiškai vaidindamas save patį, save dar visai jaunutėlį. Ir kildavo juokas, žilos galvos, įkopusios ne tik į septintą, bet ir į aštuntą dešimtį, kaip ir pats Untanis, atsileisdavo nuo visų rūpesčių, nerimo. Tai buvo grįžimas į jaunystę. O

tarpais, juokui nutilus ir visiems, ir pačiam jo kūrėjui pasinėrus tylos valandėlę į kartais itin karčius apmąstymus, pats buvimas draugėje, prisilietimas prie šmėkštelėjusios jaunystės šešėlio skaidrino metų ir gyvenimo naštą.

Atsiminti man kitokį Dziedulį nelengva. Susimąsčiusį matau prie molberto gamtoje (dirbtuvėje nebūdavo valia būti), prislėgtą – gal tik porą kartų. Net ir paskutinį kartą, atsisveikinant ligoninėje mudviem su mama, pasistengė nusišypsoti, nors tai buvo Jam labai sunku. Žmogus nebūtų pilnas, jei turėtų tik vieną bruožą. Bet daugelio šio žmogaus bruožų nepamačiau. Jų, be abejo, buvo. Nemėgo apsunkinti savais rūpesčiais kitų, ypač tolimesnių. Susitikęs žmogų tvirtino: „Koks gražus, žiūrėk tik, gyvenimas!“ Ir už tai Jam turbūt daug kas dėkingas.

Straipsnis skelbiamas pirmą kartą. Autorės ranka taisytas jo mašinraštis (nepilnas 2-as egzempliorius) saugomas LMAVB RS, f. 391, b. 721. Ant pirmojo lapo autorės ranka parašyta: „1986. X“.

◇◇◇

Atidavusi save prisikėlimui

Įpusėjusi 54-uosius, š. m. [1989] sausio 10 d. mirė Laima Tupikienė... Žmogus plačiai dairęsis, ilgai nerimastingai kaupęs dvasines vertybes, pasiekęs tą brandos pakopą, kada sklidina vidinės jėgos asmenybė siekia prasiskleisti ir pasidalyti su kitais savo turtu. Tokią mačiau ją prieš keletą metų, kai kartą kalbėjomės prie lango Pedagogikos mokslinio tyrimo institute. Laima jau buvo išdirbusi vienuolika metų Akmenėje mokytoja ir vakarinės vidurinės mokyklos direktore, dirbusi Mokytojų tobulinimosi institute (1967–1973), iš kurio dėl savo nerimastingumo, nesitaikstymo su nuolatiniais lietuvių kultūros faktų iškraipymais buvo pašalinta (protestuodama kartu išėjo ir Laima Abraitytė), Lietuvos TSR MA Sociologijos, filosofijos ir teisės institute (1973–1976) ir pagaliau Pedagogikos mokslinio tyrimo institute. Per tą laiką apgynė kandidatinę disertaciją apie lietuvių dramaturgijos nagrinėjimą mokykloje, parašė daug straipsnių estetikos, estetinio ugdymo, estetinio ir dorovinio auklėjimo sąsajos, mokyklos ir teatro ryšių, tautinės mokyklos klausimais. Ji – viena iš tautinės mokyklos koncepcijos autorių. Jos straipsnių rasime „Literatūros ir meno“, „Kultūros barų“, „Pergalės“, „Tarybinio mokytojo“, „Vakarinių naujienų“ puslapiuose. Išleido knygą „Lietuvių dramaturgijos nagrinėjimas VII–XI klasėje“ (1983), fakultatyvą „Dramaturgija ir teatras vidurinėje mokykloje“ (1985), jos sudaryta „Mokykla ir teatras“ (1988). Visus jos rašinius žymi tiesumas, konceptualus mąstymas, minties aiškumas ir nuoseklumas, humanitarinių ir kartu humanistinių interesų platumas. Koks retas derinys, ypač rašančiajam apie mokyklą, – tai ir pedagogika, ir filosofija. To taip trūksta šios srities leidiniams!

Grįžtu prie mūsų pokalbio: žmogus svarstė, kur pasukti savo veiklą, kur toliau gilinantis dalytis tuo, kas jau pasiekta. Daug durų dar buvo užverta. Visa mokyklos sistema kratėsi minties ir požiūrio laisvumo, kuriuo spinduliavo Laimos asmenybė. O ji pati bodėjosi smulkiai apibrėžtais klausimėliais, mėgstamais tada pedagogikoje. Nemokėjau nieko patarti... Ką tik lietėme, atrodė per menka jos pečiams...

Praėjo dar pora metų. Nerimas kaupėsi ne vieno mūsų širdyje. Pratrūko svarstymais ir diskusijomis redakcijos, kūrybinės sąjungos, klubai. Laima kalbėjo tiesiai, ką jautė, reikšdama ne vien savo jausmą ir mintį... Ji dėjo savo nerimą prie visų kitų, ir kūrėsi laužas. Atmintyje iškyla kitas mudviejų pokal-

bis, bildant pernai [1888 m.] vasario mėnesį snieguotais, bet jau su pavasario dvelksmu laukais iš Talino į Vilnių. 1986–1987 metų nerimas jau buvo įgavęs aiškias formas: tautai bundant, mokykla negali laukti. Akivaizdus dalykas. Keturi Pedagogikos mokslinio tyrimo instituto bendradarbiai buvome išvykę pasidairyti, ką daro kaimynai estai. Tautinės mokyklos pavidalas ryškėja, jos būtinumu nė vienas neabejojame, tik aplinkui tiek abejingumo, tiksliau, atsargumo, siūlymų palaukti, neskubėti, pažiūrėti ir t. t. O ką čia išlauksi? Argi galima praleisti istorinę valandą?

Stovime ir svarstome išorines, mūsų pačių vidines galimybes ir jėgas. Kad tuo metu Lietuvoje tokia mintis buvo donkichotiška – aišku, tačiau ir neišvengiamai būtina. Jėgos? Laima ir svarsto: širdies yda, hipertonija, neseniai patirtas insultas – juk tai didelė rizika. Taip. Ir vis dėlto pasvarsčiusi ji pasirinko, nes reikia, nes tai pareiga Žemei ir Žmogui, nors ir tektų sudegti... Dideles dorovines aukštumas reikia būti pasiekus šitai ryžtantis. Abejonių dėl darbo platumo, painumo ir sunkumų nebuvo – tuo metu tai atrodė beveik nerealu. Bet tautinės mokyklos idėjai auginti ligi prasiskleidžiant jai žiedu toks žmogus – tai palaima. Gyvas protas, atviras pasauliui, besikratantis visokių stereotipų, kartu puiki estetinė muzikos, dailės, žodžio, teatro nuovoka. Ir visa tai augte suaugę su geriausiomis mūsų tautos tradicijomis. Tebematau ją – močiutę su prigludusia penkerių metų Godele, abi traukiančias senas liaudies dainas. Iš Šiaurės Lietuvos valstiečio šeimos viena po kitos keturios seserys, viena kitai padėdamos (Laima jauniausia, mamaitės netekusi 14 metų), išsiveržė į mokytojas. Tradicinis šviesos siekimas, šeimos ryšių stiprumas ir visų keturių jautrumas menui.

Ir išėjo, per tuos vienerius metus atidavusi visą save prisikėlimui...

Straipsnis tuo pačiu pavadinimu skelbtas leidinyje „Dora“, 1989, nr. 2, p. 45–46.

◇◇◇

Marcelė Kubiliūtė

Marcelė Kubiliūtė – veiklos, ne žodžio žmogus, eilinis – ne lyderis, visų pirma bendrijos – tautos ir valstybės – narys, pilietis, o ne išskirtinės, savitos išraiškos ieškanti individualistinė asmenybė; ne laužanti tradicinę gyvenimo tėkmę, o tęsianti, tačiau kartu suvokianti jos posūkių kaitą ir gebanti į ją kūrybiškai įsilieti. Turiu galvoje to meto naują mūsų visuomenės gyvenimo tarpsnį: nuo pavergtos tautos kovos dėl išlikimo į neįprastą savos valstybės kūrimo iš pačių pagrindų pakopą. Marcelė ėmėsi nežinomo sau ligi tol darbo be jokios pozos, vaidybos ir retorikos. Tačiau tvirtų įsitikinimų ir principų, kurių niekada nėra sau leidusi ne tik laužyti, bet ir nė trupučio nukrypti nuo pasirinktos tiesės.

Visais čia suminėtais bruožais Marcelė Kubiliūtė tarsi apibendrina sutelktinį vieną iš daugelio mūsų XX a. istorijos veikėjų tipą, į kurį mes nepratę kreipti dažnai dėmesio, nes jis neprasikiša tarp kitų, jis iš pažiūros atrodo pilkšvas, eilinis mūsų gyvenimo sraigtelis. Turbūt mes šiuo atveju nesame teisūs.

Arčiau asmeniškai pažinau Marcelę Kubiliūtę tik apie 1936 m. Anksčiau ji buvo tėvų pažįstama iš palyginti glaudaus lietuvių inteligentijos bendravimo Vilniuje besikuriant valstybei ir vėliau lenkams okupavus Vilniaus kraštą. Mano šeima liko ligi 1931 m. okupuotoje Lietuvos dalyje. Lietuviai inteligentai, iš šiapus demarkacinės linijos atvykę į Nepriklausomą Lietuvą, neišvengiamai turėdavo vienokių ar kitokių reikalų su Marcele Kubiliūte, kuri dirbo (tiksliai nežinau) Lietuvos užsienio [reikalų] ministerijos skyriuje, kur buvo tvarkomi okupuoto krašto reikalai. Be to, ji dalyvavo Vilniui vaduoti sąjungoje. Vilnius visą tarpukario Lietuvos gyvavimo laikotarpį buvo viena iš svarbiųjų problemų. Kartais atrodantis beveik utopinis siekimas sujungti visą etninę Lietuvos teritoriją iš tikrųjų buvo labai reali Lietuvos valstybingumo perspektyvinė prielaida. Tikslui pasiekti dirbta trimis kryptimis: diplomatinė kova ir propaganda, paties Vilniaus krašto tautinis, kultūrinis ir ekonominis rėmimas ir pagaliau ne mažiau svarbios pastangos, kad abi tautos dalys jaustųsi nedalomos, nedezintegruotųsi – netoltų viena nuo antros. Istorinė patirtis ne kartą yra parodžiusi, kad ilgesnį laiką pagyvenusios politiškai, administraciškai ir neišvengiamai kultūriškai atskirtos etnoso dalys dažnai net nebepajėgia kartu gyventi.

Marcelė Kubiliūtė drauge su daugeliu dirbo dviejuose Lietuvos valstybingumo išlaikymo baruose: palaikant nuolatinius ryšius tarp abiejų Lietuvos dalių

ir stiprinant laisvosios dalies istorinę atmintį ir įsipareigojimą Vilniaus kraštui. Pastaruoju rūpinosi visų pirma Vilniui vaduoti sąjunga. XX–XXI a. sandūros mūsų atsikūrusios valstybės visuomenei, ypač jaunimui, sunkoka įsivaizduoti ir suprasti anų laikų lietuvių visuomenės gyvenimo nuotaikas, lūkesčius bei rūpesčius šiapus ir anapus demarkacinės linijos. Kai kas atrodo nelauktai brandu ir išmintinga, kai kas naivu, net lėkštoka. Iš dalies toks įspūdis susidaro vartant dokumentus ar prisimenant minėtos sąjungos propagandinius veiksmus. Taip atrodė ir to meto nemažai daliai labiau išprususio kritiškai mąstančio jaunimo. Tačiau prieš teisdami, turėtume pagalvoti apie paties tikslo suvokimą, to meto visuomenės kultūrinių lygmenų sklaidą, pagaliau keblumus rasti netrafaretišką, ne tiesiog didaktika kvepiantį poveikio visuomenei būdą siekiant pažadinti ne pragmatišką, bet realią tautos integralumo nuostatą. O šiandien ar mūsų požiūriai ir elgesys nenukenčia dėl panašių ydų?

Apytiksliai nesusivokus tarpukario Lietuvos politinio ir kultūrinio gyvenimo panoramoje ir lygmenų sklaidoje sunku suprasti ir vertinti Marcelės Kubiliūtės veiklą. Šia proga reikia priminti jau minėtą Marcelės veiklos konkretumą, apčiuopiamumą, jai retorika ar juo labiau tuščiažodžiavimas buvo svetimi.

Kuriantis Lietuvos valstybei Marcelei Kubiliūtei tebuvo dvidešimt metų. Išaugusi šviesioje ir tautiniu atžvilgiu sąmoningoje valstiečių šeimoje, davusioje ne vieną veiklų visuomenininką, vidurinį mokslą baigė tarp evakuotų lietuvių inteligentų Rusijoje, anksti politiškai ir visuomeniškai brendo. Grįžusi į Lietuvą ji tiesiog pateko į valstybės kūrimosi sūkurį. Valstybės gyvybė dažnai pakibdavo ant plauko: grėsė ir puolė kaimynai, trūko lėšų ir ypač gebančių valstybinį darbą dirbti žmonių. Vilnius ėjo iš rankų į rankas. Buvau dar vaikas, bet atmintyje liko visų išgyvenamas nerimas. Tėvai (gyvenome Jogailos gatvėje vienoje laiptinėje su giminiška Alseikų šeima) mus gainiojo nuo langų, kai vyko susišaudymai tarp susikūrusios Lietuvos kariuomenės ir bolševikų ar lenkų; girdėdavome tėvus (abu Alseikos – Danielius ir Veronika – ir mano mama dirbo Lietuvių poliklinikoje-ligoninėje) džiaugiantis, kad štai jau slapstomas lietuvis kareivėlis laimingai pabėgęs iš ligoninės į Lietuvą (kai Vilnius būdavo ne lietuvių rankose)... Tuo laikotarpiu vienas Marcelės Kubiliūtės poelgis buvo labai svarbus Lietuvos valstybės kūrimosi istorijai.

Siekiančiai įjungti Lietuvą į savo valstybės teritoriją tokiai pat jaunutei Lenkijos valdžiai buvo patogiau prieš pasaulį pridengti savo siekius neva pačių Lietuvos gyventojų noru atnaujinti uniją. Juolab kad prieš žemės reformą lenkų kultūra ir politika persiėmusios dvarininkijos įtaka Lietuvoje buvo nema-

ža. Tam tikslui sukurta Lenkų karo organizacija (POW) turėjo 1919 m. rugpjūčio 27 d. pradėti sukilimą nepriklausomoje Lietuvoje – Vilnius tuo metu buvo lenkų užimtas. Viltasi didesnio tarptautinio skandalo nesukelti, nes tuo laikotarpiu Lenkija turėjo nepalyginti didesnę Vakarų paramą nei Lietuva. Dėl organizacinių trukdymų sukilimas buvo atidėtas mėnesiui, ir tai Lietuvai buvo lemtinga: jis buvo susektas, išvengta didelio pavojaus.

Tą padarė dvi jaunutės, vos 20 metų teturinčios merginos: Aldona Černeckaitė (g. 1898 – mirė JAV, datos nežinau), vėliau žinoma Kaune pediatrė, visuomenės veikėja, ištekėjusi už Lietuvos kariškio Birutavičiaus (tarp kita ko, Janulaičių giminaičio), ir mūsų Marcelė. Leisiu sau priminti Prano Čepėno „Naujųjų laikų Lietuvos istorijoje“ [t. 2, Vilnius, 1986, p. 409] pateiktas žinias: A. Černeckaitė prikalbino lenkų žvalgybos padaliniui Vilniuje vadovavusio Z. M. Koscialkovskio (Z. M. Kościałkowski) padėjėją Petrą Vrublevskį [Grubliauską?]-„Daukantą“ perduoti Lietuvai slaptus POW dokumentus su dalyvių sąrašais ir slapyvardžiais. O M. Kubiliūtė, turėjusi jau tuo metu slapyvardį Elzė, juos perėmė ir perdavė Lietuvos vyriausybei. Abi merginos apdovanotos aukščiausiais Lietuvos valstybės Vyčio kryžiaus ordinais.

Aišku, viso šito tuo metu žinoti negalėjau. Vargu ar ir mano mamai būtų galėjusios katra iš merginų prasitarti, nors bendrauta ir iš ano laiko mano atmintyje tebestovi žavios jaunos Aldonos Černeckaitės veidas, kai ji žaisdama „arkliukus“ „kaustė“ man kojų. Net 1937 m. tarpukario lietuviškojoje enciklopedijoje straipsnyje apie A. Černeckaitę-Birutavičienę pažymėtas jos aukštas valstybinis apdovanojimas, nenurodant konkrečiai už ką! Nekalbėjo apie tai vėliau nė Marcelė. Šiandien, žvelgiant iš laiko perspektyvos į ano meto įvykius ir žmones, atrodo, matau spindinčiose Aldonos akyse ne tik valiūkiškumą, bet ir mąslumą, savitą asmens jėgą. Marcelės vaizdo neturiu. Bet stebina, kai pagalvoji, merginų ne buitiški, ne materialiniai, o valstybiniai interesai, tos rūšies santykių nuovoka. Juk jokios patirties jos negalėjo turėti, nedaug ką galėjo patirti ir greta buvusieji bendradarbiai. Joms pačioms reikėjo gyvente gyventi visuomeniniais ir valstybiniais Lietuvos rūpesčiais, kad galėtų tokį darbą atlikti. Marcelė ir liko visam gyvenimui įsitraukusi į tą sritį. Ji sekė ir pažino Vilniaus krašto džiaugsmus ir bėdas ir, šalia kitų, laikė uždėjusi ranką ant abiejų tautos perskirtų dalių paties ryšio nervo. Slapta laisvoji dalis organizuodavo finansinę ir kultūrinę paramą Vilnijai.

Be jos nebūtų pavergtoji sritis išsilaikiusi ir, atgavus Vilnių, sėkmingai gebėjusi įsijungti į integravimo vyksmą, – jis dar ir šiandien tebesitęsia. Ir Marcelės nematomas indėlis tebelydi mus.

Aktyviai M. Kubiliūtė dalyvavo ir Vilniui vaduoti sąjungos veikloje, – tai buvo jos darbo dalis. Tačiau ir čia ji buvo kuklus, tarsi nereikšmingas, bet visada šiltas ir pastabus, padėti kiekvienam vilniečiui pasirengęs žmogus. Ji būdavo dažnas svečias Vilnijos studentų korporacijos sueigose, kurios būrė vilniečius, studijavusius nepriklausomoje Lietuvoje.

Nauja vaga pasuko mudviejų santykiai su Marcele nuo 1936 m. Nuo žinojimo apie ją ir palyginti oficialios pažinties perėjome prie bičiuliško ir gana dažno bendravimo. Tai įvyko taip. Mano būsimas vyras Kazys Lukša (1906–1983) dėl eserų ir aušrininkų surengto perversmo po pasikėsinimo į Augustiną Voldemarą (1929) turėjo iš Lietuvos pasitraukti ir perėjo sieną prie Druskininkų, kur gyveno jo teta. Dirbo paprastu darbininku, vėliau studijavo ekonomiką Karaliaučiaus universitete, tačiau 1934 m. hitlerininkų buvo ištremtas atgal į Lenkiją. 1935 m., kategoriškai atmetęs lenkų saugumo pasiūlymą su jais dirbti, buvo skubiai perduotas Lietuvos pasieniečiams. Protestuodamas kalinys persipjovė rankų gyslas (netrukus Lenkijos seimo opozicija seime protestavo dėl šio perdavimo), tačiau tai nepadėjo. Ir K. Lukša atsidūrė Kauno kalėjime. Jo sesuo ieškojo būdų jį išlaisvinti, juolab kad brolio sveikata ėmė smarkiai šlyti. Marcelės Kubiliūtės dėka K. Lukša buvo paleistas, tačiau liko „susitepęs“, savo partijos narių požiūriu, nes padavė malonės prašymą. Tarp paleistojo kalinio ir Marcelės užsimezgė nenutrūkę ligi mirties stiprūs bičiulystės ryšiai: iš vienos pusės dėkingumas, iš antrosios – nuoširdi simpatija. Netrukus susipažinome ir mudu su Kaziu. 1938 m. įvyko mudviejų jungtuvės. Nepaisant to, mūsų (dabar trijų) draugystė sustiprėjo. Dažnai lankydavomės vieni pas kitus. Čia teko Marcelę kaip žmogų pažinti iš arti.

Tarp vyro ir Marcelės politinių pažiūrų buvo esminių skirtumų. Tačiau nesu pastebėjusi nė mažiausios netolerancijos ar net poleminio įkarščio. Pačios jos pastangos išlaisvinti žmogų, kuris visai kitaip mąsto, rodo Marcelės ne vien humaniškumą, bet ir autentišką, gilų krikščioniškumą. Nesu girdėjusi nė žodžio neapykantos net tiems, kurie jai atėmė sveikatą, suteikdami nežmoniškų kančių. Kai grįžus jai iš lagerių paklausdavai, kaip čia atsitiko, kad rankos iškreivintos, ji numodavo ranka ir tepasakydavo: „A, ten.“ Vargo grįžusi. Neturėjo nuolatinio pragyvenimo šaltinio, tačiau niekada nesiskundė. Galiausiai šitie sunkūs sužalojimai sukėlė nepagydomą, skausmingą kaulų vėžį (ir kaulų tuberkuliozę). Kartais aplankydavome ją sanatorijoje Vyžulionyse. Ir vėl – tik džiaugsmas dėl žmonių gerumo, bet nė vieno skundo žodelio. Seselės pasakojo, kad jau visai be jėgų būdama Marcelė gebėdavo kitus guosti ir padrąsinti... Ir išėjo, palikusi

nuostabą ir šviesą, tikėjimą, kad gali būti ir tikrai yra gyvenime žmonių, gyvenančių, kuriančių su tiek jėgų, kiek jiems duota, geresnį gyvenimą kitiems, tautai, nei patys turėjo.

Skelbiama pagal autorės ranka taisytą mašinraštį, saugomą LMAVB RS, f. 391, b. 721. Tekstas be pavadinimo, pabaigoje įrašas „Vilnius, 1998. 08. 06“. Tekstas parašytas kalbos, pasakytos M. Kubiliūtės gimimo šimtmečiui paminėti skirtoje konferencijoje, Anastazijos Kairiūkštytės organizuotoje Lietuvos istorijos institute 1998 m. gegužės 1 d., pagrindu. Skelbta leidinyje Dek, širdie, ant amžinojo aukuro...: Marcelės Kubiliūtės 100-osioms gimimo metinėms (1898 07 28 – 1963 06 13) paminėti, Vilnius, 1999, *p. 83–87.*

Pastabos apie tekstų parengimą spaudai

Skelbiami tekstai rašyti per daugelį dešimtmečių nuo 1946 m., skelbti ir neskelbti, o skelbtieji buvo skirti labai įvairaus pobūdžio leidiniams, todėl juose įvairuoja redakcinio pobūdžio dalykai. Rengiant juos spaudai laikytasi vienodų taisyklių.

Tekstai redaguoti minimaliai; išlaikytas tam laikotarpiui buvęs privalomas Lietuvos istorijos periodizavimas (pagal kurį feodalizmo laikotarpis baigėsi 1861 m.) ir kiti tam laikui būdingi bruožai.

Tekstus redaguojant ištaisytos korektūros klaidos. Rengėjų įterpti žodžiai, paaiškinimai ar patikslinimai skliaudžiami laužtiniais skliaustais. Citatų kalba netaisoma.

Autorės tekstuose asmenvardžiai buvo pateikti įvairiai: vienuose straipsniuose buvo nurodomi ir vardai, ir pavardės, kituose prie pavardės rašyti tik inicialai arba nerašyta nieko; asmenvardžiai teikti vienur dokumentuose užrašytąja, kitur lietuvių kalba, fonetine forma. Asmenvardžių rašyba visoje knygoje suvienodinta: pirmą kartą straipsnyje minimo asmens rašomas visas vardas (neskliaudžiant laužtiniais skliaustais, net jei jo nebuvo autorės tekste) ir pavardė lietuvių kalbos tarimo forma, dažniausiai jau įsitvirtinusia mūsų istoriografijoje, ir dokumentuose vartotąja (jei jų kelios, jos nurodomos); taip pat pateikiama originali nelietuviškųjų asmenvardžių forma. Aprašomuoju laikotarpiu lenkų, rusų kalba vartotosios vardų formos lietuvinamos tų asmenų, kurie buvo kilę iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės arba svetimšaliai, ilgai joje dirbę (pvz., Michał – Mykolas, Hieronymus – Jeronimas, Johann – Jonas). Kitų svetimšalių vardų formos nelietuvinamos (Michał – Michalas, Johann – Johanas). Kai kurių asmenvardžių lietuviškosios formos per XX a. keitėsi, todėl skirtingosios surašytos asmenvardžių rodyklėje.

Autorės pateiktų išnašų forma suvienodinta: kiekviename straipsnyje teikiama ištisinė jų numeracija, jos rašomos puslapio apačioje. Kadangi išnašose minimų archyvų pavadinimai buvo įvairūs (laikui bėgant jie keitėsi), santrumpų sąraše pateikti ir buvę pavadinimai. Ne išnašose minimi archyvų ir rankraštynų pavadinimai paliekami tokie, kokie užrašyti autorės, šalia laužtiniuose skliaustuose nurodoma dabartinė santrumpa. Rankraščių signatūrų žymėjimas paliekamas toks, koks užrašytas autorės.

Iki šiol dar neskelbtų tekstų, saugomų LMAVB Rankraščių skyriuje, signatūros nurodomos pagal Meilės Julijos Lukšienės 391 fondo laikinąjį sąrašą.

Rengėjos Ingė Lukšaitė, Austėja Ikamaitė

Santrumpos

KAA – Kauno apskrities archyvas (nuo 1997 03 07; buv. LTSR centrinio valstybinio archyvo Kauno filialas (1957–1978); nuo 1978 03 23 – Lietuvos TSR centrinis valstybinis archyvas Kaune; nuo 1990 07 25 – Kauno valstybinis archyvas; nuo 1993 05 28 – Kauno apygardos archyvas; vartota santrumpa KMVA)

LLTI RS – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Rankraščių skyrius (buv. Lietuvių kalbos ir literatūros instituto Rankraščių skyrius; vartota santrumpa LKLI RS)

LMAVB RS – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyrius (buv. Lietuvos TSR mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius; vartota santrumpa MAB R)

LNMB RS – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos (buv. LTSR valstybinė respublikinė biblioteka; vartota santrumpa VRB) Rankraščių skyrius

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas (buv. Lietuvos TSR centrinis valstybinis istorijos archyvas; vartota santrumpa LCVIA)

RVIA SP – Rusijos valstybinis istorijos archyvas Sankt Peterburge (buv. TSRS centrinis valstybinis istorijos archyvas Leningrade; vartota santrumpa CVIA Leningrade)

VUB RS – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius (vartota santrumpa VVU M. Bibl.)

Vardų rodyklė

Abicht Johann Heinrich 178, 414
Abraitytė Laima 587
Abramavičius V. 157–159, 190
Abramowicz Wł. 242
Adomaitis-Šernas Juozas 528–532
Afanasjev D. 282
Aframowicz Teofil 286
Aischilas 107, 161
Akelaitis Mikalojus 135, 141, 191, 195, 307, 562
Albrechtas 364, 373, 411
Alegambe Philippus 288
Alekna A. 171, 177, 184
Aleknavičius Kajetonas, K. Olechnovičius, Kajetan Olechnowicz 191, 195, 371, 533–538
Aleksandras I 403, 482
Aleksienė Salomėja 585
Alkimavičius Felicijonas, Felicijan Alkimowicz 256
Alseika Danielius 590
Alvaras, Alvaresas, Emanuel Alvarez 362, 463, 495
Ambrasas K. 298
Ambrazevičius Juozas 568, 580
de Amicis Edmondo 57
Anakreontas 161
Antonovyč Volodymyr 561
Areška Vitas 332, 350, 573, 574, 579
Aristofanas 161
Aristotelis 160, 169, 178
Avižonis Petras, slap. P. Gvildys 51
Ažukalnis Valerijonas, Walerijan Zagurski 278

Bacon Francis 178
Bacon Roger 160
Bagdanavičienė 189
Bagdonas Juozas 78, 104
Bahr Hermann 119
Baliński Michał 141, 151, 183, 184, 190, 191, 270, 271, 282, 283, 458, 473, 478, 491, 513
de Balzac Honoré 179
Baranauskas Antanas 106, 116, 132, 133, 135, 142, 145, 217, 339
Bartoševičius Zigmantas, Zygmunt Bartoszewicz 286
Barzdaitis Juozas 529
Basanavičius Jonas 558
Basedow Johann Bernhard 425
Batiuškov Konstantin 166, 258, 300
Batoras Steponas 364
Batūra R. 192
Baudeau Nicolas 426
Beauvois Daniel 154
Bednarski S. 426, 429, 436, 441
Belinskij Vissarion 63, 69, 72, 233, 569, 571
de Béranger Pierre Jean 187
Berdiajev Nikolaj 569, 580
Bergson Henri 577
Bessonov 174
Bezzenberger Albert 558

Bialozoras Jonas 290
Bialozoras Juozapas 290
Bialozoras Jurgis, Jerzy Biallozor 290
Bigulska J. 185
Bilevičiai 189, 290
Bilevičius Jonas 290
Biliūnaitė-Juodelienė Uršulė, Uliutė 51, 111, 114, 115
Biliūnas Antanas (brolis) 115
Biliūnas Antanas (sūnėnas) 115
Biliūnas Jonas, slap. J. Anykštėnas, J. B., J. B-nas, Jonas Barzdyla, Jonas Gražys, Jonas Niūronis, Jonelis 11, 12, 15–21, 24–44, 46, 48, 49, 51–88, 90–95, 97–119, 560, 562, 572, 581
Biliūnas Juozas 115
Biliūnas Mykolas 115
Binet Alfred 123
Biot Jean Baptiste 160, 161
Byron George Noel Gordon 265
Biržiška Mykolas 135, 141, 145, 568, 577
Biržiška Vaclovas 189, 192, 289, 351, 352, 568, 577
Bisius Stephanus Laurentius 369, 431
von Bismarck Otto 374, 375
Bitneris S. 180
Bjørnson Bjørnstjerne Martinius 82
Bláha Arnošt 126–128
Blusys 164
Boethius Anicius Manlius Torquatus Severinus 123
Bogušas Ksaveras Pranciškus, Ksawery Franciszek Bohusz 187, 199, 228, 237–240, 281, 291, 295, 337, 441, 549
Bohlen Peter 263, 302
Bohomoliec Jan 163
Boileau Nicolas 159, 163
Boričevskis I. 271
Borodzišienė 184
Borovskis Leonas, Leon Borowski 152, 259, 370
Boruta Kazys 567, 573, 578
Bossuet Jacques Bénigne 178
Brandenburg Theodor 522
Branickiai 287
Brensztejn Michał Eustachy 157–159, 184, 187, 286, 287, 351, 563
Bretkūnas Jonas, Johann Bretke 34, 64, 364
Briotet Jacques 431
Brükner A. 283
Buchoveckis Ignotas, Ignacy Buchowecki 488, 500
Budrius Endrikis 201
Budzilavičius J. 195
Būga Kazimieras 335, 337
Bugailiškis Feliksas 115
Bukauskienė T. 375
Bulaka Mečislovas 27, 54
Bulgakov Jakov 485
Bunokas F. 352
Bürger Gottfried 166
Buszyński Ignacy 282
Būtėnas Julius 74, 233
Butkevičius Aleksandras, Aleksander Butkiewicz 151, 241, 322, 330, 391, 523, 539, 564

Butvilas Danielius 291
Bžostovskis Povilas Ksaveras, Paweł Ksawery Brzostowski 468, 490, 540

Campanella Tommaso 160
Campe Joachim Heinrich 163, 166, 214, 229, 246–248, 251
Chalasinskis Juzefas, Józef Chałasiński 128, 129
de Chateaubriand François René 178
Chylinskis Samuelis Boguslavas, Samuel Bogusław Chyliński 280
Chlevinskis Mykolas, Michał Chlewiński 195
Chmieliovskis Piotras, Piotr Chmielowski 80, 400
Chodanis Jonas Kantas, Jan Kanty Chodani 402, 404–408
Chodkevičius Jonas Karolis, Jan Karol Chodkiewicz 236, 287
Chodzka Ignacas, Ignacy Chodźko 352
Chodzka Leonardas, Leonard Chodźko 349
Chodzka Boreika Jonas, Jan Chodźko Borejko 145, 157, 167, 187, 194, 239, 240, 242, 322, 331, 391, 402, 522, 564
Chominskis Ignotas, Ignacy Chomiński 456, 477
Choroševskis Mykolas 317
Chreptavičiai 263, 285
Chreptavičius Joachimas, Joachim Chreptowicz 426, 456, 477, 479
Ciceronas 159, 432
Civinskis Jonas Kajetonas, Jan Kajetan Ciwiński 407
de Condillac Étienne Bonnot 161, 424, 432, 440
de Condorcet Antoine 424
Cuvier Georges 161
Cvirka Petras 566, 577

Čackis Tadas, Tadeusz Czacki 400, 401, 405
Čackis Teodoras, Theodor Czacki 187
Čapskis Marijonas, Marijan Czapski 189, 192
Čartkovskis A. 261
Čartoriskis Adomas Jurgis, Adam Jerzy Czartoryski 150, 369, 398, 403, 404, 407, 408, 511
Čartoriskis Adomas Kazimieras, Adam Kazimierz Czartoryski 195
Čechov Anton 93
Čechovičius Z. 184
Čečiotas Jonas, Ivan Czeczot 154, 272
Čelakovský František Ladislav 276, 312
Čepėnas Pranas 591
Černeckaitė-Birutavičienė Aldona 591
Čiulda Juozas, Čulda, Józef Czuldo 141, 271, 334, 409
Čiurlionienė Sofija 585

Dambrauskas 185
Danek W. 305
Danilavičius Ignas, Ignacy Daniłowicz 153, 179, 188, 199, 200, 244, 370, 526

Dante Alighieri 179, 187, 265
Daugirdas Angelas, Anioł Dowgird 178, 259, 287, 291
Daujotas Ignotas, Ignacy Dowiats 257
Daujotytė Viktorija 22
Daukantas Aleksandras 234, 271
Daukantas Simonas, slap. Jokūbs Laukys, Jonas Einoras, K. V. Mylė, Motiejus Šauklys, J. Devynakis, Jonas Girdenis, Jonas Raganius, Antanas Žeimys, Jonas Purvys, Antanas Vaineikis 12, 13, 16, 20, 135, 141, 142, 145, 147, 149, 153, 175, 179, 187, 188, 191, 192, 195, 197–237, 242–257, 271, 272, 274, 276, 280, 290, 303, 307, 334, 336, 338, 348, 355, 370, 371, 391, 409, 520, 523, 527, 547, 562, 563
Daukša Edvardas Jokūbas 283
Daukša Mikalojus 34, 134, 180, 181, 194, 279, 365, 379, 387
Defoe Daniel 166, 247
Deherme Georges 127
Dembskis Vladislovas 563
Deržavin Gavrila 165, 166
Descartes René 160, 178, 426
Didžiulis Stanislovas 191
Diesterweg Friedrich 375
Długosz Jan 116, 179
Dluskis Mykolas, Michał Dłuski 461, 485, 488, 500, 509
Dmochovskis Francišekas, Franciszek Dmochowski 167
Dobrovský Josef 310
Dobševičius Tomas Jurgis, Tomasz Jerzy Dobszewicz, slap. Ejtwid D. 139, 150, 259
Dolgorukov Piotr 174
Domanevskis Juozapas, Józef Domaniewski 289
Domaševičius Kęstutis 556
Domeika K. 305
Donatas Elijus 362
Donelaitis Kristijonas 20, 34, 64, 118, 192, 209, 279, 280, 284, 313, 355, 374, 389, 390, 523, 557
Dostojevskij Fiodor 13, 382
Doveika Kostas 567, 573
Dovydaitis Jurgis 140
Dubas Vladas 568
Dubois Jean Baptiste de Jancigny 432
Dundulienė P. 153
Du Pont de Nemours Pierre Samuel 426, 434
Dziechcińska H. 295

Endzinas A. 400, 454
Engels Friedrich 66, 207, 230, 253, 561
Erdmanas Jonas, Johann Erdmann 435
Esmaitis 376
Estreicheris Karolis, Karol Estreicher 191, 316, 317
Ezopas 213, 362, 389

Fedras 213–215, 221, 228, 229
Felbiger Johann Ignaz 425
Felinskienė 189

Fénelon François 163, 258, 300
fon Ferzenas Johanas Hermanas, Johanas Hermanas, Johann Hermann von Fersen 458, 480, 515
Fichte Johann Gottlieb 375
Fisher Ernst Gottfried 160
Forster Johann Georg Adam 369, 431
Fortunatov Filipp 558
France Anatole 561
Frydrichas Vilhelmas 373, 434
Fryzelis Dovydas 488, 502, 509, 511
Fryzelis Ivanas, Ivan Friesel 458, 471, 480, 486, 505, 506, 509, 511, 515, 516
Fröbel Friedrich Wilhelm August 375, 528

Gadonas Jonas Kazimieras, Jan Kazimierz Gadon 288
Gadonas V. 236
Gailevičius Bonaventūra 331
Galaunė Paulius 320, 563
Galinis Vytautas 573
Garborg Arne 560
Gavroński Andrzej 480
Geitleris Leopoldas, Leopold Geitler 558
Genzelis Bronius 308, 529
Giedraičiai 281, 290
Giedraitis Adolfas 281
Giedraitis Juozapas Arnulfas, Józef Arnulf Giedroyć 136, 149, 188, 191, 194, 263, 281, 291, 462, 485, 539
Giedraitis Merkelis, Melchior Giedroyć 289, 364
Giedraitis Simonas Mykolas, Szymon Michał Giedroyć 279, 281, 287, 291, 462
Gijevskis V. 189
Gildenas (Gilremas) Jonas 174
Gilibert Jean Emanuel 369, 431
Gimbutienė Marija 21, 22
Gineitis Leonas 567, 573
Gintila Jonas Krizostomas, Jan Chryzostom Gintyłło 176, 188, 189, 191
Gira Liudas 561, 562
Girdzijauskas J. 350
Girštautas 168
Gizevijus Eduardas Karolis Samuelis, Eduard Karol Samuel Gisevius 274, 375
Glüksberg Teofil 184, 186
Goethe Johann Wolfgang 166, 173, 187, 265
Gogol Nikolaj 165, 233, 560
Golański Filip Neriusz 151, 162, 241, 252, 522
Gorainis Aleksandras Kazimieras, Aleksander Horain 288
Gorkij Maksim 32, 67
Gorskis Valerijonas 190
Grabovskis Mykolas 315, 317
Grefas 189
Greimas Algirdas Julius 22
Gretser Jakob 362
Gribojedov Aleksandr 166
Grigalius XIII 364, 510
Grigas K. 375
Grimm Jacob Ludwig 338

Grincevičiūtė Beatričė 585
Grinius Kazys 337
Grodekas Gotfrydas Ernestas, Gottfried Ernest Groddek 149, 162, 182, 297
Grosas Simonas, Simon Gross 292
Groza Aleksandras 317
Gruber Gabriel 510
Grunau Simonas, Simon Grunau 206
Gruževskiai 189, 191, 290
Gruževskis Jonas 290
Guagnini Alessandro 274
Gučas Alfonsas 528, 575
Guizot Elisabeth Charlotte Pauline 246, 250, 251
Gumplovičius Liudvigas, Ludwig Gumpłowicz 560
Gustaitė Genovaitė 308
Gvildys J. 421

Haberlandt Michael 529
Hanka Václav 263, 290, 302, 305, 309–311, 313
Hartknoch Christoph 168
Hauptmann Gerhart 561
Heine Heinrich 557, 561
Hejermans Hermann 560
Herbačiauskas Juozapas Albinas 563
Herbart Johann Friedrich 375
Herder Johann Gottfried 141, 178, 306
Herenas 317
Hlebavičius Antanas Boleslovas, Antoni Bolesław Hlebowicz 167, 179
Holynskis Juozapas, Józef Holyński 463, 499
Holovinskis Ignotas, slap. I. Kefalinskis 326
Homolickis Mykolas, Michał Homolicki 289
Horacijus 159, 432
Hrinevičius Janas Stanislavas Kostka, Jan Stanisław Kostka Hryniewicz 259
Hugo Victor 179
Hurčinas Mikalojus? Vincentas, Mikołaj? Wincenty Hurczyn 256
Hus Jan 266

Ibsen Henrik 13, 560, 561
Inčiūra Kazys 567, 578
Young Edward 279
Iovčuk M. 293
Ivanov-Razumnik 125, 126
Iwaszkiewicz J. 521
Ivinskis Laurynas 140, 191, 192, 195, 279, 280, 307, 334, 336, 337, 371, 420, 549

Jablonskis Jonas 24, 30, 34, 44, 57, 58, 333, 334
Jablonskis Konstantinas 334
Jaknavičius J. 467, 490
Jakštas Adomas 335
Jakubėnas Kazys 567, 578
Jančevskienė 189
Janikavičius Antanas, Jonikas, Janikowicz 291
Jankevičius, Jankiewicz 291

Jankovskis Placidas 303, 316
Janockis Janas Danielis, Jan Daniel Janocki 288, 289
Janovskis Liudvikas, Ludwik Janowski 150, 520, 563
Janulaitienė Agota 11, 14, 15, 21, 108, 556
Janulaitis Augustinas 12, 26, 27, 60, 77, 78, 81, 83, 103, 104, 107, 110, 135, 175, 185, 188, 195, 206, 212, 243, 255, 257, 319, 320, 333, 334, 556–565
Janulaitis Juozapas 79, 103, 556, 557
Janulaitis Kalikstas 556
Janulaitis Matas 556
Janulaitis Pranciškus 78, 81
Janulaitytė-Alseikienė Veronika 211, 556, 590
Janulaitytė-Biliūnienė-Matjošaitienė Julija 10, 14, 17, 20–22, 29, 56, 78, 80, 81, 108, 110, 113, 556, 562, 585
Jaroševičius Juozapas, Józef Jaroszewicz 153, 179, 200, 271, 370, 526
Jasevičius Anupras 397
Jasinskis Jokūbas, Jakub Jasiński 457
Jasiukaitis Konstantinas 558
Jaskaudas Jonas, Jan Jaskold 180, 291
Jaunius Kazimieras 558
Jekaterina II 455, 457, 459, 462, 472, 480, 482, 504
Jelinek Edvard 311
Jezerskis 317
Ježovskis Juzefas, Józef Jeżowski 184
Jobert Ambroise 429, 431, 434, 450–452
Jocheris Adomas Benediktas, Adam Benedykt Jocher 187, 190, 191, 316
Jocius Baltramiejus 114
Jogaila 210
Jogailaičiai 359
Jonynas Ambraziejus 567
Jonynas Ignas 568
Jotautai 189
Joteika 402
Jucevičius Dominykas 256
Jucevičius Liudvikas Adomas, slap. Liudvikas iš Pakėvio, L. J. Jucius 12, 13, 16, 167, 179, 187, 189, 194, 253–281, 285–313, 317, 318, 351, 352, 562
Jucys Adolfas 320
Jučas Mečislovas 136
Jumskis 337
Jundzilas Stanislovas Bonifacas, Stanisław Bonifacy Jundziłł 149, 160, 162, 259, 526
Juodelis 114
Jurginis Juozas 149, 237, 298, 556
Jurgis Vilhelmas, Georg Wilhelm 373
Jurgutis Vytautas 351
Juška Antanas 283, 558, 563
Juška Jonas 34, 283, 558, 563
Juškevičius 336, 348
Juškevičius Antanas 336
Juvenalis 159, 163, 432

Kadlubekas Vincentas, Wincenty Kadłubek 179
Kairiūkštytė Anastazija 593

Kalinskis Vilhelmas, Wilhelm Kaliński 540
Kalvelis Leonas 335
Kaminskis M., M. Kamiński 282
Kanapackis K. 195
Kant Immanuel 123, 165, 375
Kapelis Aloyzas, Aloyzy Capelli, Kapelli 259
Kapelis L., L. Capelli 402
Kapsukas Vincas, Vincas Mickevičius 25, 36–39, 55, 65, 78, 81, 86, 103–107, 110
Karamzin Nikolaj 166, 204, 258
Karbowiak Antoni 421, 425
Kareivos 189
Karłowicz Jan Aleksander 283, 338
Karosas 114
Karpavičius Mykolas Pranciškus, Michał Franciszek Karpowicz 163, 400, 539–543
Karpiai 290
Karpiński Franciszek 163, 391
Karpis Ignas, Ignacy Karp 523
Karpis Mauricijus (Maurikis) Pranciškus, Maurycy Franciszek Karp 290, 461, 485
Karsavinas Levas 568, 577, 578
Kartaševskij Grigorij 164, 170
Kasakauskiai 190
Kasakauskis Jonas Nepomukas, Jan Nepomuk Kossakowski 456, 458, 464, 465, 467, 471, 476, 477, 481, 489, 490, 492, 493, 496, 497, 502, 504, 513
Kasakauskis Jurgis, Jerzy (Georgius) Kossakowski 180, 291
Kasakauskis-Korvinas Juozapas Ignotas, Józef Ignacy Kossakowski-Korwin 156, 157
de Kastras Palao Ferdinandas 174
Kašarauskis (Kašarauskas) Ambraziejus Pranciškus, Ambrozy Kossarzewski 13, 271, 274, 283, 307, 333–340, 547, 551, 552
Katkus Mikalojus 283
Kauneckiai 234
Kaupuž(a) Ana 523, 539
Kavolis Vytautas 22
Kazlauskas Jonas 18
Kelpša Mykolas, Michał Kiełpsz 288
Kepler Johann 291
Keppen Piotr 288, 323
Kęstutis 210, 275
Kirkoras Adomas Honorijus, Adam Honory Kirkor 551
Kirša Faustas 561, 562
Klein Daniel 365
Klementas Antanas Jackus, Antoni Hyacint Klement 291, 539
Klimas Petras 585
Klimavičius Kazimieras, Klimawicius 291
Klobušickis P., P. Kłobuszicki 246, 250
Klongevičius Andrius Benediktas 261, 266
Klopstock Friedrich 166
Kniazinas Francišekas, Franciszek Kniazin 167

Kniaževičius Ježis Gžegožas, Jerzy Grzegorz Kniażewicz 431, 540
Kobeckis Jonas 291
Kochanovskis Janas, Jan Kochanowski 159, 163
Kojalavičius-Vijūkas Albertas, Albert Wijuk Kojałowicz 168, 172, 179, 204, 206, 288, 289, 365
Kojalavičius-Vijūkas Kazimieras, Casimirus, Kazimierz Wijuk Kojałowicz 159
Kolberg Oskar 283
Kolcov Aleksej 166, 167
Kolomčicas, Kołomczyc 513
Kolontajus Hugas, Hugo Kołłątaj 400, 434
Komenský Jan Amos, Johannes Amos Comenius 169, 248, 363, 385, 426, 428, 445
Konarskis 189
Konarskis Stanislovas, Hieronim Franciszek Konarski 338, 425, 426, 434, 436
Kondratas Romualdas, Romuald Kondratt 288, 296
Kondratavičius Liudvikas, Ludwik Kondratowicz 116
Kontrimas Ferdinandas, Ferdinand Kontrym 485
Kontrimas Ignotas, Ignacy Kontrim 456, 461, 477, 485, 488, 500, 506, 521
Kontrimas Juozapas Motiejus 520
Kontrimas (Kantrimas) Kazimieras, Kazimierz Kontrym 134, 137, 149, 151, 152, 154, 182, 243, 291, 370, 401, 456, 519–527
Kontrimas Kazimieras Mykolas 520
Kopanskis L. 265
Kopčinskis Onufrijus, Onufry Kopczyński 338
Kopernik Mikołaj, Nicolaus Copernicus 160, 178
Koreva A. 183, 193, 282
Kornilov Ivan 177
Korsakas I. 172
Korsakas Kostas, slap. Jonas Radžvilas 51, 100, 116, 246, 255, 298, 566–568, 570–573, 579
Korvinas-Kasakauskis Jonas, Jan Korwin Kossakowski 240
Korvinas-Kasakauskis Juozapas Ignotas, Ignacy Józef Korwin Kossakowski 461, 467, 485,488, 489, 496, 50, 506, 509, 515
Korvinas-Kasakauskis Juozapas Kazimieras, Józef Kazimierz Korwin Kossakowski 456, 464, 465, 471, 476, 478, 481, 497, 500
Korzonas Tadeušas, Tadeusz Korzon 455, 473, 475
Kościałkowski Z. M. 591
Kosciuška Tadas, Tadeusz Kósciuszko 198, 351, 457, 480, 515, 521
Kostkevičiūtė Irena 566, 576
Kot Stanisław 421, 426, 563
von Kotzebue August 163, 204, 206, 210
Krajevskis Viktoras 190

Krasickis Ignacas, Ignacy Krasicki 158, 161, 163, 167
Krasinskis Adomas Stanislovas, Adam Stanisław Krasiński 174, 191, 261
Kraševskis Juzefas Ignacas, Józef Ignacy Kraszewski 16, 17, 116, 167, 187, 199, 257, 262–266, 270, 271, 275, 278–280, 282–285, 290, 299–308, 313, 316, 317
Krauzė-Kruzijus Florijonas, Florianus Crusius, Krause 291
Krėvė Vincas 561, 568, 577
Krylov Ivan 166, 265, 279
Kryževičius V. 375
Kromer Marcin 168
Kšečkovskis Juzefas, Józef Krzeczkowski 264, 307
Kšivickis Liudvikas, Ludwik Krzywicki 561
Kubilius Vytautas 567
Kubiliūtė Marcelė 589–593
Kučiauskas 114
Kudirka Vincas 15, 41, 42, 64, 65, 76, 82
Kukolnik Pavel 259, 282
Kulvietis Abraomas, Abraham Culvensis 290, 360, 364, 365, 373, 411
Kundzičius Tadas, Tadeusz Kundzicz 466, 500
Kurdybacha Łukasz 421

La Chalotais Louis René de Caradeuc 424
de La Fontaine Jean 163
de Lagrange Joseph Louis 161
de Lamennais Hugues Felicité Robert 279, 562, 563
Lankasteris 403, 406, 417
Lapa Antanas, Antoni Łappa 461, 485, 488
Laplace Pierre Simon 161
Lasickis Jonas, Jan Łasicki 206
Laurynavičius 163
Laurinavičius Simonas, Szymon Ławrynowicz 288, 292
Lavrovskij Nikolaj 174
Lazdynų Pelėda 93
Lebedys Julius 556
Lebedys Jurgis 158, 160, 162, 188, 191, 246, 247, 256, 277, 284, 338, 386–388, 420, 575, 576
Lelevelis Joachimas, Joachim Lelewel 153, 164, 167, 179, 199, 200, 211, 244, 257, 407
Lenartovičius T., T. Lenartowicz 304
Lenin Vladimir 72, 200, 232
Lepertas 549
Lepneris Teodoras, Theodor Lepner 206
Lermontov Michail 166
Leskynas Augustas, August Leskien 33, 64
Letourneau Charles 529, 530
Levickis K. 479
L'Huillier Simon 432
Liaudanskas Antanas, Antoni Laudański 456, 477

Liauksminas Žygimantas, Sigismundus, Zygmunt Lauxmin 159, 365
Lyberis 160
Lichačiov Dmitrij 569,580
Lindė Samuelis Bogumilas, Samuel Bogumił Linde 158, 349
Liobytė Aldona 12
Lipiński T. 270, 283
Liubavskij Matvej 561
Livijus 432
Loboika Ivanas, Ivan Loboiko 201, 211, 259, 261, 319, 321, 322, 325, 329
Locke John 438, 445
Lopacinskis Jonas Dominykas, Jan Dominik Łopaciński 288, 456
Lopacinskis Juozapas, Józef Łopaciński 477
Lopacinskis Kristupas, Krzysztof Łopaciński 289
Lopacinskis Simonas 198, 234
Lukrecijus 159
Lukša Kazys 592
Lukšaitė Ingė 22, 290, 365, 375, 386, 420, 523
Lukšienė Meilė 11–22, 35, 62, 86, 112, 131, 137, 140, 219, 255, 284, 298, 302, 305, 307, 318, 324, 333, 376, 420, 422, 453, 454, 472, 514, 551, 576

Maceina Antanas 376, 568
Macevičius Jonas 529
Maciūnas Vincas 135, 287, 322
Mackevičiūtė-Kontrimienė Ona 520
Mačys-Kėkštas Jonas 65, 563
Maigys (Moigis) Kazimieras Rapolas 202
Maironis 276, 283, 557
Malčevskis Antonis, Antoni Malczewski 456, 476
Malevskis Simonas, Szymon Malewski 497
Malinauskas 337
Malinovskis Mikalojus, Mikołaj Malinowski 174, 190, 191
Malte-Brun Conrad 150, 349, 526
de Man Hendrik 126, 129
Mannheim Karl 127
Marcinkevičius Justinas 18
Marcinovskis Antanas, Antoni Marcinowski 183, 321, 330
Markas Justinas 207
Martynas Radomietis 296
Maruševskis F. 265
Marx Karl 126, 153, 207, 230, 253
Masalskis Ignotas Jokūbas, Ignacy Jakub Massalski 136, 368, 387, 413, 426, 431, 438, 445, 456, 477, 479, 491, 540
Maslovskis K. 186
Masson I. Z. 247
Mašiotaitė-Urbšienė Marija 563
Matjošaitis Stasys 11
Matulaitis Stasys 65
Matusevičius V. 522
von Mauderode Otto 24
Mažvydas Martynas, Martinus Mosvidius 355, 362, 364, 365, 373, 379,

385, 386, 533, 557
Medekša G. 257
Merežkovskij Dmitrij 561
Merkys Vytautas 527, 556
Merlinas Mykolas, Michael Mörlin 375, 389
Meškauskas Eugenijus 575, 576, 581
Mężyński K. 149
Michailovskij Nikolaj 125, 557
Michalik Bożena 456, 474, 476–478
Michelini Guido 384
Mickevičius Adomas, Adam Mickiewicz 13, 19, 103, 141, 149, 154, 157, 158, 183, 199, 210, 242, 257, 265, 278, 280, 306, 370, 562
Mickevičius J. 236
Mykolaitis-Putinas Vincas 11, 13, 19, 566–573, 576–582, 585
Mykolas Lietuvis 365
Mikšytė Regina 133, 351–355, 525
Miliauskas-Miglovara Juozas 563, 564
Milkus Kristijonas Gotlybas, Christian Gottlieb Mielcke 270, 281, 375
Milton John 166, 279
Mindaugas 358, 378
Minginas J. 454
de Mirbel Charles François Brisseau 161
Miškinis Antanas 567
Miuleris A. 184
Mizia T. 425, 438, 456, 474, 476–478
Mogėnas Dominykas, Dominik Mogien 149, 281, 296, 391, 523, 539
Molas 172
de Montesquieu Charles Louis 161, 187, 540
Moora Harri 138
Moravskis Stanislavas, Stanisław Morawski 146, 183
Moricas 184
Morkūnas J. 181
Moscickis H. 261, 403
Mošinskis Frederikas, Frederyk Moszyński 468, 490
Motuzienė M. 351
Mulevičius Leonas 136
Muravjov Andrej 174
Muravjov Michail (tėvas) 84, 94, 99, 177, 185, 189, 190
Muravjov Michail (sūnus) 177, 189

Nadson Semion 557
Napoleonas 173, 198, 220, 352
Naramovskis Adomas Ignas, Adam Ignacy Naramowski 288, 289
Narbutas Teodoras, Theodor Narbutt 166, 179, 187, 188, 190–192, 202, 206, 212, 271, 273
Narkevičius Juozapas, Józef Narkiewicz 292
Naruševičius Adomas, Adam Naruszewicz 167, 179, 329
Nemcevičius Julianas Ursynas, Julian Ursyn Niemcewicz 158, 163
Nemčevskis Zacharijas, Zachary Niemczewski 150, 533, 526
Nepotas Kornelijus, Cornelius Nepos

214, 229, 432
Neseckis Kasparas, Kasper Niesiecki 288, 289
Newton Isaac 160
Nezabitauskaitė-Galaunienė Adelė 320
Nezabitauskaitė-Jucienė Sofija 320
Nezabitauskis-Zabitis Kajetonas, Kajetan Niezabitowski 191, 192, 244, 280, 319, 321–324, 329, 330, 333, 334, 336, 338, 349, 350, 391, 564
Nezabitauskis-Zabitis Kiprijonas 173, 191, 232, 279, 290, 319, 320, 322, 329, 334, 562, 563
Nikolajus 173
Norvaiša Pranciškus Viktoras, Franciszek Wiktor Narwojsz 287, 291, 369, 431, 526
Novačinskis Adolfas, Adolf Nowaczyński 560
Novosilcev Nikolaj 164, 165

Obrompalskis Antanas, Antoni Obrąpalski 434, 443
Ochmanskis Ježis, Ochmański Jerzy 133, 135, 142, 145
Odynecas Antonas Edvardas, Anton Edward Odyniec 265, 278
Okonis Vincentas, Wincent Okoń 442
Oleninas A. 174
Oleškevičius Juozapas, Józef Oleszkiewicz 296
Olizarovskis Aronas Aleksandras, Aaron Aleksander Olizarowski, Olizarovius 365
Olševskis Mykolas, Michał Olszewski 180, 268, 293, 467, 490
Onacevičius Ignas, Ignacy Żegota Onacewicz 153, 188, 199, 200, 207, 211, 244, 257, 370, 520, 526
Orgelbrandas 255
Oskerka 173
Osolinskis Jozefas Maksimilianas, Józef Maksymilian Osoliński 287
Ostermejeris Gotfrydas, Gottfried Ostermeyer 280, 375, 390
Ostermejeris Z. 375
Ostrovskis 168
Ovidijus 159, 163
Ovsianik Kulikovskij Dmitrij 571

Pabrėža Jurgis Ambraziejus, Jerzy Pabrież 191, 195, 202, 275, 288
Pacas Kazimieras 289
Palionis Jonas 152, 298, 519
Palionis-Pėža Dominykas 558
Panin Nikita 458, 480, 515
Paraščakas Antanas 101
Parčevskis Petras, Piotr Parczewski 289
Paškevičius V. 256
Pašuto V. 138
Paulauskis 173, 186, 188, 189, 192
Pauliukonis Vladas 55
Pavelas I 423, 459, 482, 488, 510
Pečkauskaitė Marija, slap. Šatrijos Ragana 117, 118, 557
Penkevičius A. 265, 317
Persijus 163

Pestalozzi Johann Heinrich 164, 248–250, 252, 375, 444, 535
Petkevičaitė-Bitė Gabrielė 53, 78, 107
Petkevičius M. 181
Petrarca Francesco 60
Pfeiderer Christian 432
Piaseckis Pavelas, Paweł Piasecki 288
Pigoń Stanisław 519
Pilchovskis Dovydas, Dawid Pilchowski 456, 460, 461, 477, 480, 485. 486, 488, 509
Pinchas Kon 157, 158
Piramovičius Gžegožas, Grzegorz Piramowicz 417, 429, 443, 444, 449, 452
Piročkinas Arnoldas 302, 305, 318, 321
Pisarev Dmitrij 571
Plautas 159
Pliateriai 188, 190, 191, 584
Pliateris Jurgis Konstantinas, Jerzy Konstanty Plater, Plaeter 145, 184, 189, 191, 200, 280, 282, 288, 290, 295, 313, 323, 390, 523
Pliateris Kazimieras, Kazimierz Plater 456, 477
Pliaterytė Emilija 172, 173
Pochilevičius D. 136
Pociūtė D. 360
Počobutas-Odlianickis Martynas, Marcin Poczobutt-Odlanicki 369, 429, 431, 457–459, 473, 478, 479, 482, 504–506, 512, 513
Pohoska Hanna 421
Poisson Simeon Denis 161
Polevoj Nikolaj 166
Polinskis-Pelka Michalas, Michał Poliński-Pełka 190–192
Pomarnackis 185
Poniatovskis M. 479
Poniatovskis Stanislovas (karalius) 452
Poniatovskis Stanislovas, Stanisław Poniatowski (Lietuvos paiždininkis) 480
Pope Alexander 526
Pošakovskis Janas, Jan Poszakowski 288
Poška Dionizas, Dionyzy Paszkiewicz 12, 16, 149, 150, 153, 188, 191, 201, 234, 255, 271, 280, 281, 286, 287, 292, 295–297, 313, 319–323, 325, 329, 331, 334, 337, 350, 352, 354, 391, 523, 539, 563, 564
Potebnia Aleksandr 571
Potockiai 287
Potockis Leonas, Leon Potocki 116, 282
Potockis Stanislovas Feliksas, Stanisław Szczęsny Potocki 476, 477
Pott August Friedrich 338
Povstanskis 135
Praniauskas Otonas, Oton Praniewski 334
Pranskus-Žalionis Bronius 573, 581
Prekeris Jonas, Jan Prekier 189, 191, 288

Pretorijus Matas, Matthaeus Praetorius 274
Pšeciševskiai 189, 320, 352
Puškin Aleksandr 57, 141, 165–167, 257, 258, 265, 278, 300
Putvienė Dalia 585
Putvinskaitė-Žmuidzinavičienė Marija 584, 585
Putvinskis Vladas 584
Puzina Antanas, Antoni Puzyna 488
Puzynina (Giunter) Gabrielė 261, 267
Pžezdzeckis Aleksandras Narcizas, Aleksander Narcyz Przezdziecki 262, 316

Quesnay François 426, 540

Racine Jean Baptiste 163, 173, 178
Radavičiai 255, 259, 261
Radvila Konstantinas 407
Radziszewski F. 164, 172, 175–177, 188–190, 193
Raiskis Aleksandras, Aleksander Rayski 451, 485
Rajeckas Vl. 147, 252, 518, 538, 543
Ramas A. 184
Rapolionis Stanislovas, Stanislaus Rapagelanus 364, 365, 411
Rasijus Adomas, Adam Rassius 365
Raudeliūnas Vytautas 16, 286, 298
Regnier Nicolas 431
Renigeris Anicetas, Anicet Reniger 185, 187
Repnin Nikolaj 457–459, 474, 480–483, 485, 487, 502, 504, 505, 511, 515, 517, 518
Reška Ignas, Ignacy Reszka 398, 399
Rėza Martynas Liudvikas, Martin Ludwig Rhesa 116, 138, 142, 192, 212, 228, 229, 257, 270, 272, 276, 280, 313, 374, 375
Rimkus 454
Rionė A., A. Rönne 235, 399
Rypinskis Aleksandras, Aleksander Rypiński 262
Ročka Marcelinas, 296, 566, 574, 575
Rodkiewiczówna J. 194
Rogalskis Leonas, Leon Rogalski 187, 192, 288, 349
Roizijus Petras, Pedro Ruiz de Moros 287, 289
Rolland d'Erceville Barthélemy-Gabriel 366, 424, 427
Rolland Romain 577
Romeris Mykolas Pijus, Michał Römer 135
Rostovskis Stanislavas, Stanisław Rostowski 168, 179, 288
Roszkowska-Sykałowa W. 303
Rousseau Jean Jacques 161, 187, 247, 250, 258, 290, 367, 424, 444, 446, 535
Rubinštein Moisej 248
Rucevičius Antanas 53–55, 108
Rucevičius Silvestras 293
Ruigys Pilypas, Philipp Ruhig 212, 270, 374, 375
Rumiancev Nikolaj 201

Rupeika Juozas, Józef Rupejko 174, 319, 322, 564
Ruseckas Juozapas 266

Salys A. 176
Saltonas A. 172
Samulionis Algis 562, 567
Sapiegos 172, 290
Sarbievijus Motiejus Kazimieras, Matthias Casimirus Sarbievius, Maciej Kazimierz Sarbiewski 159, 287, 365
Sauka Donatas 13, 18, 20
Savickis A. 456
Savickis Antanas, Antoni Sawicki 337, 349
Savickis Ignotas, Ignacy Sawicki 477
Schiller Friedrich 41, 42, 119, 166, 187, 265, 560
Schlegel Friedrich 178, 317
Schleicher August 312
Schleiermacher Friedrich Daniel Ernst 538
Schultz Johann 362, 375, 387
Seliava 185
Semenskis A., A. Siemieński 282
Semeša Juozas 264
Seneka 159
Sezemanas Vosylius 568, 577, 578
Shakespeare William 80, 166, 187, 316, 526
Shaw George Bernard 561
Sičinovskis 189
Siesickiai 190
Siesickis F., F. Siesicki 398
Sinhajevskis Ambraziejus, Ambroży Sinhajewski 461, 485, 488
Sirokomlė Vladislavas, Władisław Syrokomła 187, 563
Sirvydas Konstantinas 162, 172, 180, 181, 192, 279, 281, 286, 291, 292, 297, 365, 412
Skačkovskis J., J. Skaczkowski 401
Skarga Petras, Piotr Skarga 169
Skarševskis Voicechas, Vojciech Skarszewski 479
Skydelis Jonas, Jan Skidełł 150, 287, 293
Skimborovičius Ipolitas, Hipolit Skimborowicz 257, 264, 285–287, 290
Skorulskis Antanas Adomas, Antoni Adam Skorulski 291
Skvarčinskis Zdislavas, Zdisław Skwarczyński 137, 519, 526
Slančiauskas Matas 283
Slaviūnas Z. 255, 284
Slavočinskis Saliamonas, Saliamon Sławoczyński Mozerka 291
Slovackis Julijus, Juliusz Słowacki 199
Smaragdov Sergej 166
Smuglevičius Pranciškus, Franciszek Smugliewicz 296, 504, 512
Sniadeckis Andrius, Jędrzej Śniadecki 149, 160, 162, 370, 407, 466, 500, 520
Sniadeckis Jonas, Jan Śniadecki 139, 149–151, 161, 167, 370, 457, 478, 479, 504, 512, 520
Sobesčanskis F. M. 255

Sofoklis 107
Solovjov Vladimir 569, 580
Sotvellus Nathanael 288
de Spinoza Baruch 123, 537
Sprindis Adolfas 74, 233
Sruoga Balys 561, 562, 566, 568, 569, 571, 572, 577, 578, 585
Stalinas 575
Stanevičius B. 189
Stanevičius Emerikas, Emeryk Staniewicz 192, 244, 272
Stanevičius J. 189
Stanevičius Jeronimas 292
Stanevičius Jonas 320
Stanevičius Simonas 12, 16, 20, 135, 142, 145, 149, 154, 158, 160, 162, 181, 188, 191, 194, 200, 201, 208, 212, 213, 221, 229, 244, 256, 257, 271, 272, 277, 279, 280, 282, 291, 313, 319, 320, 323, 324, 334, 338, 390, 409, 522, 523, 563
Stanevičius Zigmantas 320
Stanevičiūtė Janina 320
Stanislovas Augustas 426
Stapcevičius P. 189
Stasevičius P. 282
Stern William 123
Stonys Juozas 109
Storch H. 161
Strazdas Antanas, slap. Antanas Strazdelis; Antoni Drozdowski, Drazdawskas 28, 142, 149, 191, 213, 234, 254, 262, 269, 277, 280, 281, 282, 284, 286, 287, 291–293, 295, 297, 355, 391, 409, 475, 523, 539, 556
Strijkovskis Motiejus, Maciej Stryjkowski 204, 206, 287, 365
Stroinovskis Jeronimas, Hieronym Stroynowski 162, 431, 432, 461, 465, 466, 480, 485, 488, 498, 500, 509, 511
Stuoka-Gucevičius Laurynas, Wawrzyniec Stuoka-Gucewicz 369, 431, 504
Suchodolski Bogdan 421, 429
Sudermann Hermann 561
Sutkevičius Dominikas, Dominik Sutkiewicz 181, 244, 292, 337
Świeżewski Stefan 306
Szulkin M. 171, 174, 177, 185, 189–191

Šafařik Pavel Josef 309, 312
Šalkauskis Stasys 376, 568–570, 580
Šapoka A. 421
Šarmaitis Romas 62, 105, 298
Šaulys Jurgis, slap. Jurgis Bekampis, J. Š. 39, 43, 55, 64, 78, 86, 103, 107, 108
Ševiriov S. 174
Šidlauskas Algirdas 422, 430, 454, 472
Šidlauskas Domas 78
Šimkevičius Gabrielius, Gabriel Szymkiewicz 289
Šimkevičius Jokūbas 352
Šistkovskis 500

Šiškov Aleksandr 408
Šlapelis Jurgis 25–27, 30
Šliūpas Jonas, slap. J. S. Kuokštis, J. Szl. 112, 333, 528
Šperkavičius 437, 442
Šrubauskis P. 490
Šulkina G. 190, 192

Tacitas 206, 432
Taine Hippolyte 119
Tamošiūnaitė Uršulė 558
de Tarde Gabriel 127
Tasso Torquato 166, 179
Tatarė Antanas 13, 140, 535, 549, 550
Terencijus 159, 163
Tetzner Frank 557
Thoma Ludwig 560, 561
Thomas Aquinus 160, 169, 178
Tyla Antanas 556, 565
Tync Stanisław 421, 428, 432
Tišinskis 317
Tiškevičius Antanas, Antoni Tyszkiewicz 288
Tiškevičius Eustachijus, Eustachy Tyszkiewicz 168, 177
Tyzenhauzas Antanas, Antoni Tyzenhauz 149
Tolstoj Lev 43
Tomkytė-Damijonaitienė J. 558
Tredjakovskis 59
Truska Liudas 468
Tumelis J. 519
Tupikienė Laima 13, 587, 588
Tvardovskis Juzefas, Józef Twardowski 520
Tvardovskis Samuelis, Samuel Twardowski 159

Ulaščik Nikolaj 138, 146
Ulčinaitė E. 420
Umbrasas Kazys 573
Urbas Dominykas 255, 284, 297, 570
Urbšys Juozas 585
Ustrialov Nikolaj 166
Uvainis Leonas, Leon Uwojnis 201, 525, 526
Uvarov Sergej 415
Uziembla L. 450

Wagner Johann Jakob 247, 250
Vaičaitis Pranas 58
Vaičiulaitis Antanas 568, 580
Vainas Pranciškus Ksaveras, Franciszek Ksawery Wojna 480
Vaitiekūnienė Aldona 573, 574, 579
Vaitkevičius Bronius 556
Vaitkevičius J. 554
Vaitkevičius N., N. Wojtkiewicz 244
Vaitkus Mykolas 562
Vaižgantas, Juozas Tumas-Vaižgantas 116, 283, 337, 564, 577
Valančius Motiejus, M. Wołonczewskis 20, 106, 136, 140, 145, 168, 171, 175–177, 181, 184, 187, 188, 191, 192, 195, 202, 203, 205, 221, 222, 229, 234, 243, 244, 266, 271, 283, 288, 293, 296, 303, 307, 316, 317, 334, 335, 368, 370, 371, 418, 502, 528, 551, 556

Valavičius 172
Valiūnas Silvestras 12, 149, 191, 213, 264, 265, 269, 272, 275, 277, 278, 280, 281, 286, 292, 293, 295–297, 307, 351–355, 525, 557
Valmikas Vincentas Martinionas, Vincentas Vilmikas, slap. Vincentas Martinionas iš Valmusų 151, 191, 524
Vanagas Vytautas 117, 118, 297, 539
Varkulevičius Juozapas, Varkalas, Varkolas 281, 296
Varnas Adomas 562
Venclova Antanas 570
Vengris Antanas 573
Wenkler Michaelis 168
Veresajev Vikentij 51
Verga Giovanni 57
Vergilijus 159, 163, 281, 296
Veselickij Sergej 185
Veselovskij Aleksandr 571
Vienažindys Antanas 557
Vienuolis Antanas 115, 116, 581
Wierzbowski T. 400
Viktorov Piotr 557
Vileišis Petras 34, 37, 103
Virvičius Karolis, Karol Wyrwicz 293, 429
Visher Friedrich Theodor 119
Vismantas Bonifacas, Bonifacy Wismont 337, 349
Višinskis Povilas, slap. P. V. 30, 33, 34, 39–44, 46, 48, 53, 57–61, 64, 65, 76–78, 82, 84, 103, 106, 110
Višnevskis Michalas, Michał Wyszniewski 322
Vytautas 179, 204, 210, 222, 306
Vitgenšteinai 190
Vladimirovas L. 177, 182, 185–187
Voldemaras Augustinas 592
Volkov Nikolaj 461, 485, 488
Vollbending Johann Christoph 246–251
Volney Constantin François 187
Volskis Mikalojus, Mikołaj Wolski 480
Voltaire 163, 173, 178, 179, 187, 353, 431
Worotyński W. 260
Wroczyński R. 438
Vrublevskis (Grubliauskas?) Petras 591
V. St. S. 46
Vuicickis Kazimežas, Kazimierz Wujcycki 276
Vuicikas Zdislavas, Wójcik Zdisław 123
Vundt Wilhelm 557

Zablockis Jurgis 411
Zaborskaitė Vanda 15, 19, 20
Zabulis H. 420
Zalatorius Albertas 109, 110, 567
Zaleskis Juzefas Bogdanas, Józef Bohdan Zaleski 278
Zaleskis Mykolas, Michał Zaleski 461, 485
Zaniavskis 323
Zap Karel Vladislav 311
Zapolska Gabriela 561

Zatorskis Pranciškus, Franciszek Zatorski 257, 282
Zavadskis Juozapas, Zavadzkis, Józef Zawadzki 25, 52–54, 183, 184, 195, 316, 317
Zeyer Julius 312
Zepnicki F. 288
Zinkevičius Z. 219, 339
Zinkus J. 105
Ziolkovskis Vaclovas, Wacław Ziolkowski 461, 485
Zyversas Jakovas, Jakov Sievers 457, 479

Žebrauskas Tomas, Žebrys, Žebrovskis 289
Žėkaitė Janina 117
Želvavičius Juozapas, Józef Żelwowicz, Żelwawicze 279
Žemaitė 14, 15, 25, 60, 61, 63–67, 69–71, 75, 93
Žemaitis Vincentas 529
Żeromski Stefan 80, 561
Žindžiūtė-Michelini B., Birutė Mikelinienė 377, 384
Żytkowicz Leonid 458, 459, 463, 473, 474, 480–482, 492, 493, 502, 504, 516, 518
Žiugžda Juozas 27, 529
Žmuidzinavičius Antanas 578, 583, 584, 586
Żongołłowicz Bronisław 456, 458, 471, 473, 476, 480, 507, 511, 516, 518
Žukas Vladas 191, 285, 308
Žukauskas Albinas 351
Žukovič Platon 457, 480, 488
Žukovskij Vasilij 165, 258, 300
Žulys V. 519, 525
Žurauskaitė Malvina 267
Žurauskas Jonas Ipolitas 267

Vietovardžių rodyklė

Akmenė 587
Alsėdžiai 188, 191
Amerika 36, 162, 205, 332, 358, 530, 531, 549, 591
Andrioniškis 115, 162
Anglija 107, 561
Anykščiai 33, 36, 115
Antakalnis 176
Antverpenas 159
Asirija 546
Ašmena 185, 237, 456, 462, 477, 520, 553
Augustavas 547, 548
Aukštaitija 116, 263
Australija 358
Austrija-Vengrija 359, 378, 423, 424, 425
Azija 465, 498

Babilonija 545
Bagdonava 189
Bahdanavas 520
Baidotai (Kulotai) 349
Baisogala 347
Balstogė 164–165
Baltarusija 136, 137, 148, 190, 192, 290, 317, 382, 416, 499, 510
Barūnai 157, 158, 181, 449, 462, 469, 499
Bazelis 159, 364
Belgija 77
Belmontas 190
Berlynas 53, 189, 349
Bernas 106, 107, 110
Bijotai 188
Bijūnai 545
Biržai 363
Bitėnai 205
Blinstrubiškiai 189
Bolonija 364, 378
Brasta 302
Breslauja 235, 429
Brestas 470, 499, 500
Brusteris 552
Bubiai 47

Chelmas 479
Ciurichas 28, 29, 32, 39, 40, 42, 43, 46–49, 51, 59–61, 64, 118, 364

Čekija 263, 311, 363
Čerskas 560

Dapkūnai 558, 559
Daugėliškis 190, 191
Dilingenas 363
Dinaburgas 173
Dotnuva 137, 145, 146, 157, 176, 237, 244, 292, 462, 469, 492, 499, 500, 502, 503
Druskininkai 592
Dvūr Kralovė 263, 310
Dzūkija 535

Egiptas 465, 498, 546
Estija 238, 363, 378
Europa 117, 119, 122, 125, 134, 146, 148, 152, 159, 160, 169, 173, 178, 182, 187, 193, 197, 199, 205, 220, 253, 269, 353, 358, 361, 363–366, 370, 377–379, 381, 383, 385, 387, 389, 394, 410, 411, 416, 421, 424, 425, 429, 432, 434, 451, 510, 513, 515, 523, 529, 531, 532, 540, 569, 570

Frankfurtas prie Oderio 363
Freibergas 363

Gaidė 140
Gardamas 553
Gardinas 149, 156, 170–172, 175, 302, 457, 460, 462, 469, 478, 479, 482, 487, 499, 504–506
Gdanskas 149
Getingenas 432
Gracas 364
Graikija 465, 498
Grūzdiškė 189
Gumbinė 373, 374

Halė 364, 375, 387, 432
Hamburgas 544
Heidelbergas 363

Indija 119
Italija 134, 384, 431, 544

Jašiūnai 190, 191
Jauniai 553
Jauniškės 320
Jėna 363
Joniškėlis 164, 177, 400–402, 523
Joniškis 173
Jonuškai 347
Jūkainiai 189
Juozapava 189
Jurbarkas 189

Kačerginė 29, 54, 86, 116
Kalnalis 320
Kaltanėnai 462, 469, 499, 502
Kalviai 197, 220, 236
Karaliaučius 180, 199, 214 247, 263, 352, 362, 364, 365, 370, 372–375, 387, 411, 520, 524, 526, 592
Karalienė 374
Karpatai 553
Kataučizna 189
Kaunas 11, 27, 38, 145, 156–158, 160, 163, 165, 166, 168, 171–173, 175, 177, 181, 183–186, 189, 191–194, 196, 235, 237, 238, 292, 363, 411, 418, 458, 461–463, 467, 469, 473, 485, 489, 499, 500, 518, 546, 562, 570, 574, 575, 578, 583, 585, 592
Kėdainiai 145, 165, 189, 192, 238, 363, 412
Kelmė 189, 191, 236, 255
Kelnas (Colonia) 159, 363
Kijevas 400
Klaipėda 216, 247, 372–373, 524
Klausgalvų Medsėdžiai 320

Kobrynas 461, 485
Kolainiai 158, 171, 176, 237, 240, 256, 592
Kongas 583
Krakiai 176
Kraslavas 190, 552
Kražiai 46, 83, 145, 150, 157–161, 165, 166, 168, 175, 176, 178–180, 184, 188, 193, 195, 200, 244, 255, 256, 258, 288, 289, 292, 300, 363, 435, 441, 449, 462, 463, 469, 480, 494, 495, 499, 502, 503, 518
Kretinga 164, 171, 176, 189, 193, 234, 236, 240, 243, 292, 434, 452, 503, 583
Krokuva 159, 180, 182, 287, 363, 366, 378, 410, 412, 427, 457, 478, 480, 504, 513, 546, 563
Kšešovicės 287
Kupiškis 45, 266, 403
Kurkliai 45
Kuršas 137, 188, 487, 553
Kurtuvėnai 46, 47
Kušeneckas 520
Kvėdarna 553

La Plata 552
Latvija 201, 238, 276, 377, 378, 388
Leidenas 159, 364
Leipcigas 33, 39, 43–45, 55, 56, 64, 77, 79, 80, 86, 188, 363
Leningradas, Peterburgas, Petrapilis 156, 170, 172, 174, 177, 189, 190, 196, 202, 204, 221, 227, 229, 262, 264, 316, 317, 321, 363, 369, 370-371, 468, 474, 481
Lenkimai 197, 220, 236
Lepelis 267, 290, 301
Levenas 364
Libija 546
Lyda 193, 462, 469, 499, 500
Liepoja 37, 63, 77, 81, 107, 114, 115
Linkuva 171, 173
Lionas (Lugdunum) 159
Lyskovas 470, 499
Liublinas 205, 222, 426, 455, 475
Livonija (Latgala) 456
Londonas 513, 559
Luckas 17, 302

Maincas 363
Malavėnai 56, 556, 557
Marburgas 363
Marijampolė 193
Maskva 174, 481, 558, 572–574, 578
Mažoji Lietuva 364, 372–375, 390
Medija 546
Medininkai 189
Meka 311
Meksika 553
Merkinė (Paulava, Pavlovas) 171, 244, 462, 468, 469, 490, 499, 500, 540
Milanas 384
Minskas 170, 171, 487, 510, 524, 581
Mintauja 106

Naugardukas 469, 499
Nida 276

Niufaundlandas 552
Niūronys 53
Nordkapas 552

Obelynas 258
Olandija 249

Pabaltijys 377, 381–383
Padubysis 137, 146, 162, 163, 179, 180, 237, 462, 469, 499, 502, 503
Paduva 364, 378,
Pagirnupis 402
Pagramantis 473
Pakėvis 255, 299
Pakražantis 320
Palanga 214, 247, 351, 552, 583, 585
Palėvenis 172, 173, 178, 181
Panevėžys 33, 77, 79, 82, 83, 116, 193, 196, 320, 462, 469, 499, 500
Paparčiai 176, 179, 181
Papilė 203, 222, 553
Paryžius 159, 248, 320, 349, 364, 424, 544, 553, 563
Pašakiai 347
Paūnikiai 352
Persija 465, 498
Plateliai 399
Plungė 349
Plūsčios 189
Pociūnėliai 347
Podolė 400, 510
Portugalija 423, 425
Praha 310, 311, 317, 363, 378, 410
Prancūzija 197, 206, 218, 248, 423, 424, 427, 429, 431, 434, 451, 491, 540, 548
Prūsija, Prūsų Lietuva 137, 138, 142, 180, 187, 194, 199, 201, 216, 274, 280, 290, 313, 338, 359, 360, 364, 373, 374, 378, 387, 389, 390, 411, 425, 434, 451, 524, 525, 559, 561
Pumpėnai 171, 173
Pušalotas 402

Ragainė 374
Raseiniai 146, 157, 167, 170, 176, 178, 179, 189, 193, 195, 235, 237, 240, 289, 352, 397, 417, 462, 469, 470, 499, 513, 525, 553
Rėkyva 461, 485
Ryga 37, 81, 115, 201, 221, 557
Rimšė 140
Rytų Lietuva 136–138, 189, 241, 397, 403
Roma 114, 159, 361, 364, 468, 531
Rozalimas 31, 46, 53, 116
Rusija 37, 105, 125, 141, 146, 173, 174, 182, 185, 197, 200–202, 227, 233, 238, 259, 359, 363, 364, 369, 371, 372, 378, 380, 382, 393, 395, 415, 418, 419, 427, 459, 460, 465, 466, 482, 483, 486–488, 491, 492, 498, 506, 511, 515, 516, 524, 529, 531, 539, 544, 590

Salantai 189, 236
Seinai 157
Sibiras 358, 381, 521, 559
Skaraitiškė 189

Skuodas 197, 220, 236
Slanimas 470, 482, 499, 502
Sluckas 167, 172, 193
Sorbona 378
Surmantai 189
Suvalkai 183, 193, 418
Svėdasai 262, 285, 290, 300, 309, 318
Svisločius 172

Šatrija 552
Ščiutinas 470, 499
Ščorsai 263, 285
Šeduva 322
Šiauliai 33, 37, 46, 56, 60, 77–79, 83, 146, 149, 166, 167, 173, 184, 186–189, 193, 235, 237, 320, 396, 397, 417, 462, 499, 556–558, 560
Šiaurai 190, 191
Šiaurės Lietuva 418, 588
Šiluva 269, 274, 337, 349, 363
Štuthofas 585
Švarcvaldas 108
Švedija 162
Šveicarija 40, 41, 44, 52, 162, 434, 559
Švėkšna 188, 189, 191
Švenčionys 165, 170, 175, 185–187, 193, 196, 235, 262, 290, 300
Šventoji 260, 301
Talinas 588
Tamančiai 46
Targovica 455, 456, 458, 463, 472–474, 476–478, 481, 486, 491, 497, 504, 515, 521
Tartu (Dorpatas) 37, 39, 60, 77, 79, 363, 524
Telšiai 145, 146, 157, 170, 171, 176, 193, 235, 237, 333, 334, 351, 397, 399, 418, 436, 437, 462, 469, 499, 520, 551
Tenesis 552
Tilžė 24, 37, 107, 372, 524
Tytuvėnai 176, 189
Tiubingenas 363
Tomskas 335, 551
Trakai 176, 235, 237, 360, 456, 462, 477, 488, 499
Troškūnai 157, 171, 237, 462, 469, 492, 499, 502

Ukmergė 167, 185, 190, 193, 235, 237, 397, 398, 461, 462, 469, 485, 499
Ukraina 136, 137, 148
Upytė 235, 237, 400, 401, 417, 462, 499, 500
Uralas 553
Užnemunė 193, 397, 524, 549
Užneris 235, 462, 499
Užventis 557

Vaiguva 255
Vaitkuškis 190
Vakarų Lietuva 138, 146, 188, 241, 296, 413, 417–420
Valdajus 553
Valkaviskas 499
Valkininkai 171
Varniai 137, 145, 175, 181, 184, 187, 203,

221, 278, 335, 469, 502
Varšuva 159, 257, 265, 285–287, 321, 323, 349, 350, 425, 432, 456, 476, 489, 513, 526
Vaškai 46
Velžiai 189
Venecija 159
Venta 275
Verkiai 190
Viduklė 320, 330
Vidurio Lietuva 189, 241, 247
Vidžiai 140, 156, 157, 170
Viena 159, 188
Vikonys 52, 114
Vilanovas 287
Vilkija 552
Vilnija 592
Vilnius 11–14, 17, 19, 28, 30, 41, 84, 136, 139, 144–146, 148–150, 153, 154, 156, 157, 159, 160, 163–168, 171–179, 182–187, 189–194, 196, 198–202, 211, 212, 216, 220, 221, 226, 227, 234, 235, 237, 244, 256, 257, 259, 260–262, 264–266, 285, 286, 289–291, 300, 301, 303, 304, 306, 309, 311, 316–318, 321, 324, 336, 348–350, 352, 353, 359, 360, 363–367, 369, 370, 372, 378–380, 386, 388, 395, 398, 400–403, 405, 407, 410–413, 417–419, 426, 427, 430, 431, 433, 435–437, 441, 442, 450, 452, 455–469, 472–477, 479–491, 495, 497, 499, 500, 503–505, 509, 510, 515–519, 521, 524–526, 535, 544–546, 550, 553, 563, 566, 574, 575, 578, 579, 583, 584, 588–592
Vitebskas 267, 301, 417
Vitenbergas 363
Viurcburgas 363
Vyžulionys 592
Vokietija 134, 188, 247, 248, 261, 363, 381, 425, 429, 431, 545, 561
Voluinė 17, 264, 302, 400, 487, 510
Voveriai 553

Zakopanė 31, 43, 52–56, 86, 116
Zarasai 190, 193
Zelena Hora 263, 310

Žemaitija 135–138, 140, 146, 183, 188, 189, 197, 203, 220, 234, 236, 237, 242, 255, 258, 262, 263, 267, 278, 288, 289, 291, 300, 320, 323, 329, 334, 335, 349, 354, 397, 403, 413, 418, 452, 468–470, 502, 503, 520, 524, 547, 553
Žemaičių Kalvarija 137, 145, 146, 157, 176, 193, 198, 220, 234, 236, 237, 239–242, 244, 256, 293, 469, 503
Žyrovičai 175, 470, 499
Žytomyras 304

Lu95 **Lukšienė, Meilė**
Prie tautos kultūros pamatų : [straipsnių rinkinys] / Meilė Lukšienė ; [sudarymas ir parengimas: Ingė Lukšaitė, Austėja Ikamaitė]. – Vilnius : Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos Švietimo aprūpinimo centras, 2014. – 624 p.
Kn. taip pat: Meilė Lukšienė – lietuvių kultūrai ir literatūrai / Viktorija Daujotytė, p. 11–22
ISBN 978-9986-03-670-8

UDK 008(474.5)(091)+37.014.3(474.5)+37.01(474.5)+821.172(092)

Mokslinių straipsnių rinkinyje spausdinami ir skelbti, ir neskelbti Meilės Lukšienės darbai, kuriuose ji nagrinėja Lietuvos kultūros ir švietimo istoriją, aptaria kultūros kūrėjų įnašą, analizuoja Jono Biliūno kūrybą. Chronologinė aprėptis – nuo XVIII a. paskutinio ketvirčio iki XX a. pradžios. Pagrindinės temos – bendrieji kultūros raidos klausimai, modernios švietimo sistemos, tautinės inteligentijos formavimasis, nacionalinės mokyklos idėjos brendimas ir siekis ją įgyvendinti, siekiai suteikti lietuvių kalbai švietimo, viešosios raštijos kalbos, literatūrinės kalbos statusą ir pastangos juos įgyvendinti.

Meilė Lukšienė

PRIE TAUTOS KULTŪROS PAMATŲ

Dailininkė *Inga Kvaraciejienė*
Maketuotojas *Valdas Daraškevičius*
Viršelyje panaudota Viktorijos Daniliauskaitės iliustracija „Kryžkelė I“

2014-11-20. Tir. 1 000 egz.
Išleido Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos
Švietimo aprūpinimo centras, Geležinio Vilko g. 12, LT-01112 Vilnius
Spausdino AB spaustuvė „Titnagas“, Vasario 16-osios g. 52, LT-76291 Šiauliai

ISBN 978-9986-03-670-8